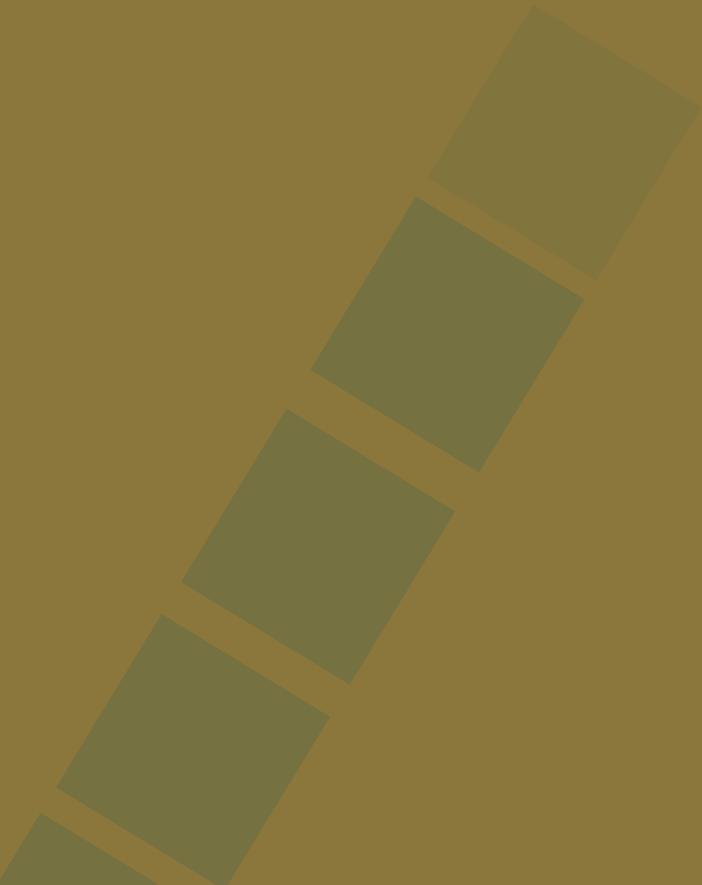

11.teza

godina 1, broj 1, ožujak 2015

impressum

11. teza, broj 1

Zagreb, ožujak 2015.

Uredništvo

Pero Jerkić, Nikola Mokrović

Konakt

jedanaesta.teza@gmail.com

Web

<http://aktivirajkarlovac.net/11-teza/>

Izvori fotografija

<http://www.atatirk.gov.tr/fotograflar/statistik-portreleri>
<http://nypost.com/2013/10/15/steve-jobs-ex-reveals-their-explosive-relationship/>
<http://www.libela.org/nijesti/i433e-mirela-holy-ostinova-nova-progresivna-stranku-orah/>

Ovo djelo je dano na korištenje pod licencom Creative Commons Imenovanje-Bez prerada 3.0 Hrvatska.

SADRŽAJ

Uvodnik	4
Lijevi kurs za Bliski istok	
I. Radikalna politika u uvjetima političke nestabilnosti	8
II. Aktualni problemi na Bliskom istoku	12
III. Dvojbe ljevice o kurdsкоj borbi	17
IV. Stari otomanski poredak i začeci kurdskog nacionalizma	26
V. Neuspјešna modernizacija kao polazište kemalizma	32
VII. Kemalistički režim i ideologija	40
VIII. Neuspјešna demokratizacija	50
VIII. Politički kaos	58
IX. Suvremena dinamika turske politike i kraj oligarhijske moći	69
X. Problem radikalne ljevice u Turskoj	80
XI. Kurdsко pitanje	102
XII. Novi kurs ljevice	115
Popis odabrane literature	121
Korist i granice poduzetništva	
Spoznanji i politički pristup	123
I	123
II	131
III	136
Poduzetništvo	144
I	144
II	157
III	184
Socijalno poduzetništvo	214
I	219
II	243
III	280
ORaH	
I. ORaH u dnevnapoličkoj dinamici	287
II. Politička vizija Mirele Holy	288
III. Dvije kritike OraHa	294
IV. <i>Predsadržajna</i> programska osnova	299
V. Glavna sadržajna načela – ideologija održivog razvoja	306
VI. O energetici, otpadu i poljoprivredi	311
VII. O turizmu i prostornom planiranju	321
VIII. O obrazovanju, znanosti i inovacijama	332
IX. O ekonomskoj demokraciji	342
X. O manjinama i rodnoj ravnopravnosti	365
XI. Progresivna ljudska, čiftinsko srce	382
	394

UVODNIK

Prije desetak godina ljudi okupljeni oko ovog časopisa zajedno su radili na drugom projektu. Bio je to politički časopis istog imena. Tadašnja *11.teza* bila je bitno drugačiji projekt od ovog, a jednak naziv prije je potrebno pripisati našoj jadnoj imaginaciji negoli želji za održavanjem kontinuiteta. No, postojanje stare *11.teze¹* ipak je potrebno imati na umu. To iz razloga što se vremenom pokazalo da je rad na tom časopisu predstavljaо formativni period jedne specifične političke perspektive. Tezašku, kako se pokazalo prilično nekonvencionalnu varijantu radikalno lijeve, socijalističke vizije kovala je tada vrlo uska skupina politički angažiranih prijatelja i pajdaša. U dužem periodu koji je uslijedio ta je vizija puštena na hlađenje i zrenje. Period hlađenja i sazrijevanja te, još uvjek prilično otvorene, političke perspektive u vanjskom je svijetu bio period postepe- nog buđenja političkih suprotnosti. Posebno: period novog vala praktičnog propitivanja legitimnosti kapitalističkog sustava i buđenja političke ljevice.

Pokretače ove, nove publikacije iz političkog je drijemeža ponajprije probudila niska politička i teorijska razina nove ljevice našega vremena. Kao politički motivirani akteri, dugo godina (*kako tako*) posvećeni kritici kapitalizma sa socijalističkih pozicija, teško smo mogli pasivno promatrati štetne trendove na probuđenoj ljevici. Prva je reakcija bio pokušaj uključivanja u javne diskusije. U tu je svrhu kroz zadnjih nekoliko godina nastao priličan broj tekstova.² Prilično neočekivan i iznimno frustrirajući prob-

1 Unatoč tome što se radilo o sitnom, sasvim neuspješnom političkom časopisu, nerijetko i sasvim nedostatne kvalitetete.

2 Nabrojimo samo najvažnije: "Tuđe nećemo svoje ne damo. Nova ljevica i euroskepticizam" <https://www.scribd.com/doc/260192259/Tu%C4%91e-ne%C4%87emo-svoje-nedamo>, <http://zarez.hr/repository/issue/pdf/312/313-314.pdf> (2. dio), "Promjene i izazovi. Kriza neoliberalizma i nove alternative", <http://politika.com/promjene-i-izazovi>, "Šta da se radi. Dubrovački referendum, realna politika i mogućnosti demokracije", <http://www.scribd.com/doc/142101274/%C5%A0ta-da-se-radi>, "Šta da se NE radi. Referendum o braku kao nadvikivanje gluhih", <http://www.scribd.com/doc/189865911/%C5%A0ta-da-se-NE-radi>. Osim navedenih

lem pojavio se kada se ispostavilo kako je sadržaj koji proizvedemo bukvalno nemoguće plasirati i učiniti vidljivim. Nitko nije pokazao interesa za objavljivanje, ili čak uzimanje u obzir, onoga što imamo reći. Velika većina proizvedenog materijala tako je na koncu, silom prilika, ostala u ladici ili nevidljivim zakutcima interneta. O razlozima zbog kojih niti jedan medij na ljevici (i šire) nije pokazao interes za primanje našeg sadržaja moglo bi se spekulirati do u nedogled. U to se nećemo upuštati. Možda je najbolje, sasvim neutralno, zaključiti kako naša *specifična perspektiva i pristup obradi tema* izlazi izvan okvira postojećih uredničkih politika, kako u kvantitativnom (opseg) tako i u kvalitativnom smislu (*političke linije*³). Ta se pak činjenica sama pokazuje kao konkretan dokaz limitiranosti suvremene ljevice. Njene zatvorenosti i nesenzibilnost za konkretne *podražaje iz okoline* i uspostavljanje kreativne komunikacije s njom. Što nas kao političke aktere, u povratnom djelovanju, još neposrednije motivira za daljnji rad. Konkretnе lijeve političke linije i perspektive s kojima se izgleda *isključujemo* (inače u uskoj vezi sa uređivačkim politikama koje razdvajaju primjerene sadržaje od neprimjerenih) nisu izolirane, već su u širem smislu dio trendova na ljevici. Sve više i različitih alternativnih političkih institucija. Obrazovanje zatvorenih, ideooloških pozicija i institucija, ovako ili onako mora potaknuti na reakciju. Ova 11.teza u tom bi smislu bila jedna politička reakcija s lijeva.

Konkretna dinamika naših internih diskusija i rada u prethodnih je pola godine značajno intenzivirana. Ona je, naravno, sasvim neovisno o naznačenom problemu *odnosa sa ljevicom*, izraz posebnih interesa i istraživanja, neovisnog političkog mišljenja o aktualnim problemima, njihovim teorijskim objašnjenjima i putu praktičnog rješavanja. Kao rezultat tog rada nastala su tri prilično obimna politička eseja usmjerena prema čvrstom i refleksivnom obrazovanju odgovorne, suvremene, socijalističke perspektive (što za sobom, kako će se vidjeti, u pravilu povlači izrazit kritički naboj). Radi se o tekstovima koji se hvataju aktualnih političkih pitanja, te ih koriste kako bi govorili o političkim i teorijskim stvarima od nešto trajnijeg, da ne kažemo i dubljeg, značaja. U tom se smislu već u uvodniku potrebno ograditi od činjeničnih polazišta iz sadržaja koji su već izgubili na aktualnosti. Od vremena pisanja tekstova do objavljivanja u ovom obliku ipak je prošlo nešto vremena. Krupnijem ispravljanju ipak nismo pribjegavali pošto je poruka ispod površine, o kojoj se u biti i radi, ostala postojana.

Na kraju nam ostaje da kažemo i ono najvažnije. Koju riječ o samoj formi časopisa i budućem radu. Praksa je pokazala kako je najbolji način za pronalazaka adekvatnog medija stvaranje istog. Forma najprimjerenija našem sadržaju i materijalnim mogućnostima svakako je forma e-knjige. No, e-knjiga za naše potrebe nije dovoljna. Kako je nastavak političkog angažmana i proizvodnje utjecaja (prije svega kroz rad na jačanju uvjerljivosti vlastite pozicije) ono što si postavljamo za cilj, ključnim se pokazuje

ti je i tucet kraćih i manje ambicioznih tekstova koje je nepotrebno navoditi.

3 Koje same po sebi nije lagano jednoznačno i ukratko odrediti.

da medij kroz koji djelujemo ima određeni kontinuitet. Kao i poseban identitet, predstavlja samoga sebe. Te, na koncu, bude u stanju mobilizirati rad većeg broja zainteresiranih jedinki. U tom smislu politički e-časopis, koji bi izlazio periodično pokazuje se kao zgodna forma. Posebno je potrebno naglasiti kako je sadržaj prvog broja 11.teze (tri velika eseja) slučajan, ali predstavlja i model za buduća izdanja. Sadržaj je u ovom smislu prethodio samoj formi. Tekstove smo takve kakvi jesu najprije imali pred sobom da bi se odlučili da ih u ovom obliku, zajedno objavimo. No formu do koje smo slučajno došli, u budućnosti ćemo nastojati održati na životu. Što će reći: časopis će uvijek biti bogata publikacija, približno jednakog obima, sa manjim brojem ozbiljnijih radova na srodnoj političkoj i teorijskoj liniji. Uz takav se e-časopis nadamo otvaranju novih mogućnosti političkog rada, povećanja vidljivosti ideja do kojih držimo i, ako ništa drugo, unošenju svježeg zraka u aktualne političke diskusije. Budući brojevi časopisa na svjetlo će dana izlaziti prema mogućnosti, ovisno o dinamici pisanja autora/urednika i ostalih suradnika. Kako bi se dotične mogućnosti maksimalno povećale, sve zainteresirane pozivamo na aktivno čitanje, kritiku i suradnju.

LIJEVI KURS ZA BLISKI ISTOK

- pouke turske demokratizacije i kurdskog pitanja -

Jedna je jedina svrha ovog rada, a sve ostalo su sredstva. Radi se o određivanju najuvjerljivijeg, najrealnijeg i politički najkorisnijeg radikalno lijevog kursa za rješavanje aktualnih političkih problema na Bliskom istoku. Iz toga nužno proizlazi kako se radi o bespoštednoj kritici radikalno lijeve teorije i prakse – kakva je (uglavnom) bila, kakva je i kakva će, vrlo vjerojatno, biti. Takvo je što potrebno izričito naglasiti kako zbog obimnosti i raznolikosti sadržaja čitatelj ne bi pogrešno protumačio motivaciju autora. Jedino što nas ovdje zanima je kako bi se, prema našem viđenju, dosljedni i razborit ljevičar trebao odnositi prema raznolikim političkim problemima u zemljama od Maroka do Irana; posebno onim od najhitnije važnosti u Siriji, Iraku, Turskoj i Egiptu.

I. Radikalna politika u uvjetima političke nestabilnosti

Bliski je istok već desetljećima prostor beskrajne sigurnosne i političke nestabilnosti. To bi bio najkraći, najblaži i najneutralniji izraz osnovne pretpostavke od koje polazimo. Ili još kraće: Bliski je istok politički sjeban. U tome se svi slažu. Razlike nastaju pri određenju uzroka, interpretaciji aktualnog stanja i načinu rješenja problema. Postoji mnoštvo vizija koje se uzajamno isključuju. Dotične varijacije čine se razumljivima s obzirom na kompleksnost postkolonijalne povjesne dinamike; svu silu suprotnosti na nacionalnoj, regionalnoj, pa onda i najširoj internacionalnoj razini. I, s druge strane, s obzirom na alternativne teorijske, identitetske i ideološke profile od kojih različiti akteri polaze. Radi se o uobičajenom stanju stvari koje nije karakteristično jedino za Bliski istok. Ono, međutim, u tom tegobnom kontekstu, kao i u drugim sličnim situacijama može postati posebno problematično. Postati faktor održanja, pa i produbljivanja političke nesreće.

Nepomirljiva, radikalno različita poimanja političkih fenomena u biti su neot-

klonjiva. Dinamični odnos i napetost među alternativnim perspektivama općenito se mogu uzeti kao istina političkog. Slobodno očitovanje i zaoštravanje takve napetosti pokazuje se najkorisnijim, neupitno progresivnim u okolnostima visoke razine stabilnosti i legitimnosti nekog političkog poretka. Poredak koji je razmjerno funkcionalan pokazuje se kao čvršća osnova za konstruktivan sukob različitih, nepomirljivih političkih vizija. Takav je poredak, barem teoretski, spremniji za inovaciju, senzibilniji na impulse iz okoline i u mogućnosti uspostaviti kreativnu komunikaciju sa radikalnim političkim alternativama. Zdrav i funkcionalan politički poredak u biti je, naizgled paradoksalno, najbolji temelj za uspješnu revoluciju, promjenu političke paradigmе. Kao zgodan povijesni primjer u prilog takve teze mogli bi navesti najuspješniju revoluciju u povijesti, onu američku, koja se nije rodila iz nevolje, već iz najboljeg političkog uređenja onoga doba.¹ Politička stabilnost i funkcionalnost poretka otvaraju veće mogućnosti za konstruktivno bujanje nepomirljivih političkih vizija i alternativa.

Problem leži u činjenici da ih ona u isto vrijeme praktično destimulira. Mentalno uspješan politički režim, koji u naslijede dobiva dobra rješenja prethodno savladanih problema, upravo stoga postaje manje senzibilan za probleme koji će doći. Pokazuje se kako sa većom funkcionalnošću pozitivnog poretka dolazi i iluzija o mogućnosti znanstveno-tehničkog ovladavanja političkim problemima. Idealan politički akter, po toj iluziji, postaje politički tehničar što se uzdiže iznad političkih suprotnosti i u stanju je njima ovladati. Kontradikcije i napetosti stoga se tretiraju kao anomalije, društvene bolesti koje je potrebno liječiti, a ne zdravo kretanje u čijim je okvirima potrebno politički djelovati. S druge se strane populacija pozvana na djelovanje politički umrtvљuje u okviru razmjerno funkcionalnog političkog poretka. Usljed izostanka živih problema koje empirijski osjeća na vlastitoj koži narod klizi u apolitičnost. Općenito se gubi potreba i interes za obrazovanjem alternativnih političkih vizija. Društvo se tako postepeno depolitizira upravo u okolnostima najpogodnijim za političku aktivnost i uspješno nametanje inovativnih rješenja. Iz toga proizlazi postepeno zatvaranje, cementiranje režima, sa krutim fiksiranjem legitimnosti i tehnifikacijom političkog djelovanja. Režim postaje trom, nespretan u prilagođavanju izazovima i razriješenju novih, što usko političkih, što ekonomskih, društvenih ili ekoloških problema. Sama politička funkcionalnost režima u tom smislu praktično tendencijski proizvodi vlastitu disfunkcionalnost i krizu. Generirana kriza tada predstavlja historijski, materijalni okvir za bujanje novih suprotnosti i konflikata.

S druge strane, disfunkcionalna, nestabilna i nesigurna situacija, permanentna politička kriza, najgori je kontekst za slobodno očitovanje nepomirljivih političkih perspektiva. Ugroza ili potpuno odsustvo poretka njegovo rekonstruiranje postavljaju kao

1 Što tu veliku revoluciju, jasno, nije sprečavalo da u bezobraznom, radikalnom zanosu britanski ustroj vladavine izvrijeda na pasja kola i proglaši, ni manje ni više, doli najobičnijom tiranijom.

prvi politički zadatak, dok i male političko-ideološke razlike, ukoliko su potenciranje, proizvode kaos. Stoga se obično pokazuje kako za dubokih političkih kriza dolazi do velikog sukoba silom nametnutog reda, koji je upravo zbog toga izvor daljnje nestabilnosti, i neobuzdane političke slobode, nekontroliranog očitovanja političkih suprotnosti, koje kao da prizivaju gvozdenu pesnicu.² Politički kaos zahtjeva radikalna rješenja i ne trpi neodlučnost. No upravo odlučnost u pronalasku i nametanju odlučnih rješenja (bilo da se radi o onim usmjerenim na uspostavu reda ili onim progresivnim, usmjerenim ka političkoj kreaciji) intenzivira suprotnosti i produbljuje politički kaos koji nastoji prevazići. Takvo stanje dodatno je otežano činjenicom da se situacija političkog kaosa i nestabilnosti nerijetko poklapa sa socijalnim, ekonomskim i ostalim krizama iz okoline. Takvu političku krizu uglavnom prati izostanak materijalnih uvjeta, sredstava za provođenje i najmudrijeg programa pa je rješenje problema u tom smislu dodatno otežano. O ostalim, očitim otežavajućim faktorima uspješnog političkog djelovanja u dotičnim okolnostima nećemo ni govoriti.

S obzirom na do sad izrečeno, čini se kako nesigurnost i nestabilnost političke situacije prije svega zahtjeva razborito obuzdavanje političkih suprotnosti. Ograničavanje slobodnog očitovanja različitih političkih vizija. To bi bila tipična konzervativna mudrost. Problem leži u činjenici da baš nestabilnost i politički kaos, kriza i izostanak funkcionalnog, legitimnog poretku stimuliraju, potiču bujanje alternativnih vizija i praksi. Iluzorno je, štoviše štetno, suprotstavljati se tom praktičnom problemu zdravorazumskim konzervativizmom pošto on u danim okolnostima realno, gotovo spontano, klizi ka reakcionarnom, radikalnom kursu gvozdene pesnice. Liberalna rješenja, čija autističnost u pravilu i doprinosi izbijanju krize, u dotičnim su okolnostima diskreditirana i sasvim beskorisna. U političkom kaosu radikalna, uzajamno ideološki i praktično isključiva rješenja dolaze na dnevni red i bujaju. Mase se pokreću pod pritiskom nužde, borbe za opstanak; elite se povampiruju, pretvaraju u političke hazardere (jer, kao što smo rekli, u takvim okolnostima biti konzervativan, politički ziheraš znači isto što i biti najveći hazarder). Tehnički aspekt politike gura se sasvim po strani kako bi se napravilo mjesto za važniji ideološki sadržaj o kojem ovisi politička uvjerljivost i snaga. Samo znanje i kritika ustupaju mjesto propagandi i partijskoj lojalnosti. Za razliku od funkcionalnog političkog režima koji pokazuje spontane tendencije ka neredu i nestabilnosti, takav politički kaos spontano ne stremi svojoj suprotnosti. Mir se spontano iz vanrednog stanja vraća tek pošto u plamenoj buktinji izgore zaraćene strane. Dakle – na zgarištu.

2 Preventivno djelovanje protiv takve spirale užasa u obliku liberalnog političkog prosjećivanja i budnosti sasvim je iluzorno pošto njezin izvor ne leži izvan konkretne povjesne dinamike (u naopakoj prirodi, neobrazovanosti, moralnoj propasti i slično) već je njen neposredni izraz. Izvanredno stanje u čisto teorijsko-spekulativnom smislu, ali što nam je ovdje i važnije, praktično-historijski pokazuje se kao sjena, druga strana i proizvod sasvim normalnog reda stvari.

S obzirom na takve općenite pretpostavke od kojih krećemo beskrajna spirala političke nestabilnosti na Bliskom istoku može se učiniti razumljivom, ali nipošto dobrom i poželjnom. Temeljni problem u tom se smislu, općenito govoreći, postavlja kao problem uspostave legitimnog političkog poretka. Time smo, jasno, malošto rekli. Jer politički sukob se, između ostalog, upravo i vrti oko toga kakav taj poredak treba da bude, oko konkretnog značenja i sadržaja te legitimnosti. Pretpostaviti, što je obično slučaj sa liberalima, kako je jasno i neupitno što legitiman poredak je, a cijeli je problem u ostvarenju takvog poretka tehnički, ne znači samo ogriješiti se o istinu već i raditi na političkoj destabilizaciji. U tom smislu, tipično šizofreno liberalno nepovjerenje prema politici može imati krajnje pogubne političke učinke. Problem nije u tome – što obično naglašavaju antiliberalne snage – da neko društvo, zemlja, regija ili kultura možda ima svoje posebne oblike političke legitimacije, pa oktiroiranje liberal-demokratskog režima predstavlja političko nasilje, povredu autentične političke volje nekog naroda. Takve su kritike liberalizma, pa onda i popularnog unošenja zapadnog političkog reda i modela na Bliski istok, obične reakcionarne tlapnje. Tipični liberalni problem je u tome da se zanemaruje historičnost, konkretna povijesna i politička uvjetovanost, instrumentalni karakter samog modela liberal-demokratskog režima. Taj model, dan danas različit u različitim zemljama u kojima je, kako se pretpostavlja, kod kuće, nije nekakav ostvareni politički ideal, već izraz i rezultat kompleksne, kontradiktorne političke borbe i posljedično, osjetljive političke ravnoteže. Liberalne institucije, svi posvećeni ustavi prazni su, mrtva slova na papiru, ukoliko se ne popune adekvatnim kulturnim i praktičnim sadržajem. Ili bolje – ukoliko iza njih ne стоји živa politička volja i potreba. Konkretan povijesni sadržaj po čijoj je mjeri oblikovan liberalno-demokratski poredak dinamičan je i u svakom trenutku postavlja nova pitanja o legitimnosti nekog aspekta ili cjeline tog ustrojstva. Nećemo ulaziti u konkretiziranje tog problema. Dovoljno je osvijestiti ono neupitno: da legitimnost svake, pa tako i liberalno-demokratske, političke forme ovisi o potrebama društva u čijoj je funkciji. I dalje: da potrebe tog društva bivaju artikulirane kroz političku praksu. Da je uvjet uspješne političke prakse, njen kisik, politička sloboda. Da politička sloboda, ako išta, znači mogućnost propitivanja temeljnih, prevladavajućih i važećih političkih pretpostavki, te da se može očitovati jedino kroz samostalnu, demokratsku participaciju odozdo, u okviru konkretnog društva, pri rješavanju konkrenih političkih i društvenih problema čiji je smisao spoznatljiv jedino ljudima kojih se ti problemi tiču. S kojima su se dakle jedino oni ovlašteni nositi.

Problemi vulgarne liberalne pozicije koja zna što legitiman politički poredak jest, te problem svodi na tehniku njegova materijaliziranja, izuzetno su veliki. Ono što liberali drže za teorijski i skustveno univerzalno legitiman politički poredak svoju legitimnost zapravo duguje konkretnoj političkoj praksi. On ne može biti unesen kao rješenje konkretnih problema, već se u borbi sa postojećim ili novim političkim alternativama takvim mora potvrditi na terenu, u okvirima konkretne dinamike. Vrijednost i korisnost nekih aspekta ili cjeline tog političkog modela moraju se pojaviti kao izraz političke

prakse, kao izraz realnih političkih tendencija. Bez takvih pretpostavki legitimnost liberalne forme jednako je upitna u Americi, Britaniji, Siriji i Iraku. Ne radi se, kao što vjeruju antiliberalni mračnjaci, o nekakvoj realnoj, upisanoj, kulturnoj neprimjerenosti liberalno-demokratskog režima za neka društva i regije. Radi se o tome da takva rješenja, ukoliko su politički vrijedna (a naše je najdublje uvjerenje da uglavnom, u trenutnim okolnostima to i jesu) moraju biti izraz konkretne političke prakse, konkretne aktivnosti u zemljama koje traže svoj put političke stabilnosti i slobode. Time se potvrđuje kako put do uspostave stabilnog, legitimnog, funkcionalnog političkog poretka vodi preko autentične političke kreacije na terenu. Što će reći preko prakse bez prednacrta. Ili bolje – prakse koja i one prednacrte koje ima mora da djelatno oživi, tako ih prilagodivši konkretnim društvenim potrebama; da ako je revolucionarna i uistinu kreativna, proizvede nova rješenja koja će moći poslužiti kao prednacrt za praksu nekih budućih aktera.

Problem čijem se rješenju takvim zaključkom još ni milimetra nismo približili, leži u činjenici da se takva kreacija mora pojavit u jedna strana, jedna partija u radikalnom političkom sukobu. Konfliktu koji u okvirima nestabilnosti i krize konkretno znači i nepoželjnu destrukciju. Što predstavlja put samoponištavanja, političke, a možda i biološke smrti. Od tog smo problema – najopćenitijeg odnosa aktera prema kontradiktornoj političkoj realnosti u čijim je okvirima pozvan na djelovanje – i krenuli. Problema kojem se ne može naći teorijski neprijeporno rješenje. Kada bi stvari bile drugačije većina konkretnih političkih problema mogla bi se lako riješiti. Time bi i njihova privlačnost bila znatno manja, pa se tako i na ovom slučaju potvrđuje ona neraskidiva, magična veza političkog Erosa i Tanatosa.

II. Aktualni problemi na Bliskom istoku

Nakon širokog luka kojim smo iznijeli neke naizgled apstraktne, ali zbog toga ne i manje važne probleme, možemo se vratiti na konkretnu političku situaciju na Bliskom istoku koja je i glavni povod za pisanje.

U zadnje smo vrijeme mogli svjedočiti općoj panici vezanoj za širenje utjecaja fundamentalističke Islamske Države na sirijskom i iračkom teritoriju. Zapadna se javnost neko vrijeme po slijeganju prašine od rušenja Sadamova režima nije najhitnije zamarala stanjem u Iraku. Irak je postao sporedna, ne naročito interesantna vijest. Brojanje žrtava, zgražanje nad nasiljem, panika oko potencijalnih ugroza – sve to postalo je prilično dosadno. Američka vlast gradila je izlaznu strategiju koja je, kako se spominjemo, bila i nekakav faktor predsjedničke kampanje Baracka Obame. Konačno povlačenje američke vojske, na sveopće je zadovoljstvo pacifističke bagre, konačno je dovršeno krajem 2011. Zar se što pametnije od takvog bezumlja moglo i očekivati od jednog dobitni-

ka Nobelove nagrade za mir? Teško. Kako je američka vojska odlazila tako se prostor za pravu zabavu otvarao. Eskalacija nasilja, borba za utjecaj i energično širenje radikalnih pokreta – vrlo se brzo pokazala realnost Iraka prepuštenog Iračanima. S obzirom na spomenuto zasićenje zapadnih medija Irakom teško da začuđuje što smo o novim trendovima (na primjer stvaranju i aktivnosti jezgra sadašnje Islamske Države) bili slabo obaviješteni. Naročito s obzirom na činjenicu da je spektakularni optimizam arapskog proljeća baš tada bio u trendu. Početkom ovog desetljeća sve je brujalo od vjere u mlade, demokratske, revolucionarne snage koje uzimaju stvar u svoje ruke. Jedino je pitanje bilo hoće li revolucije po Bliskom istoku biti liberalne ili možda imaju i radikalniju, antikapitalističku dimenziju, kako je trabunjala događanjem naroda uobičajeno opijena ljevica. Narodne bune, okupiranje trgova, rušenje Mubaraka, rat sa ekscentričnim Gadafijem, bili su na dnevnom redu i udarne teme. O njima se mnogo i ozbiljno, malom optimistično, diskutiralo. Ustanak sirijskog naroda protiv autoritarnog Assadova režima uklapao se u tu priču.

Ipak, kao što to obično biva, vrijeme je pokazalo kako je politička zbilja mnogo kompleksnija negoli vjeruje naivni, zaneseni narod; negoli lažu neodgovorne, oportunističke elite; negoli tumače mediokritetski intelektualci što su u stanju objasniti sve do jedan neočekivani obrat nakon što se dogodi (što ih ne ometa u neuspješnom prorokovanju). Kako obično biva sa spontanim revolucijama, iza kojih ne stoje jake institucije i jasni programi (a takva je gotovo svaka), entuzijazam i utopijski žar vrlo je brzo zamijenjen neumoljivom realnošću. Na svjetlu je izašla bezglava neartikuliranost svjetine. Negdje su glavu iz dubine podigli stari režimi. Negdje je trijumf revolucionara proizveo kaos i anarhiju. Počelo se pokazivati kako se najuspješnije revolucije mogu nadati tek povratku na staro uz simbolične reforme i zbog biti sretne jer su alternative u ovom ili onom obliku još i gore. Međutim, iluzornim se također pokazuje nastojanje oko povratka na staro. Tu radi se, naravno, o paušalnom, ali i prilično uvjerljivom i za naše izlaganje korisnom izlaganju subbine arapskog proljeća.

Sirijski se slučaj pokazao kao uistinu poseban. Iz arapskog je proljeća jedino u Siriji proizašao dugogodišnji građanski rat. O razlozima takvog razvoja nećemo previše spekulirati. Sasvim je neupitno da je sirijski režim autoritarian. Jedan od ne demokratskih, ne legitimnijih u okruženju. Već to je, samo po sebi, dovoljno opravdanje pobune, građanskog rata i revolucije za svakog demokrata. Situacija u Siriji pokazala se dodatno zrela za rat uslijed unutrašnjih etničkih i političkih suprotnosti, kontinuiteta starih borbi protiv režima i slično. Izvanjski utjecaj na sirijski ustanak pokazao se ambivalentnim. Dašak revolucije iz susjedstva, deklarativna i djelomično materijalna podrška iz zemalja zapadne demokracije, ali i nedemokratskih, kapitalističkih režima perzijskog zaljeva djelovali su poticajno. Odlučno stajanje ruske sile, sa svojim geostrateškim interesima i interesnim sferama iza prijateljskog režima, koji je za sobom limitirao direktnu pomoć sa Zapada pokazao se kao najveći neprijatelj sirijske revolucije. U takvim je okolnostima narodni ustanak prerastao u otvoreni građanski rat. Taj rat se protegnuo daleko preko

granica arapskog proljeća i njegovih iluzija, kao što vidimo, sve do današnjeg dana.

Kako je postajalo jasno da se sirijska opozicija, ne samo politički razjedinjena nego i ne određena, ne može nadati pobjedi uz pomoć američkih aviona na njen su se dnevni red morala postavljati pitanja: što da se radi, kako se organizirati, na kakvoj ideološkoj osnovi održati motivaciju boraca i podršku stanovništva. Zapad si, u svom realpolitičkom natezanju sa Rusijom, nije mogao dati odriješene ruke za udar na Assada. No on nije mogao ni dići ruke od cijele stvari. Amerika i Zapad stoga su nastaviliigrati staru, dobro poznatu igru velikih sila u kojoj se krv i meso pobunjenog naroda koriste kao instrumenti njihove, u biti, oportunističke politike. Logičnim se, racionalnim rješenjem cijelog nesporazuma učinilo ostavljanje režima u ruskoj interesnoj sferi na životu, uz određena jamstva da će nekakvo kemijsko oružje biti uništeno, demokracija proširena i slično. No što bi takav kompromis velikih igrača mogao značiti ljudima koji su u ratu, koji ginu na terenu? Prihvatanje takvog kompromisa značilo bi jasno običnu kapitulaciju pred režimom, neprijateljem, krvnikom. Zapadni realizam tu se, bez obzira na retoriku, moralnu i simboličnu pomoć, teško može razlikovati od izdaje. Takvo tumačenje zapadne politike iz perspektive sirijskih ustanika sasvim je uvjerljivo i legitimno.

Odbijanje kapitulacije, nastavak borbe, rješavanje konkretnih problema s kojima se suočava moralno je otvoriti vrata potencijalne radikalizacije ustanka. Ideološki, politički heterogena opozicija u vatri se višegodišnje borbe mogla iskovati na različit način. U potrazi za najuvjerljivijim objašnjenjima situacije, učinkovitim organizacionim rješenjima i vojno-revolucionarnim institucijama različite frakcije opozicije morale su tražiti svoj put u pobjedu. Kao i u svakom revolucionarnom ratu put do uspjeha vodi preko odlučnog nametanja i učinkovitosti pri rješavanju problema koji iz dana u dan iskrasavaju. Prigodan je primjer našeg narodnooslobodilačkog rata. Nije gerila Draže Mihalovića izgubila zato što su našoj opančarskoj seljačiji komunističke ideje odgovarale bolje od četničkog konzervativizma. Dapače – gdje god je Partija lobirala sa komunizmom, sa svojim radikalnim idejama gubila je na učešću naroda u borbi. Komunisti su rat dobili jer su bili agilniji, organiziraniji, učinkovitiji i odlučniji. Tim su sredstvima kupili mase neprijateljski raspoložene prema svom radikalnom političkom programu. Slično se, zasigurno, pokazuje u slučaju sirijskog građanskog rata. Uvijek je dobitnik grupe koja se pokaže najsposobnijom, najodlučnijom i najuvjerljivijom. Izvjesnim se čini da se takvom grupom, barem u istočnom dijelu Sirije, pokazao fundamentalistički ISIS čije je jezgro obrazovano još ranije u Iraku. Taj aspekt je jedna bitna stvar u razumijevanju utjecaja avangarde takozvane Islamske Države. Sve ostalo je od manje važnosti. Osvajanje velikog teritorija; apstraktna ideološka privlačnost; unutarnji teror i progon nevjernika – sve to je posljedica i manje bitan aspekt u priči o Islamskoj Državi. Ono što je za tu grupu bitno je osnovna činjenica da se u situaciji građanskog rata uspjela nametnuti kao najučinkovitija, najorganiziranija frakcija. Da se kao takva do današnjeg dana pokazuje učinkovitom u borbi sa neprijateljima.

Trenutak u kojem je ta fundamentalistička frakcija krenula u odlučnu ekspanziju, kada je počela ostvarivati neočekivane uspjehе i zabavljati se odsijecanjem glava zapadnih novinara trenutak je u kojem je nastala neviđena panika. Od tada bauk kruži svijetom – bauk Islamske Države. Pa se onda priča o nekakvим londonskim reperima i bosanskim fufama koji jure na Bliski istok da ginu za kalifat; o njihovim izgledima za pobjedu i, što još više zabrinjava, mogućim imitacijama duž islamskog svijeta. Najhitniji zadatak postao je borba protiv tog ultimativnog zla. Neformalno se postepeno stvara golema koalicija: od Washingtona do Teherana, od Moskve do Londona. Pitanja Iraka, izraelsko-palestinskog sukoba, krvavog državnog udara u Egiptu, kaosa u Libiji, rušenja Assadova režima padaju u drugi plan i nestaju. Nestaju svi stvarni problemi koji će truditi, čijem bi se rješavanju upravo zbog toga što su toliko čupaviji i teški trebala najhitnije posvetiti sva pozornost. No čemu? Kad se toliko lakše bacati se u vječnu borbu Svetla i Tame. U toj se borbi bjelosvjetska bagra i sav tupavi narod Istoka i Zapada najbolje sjedini. U borbi sa Neprijateljem Čovječanstva. A Islamska Država svojski se trudi da bude naš neprijatelj kojeg volimo mrziti. Naš Sotona što u cijeloj predstavi glumi razlog (lažnog) izmirenja svih političkih suprotnosti od manje važnosti. Taj spektakl borbe protiv Zla, taj bauk Islamske Države, tu štetnu predstavu licemjerja i političke neodgovornosti potrebno je bespoštedno raskrinkavati u svakom trenutku. Takav je zadatak najbolje izvršiti otkrivanjem drugih, zapostavljenih i manje vidljivih problema i dimenzija sukoba koji se odvija u kontekstu sirijskog građanskog rata i šire.

To ćemo ovdje pokušati analizom odnosa turske države i Kurda. Problema o čijem najhitnjem rješavanju navodno ovisi uspješna borba protiv Islamske Države.³ Dok ovo pišem još je u tijeku grčevita borba za Kobane, kurdska grad na sjeveru Sirije, uz tursku granicu, na koji nasrću povampirene snage fundamentalističkih zlotvora. Borba za taj, kako se govori, strateški važan grad, posebno je teška zbog neočekivane pasivnosti stare članice NATO pakta, vjernog američkog saveznika, jednog od najbudnijih boraca protiv reakcionarnog islamizma – Turske. To posebno jer je turska država dom većine kurdskog naroda, a veza naroda u Kobaneu i onog preko granice neposredna i živa. Istina, radikalni islamizam tek je prvi službeni neprijatelj Turske; drugi je kurdska nacionalizam od kraja 70-ih predvođen radikalno lijevom Radničkom Strankom Kurdistana (PKK). No tim više. Ta zar ima boljeg načina da se potvrdi kako je Turska država i država Kurda negoli da se turskim tenkovima brane kurdski gradovi od nasrtaja islamskih koljača?

Svi vrište o skandaloznoj pasivnosti Turske. Nitko ne zna kako je moguće da se tako nešto uistinu događa. Naslućuje se da prevladavaju jednostavni odgovori u duhu

³ Kao da je rješavanje stoljetnih problema kurdske nacionalne emancipacije, demokratizacije Turske i regije u funkciji obračuna sa nekakvим ludim glavosjecima što bi ratovali sa cijelim svijetom.

zdravorazumskog realizma. Politika se čita kao izraz okrutnog, bespoštednog maki-javelizma. Turska koristi priliku da polomi kičmu avangarde kurdske nacionalizma okupljene oko PKK pod svaku cijenu. Takva se politika onda može braniti ili napadati. Može se zauzeti stranu kurdske gerilaca, prokljinjati turski nož u leđa, te podržati logičnu mobilizaciju svih raspoloživih snaga protiv Turske države. S druge se strane može podržati pretpostavljeni turski makijavelizam. Lomljenje kičme PKK-u i njihovim simpatizerima vidjeti kao micanje radikalne, terorističke frakcije s puta i uvjet rješavanja kurdske pitanja u općem interesu.

Ovdje ćemo ipak poći od propitivanja takvog tumačenja turske politike. Na-jpovršniji poticaj na takvo što, jasno, dolazi od onoga što sama turska vlast govori o svom ponašanju. Ona kaže kako je njen stari zahtjev pokretanje tenkova na Islamsku Državu i Assadov režim, ali je u tome nitko do današnjeg dana nije podržao. Turska želi da zaštiti kurdske braće i sav ostali slobodoljubivi narod Sirije, ali to želi raditi temeljito, planski i sveobuhvatno. Ne panično, vatrogasno i nepromišljeno kako to misle zapadni saveznici. Svakako je moguće da Turci lažu, da skrivaju svoje prave motive. No da bi se do takvog zaključka došlo potrebno je razmotriti koliko je uvjerljiva suprotna pretpostavka. Ona da ne lažu i uistinu nemaju okrutne, zločinačke namjere, već vode mudru, odgovornu politiku. Krenuvši tim putem moramo postaviti pitanja zbog čega se Turska predstavlja kao najradikalniji zagovornik rušenja Assadova režima; u kakovom se odnosu nalazi unutarnja politička dinamika u Turskoj i njena djelatnost u regiji. I dalje: kakva je povijest kurdske problema i koji su mogući putevi njegova razrješavanja. Kako se povijesno prema Kurdimu odnosio kemalistički nacionalizam, a kako konzervativna opozicija čiji je baštinik i današnja vladajuća partija AKP. Kakva je priroda i interes PKK, te u kojoj se mjeri stvar kurdske nacionalizma u potpunosti može svesti na tu političku opciju. Kako bi odgovori na ta pitanja bili uvjerljivi potrebno je uhvatiti se u koštač sa pitanjem o turskoj državi i kemalističkom projektu uopće; razvoju turske demokracije, političkim borbama od drugog svjetskog rata i načinu na koji se u tom kontekstu postavlja kurdsko pitanje. Na toj osnovi pitanje aktualnog odnosa Turske i Kurda pokazat će se, vjerujemo, u nešto drugačijem svjetlu, i svakako se neće moći naivno svesti na brutalni realizam.

U tom kontekstu, ali i izvan njega, posebno nas zanima i jedno drugo pitanje. Radi se o pitanju radikalno lijeve političke opcije u Turskoj kroz povijest i na današnji dan. Posebno pitanje radikalno lijeve politike s obzirom na kurdsko pitanje; o PKK i njenim mogućnostima s obzirom na aktualne oružane sukobe ali i šire. Ta je problematika u posljednje vrijeme, razumljivo, vrlo prisutna u javnosti. Spomenimo tekst *Why is the world ignoring the revolutionary Kurds in Syria?*⁴ nedavno objavljen u Guardianu,

4 David Graeber, Why is the world ignoring the revolutionary Kurds in Syria?, <http://www.theguardian.com/commentisfree/2014/oct/08/why-world-ignoring-revolutionary-kurds-syriaisis>

tekst Juraja Katalenca *PKK, demokratski konfederalizam i gluposti*⁵ objavljen u Zarezu i neke tekstove koje pri tom kritizira. U tim se napisima i polemikama očituje predvidiva ljevičarska alternativa u odnosu prema borbi PKK: podrška ili distanciranje. Podrška, solidarizacija sa borbom Kurda na terenu tu se legitimira na različite načine – bilo time što se njome u suvremenim okolnostima nastavlja stara borba protiv imperijalizma, ili zbog toga što se u njoj vidi reformirana, nova, radikalno slobodarska snaga. Logika distanciranja, kritike zbog istih se, samo obratnih razloga ne može podržati. Pa se naglašava kao je PKK (p)ostao kontrarevolucionaran, kako je njihova nasilna, ideologizirana pozicija antidemokratska i stoga neprihvatljiva. Mi se nećemo upuštati u lobiranje za podršku ili distanciranje od kurdske borbe na terenu, već ćemo nastojati ukazati kako su i jedna i druga ljevičarska perspektiva površne i nezadovoljavajuće.

Ostaje nam još jedino da sumiramo ovaj uvodni dio i najavimo izlaganje u nastavku. Najopćenitija pretpostavka od koje polazimo je uvjerenje o teškom, u biti neodgovorivom pitanju političkog djelovanja u kontekstu izrazite političke nestabilnosti i nesigurnosti. Takva nenormalna politička situacija na Bliskom istoku već je dugo vremena normalno stanje. Aktualna situacija građanskog rata u Siriji i Iraku, sa ostalim ratovima i krizama, pokazuje se posebno teška. Bauk Islamske Države koristan je ukoliko pažnju međunarodne zajednice hitno usmjerava na taj tegobni region, dok je štetan pošto se njime skrivaju teži i važniji problemi zbog čijeg je neuspješnog rješavanja i došlo do takve sumanute pojave. Jedan od tih težih problema svakako je kurdsko pitanje koje se pokazuje direktno povezanim sa trenutnim stanjem na bojištima. Drugi je, još i važniji problem uspostave funkcionalnih, legitimnih režima i demokratizacije. Odgovore na oba dva pitanja o kojima je riječ moguće je tražiti kroz odgovaranje na pitanja problema turske države i politike, te njenog odnosa sa Kurdima. Treće pitanje koje se postavlja pitanje je mogućnosti izgradnje radikalno lijevog programa. Kako u regionu i aktualnim okolnostima tako i općenito, na internacionalnoj razini.

U nastavku dakle imamo govoriti o problemima turskog nacionalizma i demokratizacije, radikalno lijeve pozicije u Turskoj, kurdske emancipacije u povijesnom i aktualnom kontekstu. Po tom: sumirati pouke iz Turske i Kurdistana, te ih, ukoliko se pokazuju korisnima, iskoristiti za rješavanje ostalih problema na Bliskom istoku i globalno. Pri tome ćemo kako i spada krenuti od onoga što nam je prvo pred očima.

III. Dvojbe ljevice o kurdsкој борби

Neka to najprije budu spomenute diskusije o emancipatornim potencijalima

⁵ Juraj Katalenac, *PKK, demokratski konfederalizam i gluposti*, <http://www.svjetskarevo-lucija.org/pkk-demokratski-konfederalizam-i-gluposti-juraj-katalenac/>

aktualne kurdske borbe. Kolumnist Guardiana David Graeber, američki antropolog i anarhist, jedan od pokretača pokreta Occupy Wall Street⁶, svoj je doprinos diskusiji dao tako što se prisjetio oca koji je '37. pohitao u Internacionalne brigade. U borbu protiv fašizma, za spas Republike i socijalnu revoluciju. On je izrazio uvjerenje kako među španjolskim i sirijskim ratom postoje neke "upadljive sličnosti". Ono što je tada bila borba ljevice protiv Franca danas je, valjda, borba Kurda protiv Islamske Države.⁷ Po anta je usporedbe zaključak kako je republika u opasnosti, kako ne smijemo dopustiti ponavljanje povijesnih tragedija. Već to bilo bi dostatno za pisanje knjige u kojoj bi se takve *mudrolije* moglo izgrditi na pasja kola. Očita razlika između oca, revolucionara iz rovova, i sina, revolucionara iz naslonjača, kao donekle slikovitog prikaza dubokih historijskih razlika dvaju situacija pri tome ne bi trebalo posebno naglašavati. Mnogo je značajnije primijetiti sitnicu kako američka avijacija, dakle vojska jedine supersile, basjonika kapitalizma i buržoaske demokracije novu (navodno) fašističku ugrozu po glavi udara tjednima prije objave tog vapaja "da se ne ponovi". Što bi se uopće moglo ponoviti? Hoće li Amerika Kurdimu poslati pomoć sličnu onoj koju je republici poslao Sovjetski Savez; pomoći u obliku ubojica NKVD-a? Pod takvom su zločinačkom komandom bile Internacionalne brigade, a španjolskoj bi republici i revoluciji bilo bolje da takvu pomoć nije ni dobila. Buržoaske države revoluciju nikada nisu mogle gušiti na tako perfidan način, pa je teško vjerovati da bi se takvo što i danas moglo dogoditi. Ako zbog ničega drugoga onda zbog postojane, sasvim bespredmetne, *nabrijanosti* ljevice, pa stoga vjerujem i one na terenu, protiv američkog imperijalizma. Možda bi mogli povući obrnute paralele, pa jadne ISIS-ovce pod kišom raketa usporediti sa POUM-ovim ili anarhističkim radikalima koje je tukla njemačka vojna tehnologija onog doba. I jedni i drugi u sličnoj su situaciji – ekstremisti bez saveznika i izgleda za uspjeh. Španjolska revolucija uistinu se tada, ni kriva ni dužna, našla u ratu sa cijelim pomahnitalim svijetom. Zapadne su je, *slobodoljubive* demokracije ostavile na milost i nemilost fašista, a sovjetska je *pomoći* fašističku pobjedu uspjela učiniti manjim zlom. Kurdska je gerila, sasvim suprotno, sa pojavom ugroze fundamentalističkih manjaka po prvi puta priznata od strane velikih zapadnih igrača, o kojima uglavnom ovise stvari. Po prvi puta se, koliko mi je poznato, jedna (post)maoistička militantna skupina i NATO avijacija drugarski bore na istoj strani. Kritika ljevičarske neodlučnosti u podršci PKK-u u nekom obliku možda se i mogu pokazati ispravnima, no sasvim je pogrešno njihovu situaciju na bilo koji način uspoređivati sa situacijom španjolskih revolucionara ili, šire, republikanaca onoga doba.

⁶ To sve navodi Wikipedia i ja osim kolumnne na koju se referiram nemam pojma tko je taj čovjek. Tako će nadam se i ostati.

⁷ Slične su se ideje u javnosti pojavljivale i mnogo ranije, kao u komentaru Marina Bakića pod naslovom *Kurdistanu u čast*. One se kao rani poziv na mobilizaciju protiv ISIL-a ne mogu poistovjetiti sa ovakvim vapajima u situaciji koja je praktički riješena. Unatoč tome Bakićev komentar i dalje pati od ostalih problema povlačenja paralele između dviju situacija. Marin Bakić, *Kurdistanu u čast*, <https://loncupoklopac.wordpress.com/2014/08/19/kurdistanu-u-cast/>

Taj se Graeber valjda zanio čaletovim romantičnim pričama pa koristi priliku da si ih oživi pred očima. Takvu sentimentalnost još bi se i mogla oprostiti kad nastavak kolumnе ne bi bio još i gori. Glavne ideje tog nastavka umnogome nalikuju tekstovima *The new PKK: unleashing a social revolution in Kurdistan* Rafaela Taylora i *Kurdish spring: what are the PKK fighting for?* Briana Whelana.⁸ Tu se dokazuje progresivni, emancipatorni potencijal reformiranog, post-maoističkog i post-nacionalističkog, slobodarskog PKK-a. Osim što se defenzivno lobira za obranu kurdske *republike* (valjda kod liberalne javnosti i zapadnih vođa koji sa Kurdima već surađuju, kao što su jasno pokazali da će i sa crnim vragom koalirati za uništenje Islamske Države) tu se zaneseno, ofenzivno staje uz kurdsку *revoluciju* kao put koji je potrebno podržati i slijediti. Nova se rješenja i programi kurdske revolucionara, nekakvi demokratski konfederalizmi i komunalizmi, otkrivaju kao taj svjetli put. Kao politički kurs s kojim se zapadna radikalna ljevica može poistovjetiti, aktivno ga podržati, pa onda i raditi na njegovom provođenju u širem kontekstu. To će reći – iskoristiti cijelu situaciju da bi se pošlo dalje od službenih ciljeva zapadnih sila, kapitalizma, nacionalizma i liberal-demokratskih idea. Tekstovi o kojima govorimo ne nastupaju na tako transparentan način, ne eksplisiraju izričito teze koje im ovdje stavljamo u usta, no upravo to njihove su implicitne prepostavke i pouke cijelog izvođenja.

Podršku kurdskoj borbi protiv džihadista moguće je legitimirati na više načina. Od sasvim oportunističke podrške manjeg zla (tj. podrške neprijateljevog neprijatelja) do razboritih uvažavanja reformi kurdske radikalne i obrazovanju političke pozicije sa kojom jedan buržoaski, demokratski režim može razgovarati. Mogućnost takve kritičke podrške, bez obzira na raznoliku logiku njene legitimacije, otvorena je institucijama, grupama i pojedincima različitih političkih profila. Konzervativcima, liberalima ili socijalistima. Putinu i Obami. Željku Kerumu i urbanim jugoslavenima. Napisi Greabera, Whelana i Taylora, svaki na svoj način, dijelom spadaju i u tu kategoriju. No oni su ipak i nešto više od toga. Oni u sebi sadrže i ofenzivan, radikalno ljevičarski naboj. Njima se pokušava konstituirati zajednički revolucionarni identitet, ukazati na nove radikalne ciljeve koji se stavljuju na dnevni red ili čak ostvaruju u praksi. Radikalna ljevica takvim se tekstovima oglašava o kurdskoj borbi, ali se *pritom izjašnjava i o sebi samoj*. Zbog toga je i kritika takvih napisa mnogo više od spoznajnog spora o smislu kurdske borbe. To je i politička kritika radikalne perspektive koju takvi stavovi reprezentiraju, uz moguće obrazovanje vrednijih alternativa.

8 Koje je sa svojih, jednako neprihvatljivih pozicija oštro kritizirao Juraj Katalenac o čemu će kasnije biti riječi. Vidjeti: Rafael Taylor, *The new PKK: unleashing a social revolution in Kurdistan*, <http://roarmag.org/2014/08/pkk-kurdish-struggle-autonomy/>, Brian Whelan, *Kurdish spring: what are the PKK fighting for?*, <http://www.channel4.com/news/pkk-kurdistan-workers-party-islamic-state-kurdish-spring>

Jednu od mogućih političkih kritika na toj liniji nedavno je iznio Juraj Katalenac u niže spomenutom tekstu. Taj je drug krenuo od sasvim drugačijih ideooloških pretpostavki. On nije ostao slijep na činjenicu da Kurdimu pomažu Amerika, Izrael, pa čak i hrvatska vlada sa pošiljkom svojih ruzinavih kalašnjikova. Takve činjenice Katalenac nema potrebe previđati pošto mu služe kao dokaz korumpiranosti reformiranog kurdskeg pokreta. Potvrda njegove nerevolucionarnosti, oportunističkog prelaska u buržoaski kamp na stranu imperijalizma. Njegova se kritika također vrti oko nasilničkog, autoritarnog, nacionalističkog karaktera PKK. Slobodarske fraze, Bookchin i komunalizam raskrinkavaju se u toj priči kao magla, ideoološko pokriće realnog, oportunističkog kursa te partije i njenih simpatizera. Zaključak je stoga jasan – nema podrške za PKK. Tu se radi o predvidivoj, konzistentnoj, radikalnoj lijevokomunističkoj kritici staroga kova. Sa svojim dobro poznatim prednostima i nedostacima. Ona se suprotstavlja svakovrsnom oportunizmu. Što, s jedne strane, znači odbijanje bilo kakve suradnje sa kapitalizmom pa makar se radilo i o zajedničkoj borbi za osnovne slobode i demokraciju, dok s druge strane, znači odbijanje prihvatanja nelegitimnih sredstava borbe kao što je nasilništvo, teror, autoritarizam i slično.

Još dosljedniji i radikalniji u tom smislu svakako su anarhisti staroga kova. Njihov pogled na cijelu situaciju moguće je pronaći na portalu Mreže anarhosindikalista⁹. Tu se, naizgled, mnogo mudrije (s tim se u potpunosti potrebno složiti, što će se pokazati u nastavku našeg izlaganja) naglašava kako se realno političko događanje na terenu ne može svesti na jednu dimenziju. Kako je besmisleno davati jednostavan pravorijek za i protiv. Takva se mudrost, kao što to obično biva u slučaju anarhistika, pokazuje sasvim površnom pošto se pokazuje kako iza tako razboritog realizma u biti stoji dobro, staro revolucionarno čistunstvo, utopistički idealizam i ekstremističko sektaštvo. Anarhisti dopuštaju da postoje različite, kontradiktorne dimenzije kurdske borbe. No njihova je politička pozicija, kao i obično, posvećena, izdvojena, savršeno moralna, konzistentna i ispravna. Ona tako nije izraz i dio praktičnog, kontradiktornog i višedimenzijsnog previranja. Ona je sveti politički princip, ideal koji tom političkom kaosu može pokazati put izbavljenja. Anarhisti su put, istina i život. Stoga je njihov pogled, u praktičnom smislu, vrlo sličan onom Juraja Katalenca, koji i sam, kako se čini, dolazi iz anarhističkog *backgrounda*. Razlika među njihovim pozicijama više je stilska. Katalenac će odbiti podršku PKK. MASA će naglasiti kako podržava one uistinu čiste slobodarske, antindržavne i antikapitalističke tendencije na terenu. Stvar je u biti identična. I jedni i drugi neskloni su oportunističkoj, glavnoj struji pokreta. I jedni i drugi zauzimaju u praktično moralizatorsku, čistunsku političku poziciju. Jednako su neprijateljski nastrojeni prema olakim podrškama pokretu od strane ideoološki labavijih lijevih radikala.

Iz toga proizlazi, ili se barem tako čini, kako u aktualnim diskusijama o kurdskoj

⁹ Rožava – anarhosnidikalistički pogled, <http://www.masa-hr.org/content/roza-va-%E2%80%93-anarhosnidikalistic-pogled>

borbi na ljevici iskrsavaju dvije perspektive koje je moguće čitati kao stari sukob oportunistika i sektaša. Poigrajmo se malo sa takvom interpretacijom dvojbi na ljevici.

Po toj se shemi oportunistička logika proziva zbog žrtvovanja principa okolnosti. Što program i stavove prilagođava izgledima za uspjeh, a realnu nelegitimnost svojih ciljeva i sredstava skriva ideoološkom opsjenom. U našem slučaju, sasvim konkretno: prešutno se podržavaju imperialisti (NATO) jer doprinose našoj stvari, solidarizira se sa PKK-om jer ima utjecaj zanemarujući kako je taj utjecaj izgradio i što zapravo znači. Očiti oportunizam prikriva se hrpom fraza i deklaracija o novousvojenim slobodarskim vrijednostima i ciljevima kurdske vlasti čija je istinitost u najmanju ruku upitna. Kada se razgrnu nebitne fineze na svjetlo izlazi suština oportunističke pozicije: legitimnima se smatraju sva sredstva na raspolaganju, za svrhu se uzima realan, minimalni program.

Po istoj se shemi sektaška logika proziva zbog krutog, dogmatskog čuvanja idealnih, praktično neprovedivih principa. Žrtvovanja realnih emancipatornih prilika u korist besmislenog utopizma; da bi se potom očita nerazboritost i neuspjeh takvog kursa opravdavala autistično ili nihilistički. Izdajom ili zlom sudbinom. U našem slučaju: odbija se priznati da moćni akteri, bio to NATO ili Iran, katkad i sa upitnim motivima, u konkretnim okolnostima mogu doprinijeti ostvarenju slobodarskih ciljeva; realna se borba za slobodu kurdske narode zbijenog oko PKK obezvraćuje moralno-političkim čistunstvom i ideoološkim cjeplidačenjem; odbija se prihvati progresivne reforme u identificiranju i konkretnom programu PKK kako bi se ljubomorno štito vlastite revolucionarne dogme. Kada se razgrnu sve fineze pokazuje se suština sektaške pozicije: njen utjecaj uglavnom je nemoguć; kada to nije onda je izrazito štetan; njene se svrhe pokazuju kao isprazna utopija.

Prezentacija takve sheme dobro je polazište za diskusiju pošto se većina polemika na ljevičarskoj sceni odvija u skladu sa njenom logikom. Za našu se stvar takva logika pokazuje nezadovoljavajućom pošto se sa njom prikrivaju mnogi važni problemi, a rasprava u tako zadanim okvirima nalikuje nadvikivanju gluhih. Sukladno tome ne mogu nas zadovoljiti ni konkretni stavovi iz tekstova na koje se referiramo ukoliko se poklapaju sa takvom logikom. Cijeloj je raspravi o emancipatornim potencijalima kurdske borbe potrebno pristupiti na nešto drugačiji način.

Pravi zadatak mudre, legitimne ljevičarske pozicije ne sastoji se u otkrivanju političke suštine nekog realnog pokreta i zauzimanju ispravnog stava prema njemu (podršci ili distanciranju). Prije je potrebno što preciznije osvijestiti unutarnje napetosti i dinamiku nekog političkog kretanja kako bi se posredstvom takvih refleksija moglo redefinirati, realnom kretanju prilagoditi svoja politička pozicija. Na takav način potaknut razvoj političke senzibilnosti uvjet je uspješnog i učinkovitog djelovanja. Stvar nije u tome da se borbi PKK-a sudi iz londonskih ili zagrebačkih naslonjača, već u tome da

se pode od zbivanja na terenu, njegove što uvjerljivije interpretacije, kako bi se došlo do obrazovanja atraktivne političke pozicije. Ta, u našem slučaju progresivna, ljevičarska pozicija kojoj težimo, naravno, ima i druge prepostavke o kojima ovisi naš konkretan pristup problemu. Kako u teorijskom, tako i u praktičnom smislu. No te prepostavke ostaju mrtve, gube na atraktivnosti, pa onda i istinitosti ukoliko ih se ne stavlja u pogon, ukoliko se ne uspostavi živa komunikacija sa o njima neovisnim zbivanjem. Ukoliko u tom procesu ne bivaju redefinirane i novo osmišljene. Političke prepostavke od kojih krećemo trebaju se oblikovati u odnosu sa političkom dinamikom, a ne je ocjenjivati prema predefiniranim, fiksnim političkim, teorijskim ili moralnim kriterijima. Ukoliko stvari sagledamo na takav način, svaka shematska podjela, kao i političke alternative o kojima smo govorili, pokazat će se u nešto drugačijem svjetlu.

Sam proces dokazivanja je li PKK reformirana slobodarska grupa okrenuta izgradnji komunalizma i samoupravljanja (liberalne-demokracije u alternativnoj varijanti) ili se radi o nasilnoj nacionalističkoj grupi koja ubija učitelje, siluje žene i surađuje s imperijalistima (opasnim komunističkim teroristima u alternativnoj verziji) od sasvim je sekundarnog značaja. Takav je rezon u startu besmislen. Osim očitog problema spoznajne problematičnosti dokazivanja, evidentnim se čini kako u okvirima nekog političkog pokreta, primjerice onog koji radi za stvar kurdske emancipacije, postoje različite tendencije nesvodive na zajednički nazivnik. Kako se bilo koja istina o pokretu može legitimno braniti. Kako pokret ni u idealnim okolnostima ne predstavlja ideološki i politički koherentno tijelo, te je stalno redefiniranje identiteta i ciljeva normalno stanje stvari. To posebno vrijedi za dramatične, izrazito dinamične situacije izvanrednog stanja. Ratove i revolucije u čijim okvirima politički kurs i identitet nekog pokreta preko noći može da pređe iz krajnosti u krajnost. Službena politika, pisani programi i deklaracije reducirani su izraz, iskrivljen i limitiran *snapshot*, bolji ili lošiji prijevod zbiljske političke dinamike. Zbilje do čijeg je jedinstvenog, autentičnog očitovanja nemoguće doći; koja nam je poznata samo po svojim efektima i iskrivljenim prijevodima. Reinterpretacija, prilagođavanje i promjena sastavnih dio svakog političkog procesa. Iz toga bi pogrešno bilo izvoditi skeptične, praktički relativističke zaključke. Kao što bi još i gore bilo povlačenje u idealističke bjelokosne kule čvrsto zaštićene od kontradiktornosti realnog zbivanja. Istinu i smisao nekog političkog pokreta moguće je i potrebno određivati. Sudjelovanje u živoj političkoj borbi je nezamjenjivo, a čvrsto određivanje stava njen je sastavni dio. No to svrstavanje praktičan je čin i ne može biti usidreno u višoj političkoj istini. Istina nekog političkog iskaza uvjetovana je otvorenim, neizvjesnim praktičnim zbivanjem i kontingenčnim činom svrstavanja. Političko svrstavanje stoga ne prepostavlja istinu, već *doprinosi njenom proizvođenju*. Svaka ocjena konkretnog političkog pokreta zapravo je tek komunikacija kako s njim tako i sa samim sobom.

Zar je takve spoznaje danas potrebno posebno naglašavati? Na žalost, čini se, još uvijek je, pošto se njihova vrijednost u praksi uglavnom zanemaruje. Upornim se naglašavanjem tih suvremenih teorijskih uvida, rastura privlačnost jednodimenzional-

nih shema, što je i njihova najveća korist. Time se otvaraju alternativne perspektive, što je uvijek najbolji put jačanja vlastite političke pozicije. Savez spoznajnog i političkog otvaranja uvijek je bio najbolji saveznik svake revolucije.

Ljevičarsko-oportunistički prijatelji PKK o kojima smo govorili u svjetlu takvih pretpostavki mogu nam pokazati neočekivano lice. Recimo lice opasnih radikalaca, na momente i gorih od svojih sektaških kritičara. Njihove romantičarske priče o naoružanom narodu, samoupravnim lokalnim zajednicama, drugarstvu i revolucionarnoj kulturi u Kurdistanu počinju ličiti na tipične utopističke fantazije. Nalikuju pričama drugarice Simon de Beauvoir koja je po pariškim salonima govorila o neiskvarenosti i slobodarskom duhu siromašnih zajednica. Da bi joj Milovan Đilas, iz osobnog, crnogorskog iskustva, ukazivao na glad, mržnju i smrt kao istinu te neiskvarenosti i slobode. Zapadnoj, uglavnom dobro situiranoj ljevičarskoj gospodi inače se mili pričati o anarhiji i komunalističkim, samoupravnim zajednicama kao najboljim, najrevolucionarnijim rješenjima za budućnost Kurdistana. Ako se jad i bijeda u kojoj se Kurdi nalaze i ne uzima za privilegiju (kako bi to činila gospođa de Beauvoir) neupitno se drži kako je izlazak iz takvih nedaća potrebno tražiti na *alternativan* način. S onu stranu države i kapitalizma, slijedeći utopije nekakvih popravljača svijeta, inače potpunih marginalaca, politički i svjetonazorski rođenih u okrilju visokorazvijenog kapitalizma koji je, složit ćemo se, ponešto različit od kurdistanske podrazvijenosti. Pa se onda narodu kojem su tako dugo uskraćena prava na politički subjektivitet, ali i bazičnu kulturnu autonomiju, koji je godinama patio i umirao u borbi za nacionalno oslobođenje, veselo naturaju nekakve post-nacionalističke vizije radikalnih anarhističkih asocijacija kao alternativa državi i kapitalizmu. Ako je kurdska narod uistinu sklon takvim ludorijama, a to će i tada biti sasvim pogubna sklonost, u tome ga nitko ne može zaustaviti. Neka mu onda bude sa srećom. No zar nije mnogo izglednije da bi se ti ljudi radije zadovoljili nešto prizemnjim, konzervativnjim političkim ciljevima? Ako ne svojom državom onda barem jasnim priznanjem političkog subjektiviteta i teritorijalne autonomije. Izgradnjom prokušanih predstavničkih institucija bez revolucionarnog fantaziranja. Zar se Kurdistan već nije nauživao revolucionarne igre? Zar nije očito (kao što se pokazalo i na sličnom primjeru naše, jugoslavenske revolucije) da bijedu i nesreću kurdskog naroda ne treba gledati kao dobru podlogu za radikalne eksperimente?

Sve to zvuči prilično uvjerljivo i čini se kako bi kurdska borba, i bez detaljnijeg ulaska u problematiku, trebalo gledati na nešto konzervativniji način. Kako bi razboritost takvog konzervativnog kursa trebali prihvati i najradikalniji ljevičari. Zbog toga se odlučno lobiranje za radikalni kurs od strane zapadnih ljevičara svakom inteligentnijem promatraču pokazuje kao prilično čudno. Zbog čega se *postmoderna* ljevica toliko zanosi kurdskom borbom? Jedini suvisao odgovor glasi da se ona još uvijek pali na utopije. Ona želi da Kurdi ostvare njene perverzne političke fantazije. Njeno lobiranje za anarhiju i komunalizam prvo je povlađivanje vlastitim političkim fetišima, pa onda sve ostalo. Zapadna bi ljevica mogla i reći kako za ništa ne lobira. Kako samo otkriva stvari

koje se događaju. Ukazuje na političke trendove i o njima iznosi svoj stav. Moguće. Ako se radi o trendovima u izboru literature kojima si Ocalan zadnjih godina krati zatvorske dane. O trendovima sa plenuma i partijskih kongresa koji u zadnje vrijeme pred svijet proisplju svoje velike slobodarske ambicije. Te trendove oni otkrivaju, da bi ih naivno i tendenciozno poistovjetili sa političkom zbiljom. Po tom zbilju koju su *otkrili* koriste kao materijalni dokaz legitimnosti slobodarskog kursa PKK kao autentične progresivne snage i slično. Oni pri tom polaze od temeljnog znanja kako su ta i takva politička rješenja, te radikalne forme i sadržaji dobri i ispravni. Znanje od kojeg polaze kriterij je njihove legitimacije. A to znanje nije neutralno, ono u sebi izvorno sadrži određeno političko značenje. Stoga su njihovo pisanje i djelatnost, što je nužno i neizbjegno, prije svega lobiranje za određenu politiku. Lobiranje usmjereno na Kurde, ali i mnogo više lobiranje prema zapadnoj javnosti. Ključnim se pitanjem stoga pokazuje kakav je karakter njihove političke i teorijske pozicije. Na čemu je ona zasnovana? Predstavlja li ona nešto više od subjektivnih preferencija i dobrih želja? Koliko je uistinu realno i progresivno ostvarenje političkih fetiša radikalne ljevice? Odgovore na takva pitanja nadahnuta ljevičica rijetko postavlja, a odgovore koje na njih daje u pravilu su bezvrijedni. Oni se izvode po moralističkoj i ideološkoj logici, čitaju u djelima Bookchina ili nekog drugog vizionara ili popravljača svijeta. Ili još gore – svode na isprazne fraze i najgore populističke predrasude. Tako se pokazuje da su tipične ljevičarske, naizgled oportunističke i prilično umjerene pozicije, u biti do srži ideologizirane, opasne i utopističke. Pokazuje se kako je stvar radikalne ljevice još uvijek na ništa postavljena.¹⁰

Čistunska i sektaška ljevica iz prethodne sheme, u našem slučaju predstavljena sa Jurajem Katalencem i anarhosindikalistima, umnogome, čak i mnogo očitije, boluje od takvih boljki. No i tu se, slobodnom analizom bez predrasuda može doći do nekih prilično neočekivanih zaključaka. Dogmatska i čistunska pozicija se tako u mnogočemu pokazuje senzibilnjom za razumijevanje realnih političkih procesa, ali na jedan perverzan, izokrenut način. Ona se pokazuje mnogo realističnjom upravo zbog svojih dogmatskih pretpostavki i čistunstva. Isključiva i kruta, izrazito radikalna pozicija od koje polaze komunisti i anarchisti starog kova i protiv svoje volje može biti oslobođena tipičnih utopističkih iluzija. Već smo pokazali kako ovakva pozicija, u svojoj pravovjernosti, umnogome zauzima kritičniji odnos prema nekoj empirijskoj revolucionarnoj borbi na terenu. U našem slučaju kurdske. Legitimnost svakog iskustvenog fenomena tu se strogo vrednuje u skladu sa poznatim, konzistentnim i sasvim transparentnim principima i vrijednostima. Proklamirani revolucionarni program neke partije ili pokreta ne uzima se nekritički kao izraz realnog zbivanja. To je zamka u koju najlakše upadaju

10 Jedan od praotaca moderne radikalne ljevice i anarchizma Max Stirner svoju je najslavniju knjigu, *Jedini i njegovo vlasništvo*, započeo izjavom kako je svoju stvar na ništa postavio. Karl Marx mu je, mrtav hladan kritički odgovorio kako se o tome zaista ne treba sporiti, kako je on svoju stvar uistinu na ništa postavio. Možemo reći da utopistička, radikalna ljevica i dan danas, oholo i samoživo kao i uvijek, svoju stvar gradi na ničemu.

ideološki neodređeni ljevičari kada se njihovi fetiši i fantazije naizgled krenu ukazivati u političkoj realnosti. Ideološki stroža, dogmatskija pozicija svaki politički fenomen, pa tako i svaku proklamaciju, podvrgava strogim prepostavljenim kriterijima, te je u tom smislu mnogo kritičnija. Ona se, poučena povijesnim iskustvima svoje sekte, mnogo više fokusira na problem realne utemeljenosti i mogućeg lažnog, obmanjujućeg karaktera nekih proklamiranih vrijednosti i programa na terenu. Upravo zbog svoje dogmatske posvećenosti nekim ciljevima, kao što su antiautoritarnost ili egalitarizam, oni se mogu lakše fokusirati na inzistiranje na njihovom istinskom ostvarenju. Za razliku od praktično i teorijski fleksibilnijih aktera kojima sama činjenica da su njihove skrivene, intimne političke fantazije stavljene na dnevni red predstavljaju dovoljan poticaj za podršku tim prepostavljeno autentičnim trendovima. Politička zbilja uvijek se pokazuje nesavršena i problematična, pa se dosljedni politički čistunci uvijek opredjeluju za kritiku iskustvenih nesavršenosti neke realne političke dinamike. Oni to možda i rade sa dogmatskim političkim prepostavkama, ali to nipošto ne obezvraća konkretnu kritiku ukoliko je sama po sebi suvisla. Ako se pokazuje da neka partija deklarativno zaziva demokraciju, a realno djeluje suprotno; da konkretna borba za slobodu ide ruku pod ruku sa zločinstvima i slično prilično je nebitno razotkriva li takve podvale komunist ili buržoaski konzervativac. I s druge strane: ukoliko se kroz sadržaj kritike uvjerljivo otkriva neki politički proces od manje je važnosti pravorijek koji će na kraju izreći radikalni kritičar, vođen moralno-političkim kriterijima od upitne vrijednosti. Tako se PKK može sasvim argumentirano razotkrivati kao kompromiserska stranka koja se više ne može smatrati revolucionarnom, kako se ona bori za minimalni program kurdske nacionalizma, pri tome surađuje sa zapadnim imperijalizmom, kako su njezine neposredno demokratske proklamacije samo iluzija. Radikalno lijevom i anarchističkom dogmatiku takve će teze, same po sebi, značiti osudu pokreta na koji se odnose. Ostali, razboriti i realistični akteri u njima neće vidjeti ništa sporno. Analizirajući postojeće tendencije Juraj Katalenec recimo dolazi do zaključka kako kurdska politika ide ka suradnji sa turskom državom, kako ona teži paktu sa zapadnim silama, kako se demokratski konfederalizam ne treba čitati mnogo drugačije negoli teritorijalna autonomija i priznavanje političkog subjektiviteta kurdske naroda u Turskoj (sa ostavljanjem mogućnosti stvaranja nacionalne države), kako PKK teži tome da se iz radikalne terorističke grupe preobrazи u priznatog predstavnika kurdskih interesa. Ta se analiza uglavnom ne čini spornom. Nju bi mogao potpisati bilo kakav buržoaski politolog. Ona je, naizgled paradoksalno, mnogo nepristranija od *natezanja vode na utopistički mlin* umjerenijih ljevičara. Anarhosindikalistički pogled na stanje još je i bolji jer se uzdržava od davanja konačnog pravorijeka i izričito naglašava postojanje različitih tendencija u pokretu. Od takve je pozicije samo jedan mali korak preko uskog, ali beskrajno dubokog ponora koji dijeli sektašku, dogmatsku, strogu radikalno lijevu poziciju i otvorenu, realističnu, deideologiziranu poziciju suvremene progresivističke ljevice. Malen korak za svakog normalnog čovjeka, a tako velik za dogmatsku ljevicu i ljevičare.

Time smo uglavnom razjasnili zbog čega se suvremena i otvorena lijeva pers-

pektiva (koju zastupamo) ne može složiti sa prevladavajućim diskursom o emancipatornim potencijalima aktualne borbe Kurda protiv fundamentalista i šire od toga. Nakon toga na red dolazi izricanje vlastitog, pozitivnog političkog stava o cijeloj stvari. Put do toga pokazao se dužim negoli se na prvi pogled činilo. Da bi naše teze o kurdskom pitanju bile jasne i sasvim transparentne najprije je potrebno dati odgovore na pitanja turskog nacionalizma, razvoja demokracije u Turskoj i problema radikalne ljevice u toj zemlji. Odgovori na ta pitanja, s druge se strane, pokazuju izuzetno značajnima za razumijevanje mnogo širih problema Bliskog istoka, a ne samo kurdskog pitanja. Pa krenimo redom.

IV. Stari otomanski poredak i začeci kurdskog nacionalizma

Mi Jugosloveni, Balkanci općenito, lako bi mogli upasti u zamku površnog poistovjećenja sa Kurdima. Naši su narodi, takoreći, do jučer bili sultanovi podanici. Neki od nas, većina Bošnjaka na primjer, i danas se diči osmanlijskim naslijedjem. Kulturalnim i materijalnim dobrom što Turci ostavise po Balkanu. Još više je onih što se do današnjeg dana spominju turskoga zuluma. Što u Turčinu prepoznaju razloge zle povjesne sudbine. S obzirom na takvo stanje onom bi se slabije upućenom mogla omaknuti misao da Kurdi i danas biju bitke što su ih za nas dobili pradjedovi. Kako je njihova sudbina još i teža od naše pa do nacionalnog oslobođenja nisu došli ni stoljeće i pol od pucanja *puške nevesinjske*. Kako tiranski interes imperijalnog Stambola njihovu slobodu i danas guši kao što je onda i našu gušio. Teško bi moglo biti veće zablude. Jer ni turski jaram nije bio kakav je u priči, niti su naši hajduci mnogo više od bandita na pobjedničkoj strani povijesti, niti se proces kurdske emancipacije odvijao po sličnom obrascu. Istina je tu, kao što obično biva, mnogo složenija od uobičajenih predrasuda.

Otomansku imperiju, stari sultanat i kalifat u biti je pogrešno nazivati turskim imenom. Ne samo da nacionalna svijest turskog naroda u njegovim okvirima još uvijek nije mogla biti izgrađena, već su priroda i legitimacija takve zajednice bili radikalno suprotstavljeni bilo kakvoj vrsti čvrstog, homogenog, apstraktnog političkog jednačenja – što svaki nacionalizam neupitno je i mora biti. Sultanova se prijestolnica recimo nikada nije zvala Istanbul, kako su je prozvali kemalistički sekularisti 1922. Ona je od vremena Mehmeda II. do posljednjeg dana carevine ponosno nosila staro ime, Konstantinopol. Simbolički vežući osmanlijski režim za staro carstvo, a ne nekakvo etničko biće anatalijskih čobana. Kršćanska je propaganda kroz historiju, umjetnost i političku praksu uglavnom naglašavala diskontinuitet između bizantinskog i otomanskog režima. Taj rez svakako je vidljiv, premda i daleko manji od dubokog ponora što razdvaja antički i srednjovjekovni, kršćanski Carigrad. No to ne znači kako se u većini bitnih stvari mora prepoznati kontinuitet. Kinesko carstvo kroz povijest su osvajali različiti

narodi, ali se, pošto su legitimacija i priroda režima u bitnome ostali, te se razvijali na staroj osnovi, mora govoriti o kontinuitetu kineske civilizacije i oblika vladavine. Da je hrišćanski car Dušan sa svojom vojskom znao i umio, te uzmogao preskočiti carigradske zidine Novi se Rim sigurno ne bi posrbio. Srpska bi se elita do kraja bizantizirala, a barbarski osvajači poklekli pred nuždom, običajima i zakonitostima Carstva na čiji su se tron uspeli. I ovako, uz svu skromnost dostignuća dušanove carevine, srpski se identitet uvelike izgradio na odsjaju Carigrada. Izvorni Srbi, Rusi, Turci, kao i ostali još ništavniji talog povijesti (poput nas Hrvata), ta bezlična, beznačajna pleme do svog povijesno relevantnog određenja oduvijek su dolazili kroz doticaj sa rasadnicima civilizacije. Što kroz grabež i destrukciju, što kroz učenje i identifikaciju. Stvarni diskontinuitet, stvarna svjetsko historijska promjena vrlo je rijetka i dolazi sa krupnom promjenama društvene i političke paradigme, sa velikim revolucijama koje smisao zajednice i oblik proizvodnje života postavljaju na radikalno drugačije osnove. Dugotrajan i višeslojan proces buržoaske revolucije, čijim se bitnim momentom pokazalo i stvaranje nacionalnog oblika političke identifikacije, koji predstavlja politički sadržaj obrazovanja moderne države kao inovativne političke forme radikalno suprotstavljene carstvu, taj proces sa tim i takvim obilježjima pokazao se kao moment od kojeg je moguće govoriti o bitnim povijesnim diskontinuitetima. Pad kršćanskog Konstantinopola i zavidna silina turske ekspanzije u biti je prirodan nastavak stare povijesne i političke logike.

Takvo shvaćanje danas, s obzirom na predrasude o kojima je bili riječi, možda i može zvučati neobično. Otomanskim sultanima cijela se stvar morala pokazivati u sasvim drugačijem svjetlu. Njihova je vladavina bila legitimni, doslovni nasljednik rimske imperije. Oni su stolovali u Novome Rimu. Njihov je režim bio nastavak slavnih kulturnih, političkih i civilizacijskih tekovina. Prljavi korijeni anatolijskih ili srednjoazijskih vukojebina, nekakav poseban identitet izgrađen oko turskog etnosa, ne samo da je od manje važnosti. Njegovo potenciranje u imperijalnom je kontekstu jednako opasno kao i naglašavanje bilo kojeg od drugih etničkih i kulturnih partikularizama. Istinska odnarođenost otomanskih Turaka najbolje se vidi na primjeru tegobnog razvoja turskog nacionalizma od 19. stoljeća koji je osim vanjskih neprijatelja i starog režima, morao pobijediti i otomanske liberalne koji su tekovine buržoaskih revolucija na istok prenosili bez potrebe za isključivom, homogenom etno-nacionalističkom identifikacijom. Te iznimno bitne probleme političke modernizacije u otomanskim okvirima detaljnije ćemo razmotriti nešto kasnije. Sada se moramo vratiti na drugu, svakako i važniju komponentu legitimacije Otomanske vladavine – Islam.

Ako je održanje kontinuiteta carskog Konstantinopola prikrivenja dimenzija otomanskog poretka onda je njegov islamski karakter nerijetko i prenaglašen. Kemalistički, agresivno sekularistički i republikanski, diskurs turskog nacionalizma stari je poredak neopravdano prikazivao kao bezuman, autoritarian, odnarođeni režim čija je ideološka nadopuna bila mračnjačka religioznost. Nacionalisti i sekularisti, ne samo u Turskoj (iako je ona vjerojatno najradikalniji primjer), inače se bave ocrnjivanjem religi-

jskog naslijeda, a režime koje ruše nastoje prikazati u fundamentalističkom svjetlu. Tu se radi o opasnoj ideoološkoj falsifikaciji koja se, posebno u naše vrijeme, ne može tolerirati. Laicistička bagra stare oblike obrazovanja pod komandom religije (bilo da se radi o srednjovjekovnim univerzitetima, jezuitskim školama ili medresama) tendenciozno poistovjećuje sa vjerskom indoktrinacijom. U njima vidi kočnice znanja i napretka. Tisuće najvećih umova koji su kroz povijest obrazovanje stekli upravo kroz te institucije tu se previđaju. Kao što se zanemaruje i otužna učinkovitost, ali i indoktrinacijski karakter sekularnih obrazovnih institucija. Po sličnom se obrascu nastupa i prema ostalim religijskim institucijama i tekvinama. Turski je sekularizam (ili laicizam) posebno ozloglašen zbog fanatičnog ratovanja sa islamskom tradicijom. Islamsko naslijede stare imperije pokazalo se kao idealno žrtveno jare autoritarnog kemalizma. U svom prosvjetiteljskom žaru on se okomio na islam kao razlog dekadencije i propasti carstva. Utjecaj islama na politiku čitao se kao srž političke neučinkovitosti starog režima. Pri tome se jasno previđalo kako upravo zbog toga što se režim legitimiraо islamom, što je car, sultan, bio i kalif, što nije bilo i moglo biti strogog razdvajanja imperijalno-političkih i vjerskih institucija, što sam interes islama i carevine nisu bili razlučeni – kako upravo zbog toga (što je, kao što znamo, jednako naslijede istočnog kršćanstva kao i islama) krivnja za zaostalost, političku i društvenu nesreću ne može biti svaljena na leđa islama. Upravo suprotno. Stari režim, stari otomanski kalifat nije mogao biti neki fundamentalistički, radikalni poredak. Radilo se prije o tipično konzervativnoj i pragmatičnoj carevini u kojoj je religija bila sjedinjena sa političkim identitetom i izvor legitimnosti. Nositelji političkog autoriteta religijske su istine morali tumačiti fleksibilno i, zapravo, ograničavati mogućnost njenog slobodnog razvoja i očitovanja. Taj islamski *cezaropapizam* vjerske je strukture i njihovu slobodu stavljao u službu imperijalne vlasti. Nastavak tog režima neupitno je vidljiv u laicističkoj Turskoj sa kojom je vlast nad religijskim strukturama/praksom sa monarha prešla u ruke republikanske oligarhije. Otpor novom, ekstremističkom, sekularnom režimu djelomično se pojavio jedino po derviškim teki-jama koje su i za kalifata predstavljale centre spoznajnog, vjerskog i političkog nonkonformizma, otpora, i istovremeno autentične i slobodne religioznosti.

Obauku islamizma i njegovoј ideoološkoj funkciji biti će riječi u nastavku kada se uhvatimo u koštač sa problemima demokratizacije turske republike. Sada se moramo vratiti na ono što smo započeli – razjašnjavanje stvarne uloge islama u starom osmanlijskom režimu, neupitno neprijateljstvo takve pozicije prema razdvajajuju islamске zajednice kao političke zajednice sekundarnim, etničkim i kulturnim određenjima, i oblicima suživota islamske i drugih, recimo kršćanskih zajednica. Radi o pitanjima po kojima bi se, vjerujem, mogla napisati cijela biblioteka. Ovdje ćemo se zadovoljiti sa općim natuknicama dostatnim za našu svrhu. Za razliku od kršćanske zajednice koja se od svog nastanka određuje kao izrazito apolitična, islamska vjerska zajednica ne skriva svoj eksplicitno politički karakter. Politička misao kršćanstva je (što djelomično i sa upitnim praktičnim posljedicama mijenja katolički revizionizam) izraziti pesimizam. Intervencija čovjeka na ovome svijetu, stvaranje kraljevstva nebeskog na zemlji ne samo da

je uzaludna već se uzima kao izraz arogancije i grijeha. Političko je djelovanje skretanje sa Kristova puta postojane skromnosti, pobjede nad kušnjama i konačnog uzdizanja u krilo Stvoritelja. Logika islama i put razvoja muslimanske zajednice bitno su drugačiji. Jedno od polazišta islama kritika je licemjerstva, polovičnosti, patetičnosti kršćanske ideologije. Tu se, prosto rečeno, kraljevstvo nebesko, mir i pravda, traže već ovdje i sada. Obrana čiste savjesti i moralne pobjede tu se mijenjaju u ofenzivan zahtjev ispravnog djelovanja i praktičnog ostvarenja pravde. Milostivi Bog ljubavi ustupa mjesto onom strogom i pravednom. Okreće se hijerarhija vrlina, a na vrhovno mjesto kršćanstvom uzdignute skromnosti i pokajanja postavlja se pravednost. Umjesto egalitarizma patnje ovdje, a blaženstva na onome svijetu – kojim se stare klasne razlike ostavljaju na životu i zapravo legitimiraju – islam postavlja jasan zahtjev za univerzalnim izjednačavanjem političkog i društvenog statusa.

Radi se o idealnom skiciranju kršćanske i islamske logike. U realnim povijesnim okolnostima stvari se uvijek razvijaju u odnosu na konkretnе historijsko-materijalne okolnosti pa je islamska ekspanzija provedena kroz klasičnu pljačku čija se jedina specifičnost sastoji u tome da se pokazala neobično perspektivnom. Uspješan iskorak beduinske razbojničke bande iz pustinje u obilje plodnog polumjeseca značio je i prilagođavanje, reviziju izvornog ideološkog obećanja pravde i jednakosti. Pragmatični, monarhistički kurs koji je u osnovi prihvatio staru imperijalnu logiku više je manje pokopao alternativu autentičnog *islamskog republikanizma* (čije je nasljeđe do dan danas vidljivo u političkom šiizmu). Sunitski kalifat tako je od samog početka odlikovala visoka razina prilagodljivosti i pragmatizma. Mnogi od umjerenih islamista u Turskoj danas znaju naglašavati razlike između anatolijskog, otomanskog viđenja islama, koje je po prirodi pragmatičnije, i navodno dogmatske arapske varijante. Takve interpretacije prilično su štetne jer se njima pretpostavlja da su Turci po preuzimanju štafete islam učinili fleksibilnim, dok je on u svom autentičnom obliku manje prilagodljiv. Time se turskom umjerenom islamizmu čini medvjeda usluga pošto se održava mit o krutoj suštini izvornog islama. Stvar je obrnuta: radi se o tome da je upravo kruti fundamentalizam revizionistički. Da je autistična vizija zatvorenog islama nastala više od tisuću godina po Prorokovoj objavi – na primjer, u djelu Muhameda al-Wahhabija. Službeni islam, službeni kalifat oduvijek je bio fleksibilan i pragmatičan. U političkom smislu održavao je funkcionalne forme i običaje. Život je pravnom praksom i kreativnom interpretacijom nadopunjavao šerijat u skladu sa potrebama vremena. Kulturni i politički rat sa nevjernicima vodio je s ciljem zadovoljenja uobičajenih sigurnosnih ciljeva. Njegov agresivni ekspanzionizam sličan je normalnom ekspanzionizmu bilo kojeg drugog, paganskog ili kršćanskog, carstva.

No uz sve te normalne, katkad previđane, karakteristike starog otomanskog kalifata ostalo je i nešto specifično islamskih obilježja koja se mogu smatrati posebno karakterističnim za taj režim. Izraziti, u živućem imperijalnom poretku materijaliziran, politički univerzalizam za sobom je povlačio sasvim jasno značenje. Razlika između

Dar al-Islama i *Dar al-Harba*, između zajednice mira i zajednice rata, nije naprsto razlika između prostora dostupnog i nedostupnog za otvorenu pljačku i palež. Kuća *Islam* politička je zajednica reda i pravde, dok je ono izvan te zajednice politički prostor neizvjesnosti, nereda u kojem ne vladaju viši moralno-politički zakoni – Kuća *Rata*. Svjetovni imperij, sultanat tako kroz svoj realan islamski karakter, kao kalifat, zadobija višu, religijsku, metafizičku legitimaciju. Takvo sjedinjavanje političkog, religijskog i moralnog legitimiteta, barem u predmodernim historijskim okvirima, ne ostvaruje se tek na najvišoj, apstraktnoj, institucionalnoj razini. Sasvim suprotno: to jedinstvo, reprezentirano u osobi sultana/kalifa, u imperijalnoj administraciji, religijskim strukturama, u krajnjoj liniji praktično proizlazi iz vjerničke zajednice muslimana, iz *umma*. Zbog toga je sasvim razumljivo da jedino musliman može biti do kraja lojalan građanin, a ostale konfesije na neki način ostaju građani drugoga reda. Posebne, nipošto prevelike, poreze koje su u vrijeme izvorne ekspanzije islama po Bliskom istoku morali plaćati nemuslimani, pogrešno je čitati kao vrstu eksploracije. Prije se radi o poticaju na preobraćenje. U tom je smislu potrebno razumjeti i širenje islama po Balkanu za otomanske ekspanzije. Kršćanstvo se tu pretežno održalo u nedostupnim planinskim džepovima koji nisu mogli biti izrabljivani jer se ni sami nisu mogli prehraniti. Suprotno – naša kršćanska hajdučija nerijetko se hranila pljačkom. Pri tome je jasno potrebno razlikovati vrijeme izvorne turske ekspanzije od agonije kasnog carstva u kojoj su se, uz ostalo, patnje kršćanske raje uglavnom povećavale upravo zbog modernizacijskih procesa (bilo povećanjem direktnog opterećenja, bilo posredno, preko reakcije feudalne aristokracije). Neki od naših južnoslavenskih kršćanskih predaka nedaće carstva iz 19. stoljeća, koje su se lomile preko njihovih leđ, opjevali su uz gusle kao turski zulum i tako nam ih prenijeli.

No, da se vratimo na stvar - otomanski poredak u krajnjoj je liniji bio utemeljen na zajednici muslimana. Iz toga proizlazi kako su druge konfesije, uvjetno govoreći, politički morali biti građani drugoga reda. Međutim – to u praksi nije značilo povredu njihovih privilegija i identiteta. Sasvim suprotno. Otomanski je imperijalni poredak, kao što je i obično slučaj sa takvim tvorevinama, dopuštao i prepostavljao cvjetanje tisuću cvjetova. Pluralnost kulturnih, etničkih, ali i vjerskih identiteta smatrala se normalnim stanjem. Samim time što politička vlast i opstojnost zajednice nije ovisila o homogenoj političkoj identifikaciji i angažmanu članova zajednice razlike i posebnosti, ukoliko nisu predstavljale sigurnosnu prijetnju, nisu bile problematične. Kao i svaka predmoderna zajednica stari otomanski režim bio je zajednica privilegija, a ne univerzalnih prava. Tako je u okvirima mletskog sistema svaka zajednica uživala svoju autonomiju, te je odgovarala u okvirima svog pravnog sustava. Posebnost identiteta, čak i u pravnom i političkom smislu, ne da nije bila ugrožena, već je bila prepostavljena i priznata. I na koncu, da završimo priču o starom, predmodernom, otomanskom režimu on je bio relativno lake ruke i kratkog domaćaja u okvirima unutarnje politike. Okrutnosti što idu uz dvorskiju borbu za vlast, korumpiranost na različitim razinama, aktivnosti beskrupuljnih interesnih grupa sredstvima vlasti – sve to uobičajena je pratnja carstava. Poseb-

no onih koje se naziva i orijentalnim despotijama. No ti režimi, pa tako i Ottomansko carstvo bili su u unutarnjem sukobu i njihova se vlast u isto vrijeme pokazivala i kao milostiva, moralna i usmjerena na blagostanje svojih podanika. Ona njihove živote sigurno nije htjela ni morala kontrolirati kao što je slučaj sa modernim političkim režima. Stoga nije čudno kako takav režim iz današnje perspektive ponajviše nalikuje na arhaičnog, tromog, nespretnog, dobroćudnog političkog diva.

Kada se na takav način razjasne karakteristična obilježja ottomanskog režima sami se otvaraju odgovori na konkretna pitanja kao što je ono o mogućnostima modernizacije carstva, specifičnostima nacionalne emancipacije malih naroda, obrazovanja turskog nacionalizma sa svim svojim posebnostima.

Odgovorimo najprije pitanje od kojeg smo počeli: koja je povijesna razlika između kurdskog nacionalizma i nacionalizma balkanskih naroda? U tom će se odgovoru otkriti razlog zbog čega je oslobođenje balkanskih naroda turske dominacije bilo tako lako i uspješno, a kurdsко do danas ne ostvareno. Zapadna granica carstva oduvijek je bila područje nestabilnosti. Odjeci krupnih svjetsko-historijskih potresa na nju su počeli stizati sa 18. i, posebno, 19. stoljećem. Tada se u cijeloj Evropi pokazuje neodrživost starih društvenih i političkih oblika. Dotične promjene Osmansko su carstvo pogodile posebno teško pošto je taj tromi div još i prije strašno zaostajao za najgorim zapadnim režimima. Njegov arhaični režim sve je teže skrivaо svoju dekadenciju i neodrživost. Naši čobanski narodi u tim su okolnostima svoju sudbinu vezali za rasturanje turske vlasti, koje im se pokazalo kao nacionalno oslobođenje od tuđinskog jarma i usvajanje tekovina modernizacije. Njihovi se identiteti oblikuju kroz taj sukob. Oni si pričaju priče o staroj slavi i slobodi, njenom čuvanju i preporodu što predstoji. Tu je onda moguće (jasno uz najveću ironijsku predostrožnost) ponavljati stare priče o spartanskim vrlinama zapadnih barbara i nesposobnosti za život dekadentne kulture orijentalnih despotija. Nevaspitani i primitivni kršćani sa balkanskih vrleti mogu se gledati kao prazna politička ploča na koju se lakše ispisuju povijesni zadaci. Vitalni Slaveni zapaljeni pjesmama o *borbi vječnoj, neprestanoj* i slobodi bez teškoća će prihvatiti progresivne trendove kršćanskog svijeta. Gradit će monolitan nacionalni identitet. U svojoj se politici voditi razornim makijavelističkim načelima. Stvarati će institucije primjerene povijesnom trenutku, a da ih pri tome neće kočiti stare strukture, staro kulturno, ideološko i političko naslijede. Oni takvo što u biti nisu ni imali. Imali su jedino naslijede okupatora čijim se uništenjem, u plamenu borbe i kuje vlastita sloboda. Balkanski su narodi tako, ako su i zaostali za Evropom, još uvijek mogli glumiti avangardu u odnosu na Stambol. Svoj avangardizam pokazali su pri revolucionarnom razaranju tkiva stare carevine, uz svesrdnu pomoć kršćanskih sila. Balkanski narodi pritom nisu vodili borbu sa turskim nacionalizmom. Oni su prevratničkim lešinarenjem u krvi ugušili sve iluzije o održanju i modernizaciji ottomanske zajednice. Oni su stoga pokazali put turskom nacionalizmu. Bili njegov uzor ili barem poticaj.

Kurdska je slučaj sasvim drugačiji. Polazište kurdskog nacionalizma zapravo je defenzivno, u biti konzervativno. Ako su se svježi vjetrovi povijesnih trendova i uspjeli dovući do brdotog Balkana, njihov je put do još zabačenije jugoistočne Anatolije bilo mnogo teži. Ako je neuspješna modernizacija carevine, ukidanje starih pravica uz izostanak pozitivnih efekata reformi, balkanske narode bacala u nacionalizam, na progresivistički kurs, odlučnu modernizaciju na zdravom osnovu bez balasta tromog i nezgrapnog carstva, isti su problemi Kurde mogli potaknuti jedino na obranu staroga stanja. Kurdska nacionalizam se tako ne pokazuje samo kao zakašnjeo, već se javlja u sasvim perverznom, izokrenutom obliku.¹¹ Kao obrana kalifata koji je jamčio jednakost statusa, obrana priznanja etničke posebnosti i stare autonomije protiv nasrtaja turskog nacionalizma. Kurdi ne ustaju protiv otomanske vlasti, već protiv mlade republike. Konzervativno polazište kurdskog nacionalizma kemalistička je propaganda dugo koristila kao najzgodniji način njegove diskreditacije. Takav je pristup postao besmislen tek po jasnijem obrazovanju kurdske pozicije i njenom odlasku u drugu, radikalno lijevu, revolucionarnu krajnost 60-ih godina. Kurdska je nacionalizam stoga mnogo specifičniji negoli se to na prvi pogled čini. Balkanski su narodi u borbi za nacionalno oslobođenje i radikalnu modernizaciju prvi zabili nož u leđa dekadentnom otomanskom carstvu. Kurdi su pak posljednji koji su stali u njegovu obranu. Njihova politička posebnost počela je svoju dugotrajnu borbu za priznanje kroz obranu starog režim protiv turskog nacionalizma, da bi po tom do pune samosvijesti došla poistovjećenjem sa radikalno lijevim, revolucionarnim programima.

Time smo utvrdili polazište i natuknuli par stvari o specifičnosti kurdskog nacionalizma. Podrobnjem objašnjenju tih natuknica vratiti ćemo se pri kraju cijelog izlaganja. Prije toga se za trenutak treba osvrnuti na još interesantniji, presudno važan, put Turaka od starog režima, preko kontradiktorne, neuspješne modernizacije, do izgradnje kemalističke, nacionalističke pozicije i dalje od toga.

V. Neuspješna modernizacija kao polazište kemalizma

Ono što posebno upada u oči pri promatranju turske modernizacije, od početka 19. sve do sredine 20. stoljeća, nevjerojatno je niska razina političke aktivnosti na bazičnoj društvenoj razini. Odsustvo inicijativa neovisnih o strukturama vlasti, posebno onih sa djelovanjem odozdo prema gore (uz moguć izuzetak periodičnih ustanaka u obranu starih privilegija, uglavnom u ranijim fazama). Političke je inicijative, čak i izrazito progresivne, svakako bilo, ali su njeni nositelj bile društvene elite. Najprije proglašeni monarch i njegova obrazovana svita, pa onda još progresivnija društva nadobudnih intelektualaca, da bi na koncu, što se pokazalo posebno bitno, na mjesto političkog

11 Mnogo sličnije hrvatskom nacionalizmu u okvirima Habsburške monarhije.

subjekta zasjeo nešto širi krug vojno-birokratskih kadrova. Ako bi za, donekle smislenu, usporedbu uzeli stanje u carskoj Rusiji razlika teško da se može prenaglasiti. Kriza ruskog režima prilično se rano počela poklapati sa izrazitim vrenjem u društvu i naglašenoj okrenutosti elita prema narodu kao nositelju promjene. Vremenom su se jaki politički pokreti rađali kao gljive poslije kiše, a carski se režim uglavnom nalazio u ulozi kočioničara povijesti. Otomanski slučaj je sasvim drugačiji. Tamo je društvo, barem u odnosu na zahtjeve modernizacije, bilo izrazito zaostalo. Čini se da je u urbanim zajednicama sa svojim starim oblicima života i kulture (o ruralnoj populaciji da se niti ne govorи) vladala tipična orijentalna pasivnost i inertnost. Moglo bi se reći kako je materijalna baza otomanskog režima odgovarala njegovim političkim i ideološkim formama o kojima smo prethodno govorili. U praksi se pokazalo kako je mnogo lakši zadatak bilo moderniziranje vladara sa elitama i reforme političkih formi nego preokretanje duboko ukorijenjene društvene baze. U vidu političke aktivnosti inertnost je naroda morala biti kompenzirana angažiranošću elita i profesionalnih struktura.

Još od vladavine Mahmuda II. (1808. – 1839.) i njegova ambicioznog programa modernizacije dvor se pokazao najprogresivnjim dijelom osmanlijskog društva. Obično se govori o tri dimenzije utjecaja sa zapada: ekonomskoj, političkoj i ideološkoj. Otomanski su vladari u potpunosti prihvatali potrebu za tehničkim i ekonomskim promjenama koje za sobom povlače radikalne promjene u staroj, u biti srednjovjekovnoj društvenoj strukturi i kulturi života. Kako bi taj program mogao biti uspješan oni su prihvatali i njegov nužne političke pretpostavke – stvaranje absolutističkog režima, sa jedinstvenim pravnim poretkom, ukidanjem političkog partikularizma, arhaičnih funkcija i postavljanjem gole učinkovitosti na prvo mjesto. U toj je priči stvaranje moderne, izdvojene, profesionalne vojne i birokratske strukture, uz obrazovanje njenih kadrova, bio najvažniji zadatak na kojem su radili otomanski vladari okrenuti modernizaciji. Unutarnje društvene, ali i vanjske sigurnosne okolnosti u kojima su se nalazili, pitanje stvaranja učinkovitog vojno-birokratskog sistema postavljali su kao pitanje života ili smrti. Moderna administrativna struktura, zbog potpunog izostanka društvenih, klasnih oslonaca modernizacije bila je glavno i jedino sredstvo provođenja progresivnih programa. Zbog toga je moguće govoriti o povijesnom kontinuitetu između prosvijećenog sultanata, mladoturskog režima kojim su kadrovi eksplicitno preuzeli komandu u svoje ruke i konačnog obrazovanja republikanskog režima u kojem je vojno-birokratska oligarhija osim kontrole i službeno skrojila poredak po vlastitoj mjeri. Taj razvoj kadrova i operativnih struktura od instrumenta politike, preko razvoja samosvijesti i političkog subjektiviteta, do državotvornog preuzimanja vlasti presudan je za razumijevanje kمالističkog režima.

S druge je strane jednakovo važno razumjeti kako je postojala povijesna alternativa takvom razvoju stvari. Kako se ona u danim okolnostima pokazala nerealnom, ali su njene vrijednosti umnogome potvrđene na dugi rok, te su se na srodnoj političkoj liniji, kako je kمالistički režim upadao u krizu, obrazovale srodne političke frakcije. U tu je

tradiciju iz više razloga potrebno svrstati i današnje *umjerene islamiste* pošto je jedna od frakcija te političke opcije (AKP) u naše vrijeme došla na vlast u Turskoj i riješila mnoge od njenih najvećih problema. Radi se o kursu liberalnog i demokratskog otomanizma. Stari je režim, kao što smo rekli, rado prihvaćao tehnološke, ekonomске, organizacione i političko-suverenističke utjecaje sa zapada. On se međutim, što je sasvim razumljivo, pokazao prilično neprijateljskim pri usvajanju mnogih liberalnih i, posebno, demokratskih trendova. To je razumljivo iz više razloga. Francuska buržoaska revolucija završila je u Napoleonovom carstvu, revolucionarni val 1848. ugušio se uz održanje starih režima. Činilo se kako i sama Evropa nije spremna za radikalni buržoasko-demokratski program. Kako uspostava punih buržoaskih sloboda i dosljedna demokratizacija nemaju izgleda niti na Zapadu. U takvim bi okolnostima bilo čudno očekivati da otomanski režim bude politička avangarda. Sasvim progresivni program činio se posebno neprimjeren internim i nerazvijenim okolnostima turskog društva u kojima narod koči, a vladar potiče modernizaciju. I na koncu radilo se o idejama nepomirljivim sa legitimacijom autoriteta jedne despocije koje bi mogle samo destabilizirati režim ionako bremenit problemima. Demokratski program mogao bi samo gurnuti oružje u ruke reakcije. Uvezši u obzir takve stvari gotovo je iznenađujuće koliko se jaka grupa otomanskih demokrata i liberala formirala među obrazovanim elitama staroga carstva i u emigraciji. Još je više neobično koliki je utjecaj ta grupa imala. Čitajući modernu otomansku povijest ne pokazuje se samo otvorenost progresivnijih sultana liberalnim sadržajima, već je demokratska frakcija na trenutke postala toliko jaka da je nastojala direktno imenovati svoje sultane.

Mladootomanske grupe, o kojima govorimo, bilo bi pogrešno smatrati političkom partijom u bilo kojem smislu. Prije se radilo o avangardnim elitama u borbi za utjecaj. Više političkim lobistima, negoli revolucionarima. Takvo što posebno je razumljivo s obzirom na odsutnost šireg društvenog oslonca političke aktivnosti. Najviše čemu se neka politička opcija mogla nadati u tim je okolnostima utjecaj na dvoru. No i mimo toga mladootomani ne mogu se smatrati politički koherentnom grupom. Njihov zajednički nazivnik bio je težnja za produbljenjem zapadnih utjecaja u političkom i ideološkom smislu. U konkretnom određenju tog produbljivanja javljaju se goleme razlike. Tu imamo konzervativne demokrate koji u kreativnoj interpretaciji islamskog naslijeda traže ideoološku osnovu za širenje političke slobode, vjerujući u mogućnost funkcionalnog redefiniranja starih institucija uz održanje sultanovog autoriteta. Jedna od najinteresantnijih ličnosti mladootomanskog kruga, Ali Suavi, predstavnik takvog kursa izgubio je život u očajničkom pokušaju rušenja demokracije nesklonog Abdulhamida II. 1878. godine. S druge strane postoje akteri ideoološki skloniji pozitivističkim trendovima sa Zapada, funkcionalizmu i izrazito liberalnom socijalnom vizijom (kao princ Sabahaddin). S treće se strane pojavljuju naznake budućih mladoturskih pozicija koje naglašavaju važnost homogenosti političkog identiteta kao preduvjeta demokratizacije. Razlika ranije, koliko god raznolike, mladootomanske pozicije i kasnijeg pokreta mladoturaka u biti se najjasnije izražava kroz odnos prema pitanju nacionalizma. Ottomanski demokrati prepostavljaju kako se odlučnom modernizacijom, nadopunjeno dosljed-

nom demokratizacijom i funkcionalnom decentralizacijom carstva uz očitovanje starih autonomija i identiteta rješavaju gorući politički problemi. Njihovo je uvjerenje bilo kako se takvom transparentom reformom zajednica čini funkcionalnijom i korisnom za sve svoje građane, kako mali narodi i kulture takvim takvom moderniziranjem milietskog sistema mogu doći do slobode bez potrebe za isključivim nacionalizmom i razbijanjem zajednice, kako se takvim razvojem stvari pitanje turskog nacionalizma rješava i prije samog postavljanja. Takva se vizija pokazala kao sasvim neadekvatna, prilično utopistična u danim okolnostima. Jasna turska, nacionalistička opcija u počecima svog razvoja uglavnom se ideološki zaodijevala privlačnom mladootomaskom maskom, dok je u suštini predstavljala bitno različitu političku opciju. Mnogo realniju i radikalniju. Pozicija turskog nacionalizma polazila je od neupitne vitalnosti separatističkih nacionalizama koji su lešinarski rasturali sultanat. Oni su pozitivnima cijenili sasvim suprotne osobine starog režima negoli otomanski liberali i demokrati. Autoritarnost iz te perspektive nije bio razlog krize, već je to upravo suprotno bilo slabljenje moći režima. Razlog tog slabljenja sve se više pronalazio u političkoj homogenosti neprijateljskih nacionalizama i nacionalnoj neosviještenosti turskog naroda. Turski je nacionalizam stoga u početku nastao kao otomanski nacionalizam, tj. pokušaj da se na otomanskoj bazi proizvede adekvatna politička homogenost. Takav otomanizam bitno se razlikuje od sasvim različite tradicije otomanskog liberalizma koji je nastojao produbiti i modernizirati, nastojao učiniti funkcionalnom staru politički heterogenu prirodu carstva. Ostvariti svojevrsno jedinstvo-u-razlici. Opozicija turskog nacionalizma kao otomanizma pokazala se kao jedna realna, politički učinkovita i primjerena politička opcija u čiji je prilog išla realna povijesna dinamika. Takva je ideologija bila je osuđena na uspjeh i na kraju bila uobličena od strane mladoturskog režima koji je sa početkom 20. stoljeća preuzeo političku komandu iz ruku sultana i starih elita.

Da sumiramo – politička opcija demokratskog i liberalnog otomanizma bila je jaka povijesna alternativa održanju starih despotskih oblika, kao i nacionalističko-autoritarnom programu koji se vremenom potvrdio kao (nesretan, ali nužan) izlaz iz političke agonije u kojem se *bolesnik na Bosporu* našao. Takvo što nije važno naglasiti kako bi se istrglo povijesnom zaboravu, već zbog toga što je liberalno-demokratsko, a istovremeno više islamističko i konzervativno, jezgro ideja mladootomana nastavilo živjeti kroz demokratsku opoziciju kemalističkom režimu praktički do dodanašnjih dana. To je značajno zbog prevencije pogubnog upadanja u tipične sheme po kojima se otomansko, islamsko, konzervativno poistovjećuje sa mračnjačkim, fundamentalistički, neliberalnim i antidemokratskim. Stvar je prije, kao što će se u nastavku pokazati, sasvim suprotna. Osvrnimo se sada na pitanje vojno-birokratskih struktura kao glavnog političkog faktora u Turskoj, društvenog sloja koji je bio kičma mladoturskog, pa onda i kemalističkog režima, a svoje političke privilegije očuvao gotovo do današnjeg dana.

Već smo govorili o nerazvijenim društvenim osloncima modernizacije. Potpuni izostanak buržoaske osnove, ali i neovisnog plemstva zapadnog tipa kao realne kičme

apsolutnih monarhija odredio je prvi preduvjet njenog oktroiranja. Uvjet bez kojeg se ne može niti govoriti o centralizaciji vlasti i provedbi programa. To je, kako smo već istaknuli, obrazovanje novog, vojnog i upravnog jezgra sa modernim znanjima, odgojenog za poštovanje stroge formalne hijerarhije. Kreiranje alata nužnog za učinkovito vladanje; u suštini stvaranje državotvorne elite. Pri tome je sasvim upitna opravdanost naglašavanja kontinuiteta između stare orijentalno despotске strukture i novog, modernog apsolutizma sa svojom profesionalnom elitom. Jasno je kako istočni despotizam predstavlja poredak centraliziranog autoriteta, a aristokracija se po njemu obrazuje u funkciji dvo-ra. Potpuna fragmentiranost evropskog feudalizma na istoku je ostala nepoznata. No despotski poreci ni u idealnom smislu nisu nekakve goleme, apsolutističke države. Oni su prije poreci koji živuće partikularizme stavljuju pod pasku vrhovnog autoriteta i tako ih stabiliziraju. Posebni interesi različitih korporacija u carstvu su prepostavke realne politike. U takvom poretku odnosi vlasti nikada nisu strogo formalizirani, već se baziraju na neposredno očitovanim odnosima moći. Posebne društvene grupe polaze od privilegije očitovanja svog posebnog interesa kao prirodne slobode. Spahije, Janjičari, Uleme, derviški redovi, neislamske vjerske zajednice i tko već ne – sve su to bile posebne političke grupe, sa posebnim i priznatim statusom preko kojih se imala obrazovati sultanova volja. Štoviše: naizgled neograničena volja sultana praktično je u svakom trenutku ovisila o potpori društveno-političkih sila o koje se oslanjala. Dvorska aristokracija, formalno sultanovi robovi kao i cijela zajednica, u biti je bila poprište pogodađanja oko neovisnih političkih interesa, polje sudara moći različitih grupa. Suverena vlast koja ukida i sebi podređuje politički partikularizam; osamostaljena, čisto formalna, hijerarhijska struktura vlasti, pa tako i poseban sloj profesionalnih, za državu kao državu vezanih funkcionera – o tome jasno ne može biti govora u bilo kakvoj varijanti starog „despotizma“. U otomanskom slučaju, onom islamske zajednice, moć sultana jasno biva ograničena i odozgo – božjom vlašću. Stoga je kalifat sasvim nemoguće smatrati despotskim, osim ako se pod despotizmom ne podrazumijeva potpuna vlast Svevišnjega. Ali, jasno, ni u tom smislu. Jer tu se ne radi niti o nekakvom idealnom kalifatu, egalitarnoj vjerskoj utopiji, carstvu božjem od krvi i mesa. Suprotno: islam je, iako bitan legitimacijski i identitetski faktor, u otomanskom poretku bio, kao što smo prethodno razjasnili, u funkciji politike. Šerijat je osnova prava i pozitivno propisuje zakone muslimanskim podanicima. No on je konstantno bio praktično redefiniran i nadopunjavan neovisnim sustavom sultanovih pozitivnih propisa. Ukratko: o konkretnim se karakteristikama starog sustava da raspravljati, njih je potrebno studirati, no ono što se čini sasvim izvjesnim je neopravданost direktnog povezivanja stare, imperijalne aristokracije upravljača i nove vojno-birokratske klase koju je proizveo i o koju su se oslanjali sultani tijekom modernizacijskih nastojanja.

Sultanska oktroirana, kontrolirana modernizacija pokazala se predodređenom da izmakne kontroli i krene u potragu za čvršćim političkim osloncem, neovisnim o sultanovom autoritetu. Pošto je razmjerne učinkovito razarao društvenu, političku, pa i identitetsku osnovu starog, povijesno prevaziđenog poretka vladar se našao u nemo-

gućoj situaciji. Očekivano jačanje carstva, njegovo revitaliziranje u obliku u kojem će se barem moći zaštiti od neposrednih sigurnosnih ugroza (iznutra i izvana) sasvim je izostalo. Stari oblici legitimacije ostavljeni su na smetlištu povijesti, dok je po novim kriterijima režim potrošio sve kredite. Efektivna moć je sve više i više ležala u rukama nove, profesionalne elite. Klasa vojnika i upravljača vremenom se počela preobražavati u državotvorno jezgro. Sve je više usvajala i razvijala nacionalistički program, da bi na koncu istupila kao utjelovljenje nacionalne volje. U ocrtavanju tog procesa prije kemalističke revolucije, kao novog političkog procesa po bukvalnom uništenju carstva, zadržati ćemo se na osnovnim crtama.

Liberalna, mlađootomanska elita u razdoblju prije neuspjeha sa ustavom iz 1876., destruktivnog jačanja agresivnih nacionalizama među podaničkim narodima i besramne eksplozije evropskog imperijalizma imala je kakvo-takvo uporište svojih pretpostavki. Takvim razvojem situacije ona je sasvim neupitno bila politički prevaziđena. S obzirom na kontinuitet borbe protiv sultanove autokracije, a za dublju i blagotvornu, istinsku modernizaciju liberalne ideje nastavile su svoj život na marginama. Naročito među intelektualno profinjenijim idealistima u emigraciji. Istaknuti predstavnici takvih gledišta, kao učeni princ Sabahaddin, naizgled paradoksalno, zalagali su se za radikalni program demokratizacije i liberalizacije carstva u kombinaciji sa održanjem kontinuiteta sa starim progresivnim navadama. Tako je liberalno rješenje problema, barem u teoriji, bilo sasvim jednostavno. Uspostava otomanskog ustavnog patriotizma kroz promociju najšire autonomije različitih zajednica modernim nastavkom milietskog sistema; strogo ograničenje centralnog političkog autoriteta uz snažnu decentralizaciju; širenje političke slobode i uspostava demokratskog režima kao ključnog preduvjeta za obrazovanje legitimne vlasti sigurne od korupcije.

Takva je pozicija imala barem dva sasvim nerješiva problema. Prvi je ideološka, teorijska neuvjerljivost s obzirom na očigledno jačanje nacionalizma iznutra i imperijalizma izvana; neupitnu potrebu uspostave čvrste unutarnje homogenosti i efikasnog centralnog autoriteta. S druge se strane radilo o poziciji čija realna društveno-politička baza u kontekstu otomanskog društva nije postojala ni u tragovima. Svima su poznate ruske ili šapske muke po politički slaboj buržoaziji. U turskom slučaju ona nije bila politički slaba, već je bukvalno nije ni bilo. Podanički narodi i manjine kao oslonac liberalnih reformi mogli su poslužiti jedino u teoriji liberalnih idealista pošto su isti praktično formirali nacije i vlastite identitete gradili upravo u razlici spram stare zajednice. Jedina moćna, vitalna i politički aktivna društvena grupa, o koju se stari poredak oslanjao – vojna i upravljačka elita – po svom je klasnom karakteru, i bez očite nerealnosti liberalnih ideja, istima morala biti sasvim nesklona. Ta grupa jedina je bila u stanju preuzeti kormilo vlasti. A ona je, kako svojoj prirodi tako i s obzirom na konkretne praktične izazove morala drugačije artikulirati svoju poziciju. To se dogodilo u vidu mlađoturske, unionističke, u suštini tursko nacionalističke pozicije zagrnute u veo otomanskog patriotizma o kojoj smo već govorili.

Mladoturska politička opcija, u službenom očitovanju kroz famozni *Komitet jedinstva i napretka*, svoj put započela je kao jedna od frakcija unutar široke opozicije angažirane oko borbe za Ustav, ograničenje autokratske vlasti i dublju modernizaciju. O koliko se neodređenom programu radi, koji politički više skriva negoli otkriva, tek se eksplisitnim pokazalo u procesu konkretnog definiranja političkih pozicija. Tako se na pariškom skupu turske opozicije iz 1902. ispostavilo da se *liberali* i *unionisti* ne mogu složiti niti oko bazičnih stvari kao što je odnos prema stranoj intervenciji unutar granica carstva. Dok je, naizgled opet paradoksalno, konzervativna otomanistička opcija dopuštala legitimnost intervencije stranih sila za osiguranje prava manjina (konkretno Armenaca) unionistička opcija je tu mogućnost u potpunosti odbacivala kao sasvim nedopustivu. Vrijedno je spomenuti kako je princ Sabahaddin, kao najistaknutiji predstavnik liberala, poslijedično formirao svoj *Savez za privatnu inicijativu i decentralizaciju*. U površnoj razlici imenovanja u ovom se slučaju sasvim slikovito otkriva duboka politička razlika. Komitet usmjeren na političko jedinstvo i napredak ili savez skupljen oko decentralizacije i privatne inicijative. Na stranu sa čitanjem tih razlika iz čisto ekonomске perspektive – politički uvezši sasvim je očito kako se radilo o nepomirljivim konceptima.

Mladoturski poziv na jedinstvo bio je ključan aspekt njihova programa. Polazeći od bazične nacionalističke pretpostavke kako političko ustrojstvo bez supstancialne homogenosti političkog tijela u čijoj se funkciji pojavljuje ne samo da nije legitimno, već je i sasvim nemoguće. Time se na vrlo uvjerljiv, i zapravo inovativan način objašnjava kriza otomanskog poretka. Bilo kakva politička ili društvena reforma, svako obrazovanje upravljačkih kadrova i modernizacija, ne može uroditи plodom ukoliko se radi o procesima otuđenim od svoje temeljne političke osnove i svrhe – nacije. Tim više ako ta nacija uopće niti ne postoji, ako nije samosvjesna i neupitna. Zbog toga se sitne, jedne nacije po Balkanu pokazuju uspješnije i vitalnije od nekada moćnog Otomanskog carstva. Carstvo je prazna ljuštura koje će sve dok se ne homogenizira i popuni nacionalnim sadržajem neizbjegno biti mješina za napucavanje i komadanje. Na takvom se rezonu oblikuje mladoturska nacionalistička pozicija. Nacionalna bit se, jasno, najprije ne pronalazi u sasvim dalekom i apstraktnom, beskorisnom konceptu turske etničke posebnosti. Ni islam se, kao ključan faktor političke integracije starog poretka, ne koristi za određenje temelja nacionalnog identiteta. To bi značilo odricanje od kompletne nemuslimanske populacije i legitimiranje separatizma. Nacija se i dalje nastoji izgraditi oko otomanizma, ali u sadržajno potpuno izmijenjenom, radikalnom obliku – obliku otomanske nacije čiji je glavni objedinjujući faktor otomanska država. Takav koncept suštinski se razlikuje od ustavnog patriotizma različitim, autonomnih zajednica kojem su se nadali liberali. On u biti predstavlja njegovu potpunu suprotnost. Kada se stvari do kraja raščiste radi se o perfidnom, turskom nacionalizmu sa figom u džepu. Taj i takav nacionalni koncept u svojoj je srži imao genocidni potencijal, te se mladotursko nošenje sa armenskim pitanjem tijekom Velikog rata može uzeti kao njegova logična posljedica i jedna od konačnih presuda samome sebi.

No: početkom stoljeća upravo takva mladoturska vizija otomanskim je oficirima i funkcionerima morala izgledati vrlo privlačno. Nedostatak unutarnjeg nacionalnog jedinstva činilo se kao glavni nedostatak autokratskog režima. Ključno sredstvo rješenja dotičnog problema bio je ustav. Iako su liberali u ustavu vidjeli ključno jamstvo ograničenja političke samovolje, osiguranja zaštite manjinskih zajednica i pojedinaca, te postavljanje čvrstog temelja političkoj demokratizaciji nacionalisti su na cijelu stvar gledali iz nešto drugačije perspektive. Ustav se tu pojavljuje kao jamstvo pune jednakosti statusa, prava i obaveza svih građana, što je preduvjet njihovog sabiranja i nacionalne homogenizacije. Njime se, jasno, ostvaruju i ostali korisni efekti koji se u ovoj ili onoj točki mogu podudarati sa liberalnim zahtjevima. No bazični razlog borbe za uspostavu ustava sasvim je različit. Sasvim je jasno kako iz perspektive Komiteta jedinstva i progresista restauracija ustava predstavlja preduvjet za uspostavu učinkovite, jake, odlučne, centralne vlasti koja će biti u stanju provesti učinkovitu društvenu reformu i oduprijeti se sigurnosnim ugrozama. Što znači: učinkovito će ostvariti ciljeve koje reakcionarna modernizacija pod sultanovom paskom nije bila u stanju. U tom smislu mladotursku nacionalističku poziciju potrebno je shvatiti u kontinuitetu sa reformama od početka devetnaestog stoljeća. Određena sredstva, teorijsko objašnjenje i legitimacija poretka mijenjaju se ali temeljna politička svrha ostaje više-manje neizmijenjena.

Takvo što teško se može smatrati čudnim ako u obzir uzmem prethodno spomenuto činjenicu kako je socijalna baza mladoturskog pokreta ležala u njedrima samog starog sistema. Ono što se činilo kao mladoturska revolucija teško bi se moglo takvima smatrati. Faktički se radilo o osvještavanju i formaliziranju onog ionako istinitog. Stvarni vladari samo su obznanili da vladaju. Besperspektivni pokušaji konzervativne reakcije, pobune islamskih studenata i slično koje su uslijedile po toj „revoluciji“ prije se mogu smatrati revolucionarnim. Jer tu su stvarni autsajderi sa svojom konzervativnom agendom nastojali uskočiti na vlast. Da bi ih Komitet satro skupa sa sultonom i manjinom ne pretjeranom mudrih ulema. U samom trenutku svog događanja mlatodurska revolucija morala je proizvesti mnoge iluzije o demokratizaciji. Činilo se kako s jedne strane stoji ustavni poredak, reforma i demokratizacija, a s druge strane sultanova autokracija i crna reakcija. Takvo se gledište pokazalo krajnje naivnim. Komitet jedinstva i napretka bio je jedina politička sila sa čvrstim i stabilnim pristupom političkoj moći. Razorna poluga moći sa kojima je raspolagao sastojala se u političkom, zavjereničkom jedinstvu široke baze srednjih i nižih vojnih kadrova. Pošto su upravo ti kadrovi predstavljali i polugu moći starog režima, smisleno je govoriti o njihovom osamostaljivanju i postavljanju vlastite političke agende. Konačnoj artikulaciji političke pozicije elitističkog, autoritarnog nacionalizma. U tom je smislu jasno kako je nuda u uspostavu funkcionalnog ustavnog poretka i demokratske vlasti u samom startu bila uzaludna. Radilo se o postepenom uspostavljanju političke diktature. Demokratska igra trajala je nekoliko godina po revoluciji. Stare političke elite, otomanski liberali, konzervativci, islamisti – svi su se uhvatili te igre i borbe za utjecaj. No nitko od njih nije imao pristupa

stvarnom izvoru političke moći u danom trenutku, kao što ni teorijski/ideološki nisu bili na razini zadatka. Komitet jedinstva i progresu trebao je samo pomaknuti prstom i svi su njegovi politički oponenti mogli jedino letjeti kroz zatvorena vrata parlamenta, zajedno sa ustavnim jamstvima političke slobode. Državni udar iz 1913., sasvim prigodno u jeku Balkanskog rata, prekinuo je političku farsu i stvari postavio na svoje mjesto. Partija nacionalističkih oficira službeno je preuzeila uzde vlasti. Oni su znali što rade. Njihova je ruka bila dovoljno čvrsta da zemlju izvuče iz problema. Da je odlučno odvuce u svjetski rat, na stratište povijesti.

VI. Kemalistički režim i ideologija

Tako je dakle tekao politički razvoj kasnog Otomanskog carstva koje se borilo sa izazovima modernizacije. S obzirom na tragičan razvoj po kojem se politička besperspektivnost režima uz nedostatnu viziju njegovih protagonisti poklapala sa nepovoljnim vanjskim uvjetima nimalo ne čudi katastrofa u kojoj se Turska našla po Prvom svjetskom ratu. Kemalistički, republikanski režim tu se pojavio kao feniks, iz pepela. Turska se država, ni kriva ni dužna, oslobođila stranog tijela u svojim granicama.¹² Državotvorna logika kemalizma reartikulirala je političku volju vojno-birokratskih kadrova. Uloga Mustafe Kemala, njegova vizija tu je sigurno igrala neku ulogu. Kako će se pokazati u dobrom i lošem, ali svakako ne onaku kakvu mu pridaje službena mitologizacija. Pri tome se smislenim čini razlikovati njegovu čisto državotvornu ulogu, zbog koje ga, onaj tko želi može nazivati ocem nacije, od njegove uloge u pregrupiranju oligarhijske moći neformalnih struktura i izgradnji kemalizma kao posebne ideologije; distinkтивne, nipošto proslavljenе političke opcije, po kojima ga treba držati velikim neprijateljem Turske i svih njenih naroda. Priznavati državotvornu ulogu Mustafe Kemla i njegove kompanije i dalje ne znači biti kemalist. Od prvog se dana pokazalo kako je opozicija novom autoritarnom režimu u nastajanju dolazila iz krugova državotvorne elite. Dakle spontanim, razumljivim političkim cijepanjem vojno-birokratskih kadrova koji su ozbiljno shvatili republikansko-demokratska obećanja novog režima. Kemalistički kurs koji je zauzela turska država, homogeniziranje vojno-birokratskih kadrova, zasnivanje novog režima prosvjećene diktature trebalo je nametnuti. Takav je kurs još od početka 20-ih godina bila tek jedna od političkih mogućnosti, a ne nužan uvjet stvaranja i obrane republike kao što do danas tvrdi kemalistička propaganda. Danas je sasvim jasno koliko je nesreće Turskoj donijelo nametanje takve politike.

No kažimo najprije koju riječ o onim državotvornim zaslugama Mustafe Kemala. On se pokazao sposobnim vojnikom, motivatorom i organizatorom obrane zemlje. Pokazao se odlučnim u rasturanju raspalog, sasvim defetištičkog stambolskog režima

12 Kurdi su u tom smislu iznimka što i je jedan od razloga njihova prokletstva.

i postavljanju zemlje na zdrave republikanske osnove. U maniri najvećih državnika raskrstio je sa svim pan-otomanskim i velikoturskim pretenzijama. Vojničkom je jednostavnošću i osjećajem za realnost osigurao opstanak republike stvorivši preduvjete za demokratski razvoj. Stran mu je bio svaki bonapartizam te je svoju ličnost i funkciju nedvojbeno stavio u službu republike. Bio je nesklon etatizmu i utopijskom radikalizmu pa osobno, za razliku od mnogih sljedbenika, nije upao u zamku ljevičarskog uzdizanja države nad društvom. I na koncu: ukazao je na važnost postepenog razdvajanja vojnih i političkih struktura, postepene izgradnje autentičnih demokratskih institucija. Razumio je važnost tog razdvajanja, ali je istovremeno učvrstio uporište oligarhijskih struktura. Omogućio održanje njihovog posebnog političkog statusa i njihovo formalno proglašavanje čuvarima republike koje će uslijediti državnim udarom iz 1960. Mustafa Kemal vjerovao je da buduću demokratizaciju postavlja na čvrste temelje. U zbilji se, prilično ironično, pokazalo kako su upravo metode kojima se pri tome služio onemogućile ciljeve koje je intimno želio ostvariti. Golemi povijesni neuspjeh tegobne turske demokratizacije stoga uvelike ide na dušu Oca nacije. Iako svakako manje negoli na dušu njegovih sljedbenika. Drugi grijeh koji mu je nemoguće oprostiti stvaranje je kemalističke ideologije koja se pokazala glavnim neprijateljem turske demokracije i napretka. Ta ideologija prezentirana je u vrijeme punog obrazovanja kemalističkog režima 1927. u slavnom, višednevnom govoru kojim je Ataturk prepričao povijest Republike – što će reći: zacrtao njen budući kurs. Ideološka suština dozlaboga dosadnog, četrdesetak sati dugog govora obično se prezentira u obliku jezgrovitih šest strelica. Šest načela kemalizma, kao šest načela na kojima počiva turska republika. Poimence: republikanizam, populizam, sekularizam, reformizam, nacionalizam, etatizam (koji je nešto kasnije pridružen princip). U službenom ideoškom diskursu republikanizam znači prebacivanje suverenosti sa monarha i elita na narod u cjelini; populizam postavljanje dobra tog naroda kao temeljne svrhe, nasuprot prepostavljeni višim svrhama i ciljevima; sekularizam strogo razdvajanje političkog identiteta po kojem su svi članovi zajednice jednakci, od kulturnih, religijskih i drugih određenja po kojima se privatno razlikuju; reformizam predstavlja ofenzivno usmjerenje ka izmjeni ukorijenjenih formi, institucija i uvjerenja koje blokiraju ostvarenje ostalih načela; nacionalizam predstavlja pozitivan, prepostavljeni realan osnov političkog identiteta, naciju, koja je nositelj svih ostalih svojstava; etatizam državu proglašava neposrednim akterom u ostvarenju socijalne dobrobiti svojih građana. Već je na prvi pogled jasno koliko je široka mogućnost interpretacije kemalističkih načela. Značenje svakog od njih do danas se razvlači na dugo i na široko sa uglavnom izrazito štetnim političkim posljedicama. Širina kemalističke ideologije sasvim je razumljiva kada se u obzir uzme njena megalomanska državotvorna, sveobuhvatna pretenzija. Ona nije stvorena kao artikulacija posebnog interesa jednog dijela društva, već izraz potrebe nacije u cjelini. No ona je s druge strane previše određena, previše partijska, preopterećena političkim značenjima za jednu bažicnu nacionalnu ideologiju. Takva kombinacija morala se pokazati iznimno štetnom.

U ovom nam je trenutku ipak bitno razabrati kakvo je bilo njihovo izvor-

no značenje u okvirima kemalističkog režima pod Ataturkovom paskom. Jer osim dugoročne političke štete koju je ta ideologija proizvela političkim preopterećenjem državotvornog programa koji je, da stvar bude još i gora, ostao neprecizno određen, ona je polučila i kratkoročnu štetu svojom konkretizacijom u vrijeme Ataturkove vladavine. Realni smisao programa izvornog kemalizma najbolje ćemo razumjeti metodom eliminacije. Odstranjujući višak sa šest proklamiranih strelica. Krenimo od manje bitnih, ili bolje sasvim nebitnih sastavnica. Prvi je populizam. Izvorni kemalizam realno je bio izrazito antipopulistički. Režim se upravo nije obazirao na konkretnе, empirijske želje naroda već je bio fokusiran na njegovo preodgajanje. Njegove metode, formalna i neformalna sredstva vladavine također su bili antipopulistički. Stvarno načelo izvornog kemalizma, koje će se u biti zadržati do našega vremena, u ovom je smislu bio prosvijećeni oligarhizam. Drugo načelo umnogome neprimjereno izvornom kemalizmu svakako je i etatizam. Mustafa Kemal, za razliku od nekih suradnika, kao što je njegov nasljednik Ismet Inonu, ali i mnogi mlađi sljedbenici koji će kemalizam ustrajno gurati u lijevo, nije bio sklon jakoj državi i političkom upravljanju nad društveno-ekonomskim procesima. Država je morala biti čvrsta i odlučna u radikalnom ostvarenju temeljnih političkih i kulturno-ideoloških pretpostavki za razvoja modernog društva, ali je tu trebala stati. Stoga je sasvim razumljiva prilična nevoljnost izvornog kemalizma pri neposrednom usmjeravanju ekonomskih i društvenih reformi čak onda kada je načelno prihvatio njihovu nužnost. Upravo će se na kritici nedovoljno *etatskičke*, pasivne socio-ekonomske orientacije izvornog kemalizma stvoriti ljevičarski kemalizam nakon Drugoga rata. Mustafa je Kemal svoj stav o socijalizmu jasno pokazao još 1921. perfidnim masakriranjem vodstva turske komunističke partije, lojalnih saveznika u domovinskom ratu. Načelo republikanizma dolazi slijedeće po redu eliminacije. Nesporno je kako je kemalistički program republikanski po svom dosljednom antimonalharhizmu i funkcionalnoj republici kao svojem krajnjem cilju. Ipak, oligarhizam i faktično održavanje političkih privilegija vojno-birokratske kaste realno ga umnogome čini nerepublikanskim. Republikanizam svakako ne mora biti izrazito demokratski. Većina povijesnih republika bile su aristokratski poreci radikalno suprotstavljeni demokraciji. No ono bez čega republika ne može, transparentna je ustavna vladavina, u kojoj ne postaje političke privilegije posebnih društvenih grupa i paralelni centri moći. Izvorni kemalistički režim možda je intimno i težio tome da bude aristokratska republika, no on to ni u jednom trenutku zapravo nije mogao biti.

Time smo eliminirali tri strelice, populizam, etatizam i republikanizam, koje se zasigurno ne smiju smatrati istinskim načelima izvornog kemalizma. Sada se možemo osvrnuti na tri preostale u kojima se uistinu očituje njegova suština. Sekularizam je, u specifičnom iznimno radikalnom, laicističkom obliku suština njegove političke teorije; nacionalizam temelj političkog identiteta; reformizam glavno načelo političkog djelovanja. Ozbiljnija rasprava o sekularizmu kao jednom od glavnih zahtjeva moderne politike, njegovom odnosu sa historijsko-materijalnim razvojem buržoaskog društva i novovjekovne znanosti, poznatim i mogućim kritikama, ali i kompleksnim teorijskim

napetostima stoje između tvrdog i mekog, formalnog i supstancialnog sekularizma zahtijevale bi mnogo prostora kojeg u ovim okvirima nemamo. Stoga pitanje turskog sekularizma možemo izložiti tek u jednom jezgrovitom, površnom i svakako neadekvatnom obliku. Kemalistički sekularizam neupitno polazi od radikalnih buržoaskih tekovina razdvajanja političkih i religijskih institucija. On također¹³ vjeruje u političku korisnost, ako ne i nužnost građanske religije – određenog, moguće i vjerski izvedenog, vrijednosnog sustava usklađenog sa političkim interesom zajednice, koji stoji u njegovoj funkciji. Povrh toga on je, čini se, ponesen tada popularnim scijentističkim predrasudama o prirodnom društvenom razvoju od mraka i vjere do pozitivnog znanja i racionalnosti.¹⁴ Pa je stoga i, u određenoj mjeri, antireligiozno nastrojen. Takve tri, umnogome suprotstavljene, sekularističke pretpostavke mogle bi izazvati totalnu konfuziju. Stvar je, čini se, najbolje razmrsiti na slijedeći način. Kemalistička ideologija naglašava potrebu za formalno-sekularističkim razdvajanjem države i religije a) ukoliko si kao zadatak postavlja razbijanje do tada postojećeg, tradicionalnog, formalnog i sadržajnog utjecaja islama na politiku; b) ukoliko si kao krajnji cilj postavlja buržoaski ideal, savršenog, homogenog građanstva koje je u sebi funkcionalno podijeljeno na političku i privatnu dimenziju (na *citoyen i bourgeois*). Realna situacija je međutim takva da je buržoaski ideal sasvim nerealan s obzirom na duboko ukorijenjenu islamsku tradiciju koja nije u stanju strogo, funkcionalno razdvojiti religiju i politiku, kao i općenito privatnog pojedinca i zajednicu, društvo i državu. Sa druge strane imamo staru tradiciju podređivanja religijskih institucijama političkoj vlasti. Tu tradiciju vrijedno je nastaviti i produbiti novim okolnostima pošto se na takav način 1) ograničava sloboda religijskog mišljenja i djelovanja, pa stoga i nepoželjna politizacija religije; 2) dobija korisno sredstvo za korištenje religije, islama u funkciji politike, tj. kao svojevrsne građanske religije. I na koncu: cijela se situacija iz pozitivističko scijentističke perspektive može prikazati kao konkretna borba za ideološkim problemima zaostalog društva, tj. kao realna politika na putu postepenog prosvjećivanja i izlaska iz mraka. Time se na koncu zaokružuje specifični kemalistički sekularizam, ili laicizam kao jedno od karakterističnih odrednica te ideologije. On je u jednu ruku, negativno i idealistički, nadahnut formalističkim sekularizmom (razdvajanjem religijskih i političkih institucija), dok s druge strane održava službene religijske institucije pod direktnom političkom kontrolom. S jedne bi strane htio uzajamno emancipirati politiku i religiju, dok s druge svoju političku ideologiju nastoji poduprijeti sa službenom religijom, tj. režimskim islamom. Po svojim je najdubljim uvjerenjima pozitivistički i antireligiozan, ali se na prethodno ocrtan način pokušava koristiti religijom kao sredstvom. Pri tome je bitno razumjeti ono što kritičari

13 Naizgled paradoksalno – no to je napetost sadržana u srži prijepora o sekularizmu u okvirima moderne političke teorije u koje, kao što smo rekli, ne možemo detaljnije ulaziti.

14 Što svakako ne začuđuje kada se uzme u obzir posebni naglasak na znanstveno i tehničko obrazovanje vojno-birokratskih slojeva i tehničke inteligencije za koje uporno ponavljamo da ne čine društvenu osnovu režima (tj. očitu deficitarnost u njihovu društveno-humanističkom i filozofskom prosvjećivanju).

kemalizma, naročito oni s lijeva uglavnom previđaju – kako je takav oblik kemalističkog laicizma zapravo najgori oblik ograničavanja religijskih sloboda. Najnajstnija vrsta anti-religiozne politike, najveći napad na religiju. Mnogo veći i bezobzirniji negoli smo imali u komunističkim režimima i slično. Ima i gorih stvari negoli je miniranje bogomolja i progona vjernika. To je okupiranje vjerskih institucija, njihovo stavljanje pod komandu bezbožnika. Kemalizam je produbivši stare tradicije komande politike nad religijom nastavio u tom smjeru. Pri tome si jasno nije uskratio pravo na progon vjernika i napade na navodnu opasnost reakcionarnog islama, irtice, koju je proglašio za najvećeg državnog neprijatelja. Reakcionarni islamist u kemalističkim je očima tako ne samo svatko tko samostalno vjeruje i misli u duhu islama, već i svaki politički neprijatelj za kojega se pretpostavlja da pogoduje toj opasnoj pojavi. Stvarna ugroza režima od strane radikalnog islama, s obzirom na inertnost naroda i uobičajenu podložnost vjerske hijerarhije volji vladara o kojima smo govorili, bila je praktički zanemariva. Ako se katkad i pojavila, kao djelomično u slučaju kurdske ustanke Šeika Saida protiv ukidanja kalifata iz 1925., ona je jednostavno otklonjena. Režim ni u jednom trenutku nije bio ugrožen islamskom prijetnjom. Izostanak islamske ugroze bio je pravi problem kemalističkog režima, koji ih je stoga vremenom počeo izmišljati. Kao u iznimno zabavnom slučaju sumanutog Derviša Mehmeda (*Menemenski incident* iz 1930.). Taj se redikul sa grupom mutavih kompanjona (skupina slična šamanima iz Saborskog) napapao bunike, pa otkrio da je izabran. Da je *Mehdi*, tj. *Mesija*. Što je po tom mogao negoli krenuti u džihad. Trabunjajući o sudnjemu danu pošao je do Menemena, počeo sakupljati lokalne vucibatine i pozivati na rušenje bezbožničke republike. Kad ga je savjesni vojnik Mustafa Kubilay zamolio da se mani čorava posla, ovaj mu je (što drugo nego) otpilio nevjerničku glavu. Bukvalno – pilom. Tako da se niti o herojskom zamahu sablje ne može govoriti. U roku od nekoliko sati organi sigurnosti odradili su posao i rastjerali bagru. Cijela je komedija od strane režima prikazana kao opasan ustanak islamske reakcije, razlog za progon opozicije godinama po incidentu i trajne napade na islamizam. Nesret nog, obezglavljenog Kubilaya su, ni krivog ni dužnog, stavili u sve udžbenike kao heroja republike. Toliko nisko nije padao ni naš, u takvom ideoološkom proseravanju nenadmašivi, Savez Komunista. Na takvim se primjerima vrlo plastično prikazuju krajnje praktične posljedice sumanutog kemalističkog sekularizma. Režim je išao toliko daleko pa je prvi i jedini put u povijesti islama zabranio *ezan*, poziv na molitvu, na arapskom, tj. naredio korištenje nekakve turske verzije. To je, recimo, kao da je drug Tito popovima propisao da na misama umjesto evanđelja čitaju Komunistički manifest. Važnost takvog nasilnog, sasvim besmislenog sekularizma za režim nije se samo izražavala u ranijem, međuratnom razdoblju. Sekularizam kao bitna značajka kemalizma nikada nije izgubio na važnosti. Njegovo je značenje različito tumačeno, a njegovi protagonisti mijenjali su se s obzirom na okolnosti. Pedesetih godina, za vrijeme vladavine Demokratske stranke (DP) počeli su se pokazivati značajni pomaci na bolje, ali je šezdesetih i sedamdesetih sve ponovo pošlo u beskrajnost pošto se u borbu za sekularizam, protiv islamizma, posebno radikalno uključila nova ljevica. Sekularistička komponenta kemalističke ideologije do dan je danas politički uspjela preživjeti, te je posebno aktualna u kontekstu

borbe sa današnjim fundamentalizmom, ali i, što je posebno zabrinjavajuće, sa umjerenim, demokratskim islamizmom.

No, nastavimo ipak sa izlaganjem izvornih načela kemalističke ideologije. Na sekularističku agendu logično se nastavlja načelo reformizma. Radi se o najinstrumentsnijem od šest naznačenih načela. Reforma, u biti radikalna promjena, revolucionarno usmjerenje u kemalističkoj viziji nije neko samo po sebi poželjno načelo. Pošto je cilj politike uspješna modernizacija, otklanjanje ideooloških, kulturnih, formalnih i institucionalnih smetnji stvaranju jake i funkcionalne političke zajednice beskompromisni reformizam je nužno sredstvo takvog cilja. Smisao posebnog naglašavanja reformizma proizlazi iz: 1) isključivanja moguće iskoristivosti starih formi i običaja; 2) diskreditiranja kompromisnih, umjerenih političkih rješenja, koja bi proizlazila iz empirijskih želja društva, a ne visokih istina, ciljeva i principa (barem u temeljnim političkim i ideoološkim pitanjima). Kemalistička ideologija se stoga izričito i a priori određuje kao progresivistička (u okvirima koje određuju druga, supstancialna načela). Time se otvara prostor, mogućnost, automatske diskreditacije svake konzervativne političke opozicije. Pošto je konzervativizam sam po sebi, čisto formalno, neprijatelj kemalizma. A kemalizam se uvelike, kao što smo prethodno naglasili, poistovjećuje sa republikom samom. Ovakvim se uzdizanjem reformizma na razinu temeljnog ideoološkog načela automatski prepostavlja neupitnost supstancialnih načela, ciljeva koji se njime imaju ostvariti. Time se, u biti tautološki, učvršćuje legitimnost drugih načela reformizmom, dok se reformizam opet legitimira njima. Primjerice: reformizam je nužan i legitiman jer se jedino dosljednom promjenom mogu ostvariti politički ciljevi, na primjer buržoaski, sekularistički ideal zajednice politički jedinstvenih, privatno slobodnih građana. No s druge strane: službeno unošenje beskompromisnog reformizma u krug vrhovnih načela delegitimira alternativne političke svrhe. Postavljanjem reformizma kao nedodirljivog načela u proklamirane se političke vrijednosti, te iz njih izvedeni ciljevi, praktično čine neizbjegnjima. Taj trik za nas je posebno značajan jer se njime politička ljevica lako i nainivo lovi na udicu kemalizma. Njime se demokratski sukob alternativnih političkih opcija prikazuje kao sukob progresivnih i konzervativnih snaga. Što u turskom kontekstu obično znači sukob lojalnih snaga i neprijatelja republike. Po toj je logici onda moguće zabranjivati, rušiti i ubijati svaku umjerenu, konzervativnu ili islamsku opoziciju. Što su kemalističke snage, uz potporu progresivističke ljevice uglavnom i radile (najznačajniji slučaj od goleme važnosti je državni udar iz 1960. o čemu će docnije biti riječi).

I na koncu posljednje, uz sekularizam svakako i najznačajnije načelo kemalističke ideologije – nacionalizam. Prethodno razjašnjavanje problema nacionalizma u otomanskom kontekstu sasvim olakšava objašnjenje značaja turskog nacionalizma u kemalističkom kontekstu. Turska se nacija tu prikazuje političkim subjektom, nositeljem svih navedenih svojstava. Legitimacijska logika stare carevine se okreće na glavu, ili iz kemalističke perspektive vraća na noge. Turci kao anatolijski čobani više nisu bezoblična masa koja se politički potvrđuje i uobičjuje kroz svoja konkretna i, u biti, kontingentna

postignuća. Zauzećem carskoga trona, gospodstvom nad ovim ili onim, usvajanjem i predvodništvom islamske tradicije i slično. Upravo suprotno. Na takve se oblike sada gleda kao na različita uobličenja, različita očitovanja suštine turskog naroda. Ono što je u prethodnoj perspektivi shvaćano kao gola, beznačajna materija u ovoj se modernoj, nacionalističkoj varijanti razumijeva kao čisti politički subjekt. Taj turski narod, sad u obliku beznačajnog čobanina, sad u obliku sultana i podanika, u sebi sadrži potencijal nacionalnog oslobođenja i razvoja. On može i treba da se aktualizira u nacionalnom obliku. Moderna turska država, nastala na razvalinama starog carstva, po razbijanju starih oblika koje je turski narod realno stvarao (mada toga nije morao biti svjestan pošto nije bio svjestan sebe), konkretan je oblik te aktualizacije. Ovdje ne možemo dublje ulaziti u teorijske probleme i kritiku nacionalističke ideologije općenito. Zadržat ćemo se na nekim specifičnostima izgradnje turskog nacionalnog identiteta. Svaki se nacionalizam u biti gradi iz ničega. No obično je barem materijal takve gradnje, koliko god raznovrstan, razmjeno opipljiv i na dohvrat ruke. Rijedak je slučaj u kojem se nacionalni identitet bukvalno nema za što primiti. Kada baš sve simbole, institucije, običaje, kulturna i materijalna postignuća koja su još do jučer bila neupitna, i zapravo još na današnji dan umnogome jesu, treba baciti na đubrište povijesti. Proglasiti prolaznim određenjem i beskorisnim svojstvom, kako bi se postojano određenje, srž političkog identiteta tražila negdje drugdje. Upravo takav je turski slučaj. Ostali su jezik, određene pretpostavljene ili realne rasne i etničke karakteristike i slično. Vrlo prazna, apstraktna i daleka određenja. Malo vrijedi čak i jezik kojeg je potrebno očistiti od svega (stranog) sadržaja. Brutalna jezična reforma, bila je tada jedna od najagilnijih politika novog režima u njegovoj razumljivoj potrebi da se radikalno odmakne i napravi čisti rez od starog, prljavog otomanskog turskog. Zbog takvih se razloga čisti turski nacionalizam, onaj koji je ostao na zgarištu poslije katastrofalnih posljedica Velikoga rata i okupacije, morao osjećati posebno ugroženo. Kemalističko podizanje njegova samopouzdanja svakako je igralo na kartu efektivnog jedinstva kroz ostvarenje revolucionarnih ciljeva. Praktičnih potvrda nacionalnog identiteta. No ono se, osim toga, moralno služiti svim raspoloživim sredstvima. Svakim tragom turske posebnosti koju je moglo iskopati iz neobrađenog, raznovrsnog povijesnog i kulturnog nasljeđa. Ta se kombinacija nacionalističke ideologije koja je u sebi kombinirala izrazito progresivističku komponentu sa arheološkim prekapanjem po nekakvim prapočelima u kojima se očituje čista turskost prije islama, kalifata i slično, pokazala izrazito represivnom. Ona je s jedne strane udarala na realne, opipljive, realne karakteristike turskog naroda koje su zapravo postale politički nepodobne i koje je trebalo redefinirati, dok su se, s druge strane, na posebnom udaru našli očigledno ne turski narodi u okvirima nove turske države. Autentične tradicije sunitskog islama u tom su se smislu našle na udaru kemalizma iz više smjerova; po liniji borbe za sekularizam, po liniji republikanske borbe protiv kalifata; po liniji borbe za progres protiv zaostalosti; i na koncu po liniji borbe za turski nacionalizam protiv univerzalističkog islama. Kurdska se, pak, narod našao na sličnom udaru iz više smjerova. Kurdi su bili nepodobni kao zaostali, feudalni elementi koji koče progres; religiozni reakcionari koji ustaju protiv republike, za obnovu kalifata; dok se istovremeno

negirala njihova posebnost, proglašavalo ih se dijelom turskog naroda. Agresivni turski nacionalizam tako je morao biti represivan i u biti višestruko štetan kako za Turke tako i posebno za druge narode u Turskoj. Ono što je bitno primijetiti kako je takav agresivni nacionalizam bio nužan jedino u kontekstu kemalističke državotvorne ideologije. Pod pretpostavkom razbijanja šest strijela kemalističke ideologije politički identitet se mogao redefinirati na drugačiji, smisleniji i manje represivan način. Mogla se u krajnjoj liniji obrazovati neka vrsta lijeve alternative na socijalističkoj osnovi koja je mogla konstituirati alternativne oblike političkog zajedništva bez potrebe za takvim oblikom su-manutog nacionalizma. Ili s druge strane neka umjerena otomanistička varijanta koja bi mudro balansirala između turcizma, islama i održanja određenih povijesno-političkih kontinuiteta iz staroga režima. Isključivi, turski nacionalizam u okvirima kemalističke ideologije pokazao se jednakо štetan kao i kemalistički sekularizam, i na temeljno načelo uzdignuti reformizam.

Da zaključimo: Mustafa Kemal Ataturk sa svojom je kompanijom iz pepela podigao modernu tursku državu, ali je to učinio na represivan, politički neodgovoran i, u krajnjoj liniji, štetan način. Održao je stare strukture moći bez postavljanja zajednice na čvrste demokratske temelje. Stvorio je politički nedovoljno funkcionalan režim i iznimno opasnu ideologiju kemalizma opsjednutu državotvornošću i istovremeno preopterećenu radikalnim političkim sadržajima neprimjerenima za takvu svrhu.

Pošto smo time izrekli sud o izvornom značenju kemalističke ideologije možemo se vratiti na izlaganje povijesne sudsbine i političke dinamike koju je taj režim vodio ili njom bio vođen od svoje uspostave. Kemalistički režim bio je nastavak onog mladoturskog s obzirom na realna uporišta političke moći. Iste vojne i upravljačke elite bile su osnova starog i novog režima. Promijenio se vanjski kontekst, sadržaj politike i ideološka legitimacija. Nacionalizam mladoturskog režima nije bio jasno određen, skrivao se iza otomanskog identiteta i institucija, prijetvorno ih koristio, pokazivao je neskrivenе ekspanzionističke težnje i nerijetko posezao za otvoreno zločinačkim metodama. Politička vizija mladoturske oligarhije bila je nejasna i uopće podređena naivnim, opportunističkim svrhama, što je Tursku odvuklo u totalnu katastrofu svjetskog rata. Vrhunac katastrofe bilo je poratno bezobzirno, lešinarsko komadanje zemlje od strane malih i velikih sila. Državotvorni pokret skovan je u ognju oslobođilačkog rata. Iz njega su proizašli nova republika, ali i kemalistički režim čije je poistovjećenje sa državom potrebno smatrati kontroverznim. Rani kemalistički režim neupitno je bio državotvoran, ali je njegova usurpacija vlasti u biti počela odmah po stvaranju republike. Turska je republika proglašena krajem 1923. Pitanja državnog ustrojstva, odnosa republike i kalifata kao posebne nadnacionalne, religijske institucije, kao i najhitnijih političkih sadržaja bila su na dnevnom redu. Nova je vlast stvari hitro presjekla. Početkom 1924. kalifat je ukinut, donesen je novi ustav (koji će ostati na snazi do nesretnog puča iz 1960.), pored već oformljene Republikanske Narodne Stranke (CHP) osnovana je opozicijska Progresivna Republikanska Stranka (TCF). Radilo se od dvama ograncima vladajuće

oligarhije na kojima je bilo moguće graditi stranački sustav i demokratski poredak. Vrlo se brzo pokazalo kako takvo što ne dolazi u obzir. Već početkom slijedeće godine izbila je kurdska pobuna pod vodstvom Šeika Saida. Iako se, što se brzo i pokazalo, nije radilo o ozbiljnoj prijetnji za republiku bio je to dostatan povod za zabranu opozicije, uvođenje izvanrednog stanja. U biti se radilo o izgovoru za pokretanje radikalnog programa reformi i obrazovanje oligarhijskog režima u skladu sa kemalističkim, nedemokratskim principima. Uzurpatorski režim učvršćen je i sasvim definiran do 1927. godine, kada je Otac nacije održao svoj pobjednički govor o kojem je već bilo riječi. Većina modernizacijskih reformi do tada je već provedena na otvoreno nasilnički način. Pokrenut je megalomanski projekt kulturne revolucije i političkog inženjeringu pod vojnom komandom. Detaljnija analiza sadržaja tih do danas slavljenih reformi za našu svrhu nije previše važna. Dovoljno je istaknuti kako se radilo o nasilničkom činu koji je totalno rasturanje starih oblika života i mišljenja vidjelo kao nužan preduvjet modernizacije. Pri tome sasvim suspendiravši političku slobodu i demokraciju, ali i elementarna ljudska prava, koji, eto, opet nisu uzeti za najvažnije zapadne tekovine.

Ono što nas prije svega zanima je pitanje prirode novog režima čiju smo ideologiju već prezentirali. Pri tome je najvažnije razumjeti odnos između države, vladajuće partije (CHP) i zakulisnih struktura vojno-birokratske oligarhije. Uloga CHP-a u kemalističkom režimu bitno je različita od uloge Partije u naizgled sličnim, komunističkim porecima. Osnova moć tog režima bila je vojska i birokracija. Njegov politički subjekt bila je vojno-birokratska elita, oligarhija. Kemalistički program takvo političko stanje ne drži normalnim, poželjnim, kao ni dugoročno održivim. Ono se vidi kao izraz konkretnih okolnosti i neophodnog državotvornog procesa. Cilj vojne oligarhije je stvoriti uvjete za demokraciju. Potrebno je nadoknaditi izgubljena desetljeća starog režima, izgraditi socijalne i kulturne pretpostavke moderne nacije, planski stvarati političke institucije i kada za to sazrije vrijeme otvoriti prostor političke slobode. Vlast prepustiti partijama i političarima. Republikanska Narodna Stranka unatoč tome što je jedina vladajuća stranka ne predstavlja središte političke moći kemalističkog režima. Ona je prije model vladajuće stranke na kojem se radi. Prije rezultat političkog inženjeringu negoli autentična, neovisna politička partija. Prava moć nalazi se iza kulisa, a vladajuća stranka zapravo prazna ljuštura, slična parlamentu koji jedina nastanjuje. Ona nema posebno političko biće neovisno o kemalističkoj eliti. Njena je funkcija provedba volje kabineta, tj prosvijećene oligarhije. S obzirom na takvo stanje problem režima ne leži u jednostranačju i poistovjećenju partije sa državom. Problem leži u činjenici da stvarna politička moć ne leži ni u partiji, ni u državi. Vladajući CHP, kao i državni organi instrumenti su u rukama kemalističke bande koja će po svom planu i programu raditi na stvaranju drugih stranaka-modela. Tako je 1930. Mustafa Kemal potaknuo osnivanje Slobodne Republikanske Partije (SCF). Bilo je to razborito pušteni probni balon. Kada se pokazalo da se oko stranke skupljaju sumnjivi tipovi stranačko vodstvo ju je samo rasputilo. Jedna kemalistička stranka, njih dvije ili pet – sasvim je nebitno dok god politika ostaje igralište prosvijećenih oligarha. Put demokratizacije kemalističkog režima stoga

je od samoga početka sasvim jasan – to je morao biti put prelamanja kičme skrivenim strukturama moći. Razbijanja posebnih političkih privilegija vojno-birokratske kaste koja je svoju političku dominaciju započela još za starog sultanata, eksplisirala je za mladoturske diktature, a potvrdila u regeneriranom, kemalističkom obliku uz megalomanske reformističke ambicije kada se pokazala jezgrom nove državnosti.

Ustavno uređenje iz 1924. predstavljalo je okvir u kojem je bilo moguće raditi na demokratizaciji, ali je kao takvo, u najmanju ruku, bilo deficitarno u pogledu zaštite prava i političkih sloboda. Osim problema Ataturka i kompanije kao njegovih suviše aktivnih “čuvara” i “provoditelja” taj je ustav i sam po sebi sadržavao uzroke budućih problema. Pri tome je i manji problem bila činjenica da su u njemu prava građana podređena izgradnji države. Ustrojstvo vlasti koje je uspostavio nosilo je čisto političke probleme. U dobroj namjeri, izbjegavajući bilo kakve bonapartističke aluzije, Mustafa Kemal udesio je radikalno parlamentaristički sistem. Funkcija predsjednika i izvršne vlasti općenito time je postala sasvim podređena predstavničkoj skupštini.¹⁵ Izbornim zakonom, o čijim karakteristikama u ustavu nije bilo ni riječi, određen je posredan izbor zastupnika čime se utjecaj oligarhije pokušavalо legalizirati koliko je god to bilo moguće. Takve stvari ukazuju na poštene namjere kemalističkih ustavotvoraca. Oni su svoj utjecaj uistinu vidjeli kao prolazan, a ustav uzimali za ozbiljno, te ga stoga, zajedno sa zakonima, nisu opterećivali slobodarskim sadržajem koje su ionako planirali ignorirati (kao što je to bilo u komunističkim režimima). No glavni problem nikada ni nisu bile njihove namjere, već oni sami. Vrijeme je pokazalo kako se političkim procesima ne može kontrolirano upravljati. Kako najiskrenija nastojanja za kontroliranom, planskom izgradnjom reda i demokracije nerijetko proizvode najveći kaos i diktaturu. Ustavno uređenje iz 1924. karakterizirala je izrazita koncentracija vlasti i izborni sistem koji je trebao biti precizno podešavan za kontrolu nad sastavom izabralih predstavnika. Takva su se rješenja u teoriji činila pogodnjima za kontroliranu tranziciju u višestrančki režim sa hegemonističkom strankom. CHP je postepeno trebala preuzimati mjesto dominantne stranke, čuvara republike i vjernog provoditelja kemalističkog kursa.¹⁶ Uzde vlasti tako su trebale preći sa vojske na partiju, a proces demokracije trebao je ići prirodnim tokom. Vladavina dominantne partije sa posrednim, faktično neslobodnim izborima trebala je vremenom postati jednako sigurna vladavina kroz neposredne izbore po adekvatno udešenom first-past-the-post modelu. U daljoj je budućnosti vladavina dominantne partije trebala prerastati u vladavinu koalicija skupljenih oko državotvorne stranke uz primjereni pomjeranje izbornog sistema prema većoj reprezentativnosti i slično. Na kraju dugog procesa izgradnje funkcionalne kemalističke republike, po uništenju reakcionarnog isla-

15 Sistem posrednog izbora predsjednika, unatoč svim promjenama ustava i državnim udarima u prethodnih pedesetak godina, u Turskoj je na snazi ostao sve do 2014. kada je na prvim neposrednim predsjedničkim izborima u povijesti izabran R.T. Erdogan.

16 Taj je scenario “da sa tvoga puta ne skrenemo”, kako mi se čini, nama Jugoslovenima od nekud poznat. U tom je smislu teško odrediti tko je gore prošao, mi ili Turci.

ma i zaostalosti, bit će ostvaren zapadni ideal pune političke slobode. Razvoj poput toga vjerojatno je bio u mislima kemalističkih skrbnika nad turskom politikom.

VII. Neuspješna demokratizacija

Stvari su se razvijale u sasvim drugačijem smjeru. Mustafa Kemal preminuo je u predvečerje Drugog svjetskog rata. Ismet Inonu, drugi u komandnom lancu, preuzeo je odgovornost u svoje ruke i, usmjeravan kemalističkim vrlinama, Tursku sačuvao svjetskoga rata. Po završetku rata sazrijevali su uvjeti za planski razvoj kontrolirane demokratizacije. Počela se spuštati željezna zavjesa, a zapadno orijentirana Turska morala je jasno pokazati pripada li slobodnom ili porobljenom taboru. Nakon ispitivanja terena došlo je vrijeme za pravu opoziciju. Sve je bilo spremno za otvaranje dugog perioda CHP-ove hegemonije. Vjerovalo se u sigurnu podršku vojske, birokracije, prosvijećenog dijela populacije. Većina je ostalih trebala biti opijena Ataturkovom ideologijom i kultom, "ostajanjem na njegovu putu". Stari je ustav ostao, pa sa njime i potpuna koncentracija vlasti, uz mogućnosti kontrole nad javnim mnijenjem. Osim toga izborna pravila podešavana su po mjeri vladajućih pa se na prve višestranačke izbore izašlo sa smiješnim sistemom *javnog glasanja-tajnog prebrojavanja*. Potpuna kontrola kemalističke elite trebala je biti osigurana. Rezultati prvih izbora iz 1946. bili su u skladu sa očekivanjima. Osim formalno-proceduralne nedemokratičnosti i direktnih pritisaka takvom je ishodu doprinijela i činjenica da su izbori održani u trenucima kada opozicija skupljena oko novoosnovane Demokratske Stranke (DP) još uvijek nije bila spremna za političku utakmicu. DP je u biti predstavljala nastavak dotadašnjih opozicionih stranaka-modela formiranih od strane umjerenih kemalističkih nezadovoljnika, ali ovoga puta za pravo. Stranka se od samog početka pokazala kao stožerna opoziciona stranaka koju je u novim okolnostima bilo nemoguće raspustiti iako su se oko nje skupljali sumnjivi tipovi opasnih namjera. Odmah po komediji izbora iz 1946. postalo je jasno koliko je takvo polovično rješenje neodrživo. Sasvim je moguće imati očito namještene izbore, ali je to teško bez kontrole nad opozicijom. I posebno: takvo što pokazuje se posebno besmisleno ukoliko nastojiš napraviti stvarni demokratski iskorak. Stoga je, pod pritiskom opozicije i u skladu sa logikom vlastitog usmijerenja CHP za slijedeće izbore izvršio promjenu izbornog zakonodavstva. Ta promjena bila je sasvim u skladu sa planom uspostavljanja dugogodišnje partijske hegemonije. Nađeno je čudno rješenje po kojem se tajnim, neposrednim glasanjem u okvirima relativno velikih izbornih jedinica izražavala podrška stranačkim listama po logici većinskog *first-past-the-post* sistema. Takav nakaradni model izrazito je favorizirao najjaču stranku. Njegove praktične posljedice bile su identične rezultatima hipotetskog sistema većinskih izbora sa zemljom kao jednom izbornom jedinicom u kojima bi relativni pobjednik dobio sva mjesta u parlamentu. Predsjednički sustavi zasnovani su na neposrednom izboru izvršne vlas-

ti, ali tek apsolutnom većinom i uz strogo razdvajanje izvršne i zakonodavne instance. First-past-the-post sistemi zahtijevaju visoku razinu političke kulture i unutarstranačke demokracije, te su nerazdvojni od individualiziranog izbora političkih predstavnika. U slučaju turskog modela iz 1950., pod pretpostavkom ustava iz 1924., radilo se o legaliziranju apsolutne kontrole najjače stranke u okviru više stranačja. Sve je ukazivalo kako će takav zakonski okvir dugogodišnjoj hegemoniji CHP-a odgovarati kao rukavica ruci. Uskoro je uslijedio potpuni šok. Demokratska stranka dobila je izbore koji su uslijedili i tako došla u posjed apsolutne vlasti. Opozicija je, suprotno svim očekivanjima, zasjela na mjesto hegemonističke stranke. Pokazalo se kako je unatoč svoj ideologiji i kultu ličnosti, unatoč širokom utjecaju i dugogodišnjoj vladavini, unatoč pritiscima i prijetnjama oligarhijska, državotvorna partija pala sa prvim slobodnim izborima. Velikim se problemom tada pokazao sistem skrojen po mjeri dugotrajne vladavine dominantne stranke sa potpunom koncentracijom moći. Neuspješan model kontrolirane demokratizacije od izbora 1950. stvorio je situaciju u kojoj kemalistička partija, državotvorna opcija koja iza sebe ima vladajuće oligarhijske strukture, postaje sasvim podpredstavljena. Po kojem je neupitno vladajuća stranka ne samo prešla u oporbu, nego je i njen realan utjecaj na službenu politiku mnogo manji od realne političke podrške koju ima iza sebe. Time se politička situacija u zemlji izuzetno zakomplicirala. Stvarale su se okolnosti za nastanak političkog kaosa.

Politička situacija 50-ih godina dodatno se komplikirala i na druge nepredvidive načine zbog kojih je osnovna disfunkcionalnost kemalističkog režima postala još izraženija. Nabrojimo za početak neke od najznačajnijih napetosti u politici i društvu u vrijeme vladavine demokratske opozicije, pred državni udar neokemalističkih radikalaca iz 1960. godine koji je probleme nasilno presjekao i, o čemu će više biti riječi u sljedećem djelu, umnogome produbio.

Redom:

- 1) napetost između vojno-oligarhijskih struktura i demokratskih institucija;
- 2) napetost između demokratskog deficitarnog ustava koji jamči hegemoniju najjače stranke i zahtjeva za suprotnim ustavnim rješenjima koji bi značili i slabljenje pozicije demokratskih institucija u odnosu na zakulisne strukture i gotovo sigurnu političku destabilizaciju;
- 3) napetost između ograničenog, samoukidajućeg, konzervativnog izvorno kemalističkog kursa u vojsci i novih poticaja na nastavak i produživanje učešća u politici;
- 4) napetost između CHP kao državotvornog pokreta direktno povezanog sa vojnim strukturama i CHP kao partije jednake drugim partijama, sa posebnom ideologijom i partikularnim političkim identitetom;
- 5) napetost između poistovjećenja kemalističke ideologije i republike s jedne, i konzervativnog udara na kemalističko naslijede s druge strane;
- 6) napetost između antiimperijalističkog suvremenizma i potrebe za usklađivanjem unutarnje politike sa širim, naročito blokovskim interesima u kontekstu hladnoga rata;
- 7) napetost između uzdržavanja države od aktivnog učešća u socio-ekonomskim procesima, naročito onog sa revolucionarnim, socijalističkim ambicijama i sve popularnijeg, učinkovitog i naizgled neizbjježnog etatističkog i

intervencionističkog kursa, 8) klasna i ideološka napetost između prosvijećenog grada u kojem je kemalizam pustio korijenje i sela koje na kemalistički radikalizam nikada nije prestalo gledati kao na nasilnu usurpaciju vlasti.

Sasvim bi pogrešno bilo svaki od tih problema objašnjavati onim drugim i tako se vrtjeti u krug. Jednako bi pogrešno bilo sve te probleme svesti pod jedan zajednički nazivnik, recimo – problem oligarhijske vlasti. Iz dosadašnjeg izlaganja mogao bi se dobiti pogrešan dojam kako smo u našem izlaganju skloni tome. To ne može biti dalje od istine. Iako se rubno međusobno isprepliću i kontekstualiziraju jedan drugog svaki je od tih problema, svaka od tih napetosti sasvim zasebna i takvom se treba promatrati. Ako bi se htjeli baviti ozbiljnom povijesnom, politološkom ili ekonomskom analizom tih problema s kojima se Turska suočila poslije Drugog svjetskog rata, kao uostalom i problema od uspostave republike, tom bi zadatku trebalo pristupati bez redukcionizma i ispraznog svodenja jednog problema na drugi (i tako u krug). No to i dalje ne znači kako: a) u tadašnjim povijesnim okolnostima upravo nije izvršen takav redukcionizam i nasilje jednog fenomena nad drugim sa očitim političkim posljedicama (što ograničava naše mogućnosti da naknadno promatramo pojedine fenomene u njihovom specifičnom, slobodnom očitovanju); b) kako ne možemo govoriti o najopćenitijem političkom problemu o kojem upravo ovisi mogućnost autonomije svakog od tih problema i njihovo optimalno rješavanje, što je jasno temeljni problem političke slobode i kao takav u sebi, do određene razine, sam biva uvjetovan sa konkretnim političkim problemima.

Rješavanje tog temeljnog, najopćenitijeg političkog pitanja, maksimiziranje političke slobode uz održavanje institucionalne stabilnosti, bez kojeg je učinkovito i funkcionalno rješavanje svakog od konkretnih političkih i društvenih napetosti teško i nemoguće, stoga se uistinu može smatrati pitanjem od posebnog značaja. To, da ponovimo, nipošto ne znači reduciranje drugih, specifičnih, kvalitativno drugačijih problema na jedan bazični problem – problem političke slobode – već je kvalitativna specifičnost najopćenitijih političkih pitanja upravo u stvaranju uvjeta za slobodno očitovanje i razrješavanje posebnih konkretnih problema, pa makar oni bili i politički u uskom i konkretnom značenju te riječi. Primjerice: dvojbe ekomske politike vezane za napetost između etatizma i slobodnog tržišta ne mogu se razriješiti tako što će se vojno-oligarhijske elite izbaciti iz politike; ili tako što će se na mjesto starih, demokratski deficitarnih ustavnih rješenja postaviti nova; ili tako što će se vanjska politika voditi neovisno od interesa nekog od blokova itd. I obrnuto. Svaki konkretan problem potrebno je rješavati specifičnom sredstvima, s obzirom na njegovu specifičnu kvalitetu. No: upravo osiguravanje najveće autonomije i učinkovitosti u rješavanju različitih pitanja najopćenitije je političko pitanje nad ostalim pitanjima i to je njegova specifična kvaliteta. U teoriji i praksi postoje različita rješavanja tog pitanja i izvorni kemalistički, državotvorni oligarhizam, o kojem smo detaljno govorili u prethodnom dijelu, svakako je jedan od načina. To je rješenje, uz sve kritike koje smo iznijeli sa naših dosljedno demokratskih pozicija, neko vrijeme bilo koliko-toliko funkcionalno. Ono je međutim po završetku rata, u novim okolnos-

timu ne samo postalo nemoguće nego i faktički ukinuto širenjem demokracije. Time je pitanje novog načina rješavanja temeljnog političkog problema stavljen na dnevni red. Sa dosljedno demokratske pozicije taj se problem morao razriješiti usvajanjem liberalnih tekovina (dakle ukidanjem paraustavne vlasti oficira) i razvojem funkcionalnog demokratskog režima, sa razvijenim stranačkim sustavom. Provođenje takvog rješenja u turskim je okolnostima moralno imati revolucionarne posljedice pošto je moralno značiti radikalni diskontinuitet sa starim nedemokratskim rješenjima koja su u Turskoj bila prisutna od početka modernizacije. Takva je demokratska revolucija, tj. njeno dovršenje i učvršćivanje uostalom bila jedna od očitih mogućnosti koje su proizlazile iz samog izvornog kemalizma. Kadrovi Demokratske stranke uostalom nisu pali s neba, već se radilo o kemalističkim, republikanskim kadrovima koji su, uz ostalo, bili skloni takvom kursu revizije i stavljanja poretku na nove temelje. Problem je ležao u činjenici da ta opcija redefiniranja, preslagivanja kemalizma nije bila jedina. Još od Ataturkove smrti, posebno nakon šokantnog poraza na izborima 1950. razvijala se nova, radikalna vizija regeneriranja oligarhijskog režima.

Taj je novi kemalistički kurs u nastajanju patio od svih starih boljki, ali je u novim okolnostima pokupio i gomilu novih, još pogubnijih. Umjesto prostog vojničkog skepticizma prema političarima i ideologijama nastupilo je tendenciozno, angažirano strančarenje; umjesto izrazite okrenutosti zapadnim tekovinama nastupili su suverenistički trendovi; umjesto neupitne kapitalističke orientiranosti i ograničavanja političkog upravljanja ekonomskim procesima nastupila je sve izraženija sklonost etatizmu; nasuprot kursu kontroliranog odvajanja i povlačenja vojske iz politike, nastupilo je trajno uzdizanje armije na mjesto čuvara republike i kemalističkog kursa. U socijalnom smislu vitalna snaga novog, poratnog kemalizma bili su mladi, vojni kadrovi obrazovani na zapadu koji su naslijedili, ali i gradili vlastito shvaćanje posebne političke uloge. Uloge čuvara republike i nastavljača Ataturkovog puta. Stare kemalističke strukture po svom su profilu bile sklonije kompromisu i nastavku kontroliranog povlačenja vojske iz politike. Mladi, naročito srednji kadrovi bili su mnogo radikalniji. Opoziciona vlast sa svojim umjerenim, razboritim mjerama labavljenja kemalističkog radikalizma (kao što je vraćanje arapskog ezana, stidljivo prihvaćanje otomanskog naslijeđa, labavljenje udara na islam i Kurde) bila je dovoljan povod za preporod i radikalnu reinterpretaciju kemalističke ideologije koja je bila sve više ljevičarski definirana. Vrlo je bitno napomenuti kako takvo političko redefiniranje, preporod kemalizma ne bi bili i nisu bili sporni i problematični ukoliko se radilo o profiliranju CHP-a kao posebne političke partije, posebne političke opcije. Takvo što u biti je bilo i poželjno pošto se stvaranjem distiktivnog političkog identiteta, posebnih interesa, posebnih vizija i sadržaja partija oblikuje kao partija i prestaje biti pokret sa sveobuhvatnim i državotvornim pretenzijama. To je međutim izuzetno problematično ukoliko se radi o širem kretanju koje prožima i obuhvaća vojno-birokratske strukture, urbanu prosvjećenu elitu i sudbenu vlast, radikalnu ljevicu koja se solidarizira sa kemalizmom i nastoji ga što je više moguće pogurati u lijevo, antiautoritarne dijelove društva koji u hegemoniji Demokratske stranke vide

opasnost za demokraciju i tek na koncu CHP kao službenu kemalističku partiju.

Sama Demokratska Stranka u tom se smislu nalazila u nezavidnoj situaciji. Ostavimo za sad po strani ekonomske, socijalne i ostale sadržaje njene politike. Ostavimo po strani njen eventualni populizam, koji sam po sebi kao suprotnost kemalističkom elitizmu i nije nužno loša stvar. Pustimo i rasprave o njenoj ruralnoj političkoj bazi ili bazi glasača koja je dolazila sa demografskim tsunamijem se sela u gradove. Sve to od manje je važnosti – iako ćemo se i toga kasnije dotaknuti. U čisto političkom smislu DP je svoju moć zasnivala na starom ustavu i izbornom modelu koji je od nje činio hegemonističku stranku. Njena hegemonija, kao ustavni poredak općenito, istovremeno nisu bili sigurni zbog posebnog statusa vojne oligarhije koja ni sama nije bila sigurna što joj je u novoj situaciji činiti. Najvažniji predstavnik DP-a, premijer Adnan Menderes, svakako je nastojao slomiti kičmu zakulisnih struktura moći. On se pri tome s jedne strane morao oslanjati apsolutnu moć koju mu daje stari ustav, dok je s druge strane morao paziti da ne razljuti nositelje paraustavne moći. U toj je političkoj igri najveća žrtva zapravo morala biti CHP. Vladajuća Demokratska stranka mogla je slobodnije, mnogo puta i sasvim nepravedno napadati CHP, koja se pod vodstvom Ismeta Inonua ipak nastojala izgraditi u posebnu političku opciju koliko-toliko neovisnu o vojnim strukturama. Uspješan rat protiv CHP jamčio je vladajućoj opoziciji, tj. DP-u kako će kemalisti gubiti na izborima, pa će oni zadržavši ustavnu osnovu vlasti, moći postepeno nastaviti sa reformama. Problem je ležao u tome što je time kočen normalan razvoj stranačkog sustava i eventualna uspostava združene koalicije političara protiv vojne oligarhije. Demokratska stranka je pak i sama sa sobom bila u sukobu utoliko ukoliko je kao glavno sredstvo za rušenje jednopartijskog sistema koristila instrumente tog istog sistema, tj. hegemonijsku poziciju koju joj je osiguravao ustav iz 1924. Vremenom se pokazalo kako partijsko članstvo postaje sve manje skloni konstantno kritiziranom autoritarizmu vodstva stranke na čelu sa Menderesom. Posebno s obzirom na stalni rat vlade sa neprijateljski nastrojenim intelektualcima i medijima. S druge strane bi strane ipak bilo nepravedno zauzimati previše kritičku poziciju prema DP-u pošto je u danim okolnostima jaka partijska vlast, uistinu bila jedino, samo ne previše sigurno, uporište u borbi protiv dubokih struktura. S obzirom da su mediji i obrazovane elite uistinu bili tendenciozni, neprijateljski nastrojeni prema realno hegemonijskoj, ali ipak demokratski izabranoj vlasti. I posebno s obzirom da je vladavina DP-a bila transparentna i u sladu sa ustavom, dok su s druge strane stajali stvarni neprijatelji republike zaogrnuti plaštom njezinih čuvara.

Osvrnjimo se još na dva konkretna sadržajna politička problema, način na koji se s njima nosila DP-ova vlast i razloge kemalističke reakcije. Time će nam nešto jasniji postati sadržajno politički kontekst u kojem se odvio državni udar iz 1960., tj. nasilan prekid demokratizacije sa pogubnim političkim posljedicama. Prvi je problem ekonomskog razvoja, a drugi odnosa islama i politike.

Izvorno je kemalizam, kako smo vidjeli, u ekonomskom smislu bio prilično neodređen. Mustafa Kemal pred sobom je imao buržoaski ideal funkcionalnog društva kojem neposredna intervencija nije bila potrebna. Velika gospodarska kriza i novi polit-ekonomski trendovi vremenom su pokazali kako je takvu poziciju potrebno revidirati. U temeljna načela je unesen famozni etatizam. Time je uspostavljena neka vrsta ekonomskog planiranja, a država na sebe preuzeila obavezu pokretanja industrijske proizvodnje. Umjerenoš kemalizma po pitanju aktivnijeg učešća u organizaciji proizvodnje unatoč tome bila je očita. Obim i važnost industrijskog sektora u nacionalnoj ekonomiji bila je gotovo mizerna, a poljoprivredna proizvodnja ostala je netaknuta, onakva kakva je bila u staroj carevini. Taj se pasivni ekonomski etatizam nije previše sviđao ljevičarskim krugovima u ekonomiji koji su u Turskoj bili prisutni još od mladoturskog režima (u čijim je okvirima lobirao i Alexander Parvus, bliski drug Lava Davidovića Trockog iz vremena prve ruske revolucije). Iako je utjecaj socijalizma do poslije Drugoga rata u Turskoj uistinu bio zanemariv, isto se, dakle, ne može reći za ideje državnog upravljanja ekonomijom ili jednostavnije državnog kapitalizma. Izvorni kemalistički režim bio nesklon takvim idejama. Zbog toga se prilična pasivnost etatizma, kada se i dogodio, ne može smatrati slučajnom. No, s druge strane, njime je ipak stavljano neko težište na razvoj industrijske proizvodnje uz priličnu destimulaciju privatne inicijative, naročito na selu. Kemalistički etatizam seljaka nije udarao po glavi kao socijalistički režimi, nije imao megalomanske planove *razvoja proizvodnosti na selu*, ali ga nije ni stimulirao na ekonomsku aktivnost. Bio je to jedan uistinu ekonomski konzervativan režim. Takvo se stanje naravno nije moglo održati pa je poslije Drugog svjetskog rata, a posebno poslije pobjede DP-a došlo do jakog suprotstavljanja političko-ekonomskih vizija. Nova vlast je rasteretila seljake, potaknula razvoj poljoprivredne proizvodnje na postojećoj razini proizvodnih snaga sa smanjenjem poreza, prepuštanjem raspoloživih resursa seljacima i slično. Ona je, osim toga, uz američku pomoć radila na povećanju poljoprivredne proizvodnosti uvođenjem mehanizacije preko ruralne buržoazije čiji je razvoj potaknut. Efekti takve politike u početku su bili spektakularni, ali se ispostavilo kako rast na toj poljoprivrednoj osnovi zapostavlja razvoj industrije. To je bilo dugoročno neodrživo. Liberalnu ekonomsku politiku DP-a sve utjecajnija ljevica direktno je kritizirala kao služenje imperijalizmu i kompradorskoj buržoaziji. To će zbog slavnog marksističkog fokusiranja na materijalnu bazu imati pogubne posljedice po tursku ljevicu. Novi kemalizam je sve više i više preuzimao istinski etatizam kao jedno od svojih važnijih načela. Jaki protekcionizam, intervencionizam, planska izgradnja domaće proizvodnje i industrije pod vladinom paskom – to su postali nužni zadaci na dnevnom redu. Kada su se sa izmakom 50-ih počela pokazivati očita limitiranost Menderesovog ekonomskog liberalizma sve se više činilo kako je od najhitnije važnosti, ako treba, i nasilno promjeniti kurs ekonomске politike. Takav je razvoj posebno povezao sve utjecajniju ljevicu pod socijalističkim utjecajem sa kemalističkom oligarhijom. Iz perspektive po kojoj je prioritet izgradnja materijalne baze budućeg socijalizma samo je jedan sitni korak do perspektive po kojoj budućnost nacije i suverenost republike ovise o njenoj ekonomskoj neovisnosti i kontroli nad proizvodnjom. Vladavinu Demokratske stranke tako se osim

zbog navodnog autoritarizma, tj. hegemonijskog položaja u koji ju je stavila sama kemonistička kontrolirana demokratizacija, moglo optužiti i kao neprijateljsku i po klasnoj i ekonomskoj liniji. Kao, da još jednom ponovimo, igračku u rukama imperijalizma i kompradorske buržoazije koja populistički povlađuje tupim, zaostalim seljačkim masama.

Ako to nije bilo dovoljno za smrtnu presudu imamo i kulturno-političko, ideološko skretanje sa sekularističkog puta. Padanje pod utjecaj reakcionarnog islama, irtice. Kemalistički režim, kao što smo rekli, nikad nije bio populistički. Sa prvim daškom političke slobode pokazalo se da nije bio ni popularan. Moglo bi se reći da je bio popularan otprilike kao Savez Komunista na našim prvim, višestramačkim izborima. Čak su ga i slične strukture podržavale, a svoju je uzvišenu misiju gradio na jednako ogavnoj ideološkoj bljuvotini. Govoreći o sekularizmu, nacionalizmu i reformizmu kao glavnim ideološkim uporištima režima to smo razjasnili u okvirima izvornog kemalizma. U okvirima nove političke borbe stvar je postala mnogo gora. Ideološka načela su ostala, na njima se inzistiralo unatoč sasvim razvidnoj sumanutosti njenih postulata. Nepopularnost kemalizma stoga se uvelike može razumjeti njegovim nasilnim kulturnim ratom, represivnom ideologijom koja se sa novim i vremenom i novim okolnostima uporno odbijala svesti na normalnu razinu, već se dodatno intenzivirala u svrhu borbe za izgradnju sekularističke utopije i, naravno, borbu protiv vladajućeg DS-a, kao stranke opasnih namjera. Demokratsku su vlast kemalisti ostrašćeno napadali kako u svrhu populističkog zadobijanja podrške ona koketira sa islamizmom ili čak ima skrivene reakcionane namjere. U biti se radilo o sasvim razboritom, minimalističkom, postepenom obračunavanju sa disfunkcionalnošću sekularističkih, i općenito kemalističkih, represivnih predrasuda. Već po osvajanju vlasti Menderes je olabavio kontrolu vjerskih institucija, vratio arapski poziv na molitvu, obustavio bespredmetni rat sa neovisnim islamom. Takvu su neophodnu, razboritu politiku ljevica i režimski intelektualci dočekali na nož. Označili kao kompromis sa reakcionarnim islamizmom i ugrozu republike. Bio je to znak za uzbunu i početak nove generacije militantnog sekularizma. Dodatan socijalni poticaj uzletu antiislamističkog raspoloženja među urbanom elitom 50-ih svakako je činjenica da su masovne migracije sa sela sve više mijenjale demografski i kulturni sastav gradova. U biti se radilo o odvratnoj elitističkoj i/ili malograđanskoj reakciji na nove, priproste mase još uvijek nevaspitane u duhu naprednih ideja. Razboriti glasovi konzervativnih intelektualaca nastojali su obuzdati pogubnu ideološku bujicu sekularizma koji je zapravo predstavljaо uistinu konzervativnu, i zapravo reakcionarnu silu. Tako je recimo profesor Ali Fuat Basgila¹⁷ proročanski zazivao odgovornost: "Ne gospodo, ne postoji nikakva irtica! Postoji jedino buka nekolicine oportunističkih nov-

17 Koji će se nakon puča iz 1960. pokušati aktivno uključiti u politiku kroz Stranku Pravde (AP), slijednice DP-a, i biti upozoren od kemalističke hunte da mu, ukoliko se takvim opasnim stvarima bude bavio, ne mogu jamčiti sigurnost. Pa je, kao svaki pravi islamist, emigrirao u – Švicarsku.

inara koji rade veliku nesreću našoj zemlji. Ako jednoga dana irtica uistinu i bukne u ovim krajevima to će biti po njihovoј zasluzi.”¹⁸ Takvi su pozivi padali na gluhe uši. Treba li danas, kad je reakcionarni islam u tim krajevima uistinu i buknuo po zaslugama raznih sekularističkih bandita, nešto dodavati takvim proročanskim upozorenjima? Na sličan je način govorio i Menderes, posebno na vrhuncu optimizma i vjere u reformu, po prvom preuzimanju vlasti. Vremenom je kemalistički pritisak postao toliko izražen da je čak i on morao djelomično revidirati stavove u nastojanju opovrgavanja vlastite reakcionarnosti. Razvijali su se novi, još represivniji oblici udara na islamizam. Tako se osim kritike neposrednih, stvarnih ili iskonstruiranih, političkih ambicija islamskih reakcionara, sve više širila paranoja od prikrivenog uzdizanja na pozicije moći kroz kulturni utjecaj, na mala vrata. Kao primjer takvog djelovanja kemalistički sekularisti su uzeli slavnog Saida Nursija. Taj skromni islamski teolog, čije je naslijede vidljivo do današnjeg dana (primjerice u politički utjecajnom Gulenovom pokretu), inače etnički Kurd, kojeg bi se da nije bio apolitičan, moglo smatrati nastavljajućem tradicije otomanskog liberalizma i demokratizma proglašen je za ugrozu nacionalne sigurnosti. Said Nursi, koji je od svojih mladih dana tražio put jedinstva istoka i zapada, islama i modernizacije, uz golemi skepticizam prema političkom djelovanju uopće proglašen je za perfidnog reakcionara koji sa svojim sljedbom hoće da preuzme državu. Kako bi rekao Koča Popović: “Ovi su gori čak i od nas.” No: nova antireligiozna propaganda davala je ploda. Kako su 50-e godine odmicale, ekonomski se problemi povećavali, a *autoritarne sklonosti* DP-a postajale neupitne jednako se sigurnim činilo kako je ta stranka neprijateljska i po ideološkom ključu. Kako se radi o stranki opasnih namjera koja na više razina paktira sa reakcionarima i radi na rušenju sekularizma kao temeljnog načela republike. U tom smislu kao jako dobar primjer mogu poslužiti Aleviti, mnogobrojna neortodoknsa, šiitska sekta iz središnje Anatolije, etnički Turci, koji su u otomansko doba redovito bili na udaru sunitske većine. Što iz religijskih, što iz političkih razloga. Ta je značajna skupina na izborima 1950. mahom izrazila podršku promjenama, demokratizaciji pod vodstvom DP-a. Do kraja 50-ih Aleviti su u strahu od reakcionarne sunitske opasnosti postali najmilitantniji glasači CHP-a i pobornici režima. Šezdesetih će godina, po državnom udaru kemalistička ideologija nastojati rekonstruirati istinski, izvorni, turski, nacionalni islam oko alevističkog naslijeđa. Takvi su putovi ideološke manipulacije i političke instrumentalizacije religije u opasne, tendenciozne svrhe.

Time smo u osnovnim crtama skicirali okolnosti pred jedan od najvažnijih trenutaka suvremene povijesti Turske. Državni udar iz 1960. godine.

VIII. Politički kaos

Prije nego krenemo govoriti o važnijim stvarima iznesimo nekoliko osnovnih činjenica o udaru. Sredinom 1960. vojna je hunta preuzeila vlast u zemlji, pohapsila članove vlade i izvršila čistku institucija. Premijer Menderes i par ministara osuđeni su, uz ostalo, za izdaju i kršenje ustava, te, u skladu sa grijesima, smaknuti. Pod paskom vojnog režima 1961. usvojen je novi ustav i održani izbori. Realni kraj intervencije i izvanrednog političkog stanja događa se tek sa izborima 1965. godine. Politička nestabilnost i nered koji će iz njega proizaći trajati će gotovo do današnjih dana.

Državni udar iz 1960. bilo bi pogrešno promatrati na jednoobrazan način kao antidemokratski. On predstavlja nešto kompleksnije i mnogo gore od toga: istovremeno gušenje i poticanje demokracije. S jedne strane: rušenje legitimne vlade, razbijanje ustavnog poretku, ometanje razvoja funkcionalnog stranačkog sustava, prekid demokratske evolucije i po prvi puta službeno ustoličenje vojne oligarhije kao političkog faktora koji je here to stay. No on je istovremeno s druge strane trebao predstavljati drugu revoluciju pod vojnom komandom. Kako je generacija Mustafe Kemala čvrstom rukom stvorila državu, tako je nova generacija radikalnih oficira trebala stvoriti demokraciju. Stari ustav trebao je biti zamijenjen novim koji je trebao osigurati najširu zaštitu ljudskih prava i političke slobode. Hegemonistički politički sustav centralizirane moći imao je biti zamijenjen sustavom sa izrazitom podjelom vlasti na više instanci. Izborni sustav koji je uzdizao najjaču stranku zamijenjen maksimalno reprezentativnim. O novom ustavu iz 1961. i njegovom problemima biti će riječi nešto kasnije. Za početak je važno razumjeti logiku i konkretno političko pokriće po kojem je djelovala vojna hunta. Ona nije bila banalan izraz želje za diktaturom stare kemalističke oligarhije. Istina, važno je na umu imati socijalni, kastinski kontinuitet onih vojno-birokratskih struktura u turskom društvu. Poseban politički privilegij od kojeg su polazili *državotvorni kadrovi*. No to su pretpostavke, ali ne i suština *novog oligarhijskog kursa*. Njegova suština očituje se u načinu na koji predstavlja konkretan odgovor na aktualne, žive političke probleme. Povijesna odgovornost kemalizma i njegovih saveznika, zbog kojeg je neophodno zauzeti radikalno neprijateljski sud prema njemu, proizlazi iz činjenice da je nastanak i razvoj političkih problema direktno proizведен nesposobnošću, pogreškama starog kemalističkog režima. To je proizvelo kontekst novih, još i mnogo gorih, teže razumljivijih pogrešaka *državotvornih elita*, nove ohole hunte koja je sa još radikalnijim kamalizmom, još izrazitijim oligarhizmom nastojala riješiti probleme koje je proizveo onaj dotadašnji. Dakle: problem rješavati problemom. Vatru gasiti benzinom. Sličan smo slučaj, opet, imali u našem samoupravnom socijalističkom sistemu u kojem je vladajuća Partija očite disfunkcionalnosti realnog socijalizma nastojala riješiti sa radikalnijim socijalizmom, samoupravljanjem i slično.

Važno je razumjeti kako takav sumanut razvoj stvari nije bio niti nužan, niti prirodan razvoj izvornog kemalizma. I sama DP u biti je bila kemalistička stranka. Po profilu i povijesti svog vodstva, ali i po ideološkim i praktično političkim prepostavkama. Njena je politika bila jednako legitiman razvoj izvornog kemalizma kao što je to bio kurs radikalne hunte. Republikansku Narodu Stranku (CHP) isto bi tako bilo pogrešno poistovjetiti sa huntom. Sam proces obrazovanja CHP-a kao distinkтивne, ortodoksne kemalističke stranke zapravo je, kako smo vidjeli, bio revizionistički proces. Iako je tijekom tog procesa razrješavanja unutarnjih kontradikcija (u okvirima borbe sa DP-om) CHP imala važnu ulogu u stvaranju nove kemalističke ideologije nju se ne smije proglašiti političkim krilom vojne oligarhije. Upravo suprotno: hunta je udarom na ustavni poredak i demokraciju jednako jako udarila na CHP kao i na DP. Njeni članovi možda nisu pobijeni, a stranka zabranjena, ali je zato onemogućen njen slobodan, prirodan razvoj, reforma i jačanje na realnoj političkoj osnovi. I na koncu sasvim je pogrešno poistovjeti vojnu huntu koja je provela prevrat iz 1960. sa vojno-oligarhijskim strukturama, a kamoli vojskom u cijelini. Velika većina vojske bila je neutralna. Jezgra stare kemalističke elite nije bila neutralna već je bila sasvim nesklona radikalnim potezima takve vrste. Konzervativni generali su uglavnom shvaćali suštinu političke vrline i mudrosti Mustafe Kemala. Dobro su razumjeli koliko je pogubno od vojske činiti trajan politički faktor. Pogubno kako za republiku, tako i za samu vojsku. Akter koji se upušta u političko djelovanje, ne može održati pretpostavljenu neutralnost i nužno pada pod utjecaj strančarenja, ideologija i političkih napetosti. Vojska se u toj delikatnoj, političkoj igri za koju nije stvorena, mora pokazati vrlo nespretnom. Kao slon u staklarnici. Politička vrlina pravog vojnika sastoji se u neprijateljstvu prema politici kao takvoj; u spartanskom svođenju stvari na bitno i pragmatičnom konzervativizmu. Te najveće vojne političke vrline, koje su bile odlika i izvornog kemalizma, bile su osvještene od većine visokih oficirskih kadrova. Njihov je problem bio sasvim ironičan i sastojao se u sitnici kako se dosljednim ustezanjem od političke akcije nije moglo suprostaviti aktivnosti neokemalističkih oficira koji su predstavljali novu oligarhiju, udarnu silu puča iz 1960. Nepodobni vojni kadrovi temeljito su očišćeni po državnom udaru pa se može reći da se radilo i o udaru na vojsku. No velike su razlike postojale i unutar hunte. Mnogi od udarnika bili su čisti ekstremisti (poput tada aktualnih revolucionarnih vojnih hunti što su toliko uspješno operirale po Bliskom istoku, a njihovih se režima do današnjeg dana nismo riješili kao što se vidi na slučaju Sirije, pa i Egipta) koji su sanjali o prosvjećenom, trajnoj vojnoj diktaturi. Pobjeda te frakcije možda bi se povijesno pokazala kao manje zlo jer bi morala izazvati stvaranje jakog demokratskog bloka sa kojim se ne bi mogla nositi. Turska je politika i demokracija, sa svim svojim problemima, ipak bila mnogo razvijenija nego ona u regiji. Ni to se međutim nije dogodilo. Moćnjom se pokazalo umjereno krilo prevratnika, pa su radikali očišćeni, a politika puča iz 1960. obrazovana na najgori mogući način.

Iz do sada izrečenog sasvim je jasno da je udarna grupa pučista morala biti relativno mala. Provedba njihove opasne namjere bila je nemoguća bez podrške širih

društvenih slojeva i političkih grupa. Istovremeno je jasno kako se cijela vojno-birokratska kasta, svi kemalisti i njihovi simpatizeri ne mogu smatrati direktnim suradnicima u udaru. Veliki dijelovi tih grupa mogu se smatrati neprijateljima *puča kao puča*, suspenzije ustava i demokracije *po sebi*. Upravo zbog toga posebno teška, neiskupljiva politička odgovornost pada na njihova leđa. Republikanska Narodna Stranka, pasivne vojne strukture, državni aparat, akademска zajednica, mediji, urbana srednja klasa, socijalistička ljevica u nastajanju – nitko od njih nije imao stvarnog interesa poistovjeti se sa huntom. Nitko od njih zapravo nije bio prijatelj vojne vlasti i komande nad politikom. A ipak su, unatoč svemu, bili njeni aktivni saučesnici u zločinu i političkoj neodgovornosti. Svojim su prethodnim djelovanjem i neodgovornošću uvelike pripremili teren za oligarhijski udar, da bi po tom iz partikularnih, ideoloških i oportunističkih interesa svjesno prihvatali njegova opravdanja, te se njime nastojali okoristiti. Najveće sranje u tom nesretnom puču, tako, nije napravila vojska, nego taj široki front njenih oportunističkih saveznika. Široke centrističke i lijeve, urbane elite najprije su oduševljeno dočekale rušenje DP-ove vlasti, da bi po tom svoju energiju usmjerile na legalizaciju državnog udara. Akademска zajednica, njobrazovaniji turski ustavni pravnici i politolozi radili su na izradi novog, *istinski demokratskog ustava* zanemarujući činjenicu da je donesen na bajunetama. Da prihvaćanje načina na koji je poklonjen znači kako sutra na isti način može biti uzet. Novi je ustav pisan s obzirom na najvišu razinu zaštite ljudskih i građanskih prava. Zajamčena je potpuna medijska i politička sloboda. Poseban je naglasak stavljen na podjelu vlasti, parlament je postao dvodomani, a pored ustavnog suda uspostavljen je i *Vijeće nacionalne sigurnosti*, ozloglašeni MGK, kao uvijek budan čuvar republike sa ustavom u jednoj, a puškom u drugoj ruci. Taj je slobodarski ustav normalnim, pragmatičnim kemalistima-civilima i njihovim simpatizerima svakako bio nagrada za podršku udaru. Oni su u njemu vidjeli nastavak modernizacije i novu pobjedu u borbi protiv reakcije, protiv orijentalnog nasljeđa i zaostalosti. Činjenica da je vojska podržala takav program, takav sadržajno politički iskorak značilo je kako ona nastavlja svoju povijesnu, civilizatorsku misiju u Turskoj. Zaostali, ruralni i konzervativni dio populacije možda ne može vidjeti *višu vrijednost* tog iskoraka. No politički razvoj utemeljen na novom, slobodarskom ustavu pokazat će da su trenutna sredstva upitne legitimnosti i nasilja dostoјno žrtvovanje za više dobro. A ako će vojska ubuduće ostati čuvar tog slobodarskog ustava, nastaviti svoju progresivnu i državničku misiju tome se ne treba mnogo prigovarati pošto se ionako radi o nastavljanju dobre kemalističke tradicije.

Takva je bila logika najširih, lijevih, obrazovanih i urbanih, kemalističkih političkih suradnika i legitimatora vojno-oligarhijskog udara. Novi je ustav, kojeg su i napisali, bio je ono za što su se borili. Njihov najveći grijeh, naravno, nije taj da su podržali autoritarni režim. To bi bila jedna plitka moralistička kritika njihovih zlodjela. Njihov grijesi, koje je nemoguće iskupiti, leže u činjenici da su, zajedno sa svojim nasilnim, oligarhijskim suradnicima, a) politički bili u krivu, i b) pokazali visoku razinu intelektualne zaostalosti, neznanja i dogmatizma. Novi ustav iz 1961. ne treba kritizirati

zbog toga što je rođen u krvi i nasilju. To je normalno i legitimno. Njegov je problem u tome što je bio loš, kao što je politički neadekvatno i kratkovidno bilo političko djelovanje njegovih pobornika. Nerazvijenost političke kulture, stranačkog sustava, ostalih demokratskih institucija kao i njihovih općedruštvenih i obrazovnih prepostavki bilo je prepostavka od koje je polazi izvorni kemalistički režim. Demokratski deficit staroga ustava kao i funkcija vojne oligarhije od stvaranja republike legitimirana je na takvoj osnovi. Po realističnom, ali i autentično demokratskom gledištu kojeg se ovdje držimo, rani kemalistički režim, kao što smo prethodno obrazložili, uvelike pretjerivao u ograničavanju političke slobode i tako radio štetu zajednici. Temeljni problemi s kojima se Ataturk hvatao u koštac mogli su se i učinkovitije rješavati na drugačije načine. No to i dalje ne znači kako ti problemi, da ponovimo, nerazvijenost političke kulture, stranačkog sustava, demokratskih institucija i njihovih društvenih i obrazovnih prepostavki, nisu postojali ili da ih je potrebno ignorirati. Sasvim je jasno kako društvenim i povijesnim okolnostima bez demokratske tradicije i neadekvatnih prepostavki bolje odgovaraju nešto konzervativniji poreci sa većim težištem na stabilnosti. Kako je inzistiranje na usvajanju najprogresivnijih, radikalnih institucionalnih rješenja prenesenih iz nekog idealnog nacrta ili stanja u drugim zemljama uglavnom kontraproduktivno. Destabilizira poredak i ne doprinosi njegovoj funkcionalnosti i razvoju. Stari je ustav svakako bio neadekvatan pošto se na koncentraciji političke moći i nakaradnom izbornom sustavu kakve je nosio, nije moglo graditi demokratsko društvo. No on je barem donosio nekakvu stabilnost, ali i mogao služiti kao polazna točka za razvoj demokracije. Demokratska stranka možda je koristila široke ovlasti koje su joj i protiv njene volje dali kemalistički politički planeri, ali je to uglavnom radila u borbi protiv stvarne ugroze demokracije – zakulisnih struktura moći i sumanute radikalne ideologije kemalizma. Novi je ustav, umjesto da razborito i solidno gradi na promišljenom rješavanju starih problema preko transparentne i legitimno osvojene političke moći, radio suprotno. Radio je radikalno, autistično, utopistički i u biti neznalački sa uporištem u gvozdenoj pesnici armije. Baš sve oko novog, radikalno demokratskog ustava bilo je naopako. Pošlo se u suprotnu krajnost pa je pretjerana politička stabilnost pretvorena u kaos. Umjesto potpune koncentracije moći na jednome mjestu težilo se potpunoj disperziranosti, razdvajaju vlasti uz postojanje jakih institucija izvan demokratske kontrole – što se ne odnosi jedino na ustavni sud (koji je sam zbog svoje pristranosti bio problematičan), već i na, sasvim skandalozno, vojno Vijeće nacionalne sigurnosti (MGK). Davanje ustavnog pokrića toj vojno-oligarhijskoj instituciji nešto je zbog čega se stari Mustafa Kemal sigurno vrtio u grobu. To je značilo trajno i formalno uvođenje vojske u politički sustav. S druge strane na mjesto onog nakaradnog većinskog izbornog sustava donesen je model maksimalne reprezentacije volje birača. Umjesto hegemonije najjače stranke u zemlji, u kojoj iz sjene prijeti gvozdena pesnica, na sve strane vrišti na desetke društvenih konflikata koji samo što nisu eksplodirali, bez jakog, ili bolje rečeno ikakvog, stranačkog sistema – u takvom je kontekstu slavodobitno unesen izrazito reprezentativan izborni model!

Ako je to demokratski iskorak onda će se svaki razborit i pametan demokrat, bez obzira bio on komunist ili islamist, uvijek izjasniti za ono staro, demokratski deficitarno rješenje sa hegemonijskom strankom. Osiguranje najšire autonomije društvenih aktera i najširih sloboda u tom političkom kontekstu može se pokazati izrazito kontraproduktivno. A koja je uopće poanta proglašenja sloboda koje u zbilji mogu imati i disfunkcionalne, samodestruktivne posljedice? Samo krajnje politički neobrazovani, naivni i idealistički akteri u stanju su zanemariti to osnovno pitanje političke teorije. U danim okolnostima za Tursku je najvažnija bila zaštita zajamčenih sloboda uz njihovo postepeeno širenje. Počev od nedodirljive pravne sigurnosti građana, ali i političkih institucija, te slobode pri izboru političkih predstavnika. Slobodarski ustav iz 1961., napisan od strane ogavnih lijevo-liberalnih intelektualaca, koji su takvim činom u potpunosti opravdali ugled skupine koju predstavljaju, zapravo je imao sasvim suprotne efekte. On nije samo predstavlja loš društveni okvir za rješavanje političkih problema. On je sam, upravo kroz disperziranost vlasti i slobodarstvo, bio sročen po mjeri nove kemalističke oligarhiјe. Njime je vojno-birokratska oligarhija po prvi puta uzdignuta na ustavnu razinu. Stari je ustav po uvođenju višestranačja izrazitu političku moć stavlja u ruke predstavničkih institucija. Novim su ustavom politička moć i utjecaj disperzirani, a oligarhijskim institucijama priznat je i zagarantiran poseban politički status. Sloboda i neovisnost medija i ostale fraze značile su realno veću slobodu kemalistički kontaminiranih, tendencioznih struktura za koje se vjerovalo kako će osigurati ideološku premoć, mobilizaciju javnog mnijenja protiv eventualne vlasti opozicije. Novi, izrazito reprezentativni sustav trebao je onemogućiti većinsku stranku u lakov formiranju vlasti, te time razvodniti stabilno, ruralno biračko tijelo konzervativne opozicije. Na taj je način, u najgorem slučaju, prisiliti na kompromis i koaliciju sa kemalističkim elitama. Državni udar iz 1960. sa svojim rezultatom, ustavom iz 1961. tako se u svakome smislu pokazao kao potpuna politička katastrofa. Njime je zaustavljena spontana demokratska evolucija, uspostavljena i legalizirana nova oligarhijska diktatura odnosno politička funkcija vojske i stvorena najgori mogući ustavni okvir za rješavanje mnogobrojnih političkih problema s kojima se država morala nositi u tom kritičnom razdoblju. Za nas je, ljevičare, posebno žalosno kako je ljevica, čak i ona socijalistička i marksistička aktivno sudjelovala u toj poganoj raboti.¹⁹ O tome će biti više riječi u X. dijelu.

Kada je vojska prestala sa vješanjem političara, vratila se u kasarne i uspostavila

19 Posebno je važno razumjeti političke probleme državnog udara iz 1960. i slobodarskog ustava iz 1961. u vrijeme kada logika lijeve i kemalističke kritike vladajućeg AKP-a toliko neodoljivo podsjeća na logiku iz 60-e, a sekularistička ljevica i vojna junta sa vrlo sličnom legitimacijom ruše demokraciju u Egiptu iživljavajući se nad demokratskom opozicijom Muslimanskog bratstva. Svjetska javnost mora da shvati kako se scenarij iz španjolskog gradanskog rata, ukoliko su takve usporedbe uopće smislene, ne ponavlja u Kurdistalu, već se ponavlja u Egiptu, a janjad na klanju na koje se nitko ne osvrće su demokratski islamisti Muslimanskog bratstva. Kao što je jasno da ona ljevičarska balavurdija koja se zadnjih godina diže protiv diktature AKP-a radikalno griješi čak i ako je ponegdje slučajno i u pravu.

normalni režim uokviren novim ustavom politički su se sukobi, sa svim neriješenim kontradikcijama i napetostima, naravno, vratili u još gorem obliku. Sukobi su nastavljeni uz razliku da su stvari državnim udarom dodatno radikalizirane, novim ustavom dodatno potencirane, i, posebno obogaćene legaliziranom ulogom vojske u politici. O iluzijama radikalno lijeve scene 60-ih godina, u kojima će posebnu ulogu imati i kurdska pitanje, iz kojeg će na koncu proizaći PKK detaljnije ćemo govoriti nešto kasnije. Ovdje se treba zadržati na najvažnijim trendovima. Političku ulogu DP-a preuzeila je Stranka Pravde (AP) pod vodstvom mladog Suleymana Demirela. Ona nije samo nastavila program i idejnu orijentaciju već je doslovno preuzeila kadrove, institucije i glasačko tijelo DP-a. Većina glasača i dalje je disciplinirano stajala iza oporbene, umjerenog desne opcije, pa CHP ni na izborima za trajanja izvanrednog stanja nije uspio dobiti pravu većinu, a od prvih je izbora po normalizaciji stanja spao na svoju četvrtinu aktivnog elektorata. AP je imao približno jednaku potporu kao i DP, ali je utjecaj i moć stranke zbog razmjernog sustava bitno umanjena. Neovisno o općenito legitimnoj kritici bilo bi pogrešno svu krivnju za destabiliziranje političkog sustava svoditi na veću reprezentativnost. Demirelova vlada u početku je bila razmjerno stabilna, a povećana vidljivost manjih stranaka bila je vrijedan, ne nužno i remetilački faktor. Zapravo se po prvi puta otvorio prostor šire političke borbe. Tako je oformljena i parlamentarni status izborila Radnička Stranka Turske (TIP) autentična, demokratski orijentirana stranka radničke klase o kojoj će kasnije biti više riječi. Demokratizacija koju je novi ustav donio, unatoč svim spomenutim problemima, imala je svoju šansu.

Demirel je jednom prilikom istaknuo kako je zemlju nemoguće voditi sa tako liberalnim i permisivnim ustavom. Tu se tvrdnju može smatrati tek uvjetno točnom. Sam *tako liberalan i permisivan ustav* ne bi bio nerješiv problem za zemlju, kako što nepremostiv problem nije bio ni stari, *previše restriktivan i nedemokratičan*. Svaki je ustav, sam po sebi, mrtav dokument i njega se treba politički oživjeti. To uvijek ostavlja različite političke mogućnosti, te se upravo zbog toga politika ne može svesti na pravo kao što ideološki, u biti neobrazovano misli većina liberala. Istina je da se s obzirom na specifične probleme društva može sročiti bolji ili lošiji ustav, kao što je istina da neke karakteristike ustava mogu biti izvor većih ili manjih problema. No nema tog ustava u čijim okvirima nije moguće konstruktivno raditi ukoliko politički akteri, bez obzira na svoje razlike, djeluju razborito. I, za našu stvar, ali i inače, posebno važno, *ukoliko ne postoji paraustavna, parapolitička razina moći koja direktno, posredno ili samim svojim postojanjem unosi nemir, nestabilnost u politički život*. U tom smislu razlog političkog kaosa koji je nastupao kako su 60-e prilazile kraju, prije svega su *parapolitičke oligarhijske strukture moći*, potom *neodgovorni i nesposobni političari* (njaprije kemalisti i ljevičari razapeti između demokracije i oligarhizma, po tom svi ostali, uključivo AP), a tek na koncu, *ustav sam po sebi*. No, kao što smo rekli: a) taj ustav je u mnogim aspektima predstavljao instrument oligarhije; b) u onim aspektima u kojima je bio autentično demokratičan poticao je političare na neodgovornost.

Intenziviranje političkih sukoba odigravalo se razvojem kontradikcija o kojima smo govorili u kontekstu 50-ih. Izuzetak je jedino kontradikcija politički restriktivnog ustava kao osnove moći vladajuće partije koja teži demokratizaciji i pri tome se sukobljava sa oligarhijskim strukturama. Taj je problem i dalje ostao, ali u drugom obliku. Sada se i dalje vladajuća, u odnosu na oligarhiju opoziciona stranka (AP), morala boriti sa pretjeranom liberalnošću i permisivnošću sustava zbog kojeg je njena moć i mogućnost provođenja ozbiljnih političkih reformi bila sasvim paralizirana. S druge se strane sve više razvijala ideološka borba koja je počela razdirati političku javnost i one-mogućavati stvaranje funkcionalnog staračkog sustava, sa normalnom komunikacijom političkih elita. Sasvim suprotno, društvo se sve više radikaliziralo, a mnoge su političke frakcije intervenciju vojske sada uzimale kao najnormalniji način rješavanja političkih problema. Interesne i ideološke podjele ne samo da nisu nalazile mogućnost normalnog premoštenja među političkim konkurentima, već su se prelijevale i u same velike stranke. CHP je sve više skretala u lijevo, što se nije sviđalo konzervativnijem buržoaskom jezgru; postojale su velike razlike po ključnim pitanjima odnosa vojske i politike i slično. Stranka Pravde sama je sve više pucala po šavovima pošto je ionako predstavljala široku koaliciju vrlo različitih interesa koje je vezivala suprotstavljenost oligarhijskom režimu. Što su njena moć i reformski potencijali bili manji, to je teže bilo zadržati unutarnje jedinstvo interesa. Naročito u kontekstu opće radikalizacije koja se u međuvremenu događala. Krajem 60-ih stranka je počela pokazivati tendencije unutarnjeg osipanja.

Politička radikalizacija uz eksploziju političkog nasilja i prelijevanje politike na ulice teško je razumjeti ako se u obzir ne uzme da je sa 60-im godinama završilo ono dugo političko spavanje i pasivnost turskog društva. Tek su se poslijeratnim razvojem stvorili društveni i kulturni preduvjeti neposrednog političkog angažiranja, razvoja klasne borbe i slično. Tu se jasno radi o normalnim i pohvalnim trendovima koji su opet, kao i ostalo, u prokletim okolnostima željezne pesnice iz 1960. te slobodarskog ustava iz 1961. morali zadobiti najgori mogući oblik. U nekoj alternativnoj povijesti težište bi bilo na razvoju jakih političkih institucija. Kako na radikalnoj ljevici, usmjerenoj na klasnu borbu i još više antiimperializam, tako i na radikalnoj desnici usmjerenoj na tvrdi nacionalizam i antikomunizam. Jačanje političkih institucija i demokratskog legitimitea omogućilo bi energičan obračun sa manjinom koja uistinu ugrožava nacionalnu sigurnost, dok bi većina radikala bila integrirana u sustav i pacifizirana. Državnim udarom iz 1960., ustoličenjem nove vojne oligarhije kao političkog faktora stvari su se postavile na sasvim drugačiji osnov. Niti su razvijene jake političke institucije koje bi mogle apsorbirati probuđeno vrenje u društvu, niti je politička vlast imala snage i instrumente da odlučno suzbije stvarne ugroze u korijenu. Društvo je političko nasilje počelo uzimati za legitimno sredstvo rješavanja političkih problema. Neki su radikali maštali širenju svog utjecaja na vojsku i korištenju istog za udar na demokraciju. Drugi su kemalističku oligarhiju i još više proameričku, kapitalističku vlast percipirali kao neprijatelja s kojim je nemoguće obračunati se na izborima. Sukobi su, razumljivo, bili posebno otvoreni između različitih grupa. Socijalističko samopouzdanje globalno je naraslo sa novolje-

vičarskom regeneracijom, dok se počela obrazovati i fašistoidna desnica, posebno oko Stranke Nacionalističke Akcije (MHP). Politički radikalizam i intenzitet nasilja svakako su bili niži negoli će biti slučaj u sljedećem desetljeću, kao što je uostalom bio slučaj i u zapadnim zemljama. Nestabilnost je, međutim, bila očigledna i sve se više povlačilo pitanje nove vojne intervencije. Kemalistička vojna oligarhija sve se više nalazila u nezavidnoj situaciji. Njihov veliki državotvorni čin iz 1960. svakim se danom sve više pokazivao kao potpuna katastrofa. Njegov rezultat nije bilo unošenje vojne jasnoće i stabilnosti u politiku, već je sa njim politika na široka vrata ušla u vojsku. Ako je vojsci službeno priznat status političkog faktora, čuvara republike i interpretira ustava, onda se logično moralo postaviti pitanje *koja će biti politika vojske*. Kakav će kurs zauzimati nova oligarhija. Izvorni je kemalizam polazio od ograničenog broja političkih principa i ciljeva. U novim su okolnostima i stari ciljevi i principi slobodno reinterpretirani u odnosu na aktualne političke borbe i ideologije. Srednji su kadrovi, kao i obično najopasniji, sve više bili zadojeni radikalnim ljevičarenjem. Najviše elite po svom su običaju bile mnogo konzervativnije. Kemalistički, državnički put u to su vrijeme, na dodatno radikaliziran način, slijedile armije drugih bliskoistočnih postkolonijalnih režima. Oni su, u skladu sa hladnoratovskim okolnostima, stvarali sumanuti hibrid arapskog nacionalizma i socijalizma. Takvi su trendovi imali određeno povratno djelovanje. Kemalistička je tradicija pak bila strogo buržoaska, a njena je oligarhija obrazovana od strane NATO-a u svom vrhu bila izrazito antikomunistička. Nova, konzervativnija vojna elita po svojoj prirodi nije bila entuzijastična oko novog zavođenja izvanrednog stanja. Zapravo nije htjela da preuređuje vlastiti, navodno superiorni ustav iz 1961. No realno se stanje razvijalo tako da, gledajući iz njene perspektive, nije imala izbora. Politička pasivnost konzervativnog krila vojske, otvarala je mogućnost novog ljevičarskog državnog udara radikalnih, srednjih kadrova, a rasplamsale političke suprotnosti tražile su skrbničko discipliniranje.

Vojni vrh predao je 1971. ultimatum premijeru u kojem je zatraženo uvođenje reda ili će armija izvršiti svoju ustavom propisanu dužnost. Rečeno-učinjeno. Vojska je uzela vlasti i krenula zavoditi red. Novi je vojni udar bio bitno drugačiji od prethodnog. Radilo se o konzervativnom, desnom udaru koji je svoje saveznike, u značenju koji smo prethodno definirali, imao gotovo podjednako u umjerenoj ljevici i desnici. Ni jedna politička opcija nije bila oduševljena vojnom reakcijom. No svaka se u danim okolnostima nastojala okoristiti koliko je to moguće. Desetljeće ultrademokratskog ustava demokraciju je u svačijim očima toliko diskreditiralo da se zavođenje reda i izmjena ustava koji je *suviše permisivan da bi mogao funkcionirati* pojavilo kao najnužnije pokriće, legitimacija oligarhijskog sređivanja stvari. Time se požar nastavio gasiti benzonom. Kemalistička vojna klika svoj je aktualni, neophodni angažman ponovo izvodila iz realnih, pogubnih rezultata svoje prethodne djelatnosti. Najgora stvar u cijeloj priči ležala je u činjenici da je njena aktivnost proizvodila sveopći politički cinizam i pesimizam s jedne (među političkim elitama), a entuzijastični radikalizam s druge strane (među ekstremistima i radikalima). U slučaju ovog puča vojska je osigurala minimalnu suradnju političkih elita, uz određene otpore ljevice CHP-a koja se sada, sa Bulentom

Ecevitom, pretvarala u branitelja demokratskih tekovina ustava iz 1961. Bez nekog efekta. Iako bi bilo pretjerano udar iz 1971. zvati radikalno desnim (što ne vrijedi za onaj koji će uskoro doći, 1980.), on je svakako bio udar sa desnice. Bio je to obračun sa ljevicom, sa kemalističko ljevičarskim iluzijama, sa demokracijom i političkom slobodom uopće. Već smo prethodno razjasnili do koje se razine i na koji način slobodarski, izrazito demokratski ustav može i mora smatrati odgovornim za političke nedaće 60-ih. Tu se nije potrebno ponavljati. No sasvim je jasno kako je udar na demokraciju iz 1971. bio iskorak iz lošeg na gore. Ili, sasvim precizno govoreći, nastavak teških političkih pogrešaka kemalizma koje su započele od prvoga dana republike, ali i nastavak njegove političke dekadencije, nastavak sve veće i veće štetnosti djelovanja prosvjećenih vojno-oligarhijskih struktura po društvo.

Što je konkretno značilo zavođenje reda 1971.? Snažni udar na ljevicu i zabrana sasvim lojalnih, demokratskih stranaka poput TIP-a, teroristička praksa i obrazovanje specijalnih sudova koji su godinama služili za progon tisuća građana, ustavne korekcije kojima su drastično srezane političke slobode, ali zato povećane ovlasti Vijeća za nacionalnu sigurnost. Bilo je to, prosto rečeno, dodatno učvršćenje vojne oligarhije na svojoj povlaštenoj poziciji najvećeg političkog autoriteta i skrbnika. Realnog i neupitnog centra moći. Čuvara kemalističkog naslijeda, reda i republike. U konkretnom političkom smislu taj reakcionarni udar proizveo je uvjete za novu, mnogo žešću eksploziju političkog nasilja i kaosa s jedne, dok je jednako katastrofalno djelovao na stranački sustav i službenu politiku sa druge strane. Na mjesto političkog optimizma i vjere u demokraciju koji su ostali kao naslijede, kako se govorilo, nedemokratske vladavine DS-a, radikalno demokratsko političko ustrojstvo 60-ih, stvoreno i ugušeno pod oligarhijskom paskom, za sobom je ostavilo politički cinizam i depresiju. Sve najgore boljke ustava iz '61. i dalje su ostale pa je stranački sustav postao još fragmentiraniji, sa očitom tendencijom razvoja korupcije i klijentelizma. Politički *mainstream*, potresen gvozdenom pesnicom, sada je bio ispržnjen od ideoloških mušica, ali i nezamjenjivih vrijednosti. Postao je mnogo kalkulativniji, u biti više oportunistički, te je postalo očito kako je utjecaj politike nasuprot parapolitičkim strukturama spao na najniže grane. Dekadencija vojske značila je da ona monopolizira sve više političke moći; dekadencija politike značila je da ona takvo stanje sve lakše prihvata kao normalno. Sve je bilo spremno za nastavak turske političke agonije u ludim sedamdesetima.

Od državnog udara iz 1971. završena je priča o CHP-u kao stožernoj, kemalističkoj stranci sa hegemonijskim pretenzijama i posebnim vezama sa oligarhijom. CHP je do današnjeg dana u mnogim ideološkim i programskim aspektima, na svoju nesreću, još uvijek ortodoksno kemalistički, a u njemu su ostale i neke tendencije koje podržavaju politički angažman vojske. No političko vodstvo i većina partije od 70-ih godina, predvođeno Bulentom Ecevitom (koji je konačno na predvodničkom mjestu smijenio generala Inonua), jasno se distanciralo od vojne oligarhije, ali i kemalističkog radikalizma i odlučno težilo profilirati kao normalna socijal-demokratska partija.

Ortodoksnog kemalistički, kao i ostali političari u novim okolnostima i s obzirom na opći društveni kaos nisu mogli ne primijetiti kako funkcionalan politički poredak ne može biti izgrađen pod vojnom paskom, kako se društveni problemi ne mogu rješavati preko bajuneta, a bespredmetne ideološke predrasude ne mogu biti uporište ozbiljnog političkog djelovanja. Lijeve političke elite konačno su shvatile kako se pravi politički sukob ne odvija između državotvornog, progresivnog, elitističkog kemalizma i zaostalog naroda, reakcionarno-islamističke prijetnje, već između državnih institucija, demokracije i političara s jedne, i oligarhijskih vojnih struktura i njihove pratnje, političkog nasilja i anarhije s druge strane. Stvari su međutim već otišle predaleko. Razborit politički kurs i dosljedan iskorak CHP-a i umjerene desnice ka stvaranju jakog stranačkog sustava koji je u stanju amortizirati politički radikalizam u društvu i moćno se suprotstaviti oligarhijskim pretenzijama trebao se dogoditi još prije prvog slobodarskog puča iz 1961. koji je neodgovorna inteligencija mahom dočekala sa oduševljenjem. Sada je povlaštena politička funkcija oligarhije bila ustavom zaštićena, a ona je sama kroz period unutarnjeg politiziranja i cijepanja došla na krute, fašistoidne pozicije izrazitog neprijateljstva prema demokraciji i politici. Teror koji je uslijedio po državnom udaru izazvao je neviđenu radikalizaciju političkog života, a razmijerni izborni sustav sasvim je onemogućavao formiranje jake, predstavničke vlasti. Osim toga spomenuti trend političkog cinизма i deideologizacije partijskog života doprinosio je razvoju korupcije i klijentelističkog mentaliteta u strankama pa je i politički mainstream i sam aktivno doprinosio produbljenju problema, a ne njegovom rješavanju. Desničarski puč i udar na ljevicu bio je poticaj za bujanje fašističkih političkih frakcija u nailektriziranom društvu koje su se po hitnom postupku nastojale obračunati sa lijevim militantima. Oni su pak u revolucionarnom žaru vodili svoje privatne ratove protiv fašizma i imperijalizma u maniri najsumanujtijih isprdaka nove ljevice (a tu je konkurenčija, kao što znamo, uistinu bila velika). Stotine, ili bolje tisuće ljudi, ubijene su u nepredvidivim eksplozijama političkog nasilja na ulicama. Suleyman Demirel kasnije će ustvrditi kako je vojna oligarhija namjerno dopuštala eskalaciju nasilja, ako ne i poticala, kako bi imala odriješene ruke za konačni obračun sa politikom i demokracijom. Novi, krvaviji i mnogo čvršći puč.

Takva je primjedba svakako na mjestu. Sa novim je desetljećem (1980.), kako to obično biva u kemalističkoj republici, izvršen najdrakonskiji vojni udar u turskoj povijesti. Bio je to još jedan u *nizu nužnih državotvornih intervencija* kemalističke oligarhije. Radikalno antidemokratski i antipolitički teroristički čin. To nije bilo obično, polovično uvođenje reda kao u slučaju prethodnog puča. Bilo je to temeljito, totalno poravnavanje političkog prostora. Osim sve sile terorističkih mjera koje je nepotrebno posebno nabrajati, dekretom su trajno zabranjene sve postojeće stranke, zabranjeno buduće političko djelovanje svim do tada aktivnim političarima. Izričito je, dekretom svim, sada bivšim, političarima zabranjeno da "javno diskutiraju o političkoj prošlosti, sada i ubuduće". Bio je to pravi *sullistički*, bolesno temeljit, državni udar koji je trebao značiti potpuno resetiranje političkog života zemlje. Pokazalo se da je to umnogome i

bio pa ga se takvog, krvavog i temeljitog može smatrati i mnogo uspješnijim od prethodnih. On je bio vrhunac dekadencije kemalističke oligarhije, kao vrhunac njene moći i uzurpacije vlasti, ali i dolazak do zida. Od te se točke nije moglo dalje na isti način: ili je Turska morala postati vojno-fašistička diktatura, ili se vojska od tog trenutka morala početi vraćati ka izvornom kemalističkom kursu postepenog povlačenja i traženja izlazne strategije. U povijesnoj se perspektivi pokazuje kako je taj strahoviti trenutak diktature ipak bio ovo drugo, pa ga je stoga ispravnije nazvati *sullističkim*, negoli recimo *frankističkim*. To nipošto ne znači njegovo opravdanje pred licem povijesti. Dapače. Taj se udar sa kojim je stavljena točka na politički kaos 60-ih i 70-ih ne smije promatrati izolirano. Njega su izvršile iste političke sile koje su taj kaos i proizvele, a njegov je teroristički oblik samo vrhunac političke nesreće koju je prosvijećena oligarhija prouzročila Turskoj. Izrazito nadstranački, antipolitički kurs hunte iz 1980. ne smije se tumačiti kao autentični povratak na izvornu državotvornu ulogu vojske iz vremena stvaranja republike nego kao njena strašna karikatura. Vojno-birokratska oligarhija rane republike djelovala je nasilno, ali ne i teroristički. Njena ideologija bila je represivna, ali nikada sa toliko nasilnim posljedicama. Izvorni kemalizam nikad nije objavio otvoreni građanski rat vlastitim građanima kao vojna hunta iz 1980. Njegov je prosvjetiteljski i modernizatorski kurs bio usmjeren ka postepenoj demokraciji i razvoju povjerenja u političke institucije. Reakcionarni udar iz 1980.,ako i nije težio trajnoj diktaturi vojske, za cilj si je postavljao nekakav politički ispražnjen, tehnokratski režim u kojem bi oligarhija nastavila biti jamac sigurnosti ustavnog poretka, a politička elita ispražnjena od političkih vrijednosti.

Novi ustav iz 1982., koji je uz znatne preinake, koje je gotovo isključivo poticala AKP-ova vlada, i dan danas na snazi, skrojen je kao suprotnost *radikalno demokratskog* ustava iz 1961. Njime su temeljito odstranjene njegove slobodarske mušice. Stvar se umnogome vratila na staro. Povećana je koncentracija političke moći, između ostalog kroz vraćanje jednodomnog parlamenta i manju reprezentativnost novog izbornog sistema. Došlo je do drastičnog smanjenja političkih i građanskih prava. Praktički je službeno proglašeno skrbništvo vojne oligarhije, kroz Vijeće nacionalne sigurnosti, nad političkim životom zemlje. Kemalistička ideologija drastično je redefinirana i sasvim očišćena od ljevičarskog naslijeda 60-ih godina. To je značilo izrazito naglašavanje njene represivne, etno-nacionalističke komponente, elitizma i buržoaskog, antisocijalističkog karaktera. Iako je takva reinterpretacija kemalističke tradicije barem jednako legitimna kao ona ljevičarska iz 50-ih i 60-ih godina, sasvim je jasno kako je to redefiniranje bio i početak kraja ideološke privlačnosti kemalizma. Zapravo su otvorena vrata desničarskoj tursko-islamističkoj sintezi koja je postepeno postajala službena ideologija, a koja i danas prevladava u jednoj postkemalističkoj, neupitno demokratskoj varijanti. Kemalizam je kao samostojeća, distinkтивna ideologija zapravo bio potrošen.²⁰ No njegovo političko

20 Iako će, kako ćemo vidjeti u borbi sa novim, islamističkim ugrozama 90-ih kao kakav ideološki zombie proživljavati svoju, nadamo se posljednju, inkarnaciju.

naslijede vojnog oligarhizma i skrbništva nad politikom ostalo je na životu do današnjeg dana. Ili je možda bilo na životu do presude ankarskog suda iz 18.6.2014. kad su živući vođe državnog udara iz 1980. osuđeni na doživotni zatvor i degradirani na čin pozornika. Na pitanje postoji li i kako se manifestira opasnost kemalistički legitimiranog i inspiriranog oligarhizma u našem vremenu, posebno na Bliskom istoku, vratiti ćemo se na samom kraju cijelog izlaganja. Sada se potrebno ukratko osvrnuti na političku dinamiku koja se razvila na raščišćenom terenu 80-ih godina, postepeni razvoj islamističke opcije i *prvi postmoderni*, kako se čini i posljednji državni udar vojne oligarhije iz 1997.

IX. Suvremena dinamika turske politike i kraj oligarhijske moći

Državnim udarom iz 1980. političko nasilje maknuto je sa ulica. Ili, bolje rečeno, izmješteno u planine jugoistočne Anatolije gdje će borba radikalne ljevice sa režimom biti nastavljena kao borba Kurda za nacionalno oslobođenje (što je problem s kojim ćemo se kasnije bliže pozabaviti). Raspuštanje postojećih stranaka, uz doslovnu zabranu djelovanja starim političarima (rješenje koje je nedavno, uzgred budi rečeno, zazivala naša nesretna ljevica, konkretno Mate Kapović) značilo je kako će etablirane elite morati pronaći kreativnije načine indirektnog utjecaja u novom stranačkom sustavu. Samo politički nepismene osobe mogu se zanijeti idejom kako je dekretima moguće proizvoljno oblikovati političku realnost. No, situacija po udaru svakako je bila radikalno drugačija, a novi ustav u teoriji je trebao osigurati veću političku stabilnost na štetu političke slobode. U praksi se međutim pokazalo kako su slobode nestale, ali ne i nestabilnost. Oligarhija je, poučena situacijom iz 50-ih, morala paziti kako ne bi ponovila stare greške i doprinijela stvaranju jake, praktički hegemonijske političke snage koja bi joj mogla predstavljati prijetnju. Ona je zato morala naći fini omjer između povеćanja stabilnosti koncentracijom političke moći i održanja kontrolirane fragmentiranosti kako bi oligarhijski utjecaj mogao ostati neupitan i presudan. Takva se intencija jako dobro pokazala održanjem čistog parlamentarnog sustava bez neposrednog izbora predsjednika, ali i, nadasve, novim izbornim zakonom koji je ostavio razmjerno predstavništvo uz podizanje izbornog praga i reorganizacijom izbornih jedinica kako bi se smanjila reprezentativnost. U teoriji je smanjen utjecaj marginalnih stranaka, a limitirano jačanje velikih. Taj politički inženjering praktično nije, što je i bilo za očekivati, urođio nikakvim plodom. Do kraja 80-ih politički sustav postao jednako fragmentiran kao i prije, a nove radikalne političke opcije, posebno islamisti, imali su daleko više utjecaja negoli i jedna radikalna opcija prije. Vaninstitucionalna, antikapitalistička, protusistemska mobilizacija radikalne ljevice sve je više bila zamijenjena svojim islamističkim ekvivalentom. Jedina je razlika bila u razumljivom smirivanju političkog nasilja i očitoj težnji za usuglašavanjem političkih elita sa ciljem održanja stabilnosti.

Ipak, neposredno po državnom udaru, dok se suludi dekret o zabrani aktivnosti starih političara još i pokušao provoditi, nastupilo je kratko razdoblje stabilne vladavine političke opcije sa jasnim programom od trajnog značaja. Radilo se o Domovinskoj Stranci (ANAP) pod vodstvom Turguta Ozala. Ta stranka nastavila je tradiciju umjerene desnice (DP, AP) koja je više-manje pobijedila na svim dotadašnjim slobodnim izborima (izuzetak je razumljivi uspjeh Ecevitovog, reformiranog CHP-a nakon udara iz 1970.). Bitna je razlika i specifičnost politike ANAP ležala u činjenici da je program te stranke bio oblikovan po najnovijoj neoliberalnoj modi. Uobičajena ljevičarska kritika neoliberalnog paktiranja sa fašizmom tu se ne pokazuje previše uvjerljivom. Ako je hunta i bila izrazito antisocijalistički nastrojena to i dalje ne znači kako je suština njenog djelovanja i njena motivacija bila neoliberalna. I, s druge strane, to što je jedna neoliberalna politička opcija iskoristila povoljne okolnosti za provođenje svog programa i dalje ne znači kako je po svojoj prirodi sklona korištenju fašističkih sredstava. Ljevica je, kao što smo pokazali pri analizi državnog udara iz 1960., bila još i sklonija suradnji sa vojnom oligarhijom. Koliko je duboka bila veza turske ljevice i kemalističke oligarhije biti će još jasnije kada se tom pitanju posvetimo ciljano i izdvojeno. Neoliberalni kurs Turguta Ozala nije bilo razlog vojnog udara iz 1980., ali se svakako njime okoristio. ANAP-ova vlada tako je u odsutnosti starih političkih elita, uz čuvanje leđa od strane antisocijalističke hunte, krenula u napad na stari, preživjeli ekonomski etatizam, iluzije o planskom razvoju i nacionalnoj samoodrživosti. Takva je neoliberalna politika s jedne strane značila udar na učmale, parazitske strukture koje su se godinama razvijale oko moćnog, inertnog javnog sektora, dok je s druge strane to neupitno bio i udar na radničku klasu i socijalno nezaštićeno stanovništvo. Posebno na mnogobrojno stanovništvo siromašnih predgrađa koje su uglavnom činili doseljenici sa iz ruralnih krajeva. Upravo ta populacija uskoro će postati najveći izvor moći radikalnog islamizma. Ranija umjerenog desna, konzervativna opozicija izvornom kemalističkom etatizmu, posebno vidljivo na primjeru vladavine DP-a, bila je populistička, posvećena dobru siromašnog stanovništva. Ekomska liberalizacija u kontekstu 50-ih godina značila je da će sitni poljoprivredni proizvođač biti oslobođen državnog pritiska. Veća sloboda potaknuti će poboljšanja njegova ekonomskog statusa. Razbijanje fetiša ekonomске suverenosti i antiimperializma od strane starog liberalizma značilo je da će ekonomsko povezivanje sa zapadnim tržištima koristiti domaćem srednjem poljoprivredniku, dok će strani kapital i tehnološka pomoć kapitalističkih saveznika povećati proizvodnost i, posljedično, zaposlenost i bogatstvo siromašnog stanovništva. Ovdje se nije potrebno vraćati na probleme takve liberalne ekonomiske politike starog liberalizma DP-a. Jedino je važno naglasiti sasvim različit politički karakter i socijalne posljedice neoliberalizma 80-ih godina. Neoliberalna politika nije više bila populistička niti se mogla oslanjati o neposredan, empirijski interes većine stanovništva. Ona je sada, kao nekoć etatizam i socijalizam, naglašavala dugoročne pozitivne efekte i nužnost žrtvovanja kako bi se izvršila strukturalno prilagođavanje i poboljšalo socijalno stanje na dugi rok. Trenutno odricanje, *kreativna destrukcija* bila je neophodna kako bi se ekonomija adaptirala i ojačala. Bez ulaska u vrlo kompleksna pitanja kritike neoliberalizma, potrebno je ustvр-

diti kako je takav kurs morao značiti i prestanak masovne podrške novoj umjerenoj, ili bolje reći ekonomski radikalnoj, neoliberalnoj desnici.

U turskom se društvu tako, u skladu sa širim povijesnim okolnostima, pojavila jedna nova politička kontradikcija. Napetost između potrebe za prilagođavanjem općoj dinamici kapitalističke ekonomije s jedne, i političke legitimnosti s druge strane. Ta napetost, što je već i opće priznato, nije specifično turska već se radi o općoj kontradikciji buržoaskog društva koja ni u našem vremenu nije uspješno razriješena. No ona je u nesretnom kontekstu turske politike 80-ih godina moralna imati specifične posljedice. Zaoštravanje te kontradikcije uz nerazvijenost demokratskih institucija i sve probleme oligarhijske vladavine morale je izazvati novu fragmentaciju političkog prostora. Kako su se stare političke elite, Demirel, Ecevit i ostali vraćali u ring tako su, svaki sa svojih pozicija, nastojali zauzeti umjereniji kurs u odnosu na neoliberalni trend i politiku ANAP-a. Radikalnijoj ljevici, jasno, nije bilo dopušteno djelovanje. Takva je situacija otvorila prostor političkom islamu. Sa desničarskim udarima iz '71. i '80. najveći su neprijatelji režima postali komunizam i s njim povezani kurdska nacionalizam koji je u to vrijeme vodio gerilski rat protiv režima. Ljevičarske karakteristike kemalističke ideologije kreativno su reinterpretirane, pa je i sekularistička oštrica oligarhije na trenutak otupjela. Počela se otvarati mogućnost nacionalističko-islamističke ideološke sinteze. Sve to 80-ih je godina utišalo bauk irtice i otvorilo prostor za obrazovanje atraktivne islamskičke alternative neoliberalizmu; diskreditiranim, korumpiranim političkim elitama; sekularističkoj vojnoj oligarhiji; zapadnom imperijalizmu. Bila je to zapaljiva, atraktivna kombinacija koja je bila predodređena za politički uspjeh. Stoga se novi politički nered ponovo počeo javljati kao posljedica uvođenja reda od strane prosvijećene, *skrbničke oligarhije*. Vrlo će brzo bauk reakcionarnog islamizma ponovo postati od prvorazredne političke važnosti, što će na koncu dovesti do novog, ovog puta prvog *postmodernog puča u rukavicama* iz 1997.

Postavljanje pitanja političkog islama vrlo je kompleksno i ovdje svakako nemamo prostora da se u njega ozbiljnije upuštamo. Iz do sada naznačene kritike kemalističkog sekularizma i prosvjetiteljstva može se razabrati pozicija od koje krećemo. Razdvajanje političkih i religijskih institucija, sa svojim posebnim svrhama i istinama, ne predstavlja jedino preduvjet oslobođenja politike od okova religije, već je istovremeno i glavni uvjet oslobađanja religije od politike. Ukoliko se pod sekularizmom misli na takvo razdvajanje njega će podržati svaki politički osviješten i razborit akter, kao što će ga podržati i svaki istinski i razboriti vjernik bez obzira na religiju kojoj pripada. Jedan od najvećih problema sekularizma, kako u Turskoj tako i u Americi, proizlazi iz činjenice da njegova legitimacija nije i ne može biti objektivno, znanstveno utemeljena, već predstavlja izraz neke alternativne ideologije/filosofije i(li) konkretnе, praktične, povijesne potrebe. I u jednom i u drugom slučaju teorijski je nemoguće negirati moguću legitimnost nesekularnog režima, tj. režima u kojem se isprepleću politika i vjera. Tako nesekularni režim može biti i ateistički ukoliko se njime određene metafizičke istine

dovede u čvrstu vezu sa političkim principima konstitucije zajednice, a službeni nositelji tih ideja stoje u povlaštenoj vezi sa političkom vlašću. Takvom se linijom argumentacije ne pokazuje samo zbog čega se neki, primjerice, komunistički režim može smatrati nesekularnim, veći se dokazuje kako i buržoaski, liberalni poredak može biti (štoviše – uglavnom i je) nesekularan pošto se nerazdvojno veže uz nedodirljive, temeljne principe (recimo pozitivističku metafiziku), ali i institucije koje su nositelji tih principa (znanstvena akademija i slično). S druge strane: otvorena je mogućnost političkog poretka u kojem se formalnim razdvajanjem čuva uzajamna autonomija politike i religije, a zasnovan je na temeljnim vjerskim istinama, uz podršku religijskih institucija. To je ono što nerijetko, sasvim opravданo naglašava katolička crkva (ukoliko zanemarimo da ona tu uzajamnu autonomiju vjere i politike uglavnom naglašava kao ekskluzivno kršćansku, katoličku osobitost). Štoviše: razumno je prepostaviti kako bi svaka religija oslobođena politički tendencioznih, svjetovnih smetnji i pritisaka, zastupala svoj najbolji interes koji se sastoji u dosljednom, formalnom sekularizmu. No, s druge strane, razdvajanje vjerskih i političkih institucija i dalje ne znači kako interesi političkih aktera (bilo individualno ili kroz političke organizacije) ne mogu biti izrazito, čak i ekstremno religijski uvjetovani. Svaka sekularistička pozicija koja bi takvo što zahtijevala (a buržoaski sekularizam uvijek je djelomično i tog, supstancijalnog karaktera) u biti bi prepostavljala neophodnost građanske religije. O tome je tako lijepo i sasvim transparentno pisao još J.J. Rousseau u čemu je možda potrebno tražite teorijske izvore francuskog laicizma na suprot naglašenije formalističkom sekularizmu anglo-američke liberalne tradicije.

Radi se jasno o vrlo ozbilnjim teorijskim pitanjima na koja je teško odgovoriti bez posebne analize legitimacijskih osnova moderne političke zajednice (političke teorije), ali i studioznog razmatranja dinamike buržoaskog društva sa svim svojim kontradikcijama (kritike političke ekonomije) i propitivanja najopćenitijih filozofskih prepostavki u čijem se svjetlu razmatranje provodi. Ozbiljnije teorijsko razmatranje problema ostavit ćemo stoga za drugu prigodu. U ovoj je prigodi dovoljno osvijestiti neke od karakteristika suvremenog političkog islama u Turskoj. Prethodno smo razjasnili kako iza bauka irtice, kao najvećeg neprijatelja izvornog, ali i novog kemalizma, nije stajala značajnija politička i ideološka sila. Stara se, službena vjerska hijerarhija iz slугu monarha preobrazila u slugu države. Neovisan razvoj islamske misli, a kamoli još i islamske politike, izvan službene hijerarhije, recimo po derviškim tekijama i u krugu neovisnih islamskih teologa, bio je sasvim ograničen političkom represijom. Utjecaj Saida Nursija u tom smislu donekle predstavlja iznimku i vrlo je značajan za razvoj suvremenog političkog islama. Polazište njegovog mišljenja bila je vjera o jedinstvu istine. To što je istina jedna ne znači kako put do nje vodi kroz ograničavanje i reduktionizam (tj. kroz zatvoreni, defenzivni stav prema modernim znanstvenim i političkim trendovima). Upravo suprotno. Svaki istinski vjernik radovati će se razvoju pozitivne znanosti jer njen je ishodište i konačni ishod uvijek u božanskoj istini. Vjerovati kako je svjetovnim, znanstvenim metodama moguće otkriti/stvoriti nešto drugi doli jednu istinu čija se suština otkriva u riječi božjoj bogohulna je misao. Ako su, pak, pozitivna znanost i iz nje izvedena vjerovanja obmane

i iluzije onda ih je besmisleno rušiti silom. One su tada podložne kritici u svjetlu višeg religijskog znanja. Njegova islamistička kritika prosvjetiteljskih iluzija zasnovana je prije svega na njihovom redukcionističkom karakteru. Nursi tako u svom umovanju, umnogome slično logici pametnijih katoličkih teologa, ne negira istine svjetovnih znanosti. On ih samo uzima za nedovoljne i nedovršene. Njihov problem nije u tome što šire područje pozitivnih spoznaja i to novo znanje primjenjuju za poboljšanje ovostranog ljudskog života, već u tome što svojom naivnošću i limitiranošću, neznanjem rade protiv njihova dobra. Kako u vječnosti, tako i na ovome svijetu. Ograničenja zapadne, scijentističke ideologije njegova doba nisu jedino metafizička, već su, što je mnogo i važnije za politiku, čisto praktična. Kao što svjetovne znanosti vode razum do prosvjetljenja, tako se savjest mora prosvijetliti religijskim znanostima. Bez jedne od tih dvaju strana ne može se uzdići do jedinstvene božanske istine. Nursijevi viđenje kulturnog, spoznajnog i političkog odnosa zapadnog i islamskog svijeta neposredan je izraz takvih teorijskih uvida. Stoga on, govoreći o starom kalifatu, islamskom svijetu općenito, kaže kako mu predstoji nužna europeizacija za kojem žudi (uslijed svoje znanstvene i političke nerazvijenosti), kao što Zapadu isto tako ne gine islamizacija (zbog moralne komponente koju potrebuje). To je slika čvrstog islamizma koji poziva na modernizaciju, ali uz upotpunjavanje duhovno ispravnjene modernizacije islamom. Takva je mudra orijentacija bila sasvim neuskladiva sa tupom, zasljepljenom pozitivističkom, tvrdo sekularističkom ideologijom kemalističkog režima. Režim je Saida Nursija i njegove sljedbenike, kao što smo vidjeli, svrstao pod reakcionarno islamističku ugrozu. Iako je Nursi nije težio neposrednom političkom utjecaju njega je ipak potrebno svrstatи u staru političku tradiciju otomanskih liberala i demokrata. Pogotovo onih izričito islamom nadahnutih, poput Ali Suavija koji je, kao što smo rekli, vlastiti život položio u borbi za turšku demokraciju i usvajanje liberalnih tekovina. Nursi je za života čvrsto podržavao reformistička nastojanja Demokratske stranke, a njegovo učenje umnogome je utjecalo na budući razvoj islamističko demokratske tradicije do današnjih dana. Utjecaj njegovih sljedbenika moguće je prepoznati u demokratizacijskom kursu AKP-a, dok su i redovi žestokih kritičara oklijevanja u nastavku demokratskih reformi od strane danas vladajuće partije uvelike popunjeni Nursijevim učenicima (u tu kategoriju spada iznimno utjecajni Gulenov pokret).

Dična modernizatorska, demokratska i slobodarska tradicija političkog islama u Turskoj proteže se stoga od mladootomanskih struja 19. stoljeća, preko nursijevske tradicije u okvirima kemalističkog režima, do različitih političkih frakcija suvremenog islamskog demokratizma suvremene turske stvarnosti. Razdoblje raspadanja kemalističkog režima uz prilagođavanje realnosti neoliberalnog kapitalizma – spomenuti period od 80-ih godina do dolaska Stranke Pravde i Razvoja (AKP) na vlast – bilo je vrijeme u kojem je po prvi puta otvoren prostor za bujanje radikalnih, antidemokratskih, protuzapadnih islamističkih tendencija u turskome društvu. Prije nego pređemo na to važno pitanje potrebno je naglasiti kako autentična islamistička misao može biti i radikalno, kritički nastrojena prema zapadnom utjecaju, demokraciji i modernizaciji, a istovreme

no biti suvisla i legitimna. Štoviše i izrazito progresivna. To, ipak, pod nužnim uvjetom da svoj angažman mudro ograniči na kulturnu i spoznajnu djelatnost, a da se pritom ne upušta u neposredno političke, radikalne avanture. Pri tome mislim na generaciju postmodernih islamičkih intelektualaca koji su koristeći suvremene filozofske alate u stanju izreći kritiku kemalističkog procesa *civiliziranja*, prosvjetiteljskih predrasuda uopće, i to bez romantičnog zanošenja otomanskim naslijedjem, čvrsto se oslanjajući o slovo Kurana. Ta je opaska važna kako bi razumjeli da nikada nije problem u radikalnim idejama po sebi, pa tako ni radikalnom islamu, već o konkretnoj svrsi, domašaju i legitimaciji tog radikalizma. Radikalni islamizam može biti sasvim antizapadno nastrojen, kritičan prema demokraciji, buržoaskom društvu i kulturi, a da i dalje predstavlja progresivnu snagu ukoliko je usmjeren na otvoreno rješavanje aktualnih povijesnih kontradikcija na konstruktivan način. Posebno ukoliko svoju kritiku ne shvaća kao *nacrt za djelovanje*, već kao prilog dekonstrukciji uvriježenih oblika mišljenja i djelovanja. Takav će islamizam, kao i svaki sličan oblik radikalne teorije (bez obzira na različite tradicije kojima pripada), biti vrijedan, ali i uglavnom akademskog, ekskluzivnog karaktera. Iz njega neće proizlaziti neposredne političke posljedice. No uistinu progresivna politička i teorijska vizija mora ići i dalje od toga. Potrebno je priznati i političku legitimnost radikalizma pod određenim, što je moguće otvorenijim uvjetima. Stoga je potrebno legitimnim smatrati i različite radikalne, islamičke i druge, struje na terenu. Jer radikalizam ne predstavlja problem ukoliko je autorefleksivan i otvoren ravnopravnoj komunikaciji sa okolinom. On postaje problematičan tek kad u naletu oholosti prestane propitivati vlastite pretpostavke. A taj je opasan čin uglavnom potaknut konkretnim ograničenjem slobode, pa prije svega predstavlja praktičnu, voljnu reakciju, i ne može proizaći iz neke teorijske i filozofske, a kamoli religijske dogme. Riječ Božja dana je čovjeku na čitanje, a nekritičko poistovjećenje neprolazne Riječi i kontingenntnog čitanja svaka će poštena monoteistička religija osuditi kao spoznajnu oholost i grijeh. U svjetlu tih spoznaja potrebno je promatrati problematičan razvoj fundamentalističkog islama. Općenito razmatranje na tom tragu ostaviti ćemo za drugu prigodu, a sada se, u skladu sa tijekom našeg izlaganja, posvetiti tek skiciraju nastanka i postepene evolucije radikalnog populističkog, antizapadnog, antisionističkog, antikapitalističkog, fundamentalističko-utopističkog islamičkog trenda 80-ih i 90-ih godina u Turskoj, ka danas prevladavajućem vraćanju na odgovorni, razboriti islamizam stare (mlado)otomanske i nursijevske tradicije koji se prirodno spaja sa naslijedem liberal-demokratskog, umjerenog desnog nacionalizma (*kemalističke desne opozicije* TCF, SCF, DP, AP, DYP), ali i sa neoliberalnim naslijedem ANAP-a.

Ako je umjereni islamički kurs normalan izraz uspjeha u modernizaciji islamskih društava, a postmoderni islamizam dokaz njihove pune integriranosti u suvremene kritičke, intelektualne trendove, fundamentalističko (obično politički autistično, nedoučeno i bogohulno) pretvaranje riječi Božje u *nacrt za prevratničko djelovanje* izraz je (starim marksističkim riječnikom) neuspjeha buržoaske revolucije i problema u ostvarenju demokratskih ciljeva. Odgovornost za taj neuspjeh bilo bi pogrešno u pot-

punosti svaliti na imperijalističku politiku zapadnih sila, ali se od nje ne može sasvim oslobođiti ni jedna buržoaska nacionalna i međunarodna institucija bez obzira na nje-no imperijalističko ili narodnooslobodilačko opredjeljenje. Zapadni je imperijalizam za sobom ostavio golemu političku nesreću u bivšim kolonijama, ali je bar preuzeimao neku odgovornost za stanje u njima, nekakav razvoj modernih institucija, ponegdje i onih političkih (čak i protiv svoje volje). Razlozi zbog kojih su mudrije zapadne vlade radosno žurile u dekolonizaciju potrebno je tražiti u njihovoј želji da se na najlakši način liše političke odgovornosti za ono što je bilo na dnevnom redu: razvoj funkcionalnog buržoaskog društva i demokratskih institucija na *periferiji*. Bivšim se imperijalistima naprsto nije isplatilo okupirati sa tako čupavim problemima, a narodnooslobodilački pokreti u tom su im smislu, gledajući iz današnje perspektive, prije bili saveznici negoli neprijatelji. Razvijeni je buržoaski svijet dekolonizacijom spretno oprao ruke od nereda koji je za sobom ostavio, ali je i nakon toga nastavio da stvara probleme na periferiji i na takav način otežava postepeno ostvarenje buržoasko-demokratskih ciljeva u bivšim kolonijama. Takvo je stanje, u biti, ostalo do današnjeg dana. Nacionalne elite, oligarhije i diktatori sa svoje su se strane svojski potrudili da se stare imperijalističke epohe robovanja pod čizmom stranaca narod prisjeća sa sjetom. Čak je i u našim jugoslavenskim krajevima, koji su imali tu sreću da budu pod francuskom i austrijskom komandom, od Vojvodine do Dubrovnika, ljudi i dan danas sa sjetom prisjećaju tih tuđinskih režima.

Turska je država, uz određene razlike i specifičnosti, bila predvodnik većine bliskoistočnih, nacionalističkih, oligarhijskih režima što su nastali u postimperijalističkom razdoblju. Kemalistički režim do današnjeg se dana smatra najuspješnjim u svojoj modernizatorskoj i demokratizacijskoj misiji. U svakom smo slovu dosadašnjeg izlaganja nastojali pokazati kako se povijest te, navodno uspješne, modernizacije i demokratizacije Turske mora čitati kao dugotrajan niz poraza koji su se postojano razvijali iz lošeg u gore. Najbolji dokaz neuspjeha najuspješnije nacionalne revolucije na Bliskom istoku bila je podložnost utjecaju islamskog fundamentalizma koji je na povijesnu i regionalnu političku scenu u velikom stilu počeo istupati kako se dvadeseto stoljeće primicalo kraju. Prelomni događaj kojim je radikalni, antimodernistički politički islam istupio na povijesnu pozornicu bila je Iranska revolucija iz 1979. Više od pola stoljeća turski je režim imao da se potvrdi kao regionalna sila i privlačnošću svojih političkih rješenja postane ono što bi po tisućljetnom povijesnom naslijedu trebao i biti – most između Istoka i Zapada. Da parafraziramo Saida Nirsija, stožer modernih političkih rješenja, znanosti i tehnologije na istoku, stožer islamske duhovnosti i morala na zapadu. Bliski je istok, pak, od Turske mogao naučiti jedino kako obrazovati nasilan, disfunkcionalan vojno-oligarhijski režim. Na tom su iskustvu bliskoistočni režimi učili i, uz pomoć velikih sila razvijenog kapitalističkog i socijalističkog svijeta, zagorčali živote vlastitom narodu. Time su postepeno stvarane okolnosti za nastanak reakcionarnog islamskog fundamentalizma kao realne političke alternative. Stvaranje islamske republike bila je bomba od čije se detonacije zemlja do današnjeg dana nije prestala tresti. Na stranu sve političke razlike među šiitskom i sunitskom tradicijom (a ta je podjela oduvijek koliko teološka,

toliko i – ako ne i više – politička), ta je revolucija bila događaj kojim je fundamentalistički islamizam stupio na povjesnu pozornicu kao veliki igrač. Osamdesete godine bile su vrijeme revolucionarnog elana i širenja utjecaja suvremenog radikalnog islamizma.

Razgranata mreža mladih, požrtvovnih, entuzijastičnih islamista novoga kova nezaustavljivo se tada širila kroz siromašne četvrti turskih gradova. Radilo se o autentičnom grassroots pokretu koji je simpatizere privlačio (slično onome što smo na samom početku ustvrdili o ratnome stanju) požrtvovnošću, organiziranošću i uvjerljivošću. Takve se karakteristike u svakome izvanrednom stanju pokazuju kao izvor golemog utjecaja. A tursko se društvo općenito, a posebno nakon udara 1980., nalazilo u izvanrednom stanju. Klasna osnova moći radikalnog islamizma bila je sirotinja, ali njegova ideologija može se nazvati sitnoburžoaskim radikalizmom. Sitnoburžoaski radikalizam komunistički režimi nerijetko su koristili kao univerzalnu etiketu kojom je moguće označiti svakog političkog protivnika čiji je profil bio jednak nesklon buržoaskim kao i komunističkim vrijednostima i institucijama. Pa je onda sitnoburžoaski radikal mogao biti bilo tko od fašista do anarhista. Zbog toga se taj termin može učiniti beskoristan i trajno neupotrebljiv. No, s druge strane, on i dalje ima svoje specifično značenje za čije se izražavanje teško može naći neki prigodniji izraz. Profil islamizma o kojima govorimo tipičan je primjer sitnoburžoaskog radikalizma jer je aktivno angažiran na zaštiti i održanju tradicionalnih ekonomskih odnosa i načina proizvodnje koji bivaju ugroženi razvojem kapitalizma i tehnologije. Takvo se usmjerenje uglavnom, ali ne isključivo, povezuje sa tradicionalnim moralnim normama i kulturnim obrascima koji razvojem društva također bivaju ugroženi, a mogu poslužiti za uvjerljivu ideološku legitimaciju partikularnih interesa od kojih se polazi. Neoliberalna politika bi u teoriji trebala ojačati ekonomsku poziciju malih, fleksibilnih poduzetnika u odnosu na krupne kapitalističke i državne monopoliste. U praksi se, naročito ukoliko se ne radi o ekonomski visokorazvijenom društvu, pokazuje kako ekstremna liberalizacija osim radničke klase i velikih monopolista pogarda i zajednicu sitnih proizvođača i trgovaca. Suvremeno sitno i srednje poduzetništvo u kontekstu visokorazvijenog kapitalizma čiji je odnos sa ostatkom ekonomskih aktera i međusobno sasvim formaliziran, iako sa stanovišta cjeline ekonomskog sistema međuvisno i organski povezano, sasvim je drugačija priča od sitne proizvodnje i trgovine vezane na lokalnu zajednicu. Ono ne samo da nije fleksibilno, dinamično i tržišno usmjereno već je ono sasvim suprotan oblik proizvodnih i društvenih odnosa. Ekonomski odnosi su tu u biti još uvijek prekapitalistički, gotovo daleki odjeci srednjovjekovnih načina proizvodnje i društvenog odnošenja. Zaustavimo marksističko izlaganje koje smo započeli na tome. U cijeloj je stvari važno razumjeti da je zbog neoliberalne ofenzive iz 80-ih godina politička radikalizacija sitnih posjednika, inače sklonih umjerenijim konzervativnim opcijama, i njihova solidarizacija sa najnižim radničkim slojevima i gradskom sirotinjom sasvim razumljiva kako po klasnoj tako i po ideološkoj osnovi. Gotovo zaboravljene islamske moralne i društvene norme u tom se kontekstu javljaju kao privlačna rješenja za reorganizaciju društva. Popularno ljevičarsko trabunjanje o imperijalizmu i borbi za državni suverenitet, jednako milo radikalnim naciona-

lističkim strukturama, u kontekstu buđenja internacionalističke, islamističke ideologije na regionalnom i globalnom nivou lako se preobražava u osmišljavanje kompleksne političke povijesti Bliskog istoka kao sukoba civilizacija i religija. Radikalna islamska ideologija u tom kontekstu uistinu postaje materijalna sila, a grassroots pokret, u tur-skom kontekstu ako ne kao ozbiljna ugroza poretka, neupitno predstavlja fantastičnu bazu moćne političke stranke i uspon ka vlasti.

Ličnost oko koje su se uglavnom obrazovale turske političke stranke koje su u politički *mainstream* nastojale unijeti energiju radikalnog islamskog pokreta sa terena je Necmettin Erbakan. Njegova aktivnost počela je još 70-ih godina sa Strankom Nacionalnog Spasa (MSP), koja je čak sudjelovala u neprirodnoj koaliciji sa Ecevitovim CHP-om. Ta je stranka kao i ostale zabranjena sa državnim udarom, a Erbakan je po završetku izvanrednog stanja u borbu krenuo sa Strankom Blagostanja (RP). Bila je to prva ozbiljna islamska partija koja se obraćala marginaliziranim slojevima, vizijom malograđanskih radikala i islamskih vrijednosti. U njenim redovima politički je stasalo današnje vodstvo AKP-a. Erbakanova pozicija bila je most između iznimno radikalnog, prevratničkog, antisistemskog pokreta na terenu i političkog establišmenta/predstavničkih institucija. Takva je pozicija kratkoročno mogla donijeti lako političku korist, ali je dugoročno bila neodrživa. Od samog je početka bilo jasno da postoje samo dvije opcije: ili će se problemi koji generiraju nezadovoljstvo početi rješavati, a stranka ukrotiti svoju radikalnu bazu; ili će se društvene disfunkcionalnosti održati i razvijati, a stranka preobraziti u nekakav revolucionarni pokret. Moć Stranke Blagostanja od izbora do izbora sve je više rasla, a stranačka retorika prštila je od zapaljivog, predvidivog radikalizma (u vanjskoj politici napadi na EU kao židovsko-masonsco-katoličku zavjeru, napadi na Izrael, u unutrašnjoj zahtjevi za zabranom kamata i slične ludorije). A ipak je bilo sasvim jasno kako radikalizam na terenu sa svakim uspjehom partije biva zauzdavan, a prirođan razvoj službene islamske opcije u okvirima političkog establišmenta ne predstavlja ugrozu sekularnog poretka, već njeno otklanjanje. Rast političkog utjecaja u demokratskim okvirima teško je shvatiti bez razumijevanja kako se tim procesom mijenjala društvena, klasna osnova islamizma. Težište se sa radikalnih, urbanih sirotinjskih i malogradanskih okruga prebacivalo na provincijalnu, ruralnu populaciju koja je po svojoj prirodi bila mnogo konzervativnija i umjerenija. Vrlo je rano postalo jasno kako islamska opcija, unatoč svojoj radikalnoj retorici, ne predstavlja prijetnju političkom poretku, nego zauzima mjesto stare, prilično diskreditirane i fragmentirane umjerenih desnice. Bauk je irtice, čak i u vrijeme realnog istupanja radikalnog islama na političku scenu, bio sasvim neopravдан. Politički uspjeh RP-a bio je nezaustavljiv i na izborima 1995. ta islamska partija postala je najjača parlamentarna frakcija. Kako se pokazalo da je, unatoč insistiranju vojnih političkih skrbnika, nemoguće formirati stabilnu vladu bez RP-a stvorena je prva islamska vlada sa Erbakanom na čelu. To je značilo kako je kucnuo trenutak za široku sekularističku mobilizaciju, oživljavanje bauka irtice, regeneraciju kemalističke ideologije, novu koaliciju umjerenih ljevice, urbanih elita i vojske. Plod toga, za sada posljednjeg uspješnog podizanja glave oligarhi-

jskih štetočina i njihovih pomagača bio je prvi postmoderni puč iz 1997. Tim je pučem u rukavicama, bez suspenzije ustavnog poretka i direktnog preuzimanja vlasti od strane oficira, oborenja islamske vlade, Stranka Blagostanja zabranjena, a vojska naglasila kako će takav pritisak u svrhu zaštite republike od islamske prijetnje, ako treba, trajati i – tisuću godina.

Vojna je oligarhija svoju ulogu čuvara republike i paralelne vlasti tako htjela osigurati i u suvremenim okolnostima. Sredstva su prilagođena vremenu, ali se paralelna vlast i politički privilegij vojne oligarhije nastojao i dalje legitimirati. Državnim udarom iz 1980. postalo je jasno da se kemalističko dvovlašće približava kraju. Bio je to trenutak u kojem je vojska morala trajno preuzeti vlast ili se ostaviti politike. To što se odlučila za ovo drugi ipak nije značio kako si je to bila u stanju priznati. Postmoderni udar i pokušaj trajnog legitimiranja vojne uloge u politici, na svu sreću, u povjesnoj se perspektivi pokazao kao očajnički pokušaj i dokaz tog nerazumijevanja vlastite sudbine. Vojnom skrbništvu nad politikom povijest je nakon dugih muka počela donositi konačnu presudu. Suvremene okolnosti sasvim su se izmijenile u odnosu na izvorni kontekst u kojem se oligarhija i uzdigla do moći. Nestao je stari društveni oslonac oligarhije. Politički interes široke upravljačke kaste državnih službenika sa društvenim je razvojem u potpunosti izgubio svoju nekadašnju homogenost. Građansko društvo, što se uostalom pokazalo intenziviranjem klasnih i ideoloških sukoba od 60-ih godina, postalo je prostor u kojem se odvija politika, a vojska i birokracija izgubili su staru političku funkciju i trend je njihovog depolitiziranja bio nezaustavljiv. Ukoliko bi željeli tražiti socijalni oslonac vojno-oligarhijske aktivnosti u suvremenom kontekstu, pa i u slučaju udara iz 1997., možda bi se moglo spekulirati o novoj, apolitičnoj srednjoj klasi orijentiranoj prema privatnom interesu. Tom društvenom sloju mogle bi biti ideološki privlačne ideje o oligarhijskom ograničavanju političke nepredvidivosti demokracije, ali i ideje o *tvrdom ustavu*, fiksiranju određenih temeljnih, buržoaskih principa na kojima je zasnovana zajednica (nasuprot životom demokratskom revizionizmu pod utjecajem alternativnih vrijednosti, bilo da se radi o islamu ili socijalizmu – sasvim svejedno). Takve spekulacije mogu biti više ili manje uvjerljive i točne. Ono neupitno, i zabrinjavajuće, činjenica je da su urbane elite i lijevo-liberalna scena i 1997., uz sve razlike, ponovile pogreške iz 1960. Mediji i intelektualna javnost opet je zajedno sa oligarhijom marširala protiv, u biti nepostojeće, radikalno islamske opasnosti. Oni su ponovo pokazali političku neodgovornost i nemogućnost da iskorake iz okvira pogubnih ideoloških i praktično političkih zabluda vlastite prošlosti. Ljevici i liberalima ni nakon tolikih godina oligarhijskog terora nije postalo jasno tko je njihov prvi i najveći neprijatelj. Na životu su održavali pogubne, u suvremenom kontekstu sasvim prozirne, iluzije o progresivnoj ulozi kemalizma, borbi sekularizma i reakcije i slično. Posebno je zabrinjavajuća činjenica da takve opasne političke iluzije i dan danas žive među lijevo-liberalnom, i posebno radikalnije lijevom scenom u Turskoj (što se sasvim razvidno pokazuje na sve češćim protestima urbane omladine protiv islamizma i autoritarizma vladajućeg AKP-a).

Tim smo pitanje u našem izlaganju povijesnih tegoba pri stvaranju demokratske Turske došli do samoga kraja. A to je razvoj situacije poslije postmodernog puča iz 1997. i vladavina AKP-a sa kojom je konačno, ako ništa drugo, slomljena kičma vojno-oligarhijskim strukturama, a turska demokracija nepovratno postavljena na čvrste temelje. Stranka Blagostanja (AP) zabranjena je kao prijetnja ustavnom poretku nakon državnog udara. Zabrana je popraćena otvorenim izražavanjem nezadovoljstva njenih članova, te je uskoro osnovana Stranka Vrline (FP) kao direktni nasljednik. Kroz par godina, 2001. po istoj je osnovi zabranjena i ta stranka. Unutarnjom evolucijom parlamentarne frakcije političkog islama do tada su se već izdiferencirale dvije nepomirljive struje. Perspektivna tendencija koja teži logičnom sjedinjavanju islamičke i liberal-demokratske tradicije, i ona koja želi održati sasvim neodrživu, neodređenu, radikalnu političku poziciju. Iz prve je nastala Stranka Pravde i Razvoja (AKP) do danas najmoćnija politička snaga u zemlji. Iz druge je nastala Stranka Sreće (FP), beznačajna, sasvim marginalna strančica bez utjecaja i moći. AKP je pod vodstvom Racep Tayyip Erdogana odstranio sve tragove sitnoburžoaskog radikalizma; antikapitalizam, neprijateljstvo prema zapadnim vrijednostima, predstavničkoj demokraciji i formalnom sekularizmu, ali je istovremeno proizveo demokratsku i populističku sintezu kemalističke i islamske tradicije u političkom i kulturnom smislu. Takva je iznimno moćna politička kombinacija od AKP-a učinila prvu moćnu političku silu koja se mogla zauvijek obračunati sa paralelnim vojnim strukturama i odlučno započeti nepovratnu demokratizaciju uz rad na ispravljanju zaostalih sumanutosti kemalističkog režima. Simbolični vrhunac te veličanstvene pobjede nad oligarhijom ovogodišnji je uspješan završetak suđenja vojnoj huti iz 1980. godine.

U konkretnu se analizu vladavine AKP-a i davanje ocjena o reformama koje je pokrenula ovdje nećemo upuštati. Takvo što najlakši je dio posla nakon opširnog razmatranja problema turske demokratizacije koje smo do sada poduzeli. U ovome se trenutku jedino neophodnim čini naglasiti kako institucionalna ili vaninstitucionalna opozicija vladavini AKP-a, na sreću, više ne može postati politički relevantna sila ukoliko se ne riješi vlastitih političkih predrasuda i svoju lijevu i/ili kemalističku ideologiju ne reformira na sličan način na koji je AKP revidirao svoje islamičko i konzervativno naslijede. Bez toga je svaka kritika trenutne, demokratske vlasti u Turskoj priča za malu djecu. Ili još gore – zazivanje nekih prošlih, destruktivnih i neodgovornih, oligarhijskih vremena. Na takav se način, bez pomoći parapolitičkih struktura, u okvirima stabilnog demokratskog režima teško može doći do političke moći, ali i izreći uvjerljiva kritika bilo kojeg režima – bez obzira na njegove eventualne manjkavosti.

X. Problem radikalne ljevice u Turskoj

U prva smo tri dijela izložili polazište od kojeg krećemo pri uključivanju u aktualne ljevičarske rasprave o političkim problemima Bliskog istoka, sa posebnim naglaskom na kurdskom pitanju. U slijedećih šest dijelova opširno smo izložili glavne probleme turske demokratizacije bez čijeg je shvaćanja teško razumjeti suštinu kurdskog pitanja, ali i mnogo širih problema ostvarenja *buržoasko-demokratske revolucije* u regiji i uloge ljevice u tom procesu. U slijedeća dva dijela (X. i XI.) pokušat ćemo se nešto iscrpniye osvrnuti na neke od problema radikalne ljevice u već ocrtanom kontekstu, te razvoja suvremenog kurdskog, narodnooslobodilačkog pokreta. Po izvršenju tog zadatka izražavanje pozitivnog, progresivnog, ljevičarskog suda o načinu rješavanja konkretnih problema na Bliskom istoku pred nama će se otkriti u svojoj uvjerljivosti i jednostavnosti.

Radnički pokret i njegova pratnja, socijalistička ljevica, na tursku povijesnu pozornicu ozbiljno stupaju tek po Drugom svjetskom ratu. Već je bilo riječi o specifičnoj, na prvi pogled neobičnoj političkoj inertnosti turorskoga društva u kasnom otomanskom i ranom republikanskem periodu. Ta specifičnost posebno dolazi do izražaja ako se turški slučaj usporedi sa umnogome sličnim slučajevima ostalih zaostalih, istočnih carstava osuđenih na propast. Kao što je kinesko ili čak rusko. U tim su zaostalim zemljama sa tegobnom modernizacijom društvo i politika doslovno vreli u prvoj polovici 20. stoljeća. Ruski se slučaj iz više razloga ne bi smio stavljati u kategoriju orijentalnih despotovina, no neke je sličnosti teško previdjeti. Ta je carevina sa civilizacijski mnogo zaostalijom startom pozicijom, možda upravo zbog toga, nešto ranije uspjela provesti kontroliranu i ograničenu modernizaciju sa svrhom jačanja svoje imperijalne moći. Rusija je, da tako kažemo, bila zakašnjelo carstvo pa je u modernom periodu uspjela zadržati određenu vitalnost. U socijalnom, političkom i sigurnosnom smislu ona je, kao što se zna, bila predvodnik reakcije i grobar evropskih buržoaskih revolucija. Ruski je model instrumentalne modernizacije uz izostanak buržoaske revolucije i razvoja demokracije mogao biti, a možda i bio, uzor reakcionarnijim sultanima ili nebeskim sinovima koji su težili osnaživanju svojih režima. Taj model, međutim, ne samo da se nije mogao proizvoljno ponavljati, već je sam bio limitiran i osuđen na propast. Početkom 20. stoljeća postalo je sasvim jasno da se stara carstva nalaze u finalnom stadiju neizlječive bolesti, a rusko je jedno od njih. Nade u postepenu reformu režima probuđene revolucijom iz 1905. i ustavom iz slijedeće godine nepovratno su raspršene Stolipinovom reakcijom 1907. Kako je još sa govornice Petrogradskog sovjeta pred revolucionarnim proletarijatom vizionarski uzviknuo Lav Trocki trgajući ustavni nacrt – taj od režima poklonjeni ustav bio je samo list papira koji je, kao što je dan, mogao biti i uzet. Carski se režim poka-zao nepopravljivo reakcionaran, ali se rusko društvo nalazilo u stanju revolucionarnog vrenja. Zašto? Odgovor je poznat i vrlo uvjerljiv: od kraja 19. stoljeća u politički zaostalu

imperijalnu strukturu na mala se vrata počelo uvlačiti buržoasko društvo. Ili bolje razvijeni kapitalizam sa svojim specifičnim ekonomskim i socijalnim osobitostima. Strani je kapital početkom stoljeća drastično mijenjao vizuru ruskih gradova, prije svega Petrograda. Sa modernim fabrikama stvarao se opjevani, revolucionarni proletarijat, a socijal-demokratske frakcije nezaustavljivo su rasle. Urbani se razvoj pokazao osnovom političke promjene. Građanske elite bez moćnog društvenog oslonca težile su konstитucionalnoj monarhiji i savezu sa progresivnom aristokracijom. Narodnjački radikali sa svojim utopističkim vizijama mužičkog socijalizma tražili su treći put pored robovanja despotском vladaru i modernom kapitalizmu. Političko vrenje tako je uistinu bilo izazvano uvlačenjem modernog sadržaja u zaostalu formu. Penetracijom kapitalizma u tkivo starog, imperijalnog društva.

Kineski je slučaj bio nešto drugačiji od ruskog, ali zato i mnogo sličniji turskom. Kina nije bila imperijalistička sila, već je staro carstvo služilo kao mješina za napucavanje. No, za razliku od otomanskog slučaja, koje su imperijalističke sile (uz pomoć malih naroda) lešinarski komadale uz konkretnu viziju totalnog razbucavanja, u kineskom je slučaju to značilo ekonomsku penetraciju i osiguravanje trgovačkih privilegija. Japanu će, istina, biti mnogo praktičnije Kinu tretirati kao što su Evropljani tretirali Osmanlijsko carstvo, pa će čim za to budu ostvareni uvjeti krenuti u klasično razbucavanje. No kapitalistička penetracija u arhaičnu strukturu kineskog društva mnogo je prije ostavila traga. Tu se nije radilo o industrijskom kapitalu koji bi povukao dramatičnu društvenu promjenu kao u ruskom slučaju. Radilo se prije svega o prodoru trgovačkog kapitala. No čak je i takav prodor u imperijalističkim okolnostima za sobom morao povući znatne posljedice. Lučki gradovi i zone pod upravom stranaca radikalno su mijenjale strukturu kineskog društva, moćni centri modernizacije koja se kretala odozdo prema gore. Radilo se, naravno o sitnim otocima u nepreglednom moru stare, autarkične ekonomije. No zar je i ruski slučaj u tom smislu bio mnogo drugačiji? Što su mogle biti najmodernije petrogradske fabrike negoli sitni otoci u moru ekonomske zaostalosti i autarkičnosti ruskog društva? No ti sitni, moćni centri kojima je moderno, kapitalističko društvo penetriralo u stare društvene strukture predstavljalo je društvenu i ideološku osnovu političkog aktiviranja inertnih društava starih carevina. Zbog toga se u okvirima kineskog društva, posebno tamo gdje je penetrirao imperijalizam, relativno rano, već početkom 20-ih, razvijaju autentični, energični i inovativni ljevičarski pokreti (kao što naprosto buja i sva sila ostalih, vrlo otvorenih i kreativnih političkih frakcija). Od komunizma do anarhizma i, čak, specifičnih oblika radikalnog slobodarstva i anarhopromtivizma u kineskom duhu. U to je vrijeme najvažniji predstavnik kineskog liberalizma na čistim, post-konfučijanskim osnovama Hu Shih oštro kritizirao novu opasnost sve utjecajnjeg ljevičarskog antiliberalizma riječima kako je sve manje i manje Konfucijevih robova, ali se javlja nova vrsta robova Marxa i Kropotkina. Kako su dvadesete godine odmicala eksplozija radničkog pokreta i komunističkog utjecaja postajala je sve očitija. U tom vremenu političkog kaosa i izostanka centralne vlasti ljevica je predstavljala najjaču snagu u urbanim centrima poput Shanghaija i bila sve utjecajnija u okvirima

nacionalističkog pokreta. Takav je trend, kao što je poznato, završio izdajničkim masakriranjem kineske ljevice od strane Chiang Kai-sheka 1927. Kineski komunisti potom su se pod vodstvom Mao Zedonga iz gradova preselili u gudure, sa svim po ljevicu pogubnim praktičnim i ideološkim posljedicama takve prakse – pretvaranjem komunista iz razborite partije radničkog pokreta u nekakve utopističke hajduke. Kakogod bilo, po dobrom ili po lošem, radikalna ljevica stvorena u vrijeme raspada starog kineskog poretka, kao i onog ruskog, ostavila je daleko najdublji povijesni trag. Ta su raspadajuća carstva čiju je strukturu iznutra rastakao razvijeni kapitalizam poslužila kao idealna odskočna daska za radikalnu ljevicu 20. stoljeća. Tursko je društvo, kao što smo vidjeli, bilo u sasvim drugačijoj situaciji. Njegova je materijalna baza još za vrijeme kasnoga carstva ostala mnogo više začahurena, u potpunosti arhaična. Kemalistički socio-ekonomski konzervativizam sve do kraja Drugog svjetskog rata nije potaknuo dovoljno radikalne društvene promjene na čijem bi osnovu mogla buknuti klasna i politička borba. Turska se radikalna ljevica zbog svoje mladosti pokazala privlačnom i naivnom što je u kombinaciji sa uobičajenom neodgovornošću i robovanju ideološkim predrasudama moralno izazvati pogubne posljedice. No prije no što se uhvatimo u koštač sa konkrenim frakcijama koje su se 60-ih godina iskristalizirale na turskoj ljevici moramo se osvrnuti na još jednu interesantnu usporedbu kineskog i turskog slučaja.

Ruski i kineski slučajevi ne pokazuju samo pod kojim uvjetima nastaje političko vrenje u društvu, već i koliko ono može biti pogubno. I dalje: koliko je opasan izostanak jakog čuvara političke stabilnosti. Po toj bi se logici moglo, suprotno našem sveukupnom izvođenju, zaključiti kako je stabilnost koju su kemalistički režim i vojno-birokratska kasta donijeli Turskoj u povijesnoj perspektivi funkcionalna s obzirom na realne alternative. Sovjetski totalitarizam posebna je priča, kao i pogubne posljedice krajnjeg maoističkog trijumfa, no čini se kako nije potrebno ići toliko daleko u kritici kako bi se dokazalo da je kemalističko rješenje bilo politički mudro i funkcionalno. Zadržimo se samo na neupitno štetnim posljedicama izostanka jakog jamca političke stabilnosti u vrijeme stvaranja kineske republike. Kineska je carevina po sličnoj logici samoojačavanja kao i otomanska, od 19. stoljeća težila modernizacijskim reformama. Konfučijanska varijanta otomanskih liberala, progresivnih konstitucionalnih monarhista predvođenih sjajnim Liang Qichaom, tamo je bila još i utjecajnija negoli je mogla biti u Turskoj. Sun Yat Senova nacionalistička opcija bila je ekvivalent turskog nacionalizma, te je, barem do njegove smrti, bila dosljedno liberalna i demokratska. Politički problemi i partije koje su se oko njihovog rješavanja obrazovale umnogome su bili slični u Kini i Turskoj. Ključnom se razlikom čini izostanak homogene, progresivne vojno-birokratske klase koja bi mogla biti osnova stabilnog republikanskog režima na zgarištu carstva. Specifičan aristokratsko-intelektualistički karakter kineske birokracije koji je kroz dva tisućljeća činio čvrstu osnovu starog režima tu se morao pokazati kao veliki problem. Stari je otomanski režim, kao što smo vidjeli, izvorno bio postavljen na sasvim drugačiju, *djelomično feudalnu osnovu*. Stoga se stvaranjem modernog administrativnog aparata i vojske mogao stvoriti progresivna, homogena i moćna politička kasta. Kineski pokušaji zavođenja vojne

diktature sa ciljem uspostave stabilnosti i provođenja modernizacije, recimo onaj Yuan Shikaia, bili su osuđeni na neuspjeh. Demokracija i cvjetanje političke slobode zemlju su odvukli u anarhiju. Umjesto jedinstvenog ustavnog režima nastupio je opći rat svih protiv sviju uz prevladavanje razbojničkih bandi ukorijenjenih u različitim pokrajinama.

Već na prvi pogled jasna je bespredmetnost takvih usporedbi pošto se golemo kinesko carstvo možda i može uspoređivati sa onim otomanskim, ali ne i turskom državom. Tu se radi o sasvim drugačijim kategorijama, a fragmentacija kineskog carstva u takvim političkim okolnostima još uvijek je dokaz njegove kulturne i političko identitetske homogenosti. O fragmentaciji i anarhiji u Ottomanskom carstvu dvadesetih se godina ne može govoriti jer je ono kao politička cjelina zauvijek nestalo. Polazna točka turskog republikanizma je ipak, u odnosu na kineski slučaj, manja, uža i etnički homogenija zajednica podobnija za stvaranje nacionalne države *by the book*. Turska je republika, dakle u startu krenula od mnogo stabilnijih, pogodnijih uvjeta za demokratizaciju. Od prethodno spomenutog izostanka unutarnjih, socijalnih generatora političke nestabilnosti, kao i ove kategorijalne, najopćenitije razlike. I dalje: sasvim je jasno kako je osnova svakog državotvornog projekta suverenost, a prva prepostavka suverenosti uspostavljanje monopolja prisile i jedinstva političke moći. U praksi to uglavnom znači uzdizanje jedne partikularne, društvene i političke sile nad drugima. U turskom je slučaju to mogla biti vojna oligarhija, u ruskom komunistička partija, u francuskom apsolutni monarh i slično. No to je, što je opće mjesto moderne političke teorije, tek prvi državotvorni korak. Prvi stupanj u razvoju moderne političke zajednice. Uspješna stabilizacija režima predstavlja početak razvoja suverene države i neovisnih političkih institucija. Stvaranja autonomnih političkih, društvenih, religijskih sfera unutar jedinstvene političke zajednice. Ta moderna politička zajednica pokazala se bremenita svojim praktičnim i teorijskim problemima od kojih smo neke natuknuli i u dosadašnjem izlaganju. No ono što je neupitno, elementarna je činjenica da okljevanje u drugom, najodlučnijem državotvornom koraku, razdvajanju neposrednog državotvornog nositelja suverenosti od države, političkih institucija ne može biti opravданo sa teorijskog stanovišta, dok je u praktičnom smislu još i mnogo očitije nelegitimno. Upravo zbog toga što je državotvorna misija kemalističke oligarhije bila tako uspješna i plodonosna ona je bila u prilogi dovršiti svoju zadaću i dopustiti političkim institucijama da se slobodno razvijaju. Mustafa Kemal razmišljao je u tom duhu moderne političke filozofije, ali je zbog prevelike reformatorske i civilizatorske ambicije maksimalno rastegnuo granice *prve faze* državotvornog procesa na štetu samostalnog jačanja političkih institucija i demokracije. Njegovi su nastavljaci pošli i dalje od toga sasvim zanemarivši drugu državotvornu fazu zamijenivši je alternativnim, opasnim modelom trajnog, paralelnog dvovlašća u kojem se zapravo radi o razbijanju države i suverenosti, a ne njenoj obrani i zaštiti. Zbog toga je sasvim jasno kako kemalistički državotvorni model ne može biti branjen ni sa najosnovnijeg državotvornog stanovišta. O ostvarenju liberalnih i demokratskih ciljeva da niti ne govorimo. A kamoli socijalističkim ciljevima o kojima je, ako ćemo vjerovati Marxu i Engelsu, moguće razgovarati tek po izvršavanju buržoasko-demokratske revo-

lucije i na njenoj osnovi.

Tu je sitnicu radikalna ljevica u Turskoj, kao i mnogo šire, opetovano odbijala uzeti u obzir. Jedan od razloga tog, iz današnje perspektive, nevjerojatno čudnog propushta svakako leži u limitiranosti boljševičke političke teorije koja se u vrijeme otvorenosti sovjetskog režima nije uspjela adekvatno prevladati, da bi po staljinističkoj revoluciji s kraja druge polovice 20-ih godina bila kreativno reinterpretirana po mjeri novog režima i uzdignuta na razinu nedodirljive ideologije. Službena sovjetska, marksističko-lenjinistička teorija od tada je priznata kao najčišći, autentični izraz komunističke političke teorije od strane njenih pobornika, ali i buržoaskih kritičara. Od njenih se postulata uglavnom polazilo pri novoljevičarskoj dodatno radikaliziranoj reviziji čime je stvar dodatno i pogoršana (ako je o pogoršavanju nečega tako lošeg uopće moguće govoriti). Iscrpnija rasprava o boljševičkim, i uopće marksističkim problemima vezanim uz čisto političku teoriju tražila bi mnogo više vremena no što ovdje imamo na raspolaganju. Dovoljno je naglasiti kako je tradicija Druge Internacionale politiku promatrala na jedan prilično shematisiran i apstraktan, a uz to i zdravorazumski način. Demokratske tekovine, koje je socijal-demokracija naslijedila iz prethodnih revolucija ili se za njih sama izborila u borbi protiv buržoazije, same su po sebi nekritički uzimane kao nepogrešivo sredstvo socijalne revolucije i općeg interesa zajednice. Parlamentarno-demokratska forma istovremeno se, pomalo kontradiktorno, promatrala kao forma diktature proletarijata (po marksističkoj logici), ali i ahistoričan, više ili manje ostvaren, formalni uvjet legitimnosti vladavine i političkih sadržaja (po buržoaskoj logici). Takva je teorija relativno dobro funkcionalna dok je socijal-demokracija bila u opoziciji, a buržoasko demokratske zadatke još trebalo ostvariti. Teorija je počela pucati u situaciji u kojoj su demokratski zadaci bili ostvareni, a progresivan, socijalistički sadržaj nije prevladao čak ni kada su se radničke partije uzdigle na poziciju političke moći. Sasvim suprotno, dogodila se povijesna izdaja socijaldemokracije koja se ogriješila o sve svoje deklaracije i mahom podržala Prvi svjetski rat. Važnost tog povijesnog događaja teško je prenaglasiti. Sasvim je dopušteno pretpostaviti kako su socijalna revolucija i rušenje kapitalizma već 1914. svakome ozbiljnom političaru mogli zvučati kao naivna iluzija. No kako objasniti da socijalistima, godinama odgajanim u duhu internacionalne solidarnosti radničke klase i borbe protiv imperializma, kao naivna, opasna iluzija nije zazvučala ideja o direktnoj, otvorenoj konfrontaciji imperialističkih blokova? Ako ne prije onda sa Prvim svjetskim ratom postalo je sasvim jasno kako se (a) sa predstavničko-demokratskom formom ne moraju nužno i neposredno poklapati stvarni interesi društva i radničke klase; (b) demokratski formalizam može iskoristi za ideološku legitimaciju najgorih političkih zločina masovnih razmjera (jer njemačka socijaldemokracija rat si je predstavljala kao rat protiv crne, ruske reakcije, zanemarivši pri tome sitnicu kako se istovremeno radi o savezu sa junkerima i Kaiserom protiv britanske demokracije).

Od tog trenutka i propasti radničkog pokreta stvari više nisu mogle biti iste. Ruskoj socijaldemokraciji, a tu se ne radi jedino o boljševičkoj frakciji, do današnjeg

dana ide na čast da je održala dosljedan, antiimperijalistički kurs. To joj je doduše prilično olakšano činjenicom da je njena država uistinu bila bastion reakcije. Što ipak teško može umanjiti taj danas, sto godina po Velikom ratu, zaboravljen otpor. Povijesna je ironija što je iz angažmana te (možda i) najsposobnije, najdosljednije frakcije Druge Internacionale na kraju proizašla katastrofa sovjetskog režima. Teorijsku osnovu tog režima činila je Lenjinova revizija političke teorije Druge Internacionale. S razlogom kažem Lenjinova, a možda ni njegovoju u punom smislu pošto se nije radilo o ozbiljnomy radu već polemičkim tezama i refleksijama kao pratinji dnevne, političke prakse u jeku svjetskog rata i ruske revolucije. Tu je najvažnije spomenuti njegovu *Državu i revoluciju*, ali i polemiku sa Karlom Kautskim oko raspuštanja ustavotvorne skupštine (u čijem je kontekstu, istina, potrebno spomenuti i Trockog koji je također sa Kautskim polemizirao o terorizmu i komunizmu na boljševičkoj liniji koja se upravo stvarala). Boljševička revizija teorije Druge Internacionale u biti nije bila dovoljno radikalna i to je jedan od njenih problema. U njoj se radikalno udarilo na buržoasko, idealističko, ahistorično deificiranje liberal-demokratske forme i institucija. Inzistiralo se na izvođenju te konkretne političke forme pred sud opipljivih povijesnih potreba. Naglašavalo se kako fetišizacija demokracije može poslužiti kao legitimacija buržoaskog režima, dok s druge strane realna povijesna borba radničke klase može i treba stvoriti svoje, nove, autentičnije demokratske institucije. Pri tome se ukazivalo na sovjete koji su uistinu nastali spontano u revolucionarnoj borbi i nedvojbeno predstavljali alternativne institucije. S druge se strane posebno naglašavalo kako u konkretnim povijesnim okolnostima diktatura, uz suspenziju ljudskih prava i političkih sloboda, može biti uvjet opstanka i konstitucije političkog poretka, posebno ukoliko se radi o revolucionarnom prevratu. Kako slobodarske fraze i dogme malo što znače ukoliko se ne poklapaju sa realnim zahtjevima političke borbe. Teorijska revizija i kritika Druge Internacionale na toj liniji, od strane Lenjina i Trockog, bile su uglavnom inspirirana novim čitanjem Marxa (iako se ne smije zanemariti kako je za vrijeme rata Lenjin u Švicarskoj čitao Hegela i druge *klasike*). Ta boljševička kritika na momente je puna ponesene ljevičarske i propagandističke frazeologije, i općenito se ne treba smatrati klasikom političkog mišljenja, ali je sasvim jasno kako se radi o fantastičnom dokazu jedinstvenog spoja teorijske inventivnosti i istančanog osjećaja za politiku od strane boljševičkih vođa. U cijeloj polemici sa Kautskim možda i nema pobjednika pošto se papa marksizma, najveći učitelj Druge Internacionale, pa tako i boljševika u mnogim trenucima pokazuje uvjerljivijim.²¹ No u široj perspektivi ostaje neupitno kako je stara marksistička pozicija koju je predstavljao Kautski bila na teorijskom izdisaju, a ona boljševička prvi korak u obrazovanju nove teorije. Odlučnim se pokazao problem da se nova politička teorija marksizma nije nastavila kreativno razvijati.²² Sama rana boljševička kritika silovito je udarila na buržoas-

21 Spomenimo uzgred kako je po Lenjinovoj smrti Kautski napisao nekrolog u kojem ga, unatoč razlikama, tretira kao političkog druga i kolosalnog vođu proleterske revolucije.

22 Ni Lukacs, ni Korsch, ni svi kasniji inovatori u marksizmu nisu se hvatali u koštac sa čisto političkom teorijom. Veći su prioritet bila filozofska, sociološka, kulturna teorija. Politička

ko fetišiziranje demokratske forme i pozitivističku ahistoričnost, shematski i apstraktni karakter teorije Druge Internacionale, ali je u potpunosti ostavila staro marksističko reduciranje političkog fenomena na čisto instrumentalnu razinu. Lenjin je tako političke institucije nastavio gledati, štoviše do kraja zaoštreno izložio, kao institucije klasne dominacije. Politika je tako u potpunosti svedena na instrument klasnog, socijalnog i ekonomskog interesa. Suprotno liberalnim predrasudama iz boljševičke teorije nipošto ne proizlazi kako je za provođenje (navodnog) klasnog interesa dopušteno koristiti sva raspoloživa, nasilna i teroristička sredstva pošto je politika instrument, a cilj opravdava sredstvo. Tu se uistinu radi o tipičnoj buržoaskoj ideologiji. Poanta izvornog boljševičkog argumenta je gotovo pa suprotna. Proglašavanje države i liberal-demokratskih institucija, sa svim građanskim pravima i političkom slobodom, instrumentom klasne buržoaske vladavine za sobom povlači zaključak kako i institucije proleterske diktature, radnička, sovjetska država čije će institucije biti drugačije, predstavljati kvalitativan politički iskorak, mogu, ili bolje moraju u sebi obuhvaćati postojeću razinu prava i sloboda.²³ Na to se nadovezuje i ona nespretna, u biti nepotrebna teorija o postepenom odumiranju države koja je tu kako bi se naglasilo da će i ta, sovjetska država, koja će ovdje i sada osiguravati buržoasko-demokratske tekovine uz nijihovo konkretno proširenje u skladu sa mogućnostima i dalje biti država, represivni aparat koji će kao takav limitirati slobodu i sa razvojem socijalizma, kako se vjeruje, odumrijeti. U tom je smislu potrebno primijetiti, za Lenjina sasvim neobično skretanje, u radikalno ljevičarenje i naivno slobodarstvo pri kritici starog marksizma. To je bio nesretni trenutak u kojem su marksisti počeli koketirati sa anarhističkim tlapnjama i spekulirati o sovjetskoj vlasti kao nekakvoj neposrednoj demokraciji. U tom smislu ona vizija sovjetske vlasti kao klasne vladavine bila je još i korisna pošto je predstavljala jedinu branu protiv zamjene deifikacije opipljive liberal-demokratske forme, mnogo opasnijom deifikacijom uto-

je teorija ili ostala podređena filozofiji, političkoj ekonomiji ili sociologiji, ili prepuštena ideolozi-
ma i nedoučenim radikalima na bavljenje. Iznimka je jedino lijevokomunističko fetišiziranje ne-
posredno-demokratskih oblika i teoretiziranje na toj liniji.

23 U tome su smislu liberalni kritičari boljševičke teorije sasvim nekorektni i tendenciozni jer uspoređuju otvoreno legitimiranje terorizma i diktature, sa klasnom vladavinom kao diktaturom jedne klase po kojoj je onda buržoaska demokracija klasna diktatura buržoazije, a sovjetska demokracija diktatura proletarijata. Radi se jasno o dvama sasvim različitim razinama. Jedno je legitimiranje terorizma, diktature i prisile kao temeljnih zahtjeva svakog političkog poretka. I sam Max Weber u tom je smislu sa odobravanjem navodio izjavu Trockog iz Brest-litovskih pregovora da se svaka država zasniva na sili. Reći da se svaki poredak zasniva na monopolu prisile, što u okolnostima političkog kaosa znači sili i terorizmu, ne znači ništa drugo doli ponoviti ono što govori sva moderna politička filozofija i pri tome je u pravu. Ono što je u boljševičkoj pohvali prisile i terorizma specifično njegova je jedinstvena transparentnost, otvorenost i neideološčnost. Tipični povijesni akteri obično se koriste terorom nazivajući ga mnogo ljepšim imenima (kao što će najbolje pokazati sama povijest komunizma od Staljina na dalje). Sasvim je drugačiji problem odnos buržoaske i radničke demokracije kao dvaju alternativnih oblika klasne dominacije, tj. *diktature*.

pističke, neposredno-demokratske forme radničkih savjeta. Važno je napomenuti kako se teorijske razrade sistema demokracije savjeta kao alternative buržoaskoj demokraciji javljaju kod lijevih komunista i anarhosindikalista i predstavljaju doprinos razvoju radikalne političke teorije za koji bi bilo bolje da se nikada nije ni dogodio. Lenjin je sam, kako smo rekli, podržao, ako ne i pokrenuo takve tendencije u *Državi i revoluciji*. Bila je to jedna od njegovih najvećih pogrešaka sa pogubnim posljedicama. U svom se budućem djelovanju i pisanju boljševički vođa ipak ponašao mnogo mudrije. Na ekstremnu ljevicu i njene nerealne iluzije okomio se u *Dječjoj bolesti ljevičarenja u komunizmu*, ali i prilikom velike polemike vezane sa prirodom sindikata u sovjetskom poretku. Tu je beskompromisno, protivno ekstremističkom raspoloženju u Partiji, naglasio kako se sindikati ne mogu sjediniti sa državom niti se politika može rastočiti u socio-ekonomske, klasne institucije. Kako takve ideje mogu odvesti jedino u diktaturu države i partije nad radničkom klasom, pošto radnička klasa mora imati svoje neovisne institucije u društvenoj i ekonomskoj sferi, dok politika i njene institucije predstavljaju sasvim drugačije kategorije. Takvo je mišljenje sasvim na liniji starog, marksističkog stava Druge Internacionale i Lenjinovih teza o odnosu klase i partije od slavnog pamfleta *Šta da se radi*. Dodajmo tome da je i Trocki, kao drugi najznačajniji teoretičar boljševizma (unatoč tome što nikada nije bio boljševik) prihvatio Lenjinov desni, državnički kurs i do kraja života govorio o sovjetskoj demokraciji kao *kvalitativno različitoj od buržoaske*, ali nipošto i neposrednom sjedinjavanju političko-predstavničke sa društvenim i ekonomskim sferama.

Iz svega je moguće zaključiti jedino kako je izvorna boljševička politička teorija bila izuzetno konfuzna i nedorečena. Ona je pokrenula razornu kritiku demokratskog formalizma i idealizma, ali je drugu predrasudu starog marksizma, o instrumentalnom karakteru politike, čak i podebljala. Naglašavala je pogubnost uzdizanja političke forme iznad konkretnih povijesnih potreba, ali je istovremeno, gotovo nesvesno, pokazala sklonosti ka deificiranju utopijskih političkih formi. Pošteno je i transparentno legitimirala terorizam u okolnostima izvanrednog stanja, ali je zbog neprijateljstva prema političkom formalizmu i prenaglašavanja bitnih, socijalnih i ekonomskih faktora kao odlučujućih, propuštala istaknuti potrebu za njegovim formalnim ograničavanjem izgradnjom novih, čisto političkih institucija. Čisto političko teoretiziranje boljševika bilo je jedan nedovršen, ili bolje nezapočet teorijski projekt iz kojeg je svaka budala mogla izvući ono što mu odgovara. Nije da se radi o specifičnosti boljševičke teorije, pošto ni najkonzistentnija, najpromišljenija teorija u sebi ne sadrži buduće čitanje. Veći je problem bio specifičan neposredno politički karakter koji je toj lošoj teoriji dao autoritet posebne vrste.

Ponovimo bitno: specifičnost političkog fenomena kao neukidivog aspekta ljudske egzistencije koji je nemoguće reducirati na ekonomske, socijalne ili kulturne odnose, koji nije isključivo represivan već ima i pozitivnu stranu, zauvijek su ostali skriveni boljševičkoj teoriji (a možda i marksizmu uopće). Pošto je autonoman politički fenomen

sasvim zanemaren, a institucije i prakse svedene na neposredne instrumente ekonomskih, klasnih interesa politička su teorija i praksa morale biti svedene na ekonomiju, socijalnu teoriju i slično. Zbog toga je razvoj političke teorije u potpunosti zapostavljen, a fokusirana izgradnja političkih institucija sasvim zanemarena. Za Lenjinova života njegovi su državnički instinkt i autoritet održavali nadu u novu političku politiku, ponavljanje NEP-a u političkoj sferi. Radikalnu reformu političkih institucija i korekciju političkog kursa uz razvoj teorije. Po njegovoj smrti, najkraće rečeno, sve je otislo u vražju mater. Politička kriza razvijala se bez energične, državničke reakcije od strane sukobljenih boljševičkih frakcija. Puzajuće rješenje političke krize postepeno se događalo u pozadini, da bi na koncu izašla na vidjelo u obliku Staljinove Druge revolucije sa kraja 20-ih godina. Kreativnom preradom boljševičke tradicije stvoren je inovativan politički poredak posebne vrste. Monolitan i politički fantastično učinkovit, po društvo, kulturu, ekonomiju i socijalizam nevjerojatno destruktivan, totalitarni pokret silovanja povijesti. Institucije boljševičke diktature nisu spontano prerasle u totalitarni poredak, kao što se ne može govoriti o kontinuitetu između boljševičke i staljinističke teorije. Boljševička je teorija napravila reviziju naslijedenog marksizma, ali je, i to na žalost, ipak ostala u njegovim okvirima. Staljinistička teorijska i praktična revizija bila je mnogo temeljitija, inovativnija i dosljednija i to joj, čisto formalno govoreći, uistinu može služiti na čast.

Suština staljinističke političke inovacije sastoji se u okretanju naopacke marksističkih političkih prepostavki. Marksizam je, a posebno boljševički, prepostavljao kako postoji neraskidiva veza između tehničkog razvoja, društvenih odnosa i klasnih interesa s jedne, i političkih institucija, prakse i vrijednosti s druge strane. U tom odnosu među različitim vrstama odnosa drugi su uvijek u krajnjoj liniji određeni prvima. Nadogradnja bazom. Kao i svaka opća teorijska prepostavka ta tvrdnja mogla bi štošta značiti. Može se ostvariti na mnoge različite teorijske i praktične načine. U slučaju boljševičkog shvaćanja politike ta je teza shvaćana vrlo bukvalno, a provodena vrlo disciplinirano. Takva je sklonost u kombinaciji sa dogmatskim prihvaćanjem lenjinističke kritike buržoaskog demokratskog formalizma i idealizma, uz primjese ekstremno ljevičarskog, gotovo anarhističkog prenaglašavanja kvalitativno više, slobodarskih sovjetske demokracije morala imati katastrofalne posljedice. Iznimno je interesantno pratiti praktičnu i teorijsku evoluciju sovjetskog komunizma, njegove unutarnje borbe i napetosti, te konačnu pobjedu staljinističke opcije koja se po trijumfu, bukvalno kupala u krvi starog boljševizma. To opširno izlaganje ostaviti ćemo ipak za drugu prigodu.

Za našu je svrhu dovoljno je istaknuti u čemu se sastojala staljinistička inovacija i koliko su njena rješenja bila postojana. Staljin je marksističke prepostavke radikalno najprije revidirao preokretanjem odnosa baze i nadgradnje, da bi po tom njihovo razlikovanje u potpunosti ukinuo i tako stvorio svemoćno, neposredno jedinstvo partije i masa. Politički su fenomeni iz poslužnih sredstava u rukama različitih socijalnih i ekonomskih interesa počeli biti promatrani kao osnova, preduvjet očitovanja i ostvarenja nekog specifičnog sadržaja i interesa. Komunistička partija je tako iz frakcije rad-

ničke klase, njenog najprogresivnijeg predstavnika (dakle jedne političke opcije među drugima), postala preduvjet očitovanja njene jedinstvene volje. Revolucija se više nije sastojala u političkom ostvarenju interesa koji se samostalno očituju u ekonomskoj i društvenoj sferi, a za sobom povlače i kvalitativan povijesni iskorak, već se suština revolucije sastoji u izgradnji svemoćne političke mašine koja će moći proizvesti bilo kakav željeni društveni i ekonomski ishod. Politički se faktor tako iz sekundarnog, instrumentalnog, kvazi-dijalektičkom alkemijom preobrazio u faktor od prvorazrednog značaja, a na mjesto klasne borbe postavljena je partijska lojalnost. No staljinistička se inovacija nije zadržala naprsto na preokretanju odnosa baze i nadgradnje. To bi bilo vrlo polovično, *nedijalektičko* rješenje. Da bi politički faktor, Partija, u praksi mogao realizirati svoju svemoć moralu je biti ukinuta autonomija ekonomije, društva, kulture, te samim time promijenjena, poništена i autonomija, specifičnost same politike. To totalitarno integriranje izvedeno je po uzoru na mašinsku logiku. Na mjesto uvjeravanja i zapovijedi postavljena je transmisija, provođenje odluke. Time su pored konkretnih ekonomskih i društvenih problema praktično ukinuti i oni čisto politički. Pitanje odnosa demokracije i diktature, ili karaktera komunističkih političkih institucija sasvim su bespredmetna u okolnostima u kojima je sam politički fenomen doslovno ukinut, zamenjen totalitarnom ljudskom mašinerijom. Zbog toga jedino političko pitanje stavljeno pred pojedinca ostaje pitanje političke lojalnosti. Lojalan komunist postati će kotačić u povijesnom stroju koji, navodno, melje sve pred sobom, dok će onaj nesklon takvom odricanju postati klasni neprijatelj. Sumanuta totalitarna logika staljinističke inovacije ostavila je posebno krvav trag u povijesti, ali je važno primijetiti kako njen politički utjecaj ide daleko preko tih granica. Tek je sa njenim doprinosom izvorna boljševička tradicija postala opasna ideologija. Mnogi poststaljinistički komunisti bili su neskloni totalitarnom silovanju povijesti. No uzdizanje pitanja lojalnosti Pokretu kao prvog i nerijetko jedinog političkog pitanja rijetki su doveli u pitanje. Slijepa politička lojalnost kao glavni preduvjet ostvarenja političkih ciljeva pratila je komunistički pokret do neslavnog kraja. Partija je tako ostala privilegirana politička institucija o čijem jedinstvu i vodstvu ovisi ostvarenje komunističke utopije. Tamo gdje su ljevičari i odstupali od lojalnosti Partiji i njenoj politici, uglavnom su to činili po logici lojalnosti autentičnom komunizmu, izvornim ideološkim i praktičnim postulatima. Time se, jasno, staljinistička logika, kako to opravdano naglašavaju liberalni kritičari, samo preformulirala. Za našu je stvar najvažnije primijetiti kako se time održavanje starih, neadekvatnih, izvorno boljševičkih ili marksističkih teorija o politici pretvaralo u ključni element političke identifikacije. Zbog toga se radikalna ljevica, čak i u svojim najsvjetlijim trenucima, pokazala sasvim nesposobnom za razboritu reviziju svoje političke teorije i prakse. Za razliku od filozofskih, socioloških i kulturnih inovacija u marksizmu, koje nisu nužno dirale u temelje političkog identiteta (a i same su, uzgred budi rečeno bile neadekvatne) ozbiljnija revizija čisto političkog shvaćanja vodila je u prihvatanje logike buržoasko-demokratskog formalizma što je bilo ravno izdaji. Zbog toga je ljevičarska kritika službenog komunizma uglavnom kretala sa radikalnih, slobodarskih, neposredno-demokratskih polazišta, čime je samo produbila najpogubnije političke zablude samih boljševika.

Kombinacija slijepo lojalnosti socijalizmu (suprotnost izdajničkog prelaska u buržoaski kamp), ideološke zatvorenosti (suprotnost revizionističkog podrivanja legitimacijskih osnova revolucije) i utopističkog žara (motivacijski pokretač unatoč nepričekivanim posljedicama) u povijesti suvremene ljevice manifestirala se prilično raznolikom. Uvijek sa pogubnim posljedicama. Iako političko-teorijska nedorečenost radikalne ljevice ima posebnu važnost, pogrešno bi bilo podcijeniti utjecaj ostalih, jednako nedostatnih, socio-političkih i polit-ekonomskih pretpostavki koje su posredno utjecale na njene čisto političke zablude. Prije svega one koje se tiču pitanja političke slobode i izgradnje funkcionalnih, predstavničkih demokratskih institucija.

U turskom su slučaju posebno značajnu ulogu imala pitanja odnosa prema nedemokratskom provođenju buržoaske revolucije (protiv ostataka feudalnog režima) i imperijalizmu (kao najvišem stadiju kapitalizma). Prevedeno na razumljivi jezik: o ljevičarskom stavu po pitanju političke uloge vojno-oligarhijskih struktura i odnosa sa kapitalističkim svijetom. Turska je ljevica odgovaranjem na ta pitanja određivala svoj odnos prema demokratizaciji. U tom su se smislu, za vrijeme ljevičarske eksplozije 60-ih godina formirale tri značajne frakcije koje zavređuju posebno isticanje.

Radi se o grupi skupljenoj oko časopisa Yon, Radničkoj Partiji Turske (TIP) i pokretu Nacionalne Demokratske Revolucije (MDD) sa svojim raznovrsnim nastavljačima. U prvom se slučaju radi o specifično turskom fenomenu interesne grupe ljevih intelektualaca fokusiranih na unošenje ideja socijalizma u vojno-oligarhijske strukture; u drugom se slučaju radi o autentičnoj radničkoj partiji koja se našla razapeta između socijaldemokratske i sovjetske pozicije, ali je bez dalnjeg predstavljava najbolje što je turska ljevica imala za ponuditi; treća je frakcija izraz radikalnih, novoljevičarskih zabluda, sa socijalnom bazom u studentskom pokretu i omladini.

Politički profil časopisa Yon je, kao što smo rekli, specifično turski iako bi se zapravo moglo govoriti i o bliskoistočnim, postkolonijalnim karakteristikama. Kemalistička vojna oligarhija pri preuzimanju vlasti bila je indoktrinirana tipično buržoaski. Vojne hunte koje su po Bliskom istoku u jeku Hladnoga rata poduzimale slične državotvorne, nacionalističke udare bile su, uglavnom, sklonije socijalizmu. Na takvoj je osnovi njihov monopol vlasti mogao biti lakše legitimiran, a državna kontrola nad ekonomijom bila je u skladu sa duhom vremena. Turska su vojska i država, pak, bili kapitalistički igrači na terenu. Ipak, postepeno skretanje kemalizma u lijevo koje je kulminiralo državnim udarom iz 1960. činilo se kao početak jednog divnog prijateljstva vojske i socijalizma. O oduševljenju lijevo-liberalne javnosti državnim udarom i radom na novom, slobodarskom ustavu iz 1961. već je bilo riječi. Časopis Yon krenuo je od vrlo proste premise kako se učinkovitim lobiranjem kemalističke političke i vojne strukture mogu dodatno radikalizirati, te tako pretvoriti u nositelje alternativnog ne-kapitalističkog razvoja. Nekapitalistički razvoj bio je tu neka vrsta trećeg puta, modela primjerenoz za nerazvijene zemlje u kojima još ne može biti govora o socijalizmu, ali se zato

etatističkim ekonomskim rješenjima pod vodstvom nacionalističkih, prosvijećenih elita zemlja može suvereno razvijati na svenarodnu korist, pa u daljoj budućnosti i prerasti u socijalizam. Stoga je bilo sasvim moguće preuzeti kemalistički politički poredak, pa i kemalističku ideologiju, uz određene korekcije. Postojeće načelo etatizma se tako može za-držati, ali ga je potrebno usmjeriti na dobrobit naroda i shvatiti supstancialno, a ne tek instrumentalno kao prolazno sredstvo izgradnje kapitalizma u Turskoj. O prihvaćanju radikalnog neprijateljstva prema islamu, kulturnom skrbništvu nad zaostalim narodom i slično ne treba ni govoriti. U tom je smislu jedinstvo ljevice i vojne oligarhije ionako bilo neupitno.

YON-ovska vizija najprije se usmjerila na formiranje *nacionalno-demokratskih frontova*, što će reći: širokog savezništva svih klasa i političkih frakcija u svrhu stvaranja jakog, suvereničkog, ekonomski etatističkog, ne-kapitalističkog bloka. Idealan bi bio bratski savez vojske, birokracije, CHP-a, radničke klase, seoske sirotinje i, naravno, poštene inteligencije koja bi u cijeloj priči imala ulogu službenih ideologa. Sasvim je jasno kako se radi o priličnom odstupanju od uobičajenih komunističkih dogmi. Moglo bi se učiniti kako YON-ovska pozicija ne robuje tipičnim ljevičarskim kanonima. Ta pret-postavka umnogome je točna, ali ne znači kako upravo takav kurs nije bio na trenutnoj sovjetskoj liniji. U svom površnom odstupanju od službenog komunističkog programa, koje je samo po sebi iz više razloga skandalozno i predstavlja izdaju uistinu vrijednih ljevičarskih tekovina, YON je nastavio robovati najpogubnijim sovjetskim predrasudama. Kao što su teorija imperijalizma, krajnje shematisirana interpretacija društvenog razvoja i slično. Osim toga sasvim je razvidno kako koncepti *ne-kapitalističkog razvoja i nacionalno-demokratskih frontova* savršeno odgovaraju interesima sovjetske vanjske politike u okvirima Hladnoga rata. Svaki bi Sovjetskom savezu istinski lojalan komunist u tom kontekstu bez grižnje savjesti mogao podržati politiku časopisa YON. Prebacivanje fokusa sa unutarnju klasnu borbu na odnos imperijalizma i kapitalističke periferije samo po sebi znači kako je težište postavljeno na sukob zapadnog imperijalizma i sovjetskog, slobodarskog bloka. Put ne-kapitalističkog razvijatka kao put etatističkog razvoja periferije dopušta gotovu neograničenu fleksibilnost u okvirima realne politike i konkretnog programa. Nositelji vlasti mogu biti raznovrsni (vojska, nacionalističke elite), program može beskonačno varirati (pošto je sama definicija interesa naroda ili nacionalnog dobra po svojoj prirodi sasvim neodređena), ali se kao nužan uvjet pokazuje: a) neovisnost o imperijalizmu (tj. vanjskopolitička nesklonost Zapadu); b) okrenutost snažnoj državnoj kontroli nad ekonomijom; c) nesklonost "formalističkoj" demokraciji. Takav režim trećega puta objektivno se čini sklonim sovjetskom bloku i u biti otvara dugoročna perspektiva razvoja ka socijalizmu.

Na toj se osnovi onda mogu razvijati različite imbecilne teze o hegemonijskom, gangsterskom savezu domaće buržoazije i imperijalista, nerazvijenosti političke svijesti kod potlačenih klasa i potrebi za presijecanjem gordijskog čvora od strane vojske. Otvoreno oligarhijske sklonosti YON-ovskog kruga sve su očitije dolazile do izražaja

kako se njihova vizija nacionalno-demokratskih frontova pokazivala iluzornom. Kako su 60-e godine odmicale vojni je vrh sve jasnije pokazivao svoje skretanje u desno. S druge strane nove snage u CHP-u pod Ecevitovim vodstvom stranku su željele profili-rati lijevo od centra, ali su sve jasnije težile raskidu savezništva sa vojno-oligarhijskim strukturama. Na ljevici su jačale druge opcije, a elitistička, etatistička, lijeva YON-ovska vizija u biti je bila besperspektivna. To naravno nije pokolebalo njene pobornike koji su sa nacionalno-demokratskog fronta svoje nade prebacili na akciju odlučne hunte radikalnih oficira koja bi bila u stanju provesti program ne-kapitalističkog razvoja. Ljevičarska poštena inteligencija skupljena oko YON-a tako je krajem 60-ih sa svojim sim-patizerima u vojsci krenula u kovanje zavjera. Temeljito su radili na hunti koja je, kako se čini, 1971. planirala prijeći sa riječi na djela, ali je pravim državnim udarom vojnoga vrha bila zbrisana sa ostalim iluzijama 60-ih.

Kamo sreće da su generali '71. zbrisali jedino tu bagru. No državni udar iz 1971. nije zbrisao jedino balave iluzije o braku kemalizma i socijalizma, već je uništilo i pozitivne trendove na ljevici. Najznačajniji, ako ne i jedini, uistinu vrijedan predstavnik ljevice za vrijeme njenog zlatnog doba u Turskoj svakako je Radnička Partija (TIP). Ta je partija svakako zadržala mnoge ideološke i praktično-političke boljke tipične za radikalnu ljevicu, posebno u hladnoratovskom kontekstu. Mnoge političke zablude TIP je dijelio i sa YON-om i sa MDD-om o kojoj će kasnije biti riječi. No zbog onoga u čemu se od njih razlikovala ta stranka zaslužuje status jedinog demokratskog, suvislog i uz to najuspješnijeg socijalističkog aktera u turskoj povijesti. Ako je skretanje kemalističkog režima u lijevo i otvaranje političke slobode iz 60-ih godina pružilo išta korisnog onda je to bila Radnička Partija. Bitna je razlika između TIP-a i drugih radikalnih grupa u tome da je ta stranka uistinu proizašla iz radničkog, sindikalnog pokreta, a ne iz intelektualnih i studentskih krugova. No razlika TIP-a i drugih ljevičarskih frakcija sastoji se i u inteligenciji i obrazovanosti njenog vodstva. Najznačajnija ličnost TIP-a bio je njen teoretičar i predvodnik, pariški đak i obrazovani marksist, Mehmet Ali Aybar. Aybarova ličnost u kontekstu turske ljevice odskače kako po mudrosti i znanju, tako i po dosljednosti i praktičnim vrlinama. To je svakako i razlog zbog kojeg je bila prevelika i za njegovu partiju iz koje je na koncu istupio uslijed neslaganja povodom sovjetske invazije na Čehoslovačku iz 1968. što je bila prigodna nesreće koja će za tursku ljevicu i TIP uslijediti od 70-ih godina. No krenimo redom.

Partijski ekonomski program, vizija postepene izgradnje socijalizma kroz povećanje državne kontrole nad proizvodnjom i suverenistička borbe protiv američkog imperializma uglavnom se ne razlikuje od vizije koju je prezentirao YON. Krupna razlika između tih grupa dolazi do izražaja u raspravi o političkim sredstvima i ciljevima. Elitističkom, nedemokratskom i oportunističkom zagovaranju nacionalno-demokratskog fronta, Aybarov TIP dosljedno marksistički suprotstavlja viziju *socijalističke revolucije*. Iako zahtjev za socijalističkom revolucijom na prvi pogled može zvučati mnogo radikalnije, a on to donekle i je, radi se o jasnoj demokratskoj alternativi koketiranju ljevice i

vojnih, nacionalističkih elita. Socijalistička revolucija TIP-a polazi od pretpostavke kako socijalizam, pa dakle i demokracija, nije stvar daleke budućnosti, dok kruta realnost zaostale zemlje, sa nezrelim masama u imperijalističkom okružju nužnom čini autoritarna i oligarhijska rješenja. Partija radničke klase svoj politički utjecaj mora zasnovati na eksploriranim masama i njihovoj demokratskoj mobilizaciji, a ne na zavjerama elita i usurpacijama vojnih hunti. Bez obzira na to kakve vrijednosti njihova usuracija povodila. Radnička partija stoga kritički nastupa i prema državnom udaru iz '60-e godine, uz svu pohvalu ustavu iz '61. godine. Savezništvo radničke klase sa kemalističkim, nacionalističkim opcijama i vojskom u kontekstu borbe protiv američkog imperijalizma uzima se za moguće, ali ono se mora voditi demokratskim sredstvima. Aybarova partija naglašava štetnost uvjerenja da se u sukobu sa imperijalizmom može pobijediti kroz državni udar i prisilu. Stvar je zapravo suprotna i radi se o dugotrajnoj borbi za demokraciju. Zadatak se ljevice i radničke klase sastoji u tome da radi na izgradnji svojih autentičnih i distinkтивnih institucija, sa uvjerljivim demokratskim programom. Da svoj utjecaj širi kroz privlačnost svoje vizije u masama, transparentno kroz slobodne i izvore i parlament, a ne u vojarnama.

Koliko je političko mišljenje Mehmeta Aybara bilo napredno najbolje se vidi iz njegovih teza o azijatskom načinu proizvodnje koje je razvio inspiriran Althusserovom teorijom. Svojom je revizijom tipičnog marksističkog određivanja prirode otomanskog poretku Aybar pokušao proizvesti uvjerljiviju teorijsku osnovu turske ljevice uz praktično skretanje fokusa sa socijalnih na političke odnose. Konkretno govoreći Aybar je u okvirima marksističke teorije nastojao dokazati kako se u slučaju Otomanskog carstva radilo o azijatskom načinu proizvodnje, ekonomskom imenu za ono što se političkim rječnikom naziva orijentalna despotija, a ne feudalnom načinu proizvodnje. Iako se na prvi pogled radi o klasičnom primjeru marksističke skolastike ta je teza polazila od jasne praktične motivacije i imala jasnu namjenu. Ako je naime, sasvim uprošćeno, izrabiljivač u starom režimu bila država onda se može govoriti kako je kemalistički etatizam njegov nastavak u novim povjesnim okolnostima. Tadašnja vojno-birokratska, politička klasa u tom smislu može biti na marksističkoj osnovi proglašena klasnim neprijateljem, a ne, kako se obično pretpostavlja, neutralnim igračem podložnim utjecaju različitih klasa. Borba za političku slobodu u Turskoj se stoga ne može razdvajati od klasne borbe. Aybar, doduše, u jednom trenutku zastaje, pa birokratsku klasu određuje kao rascijepljenu na buržoasko krilo pod utjecajem domaćih eksploratora i imperijalista, i Ataturkovsko krilo koje teži (djelomično konzervativno, djelomično progresivno) neovisnosti države i stoga po vlastitoj reformi i eliminaciji autoritarizma predstavlja potencijalnog saveznika ljevice i eksploriranih klasa. Osim tog predvidivog ljevičarskog dodatka ona je i u svom boljem djelu prilično problematična jer ne uzima u obzir bitan diskontinuitet između izvorne otomanske, nazovimo to, kombinacije despotije i feudalizma, modernizatorskog apsolutizma (sa ostacima starog sistema) i nacionalističkog režima na sasvim drugačijim političkim osnovama sa kemalističkom oligarhijom kao specifičnim fenomenom. Unatoč takvim problemima pogrešno bi bilo previdjeti koliko je Aybarova teorija

i politička praksa TIP-a s kojom se poklapa napredna, posebno u svom vremenu i još važnije uhodanom, predvidivom marksizmu kakav se od mila do nedraga razvlačio po ljevici. Iz takve je pozicije jasno proizlazio zaključak kako je klasno pitanje u turskom slučaju od sekundarne važnosti, dok je prvorazredno pitanje države, tj. političke slobode. To je najdalje što je jedna partija izgrađena na marksističkim osnovama, ali i sa autentičnom vezom sa radničkom klasom uspjela doći. Popularnost partije bila je solidna s obzirom na činjenicu da joj je realno konkurent bio lijevo od centra pozicionirana CHP. Na izborima 1965., prvima na koje je izašla, Radnička Partija Turske dobila je 4% i u skladu sa izrazito reprezentativnim sistemom imala 14 mesta u parlamentu. To je bila solidna osnova za budući razvoj. Također popriličan šok za režim, ali i umjerenu desnicu na vlasti. Uspjeh je TIP-a dao svoj doprinos radikalizaciji političkog stanja pošto su se iz partijskih krugova vrlo brzo izdvajali radikalnije i demokraciji manje sklone novoljevičarske grupe. Sama se stranka pokazala ispod razine svog predvodnika, što je najjasnije došlo do izražaja pri razlazu između partije i Aybara po pitanju sovjetskog gušenja Praškog proljeća. Ortodoksnija većina Aybara je natjerala na izlazak iz stranke. No ipak i ta prosovjetska, ortodoksnija većina TIP-a ostala je čvrsto na partijskoj liniji socijalističke revolucije kroz demokratske institucije i procedure unatoč pomahnitalim trendovima na radikalnijoj ljevici, mračnim zavjerama YON-ovaca i ambivalentnosti kemalističke ljevice po pitanju suradnje sa vojnom oligarhijom. Državni udar iz 1971. partija je dočekala pozivom na borbu protiv takvog fašističkog čina. Potom je zabranjena, a njeno vodstvo zatvoreno. Time je oligarhija razbila ono malo razboritosti i potencijala što je tih godina bilo prisutno na socijalističkoj ljevici u Turskoj.

Radnička se partija na turskoj političkoj sceni pojavila kao prvi značajan, vidljiv i transparentan politički igrač. Kao takva ona je bila i rasadnik alternativnih ljevičarskih vizija. Ako politika TIP-a ostaje naznaka razboritog političkog razvoja koji se mogao dogoditi radikalnoj ljevici u Turskoj da politički poredak te zemlje nije bio pod skrbništвom oligarhijskih čuvara ustava, onda je velika većina onoga što je proizašlo iz njenog poticaja, i autonomno se razvijalo, bila početna naznaka sasvim suprotnog, neodgovornog, nedemokratskog i kontraproduktivnog djelovanja koje će aktivno doprinijeti stvaranju političkog kaosa i, u skladu sa svojim mogućnostima uz pomoć fašističkih bandi i vojne oligarhije same, prizvati katastrofu koja će nastupiti sa čišćenjem političkog terena iz 1980.

U okrilju članova i simpatizera TIP-a razvila se, a uskoro i osamostalila, te partiskom kursu socijalističke revolucije suprotstavila frakcija nacionalno-demokratske revolucije (MDD). Tu se, prosto rečeno, radilo o opasnom političkom kursu koji je preuzeo YON-ovsku viziju, da bi je dodatno radikalizirao marksističko-lenjinističkom ideologijom. Ako je politički kurs TIP-a svog tvorca imao u Aybaru, onda se tvorcem pokreta *nacionalno-demokratske revolucije* može smatrati turski revolucionar, učesnik grčkog građanskog rata Mihri Belli. Politički i intelektualni profili tih dvaju inspiratora i voda turske ljevice teško da mogu biti različitiji. Aybar je bio ugledni pravnik, ali i školovani

marksist i požrtvovni borac za stvar radničke klase zbog koje se nije ni najmanje us-tručavao žrtvovati karijeru i privatne interese. Belli je kao komunistički revolucionar i partizan bio možda i požrtvovniji, ali je njegova motivacija imala žar tipičnog sko-jevca, dok je njegovo marksističko obrazovanje bili malo iznad razine *kratkog kursa* komunističkih partija. Zbog toga ne treba čuditi da je za razliku od Aybara koji se u obrazovanju svojih političkih teza nastojao inovativno konzultirati sa najsuvremenijim marksistički iskoracima sa zapada (Althusser), Milli u svom teoretiziranju koristio Len-jinovim pamfletima starim više od pola stoljeća. Inspiracija MDD-a bila je Lenjinova knjižica iz prve ruske revolucije (*Dvije taktike socijal-demokracije u demokratskoj revolu-ciji*, 1905.) u kojoj je definiran stav boljševičke frakcije prema buržoaskim revolucijama u politički i socijalno zaostalim zemljama. Tu se izlaže teorija o strogom razdvajaju buržoaskih i socijalističkih zadataka, ali i aktivnoj potrebi za predvodničkim utjecajem socijaldemokracije u ostvarenju prvih kroz demokratsku diktaturu radništva i seljaštva. Spomenimo najprije kako je Oktobarska revolucija (možda i na žalost) pokrenuta sa sas-vim suprotnom teorijskom legitimacijom (u biti prema teoriji permanentne revolucije koju je zagovarao Trocki, a Lenin u vrijeme kursa iz *Dviju taktika...* grdio na pasja kola) pa je stoga ranija, umjerenija boljševička teorija o *dvije faze* sasvim diskreditirana, ili barem vrlo upitna, upravo sa dosljednog komunističkog stanovišta. To zanemarimo. Potom spomenimo kako je glavno pitanje tog konkretnog, programskog teksta podložnog promjeni (ne čisto teorijskog napisa) bilo pitanje o zadacima jake socijaldemokratske partije kao ogranka još moćnije internacionalne partije radničke klase, a ne pitanje o zadacima radikalnih, beznačajnih komunističkih sekti. Zanemarimo i to. Recimo da ti očiti, vrlo konkretni problemi inspiracije Lenjinovim tezama iz 1905. ne postoje. I dalje ostaje činjenica da se radi o tezama starim pedesetak godina. Valjda se nešto novo i značajno dogodilo u teoriji kroz tih pola stoljeća, kao što je povijesni razvoj u tom perio-du stvorio okolnosti koje traže nova teorijska objašnjenja. Hvaljeni Aybar, iako i sam marksistički limitiran, u svom je radu ipak pokušao biti u toku sa teorijskim trendovima i povijesnim potrebama. Mihri Belli tipičan je primjer sumanuto ideologiziranog mark-sista-lenjinista koji i onda kad odstupa od dogme lojalno slijedi njene utemeljuće pre-drasude, kreativno ih prilagođavajući unaprijed definiranoj, zatvorenoj viziji političkog realiteta koja je zapravo određena tim predrasudama.

Smisao apstraktne kritike zatvorene ideologiziranosti za koju smo prozvali MDD najbolje će do izražaja doći kroz skiciranje njene praktično-političke pozicije iz koje je u najvećoj mjeri proizašla sva radikalna ljevica 70-ih uključujući i PKK. Teze o nacionalno-demokratskoj revoluciji izvedene iz marksističko-lenjinističkog, maoistič-kog kanona, gotovo su se u potpunosti poklapale sa otvoreno *nekomunističkim* kursom YON-a. Pretpostavlja se kako Turskoj predstoji borba sa imperijalizmom i domaćom reakcijom, ostacima starog režima. U toj borbi komunisti si ne trebaju postavljati so-cijalističke ciljeve već trebaju težiti nacionalnom suverenitetu, ekonomskom razvoju pod državnom paskom u savezu sa širokim frontom stvarnih nacionalista, najrazličitijih klasa sjedinjenih u borbi protiv imperijalizma, zaostalosti i domaće kompradorske

buržoazije. I dok je sličan, pogrešan, antiimperijalistički kurs (na čiju će se osnovu kasnije osvrnuti) uglavnom slijedio i TIP, ključna se razlika opet pojavila u odnosu prema kemalističkoj, vojnoj oligarhiji. U odnosu prema demokraciji i politici uopće. Razlika u odnosu na TIP tu je očita i sastoji su u odbijanju dosljednog demokratskog kursa kao nerealnog zbog nezrelosti, zaostalosti turskih masa, ali i nesalomljive ideološke hegemonije vladajuće klase. Progresivne se snage stoga moraju skupiti oko ostvarenja ciljeva nacionalno-demokratske revolucije, što znači i populističko usvajanje narodnih interesa koji mogu i biti u neskladu sa socijalističkim ciljevima, ali i korištenje političke pomoći poštenih, uistinu patriotskih nacionalističkih elita i vojske čija diktatura može biti u interesu naše stvari.

Razlika između YON-a i MDD-a u tom je smislu sitna, ali značajna. YON-ovski kurs je u biti mnogo konzervativniji, te predstavlja alternativu marksističko-lenjinističkom radikalizmu. Tu se polazi od prepostavke kako u situaciji u kojoj mase nisu dovoljno zrele za demokraciju i socijalizam, a u nacionalnom je interesu borba protiv imperijalizma, ekonomski suverenizam i etatizam, treći put i nekapitalistički razvoj postaju mogući. Klasna borba može i mora biti zamijenjena zajedničkim, nacionalnim blokom i političkim jedinstvom, a prosvijećene ljevičarske elite uz podršku vojno-birokratskih, državotvornih struktura mogu biti nositelji politike na dobro cjeline. Značenje socijalizma i u biti sve radikalne marksističke teze u tom smislu treba redefinirati i zamijeniti sa jednom mnogo konzervativnjom ideologijom koja, kao što smo naglasili, zapravo u potpunosti odgovara hladnoratovskim interesima i općenito političkom kursu post-staljinističkog, konzervativnog SSSR-a. TIP-ovski kurs socijalističke revolucije bi, primjerice, bio srednji, autentično marksistički kurs sličan euro-komunizmu. Pozicija MDD bila bi pak radikalna pozicija u duhu starog marksizma-lenjinizma, maoizma i nove ljevice. Nacionalno-demokratska revolucija stoga ne znači kapitulaciju klasne borbe i komunizma pred trećim putem nacionalističkog etatizma sa socijalističkim sadržajem. Upravo suprotno: radikalni, socijalistički program nastoji se održati kao i klasna borba, a koalicija sa vojskom, buržoaskim nacionalistima u široj je povijesnoj i političkoj perspektivi prije instrumentalna, negoli supstancialna. Nacionalno-demokratska revolucija ne znači izmirenje klasnih suprotnosti već vodeći položaj socijalističkih snaga u borbi za nacionalno oslobođenje protiv imperijalizma i tzv. demokratsku revoluciju protiv os-tataka starog, feudalnog režima. Radikalna socijalistička avangarda stoga mora raditi na izgradnji svog samostalnog političkog pokreta i ne može biti uska elita koja nastoji u kemalističke elite i vojsku unijeti lijeve ideje. No ona taj pokret ne treba graditi kao političku opciju u okviru demokratskih institucija, na osnovu interesa radničke klase i socijalizma, već mimo i protiv predstavničko-demokratskih institucija, uz prilagođavanje zahtjevima potlačenih masa i ciljem rušenja ideološke hegemonije vladajuće klase. I bez ulazeњa u iscrpniju analizu sasvim je razvidno kako je program MDD oblikovan u skladu sa najprivlačnijim trendovima nove radikalne ljevice koja je globalno bila u ekspanziji 60-ih godina. Na mjesto starog, dosljedno marksističkog fokusa na kritiku eksploatacije, materijalne interese radničke klase, specifično socijalistički sadržaj i borbu za

demokraciju, postavljeni su borba za potlačene uopće, antihegemonističke tlapnje i utoristički ideali, uz ekstremistička, vaninstitucionalna, antidemokratska politička sredstva kao što su hajdučija i terorizam. Time se pokazalo kako turska ljevica može čak i gore od skandalognog YON-ovskog kursa. Naivne iluzije o lobiranju za nastavak skretanja kemalizma u lijevo i unošenje socijalističkih ideja u kasarne imali su neku, sasvim mizernu šansu za uspjeh. Uspostava socijalistički indoktrinirane vojne vlasti bila je tanka, ali moguća opcija pošto je tih godina u okolini došlo do inflacije takvih režima. Osim toga, YON-ovska etatistička i elitistička pozicija barem nije mogla proizvesti ljevičarski ekstremizam i poticati politički kaos kao što je to bio slučaj sa pokretom MDD.

Politička naivnost, nezrelost i štetnost savezništva političke ljevice i vojske bila je sasvim očita i prije, ali se na očit način potvrdila kroz tragične posljedice ljevičarskog igranja na vojnu kartu. Kako YON, tako i MDD, kretali su od pretpostavke kako mase, što zbog istinske zaostalosti što zbog buržoaske hegemonije, nisu sklone socijalističkim vrijednostima i kao takve ne mogu predstavljati progresivan politički faktor, dok je sa vojskom, barem potencijalno, stvar drugačija. Politički subjektivitet stoga su realno prebacivali sa naroda ili klase na usku intelektualnu i vojnu elitu. Njihovi politički sadržaji u tim su krugovima, pretpostavljalo se, bili mnogo više prijemčivi. S tim se teško ne složiti. Problem je u tome što prijemčivije ne znači i prijemčivo, a radikalni sadržaji tek su trebali biti prodani vojnim i birokratskim elitama. Politička propaganda stoga se treba ciljano usmjeravati tamo gdje se stvarna politika i odvija, gdje postoje kakvi takvi izgledi za uspjeh. Znači prema kasarnama. Problematičnim se, u biti komičnim, pokazuje činjenica da su te superiorne, socijalističke ideje pri promidžbi u vojsci (barem u turskom slučaju) pokazale jednaku neuvjerljivost, jad i bijedu, kao i u slučaju promidžbe u masama. One su ostvarile određeni utjecaj, no u borbi sa kemalističko-buržoaskim idejama i vojničkim zdravim razumom bile sasvim poražene. Radikalizacija i skretanje vojske u lijevo pokazalo se sasvim iluzornim. No prava se šteta ljevičarskih iluzija tek tada počela pokazivati. Upravo zbog pokušaja indoktrinacije, sa neupitno antidemokratskim namjerama, razboriti vojnik morao se pretvarati, suprotno očekivanjima, u radikalnog protivnika socijalizma. Lobiranje i propagandu YON-a ili MDD-a vojna oligarhija i kadrovi s razlogom su morali uzimati kao ozbiljnu prijetnju političkom poretku. U sumanutim naletima sasvim transparentnog zavjereništva radikalna ljevica se otvoreno kandidira za političkog neprijatelja broj jedan. Zbog njene će gluposti posljedično nastradati autentično demokratska ljevica, ali i neovisne političke institucije općenito. Zbog toga se može reći da je upravo radikalna ljevičarska politika na više razina podupirala i legitimirala vojno-oligarhijski režim. Ona ga najprije legitimira u pozitivnom smislu pošto je prihvatile legitimnost političkog skrbništva odnosno diskurs o nezrelosti za demokraciju. Ta je antidemokratska svijest možda i jedina stvar koju je trajno uspjela unijeti u vojsku (pošto je u izvornom, buržoaskom kemalizmu bilo jako malo poticaja na trajno političko skrbništvo). S druge strane svojim radikalizmom, uz izraženo neprijateljstvo prema liberal-demokratskim institucijama, poticanjem političke nestabilnosti, pa čak i kaosa, oligarhijskom režimu omogućuje pojavljivanje u obliku čuvara reda i

ustava. Stoga se sumanuto radikalno ljevičarenje 60-ih godina mora smatrati jednim od najvažnijih razloga održanja vojno-oligarhijskog režima. Pri tome je izuzetno važno imati na umu kako su upravo naivni politički realizam i oportunizam tajna ekstremizma i antidemokratskog karaktera radikalne ljevice 60-ih.

S druge strane, kako je utjecaj na vojsku i elite bio isključen, MDD je realno mogla računati jedino na utjecaj među studentskom populacijom, omladinom općenito i lijevim intelektualcima. Utjecaj marksističko-lenjinističkih teza MDD-a u tim je krugovima uistinu bio velik. Politika nacionalno-demokratske revolucije u početku se nastojala nametnuti Radničkoj Partiji, ali je u toj borbi bila glatko poražena. To naravno nije moglo diskreditirati njenu atraktivnost u okvirima novoljevičarskih trendova, kod radikalne balavurdije po kampusima. Najveći problem je ležao u tome što je ta balavurdija bila izrazito politički angažirana i predstavljala jezgro budućeg razvoja ljevice u Turskoj. Aybarova Radnička Partija ovisila je o razvoju demokratskih institucija, stranačkog sustava i slobode javnog djelovanja. U okolnostima radikalizacije vaninstitucionalne borbe, skretanja režima u desno i suspenzije političkih sloboda njen je kurs morao sve više gubiti na privlačnosti. S druge strane radikalizacija je savršeno odgovarala raznolikom, ultra-lijevom izvođenju na osnovu prilagodljive ideologije nacionalno-demokratske revolucije. Iz njezinih osnovnih teza već su se krajem 60-ih počele stvarati mnogobrojne frakcije, svaka sa svojim preciznim, sektaškim osobitostima u koje je za našu svrhu nepotrebno preciznije ulaziti. Nova ljevica je u Turskoj kao i drugdje bila rascjepkana i eklektična, ali je u bitnim pitanjima lojalnosti pokretu i sumanutim ideoškim predrasudama uglavnom dosljedna. Što će reći: bila je dovoljno jedinstvena da stvara nered, ali ne i da se uzdigne do značajnijeg političkog utjecaja – što bi je možda i natjeralo da se uozbilji. Kako je vrijeme prolazilo nova ljevica proizašla iz MDD kursa u biti je bila sve više autistična i ponesena revolucionarnim duhom vremena. Njen najveći podvig bio je frontalni napad radikalnih studenata na američku 6. flotu 1968. godine. Što će reći – balavo teroriziranje američkih mornara kao odlučni udar u srce imperijalizma. Radnička Partija pokušavala je smiriti takve ludorije, ali je kao i drugdje u žaru opjevane '68. svaka politička razboritost bila sasvim isključena. Jedina razlika između turskih i, recimo, francuskih šezdesetosmaša sastoji se u tome da su se jednima kroz par godina ohladile glave, a drugima još više usijale. Prije svega zbog nesretnog udara oligarhijskih skrbnika nad ustavnim poretkom iz 1971. U tom se smislu pokazalo kako su vojna diktatura i ekstremističko ljevičarenje neprijatelji koji si najbolje odgovaraju. Žrtva je, da ponovimo još jednom, bio normalan razvoj političkog sustava, demokracija i, uostalom, jačanje utjecaja uistinu progresivne i uvjerljive ljevice.

O užasnom desetljeću koje je uslijedilo, 70-im godinama, već je bilo riječi u općem osvrtu na povijesne probleme turske demokracije. Bilo je to vrijeme oligarhijskog udara na ljevicu, ali i reakcije od strane desničarskih bandi koje su igranje klasnog rata i revolucije na ulicama učinile još zabavnijim. Sasvim je nepotrebno ulaziti u preciziranje ideoških i praktično-političkih pozicija različitih ljevičarskih sekti i frakcija. Šezdesete

godine bile su vrijeme rađanja i ideološkog profiliranja osnovnih struja na turskoj ljevi-ci. Sedamdesetih se pobednički kurs, onaj zasnovan na pretpostavkama MDD-a, samo razgranao i zaokupio igranjem građanskog rata. Pri tome je možda jedino potrebno iznijeti na koji je način teorija čija je startna pozicija bio progresivni potencijal vojne diktature, objasnila vojni udar na ljevicu. Treba li uopće i reći: radilo se o fašističkom udaru buržoaskog krila vojske koje je u paktu sa imperijalistima, uz pomoć CIA-e iz-vršilo udar na slobodu, demokraciju i njihove ljevičarske promotore/zaštitnike. Stara se borba protiv imperijalizma i domaćih kapitalističkih izdajnika mora nastaviti u novim okolnostima. Kako se pokazalo da koalicija sa vojskom i birokracijom nije moguća, na dnevni red dolazi otvoreni rat s režimom. Službena ljevica, sindikati i CHP pokušali su stvari smiriti, vratiti u okvire institucija, ali se tako što pokazalo praktički nemoguće. Različite radikalne frakcije različito su definirale svoju ideologiju, ciljeve i strategiju, ali je nezaustavljava spirala užasa bila pokrenuta. Politički kaos kulminirao je u terorom za-vedenom redu iz 1980. i radikalnim čišćenjem političkog terena sa još odlučnijim udar-om na ljevicu. Jedina značajna frakcija marksističko-lenjinističke ljevice koja je u takvim okolnostima pronašla način za nastavak borbe, kroz gerilski rat i borbu za nacionalno oslobođenje Kurda, bila je Radnička Partija Kurdistana (PKK) pod vodstvom Abdullaha Ocalana.

No, prije negoli se iscrpnije uhvatimo u koštac sa kurdske pitanjem i PKK-om (kako u povijesnoj tako i u aktualnoj situaciji) par je riječi potrebno reći o imperijalizmu. Iz dosadašnjeg izlaganja problema turske ljevice vidjeli smo kako su se različite lijeve frakcije radikalno razlikovale u političkim pitanjima, ali su ostale slične u svojoj kritici kapitalizma. Osnova te kritike bila je teorija imperijalizma i zavisnosti kapitalističke periferije. Iako je za našu svrhu mnogo važnije bilo osvijestiti političke razlike, pogrešno bi bilo sasvim zanemariti antiimperijalističku osnovu turske ljevice kao jedan od važnijih razloga njenih političkih i revolucionarnih zabluda. Posebno zbog postojane privlačno-sti antiimperijalističke ideologije i u našem vremenu. Ta opasna strana stare ljevičarske ideologije, kako vidimo u slučaju najaktualnijih zbivanja na Bliskom istoku, i danas služi kao ključ za osmišljavanje događanja na terenu i vodič pri političkom svrstavanju. Tipična teorija imperijalizma, u biti je izvedena u skladu sa marksističko-lenjinistič-kom ideologijom iz Lenjinovih teza o imperijalizmu kao najvišem stadiju kapitalizma. U tom se diskursu uglavnom naglašava planska dominacija visokorazvijenih ekonomi-ja kapitalističkog centra nad širokim, podrazvijenim prostorima periferije. U interesu razvijenih kapitalističkih sila nipošto nije ravnomjeran razvoj i pridruživanje zemalja periferije krugu visokorazvijenih zemalja jer bi time nestale okolnosti ultraeksploatacije na osnovu različite razine razvoja. Nerazvijene ekonomije nužno se nalaze u ovisnoj poziciji pošto zbog nerazvijenosti domaćih proizvodnih snaga moraju u bescjenje pro-davati ono čega imaju u izobilju (a to su prirodni resurs i radna snaga), kako bi mogli kupiti neophodne strane robe koje ne mogu proizvesti. Razvoj proizvodnih snaga na periferiji je ograničen samom logikom slobodnog tržišta koje domaću proizvodnju čini nekonkurentnom, ali i direktnom intervencijom stranih, moćnijih sila koje ništa ne

prepuštaju slučaju – bilo direktnom kontrolom kao u kolonijalnom razdoblju, bilo kroz utjecaj na formalno slobodne države u postkolonijalnom razdoblju – i aktivno osiguravaju održanje svojih privilegija. Interes imperialističkih sila, stranog kapitala proglašava se jedinstvenim sa interesom tradicionalnih političkih elita i izdajničke, kompradorske buržoazije koji se sebično okorištavaju cijelom pogonom rabirom, na štetu ekonomskog razvoja i nacionalnog interesa zemlje. Nacionalni pak interes i ekomska suverenost nužno se poklapa sa interesima potlačenog naroda sa gaćama na štapu. Put borbe protiv imperializma stoga je put političke i ekonomске neovisnosti od kapitalističkog svijeta, suverenosti i protekcionizma kojim se stvaraju uvjeti za zaštićen razvoj domaće ekonomije na način na koji su se prethodno razvijale druge kapitalističke ekonomije, ali i izraženu državnu intervenciju i vodstvo koje je planiranjem u stanju kompenzirati manjak sredstava za inicijalno pokretanje ekonomije.

Teorijom imperializma kritika kapitalizma se premješta sa problema normalne eksplatacije i unutarnjih kontradikcija razvijenog kapitalističkog društva na kritiku međunarodnih ekonomskih nejednakosti i eksplatacije zemalja periferije. Ona se kao teorija ovisnosti održala i nakon propasti ostalih ljevičarskih iluzija iz 20. stoljeća. Na rasturanju te pogubne, u svojoj suštini konzervativne i ideologične iluzije potrebno je neprestano raditi u teoriji i praksi. Obuhvatniju kritiku teorije imperializma i zavistnosti ostaviti ćemo ipak za drugu prigodu. Ovdje ćemo tek osvrnuti na neke izvorne probleme s kojima se ta popularna teorija suočava ukoliko je usporedimo sa jednim od najznačajnijih izvora inspiracije, Lenjinovim *Imperializmom kao najvišem stadiju kapitalizma*. Uobičajena ideološka prerada Lenjinovih teza *ekonomsku neovisnost, suverenost neke nerazvijene zemlje* postavlja kao *temeljni uvjet njenog razvoja* i podizanja na razinu razvijenih zemalja. To u zaoštrenim varijantama, kakve se uglavnom koriste od radikalne ljevice, uglavnom znači i neovisnost od stranog kapitala, ali i suvremenih ekonomskih kretanja koja bi mogla omesti prirodan i zaštićen razvoj nacionalne ekonomije. Što znači: *faktična odvojenost od suvremenog ekonomskog saobraćaja i šire baze za razvoj proizvodnosti postavlja se kao uvjet za razvoj proizvodnosti(?)* Tu se već u startu pokazuje prilično čudna logika radikalno lijevih teza o borbi protiv navodnog *imperializma*. Mnogo promišljenja i dosljednije marksistička pozicija od koje polazi Lenin upravo je suprotna. Veličanje ekonomskog suverenizma i zaštićenog prava na razvoj neovisan od suvremenih proizvodnih trendova Lenin bi bez zadrške (recimo i: s punim pravom) osudio kao tipičan *sitnoburžoaski radikalizam*. Polazište i suština Lenjinove kritike imperializma bio je (barem je to on vidio tako) monopolistički kapitalizam kao unutrašnja, nužna faza kapitalističkog razvoja. Površne ekonomski i vanjskopolitičke manifestacije posljedice su tog nužnog historijskog i materijalnog trenda i same su po sebi od sekundarnog značaja. Imperialistička veza centra i periferije tu nije nasilan, vanekonomski čin ili rezultat nekakve zloupotrebe različitih stupnjeva industrijskog razvoja. Posebno ne spontani rezultat primjene slobodne trgovine na nejednako jake nacionalne ekonomije. To su sa marksističkog stanovišta sasvim deplasirane stvari. Slobodna trgovina sa razvojem monopolnog kapitalizma faktički nestaje, a upravo to je distinkтивna karakteristika

imperijalizma. Dalje: imperijalistička eksploracija nije nekakva pljačka jačega koji se, eto, iživljava nad slabijim (po kojoj bi se imperijalizam otkrivaо kao u svojoj biti politički fenomen koji spada u istu kategoriju sa praksom Džingis Kana). To bi bila posebno ahistorična, apstraktна predrasuda koju bi Lenjin (opet: s razlogom) s zgražanjem odbijao.

Vizija imperijalizma kao političke zloupotrebe različitih razina industrijskog razvoja bila bi nekakva sredina između tih dvaju krajnosti (imperijalizma kao čisto ekonomskog i čisto političkog fenomena) i stoga mnogo neodređenija, ali svakako jednako besmislena sa marksističkog, ili barem boljševičkog stanovišta. Jer: imperijalističke zemlje tu ne koriste svoju ekonomsku moć kako bi konzervativno nastojale održati svoje privilegije i obratno, istovremeno koristivši svoju političku moć kako bi konzervirale odnos nejednakе razine ekonomske razvijenosti. To bi, bez ikakve dvojbe, upravo značilo da je imperijalizam *prvenstveno politički fenomen ili projekt*; jedan konzervativni oblik očuvanja privilegiranih interesa koji po svojoj volji uspješno modelira društveno-ekonomske život i historijski razvoj. Svatko tko zna išta o historijskom materijalizmu i Lenjinu zna kako su njegove prepostavke bile sasvim drugačije. Imperijalizam je tu shvaćen kao izraz unutarnje nužnosti razvoja kapitalizma, tj. faza u kojoj je kapital koncentriran i diferenciran u obliku financijskog kapitala, a ekonomija integrirana ne više posredstvom tržišnog općenja neovisnih aktera, već je organski povezana uslijed funkcionalne nerazdvojnosti. Ta se konkretna povijesna ekonomska istina u kapitalističkim okvirima manifestira kroz pojave osamostaljenog financijskog kapitala s jedne, industrijskog monopola s druge, te njihove nužne veze sa državom sa treće strane. Koncentracija financijskog kapitala rezultira nužnom potrebom za prostorom njegovog najučinkovitijeg opredmećenja, iz čega proizlazi potreba za i izvozom kapitala na periferiju gdje su mogućnosti veće. Ta periferija onda, jasno, biva viđena kao podređena i zavisna, kao što monopolni, imperijalistički kapital može imati interesa za održavanje ekonomske nerazvijenosti periferije. No to je zapravo od manje važnosti. Ono što je u cijeloj priči ključno je *širenje organske veze između centra i periferije – veza koja više nije veza trgovine ili vanjskog općenja dvaju posebnih nacionalnih ekonomija, već unutarnja veza jedinstvenog sustava*. Jedino zbog toga marksistička analiza može prebaciti težište na eksploraciju periferije, uz otvaranje mogućnosti svjetskog revolucionarnog pokreta kao političkog pokreta kreće izvan razvijenog kapitalističkog centra. Prepostavka (pogrešna ili točna) boljševičke teorije imperijalizma neizbjježno je vizija integriranog sistema, tj. *nužne tendencije* ka integraciji koja je neizbjježna i (s druge strane) iracionalnih političkih i ekonomskeh (u smislu zakonitosti i logike kapitalističke ekonomije) prepreka toj integraciji koja je već tu, prisutna, u svom perverznom, nedovoljno osviještenom i transparentnom obliku.

Postaviti stvar na osnove nejednakе razvijenosti posebnih nacionalnih ekonomija, ujednačenje razvoja i slično svakako je dopušteno. To je jedna zdravorazumska vizija dobro poznata od pamтивјека koja ne potrebuje nikakvu radikalnu i posebno inova-

tivnu teoriju. Ono što je, pak, teorijski nelegitimno, a može imati kobne praktične posljedice, definiranje je imperijalizma na taj prost i zdravorazumski način uz zadržavanje radikalnih zaključaka i političke sadržine marksističke teorije imperijalizma kakvu je primjerice pokušao izraditi Lenjin. A upravo je to sa tom teorijom radila, i još uvijek radi, radikalna ljevica.

XI. Kurdsко пitanje

Prethodnim obimnim izlaganjem o tegobnom putu turske demokracije i još goroj sudbini ljevice u toj zemlji izgradili smo dostatan okvir za razgovor o kurdskom pitanju. Krenuli smo od mogućih, sa zdravorazumskog stanovišta uvjerljivih, predrasuda o vjekovnoj borbi kurorskog naroda za slobodu protiv turskog okupatora. Te smo predrasude obezvrijedili otkrivanjem političke kompleksnosti, dinamičnosti navodnog okupatora, kao i navodne žrtve. Opširno smo se pozabavili problemima starog carstva suočenog sa izazovima modernizacije, a posebno turske državnosti i stvaranja funkcionalnog političkog poretku. Pri tome smo se u prigodnim trenucima spominjali kurorskog problema i obilježavali neke od značajnih točaka njegova razvoja. Time smo obavili više od pola posla. Točke koje smo obilježili još je samo potrebno spojiti i uvjerljivo interpretirati. Po obavljanju tog zadatka moći ćemo se vratiti početnom problemu ocjene aktualne borbe Kurda za slobodu u okvirima građanskog rata u Siriji te općenito ključnih političkih problema Bliskog istoka.

Otomansko se carstvo mučilo sa mnogobrojnim unutarnjim neprijateljima. Njžešći od tih neprijatelja bili su mali kršćanski narodi zapaljeni žarom narodnog oslobođenja, ali i sukobom civilizacija, povijesnom osvetom i sličnim ludostima. Ishod tog sukoba uglavnom je bilo kasapljenje carstva. Takav je razvoj otvarao mogućnost žestoke, paranoidne reakcije od strane turskog nacionalizma koji se vremenom, u početku ne sasvim transparentno, i sam počeo obrazovati. U jeku Prvog svjetskog rata mladoturski režim, o čijim je bijednim političkim kvalitetama bilo riječi, tako je krenuo u konačno rješenje armenskog pitanja. Armenksi je narod osim grijeha svoje eventualne nelojalnosti u krvi platio i nelojalnost ostalih, zapadnih kršćana. Genocidna politika i teror nikada se nisu pokazali kao posebno učinkovita sredstva pa ne začuđuje što je mladoturska vladavina uskoro nestala zajedno sa carstvom. Nova je turska država stvorena na čvrstom temelju sa mnogo mudrijim kemalističkim vodstvom. Strane sile i pomahnitali Grci su poraženi, Turska si je država postavila granice, a drastično smanjivanje broja kršćanskih podanika uz stvaranje sekularnog režima jednom je za vazda riješilo unutarnje političke prijetnje po toj osnovi. Nova ideologija koja je na mjesto islama i zajedničkih institucija kao veziva političke zajednice postavila nacionalnu homogenost i tvrdo sekularistički republikanizam stvarala je, ipak, nove unutrašnje neprijatelje. Kada kažemo stvarala to

znači: stvarala realno, izazivala zbiljsku političku reakciju i neprijateljstva, ali i, što je čak i češće bio slučaj, stvarala fiktivno, neprijateljima proglašavala najrazličitije političke fenomene koji sami po sebi nisu bili opasnost za zajednicu. Novim, kemalističkim nacionalizmom realno i propagandno proizvedeni unutrašnji neprijatelji republike bili su reakcionarni islamizam i kurdska separatizam. Bauk tih neprijatelja do današnjeg dana kruži turskom republikom, uz neupitne naznake konačnog popravljanja stanja sa vladavinom AKP-a.

Unutarnja opasnost reakcionarnog islama i kurorskog separatizma u samom je početku bila praktički nerazdvojna. Ne samo u očima kemalističke ideologije, već i u zbilji. Jedina značajna pobuna protiv ukidanja kalifata i proglašenja republike pokrenuli su Kurdi pod vodstvom Šeika Saida. Ta je pobuna poslužila kao zgodan povod za uvođenje izvanrednog stanja i nametanja radikalnih kemalističkih reformi uz suzbijanje umjerene, liberalne desnice u okvirima državotvornog pokreta. U prvih desetak godina izgradnje republike i nametanja radikalnog sekularističkog programa bilo je zanemarivo malo opipljivog otpora takvom kursu (unatoč tome što je nasilno išao protiv narodne volje; iz razloga koje smo već opširno opisali). Jedino su Kurdi, i nakon gušenja pobune iz 1925. ustajali u nekoliko navrata. U literaturi se obično postavlja razumljivo pitanje koliko se rano kurdsko neprijateljstvo prema republici može smatrati izrazom reakcionarnog islamizma vjernog starom režimu, a koliko modernog kurorskog nacionalizma. U takve se bespredmetne rasprave nemamo razloga upuštati. Sve bitno tu je prilično neupitno. Rani je kurdski bunt imao i jednu i drugu komponentu, a njihovo naknadno, analitičko razdvajanje tipično je²⁴ rasturanje specifičnog povjesnog i političkog fenomena. Znanstvenačko razdvajanje nacionalističke i islamističko reakcionarne komponente u ranim kurskim pobunama može se usporediti sa svinjskim kasapljenjem. Polazi se od žive životinje, a rezultat su dvije svinjske polovice. Cijelim se poduhvatom ne čini odlučan korak ka dubljem razumijevanju izvornog fenomena, već se stvaraju dva nova. Kada smo već kod svinja možda bi prigodno bilo navesti i primjer našeg bana Jelačića. Koliko je, recimo, spoznajno i politički korisna rasprava o tome je li austrijski general, koji je po Evropi gušio buržoaske revolucije, bilo monarhistički reakcionar ili pak hrvatski nacionalist? To je pitanje naravno sasvim bespredmetno. On je djelomično bio i jedno i drugo, pa je time bio i nešto treće. Jedan korak ka boljem razumijevanju specifičnosti te treće pozicije spoznajno je beskrajno korismiji od tisuća ispraznih stranica koje redukcionistički jedan živi fenomen cijepaju, a ono što su dobili nastoje objasniti jedno pomoći drugoga. Kako bi rekao Davor Rodin *jednu nepoznanicu objašnjavaju drugom nepoznanicom.*

No manimo se ipak metodoloških rasprava i vratimo na Kurde. Ono što je neupitno, a tiče se početka njihove borbe protiv turskog nacionalizma, je kašnjenje u stvaranju vlastitog. Spomenuti Jelačić i Južni Slaveni iz Habsburške monarhije, pri-

je svega Hrvati, bolji su primjer za usporedbu sa Kurdimama negoli Južni Slaveni sa zapanjima Otomanskog carstva (Srbi, Bugari i drugi). Srpska nacija je također zakašnjela u širem povijesnom kontekstu, ali se u okvirima Otomanskog carstva može pojaviti kao avangarda. U isto vrijeme, sredinom 19. stoljeća južni Slaveni na istočnim granicama zapadnog, habsburškog carstva, sa nacionalnim osvještavanjem kasne u svakom, kako apsolutnom tako i relativnom smislu. Zbog toga se hrvatski nacionalizam, za razliku od srpskog, u svojoj najliberalnijoj, najčišćoj buržoaskoj varijanti (starčevićanstvo) utemeljuje pozivom na stare pravice, državno pravo hrvatskog naroda iz feudalnog i imperijalnog poretka, a hrvatski generali političku posebnost brane reakcionarnim razbijanjem građanskih revolucija protiv starog režima. U našim se zemljama ta bizarna politička situacija, u kojoj se otkrivaju političke kontradikcije zakašnjelih nacija, odvijala sredinom 19. stoljeća. Kurdska je narod donekle bio u sličnoj situaciji, ali više od pola stoljeća kasnije. Već je iz toga moguće naslutiti u kakvim se problemima nalazio. Jer ako više od pola stoljeća kasnije za Hrvatima onda si stvarno zapao u duboka govna. Mi smo se iz naših do nedavno vadili, a Kurdimama eto još predstojeva vađenje. Ako bi nastavili sa zgodnom povijesnom usporedbom hrvatskog i kurorskog pitanja morali bi naglasiti kako je konkretan povijesni razvoj Kurdimama donio i mnogo veće probleme. Zajednička jugoslavenska država koja je ovdje nastala na zgarištu carstva očuvala je i priznala hrvatsku političku posebnost. Štoviše: i prva i druga Jugoslavija iz različitih su razloga težnju hrvatskog naroda za nacionalnim oslobođenjem držali sukonstitutivnom, ravnopravnom posebnim težnjama drugih jugoslavenskih naroda. Zajednička država koja je stvorena upravo nije bila Velika Srbija, a to je i bio jedan od njenih najvećih problema (alternativna velikosrpska opcija našu bi pak situaciju učinila sličnu turskoj, pa u tom smislu još i gorom). Kurdi su se po nestanku carstva i, još gore, ukidanju kalifata kao simbola religijsko-političkog povezivanja po kojem je ravnopravnost etnički različitih Turaka i Kurda bila zajamčena, odjednom našli u katastrofalnoj situaciji. Ili su morali pristati na potpunu asimilaciju i turifikaciju, ili su morali lojalno prihvati ukidanje političke posebnosti uz nadu u postepenu liberalizaciju turskog nacionalizma i osiguranje kakvog takvog prava na kulturnu posebnost i jezik. I jedna i druga opcija značila je kapitulaciju bez ispaljenog metka. Pobune iz 20-ih i 30-ih bile su u biti metak ispaljen u prazno, za održanje starih političkih prava. Bez daljnje prirodna reakcija najveće etničke skupine ugrožene od strane agresivnog, isključivog turskog nacionalizma i kemalističke ideologije. Kurdska pokoravanje i asimilacija u startu nisu otežani samo kemalističkim ekstremizmom, ukidanjem kalifata, već i dogovorom iz Lausanne po kojem je kurdska narod postao rascjepkan granicama nekolicine novih država. Može se spekulirati o tome je li kemalistički režim za cijepanje kurorskog naroda bio ciljano zainteresiran ili je to bila posljedica državničkog ograničavanja turskih pretenzija na Bliskom istoku i volje velikih sila. Neupitno je kako se takvim razvojem situacije nova turska država još jasnije proglašila kurdskim neprijateljem. Kurdske pobune iz ranog republikanskog vremena stoga su sasvim razumljive, kao što je sasvim razumljiv i njihov reakcionarni, konzervativni karakter i izostanak jasne nacionalističke ideologije i mobilizacije. U povijesnoj se perspektivi te pobune, prosti govoreći, mogu smatrati očajničkim pokušajima. Takvo

što bilo je sasvim jasno obrazovanim kurdskim elitama i većini naroda, te je uz pobune i neovisno od njih, politički *mainstream* vrlo rano odabrao lojalnost državi uz održanje nade u buduću liberalizaciju i priznavanje kulturno-identitetske posebnosti od strane republike. Time je kurdska pitanje stavljeno na pauzu slijedećih tridesetak godina, do ponovnog otvaranja 60-ih kada se počinje obrazovati kurdska nacionalizam u punom smislu te riječi. Tada u bliskom savezu sa onom nesretnom ljevicom o kojoj smo govorili.

Kemalistička ideologija od samog je početka kurdske bune poistovjećivala sa socijalnom i kulturnom zaostalošću jugoistočnih krajeva, neprijateljskom reakcijom islamičkih ostataka staroga režima. U vrijeme tragikomičnog incidenta u Menemenu, na obali Egejskog mora, Ismet Inonu izrazio je razočaranje zbog toga što reakcija podiže glavu i u civiliziranim dijelovima zemlje, a ne na samo na barbarskom, kurdskom istoku gdje se tako nešto može i očekivati. O ideoškom karakteru i funkciji bauka reakcionarnog islama već je bilo riječi. Bauk kurdske separatizma bio je, kao što vidimo, tek neznatno uteviljeniji i jednako ideoški iskonstruiran od strane kemalističkog režima. Ono što je islamska prijetnja bila za sekularističke, to je kurdska separatizam bio za još i važnije etno-nacionalističke temelje režima. Kao što je islam podijeljen na onaj dobar, progresivan i loš, reakcionaran, tako su podijeljeni i Kurdi. Dobar je islam bio onaj lojalan državi, koji se pokorava političkoj komandi i u biti gubi svaku autonomiju. Kurdi su nastrandali i gore od toga. Dobri Kurdi su nepostojeći, u potpunosti kulturno i identitetski asimilirani Kurdi, dok su svi ostali stvarni ili potencijalni neprijatelji. Kurdska je identitet u kemalističkoj ideologiji poistovjećen sa polu-barbarskim, feudalnim ostacima čije je uništenje jedan od glavnih uvjeta opstanka republike. Samo priznavanje kulturne posebnosti iz te je perspektive prvi korak u propast kakva je zadesila staro carstvo. Takav je odnos prema kurdskom pitanju od samog početka bio nerazdvojno povezan sa dogmama kemalističke ideologije i oligarhijskog režima. Zbog toga ne čudi kako je razvoj kurdske borbe protiv turskog nacionalizma sve do 60-ih išao prilično konzervativnim tokom, uz suradnju sa desnom, demokratskom opozicijom. Za vrijeme vladavine Demokratske stranke (DP) došlo je, kao i na drugim područjima, do postepene revizije kemalističkog odnosa prema kurdskom pitanju. Kurdske su elite bez zadrški podržale demokratski program. Problem DP-a ležao je u tome da je razborita, čak i sasvim simbolična revizija kemalističkih dogmi od strane CHP-a, ljevice i vojnog-oligarhijskih struktura bila dočekana kao reakcionarna, prozvana kao islamski udar na temelje republike. Menderesova vlada naprsto nije imala mogućnosti radikalnije izmijeniti režim koji je iz dana u dan sve više pokazivao da nije u stanju prihvati ni najnužnije promjene, ni najmanje skretanje *u desno*. Vojna oligarhija i ljevičarska bagra to su zorno pokazali sa državnim udarom iz 1960. Progonu je tada, uz ostale, izloženo i na stotine kurdskih političara sklonih demokratskom kursu. Državnim udarom iz 1960. općenito je prekinut normalan politički razvoj u Turskoj, ali i dotadašnji razvoj umjerenog kursa kurdske politike. Vojna intervencija radikalizirala je političku situaciju u zemlji i stvorila sasvim drugačiji kontekst u kojem će se kurdska pitanje moći transparentnije pojaviti

kao pitanje nacionalnog oslobođenja. U tom će procesu borba Kurda protiv kemalističkog režima konačno prijeći sa radikalne desnice, preko umjerene opozicije režimu, na stranu radikalne ljevice.

Brak Kurda i ljevice nipošto nije mogao biti lagan. Kemalistička ljevica bila je ljubomorni čuvar nacionalističke tradicije, a upravo to je bilo srce neprijatelja. Umjereni desničari pod Demirelovim vodstvom je međutim postala mnogo oportunističkih, a otvaranje političke slobode omogućilo je mnogo transparentnije artikuliranje kurdske interesa koji se sve više radikalizirali. Radikalnije desna, islamistička opcija u čijim bi se okvirima mogla razvijati kurdska borba niti je postojala, niti je smjela postojati, niti bi mogla biti sklona jednom čisto nacionalističkom pokretu. Radikalna ljevica, pak, nalazila se u stanju bujanja, a njene su ideje, prije svega lenjinističke teze o pravu naroda na samoodređenje, uz interpretacije turskog nacionalizma kao imperijalističkog, a Kurda kao politički potlačenog i eksploriranog naroda zvučale vrlo privlačno. O teorijskim problemima takvih egzibicija nije potrebno trošiti riječi. Mnogo je važnije razumjeti zašto je kurdska nacionalizam obrazovan u suradnji sa radikalno lijevim dogmama. Tome je svakako važno pridodati činjenicu da se od kraja Drugog svjetskog rata veliki broj Kurda doselio u gradove i тамо predstavlja dio one siromašne, radničke populacije. Stara urbana populacija bila je sklonija kemalističkoj ljevici, dok su doseljeni Turci suniti bili pobornici desnice. Kurdi su, uz Turke alevite, sve više postajali osnova radikalnijih ljevih politika u narodu. Nova kurdska politička elita obrazovala se po fakultetima 60-ih gdje su tada carevali nova ljevica, marksizam-lenjinizam, maoizam i slično. Radikalna ljevica nudila je fantastičnu mogućnost održanja jedinstva turskog i kurorskog naroda uz potpuno, ne samo kulturno već i političko priznavanje kurdske posebnosti. Takva priroda bila je mnogo bolja čak i od jedinstva-u-razlici starog kalifata i islamske zajednice. Zbog toga je brak kurorskog nacionalizma i ljevice morao biti donekle privlačan čak i umjerenijim, neseparatističkim strujama kurdske politike. Kurdska separatizam i čisti nacionalizam dugo se nisu pojavljivali kao realna opcija, bili su samo bauk koji je širio kemalistički režim. Razlog tome ne treba tražiti u učinkovitosti kemalističkog režima u suzbijanju opasnih tendencija, već u činjenici da separatističke težnje nisu bile atraktivne samim Kurdima. Tek je ljevičarska vizija u kojoj je političko jedinstvo turskog i kurorskog naroda išlo ruku pod ruku sa punom nacionalnom emancipacijom mogla biti dobitna, politički privlačna kombinacija.

Politika TIP-a pod mudrim Aybarovim vodstvom bila je i u odnosu na kurdsko pitanje svijetli primjer čije je kvalitete teško prenaglasiti. Priznavanje autonomije političkim fenomenima na osnovu revizije ortodoksnog marksizma i naglašavanje kako je rješavanje čisto političkih problema turski prioritet Aybaru je omogućilo jasno i uvjernljivo postavljanje pitanja kurdske emancipacije. Radnička Partija Turske prva je značajna politička opcija koja se bez ustezanja založila za priznavanje posebnosti kurorskog identiteta i njegovo oslobođenje. Veliki se broj kurdskih intelektualaca i političara sjatio u krilo TIP-a. Ipak, sretan i uspješan brak ljevice i Kurda u borbi za demokraciju i na-

cionalno oslobođenje na žalost je bio nemoguć iz više razloga. Službeni kurs te jedine značajne socijalističke partije po Aybarovoj je smjeni znatno korumpiran. Vratio se tupi, ortodoksn marksistički, prema režimu i kemalizmu praktično pomirljiviji pristup po kojem se kurdska problem prvenstveno tretirao kao *klasni*, a ne *identitetski* ili *politički*. Takvo konzervativno zastajanje jedine demokratsko-socijalističke opcije jedino je moglo povećati utjecaj novoljevičarskih radikala koji su i bez toga preuzimali inicijativu. Ekstremistički marksizam-lenjinizam, a s njime i zagovaranje kurdske nacionalizma proširilo se po crvenim univerzitetima i među revolucionarnom balavurdijom. Izgradnja demokratske vizije kurdske nacionalizma na ljevici je postajala sve teža i teža. Politički kaos sa kraja šezdesetih sve se više širio, a radikalna ljevica pretvarala se iz demokratske opozicije u urbanu gerilu. Značajne frakcije nove generacije kurdskih ljevičara sve su više pomicale na potrebu oružanog ustanka kurdske naroda protiv imperijalizma. Pitanje kurdske oslobođenja sve se teže moglo postavljati na razboritoj osnovi. Ono se sve više čitalo prema zakonitostima nacionalno-demokratske revolucije i njenih još radikalnijih izvedenica. Državni udar iz 1971. dodatno je otežao posao umjerjenijim kurdskim i ljevičarskim frakcijama. Radnička Partija Turske bila je zabranjena, a njeni vođe zatvoreni. Udar na ljevicu površno je, u skladu sa ideološkim shemama, tumačen kao fašistička, imperijalistička reakcija kojom je onemogućeno rješavanje kurdske pitanja u demokratskim okvirima. Propast starih iluzija o koaliciji sa vojskom protiv desnice radikalnu su ljevicu gurnuli u drugu krajnost sumanute, balave nepomirljivosti sa režimom. Građanski rat iz te je perspektive bio jedino rješenje. Klasični simptomi ljevičarskih bolestina. Ako su se imbecilnoj ljevici iz tog doba, sada već romantiziranog i gotovo fetišiziranog, Njemačka i Italija činile kao fašistički režimi protiv kojih je potrebno organizirati urbanu gerilu, teško nas može iznenaditi da je odnos prema turskoj državi bio i mnogo nepomirljiviji. Demokratsko ljevičarske političke elite među Kurdimama, koje su sredinom 70-ih sa političkom amnestijom i ukidanjem izvanrednog stanja uspjele doći do zraka, unatoč svemu imale su uspjeha u obuzdavanju radikalizma. Novoosnovana Kurdistanska Socijalistička Partija Turske (PSK-T) Kemala Burkaya i druge srodrne organizacije po otvaranju političke slobode širile su politički utjecaj, te su postepeno počele i preuzimati vlast na lokalnoj razini. Rješavanje kurdske problema u okviru demokratskih institucija još nije bilo u potpunosti onemogućeno. Velika većina kurdske naroda, ali i njegove elite nisu bile sklone pogubnoj ideologiji radikalne ljevice i građanskog rata. Vrijeme je međutim bilo naopako. Politički kaos sa kraja sedamdesetih nerede iz prethodnog desetljeća učinio je dječjom igrom. Uslijedio je udar iz 1980., totalno čišćenje političkog terena i radikalizacija nacionalističke ideologije koja se posebno teško okomila na Kurde.

U vrijeme izvornog kemalizma Kurdi su bili prvi na udaru jer ih se proglašavalo za nositelje dvaju najvećih ugroza republike – reakcionarnog islamizma i separatizma. Oni su, uz određeni otpor, pognuli glavu. Igrali na kartu postepene liberalizacije i demokratskog razvoja. Otvaranjem političke slobode, poslije Drugog svjetskog rata podržali su reforme i vlast Demokratske partije bez radikalnih zahtjeva. Zbog toga su

progresivnim udarom iz 1960. još jednom osuđeni kao reakcionari. Po novom, mnogo širem otvaranju političke slobode Kurdi su svoje nade vezali za ljevicu i njena slobodarska obećanja. To im je donijelo progone po udaru iz 1971., ali su i dalje vjerovali u demokraciju. Bili su lojalni građani. I dalje im prvi izbor nije bio radikalni, protuustavni, separatistički kurs i ekstremističko ljevičarski avanturizam, te su radili na legitimnom jačanju svojih predstavnicičkih institucija. To je naravno bio neoprostiv grijeh za kemalizam i oligarhiju. Krvnička vojna hunta iz 1980. napravila je puni krug i Kurde još jednom službeno proglašila nositeljima dvaju smrtnih ugroza, arhineprijeteljima republike. Sada je to uz postojani separatizam, umjesto irtice, bio komunizam. Kemalistička banda objavila je otvoreni rat kurdsrom narodu. Ukinuti su svi tragovi autonomije, uvedena je nulta tolerancija na iskazivanje posebnog identiteta, a na tisuće je ljudi, uključujući mnoge umjerene političare, zatvoreno, mučeno i ubijano. Tako je, uz najveće napore režima, konačno stvorena situacija u kojoj se jedna radikalna, marksističko-lenjinistička i nacionalistička frakcija mogla proglašiti za predvodnika kurdsrom naroda u borbi za slobodu, a pri tome ne biti (sasvim) u krivu. Pokrenuti gerilsku borbu po gudurama jugoistočne Anatolije uz izražene simpatije lokalne, kurdske populacije. Često se govori kako je Radnička Partija Kurdistana (PKK) rođena na ljevici. Radi se o sasvim promašenoj tvrdnji. Tu je opasnu političku frakciju rodila kemalistička ideologija, turski nacionalizam i, nadasve, skrbničko silovanje politike od strane vojne oligarhije.

Ježgro Ocalanove partije, zametak onoga što će kasnije postati uz pomoć režima, nastalo je okvirima radikalno lijevog pokreta 70ih godina. Partija je službeno osnovana 1978. godine od kada je počela aktivno djelovati po logici tada uobičajene političke borbe (čitaj - kaosa i nasilja) u kurdskim područjima na jugoistoku Turske. Ono što su demokratske snage gradile fanatici poput PKK-a temeljito su rasturali igrajući se revolucije (uglavnom kroz sukobe sa desničarskim bandama, herojski ubijajući lokalne klasne neprijatelje i slično). Kada je 1980. proglašeno izvanredno stanje i uvedena brutalna represija jezgro partije strateški se povuklo u prijateljsku Siriju. Partija se tamo pregrupirala i organiziravši se po maoističkim napucima vratila u gudure turskog Kurdistana kako bi svoju igru revolucije nastavila na ozbiljnijoj razini. Godine 1984. proglašen je početak ustanka. Kemalističkom režimu takvi su ustanci uvijek bili potrebni pa ih je katkad morao i izmišljati. Ovoga je puta vojni režim ipak prevršio svaku mjeru, pa se značajnom dijelu kurdske populacije čak i maoistička bagra činila kao razumnjom opcijom od turske države. Zbog toga se avantura PKK, na žalost, nije završila kao slične kretenske ekspedicije Che Guevare u Kongo i Boliviju. O tome koliko je *uistinu* PKK postao legitiman reprezent interesa kurdsrom naroda bespredmetno je raspravljati. Ono što nas jedino mora zanimati neupitna je činjenica da se ta partija uspjela održati, postati utjecajan politički faktor bez kojeg se od 80-ih godina ne može rješavati kurdsko pitanje. Kako su Ocalan i društvo do toga došli (jesu li terorizirali kurdski narod i turske učitelje, ili bili apostoli mira i ljubavi) od sasvim je sekundarne važnosti. Oni su sigurno usavršavali svoj *core business* (razvijali gerilu i prevratničku partiju), izvodili nekakve prepade, terorističke akcije i ostale gluposti kojima se partizani inače zabavljaju. U

situaciji ograničavanja političke slobode i rata protiv normalnih političkih predstavnika kurdskog naroda PKK je vremenom uspio izrasti u stožernu političku snagu sa svojim respektabilnim hajdučkim odredima. Konkretna povijest njihove gerile je dozlaboga dosadna i sasvim nebitna stvar sa kojom se ne treba previše zamarati. Kao ni sa vojnim taktikama protuterilske borbe, nasiljem nad kurdskim civilima izazvanih ratom i slično. Sve su to politički nebitne stvari kojima se ne treba opterećivati.

Ono na što je potrebno obratiti pozornost razvoju je odnosa između države i gerile, uz posebni naglasak na unutarnjoj dinamici turske politike i promjenama u legitimaciji PKK. U tom je smislu bitno spomenuti prve inicijative za rješavanje kurdskog pitanja pokrenute od strane Turguta Ozala sa početka 90-ih. Ozal je naumio zaustaviti sasvim sumanuto i kontraproduktivno teroriziranje Kurda. Pokrenuo je vraćanje kulturne autonomije, inicirao pregovore sa PKK i razmišljaо о formalnom priznavanju kurdskog političkog subjektiviteta, konkretno – federalizaciju države. Ozal iza sebe nije imao jaku, široku političku podršku i to je bio njegov nerješiv problem. Oligarhijske i kemalističke strukture, uključujući naravno i službenu ljevicu, bili su otvoreni neprijateljji takvog kompromisa sa teroristima, a militanti PKK čekali su prvi povod za nastavak borbe sa fašističkom državom. Ozal je uskoro preminuo, a inicijativa bez ikakvih problema, uz dobru suradnju vojske i PKK, neslavno propala. Oligarhija se tada već pripremala za prvi postmoderni puč. Sada se već na mjesto bauka komunizma vratio reakcionarni islam, ali je kurdska separatizam ostao na svojem rezerviranom mjestu. Odlučna borba protiv PKK navedena je kao jedan od razloga puča, a njime osnažena oligarhija krenula je u još odlučniju ofenzivu. Politička legitimacija PKK, posebno po završetku Hladnoga rata, sve je više postajala prilično nejasna. Kako svima, tako i njima samima. Stare maoističke priče, marksizam općenito, više definitivno nisu bili u trendu, pa je trebalo naći uvjerljivije opravdanje nepomirljive borbe.

Rješavanje krize političkog identiteta omogućeno je hapšenjem Abdullaha Oc-alana 1999. i njegovim trajnim zatvaranjem. Time se Voda, oslobođen rutinskih revolucionarnih zadataka, mogao posvetiti čitanju nove, uobičajeno beskorisne, ali zato svježe ljevičarske literature i doći do fantastičnih ideja kojima je moglo biti riješena kriza identiteta. Jedna od njih bila je i raspuštanje Partije, njeno pretapanje u slobodarske institucije demokratskog konfederalizma. Rečeno-učinjeno. Radnička Partija Kurdistana (PKK) 2002. je preimenovana u KADEX (Kongres Slobode i Demokracije Kurdistana)²⁵, da bi 2003. otpočeo proces njenog raspuštanja/pretapanja u Kurdistanski Narodni Kongres (KONGRA-GEL). Vrlo je brzo postalo jasno kako raspuštanje Partije ipak ne ovisi jedino o dobrom željama i utopijskim vizijama njenih vrhovnih autoriteta. Kako se *ma-*

25 Ne mogu biti siguran da li sam ispravno preveo naziv ove institucije čemu je djelomičan razlog moje nepoznavanje jezika, ali i posebno smiješan ljevičarski fetiš stravično komplikiranog, sumanutog imenovanja svojih organizacija koje kada se skrate zauzimaju po pola pasusa (dobro poznat iz vremena našeg sumanutog samoupravljanja).

terijalna logika građanskog rata i žive, realne funkcije autoritarne partije/gerile ne mogu proizvoljno oblikovati i pokoravati bilo čijim voluntarističkim prohtjevima. Pokazalo se kako bi dosljedno guranje idealističkog, slobodarskog kursa zapravo značilo kapitulaciju, a na to partijski militanti, na žalost, još nisu mogli biti spremni. Legitimno je pitanje, od najveće političke važnosti (na koje je teško dati konačan odgovor) hoće li ikada to i biti. Partija je do 2005. stari naziv (PKK) ponovo pridružila fenomenu koji realno nikada nije nestao. No nova, slobodarska ideologija svakako je ostala, te je svoje materijalno uobličenje našla u oformljenim Sjedinjenim Zajednicama Kurdistana (KCK), slobodarskom institucionalnom kišobranu za razvoj demokratskog konfederalizma. Realno testnom igralištu za neposredno-demokratske eksperimente. Odnos PKK i KCK sasvim se prigodno čini usporediti sa odnosom našeg Saveza Komunista i organa radničkog samoupravljanja. Pametnome dosta o koristi i potencijalima za razvoj KCK. PKK je tako temeljito regenerirala svoju radikalnu ideološku legitimaciju, ali je zadržala stare forme i nastavila borbu bez većih praktičnih promjena. Takvo se stanje u biti održalo do danas. Kasnije ćemo se preciznije osvrnuti na nerješive probleme koje stari PKK sa novom slobodarskom ideologijom nosi u sebi i mogućnosti njihova razrješenja.

Prije toga je potrebno reći par riječi o opipljivoj i prisutnoj predstavničko-demokratskoj alternativi takvoj svježoj inkarnaciji starog, ogavnog, ljevičarskog miksa realne tiranije i slobodarskih utopija. Radi se jasno o buđenju legalnih kurdskih političkih predstavnika u parlamentarnim okvirima koje se od početka 90-ih odvijalo usporedo sa borbom PKK, ali i konačnoj, razboritoj promjeni kursa turske politike sa vladavinom AKP-a bez koje bi daljnji razvoj te demokratske alternative bio nezamisliv. Postepeno pojavljivanje kurdskih predstavnika u parlamentarnim okvirima krenulo je početkom 90-ih, od vremena Ozalove inicijative. Od tada je osnovan i zabranjen cijeli tucet kurdskih partija. Zabранa se odvijala po prokušanom, sasvim besmislenom modelu s kojim smo se imali prilike dobro upoznati pri općenitoj analizi demokratizacije u Turskoj. Imena pojedinih stranaka tu je čak i nepotrebno nabrajati pošto se radi o kontinuitetu jedne političke opcije. Tu se kurdsku parlamentarnu opciju svako nekoliko godina optuživalo kao državnog neprijatelja, terorista i, potom, zabranjivalo. Što je uglavnom značilo da se stranka morala pregrupirati, te aktivnost nastaviti pod novim imenom. Posljednja je zabranjena Stranka Demokratskog Društva (DTP) 2009. godine. Nju je naslijedila do danas aktivna, u kurdskim pokrajinama vladajuća Stranka Demokratskih Regija (DBP). Najvažnije je naglasiti kako se razvoj kurdskog demokratskog predstavništva ne smije u naivnoj, liberalnoj maniri, promatrati kao prirodni nastavak umjerene, demokratske tradicije čija je kičma slomljena udarom iz 1980. Predstavnička tradicija to svakako je, ali tek pod određenim uvjetima i u krajnjoj liniji. U međuvremenu se dogodio građanski rat koji još nije završen, a radikalni PKK realno je postao stožerna kurdska stranka. Zbog toga je kontekst razvoja kurdske parlamentarne opcije u realnim povijesnim okolnostima sasvim drugačiji od onih koje si zamišlja liberalna ideologija. Legalni su se kurdski politički predstavnici od samog početka ograđivali svake veze sa gerilom, dok ih je režim proglašavao ogrankom PKK

i na toj osnovi zabranjivao. U tom je smislu značajno demistificirati stvari, razumjeti prirodu kurdskega pokreta u cijelini i bitne političke funkcije PKK posebno. Političko značenje Radničke Partije Kurdistana naivno bi bilo svoditi na terorističku organizaciju, sumanuto radikalno ljevičarsku gerilu i slično. Ona je to, kako smo vidjeli, izvorno i bila, ali je povijesna situacija koju je turski režim za njih stvorio, omogućila da postanu i mnogo više od toga. Već smo rekli kako je nepotrebno upuštaći se u pitanja koliki je njihov *stvarni legitimitet*. Koliki god da je bio, čak i danas, 2014. godine, on je prilično značajan i ne smije se zanemariti. Dugogodišnja borba, građanski rat niskog intenziteta uz nastavak teroriziranja, političkog i kulturnog porobljavanja morali su proizvesti visku razinu lojalnosti među Kurdima bez obzira na unutarnje političke razlike. Zbog toga se najšire kurdska političko tijelo, sa različitim frakcijama i ciljevima (od anarhista do liberalnih-demokrata), realno ne može u sasvim odvojiti od gerile PKK i njihove borbe. Sasvim je besmisleno naglašavati potpunu odvojenost ili neposrednu vezu kurdske parlamentarnih opcija i PKK. Njihova veza ne mora biti neposredna da bi postojala, kao što se, ako i je neposredna, jedna i druga strana ne smiju poistovjećivati. Sama činjenica da su njihove političke logike i funkcije sasvim različite vremenom bi nužno proizvodilo sve veću i veću razliku čak i pod uvjetom da je legalna kurdska stranka pod direktnom komandom PKK. Zbog te je osnovne političke istine, primjerice, staljinistički režim i morao nametnuti onu totalitarnu, transmisijsku kontrolu nad međunarodnim komunizmom 30-ih godina jer bi u protivnom spontana politička evolucija samog pokreta u potpunosti razbila legitimnost službenog sovjetskog kursa.²⁶ Sam razvoj političkih fenomena/aktera spontano proizvodi njihovu kvalitativnu izmjenu i njihovo sve veće diferenciranje. Ključni preduvjeti takvog razvoja su, naravno, politička sloboda i odgovarajuće materijalne okolnosti. Zgodan primjer kvalitativne promjene nekog političkog fenomena kroz učešće u konkretnoj, povijesnoj borbi sama je Radnička Partija Kurdistana. Ona je krenula kao skupina ekstremnih ljevičarskih avanturista. Bila tek jedna od mnogih balavih frakcija 70-ih godina, da bi se u okolnostima građanskog rata prometnula u stožernu stranku kurdske narodnooslobodilačke borbe. Ključ rješavanja kurdskeg pitanja, kao i svih ostalih političkih problema u Turskoj (ali i šire) stoga je sasvim jasan i očit. To je *politička sloboda*. Režim koji je u stanju osigurati okolnosti neometanog razvoja političke slobode u stanju je riješiti sve svoje probleme.²⁷ Zbog toga je turska tragedija što su se njene vlasti toliko dugo trudile ograničiti razvoj kurdske političke subjektiviteta. To nas naravno ne treba čuditi s obzirom da je, kao što smo vidjeli, borba za tursku demokraciju, a protiv kemalističke ideologije i skrbničke oligarhijske vođena praktički do jučer, do lomljenja kičme vojsci i ekstremnom kemalizmu od strane moćnog AKP-a. Suvremeni razvoj kurdske demokracije 90-ih je godi-

26 Čemu se recimo, naivno, praktički do kraja života nado Trocki uslijed dubokog nerazumijevanja temeljnih političkih karakteristika sovjetskog režima i novog komunizma obrazovanog 20-ih godina.

27 Ono teže pitanje, koji je režim to u stanju, o kojem smo govorili i prvom odjeljku za sada ćemo ostaviti po strani.

na usporavan, ali, zbog približavanja konačnog kraja kemalizma i oligarhije više nije mogao biti zaustavljen. Demokratske reforme koje je konačno proveo AKP, uz razvoj i političko sazrijevanje samih kurdske stranaka u naše su vrijeme stvorile situaciju u kojoj je kurdska pitanje u okvirima predstavničke demokracije, na liberalnoj osnovi u bitnome riješeno. Što će reći: postavljeni su solidni politički temelji njegova rješavanja. Legalne kurdske partije su ovdje i gotovo ih sigurno nitko ne može ometati. Kurdska parlamentarna frakcija samo mora raditi svoj posao. Samim se time sve više i više diferencirati od širokog narodnog pokreta, gerile, utopističkih zagovornika neposredne demokracije, te na koncu i od samih sebe proizvodeći različite ogranke samog kurdskega parlamentarizma. U tom smislu, i ovogodišnji predsjednički izbori u Turskoj svakako predstavljaju pozitivnu tendenciju: kurdski predsjednički kandidat Selahattin Demirtaş izlazi na nacionalnu pozornicu i osvaja treće mjesto (doduše zahvaljujući glasovima sa pretežito kurdskim stanovništvom naseljenih područja). Uz takav politički razvoj biti će otvorena mogućnost za pronalaženje najoptimalnijih sadržajno političkih osnova za konačno rješavanje kurdskega pitanja.²⁸

Sljedeća stvar koje se potrebno dotaknuti (prije hvatanja u koštač sa problemom PKK i njegove nove, radikalno-demokratske legitimacije, koji je još uvijek tu, realan i zahtjeva posebnu pozornost) pitanje je promjene kurdske politike turske države pod komandom AKP-a. Erdoganova vlada od samoga je početka, uz ostale reforme, počela raditi na novoj kurdskoj politici. Za razliku od Ozalove inicijative AKP je iza sebe imao čvrsto političko uporište. A ipak je trebalo nešto vremena prije hvatanja u koštač sa tako *delikatnim* problemom. Ni u jednom trenutku se ne smije zaboraviti kako danas moćni AKP takav nije bio na početku svoje vlasti. Oni su se uzdigli do neupitne političke moći, ali takvo što tradicionalno nije sprečavalo oligarhijske strukture i kemaliste u rušenju *neprijatelja republike*. Radilo se o borbi koju je tek trebalo dobiti i velika je zasluga Erdoganove partije da je (kako se čini) u tome uspjela. Islamistička i konzervativna osnova omogućila je toj političkoj opciji odlučnu reviziju kemalističkih dogmi. U skladu sa dugom, časnom linijom turske liberalne desnice i islamizma, nova je vlada mogla jednom za vazda otkloniti sumanu priču isključivog turskog nacionalizma i sekularizma. Erdogan je zauzeo *liberalno-integracionistički* put rješavanja kurdskega pitanja koji, u skladu sa suvremenim, liberalnim političkim trendovima, slobodno očitovanje posebnosti kurdske identiteta, te obrazovanje autonomnih kurdske institucija, definira kao preduvjet učvršćivanja zajedničkih veza. Da takav kurs nema alternative svakom je iole inteligentnom trebalo biti jasno mnogo prije – da ne kažemo i prije gotovo stotinu godina. Inteligentnih je ljudi i političara uvijek bilo ali se njihov glas nije mogao čuti zbog konstantnog gušenja demokratskog razvoja od strane vojnih skrbnika nad *politički*

28 O takvim je, sadržajno političkim pitanjima stoga ovako apstraktno, iz zagrebačkih ili londonskih fotelja, kao što smo na samom početku naglasili, sasvim besmisleno, i zapravo politički štetno raspravljati, kao što je besmisleno na temelju unaprijed određenih ideoloških kriterija davati podršku ili izricati kritiku nekog realnog političkog procesa na terenu.

nezrelim narodom. Koliko su nedavno ostaci kemalističkog režima bili aktivni jasno je vidljivo upravo iz sudbine prve Erdoganove *kurdske inicijative*. Konkretni plan rješavanja kurdskog pitanja na liberalno-integracionističkoj osnovi iz 2009. nije izvršio svoj zadatak pošto je ustavni sud zabranio kurdska DTP. Pokrenuti proces, međutim, nije bilo moguće zaustaviti. Erdogan je osobno 2012. pokrenuo novu inicijativu za rješavanje kurdskog pitanja, ovoga puta uz direktne razgovore sa zatvorenom Ocalanom. Ta inicijativa, sa brojnim i vrlo opipljivim rezultatima traje do današnjeg dana, a njegova se nezaustavljenost, barem do strke oko Kobanea, činila sasvim neupitna. Ocalan je, svjestan kako proces suradnje sa demokratskom turskom vladom nema alternative, još uvjek prisutnim autoritetom uspio isposlovati obustavljanje gerilske dejstvovanja, uz povlačenje gerile iz Turske u Irak. Erdogan je, pak, nastavio sa sveobuhvatnim proširenjem slobode kurdskog naroda u Turskoj u okvirima zakonitosti buržoasko-demokratskog režima uz nepomirljivi, sasvim legitiman, zahtjev za prestankom oružanog ustanka, sa kojim se u suštini slaže i sam Ocalan.

Kurdski se problem u našem vremenu tako, sasvim je neupitno, počeo postepeno pretvarati u problem PKK. Radnička Partija Kurdistana kao gerilska organizacija sa svim svojim radikalno-demokratskim, antiimperialističkim i ostalim utopističkim iluzijama osuđena je na nestanak. Konkretan problem u cijeloj priči, što tipični liberali i buržoaski demokrati zbog svoje vlastite teorijske limitiranosti ne mogu shvatiti, leži u tome da ona, osim što mora istovremeno i ne može nestati. Povijesni i politički procesi nikada se nisu i nikada neće pokoravati apstraktnim, racionalnim zakonitostima. Vladavina kemalističke vojne oligarhije u Turskoj bila je sasvim iracionalna i disfunkcionalna, ali je to nije sprečavalo da bude vrlo realan povijesni faktor koji je prouzročio mnogo nesreće gotovo sto godina. Suština političkog djelovanja nikada nije u tome da se iracionalnoj, konkretnoj zbilji suprotstavljuje idealna, apstraktna, funkcionalna rješenja. Suština političkog djelovanja je u tome da se na osnovi što boljeg razumijevanja kontradiktorne političke realnosti pokuša formulirati što učinkovitiji način proglašavanja PKK i njene ideologije sasvim prevaziđenom, potrebno razumjeti njene unutarnje dvojbe i napetosti kako bi se taj nesretni politički fenomen moglo što učinkovitije sahraniti na đubrištu historije.

PKK se već neko vrijeme suočava sa problemom osmišljavanja svoje aktivnosti i definiranja političkih ciljeva. Njena prvotna, marksističko-lenjinistička legitimacija teško je održiva, barem u izvornom obliku. Time je direktno ugrožena realna struktura organizacije i sama borba kojih se dugogodišnji, požrtvovni militanti zasigurno ne mogu olako odreći. Radi se o specifičnoj situaciji u kojoj se politička identifikacija i uhodana praksa uzajamno podupiru u vanjskim okolnostima u kojima su i jedna i druga radikalno dovedene u pitanje. Borba protiv fašizma i imperializma turske države svakako teško može zvučati uvjerljivo dok ljudi gledaju televizijske kanale na kurdskom jeziku i slobodno biraju svoje političke predstavnike. S druge strane gerilska borba teško može

biti učinkovita u suvremenom svijetu sa tehnološki sofisticiranim protugerilskim rješenjima, koji terorizam proglašava ultimativnim zlom. Posebno jer lokalna populacija pokazuje sve manje interesa za konfrontaciju sa državom koja više, bez ikakve dvojbe, nije fašistička. Militantno jezgro PKK možda i ne pati od želje za samoodržanjem, ali sama logika njihovog dugogodišnjeg djelovanja, kao i ratno stanje u regiji, stavlja ih u situaciju po kojoj je priznavanje besmislenosti nastavka borbe u dotadašnjim okvirima jednako kapitulaciji ili čak izdaji. Zbog toga se javlja potreba za kreativnim reinterpretiranjem ideologije i širenjem djelovanja na druga područja uz zadržavanje stare osnove organizacije i *core businessa*. Pri tome stara partijska jezgra, sa svom svojom neodrživošću, ostaje jamstvo kontinuiteta autentične borbe i jedini pouzdani jamac *svete političke svrhe*. Problem jasno leži u tome da je sve teže i teže odrediti koja je to svrha. Uspješno širenje aktivnosti i ideološko otvaranje stvara političke i vrijednosne alternative koje se sve više suprotstavljaju *core businessu* i starim dogmama. Opstanak gerilskog jezgra PKK biva direktno ugrožen iz barem dva smjera. Kursa legalnih, predstavničko demokratskih institucija i kursa radikalnih, utopističkih eksperimenata. Partijsko jezgro, sa svojim *core businessom*, polazi od prepostavke kako je ono jamac o kojem ovise sigurnost i uspjeh kako demokratskog predstavništva, tako i radikalnih projekata. To je naravno opasna iluzija. Legalne stranke ovise o razvoju turske demokracije, a bivaju ugrožene održanjem PKK-ovog *core businessa*. Suprotnosti između kurdske parlamentarnih frakcija i PKK zbog toga se moraju sve više povećavati. S druge strane dosljedno shvaćena i provedena utopijska vizija *komunalizma* i *demokratskog konfederalizma* praktički bi značila trenutno raspuštanje Partije, nastavak borbe učinila nemogućom, pa stoga bila jednaka običnoj kapitulaciji. Jedino je razborito radikalno-demokratske eksperimente iskoristiti kao novu osnovu legitimacije, kao partijski projekt i novi, uvjerljiv razlog postojanja. No – kako se bude pokazivalo da se slobodarski projekt ne razvija u skladu sa očekivanjima (a to ne može jer je sam po sebi nerealan, stvoren na politički nedoučenoj osnovi) tako će političke frakcije koje se uistinu kače na takve gluparije Partiji davati sve manje kredita. Sve joj se više suprotstavlji. Tako se pokazuje kako širenje *core businessa* i ideološka regeneracija s vremenom moraju još temeljitije podrivati legitimitet Partije i gerilskog jezgra. Razvojem predstavničkih institucija sve će se više pametnih simpatizera kretati u tom smjeru, kao što će sa izostankom radikalno-demokratskih obećanja sve više onih malo glupljih, sklonih utopijama također odlaziti iz pokreta. Budućnost se PKK stoga, unatoč pokušajima regeneriranja, i upravo zbog njih, pokazuje nemogućom.

Ostaju samo dvije opcije: postupno dezintegriranje, raspadanje ili nekakva vrsta nasilne, ekstremističke reakcije. S obzirom na povijest organizacije ni ovaj nas drugi scenarij ne bi trebao iznenaditi. Bez detaljnih uvida u stanje na terenu, ali i s njima, sasvim se teško igrati proroka. No stvar ionako nije u prorokovanju, već u jasnoj viziji stanja i realnih mogućnosti. Pozicija zatvorenog vode Ocalana čini se maksimalno razboritom, dok su vjerojatno najopasniji stavovi militanata na terenu. Ocalan se, kako se čini, nastoji izboriti za častan izlazak iz ringa u kombinaciji sa održanjem radikalno lijevih, utopiskih nada u bilo kakvom obliku. Stoga pragmatično pregovara s Erdoganom i zagov-

ara prekid gerilske borbe. On bi u idealnom slučaju dobio i ovce i novce. Pragmatičnu suradnju sa novom, demokratskom Turskom oko priznavanja prava kurdske narodu, ali i stvaranje alternativnih, slobodarskih institucija u čijim bi se okvirima, bez nasilja i borbe sa vojskom mogli razvijati alternativni politički oblici, a kurdska narod mogao doći do kvalitativno više razine oslobođenja od one koja je bila zajamčena u staroj svrsi suverene, socijalističke države. Ocalanova vizija uglavnom je demokratski prihvatljiva i uskladiva sa liberal-demokratskim teorinama ukoliko se interpretira na ispravan način. Njenim bi dosljednim prihvaćanjem kurdsko pitanje bilo vraćeno u demokratske okvire, a radikalno demokratske zablude u praksi bi se mirno rasplinule kao što to obično biva. Zbog toga je razumljivo da je upravo Ocalan Erdoganov najdraži sugovornik. Problem leži u činjenici da Ocalan ne može imati potpunu kontrolu nad stanjem na terenu. Partija je u stanju trajno održavati vlastitu racionalnost jer nije opremljena za razumijevanje izvanjskih podražaja, a radikalno demokratski projekti u takvim okolnostima postaju opasno ideološko gorivo, opravdanje pogubnog političkog kursa i režima. Ratne situacije i zaoštravanje sukoba na regionalnom nivou također doprinose jačanju i održanju štetnog *core businessa*. Zbog toga se Ocalanova nova ideologija može pojavit i kao najbolji saveznik nastavka štetne političke prakse. I najmanja podrška nekakvim radikalno demokratskim planovima kao alternativnim, kvalitativno višim oblicima demokracije u situaciji u kojoj je potrebno graditi njenu bazu u biti je ponavljanje najgorih boljševičkih i ostalih radikalno lijevih grešaka iz prošlosti o kojima smo opširno govorili. Utopističke priče o radikalnoj demokraciji u okolnostima opće političke nestabilnosti mogu proizvesti jedino produbljenje kaosa i poslužiti za legitimaciju autoritarnih, sasvim neupitno antidemokratskih, politički disfunkcionalnih snaga.

XII. Novi kurs ljevice

Time smo u našem izlaganju došli do trenutka u kojem je potrebno sumirati zaključke i istaknuti njihovu važnost. Takvo je što u biti manje značajno pošto onome tko iz samog sadržaja nije u stanju razabrati suštinu nikakvo ekspliciranje ne može biti od velike pomoći. No, istaknimo ipak nekoliko bitnih točaka za kraj kako bi riješili napredvidljivije nedoumice.

Prva se točka tiče općenitih pitanja koja smo povukli na samom početku (I). Tada smo govorili o kontradiktornom odnosu političke slobode i stabilnosti poretku. Politička sloboda istovremeno osigurava stabilnost i podriva režim. Stabilni režim, pak, otvara mogućnost slobode, ali je nerijetko i destimulira. Zbog nemogućnosti konačnog otklanjanja te trajne političke napetosti u konkretnim povijesnim okolnostima povremenno dolazi do izrazito destruktivnih trendova po kojima zdravorazumska i pragmatična rješenja postaju izvor političkog kaosa, a radikalne idealističke i revolucionarne am-

bicije praktično učvršćuju staro, represivno stanje stvari. Kao što se politički poredak ne može trajno i konačno stabilizirati, tako ne može biti ni konačnog teorijskog rješenja dotičnog, po svojoj prirodi, bitno praktičnog i političkog problema. Zbog toga je jedino rješenje u krajnje realističnom, izrazito antiutopijskom političkom angažmanu oslobođenom konzervativnih teorijskih iluzija i punom usvajanju uvjerenja kako je jedino stalna, u odlučnim trenucima i revolucionarna promjena zatečenog političkog i društvenog stanja jedini jamac njegove dugoročne stabilnosti. Time smo općenito izložili razloge zbog kojih je jedino lijeva, progresivistička opcija u stanju sasvim transparentno i odlučno iznositi odgovore na goruća, aktualna politička pitanja. Zbog toga je pozicija od koje ovdje polazimo i koju nastojimo braniti radikalno lijeva.

Naš najveći problem sastoji se u činjenici da je konkretna ljevičarska politička tradicija, posebno ona razvijena kroz tegobno 20. stoljeće, ekstremno kontaminirana, zaražena najgorim oblicima političkih bolestina i stoga, u biti, sasvim neiskoristiva za stvaranje bilo kakve ozbiljne političke alternative u okvirima suvremenog, razvijenog kapitalističkog društva. Zbog tog se krupnog problema kao prvi zadatak postavlja radikalna kritika uobičajenih ljevičarskih predrasuda, povijesne tradicije, vrijednosti, kao i najintimnijih želja. Svoje nasljeđe ljevica i dan danas, u dobu površne ironije i cinizma (kao popularnog pokrića za intelektualnu lijenos i oholost), jako ljubomorno čuva i održava. Beskompromisno razbijanje ljevičarskih fetiša stoga je najhitniji zadatak svakoga tko na zdravoj osnovi želi graditi novu ljevicu, i uopće biti politički odgovoran.

Zbog neophodnosti takvoga zadatka razborit i dobronamjeran akter lako bi mogao upasti u zamku jednako nezadovoljavajućih liberalnih teorijskih fetiša (s jedne), ili nekritičko podržavanje oficijelne, buržoaske političke prakse (s druge strane). Takvu je zamku posebno teško izbjegći pošto nam se buržoaske iluzije u usporedbi sa onim ljevičarskim čine kao svijetle i istinite. Radi se naravno o optičkoj varci. Jedini način za otklanjanje takve opsjene postavljanje je alternativnog, realnog programa za rješavanje konkretnih političkih problema pored kojeg bi se službena, buržoaska rješenja morala učiniti beskorisnima, a srednje-stručna, liberalna teorija neuvjerljivom.

Pri tome se nipošto ne smije upasti u perfekcionističku, novu utopističku zamku po kojoj bi se konkretan politički program trebao glancati do savršenstva, pa ga takvoga postaviti da sjaji u političkom izlogu hraneći ego nekakve savršene, u biti akademske, ljevice. Upravo suprotno – progresivni politički program mora se spustiti u blato, uhvatiti u koštač sa najtežim političkim pitanjima. Uprljati se realnom poviješću i politikom, ali na njih, u skladu sa mogućnostima, konstruktivno utjecati. Zbog toga se ljevičarske svrhe ne smiju fiksirati u daleke ciljeve slobode ili radikalnog antikapitalizma koji svoju relevantnost uvjetuju konkretno odsutnim okolnostima. Onaj tko politički hoće govoriti nešto najprije mora da kaže o najhitnjim političkim problemima. Dati doprinos njihovom rješavanju.

Zbog tih je razloga i poduzeto pisanje ovog priloga diskusiji o problemima politike na Bliskom istoku. Ovdje se, kao što smo rekli, ne radi o ničemu doli obrazovanju jedne lijeve alternative prevladavajućem mišljenju i djelovanju – posebno na ljevici. Ako se na momente čini kako je malošto *uistinu ljevičarsko* u dosadašnjem izlaganju tu se, također, radi o optičkoj varci. To sve ono staro smeće neobičnima čini sasvim nepretenzionze i vrlo neutralne teze koje su ovdje iznesene. No – na samom je kraju ipak potrebno istaknuti nekoliko konkretnih političkih smjernica kroz koje se sasvim neupitno otkriva radikalno lijevi kurs za koji se zalažemo. Takve smjernice direktno su uvjetovane poukama izvedenim iz dosadašnjeg izlaganja.

Kakve bi dakle osobine mogla imati alternativna lijeva vizija koju bi trebalo podržati? Ona, prije svega, mora polaziti od dosljedno demokratske perspektive. U prethodnom smo izlaganju mogli vidjeti kako se lako najrazličitiji akteri (komunisti i kapitalisti, slobodari i autoritarci, progresivisti i konzervativci) mogu mobilizirati za borbu protiv demokracije. Do takvoga kursa vodi sto staza, a samo je jedna demokratska. To je put političke slobode. Pokazali smo kako je sasvim pogrešno od političke slobode i demokracije raditi fetiš. Zanemarivati njihove nužne prepostavke. No dosljedni se, nepomirljivi demokratski kurs sastoji upravo u beskompromisnom odbijanju svakog argumenta koji bi širio *granice demokracije* preko najmanje moguće razine. Ta razina s promjenom povijesnih okolnosti može varirati, ali se upravo zbog toga politička funkcija čuvara demokracije ne može zamijeniti višim vrijednostima i formalno-pravnim normama. Ljevica je povjesno, barem prije nesretnog dvadesetog stoljeća, bila najdosljedniji vitez demokracije. Ona bi to i danas trebala biti. Ali na realističan, razborit način. Ljevica se prije borbe za kvalitativno više, *radikalno-demokratske* ciljeve, treba najprije boriti za zaštitu njenih temelja od neopravdane, neodgovorne uzurpacije. To nipošto ne znači prelazak u buržoaski, liberalni kamp (kao što se uobičajeno otvoreno ili prešutno prepostavlja na radikalnoj ljevici) pošto se u povijesnoj praksi pokazalo da su buržoaske opcije bile nositelji konzervativnog ograničavanja demokracije, a liberalizam je u svojoj teorijskoj suštini antidemokratski. Građanske političke opcije ne žele samo limitirati neposrednu demokraciju, demokraciju savjeta i slično. Ograničavanje takvih eksperimentata podržati će svatko sa minimumom političkog obrazovanja i zrnom razboritosći. Buržoaske političke frakcije nerijetko su sklone neopravdanom limitiranju osnovne slobode izbora demokratskih predstavnika i opozicije. Velika većina oportunističkih i elitističkih liberala, zajedno sa komunistima i sovjetskim simpatizerima prihvaćala je legitimnost kemalističkog oligarhijskog režima. U najmanju ruku kao manje zlo. Time su podržavali disfunkcionalni režim u ratu sa politikom i vlastitom populacijom. Režim koji ni jedan dosljedni demokrat ne može tolerirati. Dosljednim demokratizmom ljevica se ne svodi na buržoasku, liberalnu poziciju, već je stvar obrnuta. Liberali i kapital priklanjaju se ljevici kada to čine. Moderna demokracija stvorena je kroz klasnu borbu radničkog pokreta, a ne u akademskoj raspravi, kroz aktivnost prosvijećenih intelektualaca (koji su po svojoj prirodi opasni za demokraciju). Zbog toga bi se danas upravo ljevica, zbog onoga vrijednog u njenom nasljeđu i veze sa interesom radničke klase, trebala

pokazati najdosljednijim štitom demokracije. Kako globalno, tako i posebno na Bliskom istoku. To se na žalost ne događa. Na Bliskom se istoku umjereni islamisti pokazuju kao nositelji borbe za demokraciju. Oni su to, kao što smo vidjeli na turskom slučaju, bili i povijesno. Zbog toga sva čast i podrška islamistima. Čast i podrška Muslimanskom bratstvu koje dok ovo pišemo pati pod udarima krvničke, sekularističke, vojno-oligarhijske hunte u Egiptu. No – gdje je ljevica? Sa koje je ona strane barikade? Direktno ili indirektno, zbog oportunizma ili nesposobnosti uglavnom sa pogrešne. Ljevičarska bagra i dalje ima svoje razlog i računice. Svoje utopije, svoje posebno važne sadržaje, i, na koncu, svoja *manja zla*. Dok se egipatska junta kupa u krvi pobornika demokratske vlasti, njeni se vjerniji pomagači nalaze na ljevici. Ili u Siriji. Tamo se borba vodi protiv bauka islamizma, protiv američkog imperijalizma, za nekakvu neposrednu, *kvalitativno višu demokraciju* ili se čak otvoreno podržava Assadov režim kao sekularistički i primjereno prepostavljenom barbarском stanju Bliskoga istoka. Ovako ili onako uvijek se propušta ono bitno – da su stvarni razlozi bliskoistočnog kaosa vojne oligarhije i nedemokratski režimi čije se održanje ne može tolerirati ni dana, ni sata, ni sekunde. Čiji je pobunjeni narod potrebno energično podržati svim raspoloživim sredstvima bez obzira na njihovu sadržajnu motivaciju ili podršku koju oligarhijski režimi mogu imati u određenom djelu zavedene ili potkupljene populacije. Današnja turska vlast jasno je istaknula razinu nulte tolerancije prema oligarhijskim režimima u svom okruženju i tako postala veći katolik od pape, tj veći liberal od SAD-a. Ona je odbila pokrenuti tenkove u svrhu kratkoročne zaštite Kurda u Kobaneu, te je naglasila kako je njena ambicija mnogo veća – neposrednije i dugoročno involviranje zapadne koalicije u sirijski građanski rat sa razbijanjem posljedica (Islamske države), ali i uzroka (sirijskog režima). Mudra, realistična ljevica trebala bi odlučno podržati takav buržoaski kurs, a ne patetično plakati nad sudbinom revolucionarnih Kurda koji su sami, po staroj ljevičarskoj liniji, pokazali sklonosti suradnji s režimom koji im je i prepustio samoupravu u okolnostima građanskog rata. Ako se neootomanističke regionalne ambicije turske države i *sultanistički stil* njenog predsjednika nalaze iza konkretnie i dosljedne borbe za uspostavu liberal-demokratskih režima na Bliskom istoku onda bi taj i takav neootomanizam trebao biti i ljevičarski saveznik. Ako je ljevica do sada na Bliskom istoku i sa crnim vragom koalirala u borbi protiv imperijalizma i islamizma, onda je vrijeme da okrene ploču pa krene surađivati sa *svakim vragom* ukoliko to nosi konačnu uspostavu stabilnih demokratskih režima. Neupitno najveći saveznik ljevice, ali i liberala, na Bliskome istoku je umjereni politički islam. Sva sredstva na raspolaganju moćnih zapadnih sila potrebno je staviti na raspolaganje tom savezniku, a radikalna ljevica, sa svoje dosljedno demokratske linije, treba podržati takav kurs.

Problem je, naravno, u tome što velike buržoaske sile svoju liberal-demokratsku ideologiju u pravilu žrtvaju oportunističkim kalkulacijama i, što u naše vrijeme ponovo postaje presudan faktor, geostrateškim pogodađanjem sa opasnim *ruskim medvjedom* oko interesnih sfera. Time se politička sloboda, ali i krv bliskoistočnih naroda žrtvuju tiranima. Buržoaska vanjska politika kalkulira i nerijetko bira tirane za saveznike. Za-

padna politika prihvata opravdanja nedemokratskih režima kako bi sasvim pragmatično, skrbnički pokušala osigurati dugoročnu, evolutivnu, kontroliranu demokratizaciju i liberalizaciju. Svjetske bi sile konzervativno, planski stvarali *uvjete za demokraciju*. Zbog toga je potrebno uporno isticati kako je dominantni obrazac vanjske politike zapadnih sila identičan unutrašnjem opravdanju skrbničkih, oligarhijskih režima kao što je bio onaj kemalistički. Vidjeli smo kako je takva konzervativna, oportunistička politika odgađanja demokracije put u političku katastrofu. Jer demokracija nije svjetli ideal što se treba ostvariti, već nezamjenjivo oružje u rukama slobodnog naroda. Kada se otklone utopijske tlapnje, a demokratski program postavi na razboritu, realističnu osnovu on se može istaknuti kao prvi zahtjev na zastavi političke revolucije koja se u Siriji, Egiptu, kao i ostalim autokratskim režimima ne može odgađati ni jednoga dana. Na tu političku revoluciju sa jasnim demokratskim programom, slobodnu od svake mistifikacije, nitko ne može pozvati tako beskompromisno kao dosljedna, razborita ljevica oslobođena političkih predrasuda. Takve jasno nema i ne može se u času stvoriti, ali je tim hitnije potrebno raditi na njenom stvaranju.

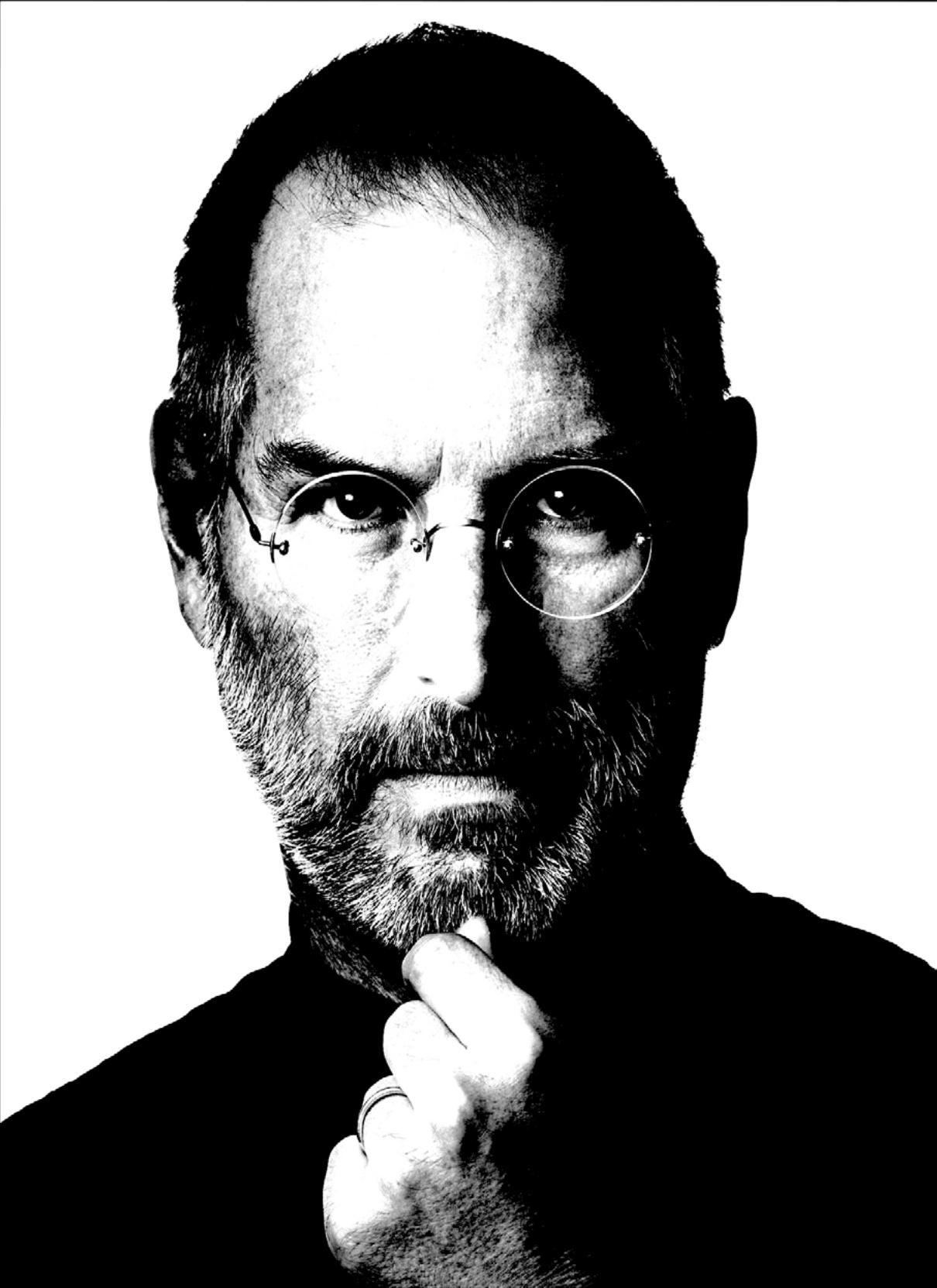
A to znači: u Zagrebu i Londonu raditi na rješenju problema na Bliskom istoku. Stvoriti političke alternative koje *ovdje i sada* zahtijevaju demokratsku revoluciju na svjetskoj razini. Takav dosljedni internacionalizam posebno je rijetka, u naše vrijeme izuzetno bitna, osobina čiji je najprirodniji nositelj politička ljevica. Zapadni ljevičari, u skladu sa starim dogmama, i dan danas iskazuju solidarnost u borbi sa potlačenim narodima protiv imperijalizma. To je zastarjela, štoviše i opasna, vizija. Dosljedni internacionalizam danas je politički kurs koji konkretne probleme *tamo daleko* doslovno interpretira kao *naše probleme*. Suvremeni internacionalizam treba se ostaviti nebitnih spekulacija o *stvarnom značenju* aktualne borbe (u napačenim zemljama romantičnih revolucija iz ljevičarskih mokrih snova), i posvetiti radu na stvaranju alternativnih političkih institucija i ideja kojima se problemi Bliskog istoka iz vanjskopolitičkih i dalekih pretvaraju u najhitnije i *unutrašnje* probleme. Narodima na Bliskom istoku više ne treba podrška suverenitetu, ekonomskoj i političkoj neovisnosti od globaliziranog, kapitalističkog svijeta. Njima treba politika koja će njihovu neovisnost o Zapadu, kao i neovisnost Zapada o njima razotkriti kao iluziju, a dosljedno osvijestiti istinu kako je svaki problem demokracije u Egiptu i Siriji jednak problemu u Hrvatskoj ili Britaniji. Kapitalistički politički *mainstream*, koji i sam pokazuje jasne tendencije ka globaliziranom shvaćanju politike, teško će sam od sebe napraviti takav odlučan internacionalistički iskorak. Uloga suvremene ljevice mora biti, kao što je nekada i bila, ići mnogo dalje u integraciji, nepomirljivo progresivno, tamo gdje kapitalistička logika zastaje. Njena uloga ne smije biti u razbacivanju utopijskim željama s jedne, a konzervativnim čuvanjem starih fetiša s druge strane.

Zapadna ljevica obranom suverenizma i antiimperijalizma naroda na Bliskom istoku, održavanjem starih predrasuda, čisti vlastitu savjest, održavajući zaštitu svojih partikularnih, konzervativnih, nacionalnih interesa. I mnogo više negoli liberalizmom

ideologizirana desnica potiče izolacionizam svojih moćnih država. Stvari je potrebno postaviti na drugačiju osnovu: ne treba Šesta flota ostaviti Bliski istok na miru; američka demokracija moć kojom raspolaže Šesta flota mora uspregnuti u konkretni interes egi-patskog i sirijskog naroda, koji je jednak sa dugoročnim interesom sviju. Demokracija se jasno, ne može donijeti na bajunetama, a dugotrajan, požrtvovan razvoj demokratskih institucija nema alternative. I zbog toga je konkretan rad na povezivanju borbe za demokraciju sa dosljednom internacionalističkom perspektivom, uz radikalnu reviziju ukorijenjenih ljevičarskih predrasuda ne samo moguć, već i nužan put razvoja lijevog kursa za Bliski istok. Tek na čvrstoj osnovi političkog realizma, internacionalizma i dosljednog demokratizma moguće je kreirati alternativne socijalne, ekonomski i kulturne zahtjeve.

Popis odabranje literature

- Bernard Lewis, *The emergence of modern Turkey* (Oxford University Press 1968)
- Erik Zurcher, *Turkey – A modern history* (I.B. Tauris 2004)
- The Cambridge History of Turkey. Turkey in the Modern World* (Vol 4) (Ed. by Resat Kasaba, Cambridge University Press 2008)
- Umut Azak, *Islam and Secularism in Turkey. Kemalism, Religion and the Nation State* (I.B.Tauris 2010)
- Özgür Mutlu Ulus, *The Army and The Radical Left in Turkey. Military Coups, Socialist Revolution and Kemalism* (I.B.Tauris 2010)
- Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey* (Oxford University Press, 2003)
- Cihan Tugal, *Passive Revolution. Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism* (Stanford University Press 2009)
- Gareth Jenkins, *Political Islam in Turkey. Running West, Heading East?* (Palgrave Macmillan 2008)
- Sükran Vahide, *Islam In Modern Turkey. An Intellectual Biography of Bediuzzaman Said Nursi*, (State University of New York 2005)
- Frank Tachau, Turkish Political Parties and Elections: Half a Century of Multiparty Democracy (*Turkish Studies*, Vol.1, No.1 (proljeće 2000), str.128-148, Frank Cass, London)
- William M. Hale, Turkish politics and the military (u: *Turkish Politics and the Military*, London: Routledge 1994, str. 301 -336)
- Jongerden/Akkaya, Born from the Left: the making of the PKK (u: *Nationalism and Politics in Turkey: Political Islam, Kemalism and the Kurdish Issue*, str. 123 – 142, Routledge 2010)
- Mesut Yegen, Citizenship and ethnicity in Turkey (u: *Middle Eastern Studies*, 2004, str. 51-66)
- Tarik Oguzlu, Turkey's Northern Iraq Policy: Competing Perspectives (u: *Insight Turkey* Vol.10, No.3 2008, str. 5-22)
- Özgür Yalçın, Kurdish Movement and Turkish Left (1961-1980): A Conflictive Partnership (Department of Political Science and International Relations, Middle East Technical University)
- Ahmet Aliş, The Process of The Politicization of the Kurdish Identity in Turkey: The Kurds and the Turkish Labor Party (1961-1971)

KORIST I GRANICE PODUZETNIŠTVA

- prilog raspravi o potencijalima socijalnog poduzetništva i važnosti političkog djelovanja -

SPOZNAJNI I POLITIČKI PRISTUP

Prepostavka dostoje rasprave o poduzetništvu, pa onda i socijalnom poduzetništvu kao specifičnoj, alternativnoj viziji istog, svakako je određivanje vlastite pozicije u odnosu na aktualnu dinamiku političkog i ekonomskog diskursa.

I

Da bi se o tome uopće moglo razgovarati potrebno je na neki način u okvirima *prevladavajućeg diskursa* razlučiti bitno od nebitnog. U njegovojo nepreglednosti i mno- goznačnosti prepostaviti neki red kao prepostavku smislene komunikacije. Već taj prvi korak sasvim je problematičan sa stanovišta legitimnosti spoznaje. Sam postupak prikaza fenomena (primjerice značajnih karakteristika trenutne javne diskusije, odnosa alternativnih političkih i ekonomskih strana u sukobu), polazište je sasvim ovisno o našem ishodu. Bez obzira na težnju za neutralnošću, u koju je moguće iskreno vjerovati, takav prikaz na ovaj ili onaj način ostaje u funkciji naše specifične svrhe, same omedene granica posebnog diskursa iz kojeg je nemoguće iskoračiti. Danas je, u vrijeme neupitnog trijumfa postmoderne filozofije, takvo polazište dogma koju rado preuzimamo.

To međutim nije jedina nužna prepostavka koju je potrebno imati u vidu. Potrebno je osvijestiti i neke specifične posljedice na odnos spoznaje i politike što iz nje proizlaze, nerijetko se previdaju, a posebno su važne jer se u njima otkriva praktična limitiranost uvjerljivih suvremenih spoznaja koje, upuštajući se u ovu raspravu, želimo učiniti što transparentnijima. Jer: takvi se *spoznajni problemi*, jasno, niti ne postavljaju

u okvirima popularne, *političke rasprave*. Oni tu, po njenoj prirodi, moraju ostati previđeni. Na toj se razini legitimnost vlastitih predrasuda **mora** prepostaviti. To **mora** ne proizlazi isključivo iz *realne* nemogućnosti vođenja sofisticiranje rasprave na popularnoj razini (po izostanku obrazovnih i kulturnih pretpostavki, tehničkih preduvjeta i slično), već i iz njene **specifične svrhovitosti**. Popularna politička rasprava ne služi produbljivanju spoznaje, razotkrivanju kompleksnosti problema s kojima smo suočeni, već njihovom **uvjerljivom simplificiraju**, sa praktičnim ciljem što jednostavnijeg obrazovanja temeljnog ideološkog konsenzusa bez kojeg je spirala društvene, kulturne i političke dezintegracije stalno prisutna prijetnja. Taj, iskoristimo dakle nesretan termin, *ideološki* karakter popularnog diskursa ne može se uzeti kao rezultat indoktrinacije, ali ni institucionalno nametnuta hegemonija vladajućih ideja, već određeni oblik praktičnog usklađivanja kompleksnosti svijeta i ograničenosti razumijevanja konkretnih aktera na masovnoj razini.

Razina popularne ideologije, generirane slobodnom javnom komunikacijom nevaspitanih i spoznajno nezainteresiranih, naravno, ne predstavlja jedini oblik komunikacije što opстоji u društvu i povijesti. Pored nje tu je svakako i razina komunikacije specijalista, upućenih u same stvari, koji djeluju s onu stranu uvriježenih predrasuda.¹ Oni probleme, u svoj njihovoj kompleksnosti, nastoje što učinkovitije razotkriti, doći u sam korijen problema. Otvoriti mogućnost njihovog kreativnog rješavanja. Tu se čini smislenim prisjetiti Lea Straussa i njegove transhistorijske zajednice šačice velikih umova čija se komunikacija odvija kriptografskim kanalima u svrhu zaštite od politički vladajućih predrasuda. Danas se čini kako neposredna, sigurnosna ugroza nositelja višeg znanja ne postoji. Suprotno: razvoj znanja, bez ikakvih ograničenja, postavlja se kao jedna od temeljnih političkih svrha. Samim time je moguće, bez suvišnih riječi, primijetiti očitu napetost između *upućene* spoznaje (koja se strahovito razvija i diferenčira) i demokracije (shvaćene kao vladavina sve ako ne apsolutno, onda bez ikakve dvojbe relativno *neupućenijeg* naroda). U realnim okvirima primarni nositelj te, spoznajno naprednije, sofisticiranje razine komunikacije svakako je akademija. Akademska zajednica, barem u teoriji, tu višu razinu diskursa ljubomorno gaji i održava (kako se prepostavlja – na opće dobro sviju). Formalna ekskluzivnost akademske zajednice danas sve više biva praktično ukinuta silnim udarom kapitala na preživjele ostatke, u biti, srednjovjekovnih, korporativnih privilegija u sferi proizvodnje znanja, kao i općom kulturnom ofenzivom profanog, plebejskog na posljednje ostatke aristokratizma. No takve tendencije formalnog ukidanja ekskluzivizma i staleških privilegija znanstvene zajednice (uz njeno sve veće pokoravanje logici tehničke i ekonomski racionalnosti) nipošto ne znače i njegovo realno ukidanje. Pošto to može ovisiti jedino o dubini *realnog rascijevanja*.

1 Upravo zbog toga proizvodeći mnogo postojanje znanstvene i filozofske predrasude koje se onda različitim kanalima povratno vraćaju u šire društvene okvire i postaju *materijalna sila* (Marxovim riječima), *znanje/moć* (Foucaultovim) i slično. Ta nam razina problema u ovom trenutku nije od presudne važnosti.

pa između popularnog i znanstvenog diskursa. Pa onda: *realna ekskluzivnost sofisticiranog, znanstvenog znanja i diskursa nasuprot popularno-ideološkoj razini profane javne diskusije* proizvodi **realnu hijerarhiju razina rasprave i njihova autoriteta.**

Unutar onoga što smo nazvali *opći javni diskurs*, dakle, realno postoji određena hijerarhija. Ta hijerarhija zasnovana je na specifičnoj namjeni različitih vrsta komunikacije. Ona danas, po postmodernoj teorijskoj revoluciji, više ne prepostavlja nepremostivu razliku između znanja i mnijenja; *episteme i doxa* u starom smislu. Ona prepostavlja diskurzivnu prirodu svakog znanja, pa se kao osnovu razlike uzimaju funkcionalne osobitosti različitih diskursa, a ne njihov odnos prema metafizički shvaćenoj istini. Te specifičnosti obično se praktično podudaraju sa očiglednom razlikom u upućenosti različitih aktera.

Svrha popularne diskusije o politici ili ekonomiji od strane onih neupućenih ne leži u razotkrivanju/rješavanju izazovnih problema kroz kreativno preokretanje postojećeg znanja, već u njihovom *što uvjerljivijem prikrivanju* (na opće dobro). Svođenju nerazumljivog, nepoznatog i kontradiktornog na poznato, razumljivo i logično. Ideološkom objašnjenju zbiljskih, kontradiktornih povijesnih procesa, čije odvijanje nije samo teško razumljivo već i praktično *potresa*, u pitanje dovodi prevladavajuće navike i uvjerenja koji predstavljaju nosive stupove inertnog političkog poretka. Sa tako shvaćenom funkcijom masovna, popularna razina diskursa ima svoju dinamiku i nikada ne može biti planski kontrolirana. No jedino je u njenim granicama moguće zadovoljiti neophodnu praktičnu svrhu – osiguranje minimuma discipline jedinki, grupa i društva u cijelini. Omogućiti funkcioniranje društvenog života u okolnostima u kojima teškoće pri razumijevanju kompleksnih procesa što ih zahvaćaju, ljudi potiče na nepredvidivo, potencijalno štetno ponašanje. Primitivnost popularne razne diskusije, smiješna uprošćavanja javnog mnijenja čak i u njegovim dvojbama i unutarnjim podjelama, u tom smislu ne predstavlja grijeh. Prije se radi o zasluzi – pošto masovna uvjerljivost istine (ma kakva ona sadržajno bila) ovisi o njenoj jednostavnosti i intuitivnoj prijemčivosti u okvirima vladajućih predrasuda.

S druge strane, diskusija na razini upućenih, na primjer – akademske zajednice, povinjuje se sasvim drugačijoj logici. Materijalni preduvjet iskoraka u kvaliteti spoznaje svakako je goli kvantitet znanja, usvojenih informacija. Tako oni koji se igrom slučaja nadu u prilici usvojiti veću količinu raznovrsnijih spoznaja dolaze u mogućnost na stvari gledati iz suštinski drugačije perspektive. Društvena funkcija njihova djelovanja sasvim je drugačija. Širenjem spoznajnih horizonata stalež upućenih (neovisno o tome o kakvoj se vrsti upućenosti radi, onoj u društveno-historijske ili prirodne pojave) ovlađava (relativno) uvjerljivijim načinima tumačenja postojećih nepoznanica. Samim time otkriva nepregledni horizont novih, prethodno nevidljivih. Kao što se i psihološki ospozobljava za lakše nošenje sa nelagodom koja iz toga proizlazi. Svojim detaljnijim upućivanjem u prirodu problema, za našu svrhu relevantno – političkih i ekonomskih,

uzorno obrazovani dobivaju bolji uvid u njihovu kompleksnost. Razumiju teškoće jednostavnih objašnjenja i rješenja. I upravo time bivaju najbolje opremljeni za njihovo rješavanje. Kritičke teorije nerijetko naglašavaju konzervativnu funkciju nositelja višeg znanja, naročito u okvirima uske sprege sa vladajućim društvenim institucijama. Tu je stranu uvijek potrebno imati u vidu, ali bi bilo vrlo štetno previdjeti kako unutar svake institucije postoji unutarnja napetost, a priznati stalež znanstvenika uz održavanje starog neizbjegno stvara i novo znanje (ako zbog ničega drugoga onda zbog neupitne činjenice kako održavanje starih predrasuda zahtjeva njihovo stalno redefiniranje i izmjenu njihova značenja). Osim toga, krug upućenih i stručnih uvijek je nešto širi od onoga što obuhvaćaju elitističke institucije, a akteri sa margine po svojoj prirodi uglavnom teže *prevrednovanju vrijednosti i proizvodjenju novog znanja*. Zbog takvih je razloga pogrešno previđati kako ekskluzivni društveni sloj upućene inteligencije ne može izvoditi legitimnost samo iz reprodukcije starih struktura znanja, već je mora zasnivati i na inovativnom doprinosu. U našem je vremenu zahtjev za takvim inovativnim spoznajnim doprinosom naglašeniji nego ikada u povijesti.

Praktični problem koji iz toga proizlazi sastoji se u činjenici da se upravo zbog toga rascjep između popularne i znanstvene razine nužno produbljuje kao nikada do sada. Hjerarhija različitih oblika spoznaje, sa svojim specifičnim funkcijama u naše vrijeme sve više se pojavljuje kao sasvim nov i specifičan politički problem. Ne kao izraz hegemonijskog nametanja reduciranih istina i privilegiranog statusa njihovih nositelja, već gotovo suprotno – kao izraz slobodnog razvoja novih znanja od strane upućene, kreativne elite i sve težeg uspostavljanja komunikacije sa širom, demokratskom političkom zajednicom. Zbog toga je prva stvar koju moramo odrediti naše polazište u odnosu na tu sve prisutniju podjelu i hijerarhiju. To je prvi zadatak pri određivanju svog mjesta u okvirima javne diskusije. Jednostavno pitanje koje se tu samo po sebi postavlja glasi: je li logiku i neophodnost te podjele potrebno prihvati ili je moguće i korisno osporiti njenu legitimnost, bilo u spoznajnom ili političkom smislu?²

Ovdje je prilično jednostavno odgovoriti na takvo pitanje, ali i mnogo teže obrázložiti takav odgovor. Jasno je i neupitno da iz više razloga moramo stati uz radikalno odbijanje ocrtane logike i rascjepa. No takvo što mnogo je lakše reći negoli i učiniti. Sam jezik i sadržaj dosadašnjeg izvođenja po svojoj se prirodi spontano izjasnio o stvari, i to nipošto na način koji odgovara našim željama. Dosadašnji tijek izlaganja očito pretostavlja određenu razinu *upućenosti i sklonosti sofisticiranoj komunikaciji*, te je samim time očito postavljen van granica popularne komunikacije. On je *realno ekskluzivan* i to je, po uvjerenjima kojih se držimo, loše. No veličina problema najbolje se očituje kada u obzir uzmem da ni alternativna mogućnost – populističko sakacanje teorije i

2 U spoznajnom kroz propitivanje vrijednosti iste za razvoj spoznaje (recimo kroz štetnost specijalizacije i izdvajanja znanstvenog staleža, razvojem njegova novog znanja kao nove ideologije i slično); u političkom kroz naglašavanje praktičnih opasnosti takvog rascjepa.

samosvjesno odbijanje elitističkog diskursa, ekskluzivne komunikacije u korist *zdravog razuma* – ništa učinkovitije ne premošćuje realni rascjep, već ga jasno – produbljuje. Kako onda ne prihvati logiku rascijepa i hijerarhije znanja? I zar nije očito da svaki pokušaj premošćavanja rascijepa znači štetno nasilje jedne sfere na drugom – ugrožavanje znanstvene autonomije diktaturom predrasuda i nevaspitanosti ili, s druge strane, ugrožavanje digniteta ljudi, njihove slobodne volje i identiteta diktaturom stranih i nerazumljivih istina umnih elita (za koje je danas više nego ikada jasno da su i same sasvim iskonstruirane i ne nalaze se u vezi sa višom istinom, pa stoga njome niti ne mogu biti legitimirane)? Prihvaćanje podjele i realne hijerarhije razina/funkcija spoznaje u tom se smislu uistinu čini kao uvjet maksimiziranja slobode u društvu.

Takvom se odgovoru, kao što je i naznačeno, ovdje ipak ne možemo prikloniti. Razlog tome ne leži (kao što bi se možda moglo pretpostaviti) u održanju utopiskske vjere u konačno jedinstvo ljudskog roda, fantastični spoznajni egalitarizam u čijim će okvirima bravari za užine raspravlјati o razlikama Platonove i Aristotelove metafizike. Klasno osviješteni metalostrugar Stanoje Ćebić onodobno se među proletarijatom raspitivao *ima li neko da je, na primer, čuo za Marx-a*. I dobio odgovor da takvoga nema. To jasno – s dobrim razlogom. Naš razlog za odbijanje prihvaćanja rascijepa i hijerarhije znanja o kojoj govorimo prije je skeptične i, u političkom smislu, defenzivne prirode. Sasvim konkretno: teorijski se neuvjerljivom pokazuje svaka legitimacija ocrtanog rascijepa pošto se iz dana u dan praktično pokazuje njegova politička opasnost. Ako je istina da jedinstvo naprednog znanja i proste društvene svijesti ne može biti uspostavljeno, politički se jednako štetnim čini održanje rascijepa.

Razvoj političke slobode bez razvoja političke odgovornosti nije samo jalov nego, što je mnogo opasnije, sasvim neodrživ. Suvremena demokracija bez podizanja razine opće političke odgovornosti teško može opstati. Politolozi taj problem uglavnom svode na potrebu za adekvatnom *političkom kulturom* kao preduvjetom održanja i razvoja demokratskih institucija. Pa se problem postavlja kao problem *obrazovanja za demokraciju*. Potiču se nekakvi građanski odgoji i slično. Takvo što sasvim je problematično pošto planski, građanski odgoj ne može odgovoriti na pitanje o vlastitoj legitimnosti. Ne može dati adekvatan odgovor na pitanje po čemu se suštinski razlikuje od obične indoktrinacije. Može reći što je demokracija u svom postojećem obliku, što je potrebno da bi funkcionirala, ali ne i **čemu** demokracija. To se pitanje onda prebacuje u sferu viših vrijednosti, istine, morala, religije itd. Tako se plansko poticanje razvoja političke kulture s jedne strane teorijski ne može samolegitimirati (tj. pojavljuje se kao izraz vladajućih dogmi i predrasuda), a s druge praktično, kao i svaka druga indoktrinacija, mora patiti od manjka učinkovitosti i na koncu se pokazati neuspješnim (što nam je, recimo, kolosalni neuspjeh obrazovanja za razvoj *socijalističke političke kulture* u starom režimu zorno pokazao).

Materijalistički, svakako i uvjerljiviji, odgovor je na pitanje zašto demokracija

negira potrebu za svojim krajnjim utemeljenjem u ovakvim ili onakvim temeljnim vrijednostima (bez obzira radi li se o moralnim, religijskim ili ideološkim). On naglašava presudnu važnost upotrebljivosti demokratskih formi za ostvarenje konkretnih društvenih interesa. Razvoj demokratskih institucija i vrijednosti time se veže uz realiziranje egzistencijalnih potreba konkretnih ljudi. Naličje i interpretacija tih interesa može biti, i uvijek je, kulturno i diskurzivno određeno, no one imaju svoju realnu, i uz to dinamičku, materijalnu (tj. sigurnosnu, tehnološku, organizacionu) osnovu. Na političko iskustvenoj razini različiti *interesi* i *egzistencijalne potrebe* očituju se na kaotičan i sasvim nepredvidiv način te ih se kao takve ne može izvesti iz jednog načela – bilo ono idealno ili materijalno. Takve *egzistencijalne potrebe* konkretnih ljudi koje si daju oduška predstavljaju izvor ugroze institucija, mogućeg političkog kaosa. Puštenе same sebi one su razorna sila. Stoga je naizgled problematično demokratske institucije zasnivati na golom interesu, pošto se čini da interes u empirijskom smislu znači kaos, a u funkcionalnom određenu vrijednost, ideju koja uvjetuje goli interes, a ne ovisi o njemu.

Praktično se takav problem pojavljuje u nešto drugaćijem svjetlu. Marksistička filozofija nadugo je i na široko problematizirala odnos materijalnih sila i konkretnih vrijednosti, povijesti i klasne svijesti; klasnog interesa kao kanala kojim se uspostavlja njihova veza i odvija posredovanje. I bez posebnog ulaska u detalje marksističke skolastike čini se kako je poslije nje nemoguće zanemariti vezu *istorijske materije, preddiskurzivne baze/konteksta i u njenom okrilju proizvođenih značenjskih struktura*. Marksistički koncept klasnog interesa danas je sasvim nespretan za korištenje i u biti prevaziđen. No to ne znači kako ne možemo govoriti o **političkom interesu** kao neophodnom posredniku između raznolikog, kaotičnog i nepredvidivog očitovanja empirijskih interesa različitih jedinki i grupa i materijalne dinamike historijskog razvoja, tj. promjena u biološkoj, tehnološkoj, ekološkoj, organizacionoj i uže političkoj okolini. Uvjerljiva artikulacija političkih interesa zapravo je politički zadatak prvog ranga. Takva artikulacija iz kiosa različitih empirijskih potreba zahtijeva obrazovanje jedinstvenog, konzistentnog interesa (pored drugih). Alternativni, na različite načine artikulirani politički interesi s jedne se strane nalaze u odnosu sa spomenutim historijsko-materijalnim realitetom, a sa druge u jednakо neraskidivoj vezi sa pojavnom razinom različitih subjektivnih traženja i interesa u njihovoј empirijskoj, neposrednoj manifestaciji. Uvažavanjem postmodernih teorijskih inovacija, odnos politički artikuliranih interesa i tih sfera nad kojima se obrazuje, potrebno je promatrati kao odnos meke nesumjerljivosti, uzajamne semantičke iritacije i prilagođavanja, a ne kao kauzalan odnos koji se odvija po unaprijed upisanim, metafizičkim zakonitostima. Kao što je i samu istinu **neposrednih interesa** i **istorijske zbilje** potrebno čitati u konkretnom, diskurzivnom smislu, a ne nerefleksivno i metafizički.

Održiv demokratski poredak, uvezvi u obzir izrečeno, u biti ne potrebuje nekačav zajednički političko-kulturni ideološki konsenzus. Njegov legitimitet ovisi o kreativnoj i uvjerljivoj artikulaciji različitih, suprotstavljenih političkih interesa kao odgovora

na dinamiku različitih povijesnih procesa. S obzirom na činjenicu da se historijski i materijalni uvjeti nezaustavljivo mijenjaju, te tako konstantno donose nove, specifične izazove, koji opet, s druge strane, pobuđuju različite subjektivne reakcije na njih, kreativno redefiniranje političkih interesa, prilagođavanje vizije okolnostima, razaranje starih političkih i kulturnih kompromisa jedino je u stanju osigurati legitimnost poretka političke slobode, tj. demokracije u budućnosti. Dobar primjer koji pokazuje kako se takav proces političkog regeneriranja odvio u prošlosti je politička povijest radničkog pokreta koji je kreativno artikulirao novi politički interes, obrazovao se u društvenu silu, da bi na koncu ponajviše doprinio stvaranju funkcionalne demokracije u okvirima buržoaskog društva, istovremeno izmijenivši mnoge aspekte njegova funkcioniranja.

Takav proces političke regeneracije u demokratskim okvirima sasvim je nezamisliv bez aktivne participacije širokih dijelova zajednice. Bez angažmana i učešća društva, tj. njegovih reprezentativnih dijelova, političke institucije ostaju bez poticaja i energije za promjenu, a legitimitet interesa koje reprezentiraju, ma koliko isti bili *realno* legitimni (u odnosu na sigurnosne, tehničke, ekonomske, ekološke razloge) dolaze u krizu. To će reći, sa praktičnog stanovišta gube svoju legitimnost. S druge strane bujanje angažmana na osnovi narodnih strasti, frustracija i površnih neartikuliranih interesa i predrasuda, pokazuje se kao znak neuspješnosti u kreativnom političkom artikuliraju alternativu, učinkovitog i, istovremeno, zajednici prihvatljivog odgovora promjene u historijskoj okolini.

Kakve posljedice takvi zaključci imaju na pitanje o hijerarhiji spoznaja i diskursa od kojeg smo krenuli? U čemu se očituje skepticizam zbog kojeg se bitnim čini odbaciti logiku toliko očiglednog rascjepa predstava i funkcija popularne i znanstvene komunikacije? U očitoj činjenici da je takav rascjep, koliko god on bio realan i utemeljen, koliko god postojali jasni trendovi za njegovo produbljivanje, politički štetan. Da je stoga prvi uvjet politički odgovornog djelovanja raditi na njegovom nadilaženju i premošćivanju. Alternativa tom stavu je ili ignoriranje očite političke opasnosti koja iz njega proizlazi, ili pesimistični fatalizam najbjednjeg tipa.

Pesimističnoj se varijanti teško što ima za prigovoriti osim ponavljanja što ona sama po sebi u političkom smislu uvijek sa sobom nosi – depresiju, dekadenciju i propast. Ignoriranju i minimaliziranju problema ima se za prigovoriti mnogo toga, a svi se prigovori mogu najjednostavnije povezati jednom riječju – naivnost. Ako se prihvate do sada izrečeni argumenti očito je kako održavanje *širokog političkog diskursa* na popularnoj, jednostranoj i banalizirajućoj razini zapravo, na dugi rok, doprinosi većoj nestabilnosti i nesigurnosti. Ideologija, pa makar se činila funkcionalnom, naprosto ne može osigurati trajnu političku stabilnost i razvoj. Razina javne rasprave izvan kruga upućenih stručnjaka mora biti podignuta ne samo zbog toga da bi narod bio u stanju prihvati rješenja stručnjaka, već zbog toga što stručnjaci upravo zbog svoje prirode nisu u stanju dovoljno učinkovito rješavati političke probleme. Stalna politička regeneracija u gore

naznačenom smislu, u biti nije stvar tehnokratskog rješavanja problema, već njihovog radikalnog redefiniranja. Obrazovanja alternativnih političkih interesa koji su u stanju promijeniti okolnosti, načina na koji se problemi definiraju. A takvo što, barem u demokratskim okvirima, upravo je nezamislivo bez unapređenja razine široke, političke komunikacije i aktivizma. S druge strane tog političko-spoznajnog rascjepa, na razini upućenih, obrazovanih diskursa javljaju se posebne, politički destruktivne tendencije. To je jasno trend sve prisutnijeg tehnokratizma. Uz staru, još uvijek aktualnu marksističku kritiku ideološke zasljepljenosti inteligencije kao posebne društvene kaste, posebno je korisno primijetiti neke probleme karakteristične u suvremenim okvirima. Nevjerojatan razvoj znanja u prošlom se stoljeću odigrao kroz prethodno nezamislivu specijalizaciju i tehniifikaciju. Znanstvena elita izgubila je svoja distinkтивna kulturna obilježja i privilegije. Sam proces, materijalne okolnosti i idealne svrhe njenog rada revolucionarno su izmijenjene i danas više ne možemo govoriti o znanstveniku kao onome koji je u potrazi za istinom, već više kao specijaliziranom *problem solveru*. Tu se, samo po sebi, ne radi o isključivo štetnim procesima. No neke od njihovih političkih posljedica jednakso su opasne kao i one tendencije ka populističko destruktivnosti nevaspitanih masa. Sve veće specijaliziranje, uz sve instrumentalniji karakter znanja one upućene, one *koji znaju*, sve više stavlja u situaciju neupućenosti, isključenosti iz razumijevanja fenomena izvan njihovog fokusa. Time sama elitna klasa onih *koji znaju* zapravo, uslijed svog razvoja, postaje, naizgled paradoksalno, sve više nevaspitanu. Taj trend politički postaje razoran u trenutku kada si stručnjaci, u arogantnom, naivnom precjenjivanju vlastitog autoriteta, uzimaju za pravo težiti neposrednom upravljanju povijesnim procesima, politikom. Stvar postaje posebno zabrinjavajuća kada se u obzir uzme kako se tehnokratska i populistička ideologija međusobno hrane i potiču, što funkcionalnu politiku i demokraciju u biti paralizira. I još: problem se dodatno produbljuje kada se praktično ispostavi da je zajednica upućenih, stručnjaka realno zajednica lijene prosječnosti, a ne nekakve izvrsnosti – čija dosadna razvikanost prije svega govorи koliko se o rijetkoj pojavi radi. Akademski diskurs, sofisticiran u svojoj prezentaciji, zapravo u glavnini ostaje direktno nekritički ovisan o predrasudama kao i onaj popularni. Ono što je akademija realno prije je leglo lijenčina i hohšaplera, mediokriteta i skorojevića, negoli nekakav superioran skup genijalnih umova. Ona uistinu kreativna i kvalitetna manjina tog u naše vrijeme nepreglednog *društva znanja* zapravo se mora suočavati sa teškoćama i promocijom svojih spoznaja. Primjena uistinu korisnih spoznaja na političkoj razini tako biva otežana i samim osobitostima zajednice učenih – pošto u prvi plan obično isplivaju predvidljiva, manje kvalitetna rješenja – naročito s obzirom na činjenicu da zadržavanje opće upućenosti na niskoj razini pogoduje većoj popularnosti lošijih znanstvenih rješenja i zastarjelih spoznaja.

Sagledavši navedene argumente u cjelini politički se i spoznajno naivnim čini podržati logiku podjele učenog i popularnog, tj. znanstvenog i popularnog diskursa. Barem kada je riječ o tretiranju problema od političke važnosti. Posebno se bitnim čini političkom djelovanju i studiranju pristupiti sa radikalnom netrpeljivošću prema naz-

načenom rascjepu. Tim više što se njegova realnost i racionalnost čini nedodirljivom. To znači da je potrebno pokušati ignorirati pravila učene i običaje popularne komunikacije. Kompleksne i neugodne probleme beskompromisno spuštati na zemlju bez povlađivanja narodnim predrasudama; ekskluzivnost znanja i autoritet znanstvenika obezvrijediti bezobraznim egalitarnim instinktom. To je pristup koji je, čini se jedini primjer teškom zadatku premošćavanja opasnog jaza o kojem govorimo.

II

Time smo konačno utvrdili kakvo je naše najopćenitije polazište, tj dali odgovor na nulto pitanje koje si moramo postaviti. Stoga se možemo vratiti na ono prvo od kojeg smo i krenuli: što se čini bitnim primjetiti u vezi sadržaja prevladavajućeg javnog diskursa u zemlji i inostranstvu, a da je relevantno za pitanja poduzetništva, pa onda i socijalnog poduzetništva kao naše centralne teme? Koje je mjesto naše političke pozicije u tim okvirima (ili se ona nalazi izvan njih)?

Tu se najprije potrebno osvrnuti na početak i kraj većine recentnih diskusija o politici i ekonomiji. KRIZU. Riječ koja je u zadnje vrijeme toliko izlizana da tjera na bljuvanje. Finansijska kriza iz 2008. i njene neposredne posljedice tu su, jasno, značajne. No značenje krize rasteže se daleko preko granica tog prijelomnog događaja. U različitim javnim diskusijama imamo opće krize kapitalizma, krize pojedinih država i države uopće, krize nacionalne i kulturne opstojnosti, krize neoliberalizma i prisjećanja na krizu kejnzijanizma koja joj je prethodila, krize države blagostanja i krize procesa međunarodne integracije, krize političkog legitimiteta i upravljanja, sigurnosne krize uz krizu odnosa *velikih sila*, humanitarne krize na periferiji i na koncu, da završimo sa neizostavnim Branimirom Bilićem, sveopću krizu duha i morala. Što nam je, dakle, činiti? Svima je jasno kako toliko popularna različitih kriza malo čemu koristi. Stvarni problemi koji stoje iza tako imenovanih kriza bili su tu i prije čitave buke, kao što će i ostati za rješavanje kada se sva panika slegne. Prije krize imali smo bauk *globalizacije*, onodobne ključne riječi. Procesi i problemi vezani za tu globalizaciju i dalje su tu, samo se sada popularno percipiraju drugačije. Recimo kroz prizmu *krize*. Potrebno je dakle istovremeno navigirati zaglušenim morem trendovskih fraza i pokušati razabrati na što se one zapravo referiraju.

Činjenica je da je 2008. došlo do pucanja nekretninskog, spekulativnog balona na američkom finansijskom tržištu. Činjenica je da je uslijed organske povezanosti takva eksplozija moralu izazvati spiralu samouništenja finansijskih institucija, sa kataklizmičkim posljedicama za realni sektor. S čime je direktno povezana činjenica brze i odlučne intervencije država u svrhu obuzdavanja domino efekta i stabiliziranja tržišta.

Istinitost tih činjenica, doduše, nastoji se osporiti od strane radikalne desnice i ljevice, drugova po sumanutosti i ekonomskoj nerazboritosti. Tržišno fundamentalistički uto-pisti smatraju kako bi uzdržavanje od intervencije i puštanje nedovoljno racionalnih aktera da snose odgovornost i propadnu bila dosljedna politika kojom bi se, nakon kratkotrajnih kolebanja tržište vratilo u zdravu ravnotežu i ekonomija regenerirala. Socijalistički uto-pisti pak smatraju kako je državno spašavanje banaka potvrdilo kako se politička vlast nalazi u rukama krupnog kapitala, a cijela je akrobacija realiziranje privatnog interesa javnim sredstvima; neka vrsta bukvalne pljačke gologuzog naroda. Suština argumenta i jednih i drugih radikala u biti je jednaka. I jednako tanka. Tako se većina iole razboritih ekonomista i političara, neovisno o tome pripadaju li liberalnoj ili intervencionističkoj struji, složila oko nužnosti dotične intervencije. Dalje: činjenica je da je šteta prouzročena samo eksplozijom, kao i posebno naprezanjem država pri intervenciji, izazvala realni ekonomski zastoj i krizu javnog financiranja mnogih *izloženijih* država. Također je činjenica da je tako delikatna situacija morala generirati mnoštvo nepredvidivih, a štetnih posljedica na nacionalnoj i internacionalnoj razini, kao što je vidljivom učinila nedostatak političke vizije elita i bezvrijednost znanja ekonomskih stručnjaka čiji se teško izgrađeni i ionako klimavi autoritet preko noći pretvorio u maglu. Takav je kontekst morao izazvati komešanje među narodom, pokušaje artikulacije alternativnih političkih i ekonomskih pozicija, i na koncu intenziviranje politizacije društva na svim razinama.

To se, dakle, može smatrati neupitnim. Ono mnogo upitnije ispravna je karakterizacija sadržaja komešanja i politizacije koja je nastupila. Prije krize imali smo svojevrsnu političku monotoniju i znanstveni konsenzus. Po krizi imamo hiperprodukciјu alternativnih vizija i interesa, uglavnom bez prevelikog pokrića, i povratak sukoba suprotstavljenih ekonomskih doktrina. Na desnici imamo radikalne frakcije tržišnih fundamentalista (uglavnom u Americi) kojima, kao i svim fanaticima, veće odstupanje zbilje od njihovih iluzija služi za utvrđenje istih. Po svom kreposnom, maloumnom, slobodarskom, zdravorazumskom instinktu oni prokljinju državu, centralnu banku, velike sustave općenito u čekanju drugog dolaska Krista – tj. konačne kataklizme koja bi ekonomiju vratila na razinu nekakvog sitnopolosjedničkog, isposničkog, izmaštanog kapitalizma kakav nikada i nigdje nije postojao. Nasuprot tim, specifično američkim iluzijama desnice u Evropi imamo, kako i spada, ognjištarsku, nacionalno-etističku čvrstu ruku. Tu jačaju različite vrste nacionalnih suverenista, ksenofoba, euroskeptika i antiglobalista. Za razliku od Amerikanaca europska ekstremna desnica u svojoj je srži antiliberalna.³ Ona održava viziju nekakve fašistoidne nacionalne autarkije, čvrstog vezanja ekonomskog interesa nacije sa političkim suverenitetom. U okolnostima krize neoliberalizma u njegovim razboritijim *mainstream* varijantama (koji je prije krize u biti

3 Britanija je u tom smislu, kao i inače, negdje na pola puta pošto partie poput UKIP nastoje promovirati nacionalni suverenizam na liberalnoj osnovi, sa kritikom mračnjaštva kontinentalne desnice.

bio neupitna doktrina centra, a to umnogome ostaje i do danas) razumljivo je da takve frakcije dobivaju na važnosti. Naročito uslijed specifičnih problema europske integracije, osipanja političkog legitimite i bauka multikulturalizma. Ne samo da je razumljivo da desnica u Evropi jača, već je jasno da su mogućnosti njenog uspjeha u dotičnim okolnostima mnogo veće negoli američke radikalne desnice. No – pravi problem ne leži u neposrednoj opasnosti da radikalna desnica uistinu prevlada, dođe na poziciju moći (iako se ni to ne može u potpunosti isključiti u nekim zemljama, recimo Francuskoj). Za sada je mnogo veći problem suptilni utjecaj, pritisak koji takvi radikalni vjetrovi vrše na centrističku, *mainstream* desnicu. Pošto u kontekstu političke bezidejnosti i prevaziđenosti starih programa centristička desnica biva izazvana da usvaja određene aspekte radikalnih frakcija koje jačaju. Tako nekakvi *tea party* fanatici nikada neće preuzeti republikansku stranku, ali je mogu prisiliti da se u svojim političkim odlukama sve više povinjuje njihovoj ideologiji. Najprije manipulativno, instrumentalno, no prije ili kasnije pomalo počne usvajati političku nerazboritost živog pokreta odozdo. Isto se može primijeniti i na *torijevce*, kao i na kontinentalne konzervativce. Primjer uspjeha Orbana u Mađarskoj prilično je indikativan u tom smislu. Naša je najveća sreća da takvi trendovi još uvijek izostaju unutar jačih, stabilnijih, neusporedivo kvalitetnijih stranačkih sustava velikih igrača na sceni.

Trendovi na ljevici, kao što je i za očekivati, još su interesantniji i kompleksniji. Uz sve specifičnosti desnica je uvijek suočena sa suženim brojem vrijednosti i interesa o koje se može osloniti. Iznimno su rijetki kreativni iskoraci kao što je bio slučaj sa fantastično inventivnim fašizmom i, posebno, nacizmom. Na ljevici pak, po prirodi stvari, uvijek cvijeta tisuću cvjetova. Svaki je ljevičar koji drži do sebe, na neki način, svoja frakcija. A to, ako ćemo ozbiljno govoriti o politici, nikada nije za pohvalu. Prosto je nevjerojatno s kolikim se brojem različitih frakcija u svakoj državi čovjek suoči kada proviri na web stranicu *Leftist Parties of the World*. A to su još uvijek samo partije – daleko tek jedan dio političke ljevice. Ljevica je tako, iako učinkovito i s dobrim razlogom potiskivana još od 70-ih, na margini, u šarolikim oblicima opstojala i prije krize. Glumila je važnost u okviru onog bedastog antiglobalističkog pokreta, izgradila uporište i parazitski se skrasila u okviru neprofitnog i kulturnog sektora. No – za pravi politički povratak ljevice morala se dogoditi kriza. Zagovarati mobilizaciju nije ni trebalo pošto se u odlučnom času borbe oko crvenog stijega uvijek skupe čete dobrovoljaca. Uglavnom studentske balavurdije, koju hrvatska desnica u naletu svog tipičnog idiotizma običava zvati *djecem udbaša*. Ipak ne treba pretjerivati sa karikaturama. Kada bi ljevica sav svoj utjecaj crpila iz aktivnosti ponesene omladine morali bi je svrstati u sasvim perifernu pojavu. A ona to, naravno, nije. Tu imamo i ostatke ostataka politizirane radničke klase, dio sindikata, socijaldemokrate i komuniste starog kova, postmarksističku intelektualnu kremu, svakojake slobodare iz civilnog društva i, na koncu, široku društvenu selekciju ideoloških simpatizera posebno vidljivu u zemljama sa herojskim nasljeđem ljevice (primjerice Grčka).

To je, dakle, slobodan opis socijalnog temelja ljevičarske aktivnosti. Sadržaj njene aktualne politike i zahtjeva varira, ali, s obzirom na opisanu sklonost frakcionaštvu, pokazuje očite tendencije homogeniziranja. Izgradnje sve utjecajnijih političkih organizacija, partija koje u nekim zemljama samo što nisu došli do vlasti. Talasanja i sukoba na ljevici, unatoč starim sektaškim običajima, jako je malo pošto (valjda) vlađa nekakva mobilizacija protiv zajedničkog neprijatelja (bilo da se radi o *mainstream* kapitalizmu, diskreditiranoj socijaldemokraciji ili radikalnoj desnici), ali i nedostatak strogosti, te inovativnosti u *drugarskoj* kritici. To svakako nije dobro pošto lijeva perspektiva postaje predvidiva, a njena atraktivnost vrlo limitirana. Pa se sve uglavnom vrti oko kritike neoliberalizma i predstavničke demokracije. Što će reći: naglašavanje nedovoljnog utjecaja masa na odvijanje političkog procesa, koje se automatski povezuje sa dominacijom kapitala nad političkim elitama. Procesi međunarodne integracije kritiziraju se kao kapitalistička obmana kojom periferiju žele održati u ovisnosti od centra. Sve pretpostavke neoliberalne ekonomske doktrine obezvredjuju se – uglavnom korištenjem predvidivih kejnjizijanskih argumenata povremeno nadopunjavanih mark-sizmom. S druge strane pouzdaje se u svakakve ovdje-i-sad alternativne modele koji u suštini mnogo više duguju neoliberalizmu, negoli starim intervencionističkim i markističkim logikama (u tu kategoriju djelomično spada i socijalno poduzetništvo). Nerijetko se agresivno ističu etički aspekti političkog djelovanja, pa se politika moralizira na jedan prilično patetičan način. Banke i finansijski sektor kritizira se slično kao što radi i radikalna desnica. I općenito: nastoji se funkcionirati po nekakvom narodnom *chatch all* modelu, retorički po potrebi obogaćenom starim frazama o radničkoj klasi i poštenoj inteligenciji. Razmjerna homogenost tako ocrtanog programa, tj. općenito ne talasanje i izostanak značajnijeg sukoba na ljevici, naizgled se paradoksalno podudara sa priličnom varijacijom perspektiva po pogledu ispod površine. Široka ljevičarska scena prostire se od politički aktivnih akademskih građana, preko šarolikog civilnog sektora i urbane kulturne scene općenito, radikalnijih sindikalista, političkih partija lijevo-od-socijaldemokracije (koje su ponegdje u značajnom usponu), marginalnih komunističkih i anarhističkih grupa. Na toj širokoj sceni (nacionalno i internacionalno) nipošto nisu nestale brojne konceptualne i praktično političke suprotnosti, pa je pitanje smije li se govoriti o jedinstvenom političkom usmjerenu. Da ipak može, najbolje se dokazuje izostankom uzajamne kritike između očito neuskladivih concepcija, kao i drugarskim sjedinjavanjem oko nekoliko zajedničkih pretpostavki. Te su, prosto rečeno, anti-neoliberalizam (koji se katkad poistovjećuje sa antikapitalizmom), anti-predstavnička demokracija (što se katkad poistovjećuje sa promoviranjem neposredne demokracije), anti-krupni kapital (što se katkad poistovjećuje sa zahtjevnom za samoupravljanjem).

Kakav je realni domaćaj lijeve scene, a posebno ozbiljnijih političkih stranaka čiji utjecaj iz dana u dan sve više raste? Ozbiljan odgovor na to pitanje zahtjevao bi ozbiljnije istraživanje, ali je za ovu svrhu moguće iznijeti nekoliko slobodnijih tvrdnji. U Americi, uslijed slabosti povjesnog socijalističkog nasljeta, pokreti poput *Occupy* praktički se teško mogu razlikovati od onodobnog antiglobalizma. Barem po njihovom

domašaju. S druge strane u Evropi, kao i sa desnicom, ljevica ima mnogo bolje izglede. Sadržajna smrt socijaldemokracije još od izuma *trećeg puta* u ovim kriznim okolnostima otvara široki prostor za novu ljevicu. Ponegdje dolazi do golemyih preslagivanja stranačkih sustava; kao u Grčkoj gdje je Syriza najprije proždrila PASOK, a sada je preuzeila vlast. Ili u Španjolskoj sa PODEMOS-om. I drugdje su trendovi jačanja institucionalne ljevice prisutni, iako umjereni. Van predstavničkog sustava obrazuju se različite institucije koje nastoje vršiti pritisak, razvijati se i što aktivnije utjecati na politiku. Kao i u slučaju desnice takva komešanja i trendovi iritiraju oficijelnu, faktički pokojnu centrističku socijaldemokraciju i za očekivati je prilagodavanja slično onima na desnici. Iako ovu novu, radikalniju ljevicu, kako se za sada pokazuje, možemo smatrati limitiranom u ideološkom i programskom smislu, ipak je ne treba smatrati sumanutom kao što je to slučaj sa radikalnom desnicom. Kada se stvari sagledaju u širokom kadru ispostavlja se da ono što *mainstream* mediji nazivaju opasnošću radikalne ljevice u suštini nije ništa radikalnije od nekoć sasvim normalnog programa stare socijaldemokracije.

U toj točki dolazimo do potrebe za osvrtom na centar, na trendove sve više ugroženog političkog *mainstreama*. Govoreći o ograničenjima probuđenih lijevih i desnih alternativa predstavničko-demokratskom i umjereno neoliberalnom konsenzusu moglo bi se pomisliti da je taj centar vredniji nego što je. Pošto je očito kako taj centar, taj politički i ekonomski kompromis koji je vladao od pada Berlinskog zida do krize iz 2008. može funkcionirati sve teže i teže. O krizi demokratskog legitimiteta općenito je moguće govoriti. U evropskim okvirima radi s o najhitnjem dnevopolitičkom pitanju. Institucionalna rješenja, odnos Unije, država i građana, uobičajeno su komplikirani, a prosječni građanin, uz svu propagandu i poticanje razvoja političke kulture i aktivnosti, ima osjećaj sve manjeg utjecaja. Političke elite poduzimaju sve što je u njihovoj moći da podignu razinu legitimnosti institucija, no metode koje pri tom primjenjuju u svojoj su suštini pretežno tehnokratske. Impuls političke vitalnosti koji se kreće odozdo prema gore jednostavno izostaje, te je sve jasnije o koliko se nezamjenjivom faktoru demokracije radi.

Na području ekonomске politike vlada određena bezidejnost i predvidivost. Prisutan je nastavak vladavine politički kontrolirane neoliberalne doktrine. No to više ne iz općeg uvjerenja u njenu superiornost, već iz neupotrebljivosti poznatih alternativa (kao što je recimo dosljedni povratak starih, intervencionističkih teorija i praksi). Kada netko, pod pritiskom jačanja ljevice, poput francuskog predsjednika Hollanda i pokuša zauzeti alternativni kurs vrlo brzo postaje jasno kako je isti nemoguć. I to – ne uslijed planske sabotaže i otpora klase kapitalista, već uslijed operativne zastarjelosti većine starih, socijalističkih i kejnzijskih ekonomskih pretpostavki i rješenja. Donekle je sličan i slučaj Zorana Milanovića koji je premijerski mandat započeo odmjerenim, razboritim naglašavanjem kako Hrvatska neće slijediti put bolnih rezova, kako neće gušiti ekonomiju jer je takva praksa iracionalna, kako će uz racionalizaciju proizvodnje nastojati pod svaku cijenu održati i visoku razinu potražnje. Nakon par godina neod-

lučnih glavinjanja ekonomske politike u zadnje je vrijeme shvatio kako se stvari moraju svesti na suštinu, najjasnije izraženu u formulaciji *nema besplatnog ručka*. Tu se ne radi o nekakvom paklenom planu, zavjeri političara, kapitalista i međunarodnih buržoaskih institucija. Drugačije jednostavno, Zokijevim rijećima, ne ide. A to i je najveći problem. Što se vizija političkog i ekonomskog *mainstreama* svela na jednu opciju, koja osim što očito kratkoročno stvara osiromašenje i intenziviranje eksploracije (i što je čak manje bitno) više ničim ne može uvjerljivo dokazati svoju teorijsku istinitost i blagotorni dugoročni učinak pošto je od prethodne krize svima jasno kako sa neoliberalizmom ipak nije otkriven ekonomski kamen mudrosti, već su prije od toga stvorena *oružja masovnog ekonomskog uništenja*. Situacija unutar političkog i ekonomskog *mainstreama* stoga je u svojoj suštini, barem na evropskoj razini, prilično depresivna. Kad skupimo sve ekonomske i vanekonomske faktore (sa posebnim naglaskom na st(r)anje u *russkoj sferi interesa* i naznake ozbiljnog zaoštravanja odnosa velikih sila, tj. dizanje glave autoritarne opasnosti sa Istoka kao posljedicu iznevjerenih prijetvornih obećanja tipično licemjernog Zapada), depresiju političkog *mainstreama* (vladajućeg posthladnoratovskog liberalnog političkog i ekonomskog modela) čini se kako nas krize čekaju i u budućnosti.

U tom je smislu važno istaknuti kako politički i ekonomski *mainstream* predstavlja centar moći. On je stoga i osnovna točka na koju se potrebno referirati. I ako se pokazuje disfunkcionalan, a trendovi u njemu nesretni i opasni, on je glavni neprijatelj na kojega je politički potrebno jurišati. U tom smislu, a i uvezši u obzir svjetonazorske pretpostavke od kojih krećemo, u ovom se radu moramo svrstati uz ljevičarsko traženje alternative (neo)liberalizmu i kapitalizmu općenito. Utoliko se politički i ekonomski centri moći pokažu funkcionalni, dovoljno vitalni i dinamični da se *iskobeljavaju* iz nereda koji su sami priredili, utoliko naš poduhvat gubi na smislenosti. No dok se to ne dogodi radi se jedinoj suvisloj političkoj reakciji. S druge strane naličje alternative koju ljevica postavlja, što se i do sada moglo razabrati među redovima, teško da se može smatrati zadovoljavajućim. Štoviše – još uvijek se nalazi ispod razine svog protivnika. Stoga je ovakvo pisanje u svom samozamijevanju pokušaj osnaživanja političke i ekonomske opozicije liberalnom *mainstreamu* radikalnom kritikom postojećih alternativnih, lijevih teorijskih uporišta i praksi.

III

Time smo jasno skicirali osnovna praktična i, u prethodnom djelu, neka od nešto apstraktnijih, teorijskih polazišta ovog rada. Sada je najprije potrebno ukazati na specifične veze među tim dvama razinama. Stoga je potrebno postaviti pitanje o društvenom rascjepu u vrstama spoznaje iz prvog dijela, na nešto konkretniji način. Primjerice, postaviti pitanje uzimaju li današnje lijeve alternative dotični problem u obzir i

jesu li načini na koji ga pokušavaju riješiti zadovoljavajući. Odgovor je jasan i porazan: dotični problem uglavnom se previđa, a načini njegovog rješavanja dodatno ga produbljuju. Obrazložimo ukratko takav zaključak.

Intenziviranje društvenih napetosti i otvaranje problema na mnogim razinama, sasvim razumljivo, dobiva svoj izraz na razini popularnog diskursa. Imamo različita buđenja tipičnih narodnih *mudrosti*. Recimo: različita koketiranja sa teorijama zavjera. Spekulacije o kontroli različitih *centara moći* kao istini iza pojave političkih problema. Stalno prisutni bauk razbojničkih bandi koje, eto, sve pljačkaju, pa se, po toj varijanti politika svodi na prikrivenu pljačku. Po potrebi se te narodne mudrosti kombiniraju pa se govori o bandi koja istovremeno pljačka i teži totalnoj kontroli. Na to se nadovezuju predrasude o nekakvoj kroničnoj nesposobnosti elita – promovirane od strane anonimnih narodnih galamđija (koji, istina, barem znaju što znači biti nesposoban). Prisutno je i depresivno samosažaljevanje svjetine po logici: *tako nam i treba kad smo glupi u svojoj poslušnosti*. Pod utjecajem takvih predrasuda periodično se pojavljuju nekakvi prosvjedi, neartikulirani izljevi narodnog bijesa ili organizirane aktivnosti grupe zahvaćenim takvim političkim boleštinama. Tu se radi o predvidivim, potencijalno opasnim, reakcijama mnogoglave narodne nemani. Na njih se nije potrebno posebno osvrati pošto su bezvrijedne i u potpunosti su zatvorene u onaj jadni, ideološki diskurs iz prvog dijela na njegovoj najnižoj razini.

Mnogo interesantnije pitanje je ono u kakovom se odnosu nalazi probuđeno društveno nezadovoljstvo i pokušaji obrazovanja ozbiljnijih, alternativnih političkih vizija. Jesu li vidljive naznake praktičnog premoštenja jaza između znanja i politike, teorije i prakse, potrage za истинom i narodnog interesa? Spajaju li pokušaji artikulacije konzistentnih, alternativnih političkih pozicija mudrost i znanje upućenih sa interesima nevaspitanog puka sa gaćama na štapu? Nova politička ljevica, na nacionalnoj i internacionalnoj razini, sve više nastoji istupati sa učenim objašnjenima političkih problema i vizijom rješenja istih. Ti pokušaji spadaju u okvire one politički inventivne artikulacije koju smo u prvom djelu imenovali ključnim preduvjetom političke regeneracije i pronalaženja učinkovitijih ekonomskih rješenja. Njima se otvara politička konkurenčija različitih vizija iz koje proizlazi pronalaženje novih rješenja za probleme. Vladajuće prakse i doktrine tjeraju se na usavršavanje i prilagođavanje, dok se alternativne učvršćuju, razvijaju, pa možda i prevladavaju. Neartikulirano nezadovoljstvo i pogubljenost masa uslijed novonastalih problema organizira se, konstruktivno kanalizira u okvire novih institucija kroz koje može istupiti u obliku političkog interesa sa zahtjevom vladavine. Opća razina upućenosti u društvene probleme se postepeno podiže, a dijelovi akademске zajednice se politiziraju i spuštaju na zemlju uz povećanje iskoristivosti vlastitih spoznaja. Time se, barem u teoriji, štetni jaz u razini spoznaje praktično premošćuje.

To praktično ne mora biti slučaj. Uzmimo hrvatski primjer. Ljevičarski trendovi što su na marginama životarili i prije *krize* njenim su nastupanjem odjednom dobili na

značaju. Posebno su postali prisutni po prvoj okupaciji Filozofskog fakulteta, događaja o kojem je danas dopušteno govoriti kao o inkubatoru nove ljevičarske scene. Uslijed vlastitog entuzijazma i globalnih poticaja ljevica je do danas razvila prepoznatljivu javnu aktivnost i stabilne institucije. Neovisne institucije sa određenim kontinuitetom rada (kao različiti BRID-ovi, CRS-ovi, Akademski sindikati, Filozofski teatri i slično), hrpa projekata u civilnom sektoru, filmski festivali, časopisi i televizijske emisije. Od nedavno i inicijativa za pokretanje Radničke fronte, (samozvane) *hrvatske SYRIZE*. Iako široko shvaćena scena ne može biti jasno svedena pod zajednički nazivnik do neke ju je mjere dopušteno promatrati kao jedinstvenu političku cjelinu. Iako, u našim okvirima, u odnosu na službenu političku vlast, ili cjelinu akademske zajednice, ili golemi privatni medijski prostor, ili raspoloženje velike većine populacije ta ljevičarska scena može izgledati beznačajno, sama činjenica da uspijeva održati kontinuitet te djelovati reprezentativno dovoljno je značajna. Nema razloga da joj se ne prizna status potencijalne baze za političku promjenu i demokratsku regeneraciju.

Zbog čega je onda njenu praksu, takvu kakva je, potrebno smatrati štetnom u najopćenitijem smislu o kojem smo govorili u prvom dijelu? Prvenstveno jer se čini da: 1) njenim načinom *politiziranja elita/obrazovanja masa* problem rascjepa u spoznaji ne biva otklonjen, već se zamagljuje, a onda i produbljuje; 2) politički uzevši ne predstavlja ozbiljnu i inovativnu opciju, već uglavnom djeluje predvidivo i limitirano; dok je u polit-ekonomskom smislu još uvijek izrazito ideologizirana.

Zadržimo se najprije na točki (1). Način na koji ljevičarski aktivisti, čak i oni akademski najobrazovaniji, pristupaju problemima o kojima govore sasvim je očito politički tendenciozan. *Politička tendencioznost* u ovom se smislu ne može poistovjetiti sa *političkom motiviranošću*. Politički motiviran akter može djelovati zasljepljeno ili razborito. Utoliko ukoliko je razborit nastojati će otici što dalje u učvršćivanju vlastite pozicije i pri tome težiti suočavanju sa što težim problemima, inventivno nadograđujući svoju stvar. Politički zasljepljen, pa onda i tendenciozan akter konzervativno će se držati utvrđenih postulata uslijed nesigurnosti pri iskoraku u nepoznato, i/ili po logici *ne talasaj* kako ne bi bespotrebno unosio nered, nesigurnost unutar pokreta kojeg je dio. Inventivan politički akter po logici svog djelovanja nastoji se maksimalno, u okviru mogućnosti, odmaknuti od ideološke logike uprošćavanja karakteristične za razinu nevaspitane svjetine. Koliko je moguće udaljiti se od ispravnih fraza i gotovih rješenja, kako bi politički ojačao svoju poziciju. Tendenciozan akter ne samo da će biti sklon u određenju svog političkog identiteta, metoda i interesa polaziti od nekritičkih polazišta, već će se time čak i ponositi kao svojom *političkom zaslugom*. Tretirati će ih kao neku vrstu otklanjanja *akademskih* i *salonaških* prepreka konkretnom učešću u politici. Ukoliko se faktično radi o članovima akademske zajednice i onima koje bi sagledavši cjeli-nu mogli nazvati obrazovanom, upućenom populacijom, onda njihovo politiziranje po tendencioznom obrascu nipošto ne znači da je jaz između teorije i prakse, znanja i politike, radnika i inteligencije premošćen. To mnogo vjerojatnije znači kako je *inteligencija*

preuzela onaj dio najgorih osobina *masa*, uz istovremeno gubljenje najboljih kvaliteta svojstvenih *inteligenciji*. To nije nadilaženje problema spoznajnog rascijepa, već nekakav truli kompromis narodnih strasti i predrasuda sa intelektualnom samouvjereničću i spretnom retorikom.

Takov se praksom jaz između popularnog *mnijenja* i stručnog *znanja* produbljuje. Jeftino politiziranje dijela *inteligencije* uvijek je najbolji poticaj mudrijem dijelu obrazovane elite da se praktično učvrsti u svom ekskluzivizmu. Kao što se običnim ljudima (kojima je isprazna kultura politizirane akademije ionako, na sreću, strana) ta *poštena inteligencija* u pravilu ogadi čim je uspiju primijetiti. I to s razlogom i uslijed, u ovom slučaju, blagovornog narodnog zdravorazumskog instinkta koji je u stanju bez problema odgonetnuti svu limitiranost ljevičarskih prosvjetitelja. Jer ta dična *poštena inteligencija* oduvijek je uglavnom mediokritetska, malošto ima za ponuditi, kao u intelektualnom tako i u političkom smislu. Povijesne dokaze takvih istina posebno je teško previdjeti s obzirom na iskustvo *nove ljevice* i njenih unutarnjih paradoksa. Problem marksističkog prosvjećivanja masa od strane entuzijastičnih studenata 60-ih nije ležao, kao što vjeruju liberali, u činjenici da su radnici željni novi auto, a ne klasnu emancipaciju. Problem je ležao u činjenici da neomarksistička inteligencija nije bila u stanju na uvjerljiv način povezati to dvoje, već ih je čak i suprotstavljala. Teorija sa kojom su tadašnji mladi radikalni pokrivali tako sumanute zahtjeve prema radničkoj klasi bila je filozofična, tanka, apstraktna, politički neuvjerljiva. Stoga je *nova ljevica* 60-ih godina doživjela političku katastrofu u skladu sa svojim zaslugama. Današnja *nova ljevica* kako se trudi izbjegći filozofičan, bajalački karakter, trudi se biti realistična.⁴ No razlika u pristupu malo što znači ako se iza nje krije jednaka sadržajna praznina. Odgovornom demokratskom narodu ne treba ulagivanje, već efikasnost u rješavanju problema. Put do političke uvjerljivosti ide preko **razvoja teorije, a ne njenog populariziranja**. Kao što i razvoj političke i ekonomske teorije, razvoj stručnog znanja, koji iz vida ispušta živ, konkretan interes naroda i važnost demokracije ne može biti praktično smatran razvojem i unapređenjem, već spoznajnom dekadencijom.

Kritika sadržaja političke i ekonomske doktrine aktualne lijeve alternative stoga je neophodna za dokazivanje njene praktične limitiranosti. I iako je ovaj rad općenito posvećen takvoj svrsi do kraja ovog uvodnog dijela potrebno je primijetiti neke općenite aspekte tog problema kojima se u nastavku nećemo moći baviti pošto će tamo biti riječi o suženom predmetu; najprije o poduzetništvu i poduzetničkoj funkciji općenito, pa onda o socijalnom poduzetništvu i njegovim mogućnostima. Ovdje pak moramo spomenuti neke općenite pogreške ljevičarske kritike, po kojima ista umnogome nalikuje svom neoliberalnom protivniku.

4 Iako se treba složiti sa Žarkom Puhovskim kada kaže kako je žalosno da ona uglavnom odbija učiti na iskustvima svojih drugova i prethodnika.

Prvi problem koji je nemoguće preskočiti redukcionističko je viđenje političkog fenomena. Općeprihvaćeno svođenje *političkog* na funkciju *ekonomskog*. Pri čemu se to političko nerijetko poistovjećuje sa nasiljem, a ekonomsko sa spontanom, racionalnom zakonitošću razvoja društva. Odnos ekonomskog i političkog fenomena stoga se ne promatra kao odnos dvaju autonomnih sfera, sa posebnim svrhama i logikama djelovanja, već se njihov odnos određuje na uzročan način. Dokazivanje postojanja takvih zabluda u slučaju liberalne doktrine nije teško pošto se ona njima ponosi. Jasno – uz uvjerenje da se radi o istinama. Tako je po njoj ekonomski sfera sfera slobode od prisile, sfera slobodnog očitovanja privatnih interesa koji se kroz nepogrešivu, spontanu regulaciju nevidljive ruke sjedinjuju u općeniti interes. Konkurenčija privatnih vlasnika potiče maksimizaciju opće učinkovitosti, iz čega proizlazi prirodan rast proizvodnosti na korist sviju – čak i tržišnih gubitnika ili običnih džabalebara. Pri tome je svima jasno kako *nema slobode za neprijatelje slobode*. Pa je silom potrebno suzbiti nekoliko smetnji, *sitnica* koje se ne podudaraju sa temeljnim pretpostavkama liberalne doktrine koje ova uzima za istine. Ta legitimna sila je, jasno, politička sila. Legitimnost politike tako ovisi o poslušnosti iste ekonomiji (ili preciznije o jednoj ekonomskoj doktrini koja se ni sama sa sobom, istini za volju, ne može u potpunosti dogоворити što sve spada u nužnu prisilu). Utoliko ukoliko politička aktivnost izlazi izvan zadanih okvira ona je nelegitimno nasilje. Nasilje koje je nemoguće moralno opravdati. Dakle – tiranija. To bi u osnovnim crtama bila dobro poznata shema tipičnog (neo)liberalnog tretiranja političkog fenomena.

Reduciranje politike, i podređivanje iste ekonomiji od strane ljevice nešto je nejasnije, kompleksnije. Marksizmu se, doduše, pripisuje ekonomski determinizam, no do zla boga kompliciran odnos *baze i nadgradnje, povijesti i klasne svijesti* na koncu najbolje pokazuje koliko je nošenje s doticnim problemima prijeporno za ljevicu. Kako bi izbjegli zakopavanje u marksističku skolastiku ovdje ćemo ipak poći od što prostijeg, zdravorazumskog ljevičarskog argumenta koji je ionako prevladavajuć, pa onda i najrelevantniji. Ljevica, progresivisti, ekonomski intervencionisti uglavnom polaze od društvene i ekonomске blagotvornosti političkog djelovanja i intervencije. Politika se tu ne promatra razdvojenom od ekonomije već se naglašava njihova međuvisnost, dok se društvo percipira kao integralna, međuvisna cjelina. Takve se pretpostavke, jasno, prigodno slažu sa kolektivističkom antropologijom i etikom. Nasuprot važnosti konkurenčije naglašava se suradnja, nasuprot golom privatnom interesu solidarnost. Liberalna logika u biti se okreće naopačke. No to samo po sebi i dalje ne znači kako shvaćanje politike nije reducirano i instrumentalno. Upravo suprotno – bit politike lako se može odrediti kao borba konkurentskih društvenih interesa. To jest nasilno provođenje jednog na račun drugog. Interesi o kojima je riječ uzimaju se kao *predpolitički*, realni, ekonomski, društveni interesi, a njihova politizacija kao njihovo *naoružavanje sredstvima prisile*. Neovisno o tome argumentira li se po logici marksističke ili nemarksističke doktrine ljevica političkom fenomenu uglavnom oduzima autonomiju i posebnu političku svrhotvorost, neovisnu od ekonomije. Njen *integralizam* to radi mnogo temeljitije negoli je liberali-

zam u mogućnosti.

Neprijateljska politika *laissez fairea*, čija se teorijska nekonzistentnost (s punim pravom) najprije razotkriva, olako se svodi na golo **političko nasilje**; ogrešenje o istrinski, ekonomski, znanstveno dokazani **opći interes** (ili u tvrdo marksističkoj varijanti partikularni, klasni interes od svjetskopovjesne važnosti). Iz činjenice da bogati vlasnici kapitala realno imaju koristi od nametanja liberalne doktrine, automatski se pretpostavlja da je njena dominacija isključivo posljedica njihove kontrole nad politikom. To jest **političko nasilje** protivno **stvarnom, prepolitičkom** interesu, stvarnoj ekonomskoj racionalnosti (naravno – definiranom u skladu sa postulatima vlastite ekonomске doktrine). U tom smislu imamo neobičnu sličnost socio-ekonomskih liberala i antiliberala – oboje vjeruju kako je prevlast neprijateljske doktrine na neki način rezultat političkog nasilja, a svoju vide kao otkrivanje istine koja je, jasno, socio-ekonomска. Uistinu dobra politika, ona ispravna, u zbiljskom je interesu cijelog društva. U sebi obuhvaća interes radnog naroda. To što taj opći interes je, što je konkretno u interesu radnog naroda različito je određeno u okvirima različitih ekonomskih doktrina. U ovom slučaju to je promicanje ekonomske slobode, u onom slučaju to je plansko usmjeravanje kolektivne ekonomске djelatnosti. Politika je, pak, sfera borbe za moć. Legitimnost ovakve ili onakve politike, tj prisile, izvodi se iz vanpolitičkih, ekonomskih svrha koje realizira ili onemogućuje. Time se ukida autonomija specifičnih političkih svrha, a politika promatra u reduciranom, instrumentalnom smislu.

Od presudne je važnosti primijetiti da se takvim postupkom sužava razumijevanje ekonomskog, kao i političkog fenomena. Politička i ekonomска sfera nalaze u konstantnoj vezi i nužno utječu jedna na drugu. No one funkcioniraju po dvama različitim logikama. Političke svrhe protežu se od osiguranja gole egzistencije povijesnih jedinki do maksimiziranja političke slobode kao praktičnog utjecaja na oblik i sadržaj te egzistencije. Ekonomска svrhovitost vezana je pak za maksimiziranje učinkovitosti njihove upotrebe, tj. instrumentaliziranja fizičkih i duhovnih potencijala tih istih povijesnih jedinki. Pogrešno je prepostaviti kako se jedna od tih sfera treba promatrati u funkciji druge. Njihov odnos nije hijerarhijski ili uzročan, ali ni odnos funkcionalne usklađenosti. To je uistinu, i prije svega, odnos uzajamnog trvanja, latentnog ili otvorenog nasilja. To nasilje proizlazi iz problema konkretnog usklađivanja njihovih specifičnih sadržaja, tj. političkog i ekonomskog fenomena.

Stvarni, historijski ekonomski trendovi i doktrine koje ih tumače nikada se ne mogu u potpunosti svesti na puka sredstva *političkih* ciljeva. Kao što se politička sredstva (mobilizacija i legitimna primjena sile) ne mogu razumjeti bez političkih svrha koje ih pokreću, kao da se po svojoj prirodi prvenstveno nalaze u funkciji, samoj politici izvanjskih, ekonomskih svrha, empirijskih društvenih interesa i slično. Politička sredstva najprije se odnose prema specifično političkim svrhama, dok se prema ekonomskoj zbijji odnose kao prema svojoj nužnoj, materijalnoj okolini. Politička se sfera svojoj ekon-

omskoj okolini prilagođava, kao i obratno. No jedna drugu nikada ne može ukinuti jer takvim postupkom ukida samu sebe. Ili bolje – tome može praktično težiti, uz golemo nasilje i destruktivne posljedice, kao recimo u slučaju staljinističkog totalitarizma.

Istinitost liberalnih i antiliberalnih ekonomskih doktrina potrebno je stoga ocjenjivati u odnosu na specifičnu ekonomsku dinamiku i izazove, a ne njihovim uzajamnim, tako uobičajenim, diskreditiranjem kao *političkih*. Njihova istinitost ne može se potvrditi političkim nametnjem, kao što se ne može ni obezvrijediti razotkrivanjem političkog interesa kojem pogoduje. Pri ocjeni ekonomске doktrine jedino je bitno koliko ona učinkovito odgovara aktualnim *materijalnim, historijskim* ekonomskim izazovima. Sasvim prosto: koliko je u stanju u konkretnim historijskim okolnostima osigurati razvoj opće proizvodnosti. Promjene u ekonomskoj strukturi, kao izraz rješavanja postojećih problema primjenom novog ekonomskog znanja, jasno, moraju biti politički ostvarene. Nametnute i osigurane političkim sredstvima. No to ne znači da postoji neposredna, uzročna veza između dvaju specifičnih sfera, politike i ekonomije. Različite političke svrhe moraju biti posebno artikulirane i jednakoj tako inventivno proizvođene. Njihov oblik, sadržaj i moć uvijek su ovisni o uvjerljivosti interesa koje predstavljaju. Politički interes koji je u stanju osigurati političku mobilizaciju i legitimitet samim time ne mora biti usklađen sa ekonomskim interesom društva. Otvoreno političko pitanje jest ono odnosa dobra zajednice i ekonomske/tehničke racionalizacije. Dijalektika odnosa političke i ekonomске sfere, tj uzajamna iritacija, napetost, međusobno prilagođavanje, pitanja su koja je potrebno promatrati s obzirom na konkretne historijske okolnosti. Izbjegavanje jednostranog redukcionizma, tretiranje političke i ekonomске sfere kao autonomnih i specifičnih stoga je od presudne važnosti.

Takvo razdvajanje glavni je preduvjet deidologiziranja ekonomskog i političkog diskursa. Rasprava o istinitosti liberalnih ili intervencionističkih doktrina, tj. ekonomskoj učinkovitosti ovakvih ili onakvih ekonomskih politika mora biti oslobođena svođenja na politički sukob. Štoviše: upravo politička produktivnost tog političkog sukoba ovisi o shvaćanju kako nema smisla protivniku ostavljati mogućnost izbora između toga da bude glup ili prevarant, tj. netko tko ne razumije stvari ili ima skrivene interese. Upravo takav postupak glavno je obilježe ideologizirane komunikacije. Prevladavanje takve diskusije prije ili kasnije rezultira razornim posljedicama po politiku, ekonomiju, ali i civilizaciju uopće. Dovoljno je pogledati što je za sobom ostavila ideologija markizma među našim narodom i narodnostima (ali i mnogo šire). Njene pogubne ostatke moguće je prepoznati čak i u slučaju probuđene ljevice o kojoj govorimo. Zar se ne osjeća nešto sasvim *skojevsko* u danas popularnom prešućivanju i zanemarivanju težine stagflacije 70-ih godina, krize kejnzijanizma, iskakanju ekonomije iz nacionalnih okvira, temeljite promjene tehnološkog sadržaja kapitalističke proizvodnje? Ili u svođenju neoliberalne revolucije na zavjeru pohlepnih kapitalista i njihovih političkih slugu? To su čak, promatravši samo retoričku razinu, neobično odbojne navade. Današnja ljevica u pravilu zvuči ideologizirano. Analizirajući rezultate deregulacije to se kontroverzno

ekonomsko rješenje dogmatski dosljedno i neizbjegno uzima kao ekomska katastrofa i objava klasnog rata. Planirana distribucija bogatstva u ruke onih 1% i barbarsko razaranje proizvodnih kapaciteta. Neoliberalnu politiku doslovno se svodi na nasilje, promicanje partikularnog interesa manjine i ništa više od toga. Iz tako jasnog definiranja problema, jasno, proizlaze jednakojasna rješenja. Povratak općeg narodnog interesa na mjesto pljačke od strane bogatih; povratak *stvarne* ekomske znanosti na mjesto neoliberalnog šarlatanstva; povratak provjerenih metoda državne regulacije na mjesto alkemičarskih eksperimenata *vukova sa wall streeta*. Pravda, istina i opće dobro na mjesto pohlepe, laži i sumraka vrline. Da; suvremeni ljevičarski diskurs uistinu zvuči prilično skojevski. Čini se nepopravljivo ideologiziranim. Takvim se pristupom u potpunosti zanemaruje i isključuje ekomska racionalnost određenih neoliberalnih mjeru. Zanemaruje se proizvodna nerentabilnost zaštićenih velikih sustava i iracionalnost nefleksibilnosti unutar ekonomskog poretka. Zanemaruju se posljedice revolucionarnih tehnoloških promjena čija primjena zahtjeva nove oblike upravljanja i uopće odnosa prema ekonomskom fenomenu. Zanemaruje se vezanost starog, intervencionističkog sustava za specifičnu historijsku situaciju razvoja nacionalnih privreda i nemogućnost teškoće provođenja takvih rješenja u uvjetima globalizacije. Takvi problemi uglavnom ne nalaze mjesta u ljevičarskom diskursu. Ili još gore – bivaju diskreditirani kao neoliberalne laži.

S druge strane imamo jednakojedno limitiranu neoliberalnu doktrinu koja na uverljivosti dobiva zbog slabosti protivnika. Kako drugačije objasniti činjenicu da imbecilna utopija tržišnog fundamentalizma, unatoč svemu, tako sporo gubi na ugledu? Praktična privlačnost neoliberalne doktrine u vrijeme njenog uzleta, unatoč teorijskoj plitkosti, proizašla je iz očite neučinkovitosti tada prevladavajućih rješenja. Ta doktrina sve je kontradikcije političkog i ekonomskog života svela na vjekovnu borbu dobra i zla. Borbu nasilne države, politike (kao po definiciji tiranske sfere), besposličara i ljenčina, privilegiranih, uhljebljenih parazita – i – slobodnog tržišta, ekonomije (transistorijski definirane kao slobodne komercijalne djelatnosti), kreativnih poduzetnika i radišnih malih ljudi okrenutih privređivanju, a ne pljački. Sa tako prostim, ideološkim polazištem (kao i u slučaju ljevice) sva pitanja i problemi lako bivaju riješeni. Ekomska znanost više niti ne služi istraživanju konkretnog uzroka problema, već predstavlja kanal primjene upisane dogme. Stoga je potrebno raspuštati razmjerno funkcionalne, u teoriji nepodobne sustave (da bi ih se zamijenilo sa tržišnom anarhijom) i srezati javnu potrošnju (osim u slučaju kada je potrebno sredjivati nered izazvan tržišnom anarhijom). Od populacije je potrebno tražiti odgovornost i konkurentnost, što će reći *više rada za manje para* (tj. intenziviranje eksploatacije) i za uzvrat nuditi obećanje kapitalističke utopije u neizvjesnoj budućnosti. *Dokazivati* zašto si kao društvo ne možemo priuštiti blagostanje u svijetu u kojem učinkovitost materijalne proizvodnje i bogatstvo proizvodnih kapaciteta, u čisto tehničkom smislu, sasvim neupitno omogućuje osnovno osiguranje egzistencije kao općeg prava.

Trezveno promatranje javnih polemika između ljevice i neoliberala, na različitim razinama i u različitim oblicima ponajviše razotkriva tupost i limitiranost njihovih diskursa. Kako je uopće moguće da se tako ideologizirane rasprave održavaju na životu? Jedan od razloga svakako leži u činjenici da se međusobno hrane. Iz toga proizlazi kako je jedini način promjene pokušati govoriti drugačije. Polazište od kojeg krećemo stoga bi se moglo sažeti u slijedeće: pokušaj artikulacije drugačije ljevičarske kritike neoliberalnih dogmi. U ovom slučaju, konkretno: raspravom o poduzetničkoj funkciji i mogućnostima socijalnog poduzetništva.

PODUZETNIŠTVO

Privatno poduzetništvo može se uzeti za srce (neo)liberalne doktrine. Ekonomska blagovtvrnost širenja tržišnih sloboda, opće deregulacije i stroge monetarne discipline teško bi bili tako uvjerljivi bez teorije poduzetništva. Poduzetništvo nije tek *jedan od pokretača ekonomskog razvoja*; ono se danas uzima za njegovu *otkrivenu tajnu*. Vjeruje se, barem u okvirima raširenih dogmi ekonomskog liberalizma, kako su razvoj poduzetništva i razvoj ekonomije po svojoj prirodi nerazlučivi, a ekonomska politika prvenstveno ima da vodi računa o poticanju i oslobođanju poduzetničkih potencijala.⁵ Kako, zašto i s kojim stvarnim legitimitetom?

I

Da se u slučaju poduzetništva radi o posebnom, gotovo posvećenom fenomenu jasno je već na razini najprostijeg, popularnog diskursa. U našim je, nekad socijalističkim zemljama, ono postalo dostojan nasljednik *udruženog rada* ili *samoupravljanja*. Realno egzistirajući socijalizam nije znao za ekonomski, društveni i politički problem koji se neće magično riješiti sa ispunjenjem potencijala *udruženog rada* i *samoupravljanja*. Pametni ljudi uvijek su znali koja je glavna kvaliteta čudesnih i univerzalnih ljejkova – ona da, uglavnom, ne liječe ništa. No takvih je bilo malo i, uz to im nije bilo dopušteno širiti skepsu o svijetloj budućnosti što čeka iza ugla. Iza ugla je, pak, čekalo samo produbljenje potiskivanih problema, pa je jednoga dana cijeli sistem pošao u vražju mater. Nakon prelaznog rješenja u obliku *nacionalnog jedinstva*, vrlo smo brzo dobili dostoјno, uistinu učinkovito, novo rješenje svih problema – *poduzetništvo*. Tržište tog

⁵ Već sam izraz poticanje poduzetništva u sebi sadrži nešto čudno i kontradiktorno. Plansko poticanje po svojoj je prirodi očito suprotstavljeno spontanoj, autonomnoj aktivnosti privatnih aktera. No, pustimo to za sada po strani.

novog lijeka mnogo je šire, a njegova dokazana uvjerljivost do današnjeg dana ne potrebuje čak ni zaštitu od zlogukih proroka što u nju sumnjuju. Njegova privlačnost toliko je velika da čak i mnogi ljevičarski kritičari *neoliberalizma*, prije svega oni radikalnog malograđanskog duha, rijetko imaju što da zamjere dobrom, *poštenom poduzetništvu*. Ili, kao što ćemo nešto kasnije i vidjeti, grade alternativna, *postkapitalistička* rješenja utemeljena na *etičkom poduzetništvu lišenom privatnog profita*.⁶

U ovom se dijelu, za razliku od onog prvog, ipak nećemo previše baviti analizom popularnog viđenja problema. Ukoliko želimo da kritika koju iznosimo ima dalji domaćaj moramo se pozabaviti sa ozbiljnom, teorijskom legitimacijom fenomena kojeg držimo sumnjivim.

Autor ključan za razumijevanje poduzetništva u suvremenom smislu je J.A. Schumpeter (1883. – 1950.). U njegovoj *Povijesti ekonomiske analize* sasvim se uvjerljivo da iščitati kako u okviru ekonomске teorije koja je prethodila njegovom radu poduzetništvo nije razmatrano kao poseban fenomen u svom čistom obliku. Poduzetnička funkcija tradicionalno je potpuno zapostavljena ili konfuzno brkana sa onima poslovnog rizika, vlasništva kapitala, sjedinjavanja proizvodnih faktora i organizacije proizvodnje. *Poduzimanje rizika* samo po sebi može značiti štošta. Stoga ne čudi da Richard Cantillon, rodonačelnik političke ekonomije koji je termin prvi koristio (i, ako je vjerovati Zvonimiru Baletiću uglavnom uzimao u značenju istom kao i *trgovac*) drži da su i “prosjaci i lopovi poduzetnici”. *Vlasništvo nad kapitalom*, kao moguća suština poduzetništva, dosljedno slijedeći logiku klasične političke ekonomije, pokazuje se kao razmjerno beskorisna djelatnost, svojevrsno ubiranje rente na novac. Kapitalist se već od Adama Smitha jasno razotkriva kao ekonomski parazit; blagotvornost tržišne konkurencije i sastoji se u tome da njegovu *rentu*, tj. *profit*, nemilosrdno obori do razine realnog do-prinosa, dakle približi nuli. Otud prirodan razvoj *teorije eksploatacije* od Smitha, preko Ricarda, do Marxa. S druge strane *organizacija proizvodnje*, tj. upravljačka funkcija sjedinjena je sa proizvodnim procesom, po sebi neovisna o vlasništvu, sasvim tehnička, neekonomski funkcijski. Iz čega i proizlazi socijalistički zaključak (bilo u svom radikalnom ili reformističkom obliku) o prevaziđenosti privatnog vlasništva i buržoaske ekonomije, te zamjene istih racionalnim upravljanjem društvene proizvodnje u cjelini. I na koncu: *sjedinjavanje faktora proizvodnje*, definicija u duhu J.B.Saya, na dobrom je tragu, ali i dalje ispušta ono ključno ukoliko se zadržava u okvirima *statične* perspektive. Ukoliko naglašava važnost čina sjedinjavanja ekonomskih faktora bez uzimanja u obzir *kvalitativnih promjena u prirodi proizvodnje* sa kojima se poklapa suštinska izmjena ekonomski strukture i, u biti, samog fenomena. U tom se smislu, od Schumpetera, presudnim za definiranje poduzetništva pokazuje **specifična kvaliteta i oblik sjedinjavanja**.

6 Potrebno je biti iskren pa priznati da većina današnje neosocijalističke scene možda i nije sklona takvim shvaćanjima, ali im se ni to ne može uzeti u prilog pošto se njihova viđenja pokazuju prilično dogmatska, predvidiva u svojoj kritici poduzetništva.

faktora proizvodnje, a ne banalna činjenica kombiniranja faktora s ciljem maksimizacije produktivnosti ili profita u okvirima zatečene ekonomske strukture i materijalnih pretpostavki.

Sam Schumpeter, poznat po ispravnoj tezi kako čovjek koji ništa nije napravio do tridesete ništa neće ni napraviti, još je u svojim mladim danima, u okviru analize ekonomskog razvoja i privrednih kriza, izoštio viziju i razjasnio specifično značenje poduzetništva. Pred kraj životnog i radnog vijeka, netko bi rekao na vrhuncu mudrosti, u svom je jedinstvenom radu o *kapitalizmu, socijalizmu i demokraciji*⁷ uz jasno određenje prirode poduzetništva, njegove presudne povijesne uloge, razotkrio i njegove *povijesne granice*, razloge neizbjježnog nestanka. Na osnovi Schumpeterove analize, ili bolje njenom razmjerno slobodnom, kreativnom preradom, u naše se vrijeme novog kapitalističkog poleta i općeg liberalnog entuzijazma poduzetnička funkcija uzdiže na pješestal otkrivene tajne ekonomskog rasta. I to sa takvom naivnošću i lakoćom sa kojom bi se intelektualni gorostas Schumpeterovog kalibra teško mogao složiti. No krenimo redom.

Govoreći o Schumpeterovom određenju poduzetničke funkcije i njenih ograničenja prigodno je krenuti od njegove kritike pretpostavki neograničene konkurenциje toliko karakterističnih kako za klasičnu, ali i neoklasičnu ekonomsku teoriju. Temeljna pretpostavka po kojoj je optimalna tržišna ravnoteža uzeta za normalno stanje u njegovoj se otrežnjavajućoj perspektivi pokazuje kao u zbilji neutemeljena predrasuda učenih ekonomista. Gotovo kao nužna zabluda discipliniranih učenjaka koji u svojoj fokusiranosti na idealne, konzistentne, teorijske modele ekonomske reprodukcije iz vida ispuštaju konkretan ekonomski život. Taj život nigdje ne izgleda kao savršena konkurenca neograničeno fleksibilnih tržišnih aktera. On se empirijski pokazuje kao život ograničene, monopolističke konkurenca. Što će reći: niti su proizvodi koji si konkuriraju po svojoj kvaliteti identični, niti je mogućnost privrednih subjekata da se prilagođavaju konkurenčiji apsolutna, niti realizacija njihovih interesa takvo što nužno pretpostavlja.

Stvarni tržišni akteri nemaju apsolutnu slobodu u oblikovanju svoje djelatnosti pošto su s jedne strane ograničeni objektivnim, nužnim limitiranim, a s druge strane sami ne mogu predstavljati maksimalno racionalne kalkulatore, već su u pravilu inertni i nesavršeno informirani. To samo po sebi u ekonomskoj zbilji ne predstavlja poseban problem pošto su i ostali akteri jednako neracionalni, neinformirani i inertni. Tako kupci njihovih roba realno nisu savršeni kalkulatori koristi već prije robovi navika ili proizvoljnih, kontingenčnih preferencija. Empirijski interes konkretnog ekonomskega subjekta stoga nije određen nužnim pretpostavkama neograničene konkurenčije. Sama kvaliteta konkurentskih roba u zbilji nikada ne može biti istovjetna, iz čega proizlazi

7 Jozef Šumpeter, *Kapitalizam, Socijalizam i demokracija*, Plato, 1998.

da je savršena konkurenčija praktično nemoguća pošto ne postoji identičan predmet oko kojeg bi se konkurenčija mogla razvijati. Proizvođači mogu, štoviše u pravilu svoju proizvodnju praktično i ostvaruju u uvjetima sasvim različitima od onih neograničene konkurenčije.

Suviše bi naivno bilo pretpostaviti kako genijalni klasični ekonomisti nisu bili u stanju primijetiti takve očite empirijske činjenice vidljive svakom zdravorazumskom promatraču. Kao što bi jednako naivno bilo vjerovati kako je genijalan ekonomist poput Schumpetera mogao pretpostavljati tako nešto. On je zasigurno vjerovao kako su profesionalne deformacije, zajedno sa specifičnim općim filozofskim pretpostavkama klasičnih ekonomista uvjetovale limitiranost njihove perspektive. Oni su idealan model uzimali kao *istinski realan i postojan*, kao zbilju kojoj empirijska pojavnost *tendira*. Znanstveni zadatak teorije u tom je smislu bio u razotkrivanju nevidljivih sila koje nužno upravljuju empirijskim činjenicama, a ne u opisu tih činjenica. Klasični ekonomski teoretičar empirijske privredne nesavršenosti uzimao je kao očite. No ono mnogo teže i od veće vrijednosti, čemu je kao znanstvenik težio, bilo je pronalaženje nužne zakonitosti ekonomskog života po kojoj se ekonomija, oslobođena vanjskih smetnji i slučajnosti, prirodno upravlja. Konkretna struktura potražnje, jasno, nije sasvim racionalna, no ona nije ni sasvim iracionalna – štoviše utoliko ukoliko je ekomska ona u sebi ima trageve ekomske racionalnosti i posjeduje spontanu tendenciju daljnjoj racionalizaciji. Fleksibilnost proizvodnje je, jasno, konkretno limitirana no, utoliko ukoliko ta proizvodnja nije u potpunosti podređena vanekonomskim svrhama, ona po svojoj prirodi teži prilagođavanju i ponašanju po logici savršene konkurenčije. Filozofska logika klasične političke ekonomije donekle se može usporediti sa logikom kršćanske teologije, u kojoj se očituje metafizička suština zapadne filozofije. Po njoj je sasvim jasno da je čovjek jadan, grešan, prolazan i nesavršen; te u tom smislu beskonačno udaljen od božjeg savršenstva. No on ipak nije od Boga razdvojen, on nije pod kontrolom Nečastivog. Pošto je nešto kao kontrola Nečastivog samo po sebi kontradikcija. Zakoni Nečastivog su kaos i ništavilo. Suprotnost savršenstva Božje egzistencije nije *zlo*, već *ništa*. Utoliko ukoliko je sve što je, u svoj svojoj nesavršenosti, čovjek mora da posjeduje nekakvu božansku kvalitetu, mora da na neki način *participira u božanskom poretku stvari*. U tom smislu otkriti istinu o Čovjeku znači otkriti istinu o Bogu. Razvojem moderne filozofije ta teološka istina postepeno je sekularizirana i u različitim, specifičnim oblicima ostala filozofski relevantna sve do druge polovice 19. stoljeća. Recimo do Nietzscheove obznane o smrti Boga. Krajnje, kako teorijske tako i praktične, konzekvence od tog vremena začete antimetafizičke filozofske revolucije do današnjeg dana se provode na različite načine. No – to je već povod za sasvim drugaćiju raspravu.

Ono što je ovdje bitno za primijetiti je činjenica da široko obrazovan ekonomist kao Schumpeter početkom dvadesetog stoljeća nije imao nikakvog *epistemološkog* razloga robovati predrasudama klasične teorije. To, jasno, ne znači kako je ista imala da bude obezvrijedena golim empirijskim fakticitetom u kojem ljudi, eto, svašta prodaju pa

zarađuju ili ne, nekakve konkurenčije ima ili nema, sad se prodaju ovakve sad onakve robe i slično. On je pošao od alternativne teorijske vizije ekonomskog procesa. Njegova teorija izrazito naglašava bitnu razliku između *kvantitativne* i *kvalitativne* strane razvoja proizvodnje, pa onda i, s tim usko povezanu, razliku *statičke* i *dinamičke konkurenčije*. Teorijsko pitanje koje si je Schumpeter morao postaviti glasi: ako je istina da logika neograničene konkurenčije ne djeluje u realnom ekonomskom životu, što pokreće ekonomiju? Što potiče razvoj proizvodnje i učinkovitosti, o kojima direktno ovisi razine općeg bogatstva i blagostanja? Težnja za bogaćenjem i sama trgovina kao po sebi progresivni faktori dolaze u pitanje sa rušenjem mitova o savršenoj regulaciji *nevidljive ruke*. Ako se tajna ne nalazi u otvaranju prostora slobodne, ili bolje, stvaranju uvjeta neograničene konkurenčije (kao što je uzimala klasična politička ekonomija) pošto se ista otkriva kao tek nešto više od obične predrasude, koje je stvarno uporište ekonomskog rasta i razvoja?

Načinom na koji je odgovarao na dotično pitanje Schumpeter si je osigurao mjesto u povijesti.⁸ Tajna je u prebacivanju fokusa na dinamičku dimenziju ekonomskog razvoja i njegove konkretnе povijesne nositelje sa svojim specifičnim socio-kulturnim i motivacijskim osobitostima. Stara teorija na konkurenčiju je gledala kao na prirodni zakon. Idealni ekonomski akteri (kao **suština, istina** onih empirijskih, nesavršenih prema prethodno naznačenom metafizičkom ključu) definirani su kao savršeno racionalni i informirani slobodni subjekti očišćeni svih konkretnih svojstava. Njihova motivacija određena je isključivo utilitarno, ali sasvim apstraktno, na dosljedno univerzalistički način. Ekonomski odnosi takvih aktera javljaju se kao izraz želje za maksimizacijom koristi u čistom, formalnom smislu (dakle ne kao sredstvo zadovoljenja konkretnih, promjenjivih i relativnih subjektivnih svrha, već kao sredstvo maksimizacije apsolutne količine svih mogućih svrha kojima subjekt raspolaze). Zbog toga se privatni interes ekonomskog subjekta klasične liberalne teorije ne zaustavlja na konkretnim, empirijskim dobrima i potrebama, već je po svojoj prirodi određen kao beskonačan.⁹ Kao prirodni, savršeno pravedni i neutralni regulator odnosa takvih ispraznih, beskonačno sebičnih aktera pokazuje se konkurenčija. Savršena konkurenčija između idealnih, formalno ravnopravnih ekonomskih aktera njihove dobitke uvjetuje dobitcima drugih pošto se ni jedan ekonomski odnos ili čin ne smatra legitimnim prije negoli je dokazao kako maksimizira korist (u prethodno definiranom smislu) aktera sa druge strane. U razvojnem smislu to znači kako tržišni akteri-proizvođači jedino racionalizacijom proizvodnje, koja povlači apsolutno uvećanje dobra drugih aktera-potrošača, mogu doći do apsolutnog uvećanja svog interesa. Konkurenčija među proizvođačima istovremeno

8 Iako bi bilo pogrešno previdjeti kako je i prije njegova vremena bilo specifičnih pokušaja okretanja logike klasične ekonomije naglavačke uz naglašavanje značaja promjena u kvalitativnoj strani proizvodnje. Prije svega onaj Marxov – o čemu će biti govora u drugom dijelu II.

9 Prva istina kojom se i danas indoktrinira svaki srednjoškolac predrasuda o *beskonačnosti želja i prirodnoj težnji pojedinca za njihovim apsolutnim maksimiziranjem*.

ograničava rast njihovih dobitaka preko prirodnih granica, kao što ih potiče na stalno prilagođavanje i daljnje funkcionalno usavršavanje proizvodnje na opće dobro. Tu se radi o jednoj metafizičkoj i evolucionističkoj viziji ekonomskog razvoja. Ona ona je po svojoj formalističkoj, univerzalističkoj prirodi sklona stavljajući po strani kvalitetivne dimenzije ekonomskog razvoja. Previđaju specifičnih ekonomskih, ali i općehistorijskih, posljedica promjena iz kojih proizlazi razvoj proizvodnosti, revolucionarne tehničke promjene i slično.

Klasična perspektiva uzima da konkretno postoji više načina različito učinkovitog uposlenja raspoloživih ekonomskih faktora. Unapređenje učinkovitosti za sobom povlači smanjenje troškova i povećanje profita koji se brzo, uslijed konkurenциje, obara na prirodnu razinu. Tehnološke inovacije prvenstveno se promatraju u kvantitativnom smislu – kao sredstva ušteda i povećanja učinkovitosti, dok se u drugi plan stavljaju njihovi inovativni efekti, **revolucionarne posljedice njihovih primjena na same uvjete konkurenциje i prirodu proizvodnog procesa**. Promjena kvalitete proizvodnog procesa u staroj se paradigmama ne previđa, ali se stavlja izvan fokusa ekonomske znanosti. Ona se promatra kao usavršavanje starih oblika proizvodnje (sa prirodnim pokretačima i predefiniranim svrhamama) koje je glavna osnova ekonomskog rasta. Schumpeter inovativno doprinosi stvaranju nove paradigmme koja stvari okreće naglavačke naglašavajući kako je kvantitativan ekonomski rast uvijek rezultat konkretnih, kvalitativnih revolucija u procesu proizvodnje. Revolucija kojima se praktično i tehnički redefinira čak i sama priroda ekonomskog fenomena, pa se stoga više ne može govoriti o bilo kakvim predefiniranim pokretačkim silama i metafizičkim svrhamama ekonomskog razvoja. Kvalitativna promjena u proizvodnom procesu ne potiče stare ekonomske oblike i aktere koji ih reprezentiraju na prilagođavanje, već u potpunosti ukida njihovu racionalnost. Ona, a to će se pokazati posebno važno, ne predstavlja korak naprijed prema trenutnom unapređenju prosperiteta zajednice, već predstavlja udar na stare načine proizvodnje i blagostanja. U staroj je teoriji savršena konkurenca određena kao preduvjet svemoćnog djelovanja nevidljive ruke, božanskog mača općeg interesa kojim se beskonačna sebičnost privatnih aktera spreže na dobro cijele zajednice. Nova teorija ograničene konkurenca stvari postavlja na nešto drugačije osnove. Tu se konkurenca razmatra u svojoj konkretnoj, empirijskoj pojavnosti, a ne kao apstraktни ideal ili viša realnost. Empirijska ekonomska pojavnost, oslobođena starog teorijskog oslonca, osmišljava se na alternativan način. Konkurenca se sada tumači kao **borba starih i novih ekonomskih oblika**. Inertna ekonomska struktura, sa svojim konkretnim interesima, određuje se kao nositelj starih navada i sadržaja, dok je individualni ekonomski akter nositelj inovacije. Ograničena konkurenca ističe kako individualan ekonomski akter realno ne može konkurirati etabliranim igračima po ustaljenim pravilima, no istovremeno naglašava kako on ima mogućnost njihovog rasturanja sa dovoljno prodornom inovacijom. Stari oblik proizvodnje, sa starim akterima i starim interesima, realno ograničava konkurenčiju i monopolizira ekonomsku moć. Novi akteri, nositelji novih ekonomskih oblika su pak u stanju inovacijom u korijenu uništiti izvore moći starih igrača, zajedno sa starim ekonomskim

strukturama i interesima, te se sami uzdići na monopolistički položaj. Tim uzdizanjem novi akter maksimizira svoju ekonomsku dobit, doprinosi povećanju društvene proizvodnosti (čime se stvaraju realne mogućnosti više razine općeg blagostanja), ali vrši i revolucionaran utjecaj na društvenu i kulturnu okolinu.

Schumpeterovim riječima: "Važna je konkurenčija novih roba, nove tehnologije, novih izvora opskrbe, novog tipa organizacije... – konkurenčija koja određuje odlučnu prednost u pogledu troškova ili kakvoće i koja ne pogađa granice profita i proizvodnju postojećih firmi nego njihove temelje i njihov opstanak." U okvirima ograničene konkurenčije, jasno, ne nestaje mogućnost realizacije *normalnog* profita ukoliko se konkretni uvjeti približavaju onima iz savršene konkurenčije. Na tržištu, stoga, postoje dva sasvim različita načina uspješnog investiranja: (1) kroz primjenu i prilagođavanje prevladavajućim uvjetima proizvodnje (uz maksimalno iskoriščavanje postojećih potencijala, ali i neumitan pad profitne stope); (2) kroz proizvođenje inovativnih, kvalitativno različitih oblika koji ukidaju ekonomsku i proizvodnu racionalnost starih načina proizvodnje. Schumpeterova zasluga ne leži u tome da je otkrio kako promjene u kvaliteti proizvodnje (uvodenje drugačijih vrsta sredstava za proizvodnju, metoda i proizvoda) značajno utječu na ekonomsku učinkovitost (proizvodnost rada i uštedu sredstava). To je sasvim očigledno. Njegova zasluga leži u promjeni fokusa teorije, posebnom naglašavanju važnosti *dinamičkoj strani promjena*. Stavljanje težišta na inovaciju ne znači kako pitanje *općeg razvoja proizvodnosti* gubi na značaju. Schumpeterova perspektiva jednostavno preokreće dotadašnju viziju. Revolucije u prirodi proizvodnje, sa svojim raznolikim povijesnim uzrocima i kontradiktornim efektima, od tada su se sve više morale interpretirati kao tajna dugoročnog rasta proizvodnosti, dok je vizija ekonomskog rasta kao funkcionalnog usavršavanja pokretanog univerzalističko-utilitarnim (metafizičkim) istinama, osiguranog nevidljivom rukom, morala postati neuvjerljivom.

Takva promjena perspektive povlači krupne promjene u shvaćanju ekonomije kao cjeline, kao i njenih sastavnih dijelova. Pojedini tržišni subjekt više ne mogao biti uzet kao lutka u rukama providnosti tržišnih sila. Sasvim suprotno: njegova je aktivnost postala aktivnost proizvođenja novih tržišnih okolnosti, a ne slijedenja signalizacije unutar velikog ekonomskog mehanizma. Njegov je profit prestao biti izraz apsolutne ili relativne konkurentске prednosti, i postao izraz izlaska izvan okvira konkurenčije. Iz perspektive cjeline ekonomiske proizvodnje od sekundarne je važnosti postalo puštanje u pogon postojećih proizvodnih faktora, dok je u prvi plan došao zahtjev za konstantnim *revolucionariziranjem uvjeta proizvodnje*. To jasno još uvijek ne znači da su konkretne ekonomске politike ili trendovi ekonomiske znanosti morali slijediti tu inovaciju. Dapače: od Schumpeterovog vremena pa sve do uzleta takozvanog neoliberalizma u naše vrijeme dominantni trendovi ekonomске teorije i prakse praktički su djelovali u okvirima neoklasične paradigme sa nadopunama u vidu kejnzijske makroekonomije. Teorija se uglavnom formalistički vrtjela oko tržišta, a centralna politička pitanja fokusirala su se na produktivno upošljavanje postojećih faktora proizvodnje i racionalno

iskorištavanje raspoloživih tehnoloških i ljudskih potencijala. O tome će još biti riječi u trećem djelu (III). Zadržimo se za sad na skiciranju Schumpeterove vizije kao bi konačno i došli do onoga što nas primarno zanima, naime – određenja i uloge poduzetničke funkcije.

Pomjeranjem ekonomskog težišta sa *prilagođavanja tržišnim silama*, na *proizvodnje vlastitog tržišta* inovacija je morala postati glavna proizvodna snaga. Temeljni impuls koji održava kapitalistički stroj u pokretu prema tome dolazi od stalne proizvodnje roba nove kvalitete. Na najpovršnijoj razini to se očituje u zahtjevu za robom koja će na bolji ili drugačiji način zadovoljiti potrošača, pa će stoga i svom proizvođaču omogućiti tržišnu prednost i realizaciju dodatnog profita. Taj potrošački aspekt sam je po sebi od manjeg značaja (unatoč priličnoj popularnosti *potrošački orijentiranih ekonomskih spekulacija*). Ono mnogo značajnije su *nove kvalitete roba korištenih u proizvodnje svrhe*. Upravo o takvim robama ovisi povećanje opće društvene produktivnosti, o kojoj isključivo ovisi rast blagostanja. No – inovacija, sama po sebi, stvar je koja se tiče posebne djelatnosti u posebnim konkretnim područjima. Ona izvorno nema ekonomski karakter.¹⁰ Ekonomski je neodređena, izvorno neutralna. Pojedini znanstvenik ili tehničar koji se bavi strojarstvom ili organizacijom rada radeći u okvirima svoje posebne struke ovakvim ili onakvim putem doći će do novog, potencijalno revolucionarnog rješenja ili ideje. Značajan problem proizlazi iz činjenice da je inventivni rad uglavnom specijalistički i fokusiran, te, po svojoj prirodi, nije sposoban za testiranje ekonomske rentabilnosti pronalazaka, kao i njihovu kreativnu primjenu u širim ekonomskim okvirima (posebno s obzirom na konkretnu dinamiku društvenih potreba). Prilično je teško iz velikog broja novih raspoloživih mogućnosti u mnogim sferama života i proizvodnje procijeniti koje su u stanju osigurati zaradu investitoru. Kao i čija će primjena za sobom povući revoluciju u kvaliteti proizvodnje i rast društvene proizvodnosti. Provođenje inovacija čiji proizvodni i revolucionarni efekt izostane pokazuje se kao skup i beskoristan eksperiment koji umanjuje društveno blagostanje. Zadržavanje i razvoj postojećih proizvodnih oblika mnogo su racionalniji izbor negoli bacanje društvenih sredstava u vjetar beskorisnih inovacija.

Poduzetništvo je način rješavanja dotičnog problema privatnom inicijativom u tržišnim okvirima. Poduzetnik je akter koji teži ekonomskom realiziranju inovacije. On, sa svoje strane neku inovaciju pokušava unovčiti i tako ostvariti najveću zaradu na najlakši način. No, sa stanovišta društvene proizvodnje njegova je svrha **testiranje ekonomске korisnosti inovacija**. Sasvim precizno govoreći Schumpeter razlikuje invenciju od inovacije. **Invencija** bi bila realni, materijalan novi kvalitet i mogućnost. **Inovacija** je pak sljubljena s poduzetničkom funkcijom i predstavlja **kreativnu, ekonomski održivu**

10 Čak i inovacije u užoj ekonomskoj sferi (recimo financijske inovacije) teško su zamislive bez stručnog rada u specijaliziranim, predekonomskim okvirima (matematika i slično) te se tek naknadno trebaju *ekonomski realizirati, tj. primjeniti*.

primjenu invencije. Što u tržišnim uvjetima jednostavno možemo izraziti kao njenu **komercijalizaciju**. Unovčivost se pokazuje kao relativno pouzdan indikator općenite ekonomskne korisnosti nekog izuma. Njena se glavna prednost sastoji u činjenici da ako i previđa mnoge vrijedne i potencijalno revolucionarne sadržaje, vrlo rijetko društvena sredstva baca u vjetar.¹¹ Poduzetnik se zatiče u zgodnoj situaciji i okušava sreću sa nekonvencionalnim, do tada neiskorištenim sadržajima. Kreativno stavlja u pogon neki raspoloživ izum, te obavlja posao, radi biznis. Schumpeterovim riječima: "Ta se funkcija u biti ne sastoji u pronalaženju nečega ili pak u stvaranju uvjeta kojima se koristi poduzetništvo. Ona se sastoji u obavljanju posla."

Važnost razlikovanja između **predmetne i poduzetničke inovacije**, Schumpeterovim riječima *invencije* i *inovacije*, nemoguće je precijeniti. Bez jasnog razumijevanja te razlike sasvim je nemoguće razumjeti o čemu se u poduzetništvu zapravo radi. Preduvjeti poduzetništva u potpunosti stoje izvan njegovih granica. Invencija je materijal s kojim poduzetnik radi. Ona je njegovo prvo sredstvo. Njegovo drugo neophodno sredstvo je kapital. Kapital sam može se uposlit na najrazličitije načine, a poduzetništvo je samo jedan od njih. Štoviše: funkcija kapitala je trajna i postojana u vremenu, dok je funkcija poduzetništva po definiciji trenutna i prolazna. Biti poduzetnik znači biti svojevrsni ekonomski revolucionar. Govoriti o permanentnom poduzetništvu jednako je kao govoriti o permanentnoj revoluciji – u biti besmisleno.¹² Invencija sama osim što se može uposlit na različite načine potencijalno je sasvim ili relativno beskorisna, nerentabilna kako za zaradu, tako i za društvenu korist i povećanje bogatstva. Suština poduzetničke inovacije je pronalaženje novog načina komercijalizacije dostupnih invencija. Poduzetnička funkcija u biti, sasvim strogo govoreći, **nije nužna i nerazdvojna od predmetno-inventivnog procesa, kao što nije jedini način kreativnog realiziranja proizvodnih mogućnosti, niti jedina metoda testiranja društvene korisnosti inovacija**. Mnogo je izuma čija je rentabilnost i korisnost očita. Primjena takvih invencija uvek je revolucionarna, i ukoliko se radi o primjeni u tržišnim, kapitalističkim okvirima može se smatrati poduzetničkom aktivnošću. No takva primjena korisnog izuma u biti **nije poduzetnički inovativna pošto otkrivanje njene rentabilnosti nije rezultat po-**

11 Upravo je obrnuto sa inovacijama u bivšim socijalističkim zemljama. Tamo je postojao i ideološki, možda i prenaglašen, zahtjev za ekonomskom i tehničkom inovativnošću. Problem se sastojao u činjenici da se u okvirima takvih režima jako mnogo sredstava bacalo u vjetar sasvim beskorisnim eksperimentima, dok se kruto okljevalo sa usmjeravanjem sredstava u ideološki nedostojne, ekonomski rentabilne svrhe koje su se dugoročno pokazale iznimno važnim – što se jasno nije moglo unaprijed znati. O različitim problemima socijalizma i inovativnosti biti će riječi nešto kasnije.

12 Iako je istina da je upravo stvaranje *permanentno poduzetničkih korporacija* (posebno u IT sektoru, ali i općenito), u naše vrijeme, kako se čini, najuzvišeniji poslovni cilj. Zbog toga najhitnije pitanje postaje ono o mogućnostima, održivosti i posljedicama ostvarenja permanentnog poduzetništva i inovativnosti kao glavnog ekonomskog načela. O tome će biti riječi u nastavku (III).

duzetničke inicijative. Kao što je sasvim moguće prevladavanje (od uvijek prisutnih) **alternativnih oblika učinkovite primjene inovacija**, društvenog testiranja rentabilnosti novih metoda kojima **poduzetnička funkcija sama biva inovativno ukinuta**. Upravo na jasnom razumijevanju tog presudnog razlikovanja jedino je moguće zasnovati čvrsto uporište za kritiku suvremene ideologije poduzetništva o kojoj će biti riječi nešto kasnije.

Za sada se vratimo na Schumpeterovu viziju. Slijedom našeg izlaganja, na pitanje o **vanekonomskim pretpostavkama i povijesnim granicama poduzetništva**. Schumpeter, za razliku od svojih suvremenih, neoliberalnih nastavljača poduzetništvo je promatrao kao prolazan, povijesni fenomen. On ga ne smatra prirodnim, postojanom i bitnom karakteristikom ljudskog bića. Upravo suprotno: poduzetništvo ima svoje konkretne socijalne, kulturne i političke korijene; specifičnu povijesnu funkciju i svrhotnost. Ono je prolazan fenomen od golemog značaja, ali sa konkretnim, nužnim povijesnim granicama. Schumpeterova široka perspektiva (koja u obzir uzima uzajamno uvjetovanje socijalne, kulturne, političke i ekonomske sfere) i *historicizam* spoznajno su superiorni i bitno se različiti od tipične liberalne ideologije, koja se po porazu klasične ekonomije prilagodila novim ekonomskim spoznajama i u prerađenom obliku održala do današnjih dana. Ta superiornost u odnosu na filozofski neobrazovanu ideologiju kapitalizma ne znači kako njegova perspektiva nema svoje specifične probleme. Schumpeter kreće od određenja historijskih zasluga kapitalističkog poduzetništva. Poduzetnički duh i praksu, revolucionarno djelovanje herojskih vitezova buržoazije on određuje kao ključni faktor modernog ekonomskog i uopće društvenog čuda. Schumpeterovu viziju mogli bi nazvati *historicističkom*, ali ne i sasvim *materijalističkom*. On ne drži kako su za razvoj buržoaske ekonomije bili presudni spontani razvoj pretkapitalističkih ekonomskih i društvenih oblika, pretpoduzetničkih predmetnih invencija i viška slobodnog kapitala (neupregnutog pod direktnu političku komandu i više svrhe), tj. činjenica da je buržoaski razvoj u društvenim i povijesnim okolnostima koje su mu prethodile realno bio *prisutan na odsutan način*. U njegovoj teoriji mnogo je veće težište na *aktivnoj strani*, poduzetničkoj volji i akciji sa svojim konkretnim motivacijskim pretpostavkama. Marksistički govoreći, njegova je vizija modernog razvoja umnogome *idealistička*. Specifične kulturne, identitetske i moralne karakteristike buržoaske klase tu se stavljuju u isti rang sa njenim konkretnim ekonomskim interesima, tu se sami razmatraju kao pokretači njene revolucionarne ekonomske aktivnosti i tajna poduzetništva.

Kao distinkтивno obilježje buržoaske kulture Schumpeter, protivno klasičnom liberalizmu, ali i antikapitalističkim kritičarima, ne uzima golu ekonomsku korist i želju za bogaćenjem. Pretpostavljeni prirodni poriv za *beskrajnim apsolutnim uvećanjem moći zadovoljenja utilitarnih prohtjeva* on, kako smo rekli, uzima kao običnu predrašudu. Schumpeter zna kako je pri analizi motivacijskih poticaja na poduzetništvo potrebno razmatrati konkretne *povijesne činjenice*, a ne apstraktne istine o ljudskoj prirodi. U tom je smislu njegovo mišljenje slično marksističkom. Bitna je razlika u konkretnom

određenju značenja tih činjenica, slikanju slike buržoaske kulture i motivacije.¹³ Za razliku od marksističke vizije buržoazije kao klase koja je u svom najčićem obliku lišena svih posebnih kulturnih kvaliteta i svedena na bezdušni *subjektivirani kapital* Schumpeter specifične kulturne karakteristike buržoazije drži presudnima za razumijevanje kapitalizma. Promatrajući novovjekovnu povijest on buržoasku kulturu određuje kao kombinaciju herojskog aristokratizma i prodornog, racionalnog, plebejskog materijalizma. Kulturna obilježja buržoazije kao klase poduzetnika i kapitalizma kao društva pod njenom dominacijom jedinstven su spoj prerađene herojske težnje za statusom i samopotvrđivanjem, u kombinaciji sa bezobzirnom silinom instrumentalne racionalnosti. Taj spoj, distinkтивni *racionalistički individualizam* temeljna je buržoaska karakteristika. U individualističkoj težnji za samopotvrđivanjem sadržana je ona viša, herojska suština proizvedena kreativnom preradom i spajanjem različitih slobodarskih, ali i aristokratskih vrijednosti preostalih iz predburžoaskog nasljeđa. S druge strane profana, hladna, plebejska, pragmatična racionalnost u svom najokrutnijem, najrazornijem obliku druga je strana buržoaske kulture. Ta u sebi dinamična i potentna kulturna mješavina izvorište je konkretne buržoaske motivacije. Tu se u biti ne radi o prostoj težnji za bogatstvom. Ta težnja, iako se ne može smatrati ljudskom suštinom, prisutna je od pamтивjeka, a njene su posljedice uvijek bile lijenos, oportunizam i stagnacija – bilo na razini vladara ili potlačenih. No to nije ni požrtvovna motivacija odricanja i rada u korist viših vrijednosti. Ona je također oduvijek prisutna sa ekonomski jednako štetnim posljedicama – herojskim samouništenjem kreposnih izvrsnika i bogobojažnim samounižavanjem pokornog stada.

Buržoaska kultura, u Schumpeterovoj viziji, povjesno nasljeđe prerađuje na jedinstven, eksplozivan način. Povjesno prezrena i ponižena kultura društvenog skorojevića u svom se buržoaskom obliku pokazuje najmoćnjom kulturom u povijesti. Njene ekonomski i društvene posljedice neizbjježno su revolucionarne. Poduzetnička praksa akumulirana sredstva koristi na radikalni, do buržoaske epohe nezamisliv način. Sredstva koja se inertno opredmećuju u starim oblicima proizvodnje i(l) neproduktivno troše ona iskorištava na kreativan, ka općem povećanju produktivnosti usmjeren način. No ona, čak i sasvim neovisno o svojim subjektivnim težnjama, ide i dalje od toga. Svojim revolucionarnim djelovanjem proizvodi materijalne i duhovne preduvjete stvaranja novih predmetnih invencija. Oslobodivši društvene potencijale za razvoj znanosti, poticanjem novovjekovne slobodarske kulture, proizvođenjem neposrednog interesnog poticaja (koji bi bilo pogrešno previdjeti bez obzira na skepsu oko profitu kao efikasnog motiva realne inovacije) buržoazija iz temelja stvara novi svijet. Poduzetnički čin i kul-

13 Mnogo je važnija razlika na spoznajnoj i uopće filozofskoj razini pošto Marx nikada ne upada u subjektivizam i idealizam. Što će reći: nikada ne prepostavlja kako neka izdvojena činjenica, recimo prevladavajuće vrijednosti iz kojih proizlazi konkretna motivacija, može biti određena kao pokretač povjesne dinamike. Upravo suprotno, za Marxa se takve neposredne činjenice moraju čitati u odnosu na strukture društvene reprodukcije, ali i znanja koja ih uvjetuju.

tura koja ga pokreće tako su povijesni preduvjet i izvor golemog razvoja kapitalističke proizvodnosti, sa svim civilizacijskim zaslugama. Uz svu bogatu varijaciju buržoaskih kulturnih oblika temeljno određenje buržoaske civilizacije kao racionalističko individualističke za Schumpetera je, čini se, neupitno.

Sve do trenutka kada vlastitim povijesnim uspjehom razori svoju kulturnu i materijalnu osnovu, naznake čega Schumpeter prepoznaje već u svom vremenu i ocjenjuje kao neminovnost. Buržoazija svoju materijalnu osnovu razara svakim svojim uspjehom u razvoju proizvodnosti. Korak po korak racionalizirajući proizvodnju, proizvodeći društvenu međuovisnost, ona stvara materijalne preduvjete nove kolektivističke kulture, kao što proizvodi tehnološku osnovu na kojoj je jedan ekonomski sistem planske proizvodnje u kojem je glavno načelo maksimizacija socijalne sigurnosti postao moguć. U duhovnom smislu buržoaska kultura postepeno odumire, a njeno mjesto zauzima nova, *kolektivističko racionalna*, socijalistička kultura sa kojom dolaze i nove vrijednosti, vizija pravednosti i interesa. Zbog takvih je razloga Schumpeter sklon vjerovanju kako su kapitalizam općenito, pa stoga i privatno poduzetništvo konkretno, povijesno osuđeni na propast. Za našu svrhu prilično je nevažno spekulirati o tome koliko se Schumpeterovo predviđanje pokazalo općenito promašenim, a koliko je još uvijek aktualno.

Osim u jednom specifičnom smislu preko čije se važnosti u današnjoj raspravi o poduzetništvu ne smije preći. Radi se o izrazitom naglašavanju kako kapitalistički razvoj **uništava same prepreke koje je jedino poduzetnik mogao prekoraciti**. Schumpeterovim riječima: "...sada je lakše raditi ono što je izvan uobičajene rutine – sama inovacija svela se na rutinu.". O toj specifičnoj tendenciji koja podriva kapitalizam i poduzetništvo, pretvaranju inovacije u rutinu, tj. uzdizanju iste na razinu neupitne društvene vrijednosti potrebno je reći par riječi. Tu se u najčišćem smislu dokazuje kako je konačni uspjeh poduzetništva i njegov kraj. On je od presudne važnosti pošto se neposredno nastavlja ono temeljno uporište kritike suvremenih kapitalističkih trendova koje smo prethodno imenovali naglašavanjem važnosti **razdvajanja predmetnih i poduzetničkih inovacija**. Ako se poduzetnička funkcija sastoji u lomljenju inertnosti starih načina proizvodnje, konstantnom nastojanju primjene inovacija koje su na raspolaganju onda je **trenutak u kojem društvo ciljano nastoji djelovati inovativno trenutak u kojem poduzetnik kao iznimani akter gubi posao**. Individualni poduzetnik u tom kontekstu gubi na vrijednosti, a njegova funkcija se na različite načine može inventivno nadići. Ona postaje podložna *kolektivizaciji* i većoj *tehnifikaciji* kao što se otvaraju alternativni načini njenog zadovoljavanja mimo logike profit-a. Čak i u tržišnim okvirima inovativna posvećenost cjeline ekonomskih subjekata ukida smisao izdvojene funkcije privatnog poduzetnika kao nekakvog usamljenog jahača sa iznimnim kvalitetama. Zbiljsko poopćavanje poduzetničkog zahtjeva maksimalno otežava mogućnost individualnih dobitaka na takvoj osnovi, kao i društvenu potrebu za izdvojenom funkcijom privatnog poduzetnika.

Dotični moment posebno je bitan pošto se Schumpeterova vizija sumraka po-

duzetništva obično čita u duhu suprotnosti između opće racionalizacije proizvodnog procesa, razdvajanja funkcija vlasništva i upravljanja, birokratizacije i starog, privatnog, integralnog poduzeća pod kontrolom poduzetničkog vizionara. To je logičan, ali ne i najkorisniji način čitanja njegove teze. Iz današnje se perspektive čini kako postoji bitna razlika između rutinizacije, birokratizacije kao očitog sužavanja prostora inovativnog djelovanja i uzdizanja inovacije na razinu općeg načela djelovanja (kako ekonomskog, tako i uopće društvenog, političkog i kulturnog). U prvom se smislu inovacija guši kroz nesavladivu moć birokracije. Ona otpor privatnog aktera čini uzaludnim, pa s poduzetništvom i inovativnost opstaje u rutiniziranom, konzervativnom, nedovoljno intenzivnom obliku. U tim pretpostavljenim, novim okvirima to ne predstavlja problem pošto kultura novih, socijalističkih vrijednosti i potreba na postojećoj razini proizvodnosti mogu biti sigurno zadovoljene, te tako proizvesti stabilno stanje općeg, demokratskog, ugodnog preživljavanja. U tom smjeru ide Schumpeterova vizija trijumfa socijalističkog principa nad kapitalističkim – što mu osobno možda i ne paše, ali takav razvoj stvari smatra praktično izvjesnim, ako ne i znanstveno dokazivim. No – njegovu se opservaciju kako *postaje sve lakše raditi ono što je izvan rutine* s obzirom na naše povijesno iskustvo može čitati u sasvim drugačijem smislu. Sa sasvim drugačijim posljedicama jednako nepovoljnim za budućnost poduzetničke funkcije i kapitalizma. Ono što je nekoć bilo rezervirano za funkciju privatnog poduzetnika ekonomskim razvojem sve više postaje normalna karakteristika sve većeg broja različitih aktera unutar sve više integrirane društvene proizvodnje. Inovacija ne biva sputana nego prije prerasta privatno-poduzetničku ljušturu u kojoj je povijesno razvijena. Takva argumentativna linija u biti bi predstavljala alternativnu interpretaciju razloga nadilaženja poduzetništva koja se otvara u suvremenim okolnostima. Sa tim interpretativnim naglaskom u nastavku ćemo se u različitim kontekstima ponovo susretati.

Prije završetka izlaganja Schumpeterove vizije poduzetništva potrebno je zaključno eksplisirati jednu često previđanu činjenicu koja nužno proizlazi iz dosadašnjeg izlaganja. Očita napetost između Schumpeterove šire, socio-historijske vizije i uzdizanja poduzetničke funkcije iznad svojih konkretnih povijesnih okolnosti i značenja – na razinu vječnog i neprolaznog svojstva ljudske prirode. Tom se napetošću na samom izvoru suvremene teorije poduzetništva otkrivaju problemi uspostavljanja prirodne i nužne veze između slobodno-tržišne forme, težnje za profitom i poduzetničke inovacije. Schumpeter svaki od tih fenomena u svojoj analizi promatra konkretno historijski (bježeći od apstraktnih teorijskih dogmi i naivnih pretpostavki). Uzdizanje golog profita na razinu prirodne, temeljne odrednice poduzetničkog motiva bila bi, prema schumpeterovskoj logici, negacija specifičnosti buržoaske, poduzetničke kulture, sa svim ekonomskim koristima koje nosi. Poduzetnička motivacija svakako se može podudarati sa težnjom za profitom, no ona se nikada ne može svesti na nju kao svoju temeljnu svrhu. Takvim određenjem poduzetništva ide se ka ukidanju njegove posebnosti.¹⁴ Slijedeći

Schumpeterova suvremena teorija poduzetništva tu istinu nerijetko naglašava. No ona to radi na jedan revizionistički način. Uglavnom propušta stvar izvesti do kraja i naglasiti kako se pod takvim pretpostavkama u pitanje moraju dovesti klasične liberalne dogme o nerazdvojnosti *ljudske prirode, težnje za profitom i ekonomskog razvoja*. Neoliberalna ideologija, naročito u svom popularnom obliku, preuzima schumpeterovsku viziju važnosti poduzetničke praske i duha, ali istovremeno nastoji na životu održati klasične pretpostavke o profitu kao univerzalnom motivacijskom pokretaču svojstvenom ljudskoj prirodi. Taj se problematični spoj legitimira na različite načine. U najboljem slučaju se naglašava kako je kreativna, poduzetnička praksa najbolje, najfunkcionalnije sredstvo ostvarenja najvećeg mogućeg profita, pa će stoga sebični, savršeno racionalni tržišni akter prirodno težiti poduzetništvu u okolnostima odsutnosti alternativnih načina uvećanja bogatstva (političkih privilegija i slično). Do sličnih se zaključaka dolazi i iz suprotnog smjera kada se naglašava kako individualna težnja za samootvarenjem (koja se u toj varijanti određuje kao ljudska priroda na alternativan način) svoj prirodni izraz dobiva u *kreativnom poduzetništvu*, čime se proizvodi dobro za cijelu zajednicu, i uz to spontano generira golemi profit koji bi, valjda, sama providnost stavila u ruke uspješnog poduzetničkog izvrsnika. I jedno i drugo *neoliberalno* izvođenje posebne veze između težnje za profitom i poduzetništva na više načina odstupa od izvorne Schumpeterove vizije. Što samo po sebi nije važno kako bi se naglasila neautentičnost u suvremenim okolnostima prevladavajućih, neoliberalnih diskursa o poduzetništvu, već prije svega kako bi se ukazalo na njihovu unutrašnju napetost čijim se otkrivanjem u pitanje doveći uvjerljivost njenih objašnjenja. Takav zaključak sasvim je zgodan način za završetak skiciranja značenja, značaja i granica poduzetničke funkcije u duhu J.A. Schumpetera.

II

U ovom trenutku nastavak našeg izlaganja zahtjeva svojevrstan korak unatrag. Povratak na pitanje o obilježjima Marxove kritike kapitalizma i razloge njegova *potpunog zanemarivanja* važnosti poduzetništva. Što će reći: pitanje o odnosu marksističke *kritike političke ekonomije* i schumpeterijanske vizije ekonomskog razvoja kao posljedice poduzetničkih inovacija i kreativne destrukcije. Takvo pitanje prilično je važno iz više razloga. Kako zbog posebne, neuobičajene veze Marxa i Schumpetera, tako i s obzirom na našu kritičku nakanu koja dobar dio inspiracije vuče iz Marxove kritike.

Schumpeterovo tretiranje Marxa i marksizma bilo je neobično, za njegovo vrijeme nevjerojatno trezveno. Posebno je cijenio Marxa, bez ikakve dvojbe bio njime uvelike inspiriran, iako je izražavao radikalno neslaganje sa većinom njegovih teorijskih

predmetnu inovaciju. To bi bio udar na specifičnost poduzetništva iz suprotnog smjera.

prepostavki i teza, a po ličnim nagnućima bio nesklon socijalizmu.¹⁵ Njegov pristup Marxu drastično se razlikuje od tipične, dobronamjerne liberalne kritike marksizma, za čiji se tipičan primjer može uzeti Popperov rad. Kako bi se oslobođio *neprimjerenih predrasuda* dobronamjerni će liberal u slučaju Marxa svoje predrasude napraviti *primjerenima*. Takav se cilj obično postiže patetičnim pohvalama marksističke časne, emancipatorne motivacije (tj. etičke legitimnosti svrha kojima teži), pohvalama Marxove velike učenosti (tj. teorijske legitimnosti njegovog rada), detektiranju razumljivosti socijalističkih predrasuda u okviru nesretnih povijesnih okolnosti u kojima je taj uzorni gospodin stvarao (tj. razumijevanju zbog čega zasljepljeni radikalizam može izgledati uvjerljivim). Na toj, u osnovi retoričkoj osnovi, nastavlja sa, više ili manje uvjerljivim, uglavnom predvidivim pokopavanjem Marxove teorije na osnovu uobičajenih liberalnih dogmi. Schumpeterov pristup je sasvim drugačiji. On prije svega nema razloga hvaliti svete slobodarske ciljeve marksizma, pošto im je umnogome nesklon i, osim toga, na rijetko viđen, dosljedan način budno razlučuje vrijednosna nagnuća i znanstvenu analizu. Marxovu učenost on ne hvali *unatoč* njegovim greškama (što je po sebi bizarno, ali prilično često u odnosu učenog liberala prema Marxu), već je hvali po zaslugama, tj. tamo gdje se pokazala ispravnom. Što ga ne spričava da većinu tipičnih marksističkih teza dovede u pitanje ili u potpunosti obezvrijedi. Razumljivost ideooloških predrasuda, sklonost njihovom legitimiraju s obzirom na društvene i političke okolnosti, za Schumpetera su besmislice. Što se jasno očituje u njegovom konzervativnom odbijanju takvih olakotnih okolnosti – bilo da se radi o tretiranju tuđeg djelovanja ili vlastitom radu. Dobronamjernim liberalima olakotne okolnosti koje priznaju Marxu u kontekstu *nemoralnog, dark satanic mills* kapitalizma obično služe kako bi legitimirali vlastite, tendenciozne predrasude u okvirima onodobne kolektivističke, totalitarne prijetnje.

Schumpeter ne daje nikakav praktično-politički alibi intelektualnom nepoštenju i analitičkoj nedosljednosti. Rezultat stroge primjene takvog pristupa na Marxovu teoriju Schumpetera vodi u neuobičajenom smjeru. Unatoč subjektivnoj nesklonosti socijalističkim svrhama, golemim i nepopravljivim rupama marksističke teorije, nevjerojatnoj političkoj limitiranosti socijalističkih praktičara on, ipak, prihvaća dobar dio Marxovih lucidnih zaključaka. Kao što smo u prethodnom odjeljku naznačili predviđa *odumiranje* poduzetničke funkcije, ukidanje kapitalizma i nezaustavljivi marš planirane, socijalističke ekonomije u funkcionalnoj kombinaciji sa demokratskim ustrojstvom vladavine. Schumpeterovo tretiranje marksizma već u toj sitnici odstupa od ustaljenih običaja kritike i apologetike. U nastavku se nećemo baviti cijelovitim izlaganjem mogućih filozofskih, socioloških, političkih i ekonomskih razilaženja i podudarnosti između Marxa i Schumpetera. Zadržat ćemo se na nekoliko momenata relevantnih za bolje razumijevanje problema poduzetničke funkcije i s njom povezanih dinamičkih

15 Po ličnim nagnućima, ali ne i po racionalnim, znanstvenim zaključcima po kojima je, kako smo rekli, dokazivao neumitnost dolaska socijalizma – unatoč teorijskoj i političkoj bijedi samih socijalista.

promjena kapitalističke proizvodnje. Postaviti pitanje za što nam Marx, u tom smislu, može poslužiti.

Ako ćemo vjerovati Schumpeteru, uz svo priznanje zasluga, *malo za što*. Razlog se sastoji u pogubnim zabludama klasične ekonomije, sa svojom radnom teorijom vrijednosti i idealnim pretpostavkama čiste konkurenциje, iz čijih se okova Marx, uz svu svoju inovativnost nije uspio izvući. Fokusiranjem na odnos rada i kapitala, eksplatacije, on je morao ostati slijep na posebnu vezu inovacije i poduzetništva. Morao je zanemariti presudnu važnost te veze, kao pokretačke sile kapitalističke ekonomije, čijim se uvažavanjem stara paradigma u potpunosti obezvredjuje. Marxa je stoga potrebno promatrati kao (ekscentričnog) predstavnika stare, klasične, paradigm u okvirima ekonomskog znanosti. Schumpeter tu istinu odlučno ističe. Ipak, bilo bi pogrešno previdjeti kako se čak i kod njega naziru određene dvojbe. Takve je dvojbe teško izbjegći pošto se već sa površnjim skretanjem pogleda na Marxov *teorijski doprinos* neuvjerljivim pokazuju svi jednostavni odgovori.

Krenimo od nekih općenitih karakteristika Marxove teorije. Jedna od najrazvidnijih neupitno je naglašavanje važnosti dinamičke, revolucionarne strane ekonomskog, političkog, i uopće povijesnog razvoja. Takva vizija sasvim je razumljiva s obzirom na njegovo hegelijansko obrazovanje i vlastite filozofske spekulacije koje su očito suprotstavljene *buržoaskim, prosvjetiteljskim, metafizičkim* pretpostavkama klasičnih ekonomista. Svi fenomeni društvenog života, pa tako i buržoaska ekonomija, u njegovoj su perspektivi promatrani s fokusom na unutarnje napetosti, u njihovom kretanju i prolaznosti. Iz takve je opće teorijske orientacije moglo proizaći određenje *kapitalističkog sistema* kao inertne, socio-ekonomskom razvoju izvanske, politički nametnute forme čijim se održavanjem povijesna dinamika guši u svrhu konzervativnog održanja interesa vladajućih klasa. Marksistička teorija i politika u svojoj je prevladavajućoj, zdravorazumskoj varijanti kapitalizam nerijetko određivala na takav način. Sam Marx je na stvari gledao mnogo kompleksnije i, u biti, sasvim suprotno. On je kapitalističko društvo definirao kao **povijesno jedinstvenu, po svojoj prirodi dinamičnu socio-ekonomsku formu u kojoj je rasturanje prevladavajućih oblika proizvodnje, i uopće života, temeljni preduvjet ostvarenja konkretnih klasnih interesa**. Na toj karakterističnoj, nužnoj unutarnjoj dinamičnosti kapitalističkog sustava on je i zasnovao svoju viziju *kommunizma kao zbiljskog stanja* čiji se tragovi (na perverzan, disfunkcionalan i netransparentan način) jasno razaznaju u okvirima buržoaskog društva. Slavni i često citirani pasus iz Komunističkog manifesta jasno izražava takvo određenje prirode kapitalizma: "Buržoazija ne može postojati a da neprekidno ne revolucioniše oruđa za proizvodnju, dakle odnose proizvodnje, pa prema tome, i cjelokupne društvene odnose. A svima ranijim industrijskim klasama bio je, naprotiv, prvi uslov egzistencije zadržavanje starog načina proizvodnje. Buržoaska epoha se razlikuje od svih ranijih epoha po stalnom revolucionisanju proizvodnje, po neprekidnim potresanju svih društvenih slojeva, po večnoj nesigurnosti i stalnom kretanju."

Već na prvi pogled prilično je jasno kako Marxove filozofske i praktične pretpostavke radikalno odstupaju od onih klasične ekonomije. Jasno je da se u njegovom slučaju radi o jednom od prvih autora koji je ekonomske fenomene težio promatrati u kretanju i promjeni, u dinamičnom odnosu sa svojom povijesnom okolinom, a ne kao manifestaciju fiksnih, vječnih, prirodnih zakona. Prirodu kapitalističke ekonomije neupitno je definirao kao *inherentno dinamičnu*. Pitanje stoga glasi: kako je moguće da teorija koja 1) polazi od filozofskih pretpostavki što istinu svakog fenomena promatraju kao jedan moment u njegovoj izmjeni i nadilaženju; 2) koja revoluciju, kvalitativnu promjenu postojećeg reda stvari, vidi kao motor historije; 3) kapitalističko društvo vidi kao jedino povijesno društvo koje je po vlastitoj nužnoj logici dinamično i revolucionarno – kako je, dakle, moguće razumjeti da takva teorija (unatoč činjenici da je njen glavni protagonist neupitno vrhunski obrazovan erudit koji je većinu svog aktivnog života posvetio detaljnem studiju političke ekonomije) previđa presudnu važnost *kvalitativne strane ekonomskog razvoja*? Kako je moguće da Marx ostaje zaokupljen drvljenjem po *razmjeni ekvivalenta i eksploraciji*? Zašto previđa važnost poduzetničke funkcije u smislu u kojem ju je odredio Schumpeter?

Odgovori na ta pitanja postaju jasniji što je savjestan čitatelj bolje upoznat sa Marxovim radom. Njegovo mišljenje još od početka studija političke ekonomije pridaje posebnu važnost kvalitativnoj strani buržoaske proizvodnje. Ako zbog ničega drugoga onda iz vrijednosno-političkih nagnuća koja u *ranim radovima* naglašavaju iskustveno, predmetno, kvalitativno destruktivne posljedice radnog procesa koji politička ekonomija *znanstveno* reducira na čisto kvantitativnu dimenziju.¹⁶ U njegovoj je teoriji vrlo rano prisutna ideja o posebnoj *dijalektičkoj* vezi, uzajamnom uvjetovanju, kvalitativne i kvantitativne strane ekonomske reprodukcije. Posebno u okvirima kapitalizma kao specifičnog historijskog oblika proizvodnje života. Na osnovi takvih mладенаčkih ideja Marx se posvetio životnoj teorijskoj preokupaciji – *kritici političke ekonomije*. Promišljena logika njegove analize kapitalizma u *zrelim radovima* distinkтивnost kapitalističkog društva određuje upravo s obzirom na specifični odnos između kvantitativne i kvalitativne strane proizvodnje u njegovim okvirima. Prethodnom navodu iz *Manifesta* u tom je smislu korisno pridružiti izuzetno važan navod iz *Kapitala* (I) u kojem se govori o glavnoj pretpostavci kapitalističke proizvodnje i funkcionalne eksploracije, tj. **proizvodnji relativnog viška vrijednosti**: “Dok smo, dakle, kod proizvodnje viška vrijednosti u dosad posmatranom obliku polazili od pretpostavke da je način proizvodnje dat, dotle za proizvodnju viška vrednosti putem pretvaranja potrebnog rada u višak rada nije nikako dovoljno da kapital zavlada procesom rada u njegovom istorijski nasleđenom ili zatečenom obliku pa da samo produži njegovo trajanje. **On mora revolucionarisati tehničke i društvene uslove procesa rada, dakle sam način proizvodnje, da bi povećao proizvodnu snagu rada, a povećavši proizvodnu snagu rada snizio vrednost radne snage i tako skratio onaj deo radnog dana koji je potreban za reprodukovanje te**

vrednosti.”

Revolucija u tehničkim i društvenim uvjetima procesa rada promatra se da-kle kao uvjet proizvodnje viška vrijednosti i eksploatacije. Uvažavanje, štoviše, posebno isticanje važnosti, kvalitativne i dinamične strane ekonomskog procesa tu je neupitno. Marxovo dravljenje u duhu klasične ekonomije očito izlazi izvan njenih granica pošto problem kvalitativne promjene načina proizvodnje postavlja kao suštinu kapitalističke eksploatacije, pa onda i razvoja. Pa se razmjena ekvivalentna u svom najčišćem obliku pokazuje istovremeno i neekvivalentnom razmjenom; rast društvenog bogatstva osiromašenjem većine društva i slično. Marxov se teorijski poduhvat sastoji u pokušaju razjašnjavanja inherentno dinamične logike kapitalizma, razotkrivanju *metamorfoza kapitala* i kvalitativnih promjena u materiji koju zahvaća sa neizbjegnim posljedicama na valjanost formalnih, klasičnom ekonomskom znanošću otkrivenih zakona. Tu tendenciju Marxove teorije sam je Schumpeter vido i sasvim je razvidno kako je ona najveći razlog njegovih simpatija prema *ocu naučnog socijalizma*. On to u više navrata otvoreno priznaje, naglašavajući kako je Marxova teorija, unatoč takvim jasnim tendencijama ipak ostala u okvirima stare paradigmе.

No, ovdje se morao upitati i obrnuto: koliko je Schumpeter, unatoč znalačkom razumijevanju inovativnosti Marxove teorije, zbog posebnih osobina vlastite morao ostati slijep na specifičnost njegove perspektive? Zar Marxovu viziju nije logičnije čitati kao *treću perspektivu*? Marxovo uzimanje klasične političke ekonomije kao *vrhunca i najsavršenijeg izraza* buržoaske racionalnosti moguće je pogrešno utoliko ukoliko konkretan razvoj buržoaskog ekonomskog znanja nije ostao na Ricardu. Zbog toga se relevantnost Marxove kritike ne može beskonačno nekritički širiti i poopćavati. No to bi se ionako trebalo podrazumijevati za svaku teoriju, i ne može isključivati onu potencijalnu, specifičnu vrijednost koju neka konkretna vizija nosi u sebi. Zbog toga se korisno posvetiti razumijevanju specifičnosti Marxove intencije. Svrha njegova rada očito se nije sastojala u otkrivanju vječnih istina ekonomskog fenomena¹⁷ (pošto je iz čisto filozofskih razloga vjerovao kako su takve istine po prirodi kontradiktorne i prolazne, kako je svaki pokušaj njihovog *otkrivanja* tipična ideologija) već u dokazivanju kako unutar klasične teorije, u čijim je okvirima najkonzistentnije razvijena *samosvijest*, pa onda i *legitimacija* kapitalističkog poretku, postoji unutarnja napetost, nekonzistentnost koja se poklapa sa realnom kontradiktornošću fenomena koji se tim znanjem istražuje i legitimira. Marxova teorija je, naravno, sasvim slijepa na mnoge spoznajne i tehničke probleme, kao što se zbog svog neobičnog pristupa izlaže kritici zbog cjelovitog i dosljednog preuzimanja dogmatskih prepostavki klasične teorije.

17 Još i manje u pronalaženju tehnika učinkovitog manipuliranja ekonomskom zbiljom pošto je, ako ništa zbog klasičnog obrazovanja i osobnih nagnuća, bio cijepljen na modernu bolest uzdizanja *tehnike* na tron vrhovne znanosti.

Marx si postavlja zadatak *inherentne kritike političke ekonomije*, kroz izvođenje njenih vlastitih pretpostavki do krajnjih granica uz istovremeno suočavanje sa neupitnim, iskustveno razvidnim činjenicama ekonomskog, i uopće društvenog života. Takvim se pristupom postiže prodoran kritički učinak. Praktični efekt rušenja legitimnosti realnog društvenog fenomena, kapitalističkog sistema, koji je predmet i nužna pretpostavka buržoaske znanosti i teorije.¹⁸ Marxu je sasvim jasno koliko su naivne pretpostavke o neograničenoj konkurenciji. To je, uostalom, moralo biti jasno i samim klasičnim ekonomistima. Oni su imali posebne spoznajne i filozofske razloge za takvu spekulaciju. Marx te razloge nije imao već ih je podvrgavao oštroj kritici te proglašio ideologijom. No on njihovu viziju nije uzimao ni kao pogrešno mnjenje koje je potrebno zamijeniti onim ispravnim. Sasvim suprotno: on je, kao najbolji Hegelov učenik, **nji-hove zablude promatrao kao istine jednog povijesnog društva**. Njegova je preokupacija bilo dokazivanje kako se dosljednim guranjem buržoaske teorije do krajnjih granica kapitalističko društvo ne može legitimirati, već se, sasvim suprotno, mora pokazati kao prolazan, kontradiktoran socio-ekonomski poredak osuđen na propast (pošto se i sama teorija, buržoaska politička ekonomija, pokazuje kao kontradiktorna i neodrživa). Takav kritički poduhvat, kao što je opće poznato u krajnjoj je liniji i prije svega bio praktično-politički motiviran artikuliranjem i ostvarenjem konkretnog interesa radničke klase, te se tom vrhovnom političkom svrhom, ako ničim drugim, sasvim jasno razlučuje od ekonomskih znanstvenika i neutralnih analitičara.

U tom smislu prilično je ironično da Schumpeter koji toliko naglašava inovativnost, kvalitativnu razliku i nesumjerljivost različitih fenomena u biti zanemaruje razlike u svrhama marksističke i buržoaske ekonomске teorije.¹⁹ Marxova je kritika kritika klasične političke ekonomije sa njenim pretpostavkama, a ne kritika njenih pretpostavki. On je bio sasvim sposobljen za kritiku klasične ekonomije na način sličan Schumpeterovom, ali mu takva mogućnost, s obzirom na njegovu specifičnu, praktičnu svrhu i filozofski *background* nije mogla biti posebno interesantna. Danas je sasvim jasno kako se *korisnost* i *istinitost* neke teorije ne može razmatrati neovisno o konkretnim namjenama. Te je namjene, krajnje svrhe, nemoguće unaprijed fiksirati. One ovise

18 Ali je, što se iz današnje perspektive čini i mnogo jasnije, neupitnije, njome direktno uvjetovan.

19 Schumpeter svakako analitički razdvaja različite strane Marxove teorije. Cijepa je na filozofiju, sociologiju i ideologiju. On izrazito naglašava posebnost marksističke vizije općenito, kao i u pojedinim elementima. Ono što Schumpeter ipak ne priznaje je specifičnost namjene Marxove čiste ekonomске teorije. Ili, sasvim precizno, on prihvata kako Marxova politička ekonomija kao sastavni dio integralne marksističke teorije ima specifičnu svrhu, ali prepostavlja kako po strogom analitičkom razlučivanju onog čisto ekonomskog, znanstvenog u njegovoj teoriji on, u bitnom, može biti proglašen Ricardovim učenikom. Schumpeterovom se postupku, pa onda i njegovim zaključcima malošto ima za zamjeriti, ali pod jednim uvjetom – osvještavanjem neupitne spoznajne legitimnosti njegovog analitičkog, u biti redukcionističkog postupka. Taj se uvjet, jasno, ne može osigurati.

o promjenjivim povijesnim potrebama i njihovom konkretnom artikuliranju (koje je po svojoj prirodi uvijek otvoreno). Praktične svrhe od kojih je kretao Marx (emancipacija radničke klase) nemoguće je neprijeporno legitimirati njegovom ili bilo kojom drugom teorijom, kao što se ni ta teorija ne može smatrati njihovim odrazom. Radi se o različitim kategorijama (teorija i praksa), među kojima se konkretna komunikacija uspostavlja, razvija i puca na najrazličitije načine. Marxova, kao i svaka druga teorija, s obzirom na svoje specifične karakteristike (čije se značenje također ne može fiksirati) može biti više ili manje osposobljena za održavanje ili uspostavljanje nove komunikacije sa živim povijesnim realitetom i aktualnim teorijskim trendovima. Ona se, takva kakva je, u posljednjih stoljeća i pol (kako na dobro, tako i na loše) pokazala kao vitalna i iskoristiva u najrazličitije svrhe. Kakve su njene mogućnosti danas, u okvirima rasprave o poduzetništvu, prvenstveno ovise o tome kako je koristimo. Mogućnosti, pak, kreativnog korištenja direktno ovise o njenim potencijalima do kojih dolazimo kroz pisane tragove, ali i duhovne ostatke/prerade, različita opredmećenja i slično.

Danas se zbog golemog utjecaja koji je kroz prethodnih stoljeće i pol imala Marxova kritika kapitalizma nalazimo u situaciji u kojoj je njeno kreativno korištenje gotovo u potpunosti onemogućeno zaglušujućim, kontradiktornim i višezačnim morem *izvornih potencijala*. Marx je tako u startu sasvim neiskoristiv pošto je njegov *izvorni rad* (u nekim aspektima i s punim pravom) rasturen od strane specijalističkih znanstvenika-analitičara, dok, s druge strane, imamo prezasićenost potencijalima marksističke tradicije koja, ako zbog ničega onda zbog svoje mnogoznačnosti i neodređenosti nije u stanju uspostaviti komunikaciju sa aktualnim povijesnim realitetom. Zbog toga je selekcija i rekonstruiranje onoga što bi si mogli predstaviti kao *izvorne potencijale* Marxove kritike iznimno zahtjevan i, što je najvažnije, beskoristan posao. Time se danas neće baviti pametni ljudi. Ovdje se, unatoč uvjerenju u istinitost prethodno izrečenog, ipak biramo upustiti u tu naopaku rabotu jer nam se čini kako se tu još uvijek moguće nešto ušiċariti. Stoga ćemo u nastavku pokušati pokazati za što nam Marxova kritika u raspravi o poduzetništvu može biti od koristi.

To najprije znači kako je tamo gdje se pokazuje neupotrebljiva, Marxovu teoriju takvom potrebno i tretirati.²⁰ Tu se ne radi o velikoj mudrosti, ali je takvo što potrebno naglasiti zbog *ideološkog obrambenjaštva* koje se razvilo u najkarakterističnije obilježje marksističke tradicije. Unatoč činjenici da su ekonomisti (kao i akteri u drugim, socijalnim, političkim i sličnim područjima), uključujući one u socijalističkim režimima, u praktičnom smislu Marxovu teoriju takvom i uzimali. Poznata je Lenjinova izjava u

20 Bilo da se radi o beskorisnosti za svrhe kojima nije ni namijenjena, ili o čistim zabludama i beskorisnosti za izvršavanje vlastitih svrha. Iako sama takva podjela svrha, s obzirom na prethodno izrečeno u biti nema nekog smisla pošto se same svrhe mijenjaju pa se teorija uvijek gleda kroz žive svrhe na dnevnom redu, a ne one za koje je izvorno stvorena ili koje vječno opstaje same po sebi.

kojoj je po preuzimanju vlasti ustvrdio kako o onome što da rade s ekonomijom ništa ne piše u *Kapitalu*. Neprilagođenost Marxove teorije praktično ekonomskim svrhama toliko je očita da će ju samo potpuni idioti pokušati koristiti kao vodič za vođenje ekonomske politike. Marxova kritika političke ekonomije vjerojatno je, i to samosvesno, tehnički najneupotrebljivija ekonomska teorija svih vremena. Znanstveno-tehnički ideologizirani kritičari to joj uzimaju kao najveći grijeh (proglašavajući je, prilično ironično – ideologijom), dok se njeni politički simpatizeri trude prikriti njene nedostatke u tom smislu. Danas su takva natezanja oko marksističke ekonomije sasvim prevaziđena.

Marxova se kritika pokazuje sasvim specifičnom i u čistom, teorijskom smislu, pošto si kao cilj ne postavlja otkrivanje istine fenomena koji istražuje, nego njegovu **praktičnu izmjenu**. Takvo je vrhovno načelo, sasvim jezgrovito izloženo u *11. tezi o Feuerbachu* (*Filozofi su svijet samo različito interpretirali; stvar je u tome da ga se izmjeni*) u svojoj suštini *antiteorijsko* i predstavlja pokušaj radikalnog preokretanja cjelokupne spoznajne tradicije od Platona do njegovih dana. U povijesti su (kako intelektualno tako i političkoj) od uvijek postojale dvije filozofske struje od kojih je jedna veću važnost pridavala teoriji, spoznaji istine, a druga praksi, djelovanju na oblikovanju konkretnog života. Praksa se uglavnom držala realno ovisnom o višim, teorijskim istinama, dok su se koplja lomila oko pitanja determiniraju li više istine praksu neposredno ili postoji prostor slobode; ili koji je ispravan raspored vrhovnih moralnih vrlina za čovjeka. Spoznaja se nikada nije unizila na funkciju konkretnog, prolaznog, života; teorija nikada nije mogla biti podređena praksi. Filozofska revolucija, preokretanje cjelokupne tradicije, začeta je u Marxovo vrijeme, a on je bez daljnje jedan od njениh značajnih predstavnika. Drugi bi nezaobilazan prevratnik, u čisto filozofskom smislu mnogo i značajniji, po sadržaju mišljenja sasvim različit bio Friedrich Nietzsche. Na takvima su se (*post*) *historicističkim vrelima* napajali oni koji će sa 20. stoljećem postaviti temelje suvremene filozofije (Husserl, Heidegger). U tom bi smislu pogrešno bilo prenaglašavati Marxov utjecaj, ali je sasvim neupitno kako njegovo mišljenje jedan od glasnika radikalno drugačijih, suvremenih pogleda na temeljna filozofska pitanja. No, tu već ulazimo u sferu mnogo težih pitanja koja moramo ostaviti za neku drugu prigodu.

Ovdje je jedino bitno razumjeti kako Marxova ekonomska teorija, zbog specifičnih filozofskih prepostavki koje su teorijski rad podređivale praktično-političkim svrhama, nikada nije bila, niti je treba svoditi na teoriju posvećenu otkrivanju upisane, objektivne istine. Takvo što je često, s pravom i na različite, često i oprečne načine, naglašavala marksistička filozofija, uz kardinalnu grešku da je tom istinom nastojala dokazati viši teorijski status, superiornost Marxove teorije u odnosu na njene buržoaskе kritičare. Ona je utoliko, htjela ne htjela, postajala marksistička ideologija. Stvari je potrebno postaviti na sasvim drugačiji način. Specifičnost Marxove intencije i teorije svakako je potrebno naglašavati, ali se time ne može dokazati njegova teorijska superiornost. Dapače. Time se prije potvrđuje ono što buržoaski teoretičari naglašavaju na drugačiji, jednako ideologičan način – da njegova teorija nije u stanju produktivno komu-

nicirati sa suvremenim razvojem ekonomske teorije koja je po svojoj prirodi posvećena sasvim drugačijim svrhama. Marxova kritika političke ekonomije takvim se dosljednim razdvajanjem krušaka i jabuka istovremeno može proglašiti teorijski neupotrebljiva u aspektima u kojima to sasvim razvidno je, ali se istovremeno oslobađa za eventualno neopterećeno održanje i razvoj svojih specifičnih svrha za čije je izvršavanje buržoaska ekonomska teorija po svojoj prirodi beskorisna. Pa – *kud koji mili moji*.

Specifičnu namjenu Marxove kritike političke ekonomije potrebno je stoga tražiti tamo gdje je u biti uvijek i bila – u praktično-političkoj, revolucionarnoj sferi. *Das Kapital*, naravno, nije politički manifest. U njemu se na studiozan način nastoji razotkriti istina ekonomskog fenomena – s jedne strane kao u sebi proturječnog apstraktnog, idealnog, modela, s druge strane kao realnog historijskog procesa u nužnoj vezi sa socijalnim, tehničkim i političkim dinamikama. No, u samom se sadržaju tog specifičnog teorijskog, *znanstvenog* poduhvata sasvim transparentno artikulira vrhovna praktično-politička svrha (filozofski formulirana u *11. tezi*, konkretno historijski određena kao ostvarenje interesa radničke klase). Marxova kritika političke ekonomije stoga se vrijednom, ako ne i nezamjenjivom, pokazuje pri izgradnji alternativnih teorijskih okvira na kojima je moguće zasnovati uvjerljivu postkapitalističku političku poziciju.

Upravo zbog te specifične, praktično-političke svrhe utjecaj Marxova rada bio je toliko širok i dugotrajan. Konkretna praktična uobičajenja marksističke kritike kapitalizma proizvodila su štetne političke, pa onda i ekonomske, kulturne i druge posljedice (kroz teoriju i praksu realnog socijalizma), ali su kao bitan dio radničkog pokreta dali važan doprinos razvoju suvremene demokracije i ograničavanja mnogih disfunkcionalnosti kapitalizma. Vrlo bi naivno bilo pretpostaviti kako su njeni potencijali u naše vrijeme u potpunosti iscrpljeni. Kako po dobrom, tako (što je u zadnje vrijeme posebno vidljivo) i po lošem. S druge strane Marxov rad, sa svojim specifičnim osobinama, u čisto teorijskim okvirima živio je, i još uvijek živi svoj život. U trenutku svog nastanka faktički je bio kreativna prerada postojećeg znanja, kao što je i sam poslužio kao predmet buduće prerade. Preradom Marxovih ideja nisu se okoristili samo njegovi politički nastavljači, već i sasvim neovisni teoretičari poput Schumpetera. Govoreći o *poduzetničkoj funkciji* mogli bi do kraja zaoštiti stvari pa reći kako ju je Marx morao previdjeti, da bi je Schumpeter mogao otkriti. Schumpeterovo *otkriće* značaja poduzetništva sasvim je nerazdvojno od njegovog otkrića *zanemarivanja* istog od strane klasičnih ekonomista, Marxa, ali i kasnijih neoklasičara. Posluživši se riječima Davora Rodina možemo reći kako je Schumpeterova spoznaja u okvirima rada njegovih prethodnika bila *prisutna na odsutan način*. Nju je trebalo otkriti kroz odbacivanje postojećih objašnjenja koja su je istovremeno prikrivala i sadržavala njenu mogućnost. Schumpeter do svog određenja poduzetničke funkcije ne dolazi kroz novi, neposredniji, istinski kontakt sa ekonomskim fenomenom kakav *zapravo je*, već kroz inovaciju u razumijevanju tog fenomena preokretanjem starog znanja. Nova, takvim preokretanjem konstituirana istina, ne smjenjuje do tada prisutne s trona već se dodaje kao proširenje mogućnosti teorijske interpretacije *po sebi bezimenog* realiteta. Takvo postavljanje stvari krajnja je točka one

suvremene spoznajne revolucije, tj. izraz postmodernih filozofskih i metodoloških pretpostavki (čijem je nastanku, na svoj način, doprinijela i Marxova filozofija). Stoga je kroz raspravu o Schumpeteru iz prethodnog, ili Marxu iz ovog dijela uvijek potrebno imati u vidu diskurzivnu prirodu istinitosti svake teorije. Za našu stvar to konkretno znači (ponovimo još jednom) kako specifična iskoristivost neke teorije ne može biti ukinuta alternativnom teorijom koja svoju istinitost konstituira kroz njenu kreativnu preradu i preokretanje njenih pretpostavki. Alternativne teorije faktički opstaju paralelno, a njihova relevantnost ovisi o mogućnostima njihova kreativnog iskorištavanja i nametanja. U tom smislu Marxova teorija može se iskoristiti za vizibiliziranje mnogih problema koji ostaju prikriveni prihvaćanjem logike Schumpeterovog izvođenja.

Marxova kritika političke ekonomije, sa posebnim analizama robne forme, vrijednosti, eksploracije, kapitala kao osamostaljene ekonomske sile ne može biti *opovrgнута* zdravorazumskim prigovorima na osnovi *uzih* teorija o graničnoj korisnosti i subjektivno-utilitarnim izvorima vrijednosti pošto se tu sasvim razvidno radi različitim odgovorima na sasvim različita pitanja. Njena specifična vrijednost ne ukida se ni schumpeterijanskim preokretanjem odnosa *kvalitativne* i *kvantitativne* strane same proizvodnje, tj. stavljanjem u središte interesa poduzetničke funkcije i inovacije, a ne akumulacije kapitala i proizvodnje relativnog viška vrijednosti. Suvremena spoznaja o preddiskurzivnoj anonimnosti svakog fenomena i nesumjerljivost različitih načina definiranja i obrazovanja istine lišavaju nas većine besmislenih rasprava o uzajamnom ukidanju teorija na osnovi višeg uvida u ono *po sebi istinito*. Iz te se perspektive pokazuje kako Schumpeterova i Marxova teorija opстоje u uzajamnoj semantičkoj napetosti i iritaciji, te u tim nužnim okvirima *kuće bitka* mogu uspostaviti više ili manje produktivnu komunikaciju – ovisno o vrsti problema u svjetlu kojeg se prizivaju i kreativnosti interpretacije.

Što se onda, u svjetlu takvih spoznaja, čini vrijednim istaknuti o Marxovom teorijskom poduhvatu? Njegova analiza robe razotkriva kako zadovoljavanje egzistencijalnih potreba kroz društveno posredovanje, tj. uzdizanje subjektivnih, utilitarnih, ekonomskih preferenciјa ravnopravnih i jednakih privatnih vlasnika na razinu vrhovnog načela konstituiranja društvenosti istovremeno znači i obrazovanje intersubjektivne, čisto formalne, ekonomske logike po kojoj se upravlja njihov odnos. Konkretan radni proces posebnih kvalitativnih obilježja iz kojega proizlazi upotrebljiva korisnost konkretne robe čini jednu stranu procesa robne proizvodnje. Druga strana istog procesa očituje se kao količina apstraktnog, društveno potrebnog rada, kao izvora razmjenske vrijednosti. Zašto? Zbog temeljne kontradikcije između društvenog karaktera robne proizvodnje i privatnog vlasništva kao načela njenog konstituiranja. Različiti privatni, formalno neovisni akteri tu proizvode kako bi svoje konkretne potrebe zadovoljili tek po izvršenju društvenog posredovanja; tek nakon što se ispostavi da je njihova aktivnost korisna za društvo slobodnih, jednakih privatnih vlasnika u cjelini. To što je korisno za društvo u cjelini, upravo s obzirom na nepreglednu raznolikost preferencija i otklan-

janje vanekonomskog poretku vrijednosti, u tržišnim okvirima mora biti određeno čisto formalno – neovisno od specifične, kvalitativne suštine svakog dobra i specifičnosti njegova proizvođenja. Ono se ne može izvoditi proizvoljno od strane proizvođača kao zaštićenih monopolista ili po preferencijama političkog/moralnog autoriteta. No ono nije niti rezultat slučajnog zbiranja potrošačkih preferencija pošto one, same po sebi, predstavljaju samo jednu stranu robnog posredovanja – potrošačke preferencije odlučuju između upotrebnih kvaliteta različitih roba, i ne tiče ih se način njihove proizvodnje. Potrošači svojim preferiranjem roba određenih kvaliteta pokazuju naličje svojih promjenjivih želja, no u slobodnim, tržišnim okvirima način njihovog zadovoljenja prepušten je specijaliziranoj, strogo izdvojenoj sferi društvene proizvodnje (u kojoj i sami participiraju u funkciji proizvođača, i na osnovu svog učešća prisvajaju njemu odgovarajuću razmjensku vrijednost). Osamostaljenje ekonomskog fenomena, sa strogim razdvajanjem funkcija proizvodnje i potrošnje izraz je konkretnog povijesnog procesa razvoja društvene podjele rada, ali i pretpostavka obrazovanja i poopćavanja buržoaske slobode kao privatnog vlasništva (pošto održavanje razumljive, neposredne veze između proizvodnje i potrošnje u svim pretkapitalističkim društvima ne podređuje samo oblike prisvajanja zahtjevima konkretnog proizvodnog procesa, već onemogućuje emancipaciju privatnog vlasnika vlastite osobe od konkretnih proizvodnih, pa onda i društvenih i političkih okolnosti).

Slobodni i ravnopravni privatni vlasnici u funkciji racionalnih potrošača transparentno izražavaju svoje specifične konzumerističke preferencije (koje mogu ovisiti o njihovom kontingenntnom ukusu, kulturi i slično); no oni u isto vrijeme, neovisno *subjektivnim željama*, jednoglasno izražavaju osnovnu i opću buržoasku preferenciju – onu za nižim cijenama, tj. sklonost kvantitativnom maksimiziranju prisvajanja.²¹ Racionalni i slobodni potrošač, s jedne strane, od robe traži posebnu kvalitetu, a s druge strane manju cijenu, nižu razmjensku vrijednost, u kojoj se očituje *lakša dostupnost iste*. To što se izoliranom potrošaču na pojavnoj razini pokazuje kao *lakša dostupnost (više vrijednosti za isti novac)* u samoj sferi proizvodnje (čija specifična kvalitativna obilježja njega kao potrošača ne zanimaju, kao što ga ne zanima ni koja je suština te *razmijenske vrijednosti*) znači *bolju učinkovitost, veću proizvodnost*. Potreba za strogo formalnim, apstraktnim, od konkretnе upotrebljivosti različitim određenjem razmijenske vrijednosti robe tako je vidljiva i iz očite razdvojenosti potrošačke preferencije – naime: preferencije kao želje za konkretnim kvalitetama robe, i kao želja za većom količinom robe neovisno o njihovoj kvaliteti. Temeljna racionalnost radne teorije vrijednosti (a u skladu s njom je potrebno vrednovati njenu korist ili štetu) sastoji se u naglašavanju kako **upravo** specifičnost proizvodnje različitih roba, s obzirom na njihove posebne kvalitete, pa onda i nesumjerljive razlike u procesu proizvodnje onemogućuje izvođenje univerzalne mjere proizvod-

21 Ta se sklonost, razumljiva jedino u okvirima buržoaske ekonomije liberalnim ekonomistima prikazuje kao prirodna sklonost ljudskog bića za apsolutnim uvećanjem mogućnosti zadovoljenja beskonačnih potreba. Liberalna teorija zbog toga je u svojoj suštini ideološka.

nosti iz upotrebnih obilježja različitih roba (bilo da se radi o proizvodnim ili potrošnim robama, bilo da se radi o proizvedenim predmetima ili radu samom). Ono što je potrebno pronaći kako bi se ta **kvantitativna strana samih upotrebnih vrijednosti** učinila vidljivom je zajednička supstancija u čijoj se veličini reflektira konkretna učinkovitost društvene proizvodnje različitih roba.

Takvom se supstancijom Marxu pokazuje *apstraktno shvaćeni rad*, kao **nužna sjenka, dvojnik svakog korisnog, društveno potrebnog rada u okolnostima opće komodifikacije**. Svaki pojedinac različito ocjenjuje subjektivnu korisnost ili nekorisnost (u smislu *odricanja, muke*) različitog konkretnog rada koji može da izvrši, pa onda može da na različite načine važe utilitarnu isplativost poduzimanja nekog rada za neku naknadu u protuvrijednosti zadovoljenja nekih subjektivnih potreba. Tu je riječ o radu u konkretnom upotrebnom smislu, promatranom kroz prizmu subjektivnih vrednovanja, i time jasno ni riječ nije rečena o radu kao apstraktnoj mjeri razmjenske vrijednosti robe. Apstraktni rad nije neko **predmetno obilježje** konkretnog rada, već **karakteristika koju svrhoviti rad poprima u okvirima robne strukture**. Marginalistička kritika radne teorije vrijednosti uglavnom previđa kako apstraktni rad kao mjeru vrijednosti postoji jedino kao **pratnja i apstrakcija** konkretnog, svrhovitog, upotrebljivog rada – koji se takvim mora potvrditi u društvenoj korisnosti, tj. u korisnosti za nekog drugog tržišnog aktera. Neki rad nije svrhovit zato što je apstraktan, već se kao apstraktan društveno potreban rad može pojaviti **jedino ako je koristan, služi kao sredstvo za izvršenje neke konkretne, tražene svrhe**. U okvirima kapitalističke proizvodnje neki konkretan, svrhovit rad (jasno – pod pretpostavkom savršene konkurenциje) nema nikakvu posebnu vrijednosnu privilegiju u odnosu na bilo koji drugi rad, kao što ni njegov ishod, predmet (roba kao poseban upotrebn kvalitet) nema nikakav privilegiju u odnosu na bilo koji drugi predmet. Svijet robe svijet je *pune egalitarnosti*. Prirodna razlika u vrijednosti pojedinih roba stoga mora biti izvedena iz čisto kvantitativne razlike u količini društveno potrebnog apstraktno shvaćenog rada – razlike u kojoj se *učinkovitost proizvodnje* različitih roba svode na čistu, kvantitativnu mjeru. I ponovo: razmjenska vrijednost robe ne može se alternativno izvoditi iz (nekakve) apstraktne shvaćene, društveno prosječne, subjektivne korisnosti robe. Pošto je takva apstrakcija još uvijek apstrakcija upotrebnne vrijednosti i potrošačkih preferencija s obzirom na specifičan kvalitet različitih roba, pa stoga ne može dati odgovor na pitanje o očitoj **vezi proizvodne učinkovitosti i promjena u vrijednosti roba** (sasvim neovisnima od njenih specifičnih upotrebnih karakteristika ili promjena subjektivnih preferencija).

Namjena radne teorije vrijednosti, što se neobično često previđa zbog potpune neupućenosti ili naopakih, tendencioznih namjera nije uzdizanje konkretnog rada na pijedestal jedinog tvorca bogatstva naroda. Suprotno: ona prepostavlja kako neki konkretan rad narodno bogatstvo proširuje **jedino ukoliko** se njegovim vršenjem **ne povećava** društveno nužna količina apstraktnog rada sadržanog u proizvedenoj robi, tj. ako se proizvodnja odvija na najučinkovitiji način. Kao što će se kasnije pokazati funkcionalno

održanje kapitalističke robne proizvodnje, iz perspektive Marxove teorije vrijednosti, zahtjeva čak i permanentnu revoluciju proizvodnosti, konstantno smanjenje količine apstraktnog rada sadržanog u robama kao uvjeta produktivnosti konkretnog rada. Radnom se teorijom vrijednosti konkretan rad zapravo **obezvredjuje**, njegova ekonomska korisnost radikalno se dovodi u pitanje. Svrhovitost nekog rada više se ne procjenjuje s obzirom na njegovu izdvojenu namjenu i korisnu svrhu, već u odnosu na opće, društveno vladajuće oblike tražene produktivnosti. **Tek po ispunjenju uvjeta prilagođavanja konkretnog rada zahtjevima naručnikovitije moguće proizvodnje on postaje društveno koristan.** I tek u tom obliku društveno korisnog rada njegova apstrakcija, gola količina, postaje mjera vrijednosti svih ostalih roba. On sam, konkretan, društveno potreban, svrhovit rad po vrijednosti je jednak samome sebi – i po tome se razlikuje u odnosu na druge robe čija vrijednost ovisi o u njima opredmećenoj njegovoj količini.

Apstraktan rad kao razmjenska vrijednost svoje lice ne pokazuje u vidu različitih konkretnih roba (bilo da se radi o korisnom radu ili njegovim proizvodima) već se empirijski predstavlja kao univerzalna roba – novac. Novac je u tom smislu osamostaljena vrijednost robe, tj. najčišći simbol apstraktnog, društveno potrebnog rada. Oslobođenje novca iz podređenog položaja u kojem se nalazi kao sredstvo razmjene u okvirima *prostog robnog prometa* (tj. prodaje radi kupovanja) poklapa se sa njegovim obrazovanjem kao kapitala. Novac kao tržni medij, posrednik između različitih roba obično je sredstvo, kao što je i apstraktan rad u takvim okvirima sredstvo uzajamnog odmjeravanja različitih upotrebnih vrijednosti u okvirima nerazvijene robne proizvodnje. Novac kao kapital, koncentrirani i osamostaljeni apstraktan rad/vrijednost, pak, početak je i kraj ekonomskog procesa u uvjetima razvijene, kapitalističke robne proizvodnje. Kapital je koncentrirana, akumulirana vrijednost koja je raskinula veze sa konkretnim svrhama svojih vlasnika i usmjerena je isključivo na proizvodnju. I to na proizvodnju u apstraktnom smislu, **bez pretpostavljenih ili nužnih veza** sa proizvodnjom kao ovakvom ili onakvom predmetnom, korisnom djelatnošću. Upravo suprotno: ovakva ili onakva predmetna djelatnost proizlazi iz investicije kapitala, njegova opredmećenja kao pokretanja ekonomske aktivnosti. Kapital tako nije vrijednost koja posreduje između korisnih svrha različitih privatnih vlasnika, već te svrhe posreduju između njegove veličine i njenog uvećanja. Proizvodnja na koju je kapital usmjeren, stoga, nije proizvodnja društvenog blagostanja, pa čak ni proizvodnja efikasnijih metoda konkretnе proizvodnje (prvo se može javiti kao njegova pratrna, a drugo je njegovo nužno sredstvo u idealnim okolnostima) već **proizvodnja viška vrijednosti**. Što će reći: izvlačenje dodatne količine apstraktnog rada iz proizvodnog procesa i dodavanje iste na vlastiti konto. No: čistim određenjem kapitala idemo na korak ispred vlastitog izlaganja. Apstraktan prikaz logike kapitala malo što znači bez izlaganja konkretnog povjesnog razvoja buržoaskog društva, predmetnih revolucija u načinu proizvodnje kao materijalne osnove takvih strukturalnih promjena.

Prosta robna proizvodnja sa svojim tržišnim posredovanjem i zakonom vri-

jednosti logičan je izraz *predkapitalističkih* okolnosti mладог buržoaskog društva. Sitnoburžoaskih okolnosti koje su kao opipljivu, empirijsku realnost uzimali još i autori poput Adama Smitha (pekar prodaje kruh kovaču kako bi kupio štrudlu od slastičara). U tim okvirima proizvodni proces (ili preciznije: tehnički i organizacioni uvjeti maksimiziranja učinkovitosti) još uvijek se, barem u teoriji, nalaze pod kontrolom ravnopravnih, privatnih vlasnika. To znači kako je mnoštvo privatnih vlasnika u stanju vlastitim snagama osigurati proizvodna sredstva i metode neophodne za traženu razinu učinkovitosti proizvodnje, angažirati vlastiti rad (uz dodavanje određene količine kupljenog) i kroz tržišno posredovanje prisvojiti željeni ekvivalent angažiranog rada/vrijednosti. Stvar se drastično mijenja dinamičkim razvojem robne proizvodnje čiji tehnički i socijalni efekti iz korijena mijenjaju naličje ekonomskog realiteta. Jezgrovito sročeno: prije svega se radi o posljedicama industrijske revolucije, do tada nezamislive akumulacije kapitala i obrazovanja klasnih proturječnosti u okvirima građanskog društva. Promjenom tehnološke i organizacione prirode proizvodnje (proizašle iz težnje za povećanjem produktivnosti u okvirima tržišne kompetitivnosti) optimalna učinkovitost sve više i više ovisi o skupim sredstvima za proizvodnju koje je sve teže amortizirati, a konkretni traženi rad sve više postaje specijaliziran/uprošćen, dio organski povezane cjeline i ovisan o strogoj disciplini proizvodnog procesa. Mogućnost utjecaja pojedinca na društveno koristan oblik svog konkretnog rada postaje sve manji, kao što se smanjuje i njegova mogućnost pribavljanja neophodnih sredstava za pokretanje proizvodnje traženih roba po tržišnoj vrijednosti. Oni tržišni akteri koji se nalaze u prilici akumulirati veću količinu vrijednosti u mogućnosti su je sve produktivnije investirati te tako **proces razdvajanja društveno korisnog rada i njegovih nužnih preduvjeta gurati do krajnjih granica**. Dio privatnih vlasnika sve se više nalazi u privilegiranoj poziciji vlasništva nad kapitalom – što praktično znači vlasništvo nad nužnim sredstvima proizvodnje. Što će reći: **sredstvima bez kojih se konkretan rad ne može potvrditi kao društveno koristan, kao vrijednost**. Većina se slobodnih i ravnopravnih privatnih vlasnika vlastite osobe svodi na proletere. Roba koju imaju za ponuditi sada je samo vlastita radna sposobnost, radna snaga. Ta pak roba, kao i svaka druga, za svoju proizvodnju zahtjeva određenu količinu upotrebnih vrijednosti određene kvaliteti. Ta količina i kvaliteta varira ovisno o specifičnim izvanjskim (prije svega socio-kulturnim) ili unutarnjim (traženim, konkretnim, upotrebnim karakteristikama konkretnog rada koji mora ponuditi – što se, sasvim precizno govoreći, pokazuje kao investicija u ono što se danas popularno zove ljudski kapital, a ne naknada za korištenje radne snage) faktorima, ali i ima svoju absolutnu, prirodnu granicu – što bi bilo održavanje jedinke na životu uz osiguranje razmnožavanja. I iako radna snaga, naizgled, ne predstavlja posebno atraktivnu robu u njoj se, pod pretpostavkama Marxove kritike i teorije vrijednosti, skriva izvor siline kapitala. Razlog tome njen je specifična fleksibilnost, poseban kvalitet – stvaranja vrijednosti kroz vršenje društveno korisnog rada **preko granica nužnih za vlastitu proizvodnju**.

Tu se radi o poznatoj, i uglavnom populistički iskasapljenoj, teoriji eksploracije. Marx u svojoj analizi pretpostavlja neku razinu kulture i ljudskih potreba kao danu,

vanekonomsku (iako, jasno, promjenjivu) kategoriju. O zadovoljenju tih zadanih potreba ovisi vrijednost radne snage u okvirima kapitalističke proizvodnje. Te je potrebe moguće zadovoljiti sa određenom količinom vrijednosti, tj. apstraktnog, društveno korisnog rada (uprošćeno rečeno – novca). Radnik je, pak, po zaposlenju u stanju proizvesti više rada, tj. vrijednosti negoli košta njegovo uzdržavanje (i amortizacija fiksnog kapitala). Višak vrijednosti povećava ukupni fond kapitala dostupan za novu investiciju, dok se njegov manji dio odvaja za potrošnju vlasnika kapitala.

Logično pitanje glasi: zbog čega bi kapital **mora** težiti uvećanju? I s druge strane: zbog čega bi proizvodnja viška vrijednosti bila iracionalna ako se radi o akumulaciji sredstava za produktivnu investiciju koja ima da osigura veću proizvodnost rada i veću razinu materijalnog blagostanja? Odgovor na prvo pitanje razmjerno je jednostavan. Činjenica da kapital realno predstavlja osamostaljenu ekonomsku, u svojoj biti društvenu silu i dalje ne znači kako on formalno ne predstavlja privatno vlasništvo. Građansko društvo pravno, ekonomski, politički, ali čak i kulturno i filozofski nije u stanju razumjeti da neka potreba, vrijednost ili sila može biti socijalna, tj. ne može biti izvedena iz privatnog vlasništva. Ideologije sitnobaržoaskih radikalaca i anarhističkih kapitalističkih koncentracija vrijednosti i klasno raslojavanje kritiziraju kao pljačku izvornog, egalitarnog privatnog vlasništva nad vlastitom osobom, nepoštene, neekivalentne razmjene i slično. Pitanje na koje buržoaski radikali ne mogu odgovoriti sasvim je očito: kakva je to pljačka provedena slobodnim ugovorom²², čiji je (mogući) rezultat zadovoljenje postojećih radničkih potreba uz njihovo izgledno uvećavanje kao efekata progresivnog razvoja produktivnosti? Radi se jasno o tome da sve razvijenija društvena podjela rada, funkcionalno, organsko premrežavanje, kao i konkretna kolektivizacija proizvodnog procesa proizvode veću proizvodnost, iz koje proizlazi veće materijalno bogatstvo.

22 Svakako je važno razlučiti formalno slobodan ugovor kao izraz pravne jednakosti, od očite *realne* nejednakosti socijalnog statusa. O tome naveliko govori i Marx, te se vrlo često naglašava u lijevoj kritici ekonomske slobode i formalne jednakosti u kapitalizmu. Međutim – ljevica u pravilu tendenciozno previđa, a liberali joj to često guraju pod nos, kako formalno slobodan ugovor ima svoju realan sadržaj. Radi se o jasno o odsutnosti neposredne prisile, neotudivom pravu na izbor. Radnička klasa realno odvojena od alternativnih mogućnosti proizvodnje vlastitog života (recimo zemlje) može biti prisiljena prodavati radnu snagu. No ona je i dalje mora prodati, mora u danoj situaciji izračunati svoju korist od toga da bude eksplorativana. Da taj izbor i u najgorim okolnostima ipak postoji dokazuje porazna činjenica o obrazovanju lumpenproletarijata kao posebne klase buržoaskog društva. Taj polusvijet, društveni otpad, klošari i vucibatine nisu rezultat eksploracije, oni ne čine rezervnu armiju radne snage, već su rezultat činjenice da ljudi čija je socijalna situacija očajna unatoč tome imaju punu slobodu odbijanja eksploracije, te na alternativne načine pokušavaju osigurati svoju egzistenciju. Marxova kritika kapitalizma istovremeno nastoji ukazati na realne socijalne uvjete nejednakosti, ali ni u jednom trenutku ne zanemaruje činjenicu kako **formalno slobodan ugovor** u kapitalističkim okvirima **nije puka forma** (koja prikriva prisilu i prijevaru) već glavno načelo konstituiranja društvenosti. Što je uostalom najdistinktivnije obilježje kapitalizma. Velika većina marksista to, naravno, (iz različitih razloga) nije u stanju do kraja razabrati.

To novo bogatstvo nije proizvod rada kao korištenja privatnog vlasništva nad vlastitim sposobnostima, nego sinergijskog efekta razvoja društvene proizvodnje. Takvim se razvojem stvari, uz održanje starih, buržoaskih formi kapitala pojavljuje kao nepregledna, koncentrirana vrijednost koja jasno više ne može biti uzeta kao rezultat živog, privatnog rada. On nije rezultat rada proletera kao privatnih lica pošto korisnost privatnog rada proletera neposredno ovisi o njihovom prilagođavanju zahtjevima integralnog, racionaliziranog proizvodnog procesa – tj. zahtjevima kapitala koji ih unajmljuje. Korisni privatni rad pojedinog radnika **rezultat je pokretanja kapitala, a ne njegov uzrok.**²³ S druge strane kapital još teže može predstavljati rezultat privatnog rada vlasnika kapitala. Dohodak koji kapitalist koristi po volji, profit, tek je skroman fragment viška vrijednosti pa se u tom smislu kapital realno nalazi van dispozicije svog vlasnika. No: formalno kapital se drži privatnim vlasništvom. On uživa u tom povlaštenom pravnom i političkom statusu pa stoga na koncu živi život privatnog vlasništva. Što znači da njegovo puštanje u pogon ima svoju razumljivu cijenu. Kako to buržoaski ideolozi običavaju prezentirati: zbog kojeg bi se razloga netko uzdržao od trošenja i požrtvovno posvetio investiranju? Privatni vlasnik kapitala svoju koncentriranu apstraktnu vrijednost, svoja sredstva koja se mogu pretvoriti u bilo kakav predmet, investira kako bi mogao ostvariti profit. Što je sasvim legitimno i po zakonu. No njegov će biznis svakako propasti ako ne bude mudar, ne bude mislio dugoročno, ne osigura što veća sredstva za razvoj i buduće reinvestiranje – jer drugog načina osiguranja budućnosti u okvirima predatorskih, konkurentskih kapitala nema. Kapital stoga po prirodi stvari teži svojoj maksimalnom uvećanju ne zbog neke prirodne sklonosti ljudskih bića (beskonačno bogaćenje, moć, pohlepa), već zbog sistemski određene težnje za samoodržanjem.

Odgovor na drugo pitanje u biti se nastavlja na prvo. Kapital kao privatno vlasništvo zapravo nije zainteresiran za razvoj proizvodnosti. Konkretni kapitali svoje će produktivno opredmećenje s obzirom na kontingenčne okolnosti u kojima se mogu zateći tražiti sasvim neovisno o općem interesu i racionalnosti kapitala kao cjeline. Ukoliko višak vrijednosti lakše mogu realizirati žrtvovanjem opće proizvodnosti takav se čin sa stanovišta kapitala kao privatnog vlasništva uvijek pokazuje racionalnim. Kao što i prepuštanje općeg ekonomskog razvoja nepredvidivoj sumi partikularnih volja različitih kapitala dugoročno mora rezultirati iracionalnim i destruktivnim posljedicama. Uspostavljanje nekakve opće, političke kontrole nad privatnim kapitalima, stvaranjem neke vrste državnog i kontroliranog kapitalizma limitirano je iz više razloga. Takav se čin praktično pokazuje kao čin podređivanja ekonomske racionalnosti političkoj volji što samo po sebi ne mora značiti proizvodno racionaliziranje, a nerijetko sa sobom

23 Isto se odnosi i na korisni rad pojedinih, izoliranih proizvodnih kolektiva, zbog čega se ideje o radničkom samoupravljanju, prisvajanju tvornica od strane radnika i slično uvijek pokazuju kao tipične malograđanske zablude, i unatoč nekim naivnim, povijesnim eksperimentima ni pod kakvim uvjetima ne mogu izvoditi iz promišljene i konzistentne Marxove kritike kapitalizma.

donosi i štetne političke posljedice. Ukoliko državni kapitalizam uistinu i je podešen da bude izraz općeg interesa kapitala on je i dalje državni, što znači da je limitiran u odnosu na internacionalnu zbilju i nezaustavljive tendencije iskakanja ekonomskih odnosa izvan nacionalnih granica. I na koncu ako taj faktor i zanemarimo i da državni kapitalizam uistinu može funkcionirati on i dalje održava, štoviše kao političku nužnost cementira odnos eksplatacije (i bez klasičnih buržoaskih sloboda punog privatnog vlasništva nad vlastitom osobom – za što je 20. stoljeće pokazalo da nipošto nije bezznačajna stvar), te se može poklapati sa čišćim uzdizanjem represivne tehničke racionalnosti na tron vrhovne društvene svrhe. Što znači da proizvedeni višak vrijednosti sam po sebi predstavlja problem pošto: a) predstavlja odricanje za budućnost koja nikako da dođe; b) sam proizvodni proces kao racionalno uobličenje kapitala ostaje izvan demokratske kontrole proizvođača koji po logici kapitala moraju biti svedeni na sredstva za proizvodnju.

Kapital stoga prirodno teži proizvodnji viška vrijednosti, a ta proizvodnja, iako ćemo vidjeti da **može** (ali i ne mora) biti funkcionalna, održiva i tehnički progresivna, **ne jamči** rast općeg blagostanja i posebno ne olakšava uvjete eksplatacije. Marx je čak, kao što je opće poznato, bio duboko uvjeren kako je epoha pred njim epoha postepene dekadencije i krize kapitalizma s kojom dolazi i sasvim nepotrebno, besmisleno pogoršanje egzistencijalnih uvjeta širokih slojeva. Pri tome je neobično važno razumjeti razliku između *apsolutnog osiromašenja, pauperizacije* kao izvanrednih efekata historijske dekadencije, disfunkcionalnosti sistema i normalne, funkcionalne eksplatacije koja, barem u teoriji, predstavlja **održiv** oblik klasne dominacije i buržoaskog poretka. Kapitalistička proizvodnja osim što nije pljačka ne znači nužno ni absolutno povećanje radnog intenziteta uz održavanje ili obaranje životnog standarda. Marxova analiza na momente je obilno popraćena isticanjem empirijskih dokaza absolutnog osiromašenja/intenziviranja eksplatacije. Uporno navođenje takvih primjera, osim kao dokaz prethodno spomenutih tendencija opće dekadencije kapitalizma, služi i isticanju krajnje granice kapitalističke eksplatacije kao prirodne granice proizvodnje radne snage – u vidu pukog preživljavanja radnika – koja proizlazi iz jedinstvene fleksibilnosti *radne snage* koja je u stanju da se povine kao ni jedna druga korisna roba. Da svoju predmetnu vrijednost pod pritiskom obori do dna. Takva je dimenzija problema u okolnostima prije uzdizanja radničkog pokreta i pobjede u borbi za demokraciju (čijim se najvećim saveznikom pokazala politička akcija organiziranog proletarijata) bila mnogo hitnija od isticanja *relativnog osiromašenja*. Što je, kao što znamo, obilno kompenzirano teorijskim radom marksističke apologetike dvadesetog stoljeća, u situaciji kontinuiranog podizanja radničkog standarda i nestanka konkretnih političkih, revolucionarnih potencijala radničke klase. No ono što ostaje neupitno, bez obzira na jad i bijedu marksističke apologetike, Marxovo je **izričito isticanje relativnog viška vrijednosti kao najkarakterističnijeg obilježja kapitalističke eksplatacije**. Da je ta teza od presudne važnosti vječno, crno na bijelo, ugravirana na stranicama Kapitala nitko ne može dovesti u pitanje.

A to znači kako specifičnost kapitalističke eksploatacije, prema Marxovoj kritici, ne leži u apsolutnom povećanju količine rada u proizvodnom procesu kako bi se kapital nahranio što većim *ostatkom*. Dinamična kapitalistička proizvodnja i eksploatacija zasnivaju se na sasvim drugačijoj logici. Proizvodnja apsolutnog viška vrijednosti, kao rezultat apsolutnog povećanja količine traženog rada uz održavanje vrijednosti radne snage na postojećoj razini svakako je moguć, ali i dugoročno besmislen, neodrživ oblik eksploatacije. Većina povijesnih oblika izrabljivanja zasnovana je na **sličnoj** logici, što je uvijek zahtijevalo politička i moralna sredstva za obuzdavanje takve iracionalnosti koja razara zajednicu i društveno tkivo. Izrabljivanje na osnovi prostog tjeranja na rad preko granica održanja egzistencije radnika ne samo da je i sa zdravorazumskog stanovišta besmisleno, da nije održivo, nego se zapravo (što marksisti u svojoj ideologiziranoći, ali i neobrazovanosti uglavnom previdaju) ne može pojaviti kao politički vladajuće načelo. Predburžaaska društva taj *višak rada* moraju legitimirati religijskim, kulturnim ili političkim svrhama, kao što funkcionalna politička zajednica mora iznaći načine razumnog ograničenja apsolutnog izrabljivanja. Limitiranost eksploatacije na takvoj osnovi u buržoaskim okvirima čak je i očitija s obzirom na jednakost privatnih vlasnika i radikalno ukidanje svih svrha koje se ne mogu izvesti iz njihovog interesa. U buržoaskim okvirima razina opterećenja koje je radna snaga u stanju podnijeti ima svoje uobičajene prirodne granice, ali specifični historijski i kulturni minimum modernog radnika čije je potčinjanje sve teže ideološki legitimirati mnogo je viši u odnosu na limitirane podanke povijesnih despocija. Koliko su opasne političke posljedice težnji za apsolutnim intenziviranjem eksploatacije u modernim okvirima – bez obzira na svrhu iste, tj. koristi li se akumulirani višak vrijednosti na luksuz buržoazije, izgradnju svjetskih čuda ili unapređenje tehnologije čija primjena **ne utječe** na vrijednost roba široke potrošnje (što se, prilično ironično, pokazuje relevantnijim za razvoj nekadašnje socijalističke, a ne kapitalističke privrede) – sasvim je očito kada se u obzir uzme kako je politička revolucija tek u modernim okolnostima postala trajno prisutna i često realizirana prijetnja ustaljenom političkom poretku.

Stoga se pokazuje kako osim čisto ekonomskih granica eksploatacija kao proizvodnja apsolutnog viška vrijednosti u modernim okolnostima ima svoje nepremostive političke i kulturne granice. Ona se može pojaviti kao iznimka, nipošto kao pravilo. Pravilo je **uvećanje kapitala kroz proizvodnju relativnog viška vrijednosti**. To je specifičan, najodrživiji oblik kapitalističke proizvodnje i eksploatacije. I upravo se njime naglašava dinamička suština kapitalizma, objašnjavaju se razlozi zbog kojih je *buržoazija prva vladajuća klasa koja održanje svoje dominacije zasniva na stalnom revolucionariziranju proizvodnog procesa*. Višak vrijednosti je moguće proizvesti bez apsolutnog intenziviranja eksploatacije rada, čak i uz smanjivanje ukupne količine rada isisane iz unajmljene radne snage. **Takvo što moguće je ukoliko se izmjenom zatečenog načina proizvodnje povećava proizvodnost potrošnih roba (bilo povećanjem učinkovitosti proizvodnje postojećih upotrebnih kvaliteta ili proizvodnjom novih, kvalitativno drugačijih, jeftinijih alternativa – recimo sirnog pripravka na mjesto sira, televizije**

na mjesto bioskopa isl.) koje konzumiraju radnici čime se realno obara vrijednost radne snage, a povećava količina rada rezervirana za uvećanje kapitala. Proizvodnja relativnog viška vrijednosti u Marxovom je radu izričito podcrtana kao najkarakterističniji način uvećanja kapitala. Upravo iz teze o proizvodnji relativnog viška vrijednosti proizlazi Marxova dinamična vizija ekonomskog procesa u kapitalističkim okvirima. Proizvodna *inovacija, revolucioniranje načina proizvodnje*, u krajnjoj je liniji ključni faktor u razvoju i održanju kapitalističkog društva.²⁴

Pitanje koje je stoga potrebno postaviti tiče se odnosa inovacije kao preduvjeta proizvodnje relativnog viška vrijednosti i poduzetničke funkcije u schumpeterovskom smislu. Tu se radi o dvama sasvim različitim, nesumjerljivim teorijama koje se upravo s obzirom na sve svoje različite pretpostavke u svojoj srži neobično podudaraju. U srži i jedne i druge teorije leži uvjerenje kako promjena ustaljenog načina proizvodnje, revolucija u proizvodnom procesu, inovacija, pokreće ekonomski rast i predstavlja ekonomski razvoj. I jedna i druga teorija podrazumijevaju da korisna inovacija u ekonomskom smislu ovisi o krajnjim blagotvornim učincima na opću proizvodnost. To je ono što je neobično bitno imati na umu – naročito s obzirom na suvremeno banaliziranje smisla inovacije po kojem je inovacija korisna jer je nekakva novost, a da se njeni realni efekti na razvoj proizvodnosti previđaju (o čemu će detaljnije biti riječi u slijedećem dijelu). Golema je razlika u svemu ostalom. Zadržimo se na aspektima bitnima za pitanje poduzetništva. Kao što smo vidjeli proizvodna inovacija po Schumpeteru ne proizlazi iz nikakve logike kapitala ili njene blagotvornosti za njegovo opće uvećanje. Iz njegove perspektive stvar je prije suprotna. Inovacija kao kreativan poduzetnički čin komercijalizacije/primjene nekog izuma ukida vrijednost u staroj, sada beskorisnoj materiji opredmećenog kapitala. Ona stvara proces kreativne destrukcije u kojem se sa starim oblicima proizvodnje golemi kapitali tope kao snijeg na žarkome suncu. Poduzetnički monopolisti pak iz svoje inovacije ostvaruju *ekstraprofite*, akumuliraju golemu vrijednost u svojim rukama, ali ne po nekakvom ubiranju *viška društveno potrebnog prosječnog rada* nego sasvim suprotno – **vršenjem rada koji nije društveno prosječan, već jedinstven, iznimian**. Taj iznimian rad na izradi novih proizvoda bogato je honoriran kao i inovativno uloženi kapital. Monopol koji se time proizvodi nije parazitski monopol. *Poduzetnički kapital* zbog svoje posebno korisne upotrebe zaslужuje ekstra profit, kao što i njime uposleni jedinstveni rad zbog svoje iznimnosti zaslужuje *ekstra honorar*. Taj je privilegij i jednog i drugog po prirodi prolazan jer postepena imitacija i širenje inovacije društvu donosi *benefite*, a njihovi profiti i honorari padaju na prosječnu razinu.

24 Stvar se dodatno komplicira kada se sa pitanja *proizvodnje viška vrijednosti* u nastavku Marxove (nedovršene) analize pređe na pitanje *realizacije istog u okvirima tržišnog saobraćaja*, tj. krene govoriti o problemima strukturalno uvjetovanog nedostatka efektivne potražnje u kapitalističkim okvirima. Tu ćemo izuzetno važnu, ali sasvim drugačiju razinu analize procesa kapitalističke reprodukcije ovdje izostaviti. Kako zbog uvjerenja da ta razina nije od primarne važnosti za problem poduzetništva i inovacija (kako ih ovdje promatramo), tako i zbog činjenice da se, sasvim transparentno govoreći, ne osjećam dovoljno ospozobljen za njeno ozbiljno razmatranje.

Čime se jasno otvara prostor za novu poduzetničku inovaciju. Ponovimo još jednom: otvara se prostor za inovaciju i mogući ekstraprofit. Taj je ekstraprofit moguće odrediti kao mogući motivacijski poticaj, ali ga je pogrešno vezivati sa nekakvim prirodnim sklonostima bogaćenju. Dosljedno slijedeći Schumpetera, kao što smo vidjeli, potrebno je zaključiti kako se želja za beskrajnim bogaćenjem i uvećanjem kapitala uglavnom nalazi u neprijateljskom odnosu sa nadahnutim poduzetnikom čije se inovativne osobine u pravilu vežu za druge, vanekonomске svrhe. Popularno neoliberalno, u suštini metafizičko vezivanje prirodne žedi za profitom i poduzetničke inovacije u biti baca vodu na čak i na vulgarno marksistički mlin jer naglašava kako između želje za kvantitativnim uvećanjem kapitala i poduzetničke inovacije postoji nužna, prvorazredna veza. Samom su Schumpeteru, kao što smo vidjeli, mnogo važniji oni specifični socio-kulturni, vanekonomski poticaji na poduzetničku aktivnost, zbog kojih se cijeli fenomen i promatra mnogo šire, ali oni i određuju njegove povijesne granice.

Marx, jasno, ostaje slijep na poduzetničku funkciju shvaćenu u schumpeterovskom duhu. Iz njegove perspektive inovacija stvara novi upotrebnii kvalitet ili povećava učinkovitost proizvodnje. No ona **ne stvara novu vrijednost**. Ona mijenja naličje konkretnih potreba i, što je posebno bitno, upotreblne karakteristike traženog, korisnog rada. Što znači: ona ne proizvodi novu vrijednost time što proizvodi novi, poseban upotreblni kvalitet (pa onda stari kvaliteti uslijed drastično manje korisnosti gube tržišnu vrijednost). Inovacija ukida društvenu korisnost starih upotrebnih vrijednosti, sa starim načinima proizvodnje. To ukidanje znači da stari koristan rad više nije tvorac vrijednosti jer više nije koristan. On se može činiti korisnim subjektivno, recimo njegovom izvršitelju. On se zdravorazumski može činiti korisnim jer i dalje proizvodi konkretni koristan predmet koji netko treba. No on objektivno kao **društveno potreban rad** više nije koristan; društvo u cjelini nema interesa da ga održava na životu kad je stvoren mnogo učinkovitiji način izvršenja istog zadatka, ili je, svejedno, pronađena učinkovitija alternativa za izvršenje iste funkcije. Stari konkretni rad se ne može ekonomski održati pošto nije u stanju niti reproducirati vrijednost vlastite radne snage, a kamoli uvećati kapital (osim možda u uvjetima obaranja cijene radna snage *ispod vrijednosti* – što je jasno praktična mogućnost). S druge strane stara proizvodna sredstva, staro opredmećenje fiksнog kapitala jednako tako gubi svoju vrijednost. Ona se nalaze na udaru iz dva smjera pošto se njihova korisnost ukida sa alternativnim načinima zadovoljenja njihove funkcije, kao što se jednako tako obezvredjuju sve učinkovitijom proizvodnjom njih samih. Taj nestanak vrijednosti starih oblika opredmećenja kapitala Marx stavlja u središte svog interesa pošto upravo iz njega izvodi zaključak o nužnoj tendenciji opadanja profitne stope povećanjem dinamike kapitalističkog razvijanja. Kapital se ne može održati ili uvećati nikako osim stalnom investicijom koja je po mogućnosti inovativna. No on povećanjem i ubrzanjem tempa investicija uz sve brži razvoj proizvodnih tehnika sam sebe izjeda; nije u stanju reproducirati i očuvati svoju vrijednost posebno s obzirom na promjene u organskom sastavu kapitala, tj činjenicom da sve više vrijednosti ide u fiksni kapital koji rapidno gubi na vrijednosti, a količina živog, društveno potreb-

nog rada o kojem ovisi njegovo uvećanje razmjerno je manja i manja.

Ono što se iz Schumpeterove perspektive pojavljuje kao prolazni i uvijek obnavljajući monopolistički ekstraprofit oko kojeg se okreće kapitalistička ekonomija Marx nema potrebe negirati. Suptilne teorijske razlike u određenju vrijednosti tu u biti niti ne čine razliku u shvaćanju kapitalističke dinamike. Činjenica da se procesom kreativne destrukcije ukida vrijednost starih sredstava za proizvodnju sa starim radom i organizacijom ne predstavlja problem za Marxovu kritiku, već sa njenog stanovišta predstavlja problem za kapitalizam. Pogrešna je pretpostavka po kojoj Marx kapital smatra konzervativnim; kako će on, kako bi osigurao reprodukciju svoje vrijednosti po starim uvjetima, ciljano ograničavati inovacije koje ga ugrožavaju. O tome je moguće govoriti u kontekstu kasnijih marksističkih kritika monopolističkog kapitalizma i imperializma. Marxova vizija bila je sasvim suprotna. Ono što je on imao pred očima i uzimao kao pretpostavku je nemogućnost razdvojenih i suprotstavljenih kapitala da se usuglase oko zajedničkog interesa, pa se stoga moraju ponašati predatorski i uzajamno si ukidati mogućnost realiziranja viška vrijednosti. Uzajamno klanje konkurentskih kapitala tu se ne može promatrati kao nekakva klasična vizija konkurenčije u statičnim okolnostima. No ono ne znači da se ne pretpostavlja visoka razina prilagodljivosti, fleksibilnosti kapitala, naročito s obzirom na od Marxa detektirane tendencije njegovu osamostaljenju u čisto finansijskom obliku. Finansijski kapital po definiciji je slobodan za različite vrste opredmećenja. Njegova sve veća moć, sloboda i mobilnost sve brže i brže ukidaju poseban inovativni privilegij i monopol. Što s jedne strane znači da se ubrzava širenje korisnosti od inovacija, ali i istovremeno sužavanje mogućnosti *monopolističkih ekstraprofita* čime se praktično i barem aproksimativno uvijek iznova obnavlja relevantnost dobrog dijela *klasičnih pretpostavki* bez kojih Marxova kritika umnogome gubi na relevantnosti.

Poduzetnička funkcija, kao izraz konstantne potrebe kapitala za nalaženjem novih, učinkovitijih oblika opredmećenja i uvećanja propuštena kroz prizmu marksističke kritike jednako uspješno stvara nove korisne vrijednosti kao što stvara i nove probleme. Ono što je pri tome važno imati u vidu da se poduzetništvo nipošto ne izdvaja iz logike kapitala kao posebnog procesa društvene proizvodnje. **Poduzetništvo (ukoliko o njemu kao samostalnom fenomenu uopće можемо говорити) ne predstavlja faktor izdvojen iz metamorfoza kapitala. Upravo suprotno – ono je sasvim u funkciji kapitala.** Pri tome je uvijek bitno imati u vidu razliku u određenju značenja kapitala između Marxa i konvencionalne ekonomije (razliku između apstraktne ekonomske sile čijim se opredmećenjem javljaju svi faktori proizvodnje i kapitala kao posebnog faktoра pored ostalih). Integralno promatranje poduzetništva kao posebne funkcije u službi kapitala, u skladu sa specifičnim pretpostavkama Marxove kritike, raspravu stavlja u sasvim drugačije okvire. Slijedeći Schumpeterovu logiku interes kapitala kao inertne, koncentrirane vrijednosti i poduzetništva kao njene blagotvorne primjene, oni se teže promatrati kao razdvojene i u svojoj suštini suprotstavljene. Izvori poduzetništva u tom se smislu teže promatrati u njihovoj kulturnoj, socijalnoj i etičkoj dimenziji, a da se

od manje važnosti uzima njegova nužna, konkretna simbioza sa robnom strukturom i kapitalom kao svojim nužnim preduvjetima. Suprotnost između kapitalističkog i poduzetničkog interesa tako se mogu prikazati kao sukob *održavanja stare i stvaranja nove vrijednosti*, a ne napetost među različitim tendencijama u okvirima proizvodnje relativnog viška vrijednosti. Ideološki prikaz te suprotnosti opće je poznat i na popularnoj razini. Kapitalist je konzervativan, on je novčani rentijer i po svojoj je prirodi posvećen održanju postojećih uvjeta proizvodnje koji mu donose profit. Poduzetnik je revolucionaran, vizionar, posvećen rušenju postojećih oblika proizvodnje kako bi iz ničega stvorio *dodanu vrijednost*, te prisvojio trenutni ekstraprofit. Iako je te dvije strane moguće pronaći sjedinjene u istim akterima, njihova se kultura, izvori društvene moći i interesi uzimaju kao suprotstavljeni. Slične vizije o dvama vrstama kapitalista neobično su raširene i raznolike. Tako kod liberala i desnice imamo *schumpeterijansku* podjelu, dok kod ljevice imamo viziju *socijalno odgovornih velikih igrača* koji surađuju s politikom na opće dobro, ili *socijalnih poduzetnika* koji ispred profita stavljaju etičke ciljeve i suprotstavljenih im *predatorskih* poduzetnika i multinacionalnih korporacija vođenih pohlepom za uvećanjem profita.

Marksistički gledajući radi se o bespredmetnim brbljarijama. Tu se na problem gleda iz sasvim drugačijeg ugla. Dvije tendencije o kojima je riječ, progresivna i razorna, i konzervativna i inertna, tu su izraz **unutarnje napetosti svojstvene samoj prirodi logike kapitala**. Unutarnja napetost kapitalističkog društva subjektivira se na različite načine, djelovanjem različitih aktera. Kapitalu kao osamostaljenoj sili i vladajućem odnosu proizvodnje, ali i privatnim kapitalima kao posebnim ekonomskim fenomenima za razvoj i opstanak potrebna je i jedna i druga strana. U tom smislu ono što predstavlja poduzetnička funkcija sasvim je potrebno kapitalu kao koncentriranoj vrijednosti čije uvećanje nužno ovisi o stalnom kretanju i produktivnijim oblicima opredmećenja. Kapital uzet kao statična, na osnovu postojećih uvjeta proizvodnje opredmećena koncentracija vrijednosti, na osnovu čijeg vlasništva se izvlači profit kao svojevrsna renta svodi kapitalista na razinu bukvalnog parazita. Iz čega bi morala proizaći doslovna homogenost interesa kapitalističke klase, te bi se njihov status morao štititi posebnim političkim sredstvima kao što su sve prijašnje klase štitile svoje privilegije. Reprodukcija uvjeta izrabljivanja bila bi statična kao i sam ekonomski proces. Ne bi bilo posebnog razloga za studiranje *metamorfoza kapitala* i otkrivanja uvjeta proizvodnje relativnog viška vrijednosti kako bi se buržoaski poredak doveo u pitanje. Zdravorazumski bi se mogao osporiti kapitalistički privilegiji. To bi se čak moglo učiniti na osnovi buržoaskih zahtjeva *slobode, jednakosti i bratstva*. Marxova analiza, ponovimo još jednom, uzima kapitalističko društvo kao zbiljsko, povijesno ostvarenje građanskih idea. Razvijeni oblik buržoaskog društva kao kontradiktornu negaciju vlastite ideje. Kapital kao apstraktna, koncentrirana vrijednost i potencijal ekonomskog pokretanja društva po sebi je samo jedna strana cjelovitog poimanja kapitala. Njegova konkretna sadržina, adekvatan oblik njegovog opredmećenja ne može biti proizvoljno zakupljeni rad, materijal i sredstva proizvodnje. Inovativan način njihove kombinacije po samoj se logici kapitala

postavlja kao imperativ. **Sam kvantitativni rast kapitala ostvariv je jedino uz uvjet stalnog povećanja proizvodnosti, jedinog sredstva obaranja vrijednosti radne snage.** U tom smislu kapitalist i poduzetnik moguće su lica u trvenju, ali su nužno lica u simbiozi.

Spekulacija o posebnim motivacijskim preduvjetima poduzetništva na liniji takve perspektive pokazuje se sasvim irelevantnom. Ili bolje: tipičnom ideološkom spekulacijom. Nebitno je teži li subjektivno kapitalist basnoslovnom bogatstvu, moći ili filantropiji. On kao vlasnik kapitala, ukoliko je vlasnik kapitala i sebe kao takvog želi održati, teži tome da održi svoj kapital. On ga mora držati u opticaju i tim procesom uvećati. Njemu kao kapitalistu, vlasniku sredstava, oblik te materijalizacije može biti od sekundarne važnosti. No kapitalu kao temeljnoj vrijednosti o čijem uvećavanju, uostalom, ovisi i sam poredak nipošto nije. Kapitalist kao poduzetnik, onaj akter koji zadovoljava poduzetničku funkciju direktno je povezan upravo sa tim oblikom materijalizacije i utoliko se o njegovom nužnom motivu uistinu ima govoriti na drugačiji način. Ali ne i neovisno od dotične svrhe; nekakvom spekulacijom o kulturnim i svjetonazorskim korijenima poduzetničkog duha i slično. Poduzetnik može biti herojski vizionar ili pohlepni skorojević, duhovni gorostas ili gola sirotinja. No ono što, htio – ne htio, mora biti, sadržaj njegove motivacije **pronalažak je učinkovitog načina stavljanja kapitala u pogon, uspješne realizacije viška vrijednosti.** On kao imitatorski poduzetnik može ponavljajući prokušane novine pokrenuti posao, tj. proširiti postojeći oblik proizvodnje poznatih proizvoda u prostoru u kojem to nije bilo realizirano i time osigurati realiziranje trenutne razine profita za koju je neupitno da opada ka prosječnoj društvenoj razini pošto nastupa u fazi širenja, a ne stvaranja inovacije. On može istisnuti stari oblik proizvodnje ili proširiti neki proizvod u djevičanskoj zoni do tад netaknutog i/ili privilegiranog tržišta. Ili, na koncu, djelovati najproduktivnije i u skladu sa čistim određenjem svoje inovativne funkcije proizvesti/pronaći novi način ubliženja kapitala, po svojoj kvaliteti različit od postojećih, koji posredno ili neposredno razara postojeće obrasce proizvodnje. Uspješan poduzetnik u biti osigurava učinkovitost investicije, i u najboljem slučaju osigurava stvaranje nove situacije u kojoj uloženi kapital trenutno dolazi u poziciju posebne privilegije, tj. trenutnog monopolna na tu inovaciju. Sa stanovišta općeg interesa kapitala takav realni monopol, sa obezvredovanjem zastarjelih investicija može izgledati kao destruktivan, ali se on na dugi rok pokazuje blagotvornim ukoliko su njegovi **nužni efekti obaranje vrijednosti radne snage.** Produktivan brak inertne i aktivne strane kapitala stoga u biti predstavlja preduvjet funkcionalnog održanja kapitalizma. Ukoliko se takav brak nije u stanju uspostaviti poduzetnik ne može izvršiti svoju temeljnu misiju i svrhu. Poduzetnik za razliku od *rentijerskog* kapitalista uistinu ne mora težiti očuvanju ili uvećanju kapitala uopće, pa čak i konkretno (očuvanju ili uvećanju svog ličnog kapitala na raspolaganju). On može biti posebno vezan za neku konkretnu svrhu koja ga zaokuplja, koja predstavlja njegovu osobnu vrijednost. No kapital je njegovo nužno sredstvo, on bez njega ne može oživjeti svoju svrhu. Ukoliko nije u stanju da tu svrhu efikasno ekonomski oživi, ako eventualne teškoće, početna odricanja, gubitke

ne okrene u njihovu suprotnost njegova je svrha izgubljena. I s druge strane: društvena vrijednost njegovog posebnog interesa i svrhe koja ga zaokuplja u buržoaskim okvirima **ne proizlazi iz njegova korisnog sadržaja, već je taj sadržaj koristan utoliko ukoliko je u stanju poslužiti čisto formalnoj svrsi uštede apstraktnog društveno potrebnog rada i proizvodnje viška vrijednosti.**

Time smo okvirno skicirali način na koji se dosljedna marksistička teorija odnosi prema ekonomskoj dinamici, proizvodnim inovacijama i poduzetničkoj funkciji. Kako bi se ta vizija dodatno izoštrila preostaje nam još odrediti koje su granice preko kojih Marxova kritika postaje neupotrebljiva. Bez jasnog razumijevanja takvih granica ne samo da se može upasti u guranje teorija tamo gdje joj nije mjesto, već se teže prepoznaće situacija u kojoj ona postaje vrijedna. Političke granice marksizma opće su poznate i od 60-ih godina sasvim neupitne, a odnose se na iscrpljivanje revolucionarnih potencijala radničkog pokreta, političku integraciju radničke klase u okvirima predstavničke demokracije i, što je u direktnoj vezi sa konkretnim proizvodnim i ekonomskim trendovima, očite socijalne i kulturne promjene te nestanak distinktivnih klasičnih karakteristika. Teorijske i praktične vratolomije nove ljevice u pokušaju održavanja *antikapitalističkog političkog subjektiviteta* na životu pokazale su se kao bijedna, umiruća agonija, a ne revolucionarna renesansa. Uzgredno rečeno nova je ljevica u tome postupala u potpunoj suprotnosti Marxovom strogom, trezvenom, realističnom duhu koji do određenja proletarijata kao ključnog aktera političke promjene nije došao na temelju spekulacija o *revolucionarnom subjektivitetu i utopijskoj misiji*, nego je radnički pokret zatekao, od njega pošao kao opipljive političke činjenice. Naše vrijeme bez ikakve dvojbe donosi specifičnu krizu države i predstavničke demokracije, kao što suvremene socijalne i ekonomske napetosti ukidaju politički mir u kojem se razvijeno buržoasko društvo našlo od *zlatnih godina po Drugome ratu*. U tom smislu mnogi aspekti onoga što se da razabradi kao Marxova politička teorija mogu biti od posebne koristi. No o njegovoj viziji rješenja kroz borbu za ostvarenje interesa radničke klase danas se iz više razloga ne može govoriti. Barem na stari način. No, socio-politička dimenzija problema ovdje nas ionako primarno ne interesira i sama po sebi zahtjeva posebnu analizu. U kontekstu dosadašnjeg izlaganja bitno je razabradi specifično ekonomske granice Marxove kritike.

Te je granice moguće podijeliti na *vanjske i unutrašnje*. One mogu biti rezultat konkretne, povjesne, praktične, prije svega političke, **suspensije logike kapitala i spontanih tendencija razvoja buržoaskog društva**. Takva mogućnost nije samo teorijski neotklonjiva nego se od druge polovice 19. st. praktično ostvarila na različite, nepredvidive, ali i ništa manje pogubne načine. Efikasnim korištenjem političkih sredstava i, naročito, *inovativnih tehnika moći* kapital je moguće spregnuti u višu praktičnu ili ideološku svrhu. Kritika kapitala kao osamostaljene ekonomske sile koja nastaje uslijed suprotstavljenosti odnosa slobodnih privatnih vlasnika i realne integracije/organskog povezivanja/razvoja društvene proizvodnje gubi svaki smisao ukoliko **zajednica** na ovakav ili onakav način kapital i/ili slobodne privatne vlasnike vlastite osobe stavi pod

svoju komandu. Podredi ih svrhama iznad poopćenog, ravnopravnog privatnog interesa. Suprotno temeljnoj buržoaskoj paroli formalne slobode, jednakosti i bratstva. Već i rasprava o mogućem državnom kapitalizmu dobrim djelom izlazi van okvira Marxovih prepostavki. Izvorna kritika kapitalizma kao izraza praktičnog ostvarenja buržoaskih principa, sa svim posebnim tezama koje smo prethodno izdvojili, suočena sa tumačenjem imperijalističke zbilje pokazuje se još nespretnija, beskorisnija. Potrebna je široka, *kreativna interpretacija* različitih marksista da bi se imperijalistički oblik fuzije političke, vojne i ekonomski-monopolističke moći izveo iz kritike čistog, u sebi kontradiktornog razvoja buržoaskog poretka ekonomске slobode u kojem se politička moć nalazi u funkciji općeg interesa privatnog vlasništva. Kako ne bi konkretno ulazili u probleme marksističke kritike imperijalizma zadržimo se na zapažanju kako je dotična krajnje sumnjiva i u svojim najboljim varijantama. Slijedeći povjesni slučaj za čije se shvaćanje Marxova kritika pokazuje još i beskorisnjom slučaj je fašizma i posebno nacional-socijalizma. Totalitarno podređivanje ekonomskih potencijala višim svrhama, uz doslovno ukidanje buržoaske slobode; izgradnja poretka u kojem je ne samo kapital i rad, već i sama ličnost podređena vrhunaravnom interesu rasne ili nacionalne zajednice – što bi o tome mogao reći jedan Marx kao strogo fokusirani kritičar buržoaskog društva? Baš ništa. To doduše uobičajeno ornu ljevicu nije spriječilo da izvrši kritiku fašizma na *dosljednoj marksističkoj osnovi*. Takva praksa nije se pokazala samo teorijski beskorisnom i praktično jalovom, već je proizvela brojne štetne posljedice. Zanemarivanje *sitne razlike* kao što je ona *organske zajednice i građanskog društva*, nedodirljivog privatnog vlasništva nad vlastitom osobom i totalnog ukidanja pravne sigurnosti, eksploracije rada i upravljanja ljudskim materijalom na raspolažanju može se potkrasti jedino nekome u potpunosti ideološki zaslijepljenom (ukoliko nije riječ o bukvalnom intelektualnom debilu). Korisno je ustvrditi da onaj tko ne želi govoriti o kapitalizmu šuti o fašizmu. No to samo ukoliko je fašizam politička nepredvidiva posljedica buržoaske neodgovornosti, kapitalističke kratkovidnosti, ideologičnosti elita, destruktivne, anarhične stihijnosti *nevidljive ruke* i, na koncu, potencijalne iskoristivosti kapitala kao koncentrirane vrijednosti i ekonomski sile za različite svrhe (od kojih neke izlaze izvan okvira buržoaske racionalnosti). Fašizam je svakako rezultat buržoaske politike i njenih neuspjeha u rješavanju kapitalističkih kontradikcija (iako je on, sasvim konkretno govoreći, možda i više rezultat slabosti i pogrešne politike radničkog pokreta – pri čemu njegova desnica i ljevica, tj. socijaldemokracija i komunisti, snose podjednaku odgovornost). No Marxova kritika kapitalizma, sasvim je očito, nema što da kaže o fašizmu i sasvim je neiskorisniva u tu svrhu. Prihvatanje takvih granica kritike kapitalizma uz održavanje kritičke oštice i političkog elana povjesno se pokazalo kao zadaća kojoj se *realno egzistirajući marksizam*, u svim svojim varijantama, pokazao nedorastao. Kako je vrijeme prolazilo sve se više zaplitao u svoje unutarnje, ideološke kontradikcije, da bi na koncu od Marxovog silnog, prodornog udara ostala bijedna, neodređena teorijska bljuvotina u službi diskreditiranih i štetnih politika. Ili možda, uz održanje svoje slobodarske misije, u službi utopijskih idea i nekakvog sasvim dalekog, apstraktnog interesa radničke klase i (u najgorem slučaju) Čovjeka uopće. Krajnja točka razvodnjavanja i dekadencije mark-

sizma pokušaj je korištenja kritike kapitalizma za kritiku sovjetskog poretka (uglavnom kako bi se dokazalo da u njemu postoji eksploracija i legitimiralo njegovo rušenje na marksističkoj osnovi). U našu je svrhu potrebno – iako je dobro pitanje je li to uistinu potrebno – reći kako Marxova kritika nema što da kaže ni o tom samosvjesno antiburžoaskom poretku. Komunisti su u malo čemu uspjeli. Jedan od tih uspjeha jest da su izašli van okvira buržoaske racionalnosti (ako ne i *racionalnosti uopće*). Fašistički totalitarizam imao je sumanute svrhe, ali se pokazao razmijerno konzistentan u korištenim sredstvima. Socijalistička revolucija bila je pak, više manje, nekonzistentna i iracionalna u svakom smislu. Razina neobuzdane proizvoljnosti, silovanja socijalnog, ekonomskog, političkog, kulturnog realiteta dosegnuta za Staljinove vladavine teško će ikada biti nadmašena. Stoga je, pomalo ironično, konkretan slučaj realno egzistirajućeg socijalizma, njegovo održavanje i posebna logika, neoborivi praktični dokaz kako korisnost Marxove kritike kapitalizma može biti sasvim ukinuta vanjskom, političkom izmjenom povijesne zbilje. Takav je zaključak, uostalom, u bitnome konzistentan sa općenitim prepostavkama historijskog materijalizma.

Što se kapital više nalazi u situaciji podvrgavanja vanjskim, političkim ili ideološkim svrhama, to Marxova kritika manje služi svrsi (ma kakva ona bila). Njeno mnogo značajnije ograničenje (naročito u suvremenim okolnostima gdje kapital, kako se čini, sve slobodnije diše) ono je unutrašnje. Ono koje proizlazi iz **realnih, materijalnih promjena u načinu proizvodnje uz razvoj funkcionalne, otvorene dinamike buržoaskog društva**. Marxova analiza (kao što smo vidjeli) takvu dinamiku pretpostavlja, no ona naglašava njene nepremostive prepreke; nužne probleme nerješive bez političke transformacije društvenih odnosa (konkretno: ukidanja kapitala kao privatnog vlasništva, tj. stavljanja društvene proizvodnje pod političku, demokratsku kontrolu). Marxova kritika pretpostavlja kako prilagođavanje robne strukture i kapitalističkih proizvodnih odnosa zasnovanih na privatnom vlasništvu **povratnim efektima kvalitativnih promjenama u načinu proizvodnje** ima ograničenja preko kojih ne može ići. Situacija u kojoj interesi većine društva (konkretno – radničke klase), koji se sami nalaze u neposrednijoj, transparentnijoj vezi sa razvojem proizvodnosti nađu u konfliktu sa kapitalističkim ograničenjima iskorištavanja postojećih, ali i, što je čak i važnije, progresivnog razvoja novih proizvodnih potencijala oslobođenih od besmislene diktature *mrtvog rada nad živim* (tj. apstraktnog rada kao vrijednosti nad konkretnim radom kao životom, *praktičnom i proizvodnom djelatnošću*), situacija je u kojoj socijalna revolucija postaje aktualni politički zadatak. Takva se vizija, tj. teorija na kojoj je zasnovana nalazi u neprilici ukoliko se ispusti da **kvalitativne promjene načina proizvodnje same po sebi djeluju revolucionarno i doprinose emancipatornoj transformaciji logike kapitala**. Da povratni efekti na ekonomsku strukturu i njene zakonitosti, pa onda i društvene i političke odnose, spontano, prema svojim zahtjevima, modeliraju i na koncu neumitno savladavaju inertnost i konkretnе otpore. I konačno, što je od presudne važnosti, da se posljedice tog procesa strukturalnog prilagođavanja pokazuju blagotvorne za konkretne učesnike u proizvodnom procesu, ali i društvo u cjelini. Što konkretno znači

da razvojem buržoaskog društva **učesnici u proizvodnji dobivaju sve više slobode u oblikovanju proizvodnog procesa, a njihov se živi rad zbog specifične kvalitete sve teže može reducirati na sredstvo uvećanja kapitala**. Marksistička kritika gubi svaki smisao ukoliko opća potreba kapitala za uvećanjem kroz razvoj proizvodnosti u postindustrijskoj situaciji sve više ovisi o skupom, kreativnom, životom radu, a ne o integriranju jeftinog, prostog, zamjenjivog rada u sustav čija učinkovitost biva maksimizirana nametanjem mašinske logike.²⁵ Organski sastav kapitala time se mijenja pošto sredstva za proizvodnju postaju relativno jeftinija, a konkretni kreativni rad skuplji (ako ne i kao jedinstveni monopol svog vlasnika u potpunosti izvan kalkulacija o apstraktnom društveno potrebnom radu). Neslućeni razvoj opće produktivnosti kapitalu omogućuje lakše uvećanje i kvantitativni ekonomski rast, ali je i status/kvalitet rada drastično izmijenjen pa svo isticanje relativnog osiromašenja i eksploracije postaju irelevantne, bespredmetne. U tom smislu od presudne je važnosti imati na umu kako Marxova kritika u biti (barem čisto teorijski) ne ugrožava činjenica da radnici rade absolutno manje ili lakše, a pri tome mogu prisvojiti više korisnog bogatstva. Činjenica da radnik u fabrici radi manje nego neki autarkični, izolirani seljak uz pretpostavku istih potreba ili da može zadovoljiti više različitih potreba sa istim (čisto kvantitativno uzetim) radom ne ukida eksploraciju i konkretno robovanje proletera od njega *otuđenom* proizvodnom procesu i uvećanju kapitala. Pošto se u konkretnom radu gologuzi čobanin, krajnje siromašan u svojim potrebama i mogućnostima njihova zadovoljavanja, u pravilu osjeća slobodnije, kreativnije, a predmetna korisnost njegove djelatnosti (sami uvjeti njegove egzistencije) ne ovisi o nekakvoj čudnoj potrebi proizvodnje viška vrijednosti. Marxova kritika kapitalizma gubi svoju unutarnju racionalnost ukoliko se ispostavlja da **maksimiziranje učinkovitosti konkretnog, korisnog procesa proizvodnje zahtjeva prepustanje sve veće kontrole individualnim proizvodačima (kao privatnim vlasnicima svojih radnih potencijala), a kapital se bez većih otpora pokorava takvoj tendenciji**. Klasična eksploracija (kao proizvodnja relativnog viška vrijednosti) takvim promjenama, naravno, ne bi bila ukinuta, ali bi njena važnost morala biti potisнутa u drugi plan. Jer ako aktualne tendencije ukazuju na produktivno ovladavanje proizvodnjom u okvirima privatnog vlasništva onda se moć kapitala sama od sebe osipa, a njegovo kolektivno prsvajanje postaje nepotrebno. Konkretni problemi koji ostaju tada se u biti moraju rješavati korištenjem drugaćijih teorijskih vizija. Tu se za sada moramo zaustaviti. U slijedećem ćemo dijelu konkretnijom skicom suvremenih promjena u načinu proizvodnje vidjeti čemu nam kritika kapitala kao samosvrhovite, koncentrirane vrijednosti, društvenog odnosa i osamostaljene ekonomske sile još može poslužiti. Naročito s obzirom na raspravu o značenju i realnoj koristi poduzetništva u suvremenim okvirima.

25 Takav trend promjene u prirodi suvremenih kapitalističkih odnosa na uobičajeno luidan način u svom radu uverljivo obrazlaže Davor Rodin.

III

Kad saberemo do sada izrečeno čini se neupitnim da Marxova i Schumpeterova teorija, svaka na svoj način, presudan naglasak stavlja na kvalitativne promjene u načinu proizvodnje kao tajni ekonomске dinamike i razvoja. Obje teorije naglašavaju usku vezu tih promjena i društvenih odnosa, politike, kulture i, na koncu, znanosti i filozofije. I jedna i druga *ekonomsku revoluciju*, najopćenitije određenu kao inventivno korištenje/opredmećenje kapitala (što se u marksističkoj varijanti na neki način *prepostavlja*, a schumpeterijanskoj određuje kao izraz poduzetničke aktivnosti) uzimaju motorom takve dinamike. Konkretne socijalne i ekonomski teškoće što proizlaze iz takve dinamike (obezvredjenje na starim osnovama opredmećenih vrijednosti, ukidanje korisnosti prethodno upotrebljavanih proizvodnih faktora uz promjenu njihovog traženog kvaliteta i vrijednosti, općenito tegobno prilagođavanje inertne ekonomski strukture nužnim promjenama i slično) Marxova teorija interpretira pesimistično kao dokaz povijesne prevaziđenosti i disfunkcionalnosti kapitalizma, dok ih Schumpeter shvaća optimistično kao proces kreativne destrukcije i regeneracije buržoaskog poretka (koji na koncu uslijed svoje spektakularne uspješnosti ukida vlastite pretpostavke). No, ponovimo još jednom: i jedna i druga teorija ne vide mogućnost razvoja bogatstva bez ciljanog razvoja proizvodnosti; razvoj proizvodnosti bez revolucija u načinu proizvodnje; revolucije u načinu proizvodnje bez energičnog odbacivanja starih, neučinkovitih metoda i sredstava.

U suvremenim okolnostima radikalnih tehnoloških promjena sa nesagledivim, već prisutnim, efektima na ekonomiju, društvo i kulturu takve se teze mogu učiniti banalnima. Gotovo samorazumljivima. U okvirima prevladavajućeg političkog i ekonomskog diskursa, posebno s obzirom na glavne trendove u razumijevanju ekonomskih i političkih problema kroz dvadeseto stoljeće, one su daleko od toga. Rađanje specijalizirane, matematizirajuće ekonomski znanosti u okvirima neoklasične teorije značilo je skretanje pozornosti sa širih spekulacija o *izvorima bogatstva naroda* ili *supstanciji vrijednosti* na formalno rekonstruiranje tržišne racionalnosti, izgradnju konzistentnih, apstraktnih modela kojima se kontingentno ponašanje individualnih aktera može svesti na bitno, kvantificirati, propustiti kroz nekoliko formula i time *egzaktno* objasniti. Takav spoznajno limitiran, prije stotinjak godina sasvim razumljiv, scijentistički otklon od političke ekonomije može se uzeti kao trenutak stvaranja ekonomike kao stroge znanosti (sa svom korišću i štetom koje, više-manje, dijeli sa ostalim redukcionističkim, pozitivnim znanostima). Transformacija političke ekonomije, koja je poseban ekonomski fenomen nastojala promatrati u njegovom odnosu sa socijalnom, političkom i tehnološkom okolinom, u strogu, matematizirajuću ekonomiku morala je znaciti ispuštanje dobrog dijela *nepodobnih* pitanja, kao i dogmatsko prihvatanje nužnih pretpostavki kao preduvjeta važenja apstraktnih kalkulacija. Takve trendove uvelike je omogućila i

marginalistička revolucija na čijem je osnovu mnogo biti izvršeno *kvantificiranje tržišnih preferencija*, izgradnja apstraktnih modela optimalne iskoristivosti raspoloživih proizvodnih faktora i spekulacija o silnicama koje ekonomiju guraju ili odvlače od takvog idealna. U tom smislu otvoreno je široko polje stručnog rada specijaliziranih ekonomista u skladu sa uspostavljenim metodološkim normama. Takvo istraživanje u drugi je plan, ili čak i izvan sfere stručnog interesa, bacilo razmatranje uzroka i posljedica kvalitativnih promjena u načinu proizvodnje na obilježja ekonomskih odnosa i ekonomsku strukturu uopće.

Schumpeterova teorija pojavila se stoga kao iznimka. Sa svojom je širom, integralnom perspektivnom, uz odlučno odbacivanje klasičnih pretpostavki i redukcionističkih metoda istraživanja odstupala od glavnih trendova svog vremena. Neoklasična teorija izvršila je metodološku revoluciju, opovrgnula stare teorije vrijednosti, ali je na životu ostavila njene centralne dogme. Metafizičke pretpostavke o ljudskoj prirodi i psihologiji, savršenu konkurenčiju, nevidljivu ruku i tržište kao nepogrešiv mehanizam (koji iz funkcionalnog balansa izbacuju tek vanjski poremećaji stavljeni izvan interesa specijalizirane ekonomiske znanosti). Pa su onda ključna pitanja ona što preciznijeg otkrivanja zakona tržišnog mehanizma i pronalaženja načina praktičnog približavanja njegovom idealu. Osiguranje uvjeta tržišne slobode i jednakosti, uz otklanjanje vanekonomske smetnji po takvoj se logici pokazalo kao put ostvarenja optimalne iskoristivosti sistema koja se poklapa sa najvećim mogućim interesom pojedinih aktera. Schumpeterova teorija stajala je izvan takve logike. Skretanjem pogleda sa idealnih modela na realno društvo i povijest njegova je teorija ukazala kako tajna iznimnog kapitalističkog rasta ne leži u kompetitivnom tržištu sačinjenom od slobodnih, jednakih, savršeno racionalnih aktera, već u realizaciji proizvodnih inovacija od strane iznimnih pojedincaca. Inovacija prepostavlja razliku, a ne jednakost na tržištu. Njena je posljedica ustoličenje monopolja, a ne usavršavanje konkurenčije. Primjena inovacije nasilno razara uspostavljenu ravnotežu, neposredno udara na interes većine aktera, da bi se tek po prilagođavanju promjenama pokazala blagotvornom. Inovacija u biti djeluje suprotno od klasičnih, liberalnih pretpostavki. Kao takva se pokazuje revolucionarnom pošto doprinosi razvoju opće društvene proizvodnosti, marksistički rečeno: razvoju društvenih proizvodnih snaga. Efekti razvoja trgovine, podjele rada, širenja tržišta, iskorjenjivanja ekonomski neproduktivne potrošnje po sebi su krajnje limitirani bez kvalitativne promjene u načinu proizvodnje sa kojom se opća učinkovitost društvene proizvodnje podiže na novu razinu. Što će reći: nije egalitarizam i sloboda tržišta, nego stalna promjena u proizvodnom procesu, kreativna destrukcija, pokretač uspješne kapitalističke ekonomije.

Razumljivo je zbog čega neoklasična ekonomika nije u stanju dosljedno usvojiti krajnje posljedice takvih teza. Udžbenici ekonomije i danas su, kao što je poznato, posvećeni izučavanju slobodnog tržišta kao suštine i pokretača privrednog razvoja. Interaktivnost starih struktura znanja, naročito ukoliko se poklapaju sa dominantnim društvenim

venim interesima i u stanju su razmjerno uvjerljivo osmisliti procese u okolini teško su salomljivi. Što se stari oblici mišljenja očitije počinju pokazivati mutavima u komunikaciji sa okolinom to njihova ideološka, tehnička i spoznajna funkcionalnost sve više biva dovedena u pitanje. Po toj se logici kroz dvadeseto stoljeće vršila revizija i prilagođavanje ekonomске teorije. Za našu je svrhu najvažnije primijetiti kako se schumpeterijanska vizija o presudnom značaju proizvodnih revolucija, kreativne destrukcije i poduzetništva u dominantni ekonomski diskurs integrirala tek sa približavanjem kraja 20. stoljeća. To se integriranje uglavnom izvršilo uz održavanje na životu starih liberalnih dogmi o tržištu kao nepogrešivom mehanizmu, prirodnoj blagotvornosti konkurenčije i savršeno utilitarnoj motivaciji ekonomskih aktera. O tome smo već nešto i natuknuli, a govoriti ćemo i u nastavku.

Prije toga potrebno se kratko, možda i površno, ali za našu svrhu dostačno, osvrnuti na drugu veliku granu ekonomске misli 20. stoljeća, koja je izvršila nemjerljivo veći povijesni i znanstveni utjecaj – *kejnzijski intervencionizam*. Ta doktrina po svojoj je prirodi morala biti sasvim nesklona stavljanju revolucija u načinu proizvodnje u središte svog interesa. U okolnostima velike gospodarske krize (koja je zorno pokazala koliko su bezvrijedna fantaziranja o samoregulirajućoj prirodi tržišnog mehanizma i optimalnoj iskoristivosti proizvodnih kapaciteta kao rezultata *laissez fairea*) ekonomika je morala pronaći alternativu (ili barem makroekonomsku nadopunu) neoklašičnim teorijama. Inovativna i jedinstveno utjecajna teorija J. M. Keynesa u tom se kontekstu pojavila kao osnova novih trendova državne intervencije s ciljem otklanjanja tržišnih anomalija, uz strateško usmjeravanje nacionalne privrede. Popularan je Keynesov odgovor na liberalnu kuknjavu oko dugoročnih poremećaja koji proizlaze iz petljanja u tržišne zakone – onaj da smo na dugi rok svi ionako mrtvi. I iako bi bilo pogrešno pretpostaviti kako dotični gospodin nije mislio o dalekoj budućnosti (s obzirom da je spekulirao o konkretnim ekonomskim izgledima budućih stoljeća – nešto čega se kod navodnog utopiste Marxa ne nalazi niti u tragovima) teško je otkloniti dojam o iznimno uskoj vezi njegova slavnog teorijskog doprinosa i aktualnih problema na koje je tražio odgovor. Velika je kriza u svojoj silini i domaćaju otkrila kako je najhitniji ekonomski problem zapuštenost proizvodnih kapaciteta prepuštenih slobodno tržišnoj stihiji. Pokazala je kako gospodarska regeneracija i novi uzlet bez ciljane intervencije mora biti spor i neizvjestan. Kao realna mogućnost pokazalo se uspostavljanje nove tržišne ravnoteže na nižoj razini ekonomskog aktivnosti unatoč postojanju neiskorištenih kapaciteta. U takvoj situaciji političko rješenje problema nadavalo se očito čak i bez Keynesove mudrosti. Ona se ipak pokazala teorijskom podlogom od tada dominantne polit-ekonomskog prakse za koju se ni dan danas ne može reći da je završena – naročito s obzirom na silne *bailoute* i *quantitative easing*.

O čemu se radi opće je poznato: država neposrednim fiskalnim izdacima provodi efektivnu potražnju i pokreće investicijski ciklus – upošljava nezaposlene proizvodne faktore; kako bi se financirala, i inače povećala dostupnost kapitala, okreće štam-

parske prese do usijanja; obrazuje javne regulatorne institucije i nastoji usmjeravati privredu u skladu sa općenitim interesima; osigurava minimalnu razinu socijalne zaštite kao bi ublažila za samu ekonomiju štetne posljedice socijalne nesigurnosti. Ukoliko se pokaže da ekonomija odlazi u drugu krajnost, pokazuje znakove pregrijavanja, pretjerane aktivnosti i inflacija prijeti da iskoči iz tračnica primjerno obrazovani kejnjizanci (kao kakvi liječnici narodne privrede) primjenjuju obrnutu terapiju i stanje vraćaju ka ciljanom ekonomskom optimumu. Ekonomski zakonitosti tako se promatrane iz ptičje perspektive pokazuju bitno drugačijima od klasično prepostavljenih, a načini postizanja maksimalne učinkovitosti privrede više se ne prepustaju slobodnim tržišnim akterima nego postaju zadaća ekonomski politike.

Takva nova perspektiva, metodološki gledano, stremi dodatnom sužavanju i specijaliziranju ekonomskog znanja. Iako je istina da spoznaju proširuje na jednu prethodno zanemarenu razinu njome se teorija do kraja postručnjava. Ako je sa neoklasičnom revolucijom ekonomija postala *stroga znanost*, onda je od kejnjizanske ona postala i konkretna *profesija*. Matematizirajuća, strogo kvantitativna metodologija primijenjena u makroekonomskim okvirima rezultate istraživanja čini sve apstraktnjima i apstraktnijima. Sve ih više udaljava od realne, empirijske proizvodnje sa njenim svojim specifičnim, kvalitativnim karakteristikama. Ekonomijom se bave stručnjaci čiji se zadatak više ne sastoji jedino u otkrivanju tržišnih zakona, negoli prije u učinkovitoj manipulaciji istima. Davanjem što pouzdanijih uputa za vođenje učinkovite ekonomski politike na nacionalnoj razini. Fascinantni rezultati poslijeratne primjene kejnjizanskih uputa (ili da kažemo, u skladu sa mudrom neoliberalnom opaskom – rezultati za koje se činilo da su njen rezultat) proizveli su uvjerenje po kojem je otkrivena tajna trajnog ekonomskog rasta i progresivnog širenja općeg blagostanja na opći interes svih učesnika. Tajna je bila institucionalno upravljanje makroekonomskim procesima na osnovi egzaktnih, pouzdanih metoda u posjedu školovanih ekonomista. Postojanost takve naivne, slatke iluzije bila je, naravno, ograničena. Zlatno doba trajalo je niti tridesetak godina. Nedodirljivost kejnjizanske paradigme oborenja je, kako se čini, konkretnim problemom na koji nije znala odgovoriti – stagflacijom 70-ih godina. Zajedničko pojavljivanje i održavanje općeg rasta cijena i opadanja ekonomski aktivnosti u času je uvažene kajnjizanske autoritete učinila beskorisnima, a vladajuću ekonomsku teoriju dovelo u pitanje jednako radikalno kao što je velika ekonomski kriza u pitanje dovela onu neoklasičnu. Iz dottične krize proizašao je rast popularnosti *monetarizma* i, općenito, onoga što se danas popularno imenuje *neoliberalnom doktrinom*. U tom je smislu neobično bitno razumjeti jednu specifičnu razliku stare kejnjizanske i nove neoliberalne paradigme. Značenje i smisao kejnjizanske doktrine bio je neobično precizno definiran. Radi se o teoriji koja nije težila objašnjenju svojih prepostavki i okoline, ali je zato svoju funkciju prilično jasno odredila. Konkretna namjena, konkretni problemi, konkretne metode, konkretna uputstva, konkretni ishodi. I iako se, jasno, nikada ne može otkloniti dvojba o tome što to prave metode u biti jesu i kakva je njihova ispravna primjena u praktičnim okolnostima, takva stroga, znanstvenjačka usmjerenošć kejnjizizma činila

ga je posebno podobnim za *opovrgavanje*. U trenutku kada njegova primjena ne donosi očekivane opipljive, kratkoročne efekte on malo toga ima za reći u svoju obranu.²⁶

Neoliberalne doktrine su po svojoj prirodi sasvim različite. Ni danas, kada je taj termin raširen preko svakih granica, gotovo je nemoguće neprijeporno odrediti suštinu neoliberalizma. Čini se kako je sam termin neoliberalizam uvijek potrebno držati u navodnicima. Takvo stanje teško da je rezultat opće neupućenosti ili neznanja. Prije se radi o neodređenoj prirodi samog fenomena. Moguće je analizirati Hayekovu teoriju, skicirati obilježja Friedmanove ili čak rekonstruirati različite teorijske pretpostavke konkretnih *neoliberalnih* politika (Thatcherice, Regana i slično). No neoliberalizam je uvijek i nešto više, ali i nešto manje od toga. U teorijskom i političkom smislu neoliberalizam je najlakše odrediti negativno – kao ono što nije. Samim se time njegovo diskreditiranje pokazuje problematičnim. Posebno na osnovi konkretnih empirijskih problema za koje je teže neprijeporno dokazati kako proizlaze upravo iz neoliberalne prakse. Njegova se obećanja ionako tiču dugoročnih učinaka. Ono što je u tom smislu bitno očita je istina da se samim time najbolje potvrđuje upitna učinkovitost različitih neoliberalnih rješenja. Neoliberalna doktrina nije jasno određena (kao što misle mnogi ljevičari u svom svrađenju iste na izraz zavjere bogataša). Njen glavni problem prije se sastoji u neodređenosti, negoli u krutosti. U stalnom, nerijetko bezglavnom i nerefleksivnom, traženju uvjerljivih teorijskih objašnjenja i učinkovite ekonomske prakse. Traganje neoliberalizma za samim sobom pokazuje kao najočitiji dokaz kako u zadnjih nekoliko desetljeća ta doktrina nije uspjela potvrditi svoju legitimnost i osigurati dominaciju. Što god značio neoliberalizam faktično nije uspio pronaći jasne, neupitno učinkovite metode rješavanja ekonomskih problema na dnevnom redu kao što je to kejnzijanizam bio u stanju za vrijeme svoje vladavine. Ekonomska kriza iz 2008. pokazala je kako primjena *neoliberalnih* naputaka osim nepouzdanih rješenja, gotovo sigurno, donosi i nešto pouzdaniju destrukciju.

No vratimo se za čas korak unatrag: neprijateljstvu kejnzijanizma i dinamičnog razumijevanja ekonomskog razvoja po schumpeterovskoj ili marksističkoj liniji. S obzirom da je suština konkretnih problema s kojim se kejnzijska doktrina hvata u koštac prije svega iracionalno zapuštanje dostupnih proizvodnih kapaciteta ona je po svojoj prirodi nesklona *kreativnoj destrukciji* i *ekonomskim revolucijama*. Intervencionističke doktrine pogrešno bi bilo proglašiti nužnim saveznicima starih oblika proizvodnje. Sasvim je moguće da tržišno neangažirani proizvodni kapaciteti nisu zastarjeli već naprosto iracionalno zapušteni, a njihovo ciljano stavljanje u pogon nema zbog čega štetiti mogućim kvalitativnim promjenama u proizvodnji. Također je moguće da racionalizacija

26 Što jasno ne znači kako se kejnzijska doktrina ne može pokušati održati okretanjem priče naglašavanjem kako je *na dugi rok* ona u pravu (što je sasvim ironično) ili da se njene upute ne primjenjuju *dosljedno i na ispravan način*. I jedno i drugo malo će koga uvjeriti. Radi se o tipičnim znakovima problema u koje jedna doktrina upada.

upravljanja ekonomijom i fokusirano strateško usmjeravanje javnih investicija otvorili mogućnosti proizvodnih inovacija (pa i preduvjeti informatičke revolucije nisu nastali po garažama propalih studenata, već u vladinim institucijama). Unatoč tome nemoguće je previdjeti kako kejnjizjanska doktrina: a) teorijski (ograničena vlastitom namjenom i metodologijom) ostaje slijepa i nezainteresirana za kvalitativne promjene u proizvodnji; b) praktično može pogodovati konzervativnim politikama koje će **progresivni rast proizvodnosti** žrtvovati **optimalnom zadovoljenju postojećih potreba i interesa**. Umjesto promjene i revolucije kejnjizjanska doktrina prirodno preferira funkcionalnu evoluciju i kontinuitet. Umjesto poremećaja i žrtvovanja trenutnih interesa budućem rastu ona teži odmjerenom općem interesu i stabilnosti. Njen konzervativizam ne proizlazi iz neke konkretne ideološke tendencioznosti (ili barem ne nužno) već iz njene ograničene namjene, ali i suženog, specijalističkog fokusa na samo jednu dimenziju složenog ekonomskog fenomena. Ne radi se o tome u što neki kejnjizjanski ekonomist želi ili vjeruje već se radi o tome što govore mjerljivi makroekonomski pokazatelji, brojke i proračuni. A brojke i proračuni po svojoj su reduciranoj, kvantitativnoj prirodi nesenzibilni na kvalitativne promjene u načinu proizvodnje. U praksi se pokazalo kako konkretna povijesna situacija u kojoj postoji mnogo tržišno neiskorištenih ekonomskih potencijala (inače samih proizvedenih *ostvarenim inovacijama*) predstavlja pogodnu okolnost za korisnu primjenu kejnjizjanskih makroekonomskih naputaka. Tim više ukoliko vanekonomski faktori, kao što je na primjer svjetski rat, raščiste teren i otvore dodatne mogućnosti produktivnog angažiranja raspoloživih faktora proizvodnje pod okolnostima postojećih, ali do kraja nerealiziranih, uvjeta. U tom smislu je moguće promatrati čak i recentni uspjeh kineskog državnog kapitalizma u kojem planska intervencija igra veliku ulogu. Globalni neoliberalni trend Kini je omogućio lagan pristup stranim tržištima, veću dostupnost investicijskog kapitala i lakši transfer znanja i tehnologije. Liberali stoga održanje državne kontrole nad ekonomijom u Kini smatraju običnom smetnjom, iracionalnim zaostatkom prošlih vremena. Pri tome uglavnom previđaju kako okolnosti primjene starih proizvodnih inovacija u prethodno od njih netaknutom području, dakle mogućnost jednostavnog produktivnog angažiranja nedovoljno iskorištenih kapaciteta, uvijek pogoduje stvarnoj racionalnosti i najkrućeg intervencionizma. Problemi jasno nastaju kada mogućnosti produktivnog iskorištanja faktora proizvodnje primjenom gotovih znanja, tehnologija, metoda ili njihovim funkcionalnim usavršavanjem dosegnu svoje granice. Tada nastaju ozbiljni problemi. No to je ionako problem koji se pojavljuje na dugi rok na koji smo svi ionako mrtvi.

S obzirom da se ta granica razvoja u okvirima postojećih proizvodnih mogućnosti do 70-ih godina, barem u razvijenom svijetu, neupitno počela pokazivati, morale su se javljati i naznake strukturalne krize. Jasno je kako je razdoblje poratnog buma, naročito na Zapadu, bilo obilježeno nebrojenim proizvodnim i upotrebnim inovacijama. No njihova mogućnost direktno je proizlazila iz razrade/iskorištanja postojećih proizvodnih mogućnosti. Radilo se o guranju potencijala oslobođenih drugom industrijskom revolucijom do krajnjih granica. Golemi razvoj proizvodnosti u postojećim

okvirima omogućio je postojani rast profitne stope i realno podizanje standarda, dok je stroga regulacija obuzdavala nepredvidive, potencijalno destruktivne posljedice tržišnih kolebanja. Dosezanje realnih granica razvoja produktivnosti u postojećim okvirima i sve jasnije očitovanje negativnih efekata regulacije na ekonomsku, ali i čisto proizvodnu efikasnost staru su paradigmu osudili na propast. Ostalo je jedino pitanje na koji način će njeno rušenje biti izvršeno i kakva će biti alternativa. Od svih mogućih alternativa najprivlačnijom se, očito, pokazao mnogoznačan, fleksibilan, sofistički neoliberalni trend. Slabost stare paradigme i izostanak pametnije političke i teorijske alternative **od ideja** opće deregulacije, poticanja privatne inicijative kao jedinog načina otklanjanja *ekonomskog parazitizma*, poboljšanja produktivnosti investicija i poduzetničkog revolucionariziranja proizvodnje **učinilo je materijalnu силу**. Istom je trendu doprinosilo otvaranje svjetskog tržišta, izvlačenja ekonomske aktivnosti iz uskih nacionalnih graniča kao razumljivog načina povećanja opće produktivnosti i poticanja gospodarskog rasta. U naše je vrijeme prilično popularno neoliberalna rješenja grđiti na pasja kola bez priznavanja neupitne racionalnosti dobrog dijela njene kritike *starog režima*. Razbijanje nacionalnih okova privređivanja, blagotvornost ekonomske globalizacije sa enormnim učincima transfera tehnologije i produktivnije upotrebe kapitala u nerazvijenim područjima u pitanje mogu dovesti jedino tendenciozne budale. Eventualne štetne posljedice neodgovornih spekulativnih investicija i uzdizanje moći transnacionalnog kapitala iznad političke kontrole nisu problemi ekonomske globalizacije, nego njenog tržišnog oblika. Isto se odnosi i na intenziviranje eksploracije rada u nerazvijenim zemljama. Uz opasku kako su za održanje uvjeta ultraeksploatacije jednako odgovorni neoliberalizam, kao i vanekonomski *antiliberalni* faktori (kao što je recimo održanje diktature komunističke partije u Kini isl.) s kojima se kapital, jasno, *bez ideooloških predrasuda* dobro sporazumijeva. S druge strane ugrožavanje interesa razvijenih zemalja, pa onda i povjesno izboreni status blagostanja njihove populacije, ne razara samo kapitalistička zavjera, već je isti ugrožen samim racionalnim i emancipatornim jezgrom globalizacije. Razvijene buržoaskе nacije u naše se vrijeme na ponešto neočekivan način dovode pred svršen čin kapitulacije i odričanja od svojih posebnih privilegija. Racionalizacija golemih javnih izdataka ne predstavlja naprosti objavu klasnog rata, već je također i trezveno iznošenje zahtjeva za **čistim računima**. Iz čega jedino može proizaći novo, praktično postavljane pitanja što uopće *čisti računi* znače. Također, a to je za našu stvar i bitno, konačno uvažavanje presudne važnosti revolucija u načinu proizvodnje kao suštini ekonomskega razvoja od strane buržoaskog ekonomskego *mainstreama*, pa makar se javilo u ideologiziranim, tržišno fetišističkom obliku, bez daljnega je veliki korak naprijed.

Time smo okvirno izložili praktične i teorijske okolnosti koje su kroz 20. stoljeće ograničavale dostojno uvažavanje značaja dinamičnih promjena u načinu proizvodnje i konačne razloge zbog kojih se u zadnjih nekoliko desetljeća perspektiva radikalno okreće. Sada nam slijedi hvatanje u koštač sa suvremenim trendovima i dvojbama po tom pitanju o kojima ovisi konačni sud o poduzetničkoj funkciji i njenim vezama sa blagotvornim razvojem opće proizvodnosti. No prije toga moramo se osvrnuti na jednu

sitnicu koju smo u izlaganju namjerno preskočili – naime realno egzistirajući socijalizam. To pitanje sasvim je neizbjegno ne samo s obzirom da je njegovo izlaganje prigodan dodatak analizi Marxove kritike kapitalizma iz prethodnog dijela, već i zbog toga što je sudbina realnog socijalizma uvelike odredila razvoj samog buržoaskog društva u 20. stoljeću. I, za našu svrhu posebno relevantno, na svoj način doprinijela buržoaskoj neoliberalnoj renesansi sa svim svojim dobrim i lošim stranama.²⁷

Krajem 1917. godine, na vrhuncu Prvog svjetskog rata, svijet je potresao jedinstven povijesni događaj. Bila je to Oktobarska revolucija po kojoj je radikalno krilo ruske socijaldemokratske partije preuzele vlast u zemlji i oglasilo početak svjetske socijalističke revolucije – kraj kapitalističkog poretka. Povijest je pokazala kako iz te iskre nije buknuo plamen koji će progutati diktaturu kapitala i svijet odvesti u svijetu budućnost, ali je zato zapaljen požar kojih je slijedećih sedamdesetak godina uglavnom donosio štetu. Od takve uprošćene, naknadne pameti, jasno nema velike koristi. Potrebno je stvar razmotriti izbliza i bez tipičnih predrasuda. Boljševičko krilo ruske socijaldemokracije predstavljalо je jednu od agilnijih i inovativnijih frakcija druge, Socijalističke internacionale. Druga internacionala bila je zasnovana na pravovjernim marksističkim dogmama, te je na prijelomu stoljeća sve teže i teže usaglašavala svoju revolucionarnu teoriju i političku praksu. Tim se specifičnim problemima nećemo zamarati s obzirom na njihovo praktično razrješenje (gotovo) jednoglasnom podrškom velikom imperijalističkom ratu od strane *voda internacionalnog proletarijata*. Kažem *gotovo jednoglasnom* pošto dvije partije nisu prihvatile poguban, no sasvim razumljiv, oportunistički kurs. Poimence: Ruska i Srpska. Boljševička frakcija ruske partije bila je razmjerno dobro organizirana, te je obilovala političkim i intelektualnim talentom svojih viđenijih članova. Za razliku od zapadne, socijaldemokracija u ruskim je crnim, reakcionarnim okolnostima morala održavati opipljiv revolucionarni žar. S druge strane: strogo marksističko obrazovanje razdvajalo ju je od ostalih progresivnih političkih grupa sa polovično artikuliranim programom i nejasnim ciljevima. Ta kombinacija politički se pokazala izrazito eksplozivnom.

Revolucionarno preuzimanje vlasti u Rusiji sa isticanjem socijalističkog programa iz ortodoksno marksističke perspektive bio je sasvim sumanut čin. Jedini problem bio je u tome što je ortodoksni marksizam Druge internacionale od objave rata bio i službeno mrtav. Boljševička revolucija, što velika većina budućih interpretacija iz ovog ili onog razloga uporno previđa, nije bila posebno radikalna događaj s obzirom na političke okolnosti u kojima se odvijala. Marksističko pravovjerje imalo je stotine dobrih razloga zbog kojih je takav čin bio nedopustiv. O buržoaskoj politici da niti ne govorimo.

27 Teza od koje polazimo tako je upravo suprotna uobičajenoj ljevičarskoj mantri kako je do novog uzleta divljeg kapitalizma u naše vrijeme došlo zbog nestanka konkurenčije u vidu realno egzistirajućeg socijalizma. Stvar je prije suprotna: taj divlji kapitalizam svoju legitimnost u naše vrijeme crpi upravo iz totalnog podbačaja i neuspjeha socijalističkih režima.

No zar su svjetski rat ili njime stvoreno izvanredno stanje u Rusiji bio išta *dopustiviji*? A opet su službeni marksizam i buržoaski demokrati podržali rat i aktivno doprinijeli stvaranju političkog kaosa i destrukcije. Lenjinova revolucija bila je konkretan politički odgovor na destruktivne posljedice buržoaske politike i propast Druge internacionale. Svjetski je proletarijat u tim dramatičnim povijesnim trenucima, po boljševičkoj viziji, trebalo potaknuti da oružje okrene kući, organizira se i političkom akcijom ostvari provođenje socijalističkog programa na svjetskoj razini. Što se vidjelo kako jedini neupitno učinkovit način prevencije budućih katastrofa. Sovjetska vlast ustoličena je kao organ svjetske revolucije, a ne nacionalni politički eksperiment. To je valjda i razlog zbog kojeg je svijet ostao toliko potresen.

Kako se dakle u praksi odvijala svjetska revolucija? Zanemarimo za čas specifično političke probleme rane sovjetske vladavine (koji su svakako od velike važnosti, ali za našu stvar nisu presudni). Ekonomski gledano boljševička elita mučila se sa primjenom svog marksističkog obrazovanja na konkretnе okolnosti i probleme koje je zatekla po preuzimanju vlasti. Kada kažem mučila, mislim nastojala kreativnom interpretacijom pronaći naučinkovitija rješenja konkretnih problema. Takozvani *ratni komunizam*, što će reći proizvoljna diktatura nad privredom od strane vlasti, kao prolazna mjera u okolnostima građanskog rata na trenutak se činio podoban i za mirnodopsku ekonomiju tranzicijskog perioda. Takve iluzije brzo su i temeljito odbačene čim se ispostavilo koliko pogubno guše privredu. Uspostavljena je nova ekomska politika kao liberalizacija sitne, posebno poljoprivredne, proizvodnje uz zadržavanje kontrole nad krupnom industrijom. Time je otvoren prostor za procvat ekomske polemike i političke borbe u Sovjetskom savezu 20-ih godina. Teorijska razina Buharina, Preobraženskog, Lenjina i Trockog bila je prilično napredna, naročito ako se u obzir uzme činjenica da se radilo o političarima i revolucionarima, a ne profesionalnim ekonomistima i političkim teoretičarima. Usporedi li se ekomska polemika oko politike razvoja sovjetske privrede sa tretiranjem ekomskih problema od strane buržoaskih vlada tog vremena sasvim je neupitna sofisticiranija, naprednija razina diskusije od strane boljševičkih vlastodržaca. Budući razvoj ekomske politike socijalističkih režima, proizašao iz Staljinove *druge revolucije*, ne skriva samo neizvjesnost i otvorenost ranog boljševičkog režima, već i njegovu teorijsku naprednost. Slična promjena, strahovita dekadencija sovjetskog projekta, na sličan se način odigrala i u kulturnoj, intelektualnoj i drugim sferama.

Rani su boljševici pretpostavljali kako je razvoj proizvodnih snaga i revolucionarno **unapređenje proizvodnosti rada** temeljni uvjet održanja i legitimnosti socijalizma. Ostvarenje takvog cilja smatrano je, dosljedno marksistički, apsolutno nemogućim u autarkičnim uvjetima nacionalne ekonomije, posebno ako je riječ o ekonomiji na nerazvijenoj predmodernoj razini. Njihov je problem bio da je ruska ekonomija bila upravo takva. To ih je stavljalo u sasvim nezavidnu situaciju. Trebalo je prihvatićti realnu racionalnost kapitalističkih proizvodnih odnosa i tržišta s obzirom na materijalna obilježja ruske privrede (čemu je bila posebno sklona desnica sa Buharinom kao predvodnikom,

sa Lenjinovim, ali i simpatijama većine društva). Druga opcija je bila politika ciljanih investicija u suvremenu tehnologiju (dakle – industriju) kao preduvjeta izmjene i povеćanja proizvodnosti u okvirima neupitno predominantne poljoprivredne proizvodnje (ljevičarska opcija teorijski artikulirana od strane Preobraženskog, sa Trockim kao najvažnijim političkim protagonistom koja je razvoj sovjetske privrede promatrala iz globalne perspektive). I jedna i druga strana u tom velikom sukobu 20-ih godina bila je realistična, neprijateljski nastrojena prema političkom silovanju ekonomije. Njihov problem prije je bio sasvim suprotan – uslijed pridavanja prevelike važnosti ekonomskom fenomenu u potpuno su zanemarili važnost onog političkog što su na koncu po Staljinovoj političkoj inovaciji i preuzimanju vlasti svi od reda platili glavom.

Rane boljševičke vizije *političke ekonomije socijalizma* bile su otvorene i suvremene (u mnogim aspektima superiorne vladajućim buržoaskim vizijama). Praktični problemi s kojima su se suočavale bili su neopisivo teški, naročito s obzirom na megalomske svrhe socijalističkog preobražaja. No to je i razlog zbog kojeg je šira politička vizija povezana sa različitim razlikama u ekonomskoj teoriji morala varirati – od pomirljivog socijalizma u jednoj zemlji preko poticanja sitnih proizvođača na bogaćenje do svjetske revolucije osigurane prвobitnom socijalističkom akumulacijom i inovativnim izmjenama načina proizvodnje. Sovjetska ekonomija dvadesetih godina bila je na koljenima, na dnu, do grla u govnima. To je svima bilo jasno. No sasvim je neupitno da se razmjerno kvalitetno radilo na pronalasku što učinkovitijih rješenja, i da se (posebno s obzirom na politički entuzijazam) činilo kako su potencijali golemi, a gore ionako ne može biti. Takvo se uvjerenje pokazalo previše optimističnim. Ispostavilo se da može biti mnogo gore – kako u političkom, tako i u ekonomskom smislu. To gore proizašlo je iz konačnog odlučnog definiranja novog socijalističkog poretku u Staljinovoj temeljito premljenoj *drugoj revoluciji* s kraja 20-ih godina. Nedefinirani, disfunkcionalni i sasvim neodrživ politički poredak jednopartijske vlasti kao diktature proletarijata pucao je po šavovima uslijed žučnih frakcijskih, realno političkih, podjela unutar boljševičkih elita. Sovjetska demokracija kao oblik diktature proletarijata pokazala se jednako beskorisnom, nerealnom alternativom. Uz napomenu kako je uvijek prilično upitno pridavanje posebne važnosti povijesnim ličnostima može se reći kako od Lenjinove smrti u krugu boljševičkog sajmišta taština nije bilo dovoljno beskompromisne, realistične i moćne figure koja bi bila u stanju razbiti ustaljene predrasude i tabue. A razvoj je stvari sve više pokazivao da je političko definiranje režima najveći tabu, a diktatura proletarijata – koja je sama po sebi mogla značiti bilo što – najopasnija predrasuda. Cijela je stvar završila staljinističkim stvaranjem reda iz kaosa. Konačnim određenjem modernog socijalizma kao sablasne zajednice podaničkih drugova i drugarica u kojoj ekonomski, politički, kulturni fenomeni, pa čak i osobnost jedinki, bivaju podređeni tehnologiji moći i proizvoljnim odlukama vrhovnog i neupitnog autoriteta.

U praktično ekonomskom smislu to je značilo prije svega **podređivanje kriterija ekonomske i proizvodne racionalnosti transmisijskom pokoravanju volji Partije**

kao silovitoj volji zajednice pred kojom se povinjuju sva nužnost i zakoni. Pa se onda događaju čuda neviđena od vremena kada su bogovi hodali zemljom. Kolektivizacija, industrijalizacija, streloviti uzlet proizvodnje. Nema problema koji udruženi rad pod mudrim Partijskim vodstvom nije mogao riješiti. Od Lenjinovog dosadnog pesimizma i stalnog gundanja Sovjetski je savez u desetak godina došao do sveopćeg, kolektivnog entuzijazma i *triumfa volje*. Samo se nebo činila granica nezaustavljivom maršu socijalističke ekonomije. Tako su barem govorili službena propaganda i po potrebi štelovana statistika. Radilo se jasno o velikoj laži. U tom se smislu posebno zanimljivo pozvati na staromodnu, dosljedno boljševičku kritiku sovjetske ekonomije za vrijeme njenog najvećeg uzleta iz pera L.D. Trockog. Trocki iza razvikanih dostignuća na temelju činjeničnog stanja otkriva jad i bijedu sovjetskog čuda i potpunu inferiornost u odnosu na buržoasku proizvodnju. Igrajući se sa brojkama Trocki (u svojoj *Izdanoj revoluciji*), navodi kako, primjerice, 81% sovjetskih traktora, ponosa industrije, svake godine mora biti otpremljeno na generalni popravak; kako američki kamioni komotno prevaluju do 100000 km godišnje, a sovjetski i do pet puta manje (dok njihovi troškovi popravka dvostruko premašuju cijenu novih vozila); kako je stanje u lakoj industriji još i poraznije pa su proizvodi, općenito govoreći to *slabiji što su bliži potrošaču*; kako se u američkim kamenolomima po kopaču iskopa 5000 tona, a u sovjetskim tek 500 tona kame na; kako Sovjetski savez proizvodi 0,6 automobila na 1000 stanovnika, a SAD 23; kako unatoč jako zaostalom stanju željezničkog, riječnog i automobilskog prometa SSSR ne premašuje ni Francusku, ni SAD, u omjeru konja po stanovniku, a uz to jako zaostaje i u prosjeku kvalitete životinja; kako SSSR godišnje po stanovniku proizvodi 0,5 cipela, dok SAD proizvodi više od tri; kako u Francuskoj i SAD-u jedna krava dolazi na pet stanovnika, a u SSSR-u jedna na osam (s tim da se *dvije sovjetske krave u proizvodnji mlijeka mogu računati kao jedna*); kako se u Sovjetskom savezu uglavnom jedu kruh i krumpir, a čak i u toj stavci proizvodnost drastično zaostaje za onom u kapitalističkim zemljama; kako sovjeti godišnje proizvode 4 kg papira po stanovniku, dok Njemačka proizvodi više od 47 kg; kako SAD godišnje po stanovniku proizvede dvanaest olovaka, dok sovjeti proizvode manje od četiri koje upotrebljeno vrijede kao jedna. Ono što se iz politički tendencioznog natezanja činjenica i tupog čitanja kvantitativnih makroekonomskih pokazatelja imenovalo ekonomskom superiornošću sovjetskog kolektivizma i planiranja, savjesnim se promatranjem jasno moglo razabrati kao skromni absolutni napredak koji je u biti golemi podbačaj u odnosu na mogućnosti i u usporedbi sa kapitalističkom konkurencijom.

Čemu uopće navođenje konkretne kritike sovjetske ekonomije u vrijeme njenog (navodno) spektakularnog uzleta iz pera Trockog? Njom se otkriva ono što se danas ionako pretpostavlja – kako je socijalistička ekonomija drastično kaskala za svojim kapitalističkim konkurentnom čak i tamo gdje je navodno pokazala goleme uspjehе. Realni razvoj bogatstva i proizvodnosti u Sovjetskom savezu bio je jadan po čisto kvantitativnim, a naročito uzevši u obzir kvalitativne kriterije. Primjena dostupnih proizvodnih inovacija u okvirima sovjetskog režima, koja je sama po sebi s obzirom na početnu zaos-

talost ruske ekonomije, morala proizvesti enormno povećanje produktivnosti u pravilu je podbacivala. Njeni su se neuspjesi od strane socijalističke propagande i zapadnih simpatizera proglašavani za goleme pobjede – kao da je ideološko uvjeravanje u stanju promijeniti činjenično stanje. To je danas sasvim izvjesno. Ili bi barem trebalo biti – što možda i nije s obzirom na nekakvu obnovljenu sklonost nekritičkim pohvalama socijalističkih dostignuća u ekonomiji. Stoga bi kritika iz *Izdane revolucije* mogla poslužiti kako bi se razlučila dosljedno marksistička ocjena ekonomskog razvoja i ideološko, tendenciozno zamajavanje. Na takvo bi što, samo po sebi, uzaludno bilo trošiti vrijeme. Mnogo je značajnije spomenuti se tako trezvene kritike kako bi razbila moguća iluzija o koristi tendencioznih interpretacija kvantitativnih ekonomskih pokazatelja u korist preferiranog režima ili poretka. Trocki, u pravu ili krivu, bio je istinski prijatelj Sovjetskog saveza čijem je stvaranju toliko doprinio i za tu je zaslugu, kao što je poznato, primio pijuk u glavu. Što je danas stvar od povijesnog interesa. Od povijesnog interesa međutim nije ljevičarski revisionizam kojim se i danas pjevaju hvalospjevi *socijalističkim ekonomskim dostignućima*. Ili, što je od mnogo veće važnosti, negira i mistificira neučinkovitija proizvodnja u okvirima javnih sustava i državnih poduzeća koja je toliko popularna u okviru kritike neoliberalizma. Takvim se postupcima, sasvim suprotno intenciji, dovodi voda na mlin tržišnih fundamentalista. Jer tržište barem, ako ništa, uglavnom nema koristi od besramnog lažiranja faktičnog stanja. Od lažiranja i mystifikacije, jasno, nitko nema koristi, ali se na tu sitnicu u kontekstu političke borbe olako zaboravlja. Što za realizaciju nekog političkog interesa, ma kakav on bio, obično ima pogubne posljedice.

No vratimo se povijesnom izlaganju. Iz Sovjetskog saveza, riječima Ante Cilige, zemlje velike laži, realni socijalizam pod prisilom ili ideološkim utjecajem proširen je na sve strane svijeta. Taj politički i ekonomski div na glinenim nogama približavanjem 20. stoljeća kraju doživio je svoju konačnu kataklizmu. Totalitarno, sasvim sumnuto silovanje ekonomije i prenaprezanje društva (sa dobro poznatim, katastrofalnim posljedicama) u ekstremnim staljinističkim, maoističkim i sličnim varijantama bio je njegov najčišći izraz koji je nasiljem održavao nekakvu revolucionarnu dinamiku i utopijski žar. Mlake, razblažene varijante, sasvim inertnog, dekadentnog, *brežnjevlje-vskog*, raspadajućeg tipa vremenom su postale glavno obilježe režima u odumiranju. Naši jugoslavenski eksperimenti sa samoupravljanjem pokazali su se kao najznačajniji pokušaj praktičnog stvaranja *asocijacije slobodnih proizvođača* po nekakvoj izvornoj *Marxovoj viziji*. Taj se eksperiment s jedne strane pokazao kao izrazito naivan i utopijski, a s druge strane kao nekakav disfunkcionalan, bastardni spoj komandog i tržišnog modela. Sama utopija neposrednog prisvajanja sredstava za proizvodnju od strane radnika, inače vrlo raširena kod nedoučenih ultraljevičara, u svojoj je suštini čiftinskog karkatera. Teorijski rečeno svoje uporište ne može naći u Marxovoj teoriji, već prije odgovara onoj Proudhonovoj (ukoliko se to što su Proudhon i njemu slični mislili može nazvati teorijom). Iole obrazovani *naučni socijalisti* nikada se nisu zalagali za neposredno, bukvalno prisvajanje proizvodnih sredstava od strane radnika, već za posredno prisvajanje

cjeline društvenih proizvodnih sredstava kroz političko posredovanje. Radi se o suštinskoj razlici između socijalizma kao mogućeg, alternativnog oblika organizacije društvene proizvodnje i socijalizma kao konfuzne, kontradiktorne utopije. Dilema je jasna: ili će cjelokupna društvena proizvodnja biti organizirana planski, kao jedna cjelina (što može biti više ili manje učinkovito od spontane regulacije tržišta) – u tom slučaju priča o nekakvoj kontroli radnika nad vlastim tvoricama je sasvim besmislena. Ili će pojedina poduzeća funkcionirati kao neovisni privredni subjekti – u tom slučaju radnici mogu imati punu kontrolu nad poduzećima. Što znači da je a) moraju moći otuđiti; b) da se ne može govoriti o neposrednom integralnom upravljanju društvenom proizvodnjom. Što će reći faktično nemamo socijalizam. Našim dičnim kreativnim komunistima sa ljudskim licem ni jedna ni druga opcija jasno nije odgovarala, pa su stoga proizveli taj bastardni jugoslavenski model. U kojem su Partiji kao vrhovnom autoritetu i jامcu ekonomske disfunkcionalnosti, pridruženi radnički savjeti (po svojoj korporativističkoj prirodi i interesu još i štetniji), te kvaziburžoasko-tehnokratski kadrovi u rukovodstvu poduzeća (koji su svakako bili i najracionalniji, ali su u okvirima takvog sistema sami djelovali partikularistički i koruptivno). Detaljniju kritiku tog, kako se čini, danas prilično popularnog modela ostaviti ćemo za drugu prigodu. Za sada je dovoljno reći kako su ideje na kojima je zasnovan možda i najbolji dokaz dekadencije socijalizma.²⁸

No ipak naivno bi bilo poput fundamentalističkih liberala u potpunosti obezvrijediti ekonomsku praksu socijalizma. Potrebno je u obzir uzeti i ekonomsku racionalnost socijalističkih režima ukoliko se ista da razabradi tamo iza ideologije i laži, silovanja zbilje i tehnologije moći. Jer sasvim je neuvjerljiva teza kako su jedino laž i sila realni socijalizam držali na životu. Istina je kako je, ako zanemarimo njegove političke specifičnosti, socijalizam poživio život donekle sličan životu zapadnog državnog interencionizma. Tri su sretne, što će reći nesretne, okolnosti kojima je providnost nagradila socijalizam 20. stoljeća. To su: 1) njegova vladavina nad primitivnim, ekonomski bijedno razvijenim područjima; 2) očita disfunkcionalnost slobodnotržišnog poretku koja se ispoljila u velikoj ekonomskoj krizi, 3) Drugi svjetski rat kao katastrofa koja je omogućila uzdizanje Sovjetskog saveza u rang super sile. Ogromna većina socijalističkih režima nastala je na primitivnoj ekonomskoj, društvenoj i kulturnoj osnovi što popularni markizam obično uzima kao glavni razlog njihovog neuspjeha. Stvar je jasno suprotna: upravo zbog tako niske početne razine relativna proizvodna i ekonomska neučinkovitost tih krutih, ideoloških režima mogla se prikazivati kao absolutni rast. Marxova, ali i rana boljševička vizija dolaska komunizma kao svjetskog procesa nadilaženja kapitalističke proizvodnje, u konkretnoj se praksi preobrazila u pomalo bizaran, više ili manje učinko-

28 Taj je model možda i bio napredniji od krutog socijalizma bez ljudskoga lica iza željezne zavjese, no njegov djelomičan i kako se pokazalo neodrživ uspjeh bio je prije svega rezultat kontroliranog usvajanjem ono nešto buržoaskih rješenja. Sve socijalističke inovacije kojima se dičio samoupravni socijalizam redom su bile gore čak i od istočnih uzora; toliko disfunkcionalne da su onemogućile izvlačenje koristi od po sebi racionalnijih, buržoaskih rješenja.

vit proces modernizacije u samom buržoaskom razvoju zaostalih zemalja, tj njihovo *podizanje prema kapitalističkoj razini*. Takvo što učinilo se racionalnim i zbog duboke međuratne krize kapitalizma iz koje se izvukao kroz nešto što je nalikovalo približavanju socijalizmu. Državna intervencija na kejnjizijanskoj osnovi socijalistima (ali i ne samo njima, pošto su mnogi liberali strahovali od takvog *puta u ropsstvo*) se mogla činiti kao izraz nužnog procesa tranzicije. Stajanje na pola puta. Tendencije ka socijalizmu koja će se nastaviti po neumitnoj povijesnoj nužnosti. Površnost i tupost takvih uvjerenja danas je sasvim jasna, no svakako je praktično igrala veliku ulogu u legitimaciji realnih socijalističkih poredaka i općenitoj privlačnosti socijalističkih ideja. I na koncu, Drugi svjetski rat *prvu državu socijalizma* uzdigao je na rang svjetske velesile. Politička i vojna moć, gola silina, same su po sebi predstavljalje faktor zbog kojeg se površnima, a takvih je uvijek velika većina, moglo činiti kako je socijalizam velik i uspješan. Iz današnje perspektive sasvim je neobično da je tako malo ljudi za trajanja Hladnoga rata jasno razabiralo činjenicu kako je Sovjetski savez tigar od papira. No to je opet možda ona beskorisna naknadna pamet.

Pod takvim pretpostavkama potrebno je promatrati socijalističku ekonomiju i njene teorijske kontradikcije. Od Staljinove prisilne kolektivizacije i ostvarivanja *petoljetnih planova u četiri godine* velika iluzija o nekakvoj predodređenoj superiornosti velikih sustava i centralne ekonomske komande bila je glavna odlika socijalističkog preobražaja. Činjenica da ekonomska superiornost velikog ili malog sustava, plana ili neovisne inicijative ovise o **realnoj proizvodnosti**, o konkretnim proizvodnim efektima koji su sami po sebi promjenjivi, dinamični, ovisni o tehnološkim promjenama i inovacijama malo što je značila (navodnim) marksistima na vlasti. Komandna ekonomija uz političku diktaturu, i općenito krajnja ograničenja slobodne inicijative, svođenje pojedinca na instrument ne samo proizvodne, nego i društvene te kulturne reprodukcije o kojoj se u okvirima kapitalizma nije moglo ni sanjati, sama je sebi osiguravala razbijanje motivacije, gušenje kreativnosti i proizvodnu disfunkcionalnost. Unatoč načelnoj usmjerenoći na revoluciju u proizvodnji njena ekonomska struktura ne samo da je faktično bila izuzetno inertna i konzervativna (promjena u nju ulazila je kao politički, proizvoljan diktat, pa se stoga uglavnom pokazivala sasvim promašenom i disfunkcionalnom) već nije imala ni osnovne preduvjete za realnu inovaciju. Moguće je i legitimno osporavati liberalne tvrdnje o posebnoj, unutarnjoj vezi tržišta i kreativnosti, no sasvim je nesporno da buržoaska ekonomska sloboda inovativnost barem, uglavnom, eksplicitno ne guši. Da bi se dokazalo da je komandna ekonomija realnog socijalizma upravo to radila ne trebamo se čak primati suvremenih dokaza, ili klasičnih liberalnih kritika. Poznata je izreka prethodno spomenutog organizatora oktobarskog preuzimanja vlasti i tvorca Crvene armije kako je *za život planske ekonomije potrebna demokracija kao što je tijelu za život potreban kisik*. Što će reći da socijalističku ekonomiju (kakva je realno bila) u bitnome možemo smatrati mrtvorodenom, održavanom na aparatima do njenog konačnog urušavanja. Takva je tvrdnja djelomično pretjerana, ali otkriva dobar dio istine.

Nesporno je kako su socijalistički poreci imali svoj život, pa su postojale i određene komparativne prednosti komandne ekonomije u odnosu na neke disfunkcionalne tendencije slobodnog tržišta. No i dalje ostaje činjenica da je regulirani kapitalizam od kraja Drugog svjetskog rata pokazivao nemjerljivo bolje rezultate i na koncu, kao što se pokazalo, kada je 70-ih upao u krizu iznašao kakva takva sredstva njenog kreativnog rješavanja. Osim toga posebno je interesantna usporedba sa režimima koje bi se moglo nazvati *državnokapitalističkim* (što su, u sasvim slobodnoj interpretaciji dalekoistočne sile uključivo postmaoističku Kinu) – ti režimi svoju su zaostalost nadišli strogim, racionalnim, centralnim planiranjem u okvirima kapitalističke racionalnosti te postigli fascinantne rezultate u odnosu na koje sav realni ekonomskih razvoj socijalističkih režima izgleda bijedno. Pitanje koje se tu ne da zaobići svakako je niža razina eksploatacije rada u socijalizmu i veći troškovi na društveno korisne, neproduktivne svrhe u kojima bi se valjda trebalo očitovati ljudsko lice realnih socijalizama u odnosu na truli kapitalizam. To je jasno magla u očima koju danas niko, osim opet – tupih ljevičara, *ne puši*. Ako iz ničega drugog onda iz Marxove kritike političke ekonomije, kao što smo vidjeli, jasno se da iščitati kako društveno blagostanje prije svega ovisi o proizvodnosti rada. Konzervativno održavanje oblika proizvodnje na danoj razini u pitanje dovodi opstanak kapitalističkog društva i eksploracije. No ono samo po sebi u pitanje nužno ne dovodi prirodno statične, autarkične, komandne, kolektivističke ekonomске poretke. Povijesne orijentalne despocije bile su statične i njihova je ekonomija bila kolektivistička pa su trajale tisućama godina. Izolirana socijalistička, ekonomski autarkična zajednica u teoriji je svakako moguća, a realni socijalizam po većini svojih obilježja upravo je tome nalikovao. U tom se smislu logično nameće očito praktično-političko pitanje: mogu li se takvi poreci smatrati poželjnim u suvremenim okolnostima? Mogu li primitivni komunizmi sa svojim *egalitarizmom bijede, održive stagnacije* predstavljati alternativu kapitalizmu? Svaki marksist koji drži do sebe morao bi se postidjeti takve pomisli. A opet velika većina marksista na ovakav je ili onakav način na toj političkoj osnovi branila socijalističke poretke. Ili ih, što je još žalosnije, i dan danas svjesno ili nesvjesno brani.

Da zaključimo i vratimo se na tijek izlaganja pred skretanje u ovu podužu socijalističku digresiju. Socijalistički poreci u ekonomskom smislu bili su, kao i u svakom drugom, ekstremno limitirani. Njihovo nesretno održavanje na životu stjecajem konkretnih povijesnih okolnosti značilo je nasilno održavanje na životu gore alternative kapitalizmu. Danas se često, posebno na ljevici, naglašava kako je pad socijalizma morao značiti i pad zapadne socijaldemokracije i neobuzdani povratak divljeg kapitalizma. Stvar je u biti sasvim drugačija. Konkretni nužni i slučajni ekonomski trendovi (dakle trendovi koji proizlaze iz realnog razvoja uvjeta proizvodnje i prateće kapitalističke forme kroz koje se odvijaju) iznutra su razarali i socijalizam i socijaldemokraciju (kao bitno različite, ali povijesno, ideološki i po metodama srođne pojave), a neoliberalni kapitalizam pojavio se u izostanku ikakve suvislike artikulirane političke i ekonomske vizije primjerene realnim povijesnim trendovima otvorenim od kraja Drugog svjetskog

rata. Uprošćene spekulacije o vječnoj borbi svjetla i tame, gologuzog naroda i bogataša, društvene harmonije i divljeg kapitalizma ne samo da su glupe i opasne nego se njima na najbolji način baca voda na mlin tržišnih fundamentalista i neoliberalista. Pošto održavanjem lijeve kritike na skromnoj, tupoj, predvidivoj razini buržoaske opcije dobivaju na većem legitimitetu, a njihova praktična rješenja, koliko god bila nepouzdana i suprostavljena interesima većine, pokazivat će se kao realniji vodič za politiku. U tom smislu prigodnim se čini parafrazirati popularnu Horkheimerovu izreku i reći – tko ne želi govoriti o socijalizmu neka šuti o neoliberalizmu.

Realni razvoj buržoaskog društva, kao razvoj proizvodnih snaga u okvirima *kasnog kapitalizma*, od kraja Drugog svjetskog rata odvijao se u regulatornim okvirima nacionalnih ekonomija, ali mu je ta ljuštura svakim danom, svakom godinom sve više i više bila uska i neadekvatna. Najprije prikrivene, a onda i eksplicitne realne tendencije stvaranja sve neophodnijih internacionalnih ekonomskih veza, uz zahtjeve za efikasnim prilagođavanjem inertnih nacionalnih sustava i proizvođenjem kvalitativnih inovacija kao uvjeta održanja ekonomskog rasta i dinamike sve su se agresivnije bacale u lice kako je poratni bum zlatnog doba neumitno jenjavao. Ideološka inertnost konzervativnih snaga i potreba za svježom teorijom koja je u stanju uvjerljivije objasniti očite promjene društva i ekonomije značila je intenziviranje sukoba kejnzijske i neoliberalne paradigmе. Nastupanjem 80-ih i, posebno, 90-ih godina pobjednik u sukobu je postao jasan. Ekonomski se liberalizam u novome ruhu vratio na univerzitete, u nacionalne gospodarske politike i sve značajnije međunarodne ekonomске institucije. Kao što smo prethodno napomenuli, što točno odlikuje neoliberalizam teško je sasvim precizno odrediti. Njegove doktrine odbijaju neposrednu intervenciju, regulaciju, monetarnu ekspanziju, fiskalnu opterećenost, protekcionizam, preraspodjelu bogatstva, planiranje. Ukratko: razmjerno predvidivi *laissez-faire* program.

Jedna od najznačajnijih specifičnosti neoliberalnih doktrina koju se ne može neproblematično izvesti iz klasične liberalne tradicije posebno je mjesto koje u njoj zauzima teorija poduzetništva kao pokretača promjene u ekonomskoj strukturi. Poduzetništva kao pokretača schumpeterovske kreativne destrukcije. Ta je teorija, kao što smo na samom početku istaknuli, samo srce neoliberalne doktrine. To bi se možda mogla učiniti pretjerana tvrdnja, no pozornije razmatranje problema otkloniti će takvu skepsu. Dugovječni realni socijalizam i intervencionistička praksa zapadnih država iskustveno su dokazali kako je organizacija društvene proizvodnje moguća uz ograničenje, ili čak potpuno ukidanje ekonomске slobode. Proizvodne, tehničke disfunkcionalnosti o kojima je prethodno bilo riječi, svakako su postojale i bile su velike, no njihovo otklanjanje moralno se smatrati mogućim u okvirima postepene racionalizacije, prirodnog usavršavanja socijalističkog planiranja (u što su svoje nade polagali socijalistički optimisti naivno zanemarujući temeljnu disfunkcionalnost socijalizma, naime onu političku). Uobičajeni prigovor ortodoksnih liberala da je organizacija suvremene, društveno posredovane, kompleksne proizvodnje bez tržišne signalizacije, mehanizma cijena kao

semafora racionalne organizacije absolutno nemoguća teorijski je obezvrijedjen teorijom slobodnog socijalističkog tržišta potrošnih dobara (iz čega je i sam Schumpeter izvodio dokaze da *socijalizam može funkcionirati*). I iako realna komandna ekonomija, sa svim političkim utezima koje su je nezaustavljivo vukle prema dnu, nikada nije došla u mogućnost stvarne racionalizacije ona je i takva kakva je bila, vođena *planiranjem na slijepo* u kombinaciji sa proizvoljnim partijskim direktivama, opstala i čak uspijevala rasti bez problema. Ili preciznije: uspijevala je rasti onoliko koliko joj je to dopuštala produktivna primjena raspoloživih proizvodnih kvaliteta.

Konačna kriza sovjetskog modela nastupila je kada je nestala mogućnost produktivnog sljubljuvanja raspoloživih faktora proizvodnje u okvirima postojeće, industrijske paradigmе. Pogrešno bi bilo sasvim zanemariti činjenicu da je tehnička i proizvodna inovacija bila jedan od propisanih, realnih ekonomskih ciljeva u socijalizmu. Socijalistička ekonomija ni u jednom se trenutku nije promatrala kao statična i inertna, već je proizvodna inovacija u njenim okvirima bila planski forsirana. U tom smislu svakako je postojala napetost između neupitne inertnosti golemog birokratiziranog sustava i političkog imperativa za proizvođenjem inovativnih revolucija u proizvodnji. Kako je vrijeme prolazilo inertni, proizvodno konzervativni, autarkični sustav sve je više prevladavao. No važno je primijetiti kako je jedan od faktora takvog razvoja bila i činjenica **potpunog podbačaja u ideološki i partijski nametanoj proizvodnoj inovativnosti**. Golema sredstva narodne privrede bačena su u vjetar megalomanskih, revolucionarnih investicija i rješenja koja su se pokazala kao beskorisni eksperimenti. Sama činjenica da je proizvodna inventivnost uzdignuta na rang temeljnog političkog principa u okvirima totalitarne vlasti (ili kasnije *posttotalitarne* oligarhijske, partijske diktature) mogla je imati jedino pogubne posljedice po stvarnu inovativnost. Golema sredstva bacana su u nerentabilne eksperimente čija se legitimnost mogla osporiti jedino od strane ideologiziranog partijskog vrha, dok su okolnosti političke tiranije i pravne nesigurnosti izrazito destimulirale i ograničavale slobodnu individualnu inicijativu. Zbog toga se (kakva-takva) funkcionalnost socijalističkog modela iz današnje perspektive može povezati sa ograničenim ostvarenjem potencijala druge industrijske revolucije.

Kapitalističko društvo, osim tipičnih prednosti kao što je obilnost kapitala ili širina svjetskog tržišta, vremenom je pokazalo kako je u stanju osigurati kreativne, kvalitativne inovacije u proizvodnji na nemjerljivo učinkovitiji način. Sama inovativnost u iskorištavanju proizvodnih potencijala druge industrijske revolucije do krajnjih granica samo je po sebi socijalizam dovelo u situaciju grogiranog diva koji se jedva održava na nogama. Konačni *knockout* bila je prava revolucija u kvaliteti proizvodnje – ona informatička. Poduzetnička inovacija i promjena u kvaliteti proizvodnje od tada je dobila počasno mjesto u okvirima buržoaske ekonomije. Revolucionarni ciklus otvoren informatičkom revolucijom ne ostavlja ni kamen na kamenu od starih proizvodnih navada, a dugoročni učinci otvaranja do tada nevidenih mogućnosti još su nam i dan danas nesagledivi. Neoliberalni trend koji je i bez takvih sretnih okolnosti podizao glavu um-

ješno je izvršio fuziju tržišne slobode, opće deregulacije i proizvodne inovacije. S bitnom opaskom da se temeljno uporište sada gradi uglavnom na inovaciji. Inovacija je priznata kao izvor svog bogatstva i ekonomske dinamike. Tržišne slobode i deregulacija uzete su kao nužna sredstva kreativnih, neovisnih, privatnih poduzetnika. Profit je pretvoren u pravednu naknadu za kreativni doprinos, a koncentracija kapitala u rukama inovativnih poduzetnika, jasno, stavljanje ekonomskih sredstava u ruke najsposobnijih. Najčvršće uporište neoliberalne obrane od različitih kritika naglašavanje je presudne važnosti poduzetničke funkcije u procesu proizvodnje i kreativne primjene inovacija. Spajanje teza o propasti ekonomskog planiranja, prirodnog blagotvornosti privatne inicijative i inovativnosti sažete su u riječima R.G. Holcombea: "The centrally planned economies of the twentieth century placed a big premium on the development of both human and physical capital, and on the production of advances in technology. Their collapse at the end of the twentieth century shows that it is not the advancement of human capital, physical capital, and technology by itself that leads to economic growth, but rather the environment within which these advances take place. The economic policies of those centrally planned economies fit the production function model of economic growth well, but that production function approach omits the key entrepreneurial foundations for economic progress. Centrally planned economies failed because central planning precludes entrepreneurship, which is necessarily decentralized in nature."²⁹

Temeljni problem suvremene, *neoliberalne* teorije poduzetništva sastoji se u tome što nije u stanju razdvojiti slobodnu, individualnu ili kolektivnu, inicijativu i privatni interes izведен iz logike tržišnog posredovanja među formalno razdvojenim robnim proizvođačima i konzumentima. Radi se o očiglednoj razlici čije je dosljedno zanemarivanje samim time opasnije. Jedna je stvar zahtjev za maksimiziranjem slobode kao glavnog resursa kreativnosti, promocija adekvatnih motivacijskih poticaja za stvaranje ili olakšavanje savladavanja inertnosti starih navada. Sasvim je druga stvar pretpostaviti kako su privatni interes, tržišna sloboda ili rasturanje socijalne sigurnosti **prirodni i nužni preduvjeti** realizacije takvih korisnih ciljeva. Oni se takvima mogu pokazati u određenim konkretnim okolnostima. Između takvih, mogućih, uvijek neizvjesnih činjenica i prepostavljene veze privatnog vlasništva i slobodne inicijative krije se neprestiv ponor. Schumpeterova originalna vizija ne smije se poistovjetiti sa suvremenim dogmama o poduzetništvu. On je korijene buržoaske, poduzetničke inventivnosti tražio u *specifičnim kulturnim obilježjima*, a ne u prirodnoj težnji za profitiranjem. Radi se o historijskim i klasnim, a ne prirodnim i individualnim kvalitetama. Vulgarna neoliberalna doktrina problemu pristupa na mnogo dogmatskiji način. Ona prepostavlja kako je prirodni potencijal svake jedinke da bude, s obzirom na svoje konkretnе mogućnosti, aktivna umjesto inertna, kreativna umjesto repetitivna, slobodna duhom umjesto pokorna uvriježenoj rutini. No: čovjek je rođen slobodan, a svuda je u okovima – stara je buržoaska mantra. Pa je tako potrebno otkloniti štetne, artificijelne povijesne tvorbe

i vrijednosti koje koče slobodno ispoljavanje individualne prirode u svoj svojoj veličini. Tržište i robna forma su, naravno, idealni, nepogrešivi izrazi združivanja privatnih, slobodnih, potencijala u skladnu društvenu cjelinu. Interes za većim prisvajanjem vrijednosti tu se pojavljuje kao izraz veće korisnosti individualnog doprinosa koja sama proizlazi iz uspješnije realizacije svog prirodnog, individualnog potencijala. Takva je uglavnom (transparentno osviještena ili prikrivena) filozofska suština neoliberalne ekonomskе doktrine. Kako se ovdje ne radi o filozofskoj raspravi zadržati ćemo se na opservaciji kako se radi o, za naše vrijeme, u potpunosti bezvrijednoj viziji. To jasno ne znači kako njeno prevođenje u ekonomsku teoriju ne može u nekom trenutku biti korisno. Ali svakako znači da će mnogo vjerojatnije biti štetno.

Ono se najštetnijim pokazuje po nekritičkom vezivanju motiva profitu i težnje za inovacijom. I, s druge strane, kreativne inovacije u proizvodnji i koncentriranog privatnog vlasništva nastalog u okvirima tržišnog posredovanja, tj. kapitala. Donekle je razumljivo zbog čega bi netko tko u idealnim, slobodno tržišnim okvirima teži profitu **moraо težiti inovaciјi**. To je, kao što smo vidjeli, razumljivo i iz Marxove kritike kapitalističke eksploracije i težnje za proizvodnjom relativnog viška vrijednosti. No sasvim je nejasno zbog čega bi težnja za profitom **morala proizvoditi realnu mogućnost proizvodnje inovaciјe**. Upravo suprotno, u skladu sa logikom Schumpeterove teorije poduzetništva, očito je kako isključivo fokusiranje interesa na profit hendikepira kreativnost i poklapa se sa kulturom kapitalističkog rentijera, a ne poduzetnika. Uvažavanjem takve očigledne istine mudri liberalni apogeta mogao bi reći kako goli, ekonomski interes naravno nije motivacijski pokretač kreativnog poduzetnika, ali je slobodno tržište njegovo nužno sredstvo, a ishod njegove aktivnosti koncentriranje je ekonomске vrijednosti u njegovim rukama (koju može i ne mora nastaviti koristiti u kreativne svrhe). Da je slobodno tržište nužno sredstvo poduzetnika teško je dovesti u pitanje – no to i dalje ne znači **kako korist same poduzetničke inovaciјe ne može biti dovedena u pitanje razdvajanjem od realne funkcije koju izvršava** (koja je podložna promjeni).

Ali i sasvim neovisno od tog dubljeg uvida, sasvim je jasno kako je tvrdnja da koncentracija ekonomskе vrijednosti nužno proizlazi iz poduzetničke inovacije, pa stoga predstavlja pravednu nagradu za društveno koristan doprinos i, uz to, stavlja kapital u najbolje ruke sasvim naivna. Prije svega: ako se prihvati da kreativnost ne proizlazi iz težnje za profitom, već nastaje sasvim neovisno o njoj, u pitanje je potrebno dovesti i drugu pretpostavku da netko inverzivan i kreativan **prirodno** teži akumuliraju kapitala. S druge strane: monopolistički ekstraprofit od inovacije nije, i ne može biti nekakva **pouzdana mjera društvene korisnosti tog i takvog doprinosa**. Moguće je beskrajno spekulirati o tome kolika je *pravedna razina ekstraprofita* – što je samo po sebi besmisleno. No sasvim je jasno da nema nikakvog razloga zbog kojeg bi se sasvim slučajne mogućnosti njegova tržišnog održanja i realiziranja poistovjetile sa nekakvom *pravednom nagradom za koristan inovativni doprinos*. Upravo suprotno, realna se društvena korist inovacije ne može realizirati bez žrtvovanja monopolističkog profita. Što znači: ne pos-

toji razlog zbog kojeg bi inovativni poduzetnik (koji možda i nije prvenstveno motiviran beskrajnom zaradom), ukoliko ga se promatra kao predmetnog inovatora, težio održanju svog monopolističkog ekstraprofita kojim, sasvim nedvojbeno, ograničava korisnu primjenu konkretne inovacije. Njegova motivacija za koncentriranje ekonomске vrijednosti u svojim rukama ne može biti ni uvjerenje kako će time kapital doći u najsposobnije ruke pošto je temeljna pretpostavka poduzetničke teorije kako je **sasvim nepredvidivo gdje se inovacija može pojaviti, a koncentracija vrijednosti i ekonomске moći u nečijim privatnim rukama mora djelovati destimulativno**. Cijela je priča sasvim neodrživa osim eventualno pod pretpostavkom – i to je konačni ironijski obrat u cijeloj priči – marksističke vizije o vladajućoj logici kapitala. Jer jedino Marxova kritika dopušta istovremeno postojanje kontradiktornih tendencija ka privatnom interesu i razaranju njegove osnove; uvećanju kapitala i kreativnoj destrukciji; golom motivu zgrtanja blaga i njegovom bjesomučnom trošenju.

Naivno poistovjećivanje golog privatnog interesa i poticaja na inovaciju bitno se popravlja preciznim razlikovanjem specifičnosti **poduzetničke funkcije sa svojom posebnom svrhom i motivacijskom strukturom od konkretnih, korisnih, predmetnih invencija**. Ta je razlika izrazito naglašena kod nešto sofisticiranih teorija poduzetništva. Njome je moguće uvažiti većinu prethodno navedenih kritika naglašavanjem nerazdvojnosti poduzetništva i slobodnog tržišta, uz jasno razlikovanje konkretne invencije i usko shvaćene poduzetničke funkcije kao pouzdanog ispitivača ekonomске rentabilnosti predmetnih invencija. Poduzetnička inovacija u tom smislu nema nikakve veze sa nekom inovacijom u procesu proizvodnje ili pronalaskom nekog novog upotrebnog kvaliteta. Poduzetnik može biti istinski inovator, pronalazač novih, do tada nepoznatih korisnih svojstava ili njihove učinkovitije proizvodnje. No to nije ono što ga čini poduzetnikom. Poduzetnikom ga čini otkrivanje prethodno neprimijećene mogućnosti za realizaciju profita. Poduzetnička djelatnost stoga kao gotova sredstva svog rada uzima prethodno proizvedene izume, u biti dostupne, ali ekonomski nerealizirane sadržaje i metode. Područje realnih invencija uvijek je daleko šire od područja tržišne rentabilnosti (zanemarimo za sada da je ono što je tržišno rentabilno nerijetko mnogo uže od onoga što je društveno najkorisnije) pa je stoga potrebno iznaći **najučinkovitiji način prokušavanja i unošenja potencijalno revolucionarnih novosti u postojeću strukturu proizvodnje i potrošnje**. Takav se poduzetnički poduhvat sasvim jednostavno svodi na stvaranje novog tržišta i/ili različitim, dramatično učinkovitijim metoda proizvodnje postojećih korisnih roba. Popularno glorificiranje poduzetništva (na takvoj osnovi) u prvi plan obično stavљa manje značajne poduzetničke doprinose u stvaranju novih potrošačkih kvaliteta. S obzirom na sve što smo rekli o Marxu i Schumpeteru sasvim je jasno kako je daleko značajnije kakve su **posljedice primjene novih kvaliteta**, bilo da se radi o potrošnim ili proizvodnim sredstvima, **na razvoj društvene proizvodnosti**. Poduzetničkom aktivnošću na tržište donose se novi proizvodi, ili bolje nove kategorije proizvoda čijom primjenom dolazi do radikalnog preokretanja sustava. Konkurenca ne biva natjerana na prilagođavanje, već se trenutačno ukida. Takav razvoj poduzetniku

donosi i ostvarenje basnoslovnih ekstra profita (što mu, bio ili ne bio *izvorno* profitno motiviran, sigurno ne pada previše teško). Društvo donosi povećanje proizvodnosti i veće bogatstvo. Izvornim pronalazačima, ukoliko sami nisu poduzetnici ili inovativni proletari plaćeni obilnim bonusima, malošto osim satisfakcije da su promijenili svijet. Poduzetnička funkcija i inovacija, u tom se smislu, mogu vezati za slobodno tržište i kapitalizam sasvim neovisno o klasičnoj *liberalnoj metafizici*. Oni se također mogu očistiti od nužnih kulturnih prepostavki poduzetništva. Poduzetničku je funkciju moguće svesti na goli novčarski interes, bez opasnosti od izlaganja uobičajenim kritikama.

Problem takvog jasnog razdvajanja **poduzetničke inovativnosti** (kao pronalaženja novih načina profitiranja) i **inventivnosti u predmetnom smislu** (kao njenog resursa) leži u činjenici da se takvim zahvatom, potpuno suprotno intenciji, važnost poduzetništva u potpunosti relativizira i čini prolaznom. Realne korisne inovacije tu se uzimaju kao nužni resursi poduzetništva, ali se njihova proizvodnja dosljedno gura izvan poduzetničke sfere i interesa. Poduzetnička se funkcija zapravo strogog razdvaja od konkretnog inventivnog procesa. S druge strane korisnost same poduzetničke funkcije, kao posrednika između robne proizvodnje i proizvodnje inovacija, u biti ovisi o (a) **tehničkoj neučinkovitosti proizvodnje inovacija** i (b) **nerazvijenosti učinkovitim načina njihove primjene i testiranja**. Ukoliko se slučajno pronađu načini učinkovitijeg, planskog generiranja inovacija (recimo u okvirima velikih javnih ili, vjerojatnije, privatnih, korporativnih sustava), pouzdanijeg testiranja njihove rentabilnosti i hitre transmisije u opticaj – sama potreba za poduzetništvom biva ukinuta. I samu Schum-peterovu najavu kraja poduzetništva, barem djelomično (u skladu sa primjedbom "... sada je lakše raditi ono što je izvan uobičajene rutine – sama inovacija svela se na rutinu" o kojoj je bilo riječi), moguće čitati u takvom svjetlu. I s druge strane: u suvremenim je okolnostima, naročito kroz realizaciju potencijala informatičke revolucije sasvim realna (i uostalom sasvim opipljiva) pretpostavka o jačanju neovisnog, neprofitnog sektora koji inovacije jednostavno proizvodi, testira i primjenjuje, a pri tom djeluje na slobodarskim i komunalnim principima. S obzirom na moguće (ili čak sasvim izgledno) jačanje tih dviju realnih tendencija u trženju (**korporativnog tehnificiranja inovacije i razvoja neprofitnog, inovacijski učinkovitog sektora**), poduzetništvo se može pokazati kao prilično inferiorno i prevaziđeno. Ekonomski funkcija koju zadovoljava biva ukinuta inovativnim, tehnološkim, društvenim, pa onda i političkim razvojem.

Cijeli se problem stoga na koncu svodi na ono bitno: pitanje **najučinkovitijeg načina proizvodnje i primjene produktivnih inovacija**. Neoliberalna ideologija svoju uvjerljivost izvodi iz prepostavljene, posebne veze privatnog poduzetništva i proizvodnje inovacija. Kada se, međutim, razgrnu zastarjele filozofske pretpostavke i isprazna retorika poduzetništvo tek treba praktično dokazati svoju korisnost u poticanju inovativnih procesa. U povjesnom sukobu sa raspadajućim socijalističkim truplom ili isto tako internim, učmalim sustavima starih intervencionističkih država privatno poduzetništvo se može činiti kao savršeno efikasno sredstvo inovativnosti (iako je otvoreno pitanje ko-

liko je poduzetnički uzlet u krajnjoj liniji parazitski, tj. proizašao iz potencijala koje su ti sustavi stvorili, ali nisu bili u stanju do kraja realizirati). No: kakvo je stanje po nestanku takvih političkih i ekonomskih zombija? Konkretno – koji je stvarni motor inovativnosti u suvremenom društvu: privatno poduzetništvo, krupna kapitalistička korporacija ili o tržištu neovisni sektor? Razdvajanje privatnog poduzetništva i kapitalističke korporacije može se učiniti bespredmetnim pošto opstanak i moć krupnih korporacija danas više nego ikad *ovise o poduzetništvu*. No upravo zbog toga je važno naglašavanje razlike između različitih funkcija i fenomena u okvirima suvremenog kapitalizma. Kada bi se krupni kapital sa svojom golemom mašinerijom ograničio na primjenu prokušanih inovacija, a poduzetnički vizionari bavili njihovim *otkrivanjem* imali bi jasnu podjelu rada. No ukoliko su velike korporacije jednako fokusirane na *zlatnu koku inovativnosti* konkurenčija između *slobodnog poduzetništva* i *poduzetništva integriranog u tehnificirani sistem proizvodnje* sasvim je neupitna. Priča o poduzetničkoj viziji koja počinje u staroj garaži, a završava na Wall Streetu sasvim je različita od one o razgranatim *R&D* sustavima i specijaliziranim metodama testiranja i primjene potencijalnih *poslovnih pogodaka*. U okvirima velikih multinacionalnih korporacija poduzetnička funkcija postoji, ali u sasvim drugačijem obliku negoli se pretpostavlja u teoriji i propagandi neoliberalizma. Ona je faktično kolektivizirana, izlomljena na različite faze i ne može se razmatati neovisno o pretpostavljenog interesa krupnog kapitala. Golemi kapital uložen je u istraživački proces koji ima da proizvede materijal, potencijalno utržive invencije. Viskokoobrazovani specijalisti procjenjuju eventualnu isplativost u odnosu na korporacijsku strategiju da bi finalna poduzetnička akcija bila rezultat dugotrajnog plana, golemin upotrjebljenih sredstava i zajedničkog rada mnoštva uključenih specijalista za različite faze procesa. Poduzetnička funkcija u realnim okvirima velikih korporacija ne samo da je neprepoznatljiva ukoliko se držimo liberalnih dogmi, već je jasno da taj faktični *inovativno-poduzetnički proces*, u čisto operativnom smislu, funkcioniра mimo navodno neophodne privatne inicijative zasnovane na privatnom vlasništvu. Korporativni operativci se mogu tući za bonusе i status no oni faktično služe kolektivnom interesu firme i utoliko ukoliko se mogu smatrati poduzetnicima, to su kao jedna karika u lancu.

Izloženi problem kolektivizacije, tehnifikacije i lomljenja poduzetničke funkcije od strane velikih tržišnih igrača sa obiljem sredstava očit je problem teorije poduzetništva kao iznimnog, nepredvidivog, privatnog skoka u nepoznato. Razuman odgovor na takvu suprotnost mogao bi biti zaključak kako poduzetnička funkcija ne može biti tehnificirana, kako svako rutiniziranje po sebi nužno previда onaj ostatak izvan rutine – a upravo je to ono što kreativni, slobodni poduzetnik lovi; kako se gomilanjem kapitala i rada u istraživanje i primjenu inovacija još uvijek ne može proizvesti ona *neočekivana ideja o kojoj sve ovisi*. Stoga je nužno stvoriti i održavati poduzetničko okružje – tj. što više ekonomske slobode i konkretnih poticaja poduzetničkoj aktivnosti. U tom bi se trenutku moglo posegnuti za različitim statističkim podacima koliko je inovacija proizašlo iz korporativnog planiranja, a koliko iz genijalnih umova nekakvih autsajdera.

Pa onda i (a to je također korisno s obzirom na ono opovrgavanje poduzetničke korisnosti iz drugog smjera) koliko je tih genijalnih umova uistinu bilo genijalno, a koliko se našlo u sretnoj situaciji (pa onda i njihov čin ne predstavlja izvoran, subjektivni doprinos). Pošto nisam u posjedu takvih podataka tu nemam što za reći. No ti podaci, kao i svi ostali goli podaci, ionako ne mogu riješiti problem pošto sporovi i nastaju tek u njihovom osmišljavanju.

Važnijim se čini primijetiti kako se uistinu razumno složiti sa tezom da inovativni proces ne može biti tehnificiran, da se ne može na planiran i predvidiv način proizvesti neočekivana ideja. Istina je da je moguće jedino raditi na što **stimulativnjim okolnostima** (kako za predmetnu inovaciju tako i za traženje njenih korisnih primjena). No upravo zbog toga liberalna priča o poduzetništvu i tržištu konačno pada u vodu. Jer konkretne posljedice liberalizacije i maksimiziranja ekonomске slobode stvaraju povoljne okolnosti za realizaciju profita, ali ne i za stvaranje inovacija – pošto opća nesigurnost, stalno strahovanje za opstanak na tržištu realno ne može biti stimulativno okružje za stvaranje (ukoliko se ponovo ne vratimo na klasične dogme liberalne metafizike koja je danas sasvim neodrživa). To može biti produktivna prisila na stvaranje inovacije kako bi se opstalo – no prethodno smo rekli da inovacija proizlazi iz više slobode, a ne iz više prisile. Prisila tržišta da proizvedeš inovaciju ili propadneš teško da je mnogo različita od prisile nekog socijalističkog komandnog komiteta da proizvedeš inovaciju ili ideš pred strilački vod. Moguće je tvrditi kako kreativno okružje uopće ne može biti umjetno, planski stvoreno. No opet: utoliko ukoliko može ono se danas stvara u okvirima golemih korporacija (raznih *Googlea*, *Facebooka* i slično) koje nastoje osmislitи alternativne oblike organizacije rada i upravljanja kako bi polučili veći inovativni učinak. Stimulativno okružje, dakle, zahtjeva određene pretpostavke koje su upravo suprotne maksimiziranju ekonomске slobode i odgovornosti uz prepuštanje tržišnim silama. Microsoft ili Google svojim uposlenicima na slobodno raspolažanje stavlja mali *disneyland*³⁰ da se igraju dok rade kako bi bili inovativniji, dok na općoj društvenoj razini imamo stari kapitalistički princip tjeranja na produktivan rad i inovativnost pod okrutnom prisilom gole borbe za opstanak (o uzrocima i posljedicama takvog paradoksa biti će riječi nešto kasnije).

U tom bi se smislu, govoreći u prilog poduzetništvu, opet mogla istaknuti razlika poticajnih uvjeta za predmetne inovacije, od specifično ekonomskih poticaja pronalaženja nove profitne prilike. Takva je primjedba sasvim pogrešna jer je jasno kako je poduzetnički tip inovacije gotovo sigurno najlakše tehnificirati, te je i bez navođenja konkretnih podatka razumno pretpostaviti kako velike korporacije uspješno rade *koju stvar po tom pitanju*. Osim toga sasvim je jasno da u realnim okvirima to *pronalaženje novih profitnih mogućnosti* u velikoj većini slučajeva za sobom ne vuče nikakvu rev-

30 Zanemarimo očiti problem *prisiljavanja na zabavu i igru kako bi se potaklo na inovativnost* koji zaslužuje posebnu pažnju i nekritički prepostavimo kako sreća i sloboda hipsterskih uposlenika cool korporacije nije trula i planski simulirana.

olucionarnu, blagotvornu promjenu. Slučaj je nerijetko upravo suprotan. Naročito s obzirom na suvremene uvjete u kojima korištenje novih poslovnih prilika često znači parazitsko iskorištavanje sretnih okolnosti. I na koncu, što smo i prethodno u više navrata spomenuli: ono čemu ta poduzetnička inicijativa zapravo služi neovisno o profitu – eksperimentalno testiranje rentabilnosti dostupnih invencija izvan okvira ustaljene racionalnosti – u suvremenim je okolnostima sve lakše izvršavati uslijed revolucije u informacijskoj tehnologiji i razvijanja neovisne, neprofitne aktivnosti koja je na alternativan (vrlo je moguće i superioran) način u stanju izvršavati tu korisnu i neotklonjivu funkciju.

Sama suština argumentacije u prilog povlaštenog statusa poduzetništva kao individualne djelatnosti pokretane motivom ostvarenja profita tako je na više razina ispresjecana očitim problemima. To jasno ne znači kako privatna ekonomski inicijativa treba biti gušena ciljanim *antipoduzetničkim* akcijama. To samo znači da ju je potrebno svesti u realne okvire i prestati tretirati kao nekakav otkriveni kamen mudrosti suvremene ekonomski teorije i prakse. Ako je teorija poduzetništva čvrsto uporište i srce neoliberalne doktrine onda je to uporište o koje se nije mudro oslanjati pošto nije u stanju ni sebe (bez velikih napora) održati na nogama. Sveprisutna ideologizirana razvikanost poduzetništva, kao što smo na početku istaknuli, razboritog čovjeka i bez detaljnijeg poznavanja materije potiče na skepticizam. Na sličan je skepticizam u našoj dičnoj socijalističkoj prošlosti pozivalo zazivanje ekonomskog planiranja i udruženog rada. I iako ni privatno poduzetništvo, ni ekonomsko planiranje, pa ni udruženi rad sami po sebi ne mogu biti štetni ekonomski fenomeni ukoliko proizlaze iz zbiljskih potreba proizvodnje i društva, njihovo posvećivanje, uzdizanje na rang univerzalnog lijeka normalne ljude u najmanju ruku mora potaknuti na oprez.

Naše pak izlaganje mora poći još koji korak naprijed. Naime – uz dosadašnju kritiku reći i pokoju stvar koja je dodatno produbljuje. To prije svega znači nastaviti s razjašnjavanjem zbiljskih problema koji se kriju iza rasprave o posebnoj vezi poduzetničke funkcije i inovacije. O zbiljskim, suvremenim promjenama u uvjetima proizvodnje, te različitim mogućnostima političkog i ekonomskog prilagođavanja.

Realizacija potencijala druge industrijske revolucije u razvijenim je kapitalističkim zemljama poslije Drugog svjetskog rata donijela bitne promjene u načinu proizvodnje. Rasprostranjenost analize tih promjena omogućuje nam da natuknemo samo ono za našu stvar najvažnije. Razvoj materijalne proizvodnosti drastično je reducirao količinu potrebnog rada u industriji, ali u bitnome nije promijenio njen kvalitet (što će se dogoditi tek sa robotizacijom i informatičkom revolucijom). S druge je strane došlo je do povećanja potražnje za uslugama izvan materijalne proizvodnje. Neophodne, sve raširenije, administrativne djelatnosti, uzlet javnih servisa, komodifikacija kulturne proizvodnje, otvaranje tržišta novih usluga kao posljedica povećanja kupovne moći uslijed kapitalističke ekspanzije. Što znači: konkretan karakter razvoja materijalne proiz-

vodnosti proizveo je konkretne promjene u kvaliteti društveno potrebnog rada. Interes i status industrijskog proletarijata bio je zaštićen prethodno osiguranim sindikalnim i političkim sredstvima. Interes i status *uslužnih radnika* osim političke zaštite štitio je i sam karakter proizvodnje (korisnost rada takve kvalitete u društvenoj proizvodnji). Primjena tehnoloških inovacija u industriji još od 19. stoljeća drastično je smanjila količinu rada uposlenog u neposrednoj proizvodnji, a njegov kvalitet reducirala na repetitivno ponavljanje operacija, na dodatak stroju. Taj je proces omogućio golemi rast bogatstva, ali je vrijednost rada u proizvodnji oborenna na razinu vrijednosti reprodukcije radne snage. Razvoj industrijskih proizvodnih potencijala nije imao slične efekte na vrijednost i kvalitetu uslužnog rada. Količina vrijednosti potrebne za proizvodnju korisnih sposobnosti uslužnog radnika, tj. količina investiranog ljudskog kapitala, ostala je razmjerno velika. Jednako tako realni proces proizvodnje tražio je angažiranje sve većeg broja radnika sa *bijelim ovratnicima* pa su i tržišni zakoni išli na ruku tom ekonomskom segmentu. To je značilo **zastoj u razvoju proizvodnosti usluga**. Zastoj koji je bio kompenziran golemlim rastom u sferi materijalne proizvodnje. Daljnji nastavak takvih trendova u čisto ekonomskom smislu morao je proizvesti krizu pa je i stagflaciju 70-ih godina potrebno promatrati u tom svjetlu.³¹

U sferi našeg interesa prvenstveno su izmijenjene okolnosti proizašle iz informatičke revolucije. Informatička revolucija donijela je radikalne promjene u proizvodnom procesu. Industrijska proizvodnja izmijenjena je uvođenjem CNC strojeva i robotizacijom (kao nastavak takvog puta izgledan je razvoj i širenje tehnologije *3d printa* i slično).³² Što će reći: proizvodnost rada u industriji dodatno je, dramatično porasla. No dogodila se i kvalitativna promjena: suvremeni rad u industriji prestao je biti prost i repetitivan. On se polagano pretvara u stručno operiranje sofisticiranim tehnologijom, koje zahtjeva sve više znanja tako da suvremeni industrijski radnik, tehničar, inženjer postaje vredniji. Njegova je proizvodnja skuplja, pa prirodna tržišna cijena rada u industriji raste. I, s druge strane, otvara se neumitan trend dodatnog *raspuštanja* starog, beskorisnog rada koji nam se još uvijek odvija pred očima. Posljedice informatičke revolucije u sferi takozvanih uslužnih djelatnosti sasvim su suprotne. Nekoć zahtjevne, sofisticirane operacije informatičkim razvojem pretvorene su u dječju igru, a ne tako davno ugledne profesije simplificirane, statusno unižene, ili čak potpuno prevaziđene. Dolazi do općenitog razvoja produktivnosti u uslužnom sektoru koja se postiže primjenom novih tehnologija i izmjenom kvaliteta korisnog rada. Ono što se prethodno dogodilo sa proizvodnim sada se događa sa uslužnim, ali i intelektualnim radom. Dramatično olakšanje proizvodnje i distribucije informacija obezvredjuje stare načine proizvodnje ideja. Otvaraju se prethodno nezamislive mogućnosti *tehnificiranja intelektualne proiz-*

31 Što zahtjeva posebne, ozbiljnije analize koje ovdje ne možemo izvršiti iz više razloga.

32 S obzirom da je moje razumijevanje suvremenih tehnologija u najboljem slučaju sasvim površno ni na kakav način nisam pozvan spekulirati o izgledima ovakve ili onakve tehnološke inovacije u proizvodnji).

vodnje. I, s druge strane, potencijali razvoja znanja eksplodiraju do neslućenih visina. Takav razvoj stvari ima posebne posljedice na proces obrazovanja pošto sve lakše i lakše biva proizvesti traženu kvalifikaciju, bilo da se radi o inženjeru ili književniku. Time se otvara tendencija radikalnog *obezvredjivanja kvalifikacija*. Marksistički govoreći: obara se količina društveno potrebnog rada za osposobljavanje u izvršavanju korisne radne funkcije, pa se stoga vrijednost rada tendencijski obara ka vrijednosti gole radne snage.

Ipak: najspecifičnija promjena koju donosi ova zadnja velika, revolucionarna inovacija **promjena je u statusu inovacije same**. Pri tome se opet neophodno pozvati na rad Davora Rodina koji tu istinu uporno i uvjerljivo ističe. Inovacija je oduvijek bila razorna proizvodna snaga što je sasvim jasno barem od Marxa, ako ne i ranije. No društveni, ekonomski i kulturni uvjeti njene proizvodnje bili su različiti u različitim povijesnim okolnostima. Moderno kapitalističko društvo raslo je na krilima inovacije, no ona se u njegovim okvirima još uvijek realno javljala kao izvanska pojava. Kao faktor na koji je razmjerno teško utjecati. Razlog je tome bila činjenica da su nužni, materijalni uvjeti inovacije (prije svega njen glavni resurs – znanje) bili krajnje ograničeni. Realno su bili rezervirani za usku elitu i nisu bili podobni za kapitalističko uzdizanje na rang društvene proizvodnje. Najslikovitiji dokaz takve istine je činjenica da je od svih cehova i srednjovjekovnih korporativnih zajednica buržoasku revoluciju, pa makar u izmijenjenom obliku, preživjela samo jedna – ona akademska. Inovacija se nije mogla pojavititi kao roba pošto su troškovi njene ciljane proizvodnje morali premašivati njenu ekonomsku iskoristivost. Kapital je stoga dostupne inovacije prije koristio kao vanjski resurs, i nije se mogao odlučno upustiti u *robnu proizvodnju inovacije same*. Informatička revolucija konačno je promijenila takvo stanje. Ona je lako dostupnim učinila svo postaje znanje i uz to proizvela nevjerojatno učinkovita sredstava njegove manipulacije. Tako se promjenom ostvario temeljni preduvjet za uvlačenje inovacije u sferu društvene proizvodnje. Inovacija jasno ne proizlazi automatski iz postojećeg znanja. No olakšavanje pristupa i manipulacije informacijama olakšava i proizvodnju inovacije. Stoga se u suvremenim okolnostima inovacija počinje smatrati dostupnom za proizvodnju, faktorom na koji se može utjecati. Zbog stoga i produktivno investiranje kapitala u proizvodnju inovacije postaje sve više moguće.

Očiti problem koji pri tom javlja glasi: kako je moguće da se inovacija pojavi u robnom obliku, ako je njena glavna karakteristika neponovljivost? Odgovor je jasno – ne može. Što doduše ne znači da se ne može pokušati održati u okvirima logike robne proizvodnje i kapitala. Konkretan proces proizvodnje inovacija može biti manje ili više učinkovit i u tom smislu se može govoriti o razlici u količini društveno potrebnog rada angažiranog u procesu proizvodnje neke nepoznate inovacije. No konkretan ishod tog rada je neponovljiv, po prirodi jednokratan. Njegov rezultat ne može biti roba. Vrijednost inovacije stoga ne može biti svedena na društveno potrebno radno vrijeme za proizvodnju pošto se ona u svojoj jedinstvenosti ne da svesti na njega. Iz toga proizlazi da inovativni rad i inovacija iskaču iz okvira Marxove izvorne kritike. No to je u cijeloj prići

čak i manje bitno. Mnogo je interesantniji problem sagledavanje iz kuta **inovacije kao rezultata i uvjeta produktivne investicije kapitala**. Ako je u klasičnim kapitalističkim okvirima kapital bio inovativno investiran u povećanje učinkovitosti robne proizvodnje, on se u suvremenim okolnostima sve više investira u, tehnološkom revolucijom olakšanu, proizvodnju samih inovacija. Specifičnost kvalitete inovacija znači kako stari obrazac robne proizvodnje ne može biti nekritički repliciran na nove okolnosti. No pravo je, u praktičnom smislu mnogo važnije pitanje: kakve su realne posljedice tih novih okolnosti po kapitalističku reprodukciju? Kapital investiran u proizvodnju inovacija sve više raste. Rezultat procesa – inovacija – ekskluzivno se primjenjuje za povećanje učinkovitosti ili stvaranje novih upotrebnih kvaliteta. Ekonomski vrijednost inovacije održava se toliko koliko traje ekskluzivnost. No: ista tehnologija, isti faktori koji doprinose olakšanju proizvodnje inovacija jednog tržišnog aktera olakšavaju posao i drugom koji mu radi o glavi. I s druge strane olakšavaju brzinu zastarijevanja svakog novog znanja. S obzirom na takve neupitne trendove inovacija svoju ekskluzivnost, pa onda i vrijednost gubi nerijetko i prije negoli ju je počela tržišno realizirati. Proces obezvređivanja vrijednosti kapitala investiranog u inovaciju pokazuje se brži, za interes kapitala možda i opasniji, od starog procesa zastarijevanja mašina. Jasno **ukoliko se razina proizvodnje inovacija konstantno, progresivno ne unapređuje**. Čime si kapital, sasvim slično staroj Marxovoj kritici, pili granu na kojoj sjedi. No on, kao i ranije, nema izbora. Njegov je jedini način opstanka produktivno investiranje. Povećanje sigurnosti investicija i osiguravanje nekakvih formalnih monopolja uglavnom ne dolazi u obzir pošto je službena politika, barem za sada, usmjerenja na povećanje konkurentnosti. Kao jedino rješenje preostaje **povećanje pritiska na inventivni rad uz nastojanje pronalaženja njegovog što učinkovitijeg tehnificiranja** (što znači sve od poticanja predatorske konkurenčije do pajdaškog *team buildinga*) ili razvoj marketinga kao proizvođenja lažnog dojma o realnoj inovativnosti u očima potrošača (kao jeftinije zamjene za predmetnu invenciju).

Ekonomski presudna razlika između **stvarne inovacije** i njene **fabricirane predstave** u suvremenim se okolnostima (od strane buržoaskih ideologa ili *antikonzumerističkih* kritičara) uglavnom u potpunosti previđa i, stoga, zasluguje posebnu pozornost. To previđanje razumljivo je s obzirom na neobično raširene, vrlo površne ideje o potrošačkim preferencijama kao proizvodu nekakvih ideološki iskonstruiranih, lažnih potreba (koje se javljaju kao suprotnost diskreditiranih ideja o savršeno racionalnom, utilitarnom potrošaču). Takve su se ideje pojatile u okvirima novoljevičarske kritike *konzumerističkog društva* kao kapitalističke obmane. Na koncu su doživjele sudbinu ostalih novoljevičarskih zabluda – prisvojila ih je buržoaska ideologija. Pa se onda danas više ne podrazumijeva kako su potrošači savršeno racionalni, već se prije prepostavlja da su *potpuno iracionalni*. Iz toga proizlazi da je sa ekonomskog stanovišta jednakо produktivno stvarno proizvesti novi sadržaj i učinkovito stvoriti dojam kako je nešto novo i korisno napravljeno. Žalosno je da je uopće potrebno raspravljati o takvim glupostima. Ali je, pa stoga kažimo i koju riječ o tome. Ukoliko do zbiljske varijacije proizvoda uistinu dolazi (ma kakva ona bila) utoliko može biti riječi o korisnom, upotrebnom

obogaćivanju ponude. Ukoliko se ta razlika u kvaliteti nastoji isključivo marketinški iskonstruirati nije naprosto nema. Na primjer: razvoj goleme varijacije upotrebnih kvaliteta roba na Zapadu bila je jedna od najočitijih razlika u odnosu na razvoj socijalističke ekonomije. To je realno (ne fiktivno kao što je tvrdila komunistička propaganda) značilo **kvalitativni razvoj bogatstva** na koji socijalistička društva nisu bila u stanju odgovoriti (koja su osim toga drastično kaskala i po čisto kvantitativnom učinku). Očito je da, recimo, predmetne karakteristike sovjetskih proizvoda uspoređene sa zapadnim robama predstavljaju realno siromaštvo čak ako bi zanemarili koliko je više rada potrebno za njihovo prispavanje. Takvo što nije rezultat baksuznih lažnih, marketinški iskonstruiranih, potreba potrošačkog društva. To je rezultat realnih inovacija koje se, same po sebi, nalaze u nužnoj vezi sa razvojem produktivnosti društvene proizvodnje. Sasvim je drugi par rukava marketinška predstava o varijaciji kvaliteta, neovisna o realnoj razlici. Inovativno brendiranje, marketing i slično u svom najkreativnijem smislu ne dodaje ništa realne, ekonomske korisnosti proizvodu (iako može više ili manje učinkovito, ali i kontraproduktivno utjecati na subjektivne preferencije potrošača). Socijalistička auto-industrija jednu te istu Lаду može nazivati različitim imenima, predstavljati na različite načine, no taj će se auto i dalje kvariti nekoliko puta godišnje, trošiti ogromne količine benzina, biti ružan, neudoban i tako dalje. Čovjek koji vozi to smeće moći će praktično osjetiti *specifičnu kvalitetu* Lade, te se nekom sa posebno perverznim ukusom to može i svidjeti. Socijalistička propaganda taj bezvrijedni proizvod može predstaviti kao rezultat *udruženog radnika oslobođenih trudbenika*, te mu na takav način *marketinški dodati upotrebnu vrijednost* no to i dalje neće unaprijediti ni jednu od njegovih predmetnih karakteristika. Marketinški trendovi u suvremenim kapitalizmu u suštini nisu ništa različiti. Njihova je svrha, posebno u kontekstu konstantne potražnje za inovacijama, sasvim prosto rečeno – podvaliti rog za svijeću. U tom smislu prilično je nebitno je li korisni sadržaj robe neka nova, realna (bilo materijalna, bilo simbolička) vrijednost. Podvala nastaje kada se učinkovitim marketinškim metodama prikriva *faktični izostanak* te vrijednosti, ma kakva ona bila. Očita opsjena nastaje kada se sve veća potreba za naglašavanjem razlika, specifičnosti različitih roba, poklapa sa tendencijama sve veće unifikacije kvaliteta. Danas se pokazuje kako iza različitih brendova i maski uglavnom stoje isti sadržaji. Pa je onda jedan Rolls Royce u biti BMW zapakiran u retro kućište. Razlog je jasan i proizlazi iz svođenja metoda proizvodnje na one najučinkovitije, uz izostanak predmetnih inovacija koje bi otvarale prostor novim oblicima kvalitativne diferencijacije (koja je sve više i više tražena). Je li moguće pretpostaviti kako ta iskonstruirana predstava može biti uzeta za legitimnu upotrebnu vrijednost (barem sa stanovišta interesa kapitala)? To se pitanje u ljevičarskoj kritici obično postavlja na sasvim pogrešan način. Ukoliko je uistinu moguće uvjerljivo stvoriti **osjećaj razlike** utoliko je prodaja stila i identiteta u robnom obliku *poštena trgovina*. No manipuliranje subjektivnim preferencijama ima svoja ograničenja i sasvim je naivna pretpostavka da je realne ljude moguće svesti na potrošačke zombije. Oni će s jedne strane dopuštati da ih se zavede, ali će s druge strane strogo suditi svaku neautentičnost koju detektiraju. Stoga se kao golemi problem pojavljuje činjenica da **realna unifikacija proizvoda drastično otežava proiz-**

vodenje uvjerljivije simboličke razlike/predstave. Proizvodnja uvjerljivih inovacija u proizvodnji predstava stoga poskupljuje jednako kao i proizvodnja predmetnih inovacija (iz kojih spontano izvire stilska razlika). S druge strane sama robna forma specifičnu, simboličku vrijednost nekog korisnog predmeta po svojoj prirodi nerijetko obezvređuje samim trenutkom stupanja na tržište. Što samo po sebi otežava unovčavanje izrazito skupog proizvođenja stvarne stilske posebnosti. Marketinško prodavanje roga pod svjeću stoga nije čak ni stvaranje veće simboličke vrijednosti upotrebnih roba, već se ono pojavljuje kao njegova jeftina zamjena. Njime se zapravo ne stvara različit osjećaj, dojam o različitom identitetu, već se nastoji što učinkovitije stvoriti iluzija o tome da takva razlika postoji. Ljevičarska kritika konzumerizma stoga je u svojoj suštini promašena. Nebitno je (barem u ekonomskom smislu) kakva je potrošačka motivacija i što konzumenti žele. Bitno je jedino dobivaju li više toga što žele za istu vrijednost koji daju. Ako se količina te korisnosti realno ne povećava ne može se govoriti o poboljšanju njihovog blagostanja. Stvar je osim toga, čini se, smisleno i dodatno zaoštiti: ako se iza šarenila posebnih potrošačkih preferencijski praktično ne povećava realna korisnost društvene proizvodnje, njena proizvodnost koja proizlazi iz primjene korisnih inovacija, nema tog marketinga ili ideologije koji će biti u stanju zakrpati rupe. Ako ništa propast nas socijalizma može ponešto naučiti o tome.

No, vratimo se ipak tijeku izlaganja i mnogo važnijim stvarima negoli su potrošačke preferencije i marketinške opsjene. Jedino rješenje problema u kojima se kapital danas nalazi **povećanje je proizvodnosti inventivnog rada**. Što znači – nastojanje pronalaženja njegovog što učinkovitijeg instrumentaliziranja. Ključno pitanje stoga postaje ono o mogućnostima tehnificiranja suvremenog procesa proizvodnje inovacija i efikasnosti kontrole radnog prostora. Mašinska logika, razrađena u starim teorijama organizacije polazila je od repetitivnog rada kao osnove produktivnosti. Discipliniranje rada, kao preduvjet eksplotacije, stoga je bilo razmjerno jednostavno. Prebacivanjem težišta na proizvodnju inovacije kao izvor ekonomske produktivnosti mašinska logika drastično gubi na korisnosti. Njenom se primjenom u novim okolnostima tražena upotrebljena vrijednost rada razara, umjesto da održava i potiče. Realizacija ekonomskog interesa, sa stanovišta kapitala kao posebnog privatnog vlasništva ili opće društvene vrijednosti, zahtijeva povećanje produktivnosti. Stoga se presudnim pokazuje pitanje: je li moguće pronaći učinkovitu tehniku instrumentalizacije i kontrole kreativnog rada? Ukoliko je to moguće imamo rješenje ekonomskih problema, ali i uvjete održanja vlasti kapitala nad radom i eksplotacije u novim okvirima. Štoviše i njihovo **izgledno kvalitativno produbljivanje pošto je realno moguće da bi tehnificiranje kreativnosti moglo obuhvaćati i discipliniranje osobnosti, uopće identiteta**. S druge strane ako *tehnifikacija kreativnosti* nije moguća imamo situaciju u kojoj eksplotacija rada na osnovi kupovanja gole radne snage više nije moguća jer se njen nužni, traženi upotrebljivi kvalitet vraća pod kontrolu samog aktera u proizvodnji, radnika. On više ne ovisi o podvrgavanju tehnificiranom, kolektivnom proizvodnom procesu čiji je ekonomski izraz kapital. Kreativni rad time postaje centar ekonomije, a kapital se pretvara u njegov in-

strument. Po toj se logici u optimističnoj buržoaskoj ili alternativnoj, još i optimističnjoj postkapitalističkoj viziji izvodi dolazak slobode neslućenih razmjera. Kraj starih oblika dominacije i tlačenja, ali i poravnavajućih, egalitarističkih ugroza slobode. Konačno nastupanje *doba vodenjaka*.

Podrobnjim razmatranjem stvar se pokazuje nešto komplikiranjom i svakako neizvjesnom. Ekonomski posljedice nemogućnosti tehnificiranja kreativnog rada ne donose samo veću slobodu, već i očite probleme – barem u kapitalističkim okvirima. Nemogućnost učinkovitije proizvodnje inovacija, kao što smo vidjeli, gotovo sigurno znači izvjesnost ekonomski stagnacije. To praktično povlači potrebu sve većeg pritiska na unajmljeni kreativni rad unatoč tome što učinak izostaje. Eventualna situacija u kojoj se ispustavi kako kapitalističke metode i odnosi razaraju realne preduvjete povećanja inventivnosti društva (kao što je razvoj općeg blagostanja i podizanje slobode na više razinu) i dalje ne znače kako će ustaljene strukture ekonomski i političke moći radosno kapitulirati i priznati poraz. Upravo suprotno – za očekivati je energičniju borbu za opstanak. Moguće i kroz stvaranje *paraekonomskih* sfera pod tehnokratskom komandom kao potencijalnog generatora tražene inovativnosti. S druge strane sasvim je jasno kako stari odnosi eksplotacije, sa starim oblicima repetitivnog rada, ne mogu nestati sa povećanjem relativne važnosti inovacije u proizvodnji. Dapače – posljedice takve promjene iz više su razloga potencijalno opasne. Primjena samih inovacija tehnološki širi granice i mogućnosti eksplotacije na staroj osnovi – što je vidljivo iz rutinizacije i pojeftinjenja rada u značajnim sferama kao što je uslužni sektor. Osim što obara vrijednost starih oblika rada ona ih jednako agresivno u potpunosti ukida. Veliki dio populacije sve više i više postaje bukvalno neiskoristiv, nepotreban. Što znači da se **kao suprotnost oslobođenju kreativnog, inventivnog rada u suvremenim buržoaskim okvirima javljaju mogućnosti do sada neviđenog svođenja ljudskih života na potpunu beskorisnost**. Masovno pojavljivanje suvremenog lumpenproletarijata predstavlja realnu ugrozu. S posebno interesantnom činjenicom da je i današnji akademski građanin potencijalni lumpenproleter. I iako i iz pašteta koje otvaramo vrište savjeti za usmjerenje radnih potencijala na inovativnost i prilagođavanje sasvim je jasno da, u realnim okvirima, većina populacije iz različitih razloga nije u stanju odgovoriti na takav zahtjev.³³ Što u čistim buržoaskim okvirima znači da mora prihvati odgovornost za svoje grijeha. I s druge strane: sumanuti diktat inovativnosti pod komandom kapitala bez daljnje znači nasilni udar na slobodnu egzistenciju konkretnih proizvođača bez obzira radi li se o klasičnoj eksplotaciji rada ili ne. Posebno s obzirom da cijeli svijet nije Google, te se inventivnost konkretno nadodaje kao specijalan zahtjev na stare oblike traženog, rutinskog rada, a ne dolazi kao njegova zamjena. Čisto politički uzeto produbljivanje jaza između onih prilagođenih i neprilagođenih, sposobnih za inventivni rad i nesposobnog viška posebno je značajan problem. Ta nova društvena stratifikacija prijeti kataklizmičnim posljedica-

33 Kao što je sasvim jasno da bi realno i opće ozbiljenje ideje o permanentno inovativnom društvu moralo biti ostvarenje jezovite antiutopije.

ma. Unatoč povećanim mogućnostima saznavanja i obrazovanja neupitna je činjenica da inventivan rad sve više znači strahovito sofisticiran i specijaliziran rad sa dodatkom kreativnosti. To znači kako se svaka jedinka nalazi pod goleminom opterećenjem oko osiguranja vlastite iskoristivosti. Golema populacija mladih i obrazovanih danas je slična populaciji običnih klošara. Razlika visokog stručnog znanja i društvenog mnijenja sve se više produbljuje što postaje posebno relevantno za neka od ključnih političkih pitanja s kojima smo započeli naše izlaganje u prvom dijelu. Razorne posljedice takvog trenda po opstojnost demokracije nemoguće je prenaglasiti.

SOCIJALNO PODUZETNIŠTVO

Takvim smo ne odveć optimističnim refleksijama o krupnim političkim problemima na dnevnom redu došli do trenutka kada konačno možemo govoriti o socijalnom poduzetništvu. Širina i iscrpnost dosadašnjeg izlaganja može se činiti nepotrebnim uvodom u takav razgovor. U nastavku će se, nadamo se, pokazati zbog čega je prethodno izlaganje bilo potrebno i kako omogućuje dublje razumijevanje centralnog predmeta sa kojim se hvatamo u koštač. No također, konkretni politički problemi koje smo osvijestili na kraju će morati biti dovedeni u vezu sa socijalnim poduzetništvom kao mogućim sredstvom njihova rješenja.

U slučaju socijalnog poduzetništva radi se o popularnoj pojavi kojoj se uglavnom pristupa na prilično plitak i tendenciozan način. Već na prvi pogled, uvidom u njegovu promociju i javne diskusije, vidljivo je da se radi o fenomenu nejasno određenog značenja koji se čini prihvatljivim različitim, umnogome i nepomirljivim akterima. Zbog toga će stvar mudrijem promatraču, još i više nego u slučaju *klasičnog* poduzetništva, u samome startu izgledati prilično sumnjava. Ako se uistinu radi, kako se tvrdi, o perspektivnom socio-ekonomskom rješenju (prosto rečeno – inovativnom spajanju *tržišne učinkovitosti i viših socijalnih svrha*) koje objektivno doprinosi realizaciji *općeg društvenog interesa* onda je očito kako njegovo nametanje izlazi van političkih, po definiciji konfliktnih okvira. Sam fenomen tada ne traži političku legitimaciju, već angažman na promociji i provođenju političkim, ali i ekonomskim, prosvjetnim i ostalim raspoloživim sredstvima. Problem je jasno u činjenici da već na prvom koraku, pri konkretizaciji značenja *socijalnih svrha*, pa onda i na definiranju *prepreka koje treba savladati i učinkovitih sredstava na raspolažanju* pobornici socijalnog poduzetništva počinju govoriti političkim jezikom, iznoseći konkretnе zahtjeve koji imaju svoje mjesto u okvirima živih društvenih sukoba, pa u svojoj biti ne mogu biti nadpolitički. To se uglavnom, kako to obično biva, radi ideološki pa se posebni interesi odijevaju velom *istine i općeg dobra*. Konkretne *socijalne svrhe* (uglavnom prezentirane kroz izolirane i kritički neobrađene empirijske primjere) određuju kao *etičke*, po sebi vrijedne (katkad

ističući nasuprot upitnim *političkim*, *ekonomskim* i *privatnim* svrhama). Prepreke realizaciji tako posvećenih svrha socijalnog poduzetništva definiraju se uglavnom kao neprijeorne iracionalnosti koje je potrebno eliminirati. Primjerice: *sebični interes* krupnih tržišnih igrača, *otuđenost politike* od interesa zajednice, *neobrazovanost javnosti*, *kulturalna nerazvijenost*, *socijalna neodgovornost* i slično. Sredstva premošćenja takvih prepreka traže se sasvim otvoreno; izborom među svim sredstvima na raspolaganju, neovisno o tome kakvo je njihovo porijeklo i izvorna namjena.

Što se i predstavlja kao najveća novost koju socijalno poduzetništvo donosi. Takvom se inovacijom u izboru sredstava otvara očigledno pitanje o mogućem žrtvovanju *socijalnih svrha* dijaboličnoj logici *instrumentalne racionalnosti*. Pa se posebna pozornost posvećuje budnom održavanju finog, pravednog balansa između *ekonomskih* i *tehničkih sredstava* s jedne, i *socijalnih svrha* s druge strane. Napetost između *vrijednosne preopterećenosti* i *instrumentalne reduciraneosti* vlastitog djelovanja pokazuje se kao jedna od glavnih karakteristika socijalnog poduzetništva, a njeno smirivanje možda i najveći problem. U tom smislu priča izgleda problematično pošto se, u najboljem slučaju, radi o uspješnom kompromisu između dva zla. Glavni je problem fenomena, koji se uglavnom skriva, zapravo u prepostavljenim svrhama (tzv. *socijalnom dobru*) koje se predstavljaju kao racionalne i općeprihvatljive, dok su u svojoj biti konfliktne i nerazlučive od širih političkih problema. Vic je u tome da se sa stanovišta socijalnog poduzetništva, koje se pozicionira strogo izvan političkog (ali i ekonomskog u slobodnotržišnom smislu, što i čini problem) posredovanja, teško postavlja pitanje o partikularnim izvorima i stvarnoj legitimnosti tih svrha. Vlastiti, u tom smislu, očiti apolitični karakter socijalno poduzetnička propaganda uzima kao prednost pošto navno vjeruje kako se društveni problemi mogu riješiti direktnim povezivanjem *etičke* i *aktivističke* sa *tehničkom* i *ekonomskom* sferom. Već se iz toga može razabratи o kako se opasnoj pojavi radi pošto se, barem u demokratskim okvirima, svaka *viša vrijednost* mora potvrditi, izboriti za legitimnost u političkoj sferi, dok se zapostavljanjem politike gotovo neizbjegno na tron uzdiže instrumentalna racionalnost iz tehničke i ekonomske sfere.

Naivna propaganda socijalnog poduzetništva posebno se vulgarnom pokazuje na širokoj, popularnoj razini. Ona se u zadnje vrijeme sve češće čuje u glasu različitih aktera; samih socijalnih poduzetnika, građanskih aktivista, institucija lokalne, nacionalne i nadnacionalne vlasti, političkih partija, socijalno odgovornih korporacija, zanesenih medija i slično. Kao što se široko i slobodno povezuje sa popularnim ideologijama *održivog razvoja*, *lokализma*, *socijalne ekonomije* i *poduzetništva u klasičnom smislu*. Stvar nije mnogo bolja ni na akademskoj razini (iako je moguće naići na časne iznimke) gdje se znanstvenim pristupom nastoji uzdici do strožeg pojmovnog određenja fenomena i ozbiljnije razmotriti probleme s kojima se on suočava. Znanost, kako je poznato, svoje političke prepostavke mora skrivati kao zmija noge, a time se još i ponosi. Ona je svakako u stanju priznati kako je teško izmaći utjecaju različitih političkih i vrijednosnih

podražaja, ali je u potpunosti nesposobna prihvatići da je **ono što uzima za svoju objektivnu, nepristranu, univerzalnu istinu uvijek samo najčišći izraz i ubličenje jednog posebnog političkog interesa, jedne trenutno vladajuće, više ili manje funkcionalne, ali i dalje sasvim iskonstruirane vrijednosti**. Postmodernom kritikom znanosti kao ideologije i metafizičkog *usidravanja* istine taj se problem sasvim transparentno razotkriva. Naivno bi, i uz to teorijski nekonzistentno, bilo pozvati znanstvenike na usvajanje te više, nazovimo to tako, filozofske istine. Znanstvena težnja za zadržavanjem vlastitih predrasuda nije samo razumljiva, nego je i legitimna. Znanstvena nerefleksivnost (u filozofskom smislu) i prihvaćanje suženih pretpostavki pojedine discipline ono je što omogućuje opstanak i razvoj njihova specijaliziranog znanja. No, ono što se danas ne može, ili barem ne bi trebalo, smatrati legitimnim nekritičko je prihvaćanje *vandiskurzivne* istinitosti njihovih spoznaja, kao i političke nepristranosti istih. Neki će istraživači i znanstvenici to vrijedno saznanje prihvatići, neki zanemariti, a rad je jednih i drugih potrebno vrednovati s obzirom na njegov sadržaj. Tu odnos prema granicama istinitosti vlastitog rada predstavlja tek jednu vrstu znanstvenih predrasuda. Osim tog najopćenitijeg problema u raspravama o socijalnom poduzetništvu³⁴ jasno su vidljivi i mnogi drugi spoznajni problemi koji su na samom početku vrijedni spomena.

Njih ćemo, donekle proizvoljno, podijeliti na tri razine na kojima do izražaja dolaze (a) popularne, (b) znanstvenačke i (c) filozofske predrasude.

Na prvoj, najplićoj razini znanstveno istraživanje problema boluje od tipičnih popularnih boljki, pa se na različite načine, nekritički prepostavljaju *više vrijednosti* koje u sebi nosi socijalno poduzetništvo. Njima se legitimira i, istovremeno, kontaminira razmatranje instrumentalne dimenzije fenomena. Odnos fenomena sa ekonomskom, tehničkom, političkom i kulturnom okolinom određuje se tendenciozno, očitim prikrivanjem uzajamnih napetosti i problema koji proizlaze iz same njegove prirode. Pretjerano bi bilo reći kako ovakve tendencije prevladavaju na akademskoj razini, ali je dovoljno porazno da ih se uopće može primijetiti. One se posebno jasno očituju tamo

34 Literaturu od koje polazimo, unatoč nesklonosti akademskim navadama u svakom smislu, ipak je potrebno navesti zbog zahtjeva minimalne transparentnosti na koje se unatoč intimnim željama ne možemo oglušiti. U nastavku ovog teksta uglavnom se referiramo na sadržaj slijedećih radova: *Social entrepreneurship* (ed. by Johanna Mair, Jeffrey Robinson & Kai Hockerts), Palgrave Macmillan, 2006; *Handbook of Research on Social Entrepreneurship* (ed. by Alain Fayolle & Harry Matlay), Edward Elgar, 2010; *Social Enterprise – At the crossroads of market, public policies and civil society* (Ed. by Marthe Nyssen), Routledge, 2006; J. Gregory Dees, *The Meaning of Social Entrepreneurship*, 2001; Peter J. Boettke and Anne Rathbone, *Civil Society, Social Entrepreneurship, and Economic Calculation: Toward a political economy of the philanthropic enterprise*, 2002; Barinaga Ester, *Politicising Social Entrepreneurship: Three Social Entrepreneurial Rationalities towards Social Change*, *Journal of Social Entrepreneurship*, 2013; Vlatka Vincetić, Zdenko Babić, Danijel Baturina, *Definiranje područja i potencijal razvoja socijalnog poduzetništva Hrvatske u komparativnom kontekstu*, *Ekonomski pregled*, 2013.

gdje znanstvenici pokazuju nekakva aktivistička nagnuća (što će se na nešto drugačiji način pokazati bitnim i za suvremene filozofske predrasude na trećoj razini o kojima će više biti riječi).

Na drugoj, strože znanstvenoj razini problem istraživanja socijalnog poduzetništva (sasvim slično istraživanju društvenih fenomena općenito) pokazuje se na sasvim drugačiji način. Tu se vrijednosti, posebne svrhe i prijeporni interesi nastoje ciljano isključiti iz razmatranja ili pozitivistički promatrati kao faktori što utječu na oblikovanje fenomena. Jedina svrha koja preostaje kada se sporni sadržaji eliminiraju uvijek je ona **tehnička**. Objektivna istina koju su više ili manje uspješno u stanju otkriti društvene znanosti u svojoj je srži odgovor na pitanje o **najučinkovitijem načinu funkciranja sistema ili njegovih posebnih dijelova**. Pri čemu se jasno nepristrano, dakle nekritički, prihvata zbiljnost njegovih neposrednih obilježja. Zbog toga je sa stanovišta društvene znanosti najvažnije **strogo definirati funkciju nekog fenomena** i dati odgovore na pitanje o **uvjetima maksimiziranja njegove unutarnje učinkovitosti**, kao i **ocjenjujući njegove funkcionalnosti u odnosu na širi sistem i okolinu**. Rezultati takve stroge, znanstvene sklonosti, koja se na specifičan način očituje u okvirima posebnih disciplina, nedvojbeno su mnogo korisniji od rezultata tendencioznih sklonosti o kojima smo prethodno govorili, ali su zbog toga i mnogo opasniji. Posebno u političkom smislu. Reduciranje zbiljskog fenomena na njegovu tehničku dimenziju čak se i intuitivno čini *sponajno represivnim*, kao što se kritički razmjerne lako može razotkriti kao izraz nekog povijesnog, partikularnog i političkog interesa. Recimo, u skladu sa izlaganjem *kritike političke ekonomije* iz prethodnog poglavlja kao ideološko uobličenje *kvaziobjektivne* potrebe za proizvodnjom/realizacijom relativnog viška vrijednosti koja se poklapa sa klasnim interesom vlasnika kapitala. No, i sasvim neovisno o marksističkoj kritici – suvremeno, postmoderno mišljenje uvjerljivo dokazuje kako je svako razdvajanje *znanja od moći*, pa stoga i znanosti od politike naivna iluzija. Kako je tehnička, instrumentalna svrha samo prividno neutralna, a njeno uzdizanje na povlašteno mjesto nad ostalim svrhama ima izrazito politički, a ne samo spoznajni karakter. Zbog toga je od presudne važnosti shvatiti kako *istine društvenih znanosti* nipošto nisu *istine društva*, a svako je znanje potrebno staviti pred sud politike, što će reći živih, povijesnih težnji i interesa u svoj konfliktnosti, kontradiktornosti i mnogoznačnosti kojima se uvijek praktično odlikuju.

Na osnovi takve opravdane kritike znanstvenog i tehničkog redukcionizma uzdiže se treća razina problema u istraživanju socijalnog poduzetništva (i uopće društvenih fenomena), gdje se stvar često vraća na *aktivistički* problem sa prve razine uz usvajanje mnogo sofisticiranije filozofske legitimacije. Problem se pokazuje na slijedeći način. Ako se svaka spoznaja, vrijednost i svrha (pa onda i sama povijesna zbilja koja o njima ovisi) gradi diskurzivno, a *znanje i moć* nisu razlučivi onda se put izmjene vladajućeg znanja može učiniti ključnim načinom utjecaja na povijesnu zbilju. Rješavanje političkih problema uz prilagodavanje živim potrebama i raznolikim, često isključivim

emancipatornim svrhama koje s obzirom na nove temeljne spoznaje ne potrebuju višu, metafizičku legitimaciju. Tu se, kako što smo u više navrata naglašavali, radi o legitimim i uvjerljivim spoznajama koje nas umnogome izvlače iz slijepih ulica filozofske tradicije. Olakšavaju mišljenje i djelovanje. Ipak, u praksi se pokazuje kako takva perspektiva ima specifične zamke i ograničenja. Naročito u političkom smislu i **proizvođenju realnog utjecaja izvan kulturne i intelektualne sfere**. Postmodernom paradigmom otvara se široki put artikuliranja alternativnih političkih interesa i svrha, omogućuje plodonosna komunikacija između različitih disciplina (filozofije, znanosti, umjetnosti i dalje), potiče nesputan razvoj i diferencijacija znanja slobodnog od sprezanja pod jedinstvenu svrhu. No, ona nam je, čak i mnogo manje od bilo koje druge, *stare teorije*, u stanju pripomoći u davanju konkretnog odgovora na temeljno praktično pitanje *šta da se radi*. To je pitanje o sadržaju političkog djelovanja suvremenim mišljenjem čak i razvodnjeno, relativizirano zbog popularizacije sklonosti ka dekonstrukciji stabilnih i postoјanih političkih programa koji se šire dalje od iznimno uske, katkad čak i individualne razine. Zbog toga se jako malo radi na obrazovanju alternativnih političkih institucija i vizija od šireg političkog domaćaja, koje se hvataju u koštac sa temeljnim napetostima aktualnog povijesnog trenutka. Proizvođenje *novog znanja i prevrednovanje dominantnih vrijednosti* uglavnom se zadržava na elitističkim marginama gdje se ugodnije osjeća ili hvata lakših, površnjih zadataka od manje važnosti.

Revolucionarni politički angažman uglavnom se svodi na svoju kulturnu i intelektualnu dimenziju. U biti se, čak i protivno svojim najdubljim željama, povlači iz ekonomске, tehničke i političke sfere. Težnja za izmjenom realno egzistirajuće logike u tim sferama aktivistički se zadržava, ali se faktično prepušta drugim akterima (buržoaziji, tehnokratima, neartikuliranim masama i populističkim galamđnjima). Takvo povlačenje nipošto nije slučajno već je praktična posljedica **nedostatka uvjerljive političke vizije i općenito teškoća pri uspostavljanju komunikacije sa autonomnim razvojem ekonomske, tehničke i političke zbilje**. *Postmoderna ljevica*, o kojoj se na ovoj razini problema prvenstveno radi, politički je, kao i ekonomski nesposobna za ozbiljniji utjecaj pa se često samozadovoljno povlači u kulturnu sferu. Takvo stanje može predstavljati izvor frustracije, naročito s obzirom na temeljnu aktivističku svrhu. Zbog toga se svaki tračak nade, svaki *realni društveni fenomen* koji se čini iskoristivim uporištem za artikulaciju alternativnog, kontrahegemonijskog političkog ili ekonomskog diskursa čeka *ko ozebli sunce*. Zbog toga se zbiljskim političkim, ekonomskim i tehničkim fenomenima nerijetko pristupa vrlo tendenciozno. Previše ih se slobodno interpretira i preopterećuje alternativnim značenjima koja nisu u stanju usvojiti, dok se istovremeno, u izostanku šire političke perspektive i realnog uporišta, olako prihvata legitimnost starih obrazaca mišljenja i djelovanja koji se u njima manifestiraju. Pristup zbiljskim fenomenima tako se kontaminira vrlo slično kao i na prvoj, nerefleksivnoj, popularnoj razini.

Realni, spoznajni, a posebno praktično-politički domaćaj takvog pristupa u pravilu je vrlo limitiran, pošto se njegove konkretnе vrijednosti i interesi često zadržavaju u okvirima ***ustaljenih alternativnih oblika***. Ti *ustaljeni alternativni oblici* pokazuju se posebno problematičnima pošto se, kada se odstrane intelektualni uresi i iritantna preseravanja *alternativnih elita*, pokazuju tek neznatno različiti od banalnih popularnih predrasuda. Zbog toga se dodatno otežava produktivna komunikacija sa ekonomskom i političkom zbiljom, pa stoga produbljuje otuđenost u odnosu na realnu političku i ekonomsku dinamiku. U našem se konkretnom slučaju socijalnog poduzetništva nejasno ističu njegove vrijednosti i ograničenja u okvirima prevladavajuće društvene racionalnosti. Kao što se naivno nastoji pokazati njegove alternativne dimenzije i revolucionarni potencijali zanemarujući unutarnje napetosti samog fenomena i njegova stvarna ograničenja koje su čak buržoaska znanost i ideologija u stanju razumjeti na ispravniji način. Zbog toga se ozbilnjijem alternativnom političkom djelovanju čini medvjeda usluga.

U samoj je literaturi i raspravama sa kojima smo se u pripremi ovog rada susreli svaki od osviještenih problema više je ili manje prisutan. Oni su na samom početku morali biti izloženi kako bi što jasnije osvijestila potreba za izbjegavanjem njihovih zamki u vlastitom izlaganju. Sa takvim zaključkom možemo preći na konkretno izlaganje stvari. U nastavku ćemo se najprije posvetiti problemima pojmovnog određenja socijalnog poduzetništva (I), potom raspravi o njegovim konkretnim društvenim poticajima i očekivanim korisnim ishodima (II), te na koncu jezgrovito izložiti glavne razloge zbog kojih se socijalno poduzetništvo može smatrati politički deficitarnim ili, čak, štetnim konceptom (koji se nadavaju iz cjeline sadržaja ovog rada) (III).

I

Određenje pojma socijalnog poduzetništva³⁵ sasvim je nerazdvojno od jasnog definiranja njegove funkcije u okvirima ekonomskog, ali i šireg društvenog sistema. Razumljiv istraživački put tog temeljnog određenja s jedne se strane oslanja o prikupljanje iskustvenog materijala (po svojoj prirodi vrlo raznolikog i mnogoznačnog), a s druge strane na njegovo dovođenje u red kroz preradu pojmovnog aparata na raspolaganju. Što u ovom konkretnom slučaju u pravilu znači pokušaj jasnog definiranja sličnosti i

35 Kako bi se izbjegla moguća zabuna potrebno je naglasiti kako se u našem jeziku često razlučuje *društveno poduzetništvo*, kada se govori o fenomenu u širem smislu, dok se termin *socijalno poduzetništvo* veže uz uže svrhe socijalne zaštite, skrbi i slično. Za naše izlaganje to razlikovanje od manje je važnosti pošto razmatramo fenomen u najširem smislu, posebno u odnosu sa ekonomskom i političkom razinom. Pri tome smo (stjecajem okolnosti) izabrali koristiti termin *socijalno poduzetništvo*.

razlika socijalnog poduzetništva u odnosu na ono *klasično*, čije je značenje mnogo jasnije određeno, kako bi se iskustvena materija mogla osmisiliti na što uvjerljiviji način, odrediti najprimjereniji odnos fenomena sa društvenom okolinom i zadati smjernice njegova što funkcionalnijeg razvoja. Egzaktno razgraničavanje i određivanje funkcije socijalnog poduzetništva preduvjet je rasprave o njegovoj društvenoj koristi i legitimnosti, kao što se pokazuje kao nužan uvjet produktivnog usmjeravanja samoniklih društvenih i ekonomskih praksi koje provociraju potrebu za strožim definiranjem u znanstvenom i formalno-pravnom smislu. Neka će teorija fenomen u nastajanju nastojati smjestiti u okvire postojećeg znanja. Druga će ga definirati inovativno, tj. pokazati zbog čega se novi fenomen ne može uskladiti sa starim fenomenima i njihovim definicijama (primjerice poduzetništvom, aktivizmom i slično) već ih možda i dovodi u pitanje. I u jedinom i u drugom slučaju, u skladu sa tehnički usmjerrenom prirodnom moderne znanosti, svrhovitost fenomena kao i samog istraživanja određivati će se s obzirom na krajnju svrhu maksimizacije efikasnosti društvene reprodukcije. U rјedim slučajevima fenomen će se pokušati definirati sasvim izvan okvira dominantne znanstvene paradigme. U ovome djelu pokušati ćemo izložiti najočitije probleme s kojima se suočavaju pokušaji definiranja socijalnog poduzetništva.

Okvirna definicija socijalnog poduzetništva od koje ćemo krenuti, i na kojoj se većina pobornika i istraživača u biti zadržava, neobično je isprazna i problematična. Po njoj se socijalno poduzetništvo određuje kako **poduzetništvo sa socijalnom misijom**. I malom je djetu jasno kako **socijalna misija** može značiti bilo što, pa se čovjek mora svojski truditi pri nastojanjima preciznijeg određivanja tog jezgra oko kojeg se uvijek gradi priča o socijalnom poduzetništvu. Sa tim ćemo se problemom na različite načine navlačiti do kraja rasprave. Preciznije definiranje u literaturi obično završava u preimenovanju socijalne misije *socijalnom svrhom*, a socijalne svrhe stvaranjem *socijalne vrijednosti* ili *socijalnim unapređenjima*, i tako u krug. Nemogućnost da se jasno izade iz tog začaranog kruga na momente je upravo tragikomična. Spoznajne teškoće takvog tipa proizlaze iz činjenice da se pojam nastoji odrediti preko mora najrazličitijih iskustvenih pojava koje se tek na sasvim apstraktan i neodređen način mogu podvesti pod zajednički nazivnik. Zbog toga se iskustveno raznolike i po izvornim obilježjima gotovo isključive pojave (koje se nastoje odrediti kao socijalno poduzetničke) pokušavaju skupiti pod jedan *kišobranski pojam*. Takvim se rješenjem dopušta da cvijeta tisuću cvjetova, a istovremeno čini korak naprijed u osmišljavanju tog *fenomena u nastajanju*. Kritikom *kišobranskog pojma* lako je moguće prikazati svu dubinu teškoća teorijski uvjerljivog definiranja. Pošto se nemogućim pokazuje otkrivanje *zajedničke suštine* iskustveno raznolike pojave sjedinjuju se izvanski, stavljanjem pod jedan *pojmovni kišobran*. To se većinom, kako smo rekli, opravdava činjenicom da se radi o *novoj pojavi* čije je *znanstveno istraživanje tek u povojima*. Mi ćemo se mnogo skeptičnije zadržati na primjedbi kako koncept stoji na tankim empirijskim temeljima, a znanje o njemu, bilo ono u povojima ili na vrhuncu, na samom početku razmatranja čini se vrlo ograničeno. Praktična

posljedica široke, *labave* definicije prevelika je inkluzivnost, što za sobom povlači nisku iskoristivost iste.

Zbog tog očiglednog problema, na čijem će rješavanju neki od akademskih vucibatina možda i zaraditi plaću, lako bi se mogli previdjeti drugi, moguće i važniji problemi. Nevolje široke *definicije* socijalnog poduzetništva kao **poduzetničke aktivnosti sa socijalnom svrhom** u pravilu se traže u drugom dijelu – **socijalnim svrhama**. Problem definiranja prvog djela, **poduzetništva**, uglavnom se odnosi na određivanje razlike i posljedica usvajanja socijalnih svrha na izmjenu klasičnog poduzetničkog fenomena. Pitanje definicije klasičnog, privatnog poduzetništva pretpostavlja se riješenim, u biti neprijepornim. Spornim se jedino, posebno od onih sa ljevičarskim nagnućima, uzimaju njegove socijalne posljedice. Klasično poduzetništvo propituje se u vrijednosnom smislu, ali se problemi u preciznom određivanju njegovog značenja i, posebno, dublje polit-ekonomiske kontradikcije koje ga prate u pravilu zanemaruju. Teorija socijalnog poduzetništva na ovaj ili onaj način pretpostavlja istinitost teorije poduzetništva – bilo u neoliberalnoj ili nekoj alternativnoj, u samoj suštini vrlo sličnoj varijanti. Konzervativniji autori sasvim će nekritički prihvati (neo)liberalne i/ili schumpeterijanske pretpostavke. Oni progresivniji nastojati će poduzetništvo interpretirati u duhu *kreativnosti* i *samoinicijativnosti*, a pogled skrenuti od buržoaskog, tržišnog i komercijalnog značenja. Ovako ili onako unutarnje napetosti *poduzetništva* kao *poduzetništva* neće se problematizirati. Upravo suprotno: oko pretpostavljenog znanja što je poduzetništvo u izvornom smislu graditi će se vizija onoga što bi socijalno poduzetništvo, sa svojom neupitno upitnom socijalnom misijom trebalo biti. Naše radikalno neslaganje sa takvim postupkom najbolje se pokazalo dugom i sveobuhvatnom problematizacijom klasičnog poduzetništva od koje smo pošli kao neophodne pretpostavke za raspravu o socijalnom poduzetništvu. Ako smo eventualno sa zaključcima našeg izlaganja problema poduzetništva u najširem smislu *promašili ceo fudbal*, teško je poreći kako smo jasno pokazali da je pitanje poduzetničke funkcije same po sebi mnogo složenije negoli se čini na prvi pogled. Određivanje njenog značenja nije lako i ne može se razdvojiti od političkih nagnuća, a neupitnost njene ekonomске, tehničke i političke korisnosti daleko je od samorazumljivosti.

Propagatori i istraživači socijalnog poduzetništva pretjerano se ne zamaraju pitanjima koje smo si mi postavili u drugom djelu ovog teksta. Oni uglavnom pretpostavljaju kako privatno poduzetništvo, nerijetko poistovjećeno sa slobodnim djelovanjem tržišnih aktera, stvara *ekonomsku vrijednost* (što će reći financijske prihode za pojedinca i maksimalnu učinkovitost društvene proizvodnje). Njegovim se nedostatkom gdjekad prikazuju **pogreške u izboru svrha kojima služi i moralna neodgovornost u selekciji sredstava**. U tom smislu postoje varijacije koje sežu od utopijskog fantaziranja do striktno tehnokratskog pristupa koji bi učinke socijalnog poduzetništva htio kvantificirati i matematički vrednovati. Zajednička karakteristika različitih pristupa težnja je za (1) **unošenjem vanekonomskih svrha u razmatranje** i (2) **iznošenje pitanja o čisto teh-**

ničkoj učinkovitosti. Idealistički akteri, skloniji utopijskoj dimenziji, više će naglašavati prvu, a oni realističniji, sa tehnokratskim fokusom, naglašavati će drugu komponentu. I jedni i drugi polazit će od temeljne legitimnosti obaju komponenti, te će se natezati oko njihovog odnosa i prioriteta.

U okvirima prevladavajućeg diskursa socijalnog poduzetništva stoga se od na-jveće važnosti pokazuje ispravno određivanje **sličnosti i razlika između klasično poduzetničke i socijalne varijante.** U tom smislu ključnim se pokazuje određenje **motivacijskih razlika, promjena funkcije financijskog dobitka i uloge poduzetničke inovativnosti.** Nekritički se polazi od poduzetništva kao pokretača promjene u društву, pokretača inovativnosti i maksimizatora efikasnosti u ostvarenju željenih ciljeva. Pri tome se u potpunosti zanemaruje *specifičnost poduzetničke funkcije*; nemogućnost njenog proizvoljnog izdvajanja iz tržišne ekonomske strukture i goleme probleme poistovjećenja sa *predmetnom inovativnošću* o kojima smo naširoko govorili. Naizgled se uvažava uzajamna uvjetovanost kvalitativnih promjena u ekonomskoj zbilji i prirode poduzetništva, ali se pri pozornijem uvidu jasno pokazuje kako se radi površnom zamajavanju. Vizija potrebe za **promjenom značenja i funkcije poduzetništva sukladno promjenama u ekonomskoj, tehničkoj i društvenoj okolini** zasniva se na nerazumi-jevanju kakva je uopće funkcija klasičnog poduzetništva, bez većeg interesa za razumi-jevanje kontradiktornih tendencija suvremenog tehničkog, ekonomskog i političkog razvoja. Poduzetništvo se naprsto definira kao **efikasna djelatnost koja inovativno mijenja društvenu strukturu i predstavlja kreativan odgovor društvenog aktera na same promjene.** Takvo je određenje, samo po sebi, sasvim apstraktno i malo što znači. Konkretizacija promjena u društvenoj i ekonomskoj okolini iz kojih proizlazi potreba za promjenom klasičnog poduzetništva u pravilu se određuje površno i tendenciozno kao **rađanje novih društvenih potreba i sve veća promjena svijesti o onim starima uz razvoj tehničkih mogućnosti njihovog harmoničnog zadovoljenja.** Teško je vjerovati da se od takvih (ne)određenja stvarno polazi kao od čvrstih prepostavki diskusije o socijalnom poduzetništvu, ali je to, na žalost, uistinu slučaj.

Jedna od najčešće naglašavanih *razloga* za rađanje novih oblika poduzetništva navodne su promjene u motivacijskoj strukturi ekonomskih aktera. Previđajući du-blje probleme o kojima smo u drugom djelu govorili, tu se pretpostavljaju različite poduzetničke ideologije na čijim se, argumentativno konkurentnim osnovama dolazi do nevjerojatno sličnih zaključaka. U prvoj se varijanti motiv klasičnog poduzetništva poistovjećuje sa profitom. Tu se onda u ljevičarskoj verziji naglašava kako se u naše vrijeme **empirijski primjećuje veća sklonost ka altruističkim oblicima motivacije konkretnih poduzetnika.** U liberalnoj varijanti naglašava se kako **privatna, profitna usmjerenost u suvremenim okolnostima sve manje isključuje zadovoljavanje širih, društvenih i etičkih svrha** – dapače, sve je više njima uvjetovana. U drugoj se varijanti motivacija klasičnog poduzetnika razdvaja od stroge sklonosti za profitiranjem i naglašava kako je *poduzetništvo oduvijek bilo pokretano specifičnom težnjom za samostvarenjem i kreaci-*

jom, koju je po prirodi nemoguće poistovjećivati sa interesom kvantitativnog uvećanja vlastitog bogatstva. Tu se u lijevoj varijanti naglašava poduzetnička, što će reći **kreativna i inovativna suština ljudskog bića** koja **mora biti oslobođena sputavajućih okova sebičnosti i profita, te se na vlastito dobro sjediniti sa višim etičkim i socijalnim svrhamama** – što se, po njihovom sudu, u suvremenom društvu i događa (valjda zbog nekakvog razvoja svijesti o slobodi i slično). S druge strane liberalna interpretacija radije će naglasiti kako taj **oskudni i jedinstveni resurs u posjedu iznimnog pojedinca i aktera, poduzetnička inovativnost, neovisno o konkretnim svrhamama** koje si taj akter postavlja, objektivno doprinosi općem društvenom dobru, a oslobađanje aktivnosti takvih pojedinaca u sferi proizvodnje društvene vrijednosti može proizvesti jedino njen neslućeno uvećanje i kvalitativnu progresivnu transformaciju – kao što se, po njihovom uvjerenju, u suvremenim okolnostima i događa.³⁶ U svakom se od tih slučajeva radi o bespredmetnom naklapanju. Specifičnim promjenama u poduzetničkoj motivaciji nastoji se odrediti specifičnost socijalnog poduzetništva **sasvim previđajući činjenicu kako spekulacije o poduzetničkoj motivaciji predstavljaju jedan od najspornijih momenata u teoriji poduzetništva uopće.** Također se previđa kako za razmatranje poduzetništva **empirijska motivacija aktera nije od presudne važnosti, već strogo određenje poduzetničke funkcije u okvirima ekonomskog i šireg društvenog sistema.** Zbog toga se pri razmatranju socijalnog poduzetništva, sasvim neopravdano, fokus sa jasnog preciziranja funkcije, skreće na beskrajne rasprave o ovakvoj ili onakvoj motivaciji aktera, empirijskom dokazivanju istih i slično.

Takve su spekulacije o motivaciji aktera u pravilu usko povezane sa još gorim nagađanjima o **promjeni uloge financijske dobiti** kao jedne od karakterističnih obilježja socijalnog poduzetništva. Tu se onda opet razbacuje ispraznim frazama o **pretvaranju financijske dobiti, profita iz svrhe u sredstvo poduzetničke aktivnosti.** Što bi to konkretno trebalo značiti ni najmudriji istraživači nisu u stanju istjerati na čistac. Naši dični društveni znanstvenici i aktivisti na svu sreću nisu skloni skolaističkim raspravama pošto bi se na tom zamršenom odnosu financijsko/društvenih svrha i sredstava dala izgraditi kakva socijalno poduzetnička *summa*. Pošto nemaju takve sklonosti oni se obično zadržavaju na *labavoj* tvrdnji kako je **specifičnost socijalnog poduzetništva da maksimizacija profita i stvaranje bogatstva, kao dvije glavne poslovne svrhe, tu postaju sredstva za ostvarenje posebne društvene misije.** Ako tu definiciju uzmem za ozbiljno unatoč svoj njenoj labavosti sasvim je jasno da se radi o obznani očiglednog. *Otkrivanju tople vode.* Je li moguće da postoji netko toliko glup pa vjeruje kako se te *genijalne ideje* nitko u povijesti nije sjetio? Ideja o korištenju interesa maksimizacije profita i stvaranja bogatstva u više svrhe poznata je oduvijek, ali se iz različitih *praktičnih* razloga uvjek pokazivala prilično nerealnom i problematičnom. U praksi se u pravilu pokazivalo

36 U toj se liberalnoj varijanti ne govori o promjeni motivacijske strukture poduzetnika već širenju poduzetničke motivacije sa svojim benefitima u do tada od nje zaštićenu sferu, onu *socijalnih dobara*.

kako je neposredno ili politički posredovano spajanje *ekonomski učinkovitih sredstava i financijski gubitničkih svrha vrlo problematično*. Koji bi stoga bio razlog za drastičnu promjenu situacije u okvirima suvremenog društva? Zagovaratelji socijalnog poduzetništva po tom pitanju uglavnom zadržavaju na spekulacijama o *promjeni socijalne svjesnosti* (koje su uvjek spremni dokazati kroz konkretne, izolirane ili statistički, što će reći redukcionistički obrađene, empirijske primjere). Njihov se diskurs čisto formalno zasniva na takvom *otkrivanju* realne tendencije ka *instrumentalizaciji ekonomskih svrha* kao vrijedne suštine socijalnog poduzetništva. Pri tome se sasvim zanemaruje ključno pitanje o uvjetima pod kojima ekonomske svrhe mogu poslužiti koristan instrument bilo kakve socijalne svrhe i vrijednosti. A upravo to je pitanje u samoj srži legitimacije buržoaske, instrumentalne racionalnosti. Koja je suština uzdizanja ekonomskih i instrumentalnih svrha do statusa vrhovne društvene vrijednosti u okvirima liberalne teorije; koliko je takva legitimacija zbiljski utemeljena i na koji je se način može najučinkovitije kritizirati i prevazići – to su pitanja koja je u okvirima ograničenog diskursa socijalnog poduzetništva nemoguće postaviti. U njemu se sa izvanske, u biti moralističke pozicije, uzdizanje ekonomskih vrijednosti na status vrhovne svrhe zdravorazumski proglašava lošim, te se autistično predlaže/otkriva alternativa (koja se kako smo rekli uglavnom podudara za razvojem socijalne osviještenosti i individualnim pounutrenjem *općeg interesa*).

Ipak, pogrešno bi bilo prepostaviti kako se traganje za preciznim određenjem socijalnog poduzetništva zadržava na toj *mudrosti*. Društveni znanstvenici, za divno čudo, ipak mogu i bolje od toga. Mnogo se značajnijim momentom u tom zadatku određuje unošenje značaja inovacije u cijelu priču. Inovacija se uzima kao ključna karakteristika poduzetništva. U skladu sa schumpeterijanskom tradicijom naglašava se neraskidiva veza poduzetništva i revolucionarnih promjena ekonomske strukture koje prolaze iz kreativne izmjene njenog sadržaja. **Socijalno poduzetništvo stoga se određuje kao vrsata kreativnog djelovanja koje ne karakterizira jedno alternativni oblik motivacije već i inovativan način zadovoljavanja/proizvođenja društvenih potreba.** Sama alternativna motivacija stoga se, ukoliko je ikako moguće, **nastoji predstaviti kao inovativna, a ne naprosto izraz starih, dobro poznatih vrijednosti i interesa** (pravda, solidarnost i slično). Time se postiže dvostruki efekt pošto se socijalno poduzetništvo predstavlja kao prirodni razvoj, kontinuitet buržoaske prakse na kojoj je izgrađen moderni svijet, dok se istovremeno zahtjev za usvajanje socijalnih svrha predstavlja kao *konkretna inovacija u duhovnom i tehničko-ekonomskom smislu* (a ne izraz nekih prepostavljenih, utopijskih svrha i dobrih želja).

Dobro je poznato da jezik sve podnosi, pa onda i takve vratolomije. U zbilji i pred sudom ozbiljnijeg mišljenja stvari je mnogo teže legitimirati. Prvi se problem u toj priči pojavljuje pri **razgraničenju različitih oblika inovacije**, sa različitim specifičnim svrhama. Kulturna inovacija, sa svim svojim razinama, tiče se najopćenitije razine osmišljavanja i oblikovanja ljudskog života i iako je sasvim jasno kako između te razine i

one ekonomске postoji živ odnos uzajamne interakcije i prilagođavanja, sasvim je jasno da se a) one odvijaju po svojoj specifičnoj logici; b) nikada ne mogu imati neposredne efekte u drugim sferama, tj. s njima se ne nalaze u uzročnom odnosu. Politička inovacija mnogo je uža i sasvim različita od kulturne, te se tiče aktivnog, praktičnog i kolektivnog osiguravanja opstanka zajednice, sa temeljnim svrhama razrješenja unutarnjih sukoba koji se u svakoj zajednici vječno vraćaju u različitim oblicima i ostvarenja što većeg utjecaja na uvjete svoje egzistencije. Političko djelovanje, pa onda i provođenje političkih inovacija u pravilu ima neposredne posljedice na ekonomsku, tehničku ali i kulturnu sferu, no pri tome ostaje ograničeno vlastitom logikom. Društvena i povijesna zbilja o njemu neposredno ovisi, ali se na njega nikada ne može svesti pošto strogo političko mišljenje i djelovanje ne može biti senzibilno za ostvarenje specifičnih svrha iz drugih sfera (spoznajne, kulturne, tehničke, ekonomске) jer bi time u pitanje dovelo učinkovitost svoje vlastite. Zbog toga je, posebno s obzirom da se radi o neizbjježno kolektivnoj djelatnosti, dovođenje političke inovacije u vezu sa čisto partikularnom, poduzetničkom aktivnošću sasvim besmisleno.

Inovacija o kojoj se govori tako je očito vrlo specifična i tiče se tehničke (organizacija ljudi i/ili materije sa svrhom maksimizacije učinka) i uže, buržoasko-ekonomске (organizacija društva sa svrhom maksimizacije realiziranog viška vrijednosti) sfere. Poglavljem o poduzetništvu pokazali smo u kako se složenom odnosu nalaze *tehnička* i *ekonomска inovacija* pa se ovdje ne moramo ponavljati. Ono što moramo primijetiti je kako određenje ekonomске i tehničke inovacije u okvirima definiranja *socijalno poduzetničke inovacije* ostaje prilično nejasno. Inovacija koja dolazi sa socijalnim poduzetništvom može se najopćenitije čitati kao kulturna i čak politička inovacija koja staru logiku proizvodjenja/primjene ekonomskih i tehničkih inovacija čini prevaziđenom. No čak i pod takvom pretpostavkom potrebno je objasniti na koji se način tehnički i ekonomski, a ne samo kulturno i politički, manifestira ta inovacija. To se u mnogim trenucima, prilično neuspješno, i pokušava (o čemu će kasnije još biti riječi). No, inovacija koju socijalno poduzetništvo donosi može se čitati (što se također često radi) i kao specijalno tehnička ili ekonomска, tj. predstavlja inovaciju u okvirima tih posebnih sfera uz zadržavanje njihovih pretpostavljenih svrha.

Ekonomska inovacija u poduzetničkom smislu, vidjeli smo, sasvim je **nerazdvojna od pronalaženja novih oblika profitiranja, tj. komercijalizaciji predmetnih invencija**. Socijalno poduzetništvo *kao poduzetnička inovacija* s jedne, i njegova konkretna poduzetnička inovativnost s druge strane sasvim su nezamislive bez realiziranja profita ili u najmanju ruku tržišne samoodrživosti – jasno ako želimo ostati dosljedni čistom, sasvim konzistentnom određenju poduzetničke funkcije u ekonomskom smislu. Bez tržišne rentabilnosti sasvim je suludo govoriti o inovativnosti u čisto ekonomskom smislu. Ta činjenica sasvim je neupitna i od nje se, nadovezujući se na specifičnost *motivacije i određenjem profita kao sredstva*, polazi kao osnove za razlikovanje klasičnog i socijalnog poduzetništva. Zbog toga se socijalno poduzetnička aktivnost u biti prikazuje

kao predmetna inovativnost, što će reći inovativnost u tehničkom smislu, inovativnost koja doprinosi efikasnosti sistema. Time se jasno, sasvim neopravdano vrši nasilje nad pojmom poduzetništva koji svoju vrijednost i uvjerljivost izvlači upravo iz razdvojenosti od čisto predmetne inovativnosti. No to je ovdje čak od manje važnosti. Mnogo se važnijom pokazuje činjenica da se kroz određenje suštine socijalno poduzetničke inovativnosti na takav način uzdižu konkretnе tehničke, a ne nekakve neodređene *etičke* svrhe. Što samo po sebi ne bi bilo sporno kada bi se takvим transparentno i prikazalo, bez tendencioznog maskiranja hrpom šarenih fraza iza koje se često skriva prepostavljanje političke nepristranosti tih svrha od općeg interesa. I posebno: kada bi se bilo spremno sasvim konzervativno vrednovati inovativne potencijale socijalnog poduzetništva u tom smislu (dakle: odreći se kulturno i politički inovativnih ambicija). Takve minimalne zahtjeve donekle prihvacaјu *desni i tehnokratski* pobornici socijalnog poduzetništva, pa se u tom se smislu, neovisno na manjak političkih simpatija s njima lakše možemo složiti. Ljevica i aktivistički nastrojeni akteri/istraživači, intimno vezani za *maglovite socijalne svrhe* tu u pravilu potpuno podbacuju. Tendenciozno šire svrhu *socijalno poduzetničke inovativnosti* izvan čisto tehničkih okvira, te se uz još izrazitiju nesklonost ekonomskoj inovativnosti, nerazumijevanje specifičnosti kulturnih i političkih inovacija, i općenito sasvim nekritički odnos prema *višim socijalnim svrhama* – dovode u situaciju spoznajne konfuznosti i političke tendencioznosti.

Sumirajmo do sada izrečeno o inovativnosti. Inovativnost kao ključ za određenje razlike između klasičnog i socijalnog poduzetništva, iako nešto suvislija od ostalih određenja s kojima smo se do sad susreli, i dalje se pokazuje kao vrlo problematična. Tu imamo tri mogućnosti: a) ili je ta inovativnost ekonomskog karaktera (pa je stoga nejasno po čemu bi se uopće socijalno trebalo razlikovati od klasičnog poduzetništva); b) ili se radi o inovaciji u tehničkom smislu (po čemu je prilično nejasno zbog čega se uopće govori o *poduzetništvu*, te se pitanje *socijalnih svrha* mora postaviti na tehnokratski način, što je svakako dopušteno ali se onda kao takvo treba i osvijestiti, a ne kititi šarenom ideologijom); c) ili je inovativnost prvenstveno kulturnog i/ili političkog karaktera (pa stoga nije jasno zbog čega se nastoji izvoditi iz razvoja tehničke i ekonomskе racionalnosti, tj. pojam socijalnog poduzetništva ponovo biva doveden u pitanje na više načina).

Mogućnost jasnijeg određenja značenja socijalnog poduzetništva kroz inovativnost svakako ostaje sasvim ovisna o načinu definiranja one problematične socijalne misije, svrhe, vrijednosti i slično. S obzirom na mogućnost *uvjerljivog razlučivanja društvene svrhe karakteristične za socijalno poduzetništvo* njegov pojam, kako bi se reklo, stoji ili pada. Jedino s obzirom na specifičan karakter te svrhe moguće je cijeniti vrijednost njenih konkretnih instrumentalnih obilježja i inovacija. A tu, kako smo već natuknuli imamo potpuni kaos. Ako se i nećemo, kako smo na početku rekli, zamarati sa svom silom popularnih (od utopijsko-moralističkih, preko patetično-humanitarnih, do konzervativno-parazitskih) određenja socijalne svrhe i vrijednosti, ni ozbiljnija literatura ne

pokazuje se mnogo bolja. Znanstvena literatura te će različite socijalne svrhe koje se em-pirijski manifestiraju u biti pretpostaviti kao istinite, te će ih se kišobranski neodređeno obuhvaćati apstraktnim definicijama, ostavljajući nešto prostora i za vlastite normativne sugestije. Tu opet postoji nekoliko varijanti. Navedimo dvije najvažnije, koje se uvelike poklapaju sa dvama najraširenijim interpretacijama socijalno poduzetničke inovativnosti. Prva naglasak stavlja na **socijalnu pravdu**, a druga na **ispravljanje tržišnih disfunk-cionalnosti**.

Ukoliko se socijalna vrijednost i misija nastoje odrediti kao viši oblik socijalne pravde tada se uglavnom pretpostavlja kako postojeći, tržišni i privatno poduzetnički oblik ekomske organizacije djeluje funkcionalno s obzirom na zahtjeve ekomske i tehničke racionalnosti, ali su **legitimne društvene svrhe i vrijednosti mnogo šire i više od nje**. Mnogi primjeri pokazuju kako tržište (ili kapitalistička ekonomija općenito) maksimizira učinak, ali mnoge ljudske potrebe ostavlja nezadovoljenima ili ih čak direktno ugrožava. Kako se ekomskim i tehničkim svrhama žrtvuje pravednost i *stvarni interes zajednice*.³⁷ Osiguravanje više *socijalne pravde* u prošlosti je uglavnom bila stvar političke intervencije ili pojedinačne filantropije kao izraza subjektivnih preferencija onih *u mogućnosti*. Danas se otvara mogućnost da se takvoj misiji posvete i poduzetnički usmjereni akteri koji bi svoju energiju i kreativnost uložili u profesionalan, *socijalnim vrijednostima* posvećen rad neovisan o politici, ali i bitno različit od potrošačkog ostvarenja moralnih preferencija privatnih vlasnika. U tom smislu stvar stoji ukoliko se takva inovativna praksa i njene visoke svrhe promatraju apstraktno, neovisno o realnim legitimacijskim osnovama. Promatranjem stvarnih, društvenih i materijalnih legitimacijskih temelja na kojima se zasniva *socijalna svrha kao viša pravednost* u okvirima socijalnog poduzetništva dolazi se do poraznih zaključaka. Politička intervencija za uspostavu *društvene pravednosti* legitimnost, ali i sredstva vuče iz kolektivne političke volje do koje se dolazi u okvirima političke borbe. Individualna filantropija legitimnost vuče iz slobodnog raspolaganja privatnim vlasništvom. Socijalno poduzetništvo po samoshranju je neizvedivo na takvim osnovama. Ono sredstva za vlastitu djelatnost može pribavljati kroz tržišno posredovanje, no tada se dovodi u pitanje njegova razlika u odnosu na klasično poduzetništvo, tj. prioritet *pravednosti* nad *ekonomskim svrhama* biva doveden u pitanje. Krajnje liberalna shvaćanja socijalnog poduzetništva rezoniraju upravo po tom ključu pa se socijalno poduzetništvo teško razlučuje od *socijalno odgovornog poslovanja privatnih poduzetnika*. Time se više vrijednosti nužno vezuju za finansijsku održivost, pa se stoga ekomska svrhovitost na mala vrata uzdiže na vrhovnu razinu. Taj održiv i konzistentan liberalni koncept socijalnog poduzetništva sasvim je **nedostatan za obrazovanje posebnog fenomena**, već se socijalno poduzetništvo svodi na podvrstu šireg pojma poduzetništva.

37 Trenutno nam je nebitno kako se ta pravednost i stvarni interes legitimiraju dok god su nepomirljivi sa tehničkom i ekomskom logikom.

Zbog toga je, ukoliko se želi dokazati posebnost i inovativnost fenomena, potrebno prihvati kako je socijalno poduzetništvo kao poseban oblik djelovanja na ostvarenju društvene pravde ovisan o sredstvima sa strane, izvan okvira tržišnog posredovanja – bilo sa političke, bilo sa privatne razine. U tom smislu ono po definiciji ne može stajati na vlastitim nogama i vrijednost svojih svrha mora prodavati potencijalnim financijerima,³⁸ dok s druge strane kao jedinu uistinu neupitnu legitimaciju može imati veću učinkovitost u ostvarenju viših svrha društvene pravde u odnosu na konkurente iz javne i neposredno filantropske scene. Zbog toga se može reći kako promicanje viših etičkih vrijednosti u okvirima socijalnog poduzetništva uglavnom prepostavlja ekonomsku i tehničku racionalnost tržišnog sistema, kao što u krajnjoj liniji svoj legitimitet zapravo mora tražiti kroz marketinšku promociju vlastitih svrha i, posebno, najveću moguću finansijsku rentabilnost/ tehničku učinkovitost u njihovoj realizaciji.

Druga mogućnost određivanja socijalne vrijednosti kojoj socijalno poduzetništvo teži zasniva se na **naglašavanju tehničke disfunkcionalnosti tržišnog, privatno poduzetničkog sistema**. Tu se u biti suprotno prethodnom slučaju prepostavlja kako privatno poduzetnički sistem ima bitne defekte u tehničkom i ekonomskom smislu, posebno u nekim specifičnim područjima za koja se pokazuje nesenzibilnim. Socijalna vrijednost se u tom smislu ne veže za neku *višu pravdu* već za stvaranje funkcionalnijeg sistema suočenog sa konkretnim problemima u potrazi za najučinkovitijim rješenjima. Pa se onda može govoriti o javnim dobrima, o razvoju ljudskog i socijalnog kapitala za koje tržište nije osposobljeno, osiguravanju političke stabilnosti, ispravljanju ekonomskih anomalija tržišta i tome slično. Kao i u prethodnom slučaju tu je funkciju u prošlosti uglavnom zadovoljavala politička sfera (bilo kroz državno kapitalističke ili socijal-demokratske tendencije, tj. dogовором krupnog kapitala oko dugoročnog interesa ili pod političkim pritiskom odozdo, od strane organizirane radničke klase). Takva se rješenja u konkretnim povjesnim okolnostima pokazuju nedovoljno učinkovitima, dok se istovremeno otvara prostor za slobodnu poduzetničku inicijativu u toj funkciji (posebno u sprezi sa tehnokratskim institucijama i političkim elitama). U tom smislu cijela je priča u svojoj srži tehnokratska. Sama takva činjenica predstavlja očit problem u političkom smislu. To pustimo za sada po strani. Pošto tehnokratska vizija ima i svoje unutarnje probleme. Socijalne svrhe u tom smislu moraju biti zasnovane na realnim prepostavkama. Ili bolje: moraju se moći uvjerljivo legitimirati pred sudom tehničke racionalnosti.

Socijalno poduzetnička inovacija kao konkretna predmetna inovacija u tom smislu postaje vrlo aktualna, no iz toga proizlaze novi problemi. Naime: oni njenog eg-

38 Što praktično s jedne strane može predstavljati nekakvu komodifikaciju moralnih vrijednosti, a s druge strane svrhe socijalnih poduzetnika podrediti moćnim političkim financijerima koji kao vlasnici socijalno investiranog kapitala zadržavaju moć selekcije *uistinu legitimnih viših svrha*.

zaktnog testiranja i dokazivanja bez kojeg ne može biti tehničke legitimacije. Postavlja se pitanje: tko je konkretno pozvan da sudi o korisnosti socijalno poduzetničkih inovacija i mogu li se naći egzaktni, znanstveni kriteriji po kojima se može suditi u tom smislu? Izvorna poduzetnička inovacija, kako smo vidjeli, u kapitalističkim okvirima upravo i služi takvom testiranju posredstvom rentabilnosti u tržišnim okvirima (gdje se po sebi pretpostavlja vrhovni status privatnog interesa). Isključivanjem tržišne (i)racionalnosti kao pouzdanog sredstva ta mogućnost je isključena. S druge strane u planskim sustavima (bilo starim socijalističkim i državno kapitalističkim, bilo suvremenim – posebno vidljivo na slučaju institucija Evropske unije) o najboljem tehničkom rješenju, pravo ili krivo, odlučuju suverene tehnokratske, političko-ekonomske institucije, a uloga socijalnog poduzetništva je više transmisijска. U tom je slučaju neovisnost *poduzetnika* isključena, pa se, prema prevladavajućem uvjerenju, moraju izgubiti i nepredvidivi inovativni efekti. Rješenje se nadaje u prepustanju konkretne inicijative socijalno poduzetničkom akteru koji vrijednost (sada ne moralnu već čisto tehničku) svog rješenja, svoje inovacije i djelatnosti mora prodati vrhovnom autoritetu koji raspolaže sredstvima i znanstveno-tehnički arbitrira o općim interesima. Bitna razlika u odnosu na prethodan slučaj sastoji se u činjenici da se ovdje socijalna vrijednost i misija prodaju s obzirom na (kvazi)objektivne, tehničke svrhe, a ne s obzirom na one subjektivne, etičke.

Na kraju je bitno primijetiti dvije stvari: 1) *socijalne svrhe* i u prvoj (etičkoj) i u drugoj (tehničkoj) varijanti i dalje ne predstavljaju distinktivno socijalno poduzetničke svrhe, kao što pri njihovom ostvarivanju socijalno poduzetništvo ne stoji *na svojim nogama*, pa se još uvijek ne može razabrati specifična funkcija socijalnog poduzetništva koja bi ga izvukla iz podređenosti drugim fenomenima (tu ćemo posebnu funkciju i distinkтивnu svrhu pokušati odrediti nešto kasnije); 2) obje vrste koncipiranja vanekonomskih socijalnih svrha suočavaju se s problemom egzaktnog vrednovanja, kvantifikacije doprinosa nekog socijalnog poduzetnika, bez kojeg se u okvirima prevladavajuće racionalnosti ne može odrediti legitimnost pojedinih *socijalnih investicija*.

Taj problem vrednovanja naročito je važan s obzirom da, kako smo vidjeli, socijalno poduzetništvo, ako ćemo mu dati ikakvo pravo na postojanje, po definiciji ne može biti financijski samoodrživo u tržišnim okvirima. Bez egzaktnog vrednovanja nema i ne može biti racionalnog upravljanja i približavanja idealu maksimalne učinkovitosti sistema. Kontradikcija je jasna: legitimitet socijalnog poduzetništva realno je potrebno odrediti s obzirom na financijsku održivost i efikasnost u obavljanju svoje misije, ali se ta misija istovremeno, po definiciji, odlikuje tržišnom i kvantitativnom *nemjerljivošću*. Problem vrednovanja socijalne svrhe i mjerjenja efikasnosti pojedinog socijalnog poduzeća vrlo je problematičan posebno zbog toga što se ne radi o klasičnom neprofitnom sektoru civilnog društva. Legitimnost klasičnog neprofitnog sektora mnogo se transparentnije određuje u manjoj ovisnosti o financijskoj održivosti i efikasnosti, dok se taj zahtjev u slučaju socijalnog poduzetništva direktno uvlači u legitimaciju i svrhovitost same djelatnosti.

Zbog toga se, što liberalnije orijentirani autori naglašavaju, smislenom pokazuju mogućnost zadržavanja tržišnih mjernih jedinica i instrumenata kao relativno najpouzdanijih. Time se posebnost i inovativnost fenomena, njegova posebna funkcija koja se pokorava specifičnim kriterijima ponovo dovodi u pitanje. S takvim jednostavnim zaključcima po kojima bi socijalno poduzetništvo u realnim okvirima predstavljalo širenje neoliberalne ideologije u sferu javnih dobara, ljevica svakako ne može biti zadovoljna. No alternativo uporište za mjerjenje socijalno poduzetničkog doprinosa ona jako teško pronalazi. Stare, politički nametnute i legitimirane socijalne vrijednosti mogле су se pouzdanije mjeriti politički izraženom preferencijom naroda kroz predstavničke, a ponegdje čak i neposrednodemokratske forme. One su, kao što znamo i vidimo, takvim mjerjenjem i izgubile na vrijednosti.³⁹ Ukoliko izlazi izvan strogo liberalnih okvira socijalno poduzetništvo stoga se, razumljivo, fokusira na konkretnе zadatke i njihovu *kreativnu promociju (lobiranje)*. Najdalje što realno može ići je do prodaje vlastitih svrha izvorima kapitala alociranog za socijalne svrhe, što za rezultate ima stvaranje nečega što bi se moglo nazvati *osamostaljenom logikom socijalno investiranog kapitala* o kojoj će kasnije biti riječi.

Prije toga potrebno je ponoviti definiciju od koje smo krenuli te se pozabaviti sa nekim aspektima u kojima posebnost i inovativnost socijalnog poduzetništva nešto jasnije dolazi do izražaja, te se na taj način nadovezuje na do sada ocrtane mogućnosti sa svim svojim dvojbama i problemima. Tu se radi o sve primjetnijem trendu premrežavanja sektora (privatnog, javnog i neprofitnog) koji se socijalnim poduzetništvom intenzivira na prethodno nepoznat način, i jačanja unutarnjih napetosti takvog oblika aktivnosti u kojima se na koncu i stvaraju okolnosti gdje se socijalno poduzetnička funkcija, ako je o njoj uopće moguće govoriti, kako se čini, pojavljuje u svom najčišćem obliku.

Sve dosadašnje funkcije, svrhe i sredstva o kojima smo govorili socijalno poduzetništvo posuđuje iz drugih sfera, a njihovim se frankenštajnovskim gomilanjem teško može uvjerljivo potvrditi novi fenomen. Upravo suprotno, kako smo vidjeli, njihovo spajanje može se dogoditi na mnoštvo različitih načina iz čega će proizaći više različitih fenomena koje je moguće objediti samo izvanjski, pod nekakvim kišobranskim pojmom koji malo toga govorи. Socijalno poduzetništvo kao *poduzetništvo sa socijalnom misijom* suočava se sa mnoštvom problema: same poduzetničke funkcije, motivacije aktera, statusa finansijske dobiti, inovacije, značenja socijalnih svrha i njihovog vrednovanja, mjerjenja efikasnosti koje je samo u neraskidivoj vezi sa legitimnošću poduhvata. No, čak i kroz izlaganje tih problema do izražaja dolazi jedna karakteristika koja se uistinu pokazuje posebno vezanom za socijalno poduzetništvo. To je težnja za premrežavanjem različitih sektora, njihovom integracijom ili stvaranjem novog, *paralelnog*

39 Da za neoliberalne reforme glasa samo buržoazija i njeni sluge one bi, po političkoj moći i utjecaju, bile tamo gdje su danas socijalistički programi.

sektora u kojem njihove posebne logike i racionalnosti funkcioniraju u simbiozi. To se premrežavanje sektora uistinu čini kao jedinstvena karakteristika, jedna konkretna organizaciona inovacija koju je moguće učiniti centralnom za određenje socijalnog poduzetništva. Takvim postavljanjem stvari dvije komponente socijalnog poduzetništva koje se najčešće spominju i uostalom prisutne su u samom nazivu (*poduzetništvo i socijalna svrha*) čine se mnogo manje bitne, i do kraja problematične, dok se treća o kojoj se također naširoko govori, ali rjeđe stavlja u prvi plan – djelovanje preko granica ustaljenje podjele na sektore – pokazuje ključnom.

U ovom je trenutku korisno specijalno istaknuti ono što do sada nismo imali potrebe raditi, konkretno se pozvati na jedan dio navedene literature. Koristan tekst u kojem se nastoji strogo razlučiti značenje socijalnog poduzeća, socijalnog poduzetnika i socijalnog poduzetništva.⁴⁰ U tom su eseju stvari i dalje problematično postavljene, ali se njime ipak možemo poslužiti. Tu se od privatnog, preko civilnog/socijalnog, do javnog sektora postavlja tablica različitih vrsta organizacija koje se s njihovim granicama uglavnom (ne i u potpunosti) poklapaju (profitne, mješovite, neprofitne, javne i državne organizacije). Državne i javne organizacije spadaju u javni sektor; neprofitne i mješovite (tj. djelom profitne) spadaju u civilni/socijalni sektor; profitne u privatni (manjim djelom i civilno/socijalni sektor). Samo imenovanje trećeg sektora pokazuje se prilično problematičnim, ne samo u tom tekstu nego i inače. Termini *civilno društvo*, nevladine organizacije, neprofitni sektor i slično sasvim dobro funkcioniraju ukoliko se govori o kulturnom ili političkom aktivizmu koji zbog svojih izvorno prepostavljeno neekonomskih svrha nije direktno vezan za nekakvu socijalnu ekonomiju ili poduzetništvo. Stvari se mijenjaju kako se u *trećem sektoru* sve više javljaju organizacije sa ekonomskim svrhama (kako bi se buržoaski reklo – *organizacije posvećene stvaranju društvenog bogatstva, a eventualno i finansijske dobiti*). Civilni je sektor u tom kontekstu, gledano iz ekonomskog perspektive, primjereno nazvati *sektorom socijalne ekonomije*. U navedenom se eseju civilne organizacije čija svrha nije *stvaranje društvenog bogatstva* stavljaju u posebnu, usku ladicu pod nazivom *Other NGO-s*.

Kakogod bilo, postavljanjem takve sheme pitanje socijalnog poduzetništva može se činiti prilično jednostavno. U najvulgarnijem obliku sfera *civilnog društva*, kao sfera *socijalne ekonomije*, može se poistovjetiti sa socijalnim poduzetništvom. U toj varijantni kišobranski pojам dodatno se širi i postaje još besadržajniji. Takvo značenje, koliko mi je poznato ne ističu čak ni aktivisti, te bi se moglo čuti jedino od sasvim neupućenih. No, što kažu autori spomenutog eseja? Oni određuju značenje **socijalnog poduzeća** koje se prostire sve od državnih organizacija do većine onih profitnih u privatnom sektoru. Ta definicija je dobra jer socijalno poduzeće veže za *zadovoljenje neke društvene potrebe*

40 Essay of clarifications and definitions of the related concepts of social enterprise, social entrepreneur and social entrepreneurship, François Brouard and Sophie Larivet (u *Handbook of research on social entrepreneurship*)

(community benefit) bez obzira na oblik vlasništva, pravni status, razlike u finansijskoj samoodrživosti, inovativnosti i usmjerenosti ka društvenoj promjeni. Time se vrlo jasno naglašava ono očigledno, što u raspravama o socijalnom poduzetništvu često ostaje prikriveno – kako realne društvene potrebe svakoga dana bivaju zadovoljene od strane privatnih, javnih, državnih i neovisnih organizacija sasvim različitih vrsta pa je pojam socijalnog poduzeća, ukoliko ćemo ga dosljedno izvoditi iz zadovoljenja neke društvene potrebe bez vrijednosnih i specijalno tehničkih preciziranja, obuhvaća gotovo kompletну ekonomiju, uključujući dobar dio tržišnog sektora koji se u suvremenim okolnostima sve više i više, nerijetko sasvim sa razlogom širi. Ta primjedba sasvim je očigledna i važna iz više razloga o kojima će i u nastavku biti riječi.

Kako autori vide ulogu i mjesto **socijalnog poduzetništva** (u razlici spram socijalnog poduzeća)? Njegov je prostor znatno uži i nalazi se u okvirima trećeg sektora koji zauzimaju mješovite i profitno orijentirane organizacije sa laganim prelaskom u čisto tržišnu sferu, a njegova je uloga određena na otprilike jednak način kao u nesretnoj definiciji s kojom smo se do sada hrvali. U biti se funkcija socijalnog poduzetništva posebno upočatljivo ostavlja nejasnom pošto kaže da je “*socijalno poduzetništvo koncept koji predstavlja različite aktivnosti i procese kojima se stvara i održava društvena vrijednost korištenjem poduzetničkih i inovativnih pristupa*”. Što bi to trebalo značiti *poduzetničke i inovativne*, i koja je razlika u odnosu na *poduzetničko i inovativno*? Što uopće, u ovom kontekstu, znače *pristupi*? Spomenuti autori dileme oko socijalne svrhe/ vrijednosti svojim pristupom rješavaju na elegantan način, ali i dalje ostaju zapetljani u probleme određenja **specifičnosti poduzetničke i inovativne strane fenomena**. S druge strane u njihovom se tekstu jasnim sužavanjem granica u kojima operira socijalno poduzetništvo (*desnica* trećeg sektora i rubni dio privatnog), fenomen barem jasno smješta u okvirima sheme *triju sektora*. Sa tim se smještanjem u bitnome slaže i većina ostalih autorâ. **Socijalni poduzetnik** određen je kao akter, nositelj socijalno poduzetničkog projekta bez kojeg je ovaj nezamisliv, te se opet bespredmetno spekulira o njegovim subjektivnim svojstvima i kvalitetama, što je sasvim neinteresantno. Ono što je u određenju socijalnog poduzetnika važno, naglašavanje je kako socijalno poduzetništvo nužno karakterizira samoinicijativnost, autonomija aktera zbog koje se stvara još jedna vrijedna, čisto formalna distinkcija sa kojom se potrebno složiti (zbog čega se mora povući zaključak o tendencijama suprotstavljenim socijalnom poduzetništvu gdje god se ta samoinicijativnost pokazuje nerealna i neučinkovita).

No, što ne valja sa tom shemom i kakav zaključak iz njenog preokretanja treba izvući? Ukoliko disciplinirano slijedimo potrebu za distinktivnim određenjem poduzetničkog aspekta i inovativnosti u okvirima socijalnog poduzetništva i njih doveđemo u vezu sa ovakvim ili onakvim, no prije svega svojim specifičnim svrhama i na taj riješimo probleme s kojima se poimanje tog fenomena očito suočava vrlo će nam izrazito, kako smo naglasili, upadati u oči moment premrežavanja različitih sektora. Iz toga proizlaze logični zaključci kako **socijalno poduzetništvo ne postoji kao jedan**

poseban, lokaliziran sektor u strukturi cjelovite privrede, već se prije pojavljuje kao fenomen koji ih sve prožima, ali ne u potpunosti već na mjestima njihova preklapanja. Brouard i Larivet to ističu ukoliko se radi o graničnom području između profitnog i trećeg sektora, ali taj moment ne ističu kao suštinu socijalnog poduzetništva. Također se u literaturi općenito naglašava moment preklapanja, bilo da se radi o preklapanju između zadruga i aktivističkih udruga, tromeđi civilnog, javnog i tržišnog sektora i slično.

To je moment koji se, kako se čini, treba staviti u prvi plan. Svaki od klasičnih sektora ima svoju logiku, funkciju i svrhovitost. Privatni sektor vodi se svrhom proizvodnje viška vrijednosti kroz tržišno posredovanje i kao svoje, barem u idealnom scenariju, nužno sredstvo koristi maksimizaciju društvene proizvodnosti i predmetnu inovaciju.⁴¹ Funkciju javnog sektora i države mnogo je teže neprijeporno odrediti pošto je u liberalno fundamentalističkoj varijanti njegova jedina svrha ona *noćobdijska*, pa onda u nešto realnijoj, socijalno-liberalnoj varijanti, da bude maksimalno učinkoviti servis privatnom sektoru, pa dalje da u različitim centrističkim varijantama učinkovito osigurava maglovite javne potrebe svojih građana neovisne o tržištu, te na koncu, u različitim socijalističkim varijantama, omogući politički utjecaj na ekonomski procese i osigura realizaciju politički artikuliranih, kolektivnih interesa. Ono što je uz sve te varijante određivanja funkcije javnog sektora neupitno, jest njegova veza sa političkom razinom pošto legitimitet usvajanje ovakve ili onakve funkcije ovisi o trendovima na političke dinamike koji ga u biti usmjeravaju u ovom ili onom smjeru (što se jasno uvijek kontekstualizira strogo ekonomskim i tehničkim razvojem). Zbog toga se funkcija javnog sektora ekonomije nalazi u nazujoj, iako opet ne sasvim neposrednoj, vezi sa političkim realitetom. Treći pak, civilni sektor, neovisan je ne samo o vlasti, već i o političkom fenomenu općenito. To se može činiti sasvim promašenom tezom pošto sfera građanskog aktivizma po nekima predstavlja *autentični izraz političkog angažmana slobodnih građana*, a sadržaj tog angažmana nerijetko se mora okarakterizirati kao politički. Razlog zbog kojega držimo kako ga je neophodno smatrati u srži nepolitičkim proizlazi iz činjenice da se a) legitimitet tih vrijednosti i angažmana realno izvodi iz osobnih preferencija i nagnuća nekog djela civilnog društva, a ne artikulira u političkoj sferi gdje se susreću i sukobljavaju konfliktni politički interesi; b) jer se ne izražavaju neposredno političke ambicije i težnje, tj. težnje ka zauzimanju pozicije političkog autoriteta; c) jer se svrhe građanskog aktivizma u pravilu vežu za konkretne i specijalne svrhe, politički problemi u njihovim djelovanjem lome i fragmentiraju, uz potpunu nemogućnost integriranja pošto logika civilnog sektora u svojoj suštini nije konfliktna i politička, već komunikativna i lobistička. Angažman u okvirima civilnog sektora ne predstavlja izraz borbe za vlast i podizanje na poziciju političkog autoriteta, već *utjecaj na nj*; dok s druge strane predstavlja oblike djelovanja koji su u svojoj suštini antipolitički, tj. djeluju

41 Zadržimo se na tom određenju koje kombinira elemente marksističke kritike i buržoaskih *ekonomskih istina*.

u potpunosti neovisno o političkom fenomenu i svrhama, u okvirima *prostora građanske slobode*. No, civilni sektor jednako je neovisan i o svrhama privatnog, čisto ekonomskog sektora, kako u uže ekonomskoj, tako i u tehničkoj dimenziji. Njegove raznolike svrhe koje ovise o subjektivnim preferencijama i nagnućima pojedinih aktera nalaze se u prirodnoj suprotnosti sa gvozdenom logikom ekonomske zakonitosti, kao što se prostor trećeg sektora u svojoj izvornoj definiciji upravo otvara između onog političke kontrole i ekonomske logike – kao prostor neovisne djelatnosti slobodnih građana zaokupljene raznolikim svrhama koje izlaze iz usko osobnih okvira, ali su ipak nerazdvojne od njihovih subjektivnih preferencija.

Prostor, logike i svrhe različitih sektora tako su, sasvim je jasno, strogo odvojeni. Sljubljivanje njihovih funkcija konkretnim preklapanjem uvijek je moguće, ali nipošto samorazumljivo i neproblematično. Štoviše, predstavlja relativno nov trend koji se iz dana u dan pokazuje sve prisutnijim. U tom se prostoru preklapanja (čija širina ovisi o mnogim izvanjskim, *realnim* faktorima) u suštini otvara mogućnost socijalnog poduzetništva. Preklapanje granica među sektorima, njihovo konkretno sljubljivanje kroz socijalno poduzetništvo može se čitati na sasvim različite načine, ali je sasvim neupitno da ono postoji neovisno o tim interpretacijama. Liberali i poduzetnički skloni taj će očigledan trend vidjeti kao blagotvoran prodor kapitalističke racionalnosti i logike u javni i treći sektor. Politička vlast može čitati kao učinkovito sredstvo svojih posebnih svrha, zgodan način rješavanja aktualnih političkih problema. Na primjer: smanjenje rashoda, održavanje razine blagostanja i povećanje mogućnosti utjecaja na ekonomske procese kroz učinkovito investiranje u različite, tržišno upitne, ali u široj viziji perspektivne projekte. Sa neovisnih, aktivističkih, moguće i utopijskih pozicija iz civilnog sektora preklapanje može biti dokaz postepenog nametanja vrijednosti, svrha i logike civilnog sektora u širim ekonomskim i političkim okvirima, tj. praktični dokaz sve većeg utjecaja. Iza svakog od tih naglasaka stoji djelomična istina, no svakako je neupitna činjenica da se time stvara jedna posebna sfera koju je teško svesti na bilo koju od postojećih. Zbog toga je moguće ustvrditi da socijalno poduzetništvo uistinu ima svoj poseban prostor koji se otvara na mjestima konkrenog preklapanja pojedinih sektora, koji na neki način doprinosi većoj općoj efikasnosti društvene proizvodnje u najširem smislu.

Kontradikcija između potrebe za nadilaženjem razdvojenih logika u konkretnim slučajevima (gdje se javlja mogućnost povećanja efikasnosti) i praktične nemogućnosti da se to premošćavanje ostvari zbog teškoća u izmirivanju logike različitih sfera sama od sebe ne može nestati. Nju je teško izvanjski ukinuti. Tamo gdje logika jedne sfere uspješno ovladava drugom, tj. širi se na prostor koji do tada nije zauzimala, ne događa se preklapanje sektora, već širenje jednih na uštrb drugih. Primjerice širenje privatne sfere na prostor koji je prethodno zauzimala javna. Ili širenje neovisne, ne-profitne na područje koje je prethodno zauzimala privatna. Socijalno poduzetništvo, u smislu u kojem se čini da ga je najsmislenije odrediti, događa se u **prostoru preklapanja različitih logika**. No, to preklapanje uglavnom povlači i intenziviranje unutarnjih na-

petosti. Čini se kako je upravo iz te napetosti najsmislenije izvoditi funkciju socijalnog poduzetništva u najčišćem smislu, njenu specifičnost i inovativnost po kojoj se razlikuje od bilo kojeg drugog fenomena. Socijalno poduzetništvo u tom bi smislu bila **samoinicijativna djelatnost koja u konkretnom slučaju uspješno premošćuje unutarnje napetosti između suprotstavljenih svrha koje se javljaju na mjestima gdje se, u svrhu povećanja tehničke i ekonomske efikasnosti, javlja potreba za preklapanjem među različitim sektorima.**

Napetosti kroz čije je razrješavanje moguće odrediti socijalno poduzetničku funkciju otkrivaju se u samim problemima oko definiranja značenja poduzetništva, inovativnosti, socijalnog dobra, konkretne motivacije, tehničke efikasnosti. Problemi u definiranju socijalnog poduzetništva koji se poklapaju sa realnom mnogostrukošću fenomena u tom se smislu mogu odrediti kao realne okolnosti u kojima se socijalno poduzetništvo ne očituje, već predstavljaju probleme koje jedino socijalno poduzetnička inovacija može razriješiti. Traženo preklapanje različitih sektora tu može izazvati različite napetosti koje otežavaju njihovu fuziju. Navedimo neke od najočitijih kombinacija složenih po shemi *neformalnih koalicija* različitih sektora:

1. Logika privatno tržišnog sektora, sasvim je očito, nalazi se u napetosti sa logikama civilnog i javnog sektora u smislu da se a) povećanje ekonomske efikasnosti nalazi u suprotnosti sa na različite načine određenim etičkim vrijednostima, nekakvom pretpostavljenom društvenom pravdom i slično; b) osamostaljeni interes kapitala nalazi u suprotnosti sa različito percipiranim neposrednim ili dugoročnim interesom društva (bilo društva u cjelini, bilo većinskim interesom suprotstavljenom interesu vlasnika kapitala).
2. Logika javnog interesa povezanog sa političkim institucijama i legitimacijama jednako se tako nalazi u suprotnosti sa logikama privatnog i civilnog sektora, i to a) ukoliko prva proizlazi iz službe zajednici, a druge dvije se izvode iz osobnih ambicija njihovih protagonisti (bilo da se radi o suprotnosti želje za samorealizacijom i pokoravanja zajedničkom interesu, ili suprotnosti egalitarne demokratske logike i partikularnih ekonomskih interesa)⁴²; b) ukoliko prva pretpostavlja političko nametanje kolektivnog interesa nesenzibilno za specifičnost i unutarnju legitimnost različitih svrha, u suprotnosti sa njihovim slobodnim samoočitovanjem koje na različite načine promoviraju logika civilnog i privatnog sektora.
3. Logika civilnog sektora nalazi se u suprotnosti sa logikama privatnog i javnog: a) zbog težnje za otvorenim, komunalnim karakterom i participacijom na realizaciji željenih svrha koja se nalazi u suprotnosti sa autoritarnom, top-down logikom vodstva

42 Bilo u obliku transparentne težnje za profitom u privatnom sektoru, ili prikrivenih, realno privilegiranih *profit earning* motiva rada u civilnom sektoru.

tipičnom za javni i privatni sektor; b) lobističke potrebe za samopromocijom, *prodajom* svoje misije i svrha koja je neodvojiva od prve, u suprotnosti sa legitimnim, materijalnim očitovanjem socijalne vrijednosti (bilo kroz politički iskazanu volju, bilo kroz volju iskazanu u okviru transparentnih tržišnih preferencija).

Ovdje je nepotrebno navoditi konkretne primjere u kojima svaka od tih napetosti predstavlja problem za funkcionalno preklapanje različitih sektora koje se realno pokazuje efikasnijim u odnosu na trenutne oblike. Socijalno poduzetnička inovacija sastoji se u njihovom konkretnom nadvladavanju samoinicijativnim angažmanom izdvojenog aktera posvećenog rješavanju nekog konkretnog problema. Pri tom rješavanju nipošto se nužno ne uspostavlja harmonija između suprotstavljenih strana, ali se njihova suprotnost na dovoljno uvjerljiv i održiv način zatomljuje kako bi se posao mogao odraditi. U najinovativnijem slučaju stvaraju se novi oblici u kojima sve suprotstavljene svrhe bivaju zadovoljene, što se svakako poklapa sa uistinu revolucionarnom predmetnom inovacijom, ali u realnim okvirima mora predstavljati iznimno rijedak slučaj strahovito ovisan o vanjskim okolnostima koje samo socijalno poduzetništvo u biti ne može kontrolirati.

U tom je smislu potrebno naglasiti dvije stvari. (1) Sam termin socijalno poduzetništvo čini se prilično nepriličnim pošto specifična funkcija o kojoj je riječ kada se stvari istjeraju na čistac nema velike veze sa poduzetništvom, izuzev eventualne konkretnе potrebe za spajanjem privatnog poduzetništva sa civilnim i javnim sektorom koja je jedna od mogućih uobličenja socijalnog poduzetništva, ali ne i njegova suština. Osim ako se poduzetništvo interpretira na predmetno inovativan način, što je kako smo vidjeli sasvim pogrešno. Ono *socijalno* izvor je još veće mistifikacije i zamagljivanja problema u svakome smislu. Ovdje se nećemo baviti beskorisnim pokušajima alternativnog imenovanja *čistog socijalnog poduzetništva* u odnosu na more onoga što se pod njim pretpostavlja. Nastaviti ćemo koristiti termin socijalno poduzetništvo imajući u vidu neodređenost značenja *ispod kišobrana* koji ima svoje realno uporište u praksi konkretnih aktera, ali i ovo usko određenje za koje se čini da je najsuvrsljija, jasna i distinkтивna definicija tog fenomena u najčišćem smislu. (2) Vrijednost i uspješnost te čiste, inovativne funkcije se, jasno, ne može mjeriti kvantitativnim (primjerice financijskim) kriterijima, ali se ne može ni procjenjivati s obzirom na nekakve više vrijednosti i socijalne svrhe. Njena je učinkovitost, u ovom čisto fokusiranom smislu, veća što je manje trvanje između suprotstavljenih logika javnog, civilnog i profitnog sektora u konkretnim slučajevima u kojima oni zbog različitih praktičnih razloga (o kojima će biti više riječi u drugom djelu, II) moraju funkcionirati zajedno. Socijalno poduzetništvo konkretan je izraz zatomljenja te napetosti. Ono ne traži da se nametnu neke nerentabilne vrijednosti, kao što ne predstavlja ni prost zahtjev za povećanjem rentabilnosti u proizvodnji javnih usluga (iako može znaciti i jedno i drugo, tj. uglavnom sa sobom povlači i te efekte) već inovativno razrješava postojeću napetost između različitih razina kroz subvencionirani angažman neovisnih aktera.

Nakon takvog izlaganja mnogočnosti širokog i labavog određenja socijalnog poduzetništva sa svojim najočitijim problemima i kako-tako uvjerljivog dolaska do njegovog uskog, čistog određenja možemo rekapitulirati dosadašnje izlaganje na nešto kritičniji način i obzirom na refleksije iz poglavlja o *privatnom* poduzetništvu.

Poduzetnička inovativnost u schumpeterijanskom smislu konkretne socijalne probleme ne rješava već ih, kao kreativna destrukcija, na mnogo načina i produbljuje. Schumpeterijanski poduzetnik nije usmijeren naprsto na zadovoljavanje postojećih već stvaranje novih potreba koje stare čine ekonomski neodrživima skupa sa korisnim radom i interesima koje stoje iza njih. Takva djelatnost dugoročno osigurava razvoj društvene proizvodnosti, ekonomski rast, ali kratkoročno predstavlja nasilje nad ustaljenim vrijednostima, potrebama i običajima. Njeno glavno sredstvo ekonomска je sloboda u svom najbezobzirnijem smislu – sloboda masakriranja konkurenциje kroz ukidanje njene rentabilnosti i realni ekonomski monopol iz kojeg proizlaze golemi ekstraprofiti. Olako prenošenje *logike poduzetništva* u *logiku socijalnog poduzetništva* kroz reinterpretiranje kreativne destrukcije u nekakvo *kreativno zadovoljenje socijalnih potreba* ne može biti gore negoli je. Dobro su poznate teze o tome kako će kreativna destrukcija vremenom postati destruktivna za logiku kapitala. To su, kako smo vidjeli, na različite načine tvrdili i tako različiti autori kao što su Marx i Schumpeter. No konkretni oblik tog okretanja kreativne destrukcije prema kapitalu i neupitnoj povjesnoj dominaciji ekomske sfere nad društvenim životom uvijek je potrebno cijeniti s obzirom na specifičnu argumentaciju i povjesne tendencije na kojoj se zasniva.

U kontekstu rasprava o socijalnom poduzetništvu u tom se smislu mnogo toga prepostavlja, a malošto uvjerljivo dokazuje. Umjesto razmatranja kontradiktornog odnosa između zahtjeva za održanjem profitnih stopa koje pokreću buržoasku ekonomiju, mogućnosti i specifičnih kvaliteta tehnoloških promjena, tehničke manipulacije ljudskim materijalom u svrhu maksimizacije opće produktivnosti i sa njom povezanih kulturnih promjena (koje legitimnost tih logika dovode u pitanje ili predstavljaju njihovo širenje) i nepredvidive političke dinamike tu se sva mudrost uglavnom svodi na isticanje nužne i prirodne potrebe za povezivanjem (prepostavljeno) tehnički i ekonomski učinkovitih sredstava sa socijalnim, (još dogmatski prepostavljenim) po sebi pravednim svrhama i nekakvim višim moralnim vrijednostima, te se takav zahtjev predstavlja kao socio-ekonomski inovacija. Takva se vizija nerijetko predstavlja kao *alternativa neoliberalnom modelu*, čija se racionalnost a priori, bez savjesne analize po definiciji dovodi u pitanje. Takvim se pristupom *neoliberalizam* (kako smo rekli – vrlo neodređen fenomen) kritizira na limitiran i neuvjerljiv, a vlastita stvar promovira na tipično tendenciozan način. O razumijevanju temeljnih kontradikcija kapitalističkog društva koje proizlaze iz kompleksnog, netransparentnog i disfunkcionalnog preplitanja tehničkog, ekonomskog i političkog fenomena u njegovim granicama da se niti ne govori.

U okvirima suvremenog *neoliberalnog* diskursa profit se nekritički postavlja

za temeljnu svrhu poduzetničke aktivnosti. Kao savršena mјera društvene korisnosti uzima se tržišna rentabilnost, a *kreativna destrukcija* usko veže sa svojom pojavom u okvirima kapitalističke racionalnosti zbog posebne veze sa proizvodnjom ekstraprofita. Korisnost poduzetničke inovacije potvrđuje se kroz financijsku rentabilnost, a njena predmetna osnova prepostavlja se dobrom po sebi. Socijalno poduzetništvo neovisno o logici kapitala u tom se smislu pokazuje nemoguće, ukoliko se značenje poduzetništva ne izmjeni do neprepoznatljivosti (čime bi se tvrdi buržoaski diskurs unatoč svojim manjkavostima mogao pokazati kao uvjerljivija opcija). Poduzetnička inovativnost neupitno se sastoji u pronalaženju novih, *nepredviđenih poslovnih prilika*. Socijalno poduzetnička inovativnost mogla bi biti pronalaženje *nepredviđenih poslovnih prilika sa socijalno blagotvornim učincima*. Takođe određenje liberalni diskurs sasvim je u stanju prihvatići, ali je ono, kako smo vidjeli, odviše usko i socijalno poduzetništvo pretvara u podvrstu onog klasičnog, a ne poseban fenomen. Značenje poduzetništva se stoga, u okvirima socijalnog poduzetništva mora odvojiti od zahtjeva za profitom i tržišnom rentabilnošću ukoliko se želi spasiti neovisnost fenomena. Time se njegova inovativnost shvaćena dosljedno duhu poduzetništva mora odrediti kao *pronalaženje novih poslovnih neprilika*. Pronalaženje inovativnih načina kako spiskati uložena sredstva. Što je, jasno, mnogo lakši zadatak za koji ne treba posebna umješnost – sredstva na raspolaganju svatko može uložiti, a da ih ne povrati na tisuće različitih neupitno *socijalno korisnih* načina.

Socijalno poduzetnička inovacija stoga ne može biti definirana poduzetnički. Da bi imala smisla ona se mora odrediti *predmetno*, u vezi sa svojim konkretnim inventivnim doprinosom, a ne inovativnošću kao njegovim kreativnim, neposredno korisnim i rentabilnim upošljavanjem. Ta predmetna inovacija može se zadržati u granicama tehničkog usavršavanja postojećeg društvenog sistema (što je realnija opcija), ili interpretirati alternativno, radikalno i utopijski. I jedna i druga varijanta ima svoju posebnu logiku i probleme, ali se daleko najgorom pokazuje njihova fuzija na koju se većina pobornika uglavnom odlučuje. Ta se tipično ideološka fuzija ne može pravdati i tolerirati ni u kakvom smislu kako zbog tehničkih tako i zbog političkih, ali čak i moralnih razloga. Sužavanje socijalnog poduzetništva na predmetnu inovaciju u funkciji povećanja efikasnosti svakako je legitimno, no to znači njegovo pokoravanje strogim tehničkim kriterijima koji, uz posebne probleme mjerljivosti, u sebi sadrže stari problem vlastite političke legitimnosti, i posebno održavaju netransparentnom općedruštvenu vezu između povećanja društvene proizvodnosti i ekonomskog interesa kapitala.⁴³ Alternativna, utopijska vizija boluje od svojih općepoznatih problema legitimnosti i uobičajenog podcjenjivanja važnosti tehničkog faktora. Ona u potpunoj suprotnosti sa tehnokratskom, redupcionističkom logikom umjesto deifikacije instrumentalne logike u pravilu ide za njenom radi-

43 Koja se inače, kako smo vidjeli, ne može kritizirati nego na općoj, sistemskoj i političkoj razini, dok se socijalno poduzetništvo po definiciji zadržava na razini posebnog djela sistema sa posebnom funkcijom (teorijski), te na razini konkretnog, izoliranog slučaja i problema praktično.

kalnom negacijom – posebno jer je uglavnom smatra nerazlučivom od interesa kapitala i eksploatacije. U detaljnije izlaganje njenih specifičnih problema ipak nećemo ulaziti. No, tek fuzija tih dvaju po sebi problematičnih logika nakaradno je rješenje u kojem se tendenciozno miješaju dobre želje i tehnički optimizam sa ekonomskim prosperitetom u ideološkom miksu koji je, kao što obično biva, jednako neodrživ u svjetlu iole mudrije razmatranja, jednako kao što biva fantastično privlačan na popularnoj razini.

Zadržimo se ovdje na najrealnijoj razini interpretacije socijalnog poduzetništva podređenoj svrsi povećanja efikasnosti sistema kojоj uglavnom tendiraju ozbiljnije rasprave i politički *mainstream*. Tu se, kao što smo rekli, postavlja pitanje mјerenja i vrednovanja doprinosa socijalno poduzetničkih inovacija u najširem smislu. Različita više ili manje uvjerljiva znanstvena istraživanja sa različitim metodologijama tu će učiniti bolji ili lošiji posao, pa stoga i služiti kao više ili manje iskoristiv orientir za djelovanje. No, ona nikada neće moći biti sasvim, pa možda ni približno precizna te će vrednovanje socijalno poduzetničkih inovacija uvjek ovisiti o buržoaskom političkom autoritetu ili volji vlasnika privatnog kapitala. Sama kreativnost upošljavanja sredstava koje socijalno poduzetništvo ima na raspolaganju tako će realno ovisiti prije svega o konkretnim zahtjevima, politikama i mogućnostima onih voljnih da svoj kapital ulože u više svrhe od općeg interesa (bilo samovoljno, bilo pod političkom prisilom u ovom ili onom obliku). Ti konkretni zahtjevi mogu varirati i biti vrednovani na različite načine u skladu sa trenutno prevladavajućim diskursima i aktualnim društveno-političkim konfliktima.⁴⁴ no granice tog općeg interesa bit će realne granice buržoaske racionalnosti. Što u biti znači kako će ovako određena logika socijalnog poduzetništva ostati prirodno podređena *kvaziobjektivnoj* logici kapitala. I to mnogo manje zbog *nasilnog održavanja postojećih vrijednosnih obrazaca*, a mnogo više zbog *realne nerazlučivosti tehničke svrhe povećanja društvene proizvodnosti od ekonomске svrhe uvećanja viška vrijednosti* bez artikuliranja alternativnog političkog programa sa realnim društvenim uporištem. Nemogućnost tog razlučivanja osigurava švercanje interesa kapitala kao ekonomskе katgorije kroz tehnički interes uvećanja društvene produktivnosti, ali i (što je čak i mnogo opasnije) švercanje interesa bezdušne tehničke racionalnosti kroz obećanja ekonomskih benefita članovima buržoaskog društva. Taj je spoj uvjek i bila tajna kapitalističke dominacije. Bez razlučivanja tih dvaju posebnih racionalnosti (ekonomski i tehnički) sasvim je nemoguće uspostaviti adekvatnu demokratsku kontrolu kako nad jednom tako i nad drugom, te ih podrediti živim društvenim potrebama.

No, takvo političko i revolucionarno rješenje, kako smo vidjeli, ne mora biti nužno ukoliko se konkretno pokaže da **same predmetne inovacije koje kapital po-**

44 Oni uglavnom u buržoaskim okolnostima nikada neće biti pod demokratskom kontrolom jer bi to značilo ukidanje privatnog vlasništva nad sredstvima socijalizirane proizvodnje uz uspostavu stroge podjele ekonomski vlasti između stroga tehničke, političke i individualno-preferenčijske razine. No to čak ovdje nije ni bitno, iako je potrebno imati na umu.

trebuje iznutra dekonstruiraju obilježja njegove dominacije. Predmetna inovacija, jasno, sama po sebi nije nužno vezana sa kapitalom ili buržoaskim poretkom, no iskoračivanje izvan njihovih okvira upravo se najjasnije pokazuje unošenjem pitanja kvalitete i intenziteta konkretnog rada iz perspektive slobode i interesa konkretnih aktera kao proizvođača u analizu čisto instrumentalnog, ekonomskog procesa. Moguće je da represivna i eksploracijska logika kapitala sama biva transformirana sa promjenom kvaliteta suvremene proizvodnje, sa konkretnim predmetnim inovacijama, da učinkovitost proizvodnje produktivnih inovacija zahtjeva realno oslobođenje rada od nasilne instrumentalizacije i tehničke klasifikacije kao preduvjeta uspostavljanja dominacije kapitala. No takvi, sasvim mogući, trendovi ni u kakvom smislu ne potrebuju socijalno poduzetništvo za koje smo rekli da zapravo predstavlja izoliranu i nerentabilnu investiciju kapitala. Upravo suprotno – oni bi pretpostavljali neposredno jedinstvo profita i emancipatornih kvalitativnih trendova čime bi se sama potreba za socijalnim poduzetništvom drastično umanjila (pošto bi problemi zbog kojih ono postoji bili rješavani spontano i na drugačije načine).

Njegov bi se smisao tu mogao interpretirati kao ekonomski nesigurne socijalne investicije koja ne donosi dobit na kratki rok, ali dugoročno povećava vjerojatnost revolucionarne predmetne inovacije i uopće ekonomskog razvoja. To je sasvim razborita pretpostavka uz koju je potrebno dodati dvije opaske čime se, realne mogućnosti socijalnog poduzetništva kao pokretača promjene realno dodatno ograničavaju. To je u prvom redu očigledna činjenica kako mogućnost investiranja u revolucionarne inovacije koje bi mogle promijeniti svijet direktno ovise o mogućnostima realizacije viška vrijednosti u konkretnim ekonomskim okvirima, koja pak direktno ovisi o uspješno realiziranim inovacijama na kratki i srednji rok, kao i, uzgred budi rečeno, o intenzitetu eksploracije rada u apsolutnom smislu. Pa onda i o političkim prioritetima koji ovise o mnogim faktorima, između ostalog i realnim ekonomskim preferencijama i sklonostima populacije kojima se, kao što znamo, kroz povijest već pokušalo manipulirati u korist viših svrha budućeg društva utemeljenoj na tehnološkim revolucionarima sa vrlo pogubnim posljedicama. Druga stvar je jednako očigledna činjenica da ta kratkoročno nerentabilna investicija u predmetne inovacije nipošto ne mora, nije i neće biti primarno fokusirana na nekakvo neovisno poduzetništvo, već će prvenstveno ići u velike znanstvene i tehnološke sustave koji zahtijevaju kontinuitet rada i golema sredstva, te se ni u kakvom smislu ne mogu smatrati poduzetničkim. Moguće je spekulirati o tome kako u realnim okolnostima imamo očito bujanje predmetnih inovacija u zadnjih nekoliko desetljeća čije su posljedice revolucionarne. To je, kako smo u više navrata naglasili, sasvim jasno⁴⁵ no tu se u pravilu, kako smo vidjeli, radi o poduzetničkim, vrlo utrživim inovacijama. Specifičnost socijalnog poduzetništva je upravo u tome da ima problema sa utrživošću,

45 Premda bi bilo pogubno previdjeti kako je veliki broj tih bombastičnih inovacija u biti ima mnogo veće potrošačke i kulturne efekte, te na žalost nije donio očekivanu revoluciju u društvenoj proizvodnosti.

pa se onda u njegovim okvirima konstantno vraća pitanje o njegovoj koristi i legitimnosti.

Ovako ili onako teško je vjerovati da će revolucionarne predmetne inovacije eksplodirati u okvirima socijalnog poduzetništva, kao što je jasno da to nitko u biti niti ne очekuje. Njegova je primjena mnogo ograničenija i prizemnija. Njegova je ključna namjena, u onom labavijem smislu, testiranje i nametanje predmetne inovacije koja povećava efikasnost sistema u točkama gdje se tržišni i javni sustavi pokazuju neučinkovitim, a civilni sektor pretjerano rastrošnim i nediscipliniranim. Spektar mogućih socijalno poduzetničkih poduhvata, sa svojim posebnim svrhama i načinima zadovoljavanja, vrlo je širok i prostire se u svim sferama ekonomije. Oko širine tih sfera uvijek će se pogađati ljevica i desnica; to pogađanje imati će svoju političku, tehničku i ekonomsku dimenziju, no to nije od presudne važnosti za socijalno poduzetništvo. Za (široko shvaćeno) socijalno poduzetništvo od presudne je važnosti unošenje predmetne inovacije u sferu socijalne proizvodnje bez obzira na njenu širinu. Ta inovacija mora imati revolucionarne efekte na povećanje proizvodnosti društva, posebno javnog i socijalnog sektora. Ukoliko tu funkciju ne izvršava, nema nikakvog smisla. Tako određena predmetna inovacija, kako smo vidjeli, još uvijek se teško može smatrati socijalno poduzetničkom inovacijom u najužem, najdistinkтивnijem smislu. Po čistom određenju socijalno poduzetničke funkcije nju je potrebno vezati isključivo za preklapajuće točke različitih sektora u kojima se pojavljuju problemi praktične realizacije tehnički izgledno učinkovitih fuzija.

Problemi tako određenog socijalnog poduzetništva nešto su specifičniji, ali je konačni ishod na koncu prilično sličan ishodima profitnog poduzetništva. Poduzetničke inovacije tamo su vezane za uspješnu komercijalizaciju predmetnih invencija. Ovdje pak uz inovativno razrješenje realnih napetosti između tržišne rentabilnosti, emigrantornih društvenih vrijednosti i zahtjeva za maksimalnom učinkovitosti sistema. Kao što suvremenim razvojem društva poduzetnička funkcija ima svoje alternative (korporativna ili neovisna) tako i socijalno poduzetnička ima svoje. Primjerice sveobuhvatno preuređenje sistema kojim bi takve napetosti bile nadiđene političkom inovacijom ili revolucionaran razvoj kapitalizma koji bi ih također ukinuo u trenutno postojećem obliku (recimo osiguravši opće blagostanje u tržišnim okvirima i široki prostor slobode za nesputane eksperimente u sferi civilnog društva). Poseban, praktično mnogo značajniji problem onaj je realne mogućnosti i sadržaja konkretnih kvalitativnih zahtjeva proizvodnje, tj. vrste traženih inovacija u okvirima specifičnih, kvaziobjektivnih zahtjeva kapitalističke socio-ekonomske strukture. U slučaju privatnog poduzetništva vidjeli smo kako mnogo toga ovisi kvaliteti najučinkovitijeg oblika konkretne proizvodnje i s tim povezanim mogućnostima ovladavanja kapitala nad živim radom. Ukoliko povećanje učinkovitosti proizvodnje, koja istovremeni znači i povećanje viška vrijednosti, realno zahtjeva više investicije u ljudski i socijalni kapital i (što je posebno važno) otvaranje većeg prostora slobode u okvirima i izvan samog proizvodnog procesa neupitno post-

ji realna tendencija ka razvoju emancipacije u okvirima kapitalizma. U tom se slučaju može reći kako samo komercijalno poduzetništvo socijalne probleme i napetosti rješava spontano, bez potrebe za posebnom socijalno-poduzetničkom djelatnošću.

Ukoliko pak nismo takve sreće i konkretni sadržaj suvremenih predmetnih inovacija nije tako jednoobrazno pozitivan, kako je teško očekivati tako neupitno optimističan ishod poduzetničke i predmetne inovacije koja sa njima dolaze, spontano će težiti stvaranju novih oblika eksploatacije konkretnih društvenih i ekonomskih aktera, uz sve ostale socijalne i političke probleme koji s tim dolaze, te će se napetosti s kojima se imaju hrvati politika s jedne, a socijalno poduzetništvo s druge strane nužno održati, a možda i povećavati. Politička intervencija i/ili socijalno poduzetništvo te će napetosti moći više ili manje učinkovito rješavati, ali ukoliko dode do tendencije njihovog povećanja neće ih moći razriješiti bez općeg preuređenja društvene i ekonomске strukture, tj *političke inovacije*. S druge strane, sama sredstva koja se javljaju kao konkretna rješenja tih napetosti, pa tako i socijalno poduzetništvo, sama su uvjetovana kvalitativnim obilježjima tehničkih mogućnosti sa kojima raspolažu. Mogućnost kreativnog rješenja društvenih napetosti ovisi o dostupnosti predmetnih inovacija s jedne, ali i količine dostupnih finansijskih sredstava s druge strane. Moglo bi se reći kako socijalno poduzetništvo, za razliku od komercijalnog mnogo manje ovisi o mogućnostima povećanja neposrednog učinka (pošto se radi o subvencioniranoj, ekonomski zaštićenoj djelatnosti), ali zato mnogo više i neposrednije ovisi o emancipatornim potencijalima predmetnih inovacija na raspolaganju (pošto će bez njih mnogo teže dokazati svoju legitimnost).

To je, kako smo vidjeli, isti faktor o kojem ovisi emancipatorni potencijal samog kapitalističkog društva. U njegovom podbačaju, koji se sasvim realno može očekivati, društvene, kulturne i političke kontradikcije povezane sa represivnim zahtjevima kvalitativnih obilježja proizvodnog procesa biti će održane, a potencijalno i intenzivirane. U boljem slučaju te će kontradikcije ostati, kao i eksploatacija, ali će barem rasti i profitna stopa. Pa će se onda apsolutno veća količina sredstava moći odvojiti za direktnu socijalnu intervenciju ili socijalno poduzetništvo. Socijalno poduzetništvo u tim se okolnostima suočava sa relativnom oskudnošću sredstava i punog rješavanja napetosti, ali može biti razmjerno učinkovito. Treća varijanta je ona u kojoj izostaju produktivne inovacije u cijelini, pa stoga proizvođenje relativnog viška vrijednosti postaje sve teže, te se sve više javljaju tendencije za povećanjem apsolutnog opterećenja prema radu. U toj varijanti (koja je realna mogućnost iz više razloga – strukturalnih, tehnoloških ili ekoloških) svako poduzetništvo postaje sve teže, materijal za rentabilne inovacije u tržišnom sektoru nestaje, a socijalno poduzetništvo osim jednakog izostanka materijala u tom smislu posebno se nalazi na udaru eksplozije socijalnih napetosti s kojima se ne može nositi. U svakom se slučaju čini kako je sudbina klasičnog i socijalnog poduzetništva usko povezana. Bez prevelikog upuštanja u spekulacije o aktualnoj povijesnoj, društvenoj i ekonomskoj situaciji u kojoj se nalazimo, čini se kako smo negdje u sredini, sa primjetnim naznakama krize i usporavanja, ali i velikih, prije svega tehnoloških, očekivanja o kojima je teško donijeti konačan sud (iako se razumnim čini umjereni skepticizam).

II

Time smo dovoljno jasno odredili značenje socijalnog poduzetništva, te na njega bacili kritički pogled s obzirom na prethodnu diskusiju o poduzetništvu. U nastavku ćemo se posvetiti stvarima koje smo u tom izlagaju stavili po strani i odgodili. Tu se prije svega radi o konkretnom postavljanju pitanja o aktualnim društvenim i povijesnim poticajima iz kojih socijalno poduzetništvo proizlazi, te konkretnije raspraviti o ishodima koji se od njega očekuju.

Na samom početku prilično je bitno naglasiti kako postoje značajne razlike u poticajima na socijalno poduzetništvo, s kojima se onda jasno poklapaju i razlike u poimanju, između Sjedinjenih država i Evrope. To je razumljivo s obzirom na sasvim različite političke kulture i tradicije, kao i umnogome nepomirljive (institucionalne i vaninstitucionalne) obrasce rješavanja društvenih problema i njihovog dominantnog razumijevanja. U kontekstu liberalne Amerike socijalno se poduzetništvo čita sa interpretativnim naglaskom na *poduzetništvu*, dok se u evropskom kontekstu naglašava njegova *socijalna dimenzija i misija*. U američkom slučaju inovativnost socijalnog poduzetništva prije se veže za unošenje, realno ili navodno učinkovite logike slobodnog tržišta u javni i civilni sektor, osiguranje veće razine finansijske neovisnosti proizvodnje socijalnih usluga, ali i trendove usvajanja socijalno odgovornih svrha od strane privatnog biznisa. U evropskom slučaju mnogo važnijom se pokazuje socijalna strana i to u smislu servisiranja tržišno nerentabilnih društvenih potreba sa višom etičkom ili političkom legitimacijom, te djelovanje na ispravljanju disfunkcionalnosti koje na kratki ili duži rok generira logika slobodnog tržišta. U tom je smislu jako važno naglasiti ono što radikalno ljevičarski kritičari često ističu u sektaškom, neuvjerljivom obliku, a nešto umjerenije, jednako tendenciozne lijeve opcije u potpunosti previđaju stajući uz minimalan socijalni program i tekovine evropske socijalno osjetljive kulture. Naime – činjenicu da se tu ne radi o nekakvom nepomirljivom sukobu svjetova, već o *svađi unutar obitelji*.⁴⁶ Konkurenčkim nastojanjima da se na što funkcionalniji način ostvare temeljne svrhe buržoaskog društva (prije svega proizvodnju/realizaciju relativnog viška vrijednosti bez kojeg nema održivog rasta profitnih stopa) i s tim usko povezani razvoj društvene proizvodnosti (koja je pod uvjetom da se podudara sa transparentnim, politički posredovanim, demokratskim interesima legitimna i izvan njegovih granica). Evropa je, kako je poznato, sredinom dvadesetog stoljeća imala određene utopijske iluzije o mogućnostima vođenja nekakve alternativne, socijalističke politike koja bi više socijalne svrhe nametnula kapitalističkom društvu. Te su naivne iluzije, sa svojom materijalnom bazom državne kontrole nad ekonomskim procesom, razmjerno brzo doživjele svoju propast o kojoj je u drugom djelu bilo više riječi. Svakako od pada Berlinskog zida, a realno i prije,

46 Kako što su nekoć ispravno govorili liberalni kritičari socijalizma za različite unutar socijalističke sukobe.

stvari su sjele na svoje mjesto, a ljevičarske iluzije potisnute su iz političke u neovisnu sferu, civilno društvo, gdje i danas životare. Pokušavaju djelovati koristeći svaku priliku, nastaviti borbu prvenstveno u kulturnoj sferi, ali i kroz socioekonomske oblike poput socijalnog poduzetništva. Na mnogo načina doprinoseći mistifikaciji zbiljskog značenja tog fenomena (u čemu im doduše pomažu i politika, i kapital, i akademska zajednica).

Ovdje nas prvenstveno, iz političkih razloga, prije svega interesira društvena i politička zbilja onakva *kakva jest*.⁴⁷ Zbog toga ćemo se u raspravi o konkretnim izvorima socijalnog poduzetništva u aktualnim okolnostima nastojati ponašati krajne trezveno (pa samim time najbolje lobirati za političku perspektivu koja nam to omogućuje).

U literaturi se često, svakako s pravom, govori o dva ključna faktora iz kojih proizlazi potreba za preklapanjem sektora, pa stoga i socijalnim poduzetništvom. To su **kriza države blagostanja i povećanje kompetitivnosti u okvirima trećeg sektora**. Tome je svakako potrebno pridodati i ponegdje primjetnu **tendenciju unutar privatnog sektora za socijalno odgovornim poslovanjem** kao sredstvom za osiguranje dugoročnog uspjeha i rasta. Prva i druga proizlaze iz sve veće oskudnosti sredstava na raspolaganju za socijalne svrhe, dok treća proizlazi iz sve veće akumulacije privatnog kapitala koja si stoga može priuštiti ciljanu socijalizaciju (bilo u marketinške svrhe, bilo iz etičkih nagnuća pojedinih aktera, bilo iz svijesti o potrebama ulaganja u budućnost u okvirima širim od pojedinačne firme). Od tih faktora treći je zapravo najmanje važan pošto se tu socijalno poduzetništvo često javlja kao dio korporativnog poslovanja, a sredstava koja privatni kapital plasira u *tržišno nerentabilne svrhe* ne potrebuju drugu legitimaciju osim neposredne volje i interesa privatnih vlasnika. Sa prvim je dvama tendencijama socijalno poduzetništvo kao distinkтивan fenomen povezano mnogo užom vezom. Iz krize države blagostanja i mogućnosti političkog upravljanja ekonomskim procesima proizlazi živa potreba za pronalaskom alternativnih rješenja koje će moći efikasnije iskoristiti sve oskudnija sredstva za javnu potrošnju, kao i stvoriti nove, slobodnom tržištu alternativne oblike društvene organizacije koji bi neposrednije u obzir uzimali opći i dugoročni interes, a smanjili fokus na kratkoročnoj realizaciji profita. To su zadaci koji se još uvijek neizbjježno stavljaju pred buržoasku državu, i naročito danas sve važnije nadnacionalne institucije.⁴⁸ Ti će zadaci ostati sve do trenutka u kojem se taj utopijski, emancipatorni karakter slobodnog tržišta u nekom smislu konačno i neupitno ne potvrdi (u što je, u najmanju ruku, potrebno sumnjati). Socijalno poduzetništvo tu se pojavljuje kao jedan od perspektivnih instrumenata. S druge strane unutarnja veza

⁴⁷ Uz svo razumijevanje da to *kako nešto jest* nužno predstavlja jedan konstrukt – no tim se samo traži veća razina rada na uvjerljivosti koju je nemoguće proizvesti na tendenciozan način.

⁴⁸ Koje će svakoga dana sve više dobivati na važnosti i čija se demokratska nadopuna hitno traži. Što predstavlja poseban politički problem i jedan od ključnih razloga zbog kojeg je kolektivni politički angažman nezamjenjiv.

dinamike civilnog sektora i socijalnog poduzetništva još je jasnija i neupitnija. Relativna oskudnost financija prouzrokovana manjkom fondova na raspolaganju u kombinaciji sa golemlim povećanjem konkurenциje⁴⁹ u okvirima civilnog sektora nužno vuče potrebu za povećanjem učinkovitosti i finansijske samodrživosti kao ključnog uvjeta pribavljanja sredstava i ostvarenja svoje ciljane svrhe.

Osvrnimo se najprije na probleme države blagostanja i općenito državne intervencije. Posebno je važno istaknuti razliku između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju. Kriza države blagostanja i političkog upravljanja ekonomijom postoji jedino u razvijenim zapadnim zemljama koje su si takav luksuz u prošlosti uopće mogle priuštiti. Stoga se i socijalno poduzetništvo u njihovim okvirima javlja kao prilog za rješavanje te krize. Ekonomski nerazvijene zemlje, izuzev socijalističkih režima koji predstavljaju poseban slučaj (o kojem je bilo riječi i danas su uglavnom više manje integrirani u razvijeni svijet), nikada ni nisu imale takav luksuz pa se u njihovim okvirima potreba za socijalnim poduzetništvom javlja iz sasvim drugačijih razloga. Prije svega iz problema pokretanja funkcionalnog ekonomskog razvoja na slobodnotržišnim osnovama (kako u čisto finansijskom, tako i mnogo više tehničkom i socijalnom smislu), neučinkovitosti državne intervencije u tu svrhu (kako zbog same nerazvijenosti političkih institucija tako i zbog slabljenja državne moći u uvjetima globalizacije i uskog integriranja svjetske ekonomije), ali i neučinkovitosti oko toga angažiranih neovisnih organizacija. U tom je smislu osobito važno primijetiti kako se mnogi poticaji na socijalno poduzetništvo tipični za nerazvijene zemlje često javljaju i u okvirima razvijenih ekonomija (posebno onih postsocijalističkih). Nepremostiva razlika mnogo je vidljivija u odsutnosti krize države blagostanja u svijetu gdje nikada nije ni postojala. Ta se okolnost u okvirima kapitalizma ne pokazuje samo kao problem, već i kao komparativna prednost nerazvijenih. Zbog toga se one i pokazuju sve konkurentnije u okvirima globalizirane ekonomije, pa se u tom smislu sve više otvara i ostvaruje realna mogućnost ekonomskog razvoja na čistoj kapitalističkoj osnovi uslijed sve većeg prebacivanja ekonomske aktivnosti na periferiju. Čime se povratno otežava održanje socijalnih privilegija u visokorazvijenim zemljama. Širu raspravu o toj dinamici ostavimo za neku drugu prigodu i zadržimo se na opservaciji kako uspješnim ekonomskim rastom nerazvijenih zemalja na tržišnoj ili državnokapitalističkoj osnovi poticaji na socijalno poduzetništvo u njihovim okvirima moraju slabjeti, dok je za očekivati da će upravo takav razvoj doprinositi njihovom jačanju u okvirima ekonomski razvijenog svijeta.

Ostavimo po strani i Ameriku kao staru tvrđavu liberalizma⁵⁰ i nerazvijeni svi-

49 Kada govorimo o konkurenциji mislimo prije svega na konkurenčiju različitih aktera u borbi za izvore financiranja. Direktna borba za tržište u iznimnim slučajevima može biti prisutna, ali je od daleko manje važnosti.

50 U kojoj također nije izražena kriza države blagostanja jer je ni tamo, iz sasvim oprečnih razloga, tj. blagostanja generiranog na čisto tržišnoj osnovi, također nikada nije bilo, iako bi i

jet kao njegovu (u ovom posebno aspektu količine ukupnih socijalnih izdataka) novu utvrdu (iz sasvim različitih razloga – bijede kao komparativne prednosti) – u kojima su socijalno poduzetnički pritisci mnogo uži i manji.⁵¹ Usmjerimo se na probleme evropske socijalne države. U literaturi se govori o zamjeni *welfare state-a* sa *welfare mixom*. Što će reći mješovitim sistemom osiguranja ostvarene razine socijalnih prava čije se ukidanje pokazuje politički problematičnim, a možda i dugoročno disfunkcionalnim u socio-ekonomskom smislu. Ključna riječ postaje *podjela odgovornosti između javnih vlasti, privatnih profitnih servisa i organizacija iz trećeg sektora*.⁵² Tu se ne radi samo o mogućnosti već o materijalnoj zbilji na kojoj se već dosta dugo radi u okvirima Evropske unije i pojedinih država koje je sačinjavaju. Rasprava o empirijskim obilježjima i posljedicama takvog modela ovdje nas se same po sebi ne tiču. Tiču nas se dvije druge stvari. Prva je činjenica da se primjenom novog modela, ma kako u teoriji bio dobar, konkretni društveni problemi ne mogu riješiti već tek rekontekstualizirati. Stvoriti novi okviri za konfliktno pogadanje oko društvenih interesa i političku borbu koja se nipošto ne može zadržati u njegovim granicama. Druga stvar, sa kojom se ovdje moramo pozabaviti, tiče se tehničkih i uže ekonomskih potencijala socijalnog poduzetništva u okvirima *welfare mixa*.

Sve izraženija potreba za formalno-pravnim definiranjem socijalnog poduzetništva, kao i bujanje njegove ideologije i popularne privlačnosti svakako govore kako je njegovo mjesto sasvim rezervirano i neupitno. Ono je možda i najkarakterističniji izraz *welfare mixa* pošto se u okvirima socijalnog poduzetništva odgovornost dijeli kroz neposredno sjedinjavanje profitnog, javnog i civilnog sektora u različitim kombinacijama u samim konkretnim aktivnostima na terenu. Za prikaz konkretnih karakteristika socijalnopoduzetničkih poduhvata na evropskoj razini u literaturi se često koriste rezultati istraživanja EMES-a.⁵³ Umjesto za određivanje značenja fenomena, kako se obično koristi, nama se to istraživanje pokazuje mnogo vrednijim kako bi se razabrao način na koji institucije i znanstvenici percipiraju njegov doprinos. Iz čega je najbolje vidljivo što od socijalnog poduzetništva očekuju tehnokrati i političke elite, pa

tamo bilo pogrešno previdjeti progresivističke tendencije kroz dvadeseto stoljeće koje puževim korakom i dalje napreduju (recimo i u politici današnjeg predsjednika).

51 Poseban je slučaj ogroman dio nerazvijenih zemalja u kojem logika kapitala, iz različitih razloga, i dalje ne može profunkcionirati na najbolji način. O tome ćemo nešto kasnije govoriti. Za sada samo napomenimo kako je i u tom smislu jasno da socijalno poduzetništvo nije prva opcija za rješavanje takvih problema. Mnogo se atraktivnijom pokazuje kombinacija novog etatizma/intervencionizma sa nekakvim neosocijalističkim populizmom i kontroliranim razvojem kapitalističkih pretpostavki. Trend posebno vidljiv u Južnoj Americi i iako u široj perspektivi izrazito štetan, na neki način perspektivan.

52 Vidjeti recimo Jacques Defourny, Concepts and realities of social enterprise: a European perspective. (u: *Handbook of research...*)

53 Ibid str. 67, Vincetić str. 260.

stoga i kakva su obilježja i problemi konkretnih poticaja na njega. Rezultati spomenutog istraživanja razvrstani su dvije skupine indikatora. Prva se odnosi na ekonomsku, druga na socijalnu sferu.

Ekonomski doprinosi socijalnih poduzetnika promatrani su na četiri razine: **1) doprinos kontinuirane proizvodnje dobara i usluga** (za razliku od lobističkih ili aktivnosti usmjerenih na raspodjelu proizvedenih dobara; suprotno *kampanjskoj aktivnosti* uobičajenoj za civilni sektor); **2) samoinicijativnost i visoka razina autonomije** (za razliku od javnih struktura organiziranih po inertnim birokratskim načelima); **3) održavanje ekonomskog rizika** (kao poticaja na budnost, angažman, sa mogućom nagradom u obliku profita, ponovo za razliku od zaštićene, inertne strukture stare socijalne države); **4) minimizacija plaćenog rada** (kao održavanja neprofitne/aktivističke logike u kojoj se velik dio rada dobiva besplatno, protivno logikama kako tržišnog tako i javnog angažmana).

Iz priloženog sasvim je lako razabratи razloge zbog kojih se preklapanje sektora i socijalno poduzetništvo pokazuju racionalni sa stanovišta maksimizacije učinkovitosti zadovoljenja postojećih socijalnih svrha, tj. osiguranja realizacije dosegnutih socijalnih prava. Civilni sektor se sa **(1) neposrednije uvlači u sferu društvene proizvodnje**, dok se pod **(2), (3) i (4) predstavlja jasna alternativa neučinkovitosti dosadašnjih oblika zadovoljavanja socijalnih potreba**. Pri tome se uglavnom uvoze rješenja iz tržišnog sektora, ali se nastoje zadržati i specifične pozitivne karakteristike onog neprofitnog [(4), pa i (2)]. Prilično je jasno kako takva izmjena predstavlja funkcionalni napredak sa stanovišta tehničke racionalnosti, ali i da se pri tome fokus stavlja na efikasnost u okvirima jednog uskog sektora, a manje pozornosti posvećuje pitanju učinkovitosti društvenog sistema u cjelini (bilo u statičnim okolnostima bilo dugoročno, s obzirom na kvalitativne promjene ekonomske i proizvodne strukture u cjelini).

Drugi se dio više hvata u koštac sa tom, općom razinom i širim, dugoročnijim *benefitima*. I to sa mnogo nejasnjim, upitnjim prikazom negoli je slučaj u izlaganju onih ekonomskih. Tu se navodi: **1) ciljana usmjerenošć na interes zajednice u cjelini ili nekog njenog posebno potrebitog djela** (što je apstraktno, isprazno određenje koje kao smo već vidjeli malošto znači); **2) samoinicijativnost kao izraz samoostvarenja aktera i njihove aktivne participacije na ostvarenju vlastitih interesa neobuhvativih privatnom logikom** (umnogome promašena karakteristika ako se uzme u obzir kako se motivacija socijalnih poduzetnika potiče profesionalizacijom, a angažman za samorealizacijom postoji i u drugim sferama, te se ne može smatrati karakterističnim za socijalno poduzetništvo); **3) razdvajanje procesa odlučivanja i vlasništva kapitala – unutarnja demokratizacija poduzeća** (što je moguć, nipošto nužan, doprinos čija je korisnost daleko od samorazumljive, te se opet nipošto ne radi o doprinosu karakterističnom za socijalno poduzetništvo); **4) veći utjecaj korisnika usluga, posebno na lokalnoj razini, na oblik i sadržaj djelatnosti poduzeća** (kao suprotnost nesenzibilnosti velikih javnih i nezainteresiranih privatnih aktera za konkretan glas specifičnih potreba *stvarnih ljudi*).

di. To je svakako vrijedan doprinos, iako ostaje upitno koliko socijalno poduzetništvo može pripomoći toj svrsi, kao što je sasvim neupitno da lokalna *ovdje i sada* participacija predstavlja tek utjecaj na manje važne i periferne, uglavnom čisto preferencijske stvari); 5) **ograničeno prisvajanje profita** (što se naglašava kao promicanje pravednosti i težnja za destimulacijom aktivnosti usmjerenih na maskimiziranje profita. Ta je točka možda i najsmješnija kada se uzme u obzir sa socijalno poduzetnički poduhvati, dok su to što jesu, nisu u stanju poslovati na pozitivnoj nuli, a kamoli još i ostvariti profit na čisto tržišnoj osnovi. Ograničenje distribucije profita nije nekakvo *inovativno načelo*, već nužan uvjet pošto profiti ne postoje, tj. djelatnost je subvencionirana. U tom smislu vrlo je upitna legitimnost i **svake isplaćene plaće u okvirima socijalnog poduzetništva** – kako sa buržoaskog, tako i sa dosljedno egalitarnog stanovišta – a kamoli još da socijalni poduzetnici prisvajaju i nekakve *subvencionirane profite*. Iako se u zbilji upravo to događa jer se profitni motiv sa socijalnim poduzetništvom ne briše, već upravo uvođi u priču što je jedan od elemenata preklapanja sektora, pa se i u ovoj točki govori o **ograničavanju** prisvajanja profita.

Takvo određivanje socijalnih koristi očito se umnogome poklapa sa *novim vrstama društvenih potreba* na koje su stari javni i privatni sustavi, pa čak i neovisni oblici djelovanja, nedovoljno senzibilni. Sam način na koji se te potrebe prezentiraju, uzimaju legitimnima i povezuju sa socijalnim poduzetništvom vrlo je problematičan. Već smo i prije vidjeli kako se stavljanjem težišta na *supstancialne, a ne tehničke svrhe* u raspravama o socijalnom poduzetništvu uglavnom upada duboko u mulj ideologije i neodređenosti. Zbog toga moramo još jednom, sasvim jasno sumirati probleme prethodnog nabranjanja.

Problemi sa fantomskim, **neodređenim dobrobitima zajednice** (1) toliko su očiti da je o njima nepotrebno ponovo govoriti – iako se njih do kraja nećemo otarasiti. **Samoinicijativa kao samorealizacija** (2) utoliko je nesporna *ukoliko je* autentična, ali je jasno kako ona nije specifična karakteristika socijalnog poduzetništva. Upravo suprotno – njegova je distinkтивna karakteristika mnogo prije *profesionalizacija društveno korisne aktivnosti*. **Odvajanje procesa odlučivanja od vlasništva (faktično neka vrsta radničkog samoupravljanja)** (3) i **širenje participativnog utjecaja klijenata na politiku poduzeća** (4) u biti se nastavljaju jedno na drugo i kao takvi uglavnom su smiješni. Pitanje organiziranja odlučivanja unutar socijalnog poduzeća od sekundarne je važnosti i u biti predstavlja čisto tehničko pitanje. Potpuna je iluzija kako u privatnim korporacijama i poduzećima vlasnik ima monopol na odlučivanje, kao što je još bedastija pretpostavka da socijalna poduzeća, nekakve zadruge i slično mogu ignorirati *tehniku zakonitost optimalnog oblika organizacije odlučivanja*. Kakav je najbolji oblik unutarnje organizacije i odlučivanja potrebno je donijeti s obzirom na konkretne zahtjeve učinkovitosti, a ne nekakve apstraktne vrijednosne preferencije (samoupravljanje, zadružarstvo i slične bedastoće). Uvijek je moguće **samoupravljanje politički nametnuti kao temeljnu društvenu vrijednost i najvažniju ljudsku potrebu**. Takvo smo iskustvo imali u okvirima

našeg samoupravnog socijalizma i ono nam najbolje pokazuje o kako se jadnom, ne-realnom konceptu radi – čak ako i zanemarimo neprihvatljivost i disfunkcionalnost nedemokratskog oktiroiranja bilo kakve više svrhe. Samoupravljanje u okvirima *radne* ili *kolektivno poduzetničke organizacije*⁵⁴ predstavlja jednu od najmanje legitimnih, najbesmislenijih svrha **pod uvjetom** da se ne poklapa sa najučinkovitijim oblikom organizacije proizvodnog procesa. Ukoliko je ono uistinu najučinkovitiji oblik organizacije nikavog problema nema, tj. taj se oblik organizacije može usvojiti, kao što ga i usvajaju i privatna poduzeća kad god se takvo što pokaže.⁵⁵ Tu je jedino potrebno i sasvim smisleno napomenuti kako je otvorena mogućnost da bi radnici, kada bi mogli birati možda i radije izabrali manje bogatstva, manje prihode pod uvjetom da **ne moraju** sudjelovati u samoupravljanju na radnom mjestu, dok kapital nikada takvo nešto ne bi mogao željeti pošto bi se pod prepostavkom da je samoupravljanje tehnički racionalno ono postavljalo kao nužan, objektivan zahtjev maksimiziranja društvene proizvodnosti i proizvodnje relativnog viška vrijednosti. Tada bi konkretni sudionik u proizvodnji umjesto diktatu *poslovoda* na radnom mjestu bio potlačen mnogo gorim diktatima samoupravljanja u kojima sam participira (što se možda upravo i događa, naročito u okvirima poduzeća usmjerenim na proizvodnju inovacija gdje alternativni organizacioni modeli imaju najviše smisla).

No, vratimo se na temu i kažimo još par riječi o **povećanju participacije korisnika u određenju sadržaja djelatnosti poduzeća** (4). Tu je stvar nešto smislenija, ali i dalje prilično problematična. Povećanje slobode korisnika u određivanju kvalitete dobara i usluga koje dobiva neupitno je vrijedna stvar. Danas su takvi trendovi, sasvim olakšani tehnološkim inovacijama, sveprisutni u okvirima privatnog sektora. Tu svaki potrošač robe ima sve veću mogućnost u biranju njenih svojstava – pa tako i kupac radne snage sve više nastoji neposredno utjecati na njena svojstva i osobine (iako je u slučaju te posebne robe utjecaj na njenu kvalitetu od uvijek bio vrlo izražen, kako smo vidjeli i dominantan). Važno je pitanje koje se stoga postavlja ono po čemu baš socijalno poduzetnička forma specijalno uvećava mogućnost utjecaja korisnika na dobra koja dobiva? To se tek mora konkretno empirijski istražiti iako se čini kako o posebnim kvalitetama socijalnog poduzetništva u tom smislu moramo biti skeptični zbog toga što je takav trend mnogo širi i obuhvatniji. No, tu je također jako važno primijetiti kako se utjecaj korisnika i zajednica prvenstveno tiče karakteristika dobivenih dobra i usluga, a tek sekundarno kvalitete proizvodnog procesa i korištenih sredstava. Tu je posebno važno naglasiti kako se **participacija u određivanju karakteristika proizvodnog procesa ne može izvršiti neposredno i lokalno, bez političkog posredovanja** kao ključnog mo-

54 Po danas prevladavajućem diskursu ovo drugo mnogo bolje zvuči zbog čega se valja malo radikalniji ljevičari posebno ponose svojim nastavkom korištenja starinskih termina kao kakvim revolucionarnim činom. Dječja posla.

55 Javna možda nešto manje zbog svoje birokratske strukture i inertnosti, ali se i u njihovim okvirima pod tim uvjetima mogu primijeniti isti organizacijski principi.

menta u toj priči. A to je već razina za koju se svako poduzetništvo, pa tako i socijalno, po svojoj prirodi pokazuje nesenzibilno.

U slučaju ograničenja distribucije profita (5) kako smo rekli stvar je jasna.

Možda bi samo bilo prigodno dodati kako je subvencioniranje profita javnim sredstvima razumljivo u disfunkcionalnim okvirima stare intervencionističke i socijalističke logike koje se mnogi i danas sa sjetom prisjećaju. Pa čak i bore za nju. Ideologija socijalnog poduzetništva u tom je smislu svakako progresivna i funkcionalnija pošto iz čisto liberalnih nagnuća nastoji smanjiti subvencionirane profite koliko je god to moguće. No to nije preveliko postignuće sa kojim bi se trebalo hvaliti, a kamoli ga proglašavati nekakvim udarom na *logiku kapitala*.

Time smo došli do točke kada je izlaganje o realnim poticajima na socijalno poduzetništvo u okvirima krize države blagostanja i stvaranja alternativnog rješenja kao *welfare mixa* potrebno sumirati. Iz ekonomski izloženih doprinosa socijalnog poduzetništva da se razabradi kako *preklapanje sektora* u mnogim slučajevima doprinosi unošenju veće efikasnosti i rentabilnosti u javni i civilni sektor; kako istovremeno održava kontinuitet proizvodnje javnih dobara i usluga, a održavanjem aktivističke i neformalne proizvodnje i motivacije dodatno doprinosi uštedama i povećanju produktivnosti proizvodnje čak i u odnosu na tržišnu logiku. To su sve redom gorući zahtjevi koji se podudaraju sa trenutnim problemima socijalne države koji traže povećanje efikasnosti u proizvodnji socijalnih usluga i dobara. S druge strane doprinos obogaćenju, širenju i produbljivanju tih socijalnih svrha pokazuje se vrlo tankim i ograničenim. Ipak iz tog nabranjanja jasno se nazire realno pojavljivanje novih socijalnih zahtjeva, bitno različitih, premda još uvijek nedovoljno jasno artikuliranih, naročito u odnosu na širi ekonomski i politički kontekst. Pogrešno bi bilo ignorirati kako se uistinu sve više pojavljuju alternativni zahtjevi za širenjem i razvojem socijalnih dobara, a ne samo njihovim konzerviranjem na postojećoj razini i u postojećem obliku. Upravo zbog toga je nužna jasna, deideologizirana, politička i socijalna artikulacija takvih interesa koja se, kako smo vidjeli, diskursom socijalnog poduzetništva otežava i onemogućuje (pošto njihovo ostvarenje u biti nije moguće u tim okvirima i bez političkih inovacija).

Na kraju bi trebali reći još par stvari o dugoročnim i sveobuhvatnim tehničkim i ekonomskim poticajima prema socijalnom poduzetništву koji se ne navode kroz otkrivanje neposrednjih ekonomskih doprinosa socijalnog poduzetništva u ovom istraživanju. Ta razina poticaja vrlo je važna no nju ćemo pokušati obuhvatiti kada u nastavku budemo govorili o različitim ishodima socijalnog poduzetništva.

Slijedeća stvar na koju se potrebno osvrnuti su poticaji proizašli iz civilnog sektora, sa posebnim naglaskom na povećanje konkurenčije u njegovim okvirima i sve veću relativnu oskudnost sredstava na raspolaganju. Povećanje takve konkurenčije bez obzira

na njene razloge – bilo zbog činjenice da sve veći broj mlađih nezaposlenih i beskorisnih visokoobrazovanih vucibatina na taj način žele doći do lake zarade, bilo zbog povećanja *prosvijetljene* motiviranosti za zadovoljenje vrijednih društvenih, nerentabilnih svrha, bilo zbog postepenog smanjivanja sredstava na raspolaganju – dakle bez obzira na razloge zbog kojih se konkurenca povećava sasvim je jasno da taj trend postoji. Zbog toga se, sasvim razumljivo, javlja zahtjev za povećanjem učinkovitosti, specijalizacijom i usvajanjem provjerjenih metoda pretežno iz privatnog sektora, kao što se povećava zahtjev za stvarnom inovativnošću kao uvjetom legitimacije vlastite aktivnosti (pošto se dobrom željama i utopijama svatko može razbacivati). Kroz specifičnu prirodu tih poticaja ponovo se očituje besramnost ideoloških konstrukcija kako je *stvaranje profita i vrijednosti* (pod čime se misli povrata/uvećanja investicije i utrživog korisnog proizvoda) postalo sredstvo posebnih, neovisnih, vrhovnih vanekonomskih svrha koje se socijalnim poduzetništvom stavljuju na prvo mjesto. Stvar je gotovo suprotna: ne samo da su neposredno ekonomske svrhe u svom prostom smislu poželjni ciljevi bez kojeg ostvarenje posebnih socijalnih svrha стоји na klimavim nogama (što je posebno jasno u liberalnijim varijantama koje u biti dominiraju čak i politikom Evropske unije, a kamoli tek Sjedinjenih Država) već **sama logika maksimizacije učinka u ostvarenju tih po-sebi-vrijednih, sasvim raznolikih svrha stvara svojevrsnu osamostaljenu logiku socijalno investiranog kapitala**. Način zadovoljenja posebnih socijalnih potreba realno sve više prestaje biti određen slobodnom voljom ili preferencijom različitih aktera, te se objektivizira kroz nužno uvjetovanje učinkovitosti, *proizvodnošću rada na opće dobro*. Na mjesto neovisnih aktera u okvirima civilnog društva sve više nužno dolaze socijalni poduzetnici koji postaju *profesionalci zadovoljavanja socijalnih potreba*, čija aktivnost po logici stvari sve više prestaje biti autentično samostvarenje i postaje profesija, ali se istovremeno pretvara u transmisiju volje visokih tehnokratskih autoriteta koji zbog kontrole nad sredstvima predstavljaju zbiljske suverene u cijelom procesu.

Zanemarimo li za čas taj transmisijsko tehnokratski aspekt, ostaje očito pitanje zbog čega bi se socijalno poduzetnička djelatnost trebala limitirati; primjerice hendike-pirati ograničavanjem vlastitog *profita*? Ako su neprofitni akteri sve više prisiljeni da se profesionaliziraju, specijaliziraju i podređuju svoje djelatnosti vanjskim diktatima, zašto se za uzvrat ne bi mogla tražiti posebna nagrada za svoj doprinos? Iz tog pitanja proizlazi problem *poštene naknade* za socijalno poduzetnički doprinos. U idealnom slučaju socijalno poduzetništvo prirodno prerasta u ono tržišno, uspješno i profitabilno. No ta vizija u biti optimistično prepostavlja postepeni razvoj utrživosti velike većine socijalnih svrha, u što iz više razloga, od kojih smo neke i naveli treba sumnjati. Osim toga: time se ne poriče kako je bitna karakteristika socijalnog poduzetništva, ukoliko je to što je, upravo to da nije u stanju proizvesti profit, tj. što ne mogu poslovati rentabilno u slobodno tržišnim okolnostima. Čime se korisnost tog i takvog rada za društvo s jedne strane izvodi iz (zanemarimo kako i od kojeg autoriteta) specifičnom korisnošću te svrhe, no također i po **pokoravanju prosječnom društvenom zahtjevu prema radu i pokoravanju pravilu maksimalne moguće produktivnosti**. Što osim socijalne (same

po sebi uvijek upitne) korisnosti kao nužnu, u biti najnužniju svrhu postavlja i maksimizaciju efikasnosti pri ostvarenju svojih svrha. Čime se sami socijalni poduzetnici i njihovi zaposlenici iz kategorije potencijalno privilegiranog kruga, stavlja u poziciju ugroženih aktera jednakih svim ostalim učesnicima u društvenoj proizvodnji. To je svakako jako pohvalan trend sa stanovišta liberalne ili egalitarne, socijalističke teorije pravednosti, koji je vjerujem potrebno pozdraviti u svim svojim aspektima – političkom, ekonomskom, tehničkom i kulturnom.

Međutim – tu imamo i druge specifične promjene. Zbog intenzivirane konkurenциje u okvirima civilnog društva na mjesto tržišnog pritiska za maksimizacijom učinkovitosti i razmjerno transparentnog kriterija finansijske održivosti (koji se u tom kontekstu pokazuju u bitnome promašenim) dolazi više ili manje učinkovita direktna kontrola vlasnika filantropskog i/li socijalno investiranog kapitala koji su u poziciji arbitra što vrši slobodnu kalkulaciju oko ispravnog odnosa učinkovitog opredmećenja svojih sredstava i specifične vrijednosti neke svrhe pored drugih. U te okvire potrebno je smjestiti i onaj transmisijsko-tehnokratski pritisak. Pritisak vlasnika sredstava može biti labaviji ako je dostupnost kapitala uopće obilna, a konkurenacija u neprofitnom sektoru manja. No u obratnoj situaciji razvoj socijalnog poduzetništva faktično znači razvoj fleksibilnijih, učinkovitijih sredstava zadovoljenja tih i tih pretpostavljeno legitimnih i nužnih potreba. Faktično uvođenje kapitalističke logike u sektor koji je prethodno bio u oblasti državnog upravljanja i neovisnog, aktivističkog angažmana. Socijalni poduzetnik ne djeluje slobodno i neovisno već je legitimnost njegova rada u svakom času dovedena u pitanje, te je glavna aktivnost bez koje je osuđen na propast stalna samopromocija, promocijom posebne važnosti svoje svrhe. To jasno bez ikakvog interesa da se ona propituje i vrednuje u odnosu na općenite političke zahtjeve pošto se ta funkcija prepушta tehnokratskim institucijama i vlasnicima sredstava koji taj *teret* preuzimaju na sebe. Zbog toga je socijalno poduzetnička aktivnost u svojoj srži antidemokratska, čak i mnogo izrazitije od klasičnog, privatnog poduzetništva koje mora zadovoljiti želje tržišta, a ne centara moći i vlasnika kapitala.

Unošenje discipline u civilni sektor povećava učinkovitost proizvodnje konkretnih usluga i izjednačava uvjete rada u privatnom i *socijalnom* sektoru (po dobrom ili lošem) no problemi su očiti i dvostruki: s jedne strane pitanje legitimnosti svrha koje se priznavaju i koje za razliku od čisto tržišnih uvjeta sada direktno ovise o volji vlasnika sredstava (što liberalna kritika jasno naglašava i sasvim je u pravu – posebno s obzirom da je postojanje tih sredstava direktno ovisno o uspješnosti privatnog sektora, tj faktički parazitsko) s jedne i uvjerljivom cehovskom lobiranju sa druge strane dok, istovremeno, sasvim neupitno povećava i zaokružuje podređenost konkretnog rada kapitalu (s posebnim posljedicama na inventivnost – pošto inventivan akter u tržišnim okvirima ima mogućnost da postane multibilijunaš i filantrop sa daleko većom mogućnošću utjecaja, vlasnik filantropskog kapitala, negoli konkretan socijalni inovator što se po sebi očito ispostavlja sjajnom pozicijom za mediokritete i parazite, nakupinu niškoristi hiperpro-

ducirane omladine sa fakultetskom diplomom koja ne može naći posao, a htjela bi nešto raditi. Što znači da se prije radi o konzervativnim, a ne uistinu inovativnim dijelovima pučanstva koji se s razlogom mogu svesti na razinu suvremenog proletarijata. U tom smislu sasvim su jasni konkretni poticaji na socijalno poduzetništvo u kontekstu intenziviranja konkurenkcije u civilnom sektoru i neki od njih mogu biti kritički prihvaćeni, dok se drugi uklapaju u klasične poticaje po logici kapitala. U ovom slučaju osamostaljenoj logici socijalno investiranog kapitala.

U dosadašnjem izlaganju društvenih, ekonomskih i političkih poticaja zbog kojih socijalno poduzetništvo u širem, pa onda i u užem smislu postaje aktualno već je umnogome bilo prisutno naznačivanje očekivanih ishoda, tj. do jasnijeg razumijevanja tih poticaja uglavnom smo i dolazili prekopavajući po očekivanim ishodima. Sada se moramo prebaciti na njihovo fokusirano i ozbiljnije razmatranje, na razlučivanje njihovih različitih vrsta i postavljanje konkretnih pitanja o njihovoj legitimnosti u okvirima potrebe za unapređenjem performativnosti sistema (kao vrhovnom, *kvaziobjektivnom* svrhom koju uglavnom prepostavljamo u ovom cijelom poglavlju). U te svrhe za početak moramo iskoristiti izlaganje iz teksta Helen Haugh, Social Enterprise: Beyond Economic Outcomes and Individual Returns.⁵⁶ U tom korisnom eseju autorica na vrijedan način postavlja pitanje o različitim vrstama socijalno poduzetničkih ishoda, te ih jasno prezentira. Njenim radom možemo se poslužiti kao predloškom (iako se vizija koju ovdje izlažemo gotovo u potpunosti razlikuje).

Prva stvar koju je potrebno naglasiti, a koju smo istaknuli u više navrata, problem je egzaktnog mjerjenja ishoda socijalnog poduzetništva. Rekli smo kako to mjerjenje nema nikakvog smisla ukoliko se naglašava kvalitativna razlika svrha koje izlaze izvan granica buržoaske, ali i tehničke racionalnosti. U zbilji je takvo naglašavanje iznimno rijetko, te se u pravilu specifičnost različitih svrha uvažava, ali istovremeno, barem aproksimativno, nastoji mjeriti u realnim okvirima razvoja proizvodnosti i najracionalnijeg oblika zadovoljenja društvenih potreba na najodrživiji način. Haugh, kao što je slučaj u većini literature, naglašava razliku između *ishoda*, koji su mnogo širi i kompleksniji, i neposrednih *outputa* ili rezultata neke poduzetničke djelatnosti. Moglo bi se reći kako je to razlikovanje od opće važnosti, no to je ovdje manje bitno. Mnogo je važnije ponovo naglasiti kako ishodi socijalnog poduzetništva, tim više zbog njegove posebne prirode, ne mogu biti jednostavno kvantificirani i egzaktno mjereni. Uvijek je važno imati na umu kako se indirektni ekonomski učinci, socijalni učinci i okolišni učinci upravo prikrivaju naizgled preciznim kvantitativnim metodama mjerjenja fokusiranim na neposredne ekonomske i tehničke efekte neke djelatnosti. To je jasno i neupitno. Rijetko će tko tu razumnu tezu dovesti u pitanje. Iz nje Haugh pokušava izvesti jasnu predstavu različitih vrsta neposrednih i posrednih; ekonomske, socijalne i okolišne ishoda nekog socijalno poduzetničkog poduhvata koji na koristan način utječe na razvoj funkcio-

nalnosti i održivosti društvene proizvodnje u najširem smislu.⁵⁷

S obzirom na našu viziju i tijek izlaganja njen prezentiranje korisnih ishoda socijalnog poduzetništva promotriti ćemo na nešto drugačiji način. Haugh razlučuje ishode koji se tiču posebnih sfera. Oni se u biti poklapaju sa predmetima različitih društvenih znanosti: ekonomije, sociologije, ekologije i slično. Ishodi se također razdvajaju na neposredne koji su razmjerno mjerljivi, naročito u slučaju onih ekonomskih, i posredne koje je teško ili nemoguće kvantificirati, ali njihova važnost teško može biti dovedena u pitanje. S obzirom da se neposredni ishodi mogu mjeriti pred njih se relativno lako može postaviti zahtjev za maksimizacijom učinkovitosti njihove proizvodnje i iako je važno imati na umu kako se u socijalnom poduzetništvu može pretpostaviti ekonomski nerentabilnost, kako smo vidjeli, svejedno se može uspostaviti tehnički zahtjev za maksimalnom mogućom efikasnošću. U slučaju posrednih ishoda koji su nemjerljivi, i u biti teško predvidivi, takva se logika i zahtjev konkretno teško može postavljati. Iz toga slijedi da je potrebno ostaviti određeni prostor slobode, a legitimacija socijalnog poduzetništva u tom se smislu mora određivati na konkretan i kvalitativni način, te se ne može do kraja tehnificirati i kvantificirati.

Za našu svrhu takva podjela prilično je neadekvatna. Tu se u kategoriju ekonomskih svrstavaju ishodi koji *doprinose stvaranju ekonomске vrijednosti u najširem smislu*, dok su socijalni oni gdje takvo što izostaje, ali se zadovoljava neka pretpostavljeno neupitna društveno korisna potreba. Mi ćemo stvari postaviti nešto drugačije: **ne-posredna ekonomsku korist** definirati ćemo s obzirom na **mogućnost konkretnog profitiranja** bez obzira spada li njen sadržaj u uže ekonomsku, socijalnu ili okolišnu sferu. Kao bitno drugačiju odrediti ćemo **socijalnu korist u najopćenitijem smislu**, kao one ishode koji se na različite načine mogu povezati sa općenitim interesom zajednice, a može se razdijeliti u nekoliko različitih kategorija – **neposredne socijalne koristi** (izraz konkrenih društvenih potreba i interesa koje ne nalaze adekvatan oblik zadovoljenja u okvirima tržišnog posredovanja, te su po svojoj specifičnoj funkciji različiti od ekonomskih svrha maksimizacije proizvodnosti – kako viška vrijednosti tako i u materijalnom smislu), **posredne ekonomске koristi** (koje također djelomično ili potpuno ispadaju iz okvira tržišne logike, te se ne podudaraju nužno sa neposrednim interesima privatnog vlasništva, ali su po svojim svrhama vezane uz opći i dugoročni ekonomski interes zajednice) i **alternativnu vrijednosnu dimenziju** (koja po svojim svrhama izlazi, ili pokušava izlaziti van granica sistema racionalnosti, u ekonomskom, socijalnom, ali i kulturnom ili političkom smislu). Prva su dva *socijalna efekta/koristi* u pravilu legitimni sa buržoaskog stanovišta, doduše na različite načine (iako se njihova legitimnost konkretno može osporiti i ne prestaje biti i političko pitanje), dok je treća u pravilu nelegitimna iako se gotovo nespornom može smatrati njena korisnost za razvoj inovativnosti i promjena u socio-ekonomskoj strukturi (pa njene konkretne sadržaje s

obzirom na njihovu sistemsku racionalnost socijalna ili čak ekonomski logika nerijetko kooptira kada se to pokazuje razboritim).

Neposredne ekonomski koristi u tom smislu nipošto se ne podudaraju u potpunosti sa neposrednim ekonomskim koristima kako ih određuje Haugh. One se poklapaju sa konkretnim mogućnostima profitiranja koje se uglavnom, ako zanemarimo posebne koruptivne, očito predmetno disfunkcionalne slučajevе, uglavnom poklapaju sa povećanjem usko određene ekonomski efikasnosti. Do tog je povećanja efikasnosti moguće doći na račun pretjeranog trošenja besplatnih i teže mjerljivih ekonomskih resursa ili sasvim protivno općem interesu razvoja proizvodnosti, te se tako pokazati disfunkcionalnim u općem smislu. U idealnim, liberalnim okolnostima neposredna ekonomski korist i efikasnost spontano se poklapa sa ekonomskom koristijelina društva i povećanja opće društvene proizvodnosti. U zbilji ta podudarnost objektivno ne postoji sama po sebi, te ju je potrebno aktivno osiguravati. To znaju i prihvacaјu i najzagriženiji liberalni, a negiraju jedino ekstremni (anarho)libertarijanci. Neoliberalna ekonomski politika jedna je vrsta vizije nametanja općenitog interesa zajednice u tom smislu, i ona samim svojim postojanjem podrazumijeva kako ne postoji neposredno jedinstvo između interesa pojedinačnog privatnog aktera i njegovog liberalnog idealnog. U tom smislu može se reći kako postoji opći konsenzus oko postojanja općih društvenih interesa izvan granica onih neposredno ekonomski izraženih. Bitne razlike postoje u teorijskom i političkom određenju tog općeg interesa. Razlike u viziji tog interesa pokazuju se u različitom definiranju neposrednih socijalnih koristi, posrednih ekonomskih koristi i alternativnih vrijednosnih ciljeva.

U **neposredne socijalne koristi** obično se ubrajaju stvari kao: *povećanje zaposlenosti* (s čime se mogu spojiti i neposredni ekonomski dobici sa stanovišta ispravljanja tržišnih anomalija, kao način da se veliki dio nezaposlene visokokvalificirane populacije makne sa grbači društva, zaradi plaću, a s druge strane poveća i porezne prihode i stvorenom potražnjom stimulira pokretanje ekonomije – to uvrštavamo u socijalne koristi jer su ekonomski dobici te logike krajnje diskutabilni sa liberalnog stanovišta maksimizacije učinkovitosti sistema) i *zadovoljstva u društvu* koje se poklapa sa neposredno izraženim željama i potrebama te zbog toga predstavljaju realan faktor koji je nemoguće zanemariti sa stanovišta funkcionalnosti i maksimalne performativnosti sistema (bilo da se radi o sretnosti zbog većeg blagostanja ili zbog samoostvarenja, angažiranja i slično).

Kao što neposredne socijalne koristi jednim dobrim dijelom ulaze u ekonomsku sfjeru, tako i **posredne ekonomski koristi** dobrim dijelom ulaze u socijalnu. To su onda *izgradnja infrastrukture* (posebno u nerazvijenim, ruralnim područjima), *obrazovanje/stvaranje korisnih vještina i razvoj socijalnog kapitala*, neformalnih ili poluformalnih ekonomski iskoristivih društvenih veza, *stvaranje inovativnih organizacionih modela i općenito širenje mogućnosti proizvodnje nepredvidive inovacije*, uopće – poticanje i razvoj

poduzetničke kulture i duha.

Treća, **alternativna dimenzija** specifično bi mogla preuzeti većinu svrha iz prve i druge ukoliko se poklapaju sa specifičnim vrijednosnim kvalitetama koje se mogu svesti pod najopćenitiji učinak *promjene društva*, što bi značilo supstancialno težište na samostvarenju i slobodnoj inicijativi združenoj sa kolektivističkim oblicima organizacije posvećeni višim vrijednostima (kao što je ekologija, egalitarizam, opće blagostanje i slično).

Takvo razlučivanje je nezamjenjivo jer se njime razotkrivaju očite napetosti između različitih svrha. Svaka od kategorija posebnih, neposredno nerentabilnih svrha može biti dovedena u pitanje sa stanovišta pojedinačnog, izoliranog zahtjeva za tržišnom rentabilnošću, koji se mogu poklapati sa partikularnim klasnim i korporativnim interesima. To su realni pritisci koje je potrebno imati u vidu. No ono mnogo važnije **realna je napetost i praktična nepomirljivost između samih najšire shvaćenih općih, društvenih svrha**. Tako su prve dvije neupitno u izrazitom raskoraku sa zadnjom, alternativnom koju je uistinu teško legitimirati u ekonomskom i tehničkom smislu. No i prva i druga se nalaze u očitoj napetosti pošto se neposredne socijalne i posredne ekonomske koristi nerijetko suprotstavljaju (recimo, vrlo tipično – *poticanje zaposlenosti i razvoj poduzetničke kulture, ili povećanje zadovoljstva na postojećoj bazi i poticanje inventivnosti*). Tu se prva uglavnom pokazuje kao konzervativna, a druga kao progresivna strana. Njihovo je usuglašavanje, kompromis, mogući i realan, ali do njega tek treba doći i trajna se napetost tu ne može ukinuti. I dalje: unutar samih kategorija postoje realni, neotkljivi prijepori i napetosti kojima se može jedino politički arbitrirati. U svakom momentu pojavljivanja napetosti na svim razinama vraća se politički pitanje u konkretnom smislu. Zbog toga se njegovo zanemarivanje, previđanje, bacanje kroz vrata pokazuje neuspješno jer se isti odmah vraća kroz prozor.

Tu se posebno potrebno osvrnuti na tri pitanja: mjerena nemjerljivih ishoda, legitimnosti različitih ishoda s obzirom na njihove uzajamne napetosti, mogućnosti socijalnog poduzetništva da doprinese rješenju tih problema – proizvede ishode, olakša njihovo mjerjenje, i inovativno razriješi pitanje legitimite, tj njihovo uzajamno trvanje. Pri odgovoru na svako od tih pitanja moramo biti skeptični, a u nekim i izrazito neprijateljski raspoloženi prema socijalnom poduzetništvu.

Funkcija društvenih znanstvenika između ostalog se sastoji u tome da pokušaju što preciznije mjeriti ono nemjerljivo. Pouzdana mogućnost mjerena dalekih i nepredvidivih ishoda nekog ekonomskog čina ili investicije sasvim nemoguća. No, s druge strane postoji realna potreba za takvim mjeranjem, zbog koje znanost konstantno provodi različite, nerijetko međusobno isključive, redukcionističke metode koje će svoju tehničku funkciju s obzirom na okolnosti izvršavati više ili manje uspješno. Sama učinkovitost njihovih rješenja ostati će u sferi neizvjesnog i nepredvidivog. S druge

strane, iz te činjenice neodredivosti i neizvjesnosti, uvijek će se otvarati prostor i mogućnost, u biti neizbjegnost politizacije čisto tehničkih i ekonomskih fenomena. Na to se direktno nastavlja uzajamno trvljenje pretpostavljeno poželjnih ishoda koji se u realnim povijesnim okolnostima nikada ne pojavljuju u harmoniji nego uvijek i nužno u konfliktu. Legitimitet nekog ishoda s obzirom na održivo povećanje proizvodnosti društva uvijek će morati biti doveden u vezu sa nekim političkim interesom i vizijom. Zbog toga mogućnost uspješnosti socijalnog poduzetništva u svojoj misiji ne ovisi samo o neposrednoj efikasnosti ili mogućnosti da se u konkretnom slučaju izmire inače su-protstavljeni principi, već u bitnome prevazilazi njegove mogućnosti pošto ono ostaje vezano za konkretnu svrhu, a ne uzdiže se do vizije cjeline i ne razvija preko konfliktnih, kontradiktornih političkih interesa. Međutim, socijalno poduzetništvo se jasno legitimno može pojaviti u užim okvirima težnje za povećanjem efikasnosti u nekim egzaktnijim i užim okvirima različitih posebnih *misija* za koje se zbog konkretnih razloga pokazuje najspasobnije. Zbog toga je u nastavku ovog poglavlja potrebno razmotriti neke od najvažnijih konkretnih socijalnih svrha koje se najčešće povezuju sa korisnom primjenom socijalnog poduzetništva.

Prva je svakako mogućnost povećanja zaposlenosti i takozvanog *zarađenog dohotka* u okviru socijalnog poduzetništva koji se iz više razloga može smatrati socio-ekonomski korisnim ishodom. Danas bi svakome, pa i najzagriženijim braniteljima tekovina socijalne države, trebalo biti jasno kako se *zaposlenost* i *zarađeni dohodak* ne mogu smatrati po sebi legitimnima niti sa tehničkog, ekonomskog, političkog, ili etičkog stanovišta. U zadnjih se nekoliko desetljeća nije dogodio samo nasilni neoliberalni udar, nego i mnogo dublje, realne povijesne promjene zbog kojih stara socio-politička paradigma naprosto ne može opstati, i postaje prevaziđenom. Našoj tranzicijskoj generaciji rođenoj u vrijeme samoupravnog socijalizma takvo bi nešto trebalo biti posebno jasno. Svima je, a posebno radničkoj klasi naših postsocijalističkih zemalja sasvim jasna ekstrema ekonomска i tehnička disfunkcionalnost starih režima. Našoj radničkoj klasi u sjećanju je ostala uzrečica iz starih vremena – *jedan radi, troje piše, nemože se tako više*. U tom je smislu bio izražen antibirokratski stav radničke klase koji razotkriva jednu stranu disfunkcionalnosti starog sistema. No taj birokratski režim bio je socijalistički, te je svoju legitimnost izvodio upravo iz vrhovnih vrijednosti *opće zaposlenosti i prava na zaradu osobnog dohotka za svakog člana političke zajednice*. Što je u praksi starih socijalističkih režima znacilo proizvoljno otvaranje disfunkcionalnih radnih mjesta ne samo u administraciji već i u sferi proizvodnje. Nije bila stvar samo u tome da *oni koji pišu ne rade*, već i u tome da *oni koji su radili nisu trebali raditi*. Radnička klasa Jugoslavije, takozvani samoupravljači, neko su vrijeme bili sretni takvim stanjem. Očiti izostanak povećanja materijalnog blagostanja uslijed ekonomske i tehničke neučinkovitosti sistema kompenzirali su socijalističkom sviješću najbolje izraženom u drugim slavnim parolama kao: “*ne možete vi toliko malo da nas platite koliko mi malo možemo da radimo*” (optimistična), ili “*mi kao radimo, vi nas kao plaćate*” (nešto pesimističnijoj, ali još uvijek

režimu lojalna varijanta).⁵⁸ Ljevičarski je mit koji se i dan danas održava na životu kako radnička klasa nije znala u što ulazi, kako se bezumno *odrekla svojih socijalnih prava* iz starog režima i slično. U tome se očituje elitističko podcenjivanje radničke klase toliko tipično za njene ljevičarske skrbnike i prijatelje. Radnička je klasa dugo radila pogrešku jer je politički i ekonomski bila i najmanje lojalna takvom režimu, iz različitih razloga – djelomično zbog političke pasivnosti i potčinjenosti, ali djelomično i zbog klijentelističke zaštite svojih partikularnih interesa. Od osamdesetih godina svakome je normalnom moralo postati jasno, pa čak i samoj Partiji, da tako više naprsto ne ide. Radnici su u svom savjesnom i progresivnom odbacivanju socijalističke lešine sa njenom ideologijom i parazitskim interesima na kojima je bila zasnovana (prije svega zbog vlastite političke kržljavosti također proizvedene nedemokratskim sistemom), postali izloženi naivnim političkim utopijama liberalizma i nacionalizma. No to je u cijeloj stvari manje bitno pošto je sasvim razvidno da su relativno gledano čak i tržišno fundamentalističke i ognjištarsko nacionalističke sumanutosti u odnosu na ekstremnu neodrživost starog, raspadajućeg sistema i zbiljski bile suvislija i realnija opcija.

Stvarne ekonomske i socijalne vrijednosti *zaposlenosti naroda* i danas postoje, ali se one moraju legitimirati na drugačiji način, uzimajući u obzir realne tehničke i ekonomske zahtjeve s jedne, a političke s druge strane. Socijalno poduzetništvo u tom se smislu pojavljuje kao donekle perspektivan oblik zapošljavanja neiskorištenih radnih potencijala kojim se, posebno s obzirom na sve ozbiljniji problem tržišno generirane nezaposlenosti, osigurava korisno zaposlenje populacije na održiviji način. Socijalnim poduzetništvom se u tržišnim okvirima uistinu može ostvariti viša razina finansijske samoodrživosti, što će reći neovisnosti ciljanog zapošljavanja isključivo o javnim sredstvima. No ono je osim toga u stanju proizvesti društveno korisne proizvode, raditi na proizvodnji različitih ishoda od opće društvene koristi (razvoj ljudskog i socijalnog kapitala, predmetna inovativnost i slično – o čemu će kasnije biti riječi) koje je teško kvantificirati. Tu se korist socijalnog poduzetništva posebno može naglašavati s obzirom na potencijalnu dinamičnost i neposredniju povezanost sa autentičnim društvenim potrebama na koje veliki javni sustavi ne mogu biti dovoljno senzibilni, kao što se s druge strane sredstva mnogo slobodnije mogu alocirati iz jedne vrste socijalnih poduzeća u drugu na mnogo fleksibilniji način. Opći obim javne potrošnje može se drastično umanjiti kako zbog realne konkurentnosti socijalno poduzetničkog sektora tako i zbog sve većeg financiranja tog sektora iz alternativnih izvora, između ostalog i neposredno, ciljano od strane privatnog kapitala. Pod takvim okolnostima dohodak zarađen u okvirima socijalnog poduzetništva i njime ostvarena zaposlenost može se smatrati društveno korisnom, možda i korisnjom od samog zaposlenja u privatno sektoru i istovremeno predstavljati realizaciju povećanja zaposlenosti u klasičnom smislu. U tom smislu mo-

58 Koje su spontano izrasle u onu zbumjenu izjavu ročnika za puškaranja u Sloveniji "Oni se kao ocepljuju, a mi im kao nedamo". Socijalistička realnost bila je u biti jedna velika predstava od početka do kraja.

guću smislenost i racionalnost socijalnog poduzetništva teško je dovesti u pitanje.

Međutim, uvijek je potrebno imati u vidu kako se radi o mogućnosti koja ovisi o mnogim samoj djelatnosti izvanjskim faktorima: s jedne strane o stalnom prilagođavanju maksimalnoj mogućoj efikasnosti (koja može imati represivne i eksploatacijske karakteristike vrlo slično djelatnosti u normalnim tržišnim okvirima); s druge strane ovisi o političkim trendovima koji su ključni za definiranje korisnih svrha (pošto iste u krajnjoj liniji ne mogu biti znanstveno i tehnički legitimirane). Dalje: potrebno je imati u vidu postojanje unutarnjih kontradikcija i napetosti samog socijalnog poduzetništva koje se, kako smo vidjeli, nužno javljaju u mnogim točkama gdje se logike različitih sektora društvene proizvodnje preklapaju. Njihovo razrješenje u konkretnim slučajevima predstavlja uistinu kreativnu socijalno poduzetničku inovaciju u najstrožem smislu, ali je jasno da je do nje teško doći. Stoga će većina realnih socijalno poduzetničkih poduhvata takve napetosti mnogo radije ideološki prikrivati, kao što će općenito težiti fabriciranju predstava o vlastitoj socijalno vrijednosti i inovativnosti u nekakve marketinške svrhe. Prikrivanje vlastitih kontradikcija socijalni poduzetnici shvaćati će kao jedan od svojih zadataka i zbog svog partikularnog, ekonomskog interesa direktno povezanog sa ciljem vlastite zaposlenosti, zarade svog dohotka uz otvorenu mogućnost budućeg profita u nekom obliku. Taj se problem ne smije zanemariti pošto se tu radi o posebnom *klasnom*, ili bolje *korporativnom interesu* socijalnih poduzetnika i njihovih zaposlenika. Taj *korporativni interes* s jedne je strane svakako u sukobu sa interesima kapitala, no on je jednak tako u suprotnosti sa interesima radničke klase, kao što se u konkurentskom odnosu nalazi sa interesom javnih uposlenika, ali i sa *tvrdim*, dosljednije neovisnjim dijelovima civilnog sektora. Prva razina konflikta sasvim je jasno osviještena i često naglašena. Druge dvije/tri često se prikrivaju iz različitih motiva. Postavljeno sasvim jednostavno: preusmjeravanje sredstava iz javnog u civilni sektor znači da će stare birokratizirane strukture izgubiti posao, dok će ga dobiti novi, agilni, poduzetni. To je samo po sebi svakako i dobro, uistinu vrijedan ishod (iako to sasvim neupitno znači kako će zaposlenost u ukupnom smislu vjerojatno pasti i slično). S druge strane kanaliziranje sredstava namijenjenih trećem sektoru u smjeru socijalnog poduzetništva svakako će značiti kako će opet posao dobivati oni efikasniji, ekonomski rentabilniji, čije svrhe se vrlo vjerojatno podudaraju sa opipljivijim sistemski korisnim svrhama, a gubiti alternativniji akteri u okvirima civilnog sektora. To je također, barem prema našem viđenju stvari, potrebno pozdraviti ukoliko će time biti uveden red u taj (umnogome) *džabalebaroški* sektor, dok su s druge strane takvi trendovi izuzetno opasni pošto se njima sužava mogućnost alternativnog, naročito političkog djelovanja. Civilna se scena time, gotovo sigurno, sve više depolitizira uz faktično širenje logike kapitala na mala vrata. Na trećoj razini sukoba očituje se obrnuta tendencija koja dodatno komplicira stvari – naime vladavina instrumentalne racionalnosti i kapitala u okvirima socijalnog poduzetništva može biti povеćana (na opći interes povećanja performativnosti sistema), ali se nikada ne može u potpunosti nametnuti pošto bi to značilo ukidanje neovisnosti samog fenomena u njegovoj specifičnoj funkciji. To bi neupitno bilo kontraproduktivno za sam kapital i buržoaski

interes u svom općenitom smislu. Tako je sasvim jasno kako će socijalno poduzetničke djelatnosti ipak ostati zaštićena, faktično privilegirana u odnosu na radničku klasu koja ostaje na milost i nemilost izložena u okviru privatnog sektora. Zbog toga je sa stanovišta egalitarne pravednosti čak i ispravnije podržavati čisto buržoasku, liberalno fundamentalističku argumentaciju po kojoj se realni, subvencionirani privilegij socijalnog poduzetnika da zarađuje dohodak na lakši način, neizložen direktnom udaru tržišta u odnosu na ostatak radnika umnogome može smatrati istinitijim nego ideološka sranja o *posebnoj društvenoj misiji i svrhama*. Također, socijalnom poduzetništvu događa se još jedna opasna tendencija u kojoj se, za razliku od javnog i čistog neovisno-aktivističkog sektora, ne osjeća posebna politička i društvena odgovornost izvan sfere svoje posebne djelatnosti, kao što svoju poduzetničku ulogu mnogo lakše određuje kao ekonomski legitimnu u skladu sa prevladavajućim iluzijama poduzetničke ideologije u klasičnom smislu. Zbog toga socijalni poduzetnik ne samo da postaje apolitičniji i politički neodgovorniji, već mnogo lakše dolazi u iskušenje postaviti legitiman zahtjev za prisvajanjem profita koji socijalno poduzeće u određenim okolnostima može realizirati kroz kombinaciju tržišnog poslovanja i povlaštenog, subvencioniranog statusa. Pravnom regulacijom mogućnost prisvajanja profita na takav način svakako je i bit će regulirana, ali je istina kako ta regulacija ne može biti sasvim restriktivna prema profitiranju na socijalno poduzetničkoj osnovi, tj. prisvajanju vrijednosti koje prelazi okvire zarade dohotka. U toj točki socijalno poduzetništvo postaje u sebi umnogome kontradiktoran i sa političkog stanovišta sasvim neprihvatljiv koncept koji je u biti mnogo manje legitiman negoli je čisto, privatno poduzetništvo.

Pozitivni socio-ekonomski ishodi socijalnog poduzetništva, vidjeli smo, na sasvim se različit način trebaju promatrati u kontekstu razvijenih ekonomija u odnosu na podrazvijene lokalne ekonomije. Ako je stari intervencionizam sa svojim vrhovnim svrhama, kao što je zaposlenost i zaštita postojeće ekonomske strukture u posljednjih nekoliko desetljeća doživio potpunu političku i ideološku propast, isto se ne može sa sigurnošću reći za potrebu za zaštitom i intervencijom u okvirima nerazvijenih zemalja. Barem u ideološkom smislu. Neoliberalizam i međunarodne institucije svakako su učinile mnogo da rasture ekonomsku suverenost zemalja periferije. No oni su taj, neupitno progresivan i nužan proces, uprljali na jedan dogmatičan, nerijetko tržišno fundamentalistički način, pošto zbog izostanka nijihove direktne veze sa političkim autoritetom i buržoaskog karaktera, nisu imali instrumente za upravljanje procesom funkcionalne globalizacije i najbezbolnijeg ujednačenja razvoja. Zbog toga se pri promatranju nejednakе razvijenosti na globalnoj razini ponajviše održava nekakav antiliberalizam i s tim spojena realna naklonost jačoj intervencionističkoj politici, pošto se u praksi po periferiji vrlo razvidno ispostavljalo kako je primjena liberalnog programa, sa svojom kreativnom destrukcijom i povećanjem konkurentnosti, nerijetko djelovala razorno po lokalne ekonomije te nije se pokazala dovoljno djelotvornom po razvoj ekonomskih potencijala. No, kako smo rekli, jednako se tako često pogubnim pokazala korumpirana i besperspektivna politika lokalnih političkih režima – što je sasvim razumljivo ne

samo zbog nerazvijenosti političke kulture i institucija, već i zbog činjenice kako trenutni razvoj proizvodnih snaga i odnosa zahtjeva integriranje u internacionalni ekonomski saobraćaj i sasvim je nemoguć nekakvim zatvaranjem u uske granice lokalne ekonomije sa nekakvom izgradnjom ekonomije iz temelja. Također se u mnogim krajevima pokazalo kako kronični nedostatak kapitala i elementarnih uvjeta paralizira ne samo zdravo pokretanje rasta, već i bilo kakvu iskoristivost tih područja čak i za najgore oblike eksploracije od strane predatorskog kapitala (posebno u Africi). Kao što se pokazalo da nekontrolirano upumpavanje filantropskog kapitala ne mora, štoviše u pravilu i neće polučiti nikakva znatna poboljšanja na terenu. U tom se kontekstu otvara mogućnost socijalnog poduzetništva kao sredstava za rješavanje neposrednih ekonomskih problema, ali i stvaranja prepostavke normalnog ekonomskog razvoja na buržoaskoj osnovi u nerazvijenim zemljama.

Važno je razumjeti kako širina tog prostora direktno ovisi o mogućnostima pokretanja razvoja na slobodnotržišnoj ili državnokapitalističkoj osnovi koja se fokusira na plansko poticanje globalne konkurentnosti pojedine nacionalne ekonomije. Ukoliko se na tim osnovama pokreće ekonomski razvoj, pa makar to imalo i destruktivne socijalne i ekološke posljedice, socijalno poduzetništvo kao pokretač ekonomskog razvoja nerazvijenih zemalja sasvim isпадa iz igre (iako ulazi u priču oko saniranja tih pogubnih posljedica, no i tu ima sasvim ograničenu mogućnost djelovanja iz više razloga). Tu se radi o posebnoj temi za raspravu, ali je danas sasvim jasno kako imamo slučaj sve većeg broja galopirajućih ekonomija zemalja u razvoju koje sa određenim političkim razlikama svoj rast baziraju na ekonomskoj politici koja maksimalno nastoji iskoristiti komparativne prednosti (koje jasno variraju, ali se uglavnom svode na veći intenzitet eksploracije radne snage, resursa, u kombinaciji sa uvozom kapitala sa kojim dolazi i tehnologija, ali i državnokapitalističkim planiranjem i intervencijom) u okvirima globalizirane ekonomske konkurentnosti.

Socijalno poduzetništvo se može pojaviti kao nekakva alternativa takvom razvoju sa kojim neupitno dolaze mnogostrukе štetne posljedice, ali se realno pokazuje mnogo aktualnije u zemljama gdje i takvo pokretanje ekonomije izostaje. Tu se onda spekulira kako je socijalnim poduzetništvom moguće *otkriti jedinstvena rješenja u lokalnim okvirima i doprinijeti socijalnom, ljudskom i ekonomskom razvoju*. Kao suprotnost neoliberalno-državnokapitalističkim rješenjima ona se ne prikazuju kao univerzalna i opće primjenjiva već se fokusiraju na specifičnost situacije u pojedinoj zemlji, ili još bolje u pojedinom uskom području neke lokalne situacije koja omogućuje spoj post-modernih i postindustrijskih metoda, inovativne tehnologije i lako dostupnih sredstava sa izvornim, održivim oblicima života i ekonomije kakvi postoje u okvirima socio-ekonomske zaostalog stanja nerazvijenih zemalja. Progresivna uloga socijalnog poduzetništva u tom smislu moguća je u jednoj relativno uskoj i dugoročno vrlo ograničenoj sferi koja, suprotno megalomanskim, gotovo utopističkim očekivanjima različitih projekata ne može biti od veće važnosti. Upravo suprotno – naivno zagovaranje takvih alterna-

tivnih modela u široj se slici pokazuje nerealno i štetno. Nerealno utoliko ukoliko je razvoj nerazvijenih zemalja sve izglednije moguć na jednoj represivnoj, neekološkoj, industrijskoj, predatorskoj, državnokapitalističkoj i/ili neoliberalnoj logici koja je u stanju u paramparčad razbiti ostatke starih oblika života uz maksimalno zadržavanje onih koji se mogu iskoristiti kao konkurentske prednosti, i od zemalja u razvoju stvoriti moćne, potencijalno opasne igrače na svjetskoj političkoj i ekonomskoj sceni koji se čak mogu grupirati u nekakve globalne koalicije izgrađene oko *komplementarnih ekonomskih interesa* (BRICS i slično). To su kako politički tako i ekonomski izuzetno opasne tendencije, koje nekakve alternativne vizije nerazvijenih zemalja kroz održive modele u kojima socijalno poduzetništvo može naći svoje mjesto čini sasvim nebitnim. S druge strane, ideje socijalnog poduzetništva i tamo gdje se mogu pokazati realnim, nerijetko su opasne pošto se u razboritijim varijantama mogu pokazati robovima neoliberalnih i/ili čiftinskih predrasuda (*mikrokrediti, fair trade i slično*) doprinijeti održavanju preživjelih ekonomskih struktura i raspirivati tipične utopiske iluzije.

Ako bi se na socijalnom poduzetništvu uistinu zasnovao alternativni model razvoja podrazvijenih sredina, cijela bi stvar bila osuđena na propast pošto socijalno poduzetničke inicijative (osim očitog problema nedostatka sredstava i inicijative koja bi mogla imati dovoljno velik domaćaj i učinak) mogu u sebi sadržavati konzervativna nastojanja za održanjem postojećih ekonomskih, socijalnih i kulturnih formi koje su ekonomski i tehnički prevaziđene, tj. održavaju uvjete zaostalosti. Klasičan je primjer *fair trade* pokreta. Ne tako davno radilo se o idejama koje su se vrtjeli na marginama, da bi u naše vrijeme u potpunosti bile institucionalizirane i u ušle u *mainstream*. Logika je jasna, nevjerojatno imbecilna i konzervativna. Cijena roba proizvedenih od strane lokalnih proizvođača tehnikama koje su u pravilu višestruko manje učinkovite od realnih tehničkih mogućnosti – što se jako dobro reflektira na tržištu gdje se otvaranjem slobodne trgovine ta proizvodnja, sa njihovim oblicima života rastura u paramparčad – želi se iz nekakvih etičkih razloga, pravednosti i slično oblikovati prema *konkretnim troškovima proizvodnje i uloženom radu*. Još prije desetak godina takve su se ideje više poistovjećivale sa anarhizmom i naoružanim, neaspitanim gerilama negoli institucionaliziranim socijalnim poduzetništvom. Danas je stvar, kao što znamo, sasvim suprotna. Pošto se ispostavilo da je politička zaštita prevaziđenih načina proizvodnje i života u globaliziranom svijetu usko povezane ekonomije nemoguća (iako funkcioniра tamo gdje predstavlja komparativnu prednost i izvor produktivnosti – s čime nikakvih problema nemaju liberalni fundamentalisti što je njihov neotklonjiv i kriminalan defekt), logičnom se pokazala mogućnost zaštite te proizvodnje etičko prosvjetiteljskim i aktivističkim metodama koji brendiranjem pravedne trgovine žele proizvesti neposredni učinak povezivanja interesa osviještenih konzumenata prvog i proizvođača trećeg svijeta. Svakako se zadržava kritika slobodne trgovine i neoliberalizma pošto je jasno kako djelovanje krupnog kapitala i internacionalnih korporacija (nezaustavljivo) realno razara ono što bi pravedna trgovina htjela štititi. No to nipošto ne znači kako se sasvim u skladu sa logikom socijalnog poduzetništva ne zadržava uvjerenje o aktivističkim i

etičkim mogućnostima korištenja tržišta, prije svega kroz angažman oko organizacije distributivne mreže nerentabilno proizvedenih roba nerazvijenog svijeta i oslanjanje na adekvatne, osvještene konzumerističke preferencije. Postmaterijalističke konzumerističke preferencije, unatoč svojoj iritantnoj odbojnosti, bile bi najmanji problem i u teoriji bi mogle polučiti učinak kada sam izvorni problem nerazvijenih krajeva i proizvođača ne bi bio bitno različit od tog upitnog *ukusa*. Krajevi koji, primjerice, kavu proizvode na stari način bez suvremenih tehničkih sredstava, znanja i organizacije za to dobivaju *fair trade* čijim bi održavanjem bila održana i njihova materijalna osnova proizvodnosti. Koja stvarnim ljudima po nerazvijenom svijetu, sa svim svojim socijalnim nedaćama, naravno ne odgovara i žele je se riješiti (prosto rečeno – mnogo bi radije pili *etičku* kavu u New Yorku negoli uživali u svoj romantici prekrasnog života u nekoj bijednoj džungli). Eventualnim povećanjem mogućnosti profitiranja i akumulacije na *fair trade* osnovi oni će sami svoje metode autentične proizvodnje prilagođavati suvremenim zahtjevima produktivnosti, sa kojima će dolaziti novi problemi koji će biti vrlo slični onima koji nastaju kapitalnim investicijama od strane privatnog kapitala ili države. Rezultat će ovačko ili onako, u najoptimističnijoj varijanti po kojoj se *fair trade* pokazuje ekonomski uspješnim instrumentom ekonomskog razvoja nerazvijenih krajeva biti nestanak same osnove priče o *fair tradeu* i autentičnosti egzotičnog proizvoda. Što samo po sebi nije loše, ali u potpunosti bedastom čini nekakvu radikalno-utopističku i postkapitalističku interpretaciju primjene takvih socijalnopoduzetničkih metoda u okvirima nerazvijenog svijeta.

Mnogo je opasnija i uz to realnija opcija da će eventualni uspjeh nametanja *fair tradea* kao zahtjeva zapadnih konzumenata, koji sam po sebi predstavlja ogavnu romantizaciju nerazvijenih zemalja i nekakvo čišćenje savjesti u najpatetičnijem obliku, doprinijeti održavanju starih, štetnih i preživjelih socio-ekonomskih obrazaca na terenu. Doprinijeti preživljavanju podrazvijene populacije u čijem je interesu revolucionarna transformacija, a ne održanje trenutnog stanja, primitivne ekonomije i načina života. Zbog toga je uspješnost aktivističkog socijalnopouzetničkog poduhvata sa bilo kakvom radikalnijom misijom štetna i nepoželjna. Najvjerojatnije je da taj oblik djelatnosti sasvim beskorisno trošenje sredstava.⁵⁹ Primjer *fair tradea* je tipičan primjer besperspektivnosti i vrijednosne preopterećenosti, ali i političko-ekonomске štetnosti koju može predstavljati socijalno poduzetnička djelatnost u kontekstu nerazvijenog svijeta. Slično je, ili još i gore sa mikrofinancijama i etičkim bankarstvom. Razvoj podrazvijenog svijeta stoga je posebno sklizak teren za socijalno poduzetništvo, ali i jedan od tipičnih propagandno razvikanih i popularnih, što svakako nešto govori o kulturnoj i političkoj pozadini koja stoji iza motivacije za samo socijalno poduzetništvo. No, jasno je kako unatoč tome postoji nešto prostora za instrumentalnu, ograničenu i strogo kontroliranu primjenu tog modela za poticanje razvoja na periferiji, ali jedino kao dio šire planske i

59 Iako, kako bi rekao Milford Bateman kritizirajući navodne uspjehe mikrofinancija, sredstva koja bacиш iz aviona u nerazvijenoj zemlji moraju imati neke pozitivne učinke.

kontinuirane političke i ekonomske intervencije velikih političkih i ekonomskih igrača pod komandom dovoljno moćnih međunarodnih organizacija sa jasnom vizijom bez fige u džepu.

Nakon ovih sa konkretnom ekonomijom neposredno povezanih ishoda, potrebno je nešto reći o još teže mjerljivim, ali nipošto manje važnim svrhama kojima se legitimiraju i ti efekti socijalnog poduzetništva pošto se u njima očituje dugoročni interes cijele zajednice. Te svrhe različite su prirode i kako smo rekli, imaju znanstveno-tehničku, kulturnu i političku razinu legitimacije. Ovdje se, ponovimo još jednom, uglavnom zadržavamo na znanstveno tehničkoj razini. U tom se smislu čini nužnim posebno osvrnuti na ishode u obliku svrha povezanih sa razvojem socijalnih kapaciteta za razvoj i inovaciju (samo izricanje već je političko) povezanih sa onime što se obično naziva razvoj ljudskog i socijalnog kapitala.

Velika većina socijalnih svrha putem kojih socijalno poduzetništvo može doprinjeti razvoju opće proizvodnosti društva, vezana je uz investiranje u *ljudski i socijalni kapital* na koji tržište uvelike ostaje slijepo iako u široj i dugoročnoj perspektivi direktno ovisi o njemu. U toj se tvrdnji sve više poklapaju interes zajednice i privatni interes, tj. interes buržoaskih političara, spoznaje društvenih znanstvenika i socijalno osviještenih pojedinaca sa vlasnicima kapitala i individualnom ekonomskom probitku orientiranih jedinki. Sve se više i više vanekonomskih fenomena interpretira s obzirom na svoju važnost u proizvodnji viška vrijednosti, povećanju proizvodnosti i društvenog bogatstva. Kapital, u buržoaskoj ekonomiji shvaćen kao faktor proizvodnje pored zemlje i rada, sve se više interpretira na širok način (u predmetnom smislu), dok se korisnost investiranog financijskog kapitala sve više promatra na društveno sveobuhvatan i dugoročan način. Taj spoznajni trend očit je izraz sve veće kolonizacije *svijeta života od strane ekonomskog fenomena*, tj. sve veće socijalizacije načina proizvodnje u kapitalističkom obliku zbog koje praktična, kulturna, individualna zbilja biva ekonomizirana, što svakako doprinosi i određenim povratnim djelovanjima na sadržaj i značenje same ekonomije. Oko karaktera i značenja tih promjena dolazi do trvanja pošto se tu umnogome radi o trendovima i spoznjama nesporazumljivim sa većinom postulata liberalnog fundamentalizma. Međutim, iz perspektive dosljedne marksističke kritike političke ekonomije to trvanje oko razvoja socijalnog i ljudskog kapitala pokazuje se kao prilično ideologizirano i ograničeno, u biti svađa unutar buržoaskih okvira mišljenja i djelovanja. Zbog toga je potrebno par riječi reći o specifičnosti određenja kapitala iz kritike političke ekonomije koje se nadovezuje na naše prethodno izlaganje, a ovdje se pokazuje naročito važnim.

Kako smo vidjeli, za razliku od buržoaske ekonomije Marx kapital ne razmatra kao faktor proizvodnje, pored zemlje i rada, već kao osamostaljenu ekonomsku silu – rezultat disfunkcionalnog spoja društvene proizvodnje uz održavanje pravne, političke i ekonomske strukture privatnog vlasništva – pa stoga i specifičan oblik društvenog odnošenja, konkretan povjesni oblik proizvodnje života. Njegovu podjelu na fiksni i

promjenjivi kapital potrebno je čitati u duhu njegovog općeg izvođenja koje smo skicirali kao podjelu na opredmećenje kapitala kao apstraktne ekonomske vrijednosti (na primjer u finansijskom obliku) u svrhu proizvodnje upotrebnih sredstava koja odgovaraju traženoj razini društvene proizvodnosti i kupovanja radne snage, kao nositelja promjenjive količine apstraktnog rada, na slobodnom tržištu. Neupućeni kritičari često naglašavaju kako Marx grijesi u podcjenjivanju važnosti sadržaja fiksнog kapitala u proizvodnji *nove vrijednosti*, kao što pretpostavljaju da je fiksni kapital u Marxovoj teoriji jednak strojevima, mašinama i slično. Takve zablude proizlaze iz nerazumijevanja specifičnosti same njegove teorije, značenja i razlikovanja upotrebine i razmјenske vrijednosti, robne forme, zakona vrijednosti. Kako smo vidjeli Marx a) umjesto da podcjenjuje značaj konkretnog sadržaja fiksнog kapitala isti postavlja na centralno mjesto pri razmatranju razvoja predmetne proizvodnosti, pa onda i omogućavanje nekom konkretnom radu da bude društveno koristan, ali razmјensku vrijednost, dosljedno svojoj viziji, s razlogom ne izvodi iz njega. b) O mašinskom opredmećenju fiksнog kapitala, kako u vidu mašina tako i u vidu organizacije proizvodnog procesa i tražene djelatnosti, Marx govori jer mu se taj oblik produktivnog opredmećenja nalazi pred očima. On se ne zamara bespredmetnim spekulacijama o vrstama dugoročno korisnog predmetnog opredmećenja kapitala na opće dobro. To su jasno uvijek utopijske, bespredmetne spekulacije. Marx se u strogom duhu naučnog socijalizma fokusira na konkretnе odnose, konkretnе interese i konkretna materijalna svojstva i oblike koji se poklapaju sa zahtjevom maksimizacije proizvodnosti i proizvodnje viška vrijednosti. Marxova teorija svakako naglašava razliku između predatorskog interesa pojedinog kapitala i općenitog interesa kapitala u cjelini, kao što primjećuje eksplataciju upotrebnih svojstava od strane kapitala iz sfere koju još uvijek sam nije zahvatio pa stoga te korisne kvalitete koristi kao besplatni resurs, dok, s druge strane, primjećuje tendenciju i mogućnost obrazovanja općenitog interesa kapitala na političkoj razini čime bi se omogućilo investiranje djela kapitala u njegovom općenitom interesu, tj. u općenitom interesu buržoaskog društva, a protivno disfunkcionalnosti individualističkog stanovišta privatnih kapitala koji pile granu na kojoj sjede i fokusirani su samo na izoliranu, neposrednu razinu. Marxova kritika političke ekonomije pruža inovativan okvir za razumijevanje kapitalističkog društva, ali je njena logika – što je neprestano potrebno naglašavati – bitno različita od banalne logike suprotstavljanja općeg i dugoročnog interesa kratkoročnom i sebičnom; ili javnog dobra privatnom; ili održivog razvoja društvene proizvodnosti maksimizaciji trenutnog bogatstva; ili povećanja socijalnog kapitala u odnosu na finansijski i slično. Iz tvrde, dosljedne marksističke perspektive takve dvojbe i sukobi predstavljaju kretanje unutar buržoaske racionalnosti i u svojoj su suštini ne samo politički štetni nego i tendenciozni, spoznajno zasljepljeni.

Pitanje o traženoj kvaliteti, konkretnom sadržaju fiksнog kapitala u svojoj je suštini tehničko pitanje. Vlasnik pojedinog kapitala, konkretan investitor iz svoje perspektive može biti u stanju besplatno eksplorirati mnoga prirodna, materijalna, socijalna i duhovna dobra koja zatiče. Ta dobra ne moraju biti proizvedena u okvirima

buržoaskog društva ili ekonomске sfere, tj. investicijom kapitala. Ona mogu biti rezultat nasljeđa, starih obrazaca proizvodnje, mišljenja i djelovanja, biti rezultat djelatnosti članova društva u osobnoj sferi/samoinicijativi i slično. Individualni investitor na osnovu sretne okolnosti da te upotrebe kvalitete dobiva besplatno može maksimizirati svoju proizvodnost i tako ostvariti poslovni uspjeh. On također svojim djelovanjem, instrumentalizacijom tih upotrebnih svojstava izvršiti njihovu destrukciju – prvenstveno kroz destrukciju socijalnih i kulturnih pretpostavki njihove proizvodnje. Nad tim uglavnom kukaju konzervativni radikali i svakojaki reakcionarni utopisti sa kojima se Marx u svoje vrijeme obožavao sprdati, a danas su, kao što vidimo življi nego ikad. Kao individualni, izolirani vlasnik privatnog kapitala u konkurentnim okolnostima on se ne može previše obazirati na takve vanekonomski faktore kao što se ne može, niti ima razloga uzdizati na razinu vizije općenitog interesa i razloga zbog kojih je u stanju proizvesti višak vrijednosti, tj. ostvariti profit. Razlog uglavnom leži u kombinaciji tehnike i kapitala sa kojima dolazi povećanje efikasnosti u kombinaciji sa eksplotacijom socijalnih, kulturnih i materijalnih korisnih vrijednosti koje dobija besplatno. Takvo što je dan danas recimo eksplotacija *radišnosti* nekog Kineza i slično. Ono što je sa marksističkog stanovišta u tom smislu od presudne važnosti, razumijevanje je načina na koji buržoasko društvo razrješava taj očiti problem pred kojim se nalazi – naime problem presušivanja svojih pred i van buržoaskih osnova koje neupitno eksplotira i ukida njihovu mogućnost. Neki marksisti, poput Rose Luxemburg, olako su i površno prepostavljeni kako se kapital približava svome kraju što više rastura svoje *vansistemske* izvore na kojima životari. Takve su površne spekulacije legitimne, iako se nalaze u potpunoj suprotnosti sa duhom marksističke kritike u njenim najvrednjijim aspektima. U tom se smislu mnogo uvjerljivijim, naročito iz današnje perspektive, čini naglašavanje dvaju tendencija koje su doprinose, i danas kao što vidimo posebno doprinose, razrješavanju tog problema u buržoaskim okvirima. Jedna je razvoj i jačanje političkih institucija koje iz upravnog odbora buržoaske klase postaju predstavnik općenitog interesa kapitala. One sa demokratizacijom prestaju biti servis buržoazije i realno postaju čuvar *općeg društvenog interesa* (što je jasno i dalje opći interes buržoaskog društva). Drugi je faktor rast i razvoj izoliranih privatnih kapitala do neslućenih razina; pretvaranje konkurenčkih poduzetnika u goleme korporacije koje se pretvaraju u monopoliste i sami postaju društvena sila lišena uske, pojedinačne perspektive. Zbog toga njihova racionalnost prestaje biti vođena izoliranom perspektivom pošto krupni kapital, ogromne korporacije, realno ne predstavljaju pojedinačnog igrača već se i u njihovim okvirima pojavljuje potreba općenitog interesa same firme, a ne njenih pojedinih dijelova, kao što i monopolistički, ili bolje oligopolistički paktovi sa drugim jednako moćnim tržišnim igračima i državom, uzajamno klanje i razaranje vlastite baze sve više zamjenjuju uvažavanjem općih interesa.

Razvoj jedne i druge tendencije moguće je pratiti kroz dvadeseto stoljeće gdje su iz nje proizašli mnoge pogubne, ali i korisne posljedice. Važno je razumjeti kako Marxova kritika konkurenčke kapitalističke ekonomije sama po sebi nikada nije dovršena i

zaokružena, a kamoli da je još u njoj sadržana analiza političke dimenzije budućih monopolističko kapitalističkih tendencija. Te povijesne tendencije koje su uslijedile povremeno su iskakale iz okvira Marxove kritike (kako smo rekli umnogome i sam imperializam, ali neupitno fašizam i komunizam), ali su u mnogim aspektima razumljive iz njegove perspektive (to se uglavnom odnosi na funkcionalan razvoj buržoaskog društva sa svojim *tipičnim kontradikcijama*). Kroz razvoj političkog faktora i povećanje značaja krupnih igrača u privatnoj sferi, posebno u kombinaciji sa uzletom intervencionističke ekonomske politike, buržoasko društvo kroz dvadeseto stoljeće pronašlo je način uspješne proizvodnje novih socijalnih, kulturnih i ljudskih upotrebnih svojstava na raspolaganju za ekonomsku eksploraciju, koja u okvirima intenzivne, slobodne konkurenциje vjerojatno ne bi mogla biti proizvedena. Onoga što se u danas prevladavajućem diskursu zove *socijalnim i ljudskim kapitalom*. Njihovo stvaranje odvijalo se bilo u okvirima javne proizvodnje, bilo kroz direktne socijalno korisne investicije krupnog kapitala u okvirima interesa nacionalne ekonomije: razvoj javnih servisa i dobara, socijalnih prava, obrazovanja i slično. Takvo što bilo je omogućeno političkim faktorima, kao što je i rast profitnih stopa omogućavao takvu alokaciju sredstava, dok je povratno djelovanje tih socijalnih investicija, naročito poslije Drugog svjetskog rata polučilo goleme pozitivne učinke na ekonomiju. Kako je vrijeme protjecalo, sve je veća važnost bila neovisnost razvoja kulture i odnosa u okvirima civilnog sektora, tj neovisnog općenja slobodnih građana u *slobodnom vremenu*. Taj se prostor otvarao samim golemim razvojem produktivnosti u okvirima buržoaskog društva; ako i činjenicom da zbog prethodno navedenih razloga logika kapitala nije djelovala neobuzdano, bile su joj postavljene određene političke granice.

U poglavlju o poduzetništvu smo djelu iz nešto drugačijeg ugla gledali na dolazak tog starog reda stvari do svojih limita. Sada ćemo isti proces pogledati iz kuta proizvodnje socijalnog i ljudskog kapitala. Sa 70-tim godinama sasvim su se jasno počele pokazivati dvije nove tendencije. Prva je značila pretjerani rast ekonomski neproduktivno investiranog kapitala u socijalne svrhe koji je prestao davati korisne ekonomske povratne efekte; drugi je razvoj alternativnih oblika socijalnih i individualnih kvaliteta koje su se sve više pokazivale proizvodno i ekonomski produktivne, a bile mnogo usklađenije sa neoliberalnom, negoli socijalnom vizijom društva, politike i povijesti. Takav se razvoj od 70-ih poklopio sa mnogim izvanjskim i političkim faktorima koji su stari režim bacili u smrtnu agoniju. Sve se više ispostavljalo kako upumpavanje sredstava u narodno blagostanje ne donosi očekivane proizvodne i ekonomske efekte, a nekakve idealističke i kolektivističke tlapnje realno se tope kao snijeg na žarkome suncu pošto konkretni interesi, kultura i identiteti stvarnih ljudi sa razvojem bogatstva sve više bivaju diferencirani i individualizirani, a ne dio nekakve velike harmonične zajednice. Alternativna kultura iz galopirajućeg civilnog društva postavljala je raznolike i posebno radikalne zahtjeve, ali je po svojoj prirodi rasturala zastarjele kolektivističke, socijalno orijentirane dogme na kojima je bio zasnovan stari sistem. S druge strane ekonomski inertni i neinventivni stari sustavi otvorili su mogućnost poduzetničke, neoliberalne

revolucije u kojoj su neovisni privatni igrači intenzivirali konkurenčiju, razbijali stare granice kreativno realiziravši predmetne inovacije. Takva se tržišna i individualistička orijentacija sve više uzdizala do ekonomskog i političkog *mainstreama* pošto je predstavljala konkretni odgovor na aktualne ekonomske probleme (stagflacija, pad profitnih stopa, nerentabilnost starih oblika proizvodnje, nemogućnost održavanja javne potrošnje, iskakanja ekonomije iz nacionalnih okvira). Ekonomsko otvaranje svijeta koje je uslijedilo sa krajem Hladnoga rata koje se poklopilo sa informatičkom revolucijom čije je posljedice nemoguće prenaglasiti, u povijesnoj se perspektivi može smatrati simboličkim krajem jedne povijesne epohe, iako nipošto kao što su vjerovali buržoaski ideolozi i krajem povijesti.

Neoliberalni entuzijazam sa sobom je donio radikalno drugačiju perspektivu. Proizvodnja korisnih društvenih i ljudskih *svojstava* koje kapital ima na raspolaganju po njima se drži krajnje neučinkovitom na planskoj, socijalističkoj i intervencionističkoj osnovi. No ona nije proglašena nepotrebnom. Sasvim suprotno – učinkovita i inventivna proizvodnja korisnih vanekonomskih svojstava proglašila se presudnim zadatkom, ali i radikalno depolitizirala, spustila na socijetalnu i osobnu razinu (ako se baš pokazala nepodobnom za komodifikaciju). U kulturno liberalnijim varijantama na neovisnog, nesputanog pojedinca; u onim konzervativnijim na intimnu zajednicu skupljenu oko obiteljskog ognjišta i tradicionalnih vrijednosti. Ekonomija se time jednim udarcem oslobođila gvozdenog stiska politike koji ju je gušio i ograničavao, kao što je otvorila nove mogućnosti učinkovitije proizvodnje traženog socijalnog i ljudskog kapitala od strane samih individualnih aktera, te se time oslobođila goleme odgovornosti. Takva revolucija omogućena je uzletom buržoaske ekonomije u okolnostima blještavog posthладnoratovskog rasta, kao što je istovremeno bila poticana tehničkom disfunkcionalnošću i nestankom političke osnove starog sistema. Pri tome je važno imati na umu razliku između **traženog svojstva, kvaliteta socijalnog i ljudskog kapitala od uštete sredstava na njegovom proizvođenju**. I jedno i drugo potrebno je promatrati u kontekstu potrebe za maksimizacijom društvene proizvodnosti spojene sa potrebom proizvodnje relativnog viška vrijednosti. Kakva su tražena svojstva ljudskog i socijalnog kapitala, kako smo vidjeli, ne može biti objektivno određeno s obzirom na više vrijednosti ili univerzalne znanstveno-tehničke spoznaje. Svojstvo tog traženog kvaliteta ovisi o zahtjevima u okvirima konkretnih kvalitativnih osobina proizvodnog procesa i, neovisno o toga, od konkretne prirode na njihovoj osnovi izrađenih ekonomskih odnosa, kako na konkretnoj tako i na općedruštvenoj razini. Ti zahtjevi variraju s obzirom na specifične razlike u ekonomskim granama, ali svakako postoje određene općenito prihvatljive vrijednosti koje maksimiziraju učinak. Tako će se recimo u sastavljanju *iphonea* tražiti mašinska disciplina, dok će u inovativnoj proizvodnji njegovih aplikacija biti potrebna igra i slobodna imaginacija (koja sama, kao što smo rekli, pokušava biti tehnificirana ako je to moguće). No i u jednom i u drugom slučaju biti će važna individualna odgovornost i fleksibilnost pri prihvaćanju novih zahtjeva, rad na sebi kako bi se povećala iskoristivost i slično.

S druge strane imamo konkretan, mnogo transparentniji interes maksimizacije proizvodnosti takvih korisnih svojstava. Najekstremniji liberalni fundamentalisti držati će se svojih dogmi o prirodnim svojstvima ljudskog bića koje prepušteno samo sebi spontano razvoja svoje najbolje i najfunkcionalnije potencijale. Takva naivna vizija danas je ipak u manjini iako se ni njen utjecaj ne smije zanemariti. Mnogo je raširenije vjerovanje kako ta željena, tražena svojstva uistinu moraju biti planski proizvedena i politički poticana, a sam proces njihove proizvodnje kao i proizvodnje svakog drugog proizvoda mora biti maksimiziran. Razlike se javljaju u mišljenju može li proces proizvodnje socijalnog i ljudskog kapitala biti u potpunosti komodificiran, ili on mora ostati izvan sfere općeg ekonomskog posredovanja. Najveći kapitalistički optimisti (a među njima ima i onih vrijednosno/politički suprotstavljenih tom sistemu) vjeruju kako je funkcionalno koloniziranje svih sfera života od strane kapitala ne samo moguće nego nam se odvija pred očima. Kapital je po njima u stanju samu proizvodnju traženih socijalnih, kulturnih i individualnih korisnih svojstava koje koristi u stanju učiniti utrživom, tj komodificirati. Time bi se, sasvim je jasno, ostvarila kapitalistička utopija (ili distopija ukoliko se nekome takvo stanje ne sviđa). Takva se vizija pokazuje prilično naivna s obzirom na činjenicu da ničim nije unaprijed zajamčena spontana uskladivost izoliranih privatnih interesa i njihovih zbiljskih prepostavki, kao što same promjene kvaliteta proizvodnje, kako smo vidjeli, mogu izlaziti izvan okvira kapitalističke racionalnosti. S druge strane postoje vizije koje vjeruju u nužnost održanja *vanekonomske sfere života*. Tu s jedne strane imamo konzervativne vizije koje će naglašavati vrijednost nekakvih tradicionalnih veza i kulture, lokalističke posebnosti, obitelji, starih, zaštićenih oblika odgoja i obrazovanja i slično. S lijeve strane tu imamo (post)socijalističke, lijeve varijante koje će naglašavati značaj društvene solidarnosti, blagostanja, pravde, javnih dobara, političkog angažmana u osiguranju tih svrha i slično. Te se dvije tendencije obično umnogome preklapaju (kao što se recimo kod nas preklapaju interesi udrug *U ime obitelji* i *Ne damo naše autoceste*).

U suvremenim okolnostima kontradikcije na tom planu sasvim se očito zaoštравaju. S jedne je strane još uvijek itekako vidljivo kako stari oblici i načini proizvodnje socijalnog ili ljudskog kapitala ne odgovaraju realnim potrebama maksimizacije društvene proizvodnosti i s tim povezanim interesima kapitala kao osamostaljene ekonomsko-političke sile. Primjerice javno financirano obrazovanje golemi je gubitaš i rupa bez dna koju je nemoguće napojiti sredstvima, koje proizvodi sasvim neupotrebljive, beskorisne kadrove sa nezadovoljavajućim društvenim vrijednostima koji ničim nisu u stanju doprinijeti razvoju društvene proizvodnosti i ekonomskom rastu. Stare sile narančno brane posebnu, višu vrijednost tog modela, ali će one kao i svi njihovi prethodnici, uz izostanak opasnih političkih trendova, biti rasturenici u paramparčad. S druge strane istovremeno se sve više pokazuje kako naivna vjerovanja u fantastičnu funkcionalnu proizvodnju komercijalizacijom obrazovanja može donekle doprinijeti učinkovitosti i ekonomskoj održivosti sustava (što sasvim neupitno financijski teret svaljuje na konk-

retnog korisnika čime se faktično povećava razina eksploracije rada jer se ta sredstva moraju pribaviti kroz prodaju radne snage – što jasno može imati i svoje negativne posljedice) no mnogo se slabija postignuća postižu po pitanju proizvodnje traženog svojstva, tj. sužavanjem i specijalizacijom u biti se sasvim jasno sužava njegov obim i bogatstvo. Dakle – investicija u socijalni ili ljudski kapital realno se reducira i podređuje neposrednom mjerljivom interesu i neposrednoj tehničkoj racionalnosti čime se dugoročno radi na korist vlastite štete i zapravo radi na sužavanju inovativnog potencijala.

Iz te napetosti javlja se potreba i mogućnost u najširem smislu shvaćene socijalno poduzetničke proizvodnje socijalnog i ljudskog kapitala. Sasvim je jasno što se traži sa sistemskog stanovišta. Pronalaženje načina održivijeg, ekonomski i tehnički učinkovitijeg proizvođenja traženog *ljudskog i socijalnog kapitala*. Kada bi bilo neupitno da je komodifikacija svih sfera života moguća (tj. rentabilna) i uz to još ima i korisne tehničke posljedice onda prostor za socijalno poduzetništvo u ovom smislu ne bi postojao. Kapitalistički poredak u svojoj neposrednoj ekonomskoj dimenziji bio bi samoodrživ, a njegovi politički i vrijednosni protivnici mogli bi ga i morali propitivati sa nekog *antiekonomskog i antitehničkog stanovišta*. S druge strane: kada bi održanje i reprodukcija starih predkapitalističkih i vankapitalističkih oblika socijalnih odnosa i kulture; ili kolektivna politička i ekonomska intervencija u neke progresivne svrhe iz kojih proizlaze korisna svojstva koja korigiraju štetne posljedice ekonomske logike, te učinkovito stvaraju vrijednosti koje ona može eksplorirati na opće dobro, kada bi dakle taj stari, konzervativni oblik bio uvjerljiv i praktično moguć potreba za socijalnim poduzetništvom također bi bila mnogo manja. Kao što i, s treće strane, kada bi u okvirima trećeg sektora, civilnog društva, kroz aktivizam i samoinicijativu na jeftin i učinkovit način zajednica spontano, pouzdano i kontinuirano generirala taj učinak, pa eventualno uvjerljivo u pitanje dovodila tržišnu i državnu logiku, potrebe za socijalnim poduzetništvom u tom smislu također ne bi bilo. Ni jedno od toga nije slučaj već se svaka od tih neovisnih logika nalazi u priličnoj krizi. Zbog toga se javlja potreba njihovog preklapanja i stvaranja socijalnog i ljudskog kapitala kroz socijalno poduzetništvo.

U konkretne spekulacije o ovakovom ili onakovom doprinosu u općenitim kontradikcijama socijalnog poduzetništva i mogućnostima u tom smislu nećemo ulaziti. Samo razumijevanje smisla dosadašnjeg izlaganja najbolje razotkriva limitiranost takvog koncepta, ograničenost njegova doprinosova. Jedinu stvar koju ovdje posebno treba istaknuti je različitost upotrebe i značenja socijalnog poduzetništva u tom smislu. S jedne strane imamo postojeći socijalni kapital, bez obzira na način koji je proizведен koji se kroz socijalno poduzetništvo može kreativno iskoristiti za korisne svrhe. Tako se može povećati racionalnost ulaganja društvenih sredstava u resurse koji su bez socijalnog poduzetništva ostali neiskorišteni – recimo krdo visokoobrazovanih džabalebaroša sa društveno-humanističkih fakulteta financiranih javnih sredstvima. S druge strane imamo socijalno poduzetništvo kao način stvaranja korisnog socijalnog kapitala koji

može biti blagotvoran za ekonomiju i društvo, tj. predstavlja alternativni, učinkovitiji model opredmećenja socijalno investiranih finansijskih sredstava.

Pošto smo time na dostatan način obradili najvažnije ishode koji se tiču neposrednije ekonomskih i socijalno inovativnih svrha socijalnog poduzetništva potrebno je koju riječ reći i o potencijalima socijalnog poduzetništva u tehnološki inovativnoj sferi. U drugom smo djelu vidjeli zbog čega nije moguće nekritički vezati konkretnе procese proizvodnje i primjene znanstvenih i tehnoloških inovacija sa nekim pretpostavljeno univerzalno superiornim ekonomskim ili političkim formama. Pri tome smo podržali tvrdnju kako je sloboda uistinu najveći resurs inovacije, ali smo vidjeli koliko je problematično odrediti na koji se način maksimizira i što ponajprije znači sloboda u konkretnim povijesnim i političkim okolnostima. Isti smo problem upravo razotkrili i kroz razmatranje problema socijalnog i ljudskog kapitala. Zbog toga je jasno kako i samo pitanje najučinkovitijih podloga (ekonomskih, političkih, društvenih, kulturnih) tehničke inovativnosti nije nimalo lako i jednostavno. U slučaju tehnološke inovativnosti zadnjih smo desetljeća mogli svjedočiti daleko većoj predmetnoj inovativnosti u odnosu na socijalnu i političku sferu. Tehnološki razvoj ne samo da nije u krizi već je dinamika tehnološke inovacije i revolucije gotovo neobuzdana, strelovito juri daleko pred društvenim i političkim razvojem. Čini se kako tehnološku inovaciju sve potiče, a ona iskače sa svih strana. Tehnološki optimizam koji se pri tome javlja pokazuje određene opasne tendencije uobičajene za povijesne trenutke u kojima se jedan faktor nalazi u revolucionarnoj fazi pa se stvara iluzija njegove predominantne važnosti nad drugima. To je uz ostalo problematično pošto je prilično neizvjesno hoće li visoka razina tehnološke inovativnosti (posebno s revolucionarnim efektima na razvoj proizvodnosti)⁶⁰ moći progresivno biti održana, kao što neobično jasno upada u oči da socijalna i proizvodna iskorištenost suvremene tehnologije dobrano kaska za njenim inovativnim razvojem. Iako nisam u posjedu nikakvih konkretnih istraživanja čini se izvjesnim kako ekonomski i socijalno revolucionarne posljedice primjene najnovijih tehnoloških inovacija onemogućuju i inertni društveni faktori. Između ostalih i zastarjele buržoaske pravne i ekonomske forme čije konzervativno djelovanje danas primjećuje i svako dijete (najjasnije recimo u pogledu intelektualnog vlasništva, limitiranja slobode informacija i slično). Također – političke karakteristike buržoaskog sistema i limitiranost planskih investicija u kratkoročno nerentabilnu, potencijalno revolucionarnu suvremenu tehnologiju zasigurno ograničavaju potencijalne efekte novih tehnologija na razvoj proizvodnosti. No, pogrešno bi bilo previdjeti kako kapitalistička logika u konkretnim društvenim okolnostima ne smije biti smatrana najvećim kočioničarem tehnološkog razvoja pošto postoje i mnogo konzervativnije sile. Prije svega inertne društvene strukture koje u težnji za očuvanjem svog statusa i ekonomskih privilegija prijeće provođenje već pri-

60 Sasvim je moguće da tehnološke inovacije bujaju, ali drastično ne povećavaju proizvodnost rada – bilo u smislu da se za njihovu proizvodnju angažira sve više društvenih sredstava, bilo da njihov sadržaj realno nema proizvodno revolucionarne posljedice.

sutne proizvodne revolucije; posebno u obrazovanju, uslužnom i administrativnom sektoru, kao i uopće intelektualnoj proizvodnji. I dalje – u civilnom sektoru još uvijek postoji dominacija beskorisnih kulturnih i socijalnih sadržaja, dok se tehnološki, kao i općenito ekonomski sadržaji, rjeđe uzimaju kao povod za djelovanje. Iako je istina da postoje prilično agilne aktivnosti u području razvoja slobodnog *softwarea* i informacijskih tehnologija.⁶¹

Zbog takvih faktora otvara se mogućnost socijalno poduzetničke aktivnosti u sferi razvoja novih tehnologija. U tom se smislu najvažnijim čini pitanje razlike između tehnološke inovacije u okvirima privatnog i socijalnog poduzetništva. Tu se nameću dve opcije: 1) mogućnost socijalnog poduzetništva kao od tržišnih sila zaštićenog, a ipak dinamičnog i odgovornog inovativnog inkubatora (iz kojeg se po uspješnoj inovaciji stvaraju jaki tržišni igrači); 2) mogućnost trajnog primjenjivanja tržišno nerentabilne, ali sa društvenog i proizvodnog stanovišta korisne tehnologije u okvirima socijalnog poduzetništva. I u jednom i u drugom smislu postavlja se pitanje specifične razlike između socijalnog poduzetništva i klasičnog, neovisnog angažmana u okvirima trećeg sektora.

Krenimo od kraja. Kako smo rekli socijalno poduzetnička inovacija u tom smislu vezana je za fokusiranu težnju za preklapanjem različitih sektora, njihovo povezivanje sa ekonomski i tehnički korisnim posljedicama. To znači stavljanje većeg naglaska na primjenu i iskorištavanje neke tehnološke inovacije u širim okvirima i stvaranje inovacija koje su na takav način iskoristive. Što može značiti poziv na izlazak iz autistične začahurenosti koja je moguća u slučaju nepoduzetničkih, tehnološki fokusiranih neovisnih aktera. Također je, u tim okvirima, posebno značajan zahtjev za većom učinkovitošću i kvantificiranjem vlastitog učinka kako bi se lakše mogao vrednovati i mjeriti u okvirima legitimacije na široj, sistemskoj osnovi. Starim stanjem u trećem sektoru investicija se manje nalazi u neposrednoj vezi sa zahtjevom za efikasnošću i vezom sa drugim sektorima, dok se kod tendencije prema socijalno poduzetničkim principima ta veza nastoji uspostaviti na što izravniji način.

Prema slučaju (2) moguće je da postoji tržišno trajno nerentabilna, baperspektivna tehnologija koja je u stanju proizvesti pozitivne efekte. Takav slučaj svakako je posebno rijedak pošto je, kako smo vidjeli, karakteristika učinkovitih i perspektivnih tehnoloških inovacija, čak i pod uvjetom da je interes njihove primjene radikalno suprotstavljen prevladavajućem ekonomskom interesu, uglavnom u skladu sa onim poduzetničkim. Tu se i radi o glavnoj, ili barem najčešćoj, prepostavci uspješne poduzetničke inovacije i rasturanja postojećeg tržišta. Poduzetnička inovacija preuziman-

61 Dok se, barem prema našem površno upućenom mišljenju, hardverska proizvodnja i inovacija jednom za vazda iz garaža i neformalnih grupa preselila u okrilje velikih, profesionalnih sustava nezamislivih bez velikih investicija.

jem i umješnim nametanjem novog tehnološkog rješenja iz ničega stvara novo tržište, pa stoga, ako je rješenje u predmetnom smislu perspektivno, doprinosi povećanju učinkovitosti proizvodnje. Zbog toga je teško govoriti o trajnoj neutrživosti korisne tehnološke inovacije (iako je neophodno govoriti o njenoj neoptimalnoj iskorištenosti u buržoaskim okvirima koja je dobro poznata još od industrijske revolucije). Poseban je problem, kao što smo vidjeli, oblik traženog rada koji se nameće sa tom inovacijom i kapitalistički kvaziobjektivni pritisak na intenziviranje rada pri njenom korištenju (unatoč tome što se njome otvaraju sasvim očiti potencijali smanjena eksploracije). No to nam je ovdje manje bitno.

Ovdje se pitamo o dugoročno neutrživim, a korisnim tehnološkim inovacijama. Takav slučaj moguć je kod inovacije čija je primjena vrlo uska i specifična, a iz nje ne proizlazi znatno povećanje opće proizvodnosti (u literaturi se govori o tehnologijama za invalide i slično). U tom je slučaju socijalno poduzetnička aktivnost, načelno govoreći, moguća je i korisna. No ta je kombinacija mnogo manje važna i interesantna za našu stvar. Mnogo je važniji slučaj trajno neutrživih tehnoloških inovacija koje omogućavaju revolucionariziranje društvene proizvodnosti. Tu s jedne strane imamo goleme kapitalne investicije u strahovito skupu stratešku investiciju na najvišoj razini koja se nikada nije i nikada ne može održati bez sprege politike i krupnog kapitala. S druge strane postoji mogućnost proizvodno pozitivnog efekta sitnih investicija u tehnologiju u situacijama u kojima ta tehnologija može biti korisna, a i dalje trajno tržišno nerentabilna. Nećemo spekulirati oko toga kolika je važnost koje potencijalne investicije – samo ćemo navesti slikovit primjer (iz područja energetike) kako se u prvom slučaju radi o krupnim projektima kao što je izgradnja golemih nuklearki, hidrocentrala i slično, a u drugom o razvoju i distribuciji mikro solarnih kolektora za afričku sirotinju. I jedno i drugo u čisto proizvodnom smislu može imati korisne efekte i realno nije isplativo na čisto tržišnim osnovama, ali se radi o sasvim različitim kategorijama i fenomenima. Mi se ovdje zadržavamo na onome što je relevantno za socijalno poduzetništvo, pa stoga moramo isključiti važnost istoga u prvom smislu, a priznati relevantnost u drugom. Pri tome se bitnim čini naglasiti kako socijalno poduzetnička inovacija u užem smislu ne može biti naprosto primjena tehnologije koja se može izvršiti i administrativno, kao što ne može biti i predmetna inovacija sama po sebi, već predstavlja jedan čin u kojem se ostvaruje preklapanje tehnološkog izuma sa proizvodnjom potrebe za njim, ali ne u okvirima *slobodnog*, već *socijalnog tržišta*. Potreba za tim proizvodom se s jedne strane mora prodati vlasniku socijalno investiranog kapitala; prije svega kroz dokazivanje *stvarne* korisnosti – potkrepljivanje veće učinkovitosti i predmetne inovativnosti u odnosu na alternative, te blagotovornim okolnim efektima. Time se prostor socijalno poduzetničke tehnološke inovacije dodatno sužuje (ukoliko ćemo stvar gledati sasvim strogo), ali svakako postoji i podložan je širenju kroz samu poduzetničku inicijativu. On je s jedne strane omeđen granicama utrživosti – pošto je samo socijalno poduzetništvo nepotrebitno ukoliko neka tehnološka inovacija može biti sadržaj tržišnog poslovanja – dok je s druge strane omeđen očitim tehnološkim poboljšanjima koja je moguće uvesti drugim sredstvima

bez socijalnopoduzetničke forme.

S druge strane (1) otvorena je mogućnost kako upravo investicija u socijalno poduzetništvo znači investiciju u razvoj tehnoloških inovacija koje mogu biti revolucionarne, od opće koristi i sasvim utržive u okvirima normalne poduzetničke i tržišne racionalnosti. Tu se pitanje odnosa socijalnog poduzetništva i tehnološke inovacije postavlja na sasvim drugačiji način, a njegova funkcija postaje po definiciji transferna i u funkciji kapitala. Tu je svakako moguće da konkretan sadržaj i kvaliteta tehnološke inovacije ima nužno, supstancialno emancipatoran karakter ne samo u smislu povećanja društvene proizvodnosti već i oslobođenja rada kroz promjenu njegove tražene kvalitete. No tu, što smo više puta ponovili, ne postoji razlika između klasičnog i socijalnog poduzetništva. Ako je taj emancipatorni karakter tehnologije uistinu nužan sasvim je nebitno u koju svrhu je ta inovacija proizvedena, s kojim sredstvima i na koji način. Što je više i učinkovitije *privatni sektor* u stanju generirati revolucionarne tehnološke inovacije to je onaj *socijalni* (barem u tom smislu) manje potreban. On osim toga vrlo vjerojatno ima i manje mogućnosti što se povećavaju nužni preduvjeti uistinu inovativne tehnološke inovacije (recimo veličina investicije i količina uposlenog rada). Potreba za investiranjem golema planskih investicija u znanost i tehnologiju neupitno izlazi iz okvira (socijalno) poduzetničke racionalnosti. Prostor socijalnog poduzetništva i u ovom je smislu stoga relativno uzak i odnosi se na poticanje tehnološke inovativnosti javnim sredstvima u okviru manjih poduzetničkih inkubatora i slično. Tu osim pitanja objektivne mogućnosti da se do inovacije dođe na takav način, imamo i pitanje realne dinamike inovativnosti u okvirima privatnog sektora. Ukoliko je dinamika tehnološke inovativnosti u privatnom sektoru veća, utoliko je iracionalnije u tu svrhu investirati sredstva namijenjena za socijalno poduzetništvo pošto je mnogo smislenije njihovo alociranje u druge svrhe. I na koncu imamo karakter samih zahtjeva koji se stavlju pred tehnološku inovaciju u čisto političkom smislu, *uvjete* koje konkretno socijalni poduzetnici moraju zadovoljiti kako bi svoju djelatnost prodali investorima (što se nikada ne smije izgubiti iz vida).

U tom smislu jedan od najznačajnijih prioriteta direktno spojen sa tehnološkom inovacijom koji zaslužuje posebnu pozornost i kritiku danas su ***razvoj zelenih tehnologija i održivi razvoj***. Tu imamo jednu sve utjecajniju viziju i diskurs u kojima se povezuju više vrijednosti (ekologija, solidarnost, autonomija), razvoj novih tehnologija i socijalno poduzetnička aktivnost, ali na takvoj osnovi artikuliran i jedan konkretni politički program. Analiza i kritika tog diskursa i njegovih realnih osnova vrlo je zgodan način okrunjenja izlaganja željenih socijalno poduzetničkih ishoda.

Za razliku od starog defenzivnog fokusa na zaštitu okoliša, kao zahtjeva za ograničenjem visokoproduktivne industrijske tehnologije, u okvirima ideologije održivog razvoja fokus se prebacuje na razvoj inovativnih (zelenih) tehnologija koje se sa stanovišta tehničke racionalnosti pokazuju učinkovitijima, a po svojim kvalitativnim svojstvima poklapaju sa ekološki prihvatljivijim, dugoročno održivim, ali i emancipa-

tornim socijalnim i kulturnim svrhama. Takva mogućnost zasnovana je na već ostvarenim tehnološkim inovacijama na tom planu za koje se čini kako se uz odlučnu podršku, povećanje investicija u njihovu proizvodnju kao i uz aktivni angažman u skoroj budućnosti moraju ispuniti velika očekivanja i u potpunosti ukinuti racionalnost starih tehnologija. Čini se kako je takav razvoj, u kombinaciji sa tekovinama informatičke revolucije, u stanju sasvim sahraniti industrijsku paradigmu staroga tipa sa svojim nepoželjnim socijalnim efektima. U toj se viziji prije svega radi o tipično naivnoj, tehnološki determinističkoj ideologiji koja povijesnom razvoju pristupa na redukcionistički način i zbog svoje pristranosti nije u stanju sagledati složenost razvoja tehnologije sa svim kontradiktornim socijalnim, političkim i kulturnim posljedicama. Sasvim je neupitno kako uspješno stvaranje realno učinkovitih, zelenih tehnologija koje su u stanju izvršiti revoluciju u načinu proizvodnje sa drastičnim povećanjem produktivnosti i uz to za sobom povlače *slobodniji* oblik ljudskog rada u njihovom korištenju znače kraj velike većine socijalnih, ekonomskih i političkih problema s kojima se danas suočavamo. Tu istinu nitko normalan neće dovesti u pitanje. No, pravo pitanje je ono o neupitnosti takvih tehnoloških inovacija (kako danas tako i u doglednoj budućnosti) i nepredvidivim praktičnim posljedicama njihove primjene pod idealnim, čisto tehnološkim prepostavkama. Stoga se moraju postaviti pitanja *realnosti tehnološke utopije održivog razvoja u smislu njihove: a) ekonomске rentabilnosti na kratki i srednji rok (tj. pitanje opravdanosti visokih investicija); b) izvjesnosti dugoročnih tehnoloških obećanja; c) potencijalnih društvenih problema koji se unatoč tehnološkim promjenama, s njima ili možda i upravo zbog njih, mogu održavati i razvijati.*

a) **Ekonomска rentabilnost** na kratki i srednji rok na dnevnoj političkoj razini javlja se kao bitno pitanje pošto investicija u nove tehnologije na postojećoj osnovi razvoja ne mora biti, štoviše još uvijek u pravilu nije ekonomski rentabilna. Privatni kapital, u okviru svog sve većeg fokusa na proizvodnju inovacija, goleme investicije u *zelenu tehnologiju* može smatrati razboritim izborom, kao što i se sa političke razine jednom od glavnih zahtjeva može činiti subvencioniranje i poticanje takve inovacije. No, konkretan povrat takvih investicija ne može biti zajamčen te će sa čisto ekonomskog stanovišta napetost postojati sve do trenutka kada veća učinkovitost takvih inovacija postane neupitna. Pri tome je jako važno naglasiti kako tu nipošto nije dovoljno da se proizvodni efekti zelene tehnologije pokažu *konkurentni* klasičnim tehnologijama, već je (kako bi se golema inicijalna investicija i teškoće u implementiraju opravdale) potreban *revolucionaran proizvodni efekt*. Bez ulaska u tehnološke detalje (za koje ni najmanje nismo kvalificirani) sasvim je jasno kako je takav ekonomski koristan ishod na srednji, a naročito kratki rok prilično nesiguran. Pri tome je jako važno uzeti u obzir kako u konkretnim, *dnevno-ekonomskim* okolnostima povećanje investicija i subvencioniranje inovacije čiji realni proizvodni i ekonomski efekt izostaje, realno mora prouzročiti sve veći pritisak na visinu i održanje profitnih stopa, koje se nalaze u direktnoj vezi sa povećanjem intenziteta eksploracije (pošto po logici marksističke kritike koju ovdje zastupamo povećanje investicija u tehnologiju čiji neposredni efekti izostaju u krajnjoj

liniji mora imati posljedice na realno društveno bogatstvo, ali i mogućnost realizacije relativnog viška vrijednosti sa čime je povezana potreba za intenziviranjem eksploracije radne snage). Time se ideologija održivog razvoja nalazi u direktnom konfliktu sa neposrednim interesom kapitala, ali i interesom njime uposlenih radnika čije se ne-posredno blagostanje njenim nametanjem u svakome smislu ugrožava.

S druge strane (**b**) otvara mogućnost **dugoročnije i sveobuhvatnije, političke vizije**, što ideologija održivog razvoja u svojoj suštini i jest, kojom se ističe kako je takva investicija investicija u budućnost, a eventualno kratkoročno žrtvovanje interesa nema alternative pošto se razvoj proizvodnosti u okvirima starih tehnologija približava kraju, pa i naše dugoročno materijalno blagostanje ovisi o novoj tehnološkoj revoluciji. Uglavnom se previđa kako takva legitimacija održivog razvoja (koja u biti traži kratkoročno odricanje na opće društvenoj razini kako bi se provela tehnološka revolucija što će dugoročno osloboditi čovječanstvo) neobično nalikuje staroj *komunističkoj, tehnološkoj utopiji* po kojoj će trenutno odricanje zbog megalomanskih investicija u najnoviju tehnologiju onoga doba dugoročno razriješiti sve probleme čovječanstva. Buržoaska, kapitalistička logika, kako smo vidjeli, uvijek je funkcionalna na nešto pragmatičnijoj osnovi – u njoj je odricanje za bolju budućnost uvijek bilo neposredno vezano na konkretne ekonomski interese s jedne, pa često i materijalnim povećanjem blagostanja (uz žrtvanje slobode i autonomije učesnika u proizvodnji) s druge strane. Iz čisto kapitalističke, poduzetničke perspektive zelena tehnološka revolucija sasvim je opravdana i legitimna pod uvjetom da pronađe način sjedinjavanja sa opipljivim ekonomskim interesima i potrošačkim preferencijama. Što iz perspektive pojedinog privatnog vlasnika kapitala znači da daje realne mogućnosti realizacije profitabilne investicije; iz perspektive kapitalističke politike da daje realne, uvjerljive dokaze o pozitivnim općim ekonomskim efektima direktno povezanim sa razvojem opće proizvodnosti u društvu na kratki do srednji rok; iz perspektive vlasnika radne snage da ne povećava razinu eksploracije i maksimizira bogatstvo, ponovo na opipljivi, kratki do srednji rok. U tim okvirima postoji mnoštvo mogućih preferencijskih i interesnih kombinacija.

Važno je razumjeti kako je politička opcija i ideologija održivog razvoja mnogo radikalnija. Mnogo više naglašava *dugoročnu perspektivu*, magloviti i daleki, etički superiorniji interes stavљa ispred onog neposrednog, opipljivog i konkretnog. Zbog toga je ona, u čisto formalnom smislu, vrlo slična logici stare komunističke, tehnološki determinističke utopije zasnovane na tadašnjim iluzijama razvoja industrijske tehnologije. Ako zbog ničega drugoga onda zbog toga moramo biti posebno oprezni pri njenom vrednovanju i toleriranju. Tih je opasnosti, *tvrdo buržoaska opcija* svjesna iz svojih partikularnih interesa, ali se unatoč tome na političkoj razini sve više pokazuju simpatije prema takvim radikalnim perspektivama. Nama je najvažnije razumjeti logiku tog sukoba političkih diskursa i s njima povezanih interesa u kojem **s jedne strane** imamo kratkoročni ekonomski interes, trenutno maksimiziranje korisnog bogatstva, maksimizaciju proizvodnosti u starim tehnološkim okvirima, te težnju za njihovim konzervativnim

održavanjem, a s **druge strane** imamo ekološki, i (neizvjesni) dugoročni politički i ekonomski interes, umjereni do izrazito odricanje u višu svrhu, rad na razvoju novih tehnologija, i težnju za revolucionarnom promjenom tehnološke paradigme. Ponovimo još jednom: takvi diskurzivni prijepori ne bi postojali da ne postoji realna ekonomска i politička napetost, stoga se ne mogu svesti na različite ideje i teorije. Ta je napetost, sa svojim materijalnim izvorima, za sada prisutna i gotovo će se sigurno, ukoliko skoro ne dođe do uistinu revolucionarnih tehnoloških inovacija na tom polju, vrlo vjerljivo sve više produbljivati.

Treća točka je **(c) pitanje održanja društvenih problema i kontradikcija** koje se realno mora očekivati čak i pod pretpostavkom ostvarenja najoptimističnijih tehnoloških revolucija. Goli tehnološki napredak nikada neće i ne može sam po sebi riješiti kompleksne političke, socijalne, kulturne, pa ni i ekonomске probleme. Nećemo previše spekulirati o svoj sili problema koji se sa promjenom tehnološke paradigme mogu održati ili čak pogoršati. Dovoljno je naglasiti kako se svi društveni problemi ne mogu riješiti uvođenjem nove tehnologije; već i samo uvođenje nove tehnologije ovisi o političkim, socijalnim i kulturnim mogućnostima. Sama ideologija održivog razvoja stoga nije i ne može biti isključivo tehnološki deterministička, već u svojim različitim ubliženjima predstavlja jednu posebnu kulturnu, društvenu i političku ideologiju. Kroz čija se ubliženja, neovisna o samom tehnološkom elementu, u pravilu pokazuje mnogo manjkavija, površnija, naivnija, utopističnija negoli u tom svom stožernom smislu. Jedna od rijetkih stvari u kojima se s njim možemo složiti teza je da – promjene tehnološke paradigme ne mogu funkcionirati bez adekvatne promjene stanja svijesti na individualnoj i političkoj razini, osim pod sasvim nerealnim pretpostavkama prema kojima bi se proizvodnost na alternativnoj osnovi podigla na razinu iz znanstveno fantastičnih filmova. No ta promjena svijesti ne može imati nikakvu višu legitimaciju, te se mora konkretno izboriti za svoju legitimnost, a ne biti pretpostavljena.

Učinkovita zelena tehnologija kao temeljno uporište održivog razvoja samo se po sebi pokazuje prilično klimavom osnovom šire ideologije. Realno se može očekivati razvoj zelene tehnologije, ali je malo vjerljivo da će on u dogledno vrijeme moći prouzročiti krupne revolucije u razvoju proizvodnosti. Nerealno bi recimo bilo očekivati javljanje efekata prve i druge industrijske revolucije na zelenoj bazi. Zbog toga se stara tehnološka paradigma sigurno neće moći ukinuti u svim sferama proizvodnje. Tako ni uz optimistične pretpostavke uspješnog razvoja i uvođenja učinkovitih zelenih tehnologija čak ni ekološko stanje neće moći popraviti *uz zadržavanje postojećih ekonomskih i materijalnih očekivanja*. I, s druge strane sasvim bi naivno bilo velike nade polagati u fantastične emancipatorne zahtjeve prema radu od strane nove zelene tehnologije. Sasvim suprotno – vrlo je vjerljivo kako će u njenoj proizvodnji i operiranju konkretan radnik biti pritisnut, kao što će njegov rad i dalje biti podložan učinkovitom tehnificiranju.

I tamo gdje je najjača, ideologija održivog razvoja treba se promatrati vrlo skeptično. Po izlasku iz tih okvira ona, kako smo rekli, pokazuje svoje mnogo odvratnije lice. A upravo takva se uglavnom javlja u retorici konkretnih poduzetnika, deklariranim ciljevima javnih politika, političkim partijama u borbi za vlast, inicijativama civilnog društva i općenito u javnosti. Tu se radi o ideologiji u kojoj se praktički križaju svi željeni ishodi socijalnog poduzetništva o kojima smo govorili (neposredna ekonomska korist generirana na osnovu upošljavanja lokalnih potencijala, dugoročna i posredna korist društvenog sistema razvojem ljudskog i socijalnog kapitala u najširem smislu, poticanje razvoja i primjene novih tehnologija koje mogu doprinijeti općem razvoju proizvodnosti, uz čuvanje okoliša i razotuđenje rada). Ideologija održivog razvoja nije samo zbir i kombinacija tih realnih ili zamišljenih efekta, već predstavlja opću političku viziju koja sve više sa marginе prelazi u *mainstream*. Glavni razlozi njene opasnosti su tendencioznost, ideološčnost i politička nevaspitanost. O posebnim vrijednostima je bespredmetno raspravljati i svaka ima svoju specifičnu legitimaciju koja se ne može povezati sa višom zbiljom ili istinom. Važno je razumijevanje na koji se način te vrijednosti konkretno artikuliraju u okvirima konkretne društvene i političke zbilje, tj. na koji se način ostvaruje komunikacija između njih i povijesne okoline u kojoj se zatiču.

Ideologija održivog razvoja u samom je imenovanju sporna pošto ističe jednu općeprihvaćenu vrijednost – održivost razvoja – kao svoju posebnu kvalitetu i karakteristiku. Pravo pitanje naravno nije tko se zalaže za *održivi*, a tko za *neodrživi razvoj*. Na neodrživom razvoju može raditi pojedinačni akter, ali ne i ozbiljna politička opcija. Svaka politička vizija dosta dosta razmatranja vizija je održivog razvoja – dok značenje održivosti drastično varira. Također – sasvim je moguće da neka politička opcija u određenom trenutku biva zaslijepljena konkretnom situacijom pa nema znanje o *neodrživosti razvoja koji uzima za nužan i održiv*. To je problem koji se odnosi na samu ideologiju održivog razvoja pošto ni ona ne može imati uvid u ono što joj po definiciji mora biti nepoznato, tj. u *nepredvidive buduće efekte vlastitog djelovanja*. U vrijeme prve industrijske revolucije, kada su golemi dimnjaci zamjenjivali pašnjake nitko nije mogao znati za posljedice koje će nekontrolirana primjena industrijske tehnologije imati na okoliš, ljude i slično. To se djelomično pokazalo neodrživim (iako je i to do današnjeg dana stvar za raspravu). S druge strane u pravilu se pokazuje kako najbolje, najrealističnije ideologije održivog razvoja, naročito u okvirima političke borbe, ne pokazuju previše interesa za otkrivanje unutarnjih napetosti i predvidivih problema o kojima smo prethodno govorili. Štoviše – oni se ponašaju po uobičajenoj ideološkoj logici gdje se jače strane *svoje stvari* redovito naglašavaju, a vjerovatne probleme radije izbjegava – naročito ukoliko propituju temeljni legitimitet samog političkog angažiranja. Problemi ideologije održivog razvoja vrlo su jasni te se jasno očituju prateći njen vlastiti diskurs (koji je realno mnogo tanji od ozbiljnih klasičnih buržoaskih diskursa sa svojim boljim razumijevanjem političkih, društvenih i ekonomskih problema). Jednom od njenih najgorih karakteristika pokazuje se naivno brkanje *predindustrijskih* i *postindustrijskih* tehnologija/načina proizvodnje kojima je izrazito sklon. Tu se neka-

kve navodno autentične, lokalističke i samoodržive utopije nastoje povezati sa kompleksnim, međuovisnim, svjetskim ekonomskim saobraćajem i na visokorazvijenom metodama proizvodnje zasnovanim društvenim i kulturnim oblicima. To *brkanje* nije puka slučajnost već je upravo ono jedan od politički najpopularnijih mamaca za hvatanje onih politički naivnih. Ideologija održivog razvoja djelomično je zasnovana na suvremenim tehnološkim i socijalnim tendencijama, ali se umnogome oslanja na stare, prevaziđene, lokalne socijalne, kulturne, proizvodne i identitetske oblike. Pa se onda *globalizmu* suprotstavlja *lokализam*; krupnom kapitalu konzervativna utopija ekonomске mikro suverenosti; angažiranju oko osiguranja maksimalne društvene proizvodnosti i postavljanju općenitih zahtjeva za maksimizacijom slobode u društvenoj proizvodnji angažiranog pojedinca političkim sredstvima nekakvo angažiranje na lokalnoj razini, kroz poduzetništvo i nekakve sitno, ili bolje mikroburžoaske ili anarhističke oblike uz bedastu promociju *rasta osobnog bogatstva* bez razvoja realne proizvodnosti rada na općedruštvenoj razini. Na kulturnoj razini promoviraju se alternativne vrijednosti koje realno predstavljaju održanje arhaičnih i konzervativnih kulturnih obrazaca na klasičan romantično-reakcionaran način. Buržoaski politički *mainstream* i velika većina građana teško će ikad dopustiti uspjeh takvih opasnih opcija. No ono što se može dogoditi i već uvelike događa švercanje je tih ideja u politički *mainstream* pri čemu dolazi do njihovog užeg spajanja sa tehnokratskim metodama rješavanja političkih problema koji će ionako po sebi ideoološku viziju održivog razvoja dodatno ideologizirati čvršćim sprezanjem uz interes kapitala.

Kroz takvu je prizmu potrebno promatrati iskoristivost socijalnog poduzetništva u tom smislu, u kojem se na neki način najaktualnije isprepliću svi različiti željeni ishodi o kojima smo govorili. Utoliko ukoliko nova tehnološka revolucija, tj. prodoran i nezadrživ razvoj nove tehnologije pretpostavlja velike investicije i viskokosofisticiranu industrijsku tehnologiju koja ovisi o kolektivnom znanstvenom i tehničkom radu (kao što je razvoj atomske tehnologije, fizijskih elektrana i slično) socijalno poduzetništvo, kao i poduzetništvo sasvim je isključeno iz priče. Tu mogućnost ideologija održivog razvoja uglavnom ne naglašava iako je realno mnogo veća vjerojatnost da će održivi razvoj biti zasnovan na krupnim inovacijama primjenjivim na razini velikih kapitalnih zahtjeva, a ne nekakva lokalnog mikroangažmana koji može polučiti određeni uspjeh tek pod pretpostavkom da ima solidnu ekonomsku pozadinu velikih igrača i sustava. S druge strane ukoliko je stvaranje, a posebno primjena tehnoloških inovacija vezana za lokalnu zajednicu, primjenjiva u okviru jednostavnih, *autonomnih*, *horizontalnih* okvira socijalno poduzetništvo ima nekog, tim granicama uvjetovanog smisla. Što će reći: dostupna sredstva mogu biti učinkovito plasirana u razvoj alternativnih tehnologija i njihovoj primjeni od strane malih, autonomnih društvenih aktera koji takvu aktivnost mogu spajati sa nekakvim kulturnim i ekološkim ideologijama i nekakvim razvojem socijalnog kapitala na lokalnoj razini gdje se, kako se i ističe u socijalnom poduzetništву, nekoliko muha ubija istim udarcem i stvara integracija i sinergijski efekt. Uz to se takva djelatnost može povezivati sa neposredno ekonomskim *mikro projektima* koji cijeli

proces mogu činiti održivijim u funkcionalnom smislu, kao što i angažiranje besplatnog aktivističkog rada može također znatno tome doprinijeti. Simbolična, aktivistička i ekološka dimenzija socijalpoduzetničkih projekata u ovome smislu može predstavljati specifični utrživ kvalitet koji u tržišnom okvirima omogućuje realizaciju onoga što se u buržoaskom ekonomskom diskursu obično naziva *dodata vrijednost*. S druge strane doprinos takvih poduhvata povećanju opće performativnosti i financijske održivosti sistema legitimira investiciju u to područje. No tu se, u široj i ozbiljnijoj perspektivi pokazuju uskima granice djelovanja u realnim povijesnim, ekonomskim i socijalnim okolnostima koje sigurno neće doprinijeti razvoju blagostanja i obaranja intenziteta eksploracije barem za golemu većinu društva (ili kazano marksističkim riječima radničku klasu).

III

Kroz dosadašnje izlaganje o socijalnom poduzetništvu pokušali smo na što jasniji način odrediti značenje, društvene izvore i očekivane koristi tog fenomena u realnim okvirima. Za kraj nam preostaje ekspliziranje razloga njegove političke štetnosti (što se u različitim oblicima očitovalo i u samom sadržaju). Na samom početku, govoreći o praktičnim i teorijskim polazištima, istaknuli smo kako je namjena ovog rada prije svega političke prirode – obrazovanje što uvjerljivije lijeve perspektive koja bi se mogla na najbolji način nositi sa konkretnim društvenim problemima i, posebno, doprinijeti premoštenju opasnog jaza između sve sofisticiranijeg, u biti tehničkog znanja i neupućenog, popularnog mnenja. Istraživanje socijalnog poduzetništva posebno je važno pošto se ono često promovira kao inovativna forma u kojoj se problem spoznajnog rascjepa, ali i neposrednog utjecaja na socio-povijesnu zbilju mogu razriješiti. Svojevrsna alternativna politika ili, prije, **alternativa politici**. Takva se vizija pokazuje naivnom i neprihvatljivom.

U svrhu iznošenja političkih problema socijalnog poduzetništva smisleno je početi od rada A.H.Choa⁶² koji, u okvirima literature o tom fenomenu, iznenađujuće jasno iznosi suštinu problema. Tu se kreće od temeljnog problema pri definiranju. Problema određenja konkretnog sadržaja *socijalnih svrha*. Ta neodređenost moguće je održiva na retoričkoj razini, ali u času praktičnog ozbiljenja ona, htjela ne htjela, mora pokazati lice. U tom trenutku sasvim se *materijalno*, pa onda i legitimacijski postavlja pitanje odnosa te i takve konkretnе svrhe sa drugim mogućim svrhama, alternativnim načinima njihovog ostvarenja i općenito širom okolinom i političkim realitetom. Cho naglašava dva problema koja se tu nužno pojavljuju pri legitimaciji socijalnog poduzetništva, a imaju i negativne praktične posljedice. Prvi je problem *tautološkog legitimiranja socijal-*

62 Politics, Values and Social Entrepreneurship: A Critical Appraisal (U *Social entrepreneurship*, eds. Mair, Robinson & Hockerts.)

nih svrha, a drugi *monološkog* legitimiranja poduzetničkih sredstava.

Tautološko legitimiranje socijalne svrhe sasvim je očito, a njime smo se već i naširoko bavili. *Socijalna svrha* legitimira se kao izraz *općeg interesa*, a i izraz je *općeg interesa* jer ostvaruje *socijalne vrijednosti* - i tako u krug. Kako bi se izbjeglo relativiziranje vrijednosti pojedinih svrha po njihovom očitovanju, te nužno politiziranje uvlačenjem u borbu konfliktinih društvenih interesa njih je uvijek moguće usidriti u neupitnoj, *višoj vrijednosti*. Božjem, prirodnom ili moralnom zakonu, sasvim je svejedno. Takav zahvat na popularnoj je razini vrlo raširen i uglavnom nerefleksivan, zdravorazumski, te se sam nerijetko poklapa sa nekim partikularnim interesom koji se tipično ideološkim sredstvima prodaje pod opći. No, zbiljnost općeg interesa moguće je braniti i na nešto sofisticirniji način. Cho se u tom smislu sasvim opravdano poziva na Habermasa i njegovo određenje deliberacije slobodnih i racionalnih građana kao *izvora legitimnosti općeg, socijalnog interesa*. Habermasova teorija po samoshvaćanju predstavlja nastavak i unapređenje prosvjetiteljskog univerzalizma, pa stoga ima svoje dobro poznate pretpostavke. Prije svega vjeru u zbiljnost nekog bitnog svojstva koje čuči u svakome čovjeku, čijom je realizacijom moguće uspostaviti harmoničnu vezu stabilne zajednice i njenih autonomnih djelova, grupa i jedinki. To se svojstvo određuje kao *mogućnost slobodne i razborite javne komunikacije* čijim se otvaranjem, poticajom i razvojem mogu premostiti kontingenčne interesne i identitetske razlike, te na pouzdanoj, nadkonfliktnoj osnovi uspostavlja konsenzus oko sadržajno promjenjivog općeg interesa. Opći su se interes i socijalna svrha tako u stanju uzdignuti iznad konfliktnih ekonomskih, kulturnih i političkih sila, a istovremeno usidriti u konkretnoj društvenoj djelatnosti, onoj *komunikativnoj*. Ta teorija, jasno, ima svoje dogmatske pretpostavke. Bez vjere u jedinstvenu, racionalnu suštinu ljudskog bića koja pod odgovarajućim praktičnim okolnostima, oslobođenim izvanjskih smetnji, može doći do izražaja i rezultirati razboritim usaglašavanjem različitih aktera oko onoga što se po deliberacijskom posredovanju pokazuje kao opći interes ona je neodrživa. Ukoliko se povijesna zbilja odredi kao u svojoj srži konflikt, a priča o ovakvoj ili onakvoj *suštini čovjeka i slobodnom subjektu* otkrije kao puki konstrukt, sa svojim konkretnim diskurzivnim granicama i pretpostavkama opći se, harmonični, interes zajednice pokazuje jednak tankim kao i pri oslanjanju na bilo koju drugu, nerefleksivnu temeljnu pretpostavku.

Cho naglašava druge, svakako i uvjerljivije teorije kojima se u pitanje dovodi mogućnost artikulacije općeg, socijalnog interesa kroz *otvorenu javnu raspravu umnih bića*. On redom govori o socijalno/klasno konfliktnom određenju društvenog života (Marx), nesumjerljivosti različitih svjetonazora i vizija dobra (Berlin), javnoj sferi kao po definiciji isključivom prostoru, na čijim se marginama i podzemlju uvijek obrazuju alternativni diskursi i interesi koji u njoj ne mogu doći do izražaja (Fraser). U realnim okolnostima priča o *deliberativnoj demokraciji*, civilnoj sferi kao slobodnom prostoru artikulacije općeg, legitimnog socijalnog interesa stoga se pokazuje prilično naivno. No, mnogo se veći problem što se takvim pretpostavkama potiče potraga za općim, socijal-

nim, nadkonfliktnim, neprijepornim svrhama, od čije se realnosti/mogućnosti polazi, a uzdizanje do njih vidi kao izraz komunikativne djelatnosti pojedinačnih aktera (u biti neovisno od političkog posredovanja i autoriteta). Cho ispravno primjećuje kako se jaz između apstraktnih, neodređenih socijalnih interesa i njihovih realnih, partikularnih uobličenja ideološki premošćuje vizijom *lažne zajednice* (*false we*). Prepostavljanje zajednice interesa tamo gdje u zbilji postoje konflikti, napetosti i isključivanja različite vrste u svojoj je suštini politički štetno.

Socijalno poduzetništvo uglavnom se legitimira na osnovu tankih prepostavki o neupitnoj zbiljnosti općeg interesa, javnog dobra i slično. Ono nastoji dokazati opću društvenu vrijednost svojih svrha prepostavljajući kako je njihova *zbiljnost* sasvim neprijeporna. U popularnoj, nerefleksivnoj varijanti njihov je sadržaj zdravorazumski prepostavljen. U nešto mudrijoj varijanti taj sadržaj može biti (pogrešno) percipiran kao izraz općenite volje zajednice artikulirane u slobodnoj, javnoj diskusiji. Ako ta opća, legitimna kolektivna volja zajednice faktično ne postoji, a svaka konkretna socijalna svrha realno predstavlja jedan partikularan interes i vrijednost svaka od konkretnih svrha socijalnog poduzetništva mora tražiti drugačiji način legitimacije. Ta legitimacija ne može biti čisto instrumentalna pošto su „...*provedba, efikasnost i najučinkovitije prakse operacionalna mjerila koja imaju smisla tek u odnosu na specifične i precizno definirane krajnje ‘socijalne’ svrhe*“. Zbog toga se na koncu mora postaviti pitanje o legitimnosti socijalnih svrha u realnim okolnostima, što povlači njihovu unutarnju politizaciju i odlučnu važnost političkog posredovanja. Socijalno poduzetništvo se tako nalazi u krajnje paradoksalnoj političkoj situaciji. S jedne se strane dići *apolitičnošću* i *neutralnošću* uslijed koncentracije na konkretne ciljeve (čija je vrijednost opća i neprijeporna) i njihovo inovativno rješavanje privatnom inicijativom po uzoru na privatno poduzetništvo. Pri čemu se, moguće, upravo takvu depolitiziranu (ovdje-i-sada) djelatnost neovisnog aktera promiče kao zbiljsku političku alternativu za novo doba (čime, realno, predstavlja varijantu neoliberalne ideologije). S druge strane zbog nemogućnosti čisto ekonomske legitimacije sadržaja svoje djelatnosti, tj konkrenih svrha koje nastoji realizirati (uslijed tržišne neodrživosti), zbog neupitne heterogenosti i konfliktnosti konkrenih socijalnih interesa i dobara *ideologija socijalnog poduzetništva* upravo je politička u najčišćem smislu bez obzira na svoju apolitičnu formu. Ona u sebe uvlači vrijednosne sadržaje kojih se sve više tehnificirana, tehnokratska službena politika rješava kao problematičnog viška.

S tim je povezan problem *monološkog karaktera* socijalnog poduzetništva, ali na nešto drugačiji način. Način na koji socijalni poduzetnik teži ostvarivanju svojih ciljeva direktno je preuzet iz privatnog poduzetništva. Fokus je stavljen na neovisnu djelatnost samoinicijativnog subjekta-pokretača promjene. Utemeljenost na neovisnom subjektu propagandno se uzima kao po sebi vrijedan, najučinkovitiji i najfunkcionalniji način ostvarenja željenih ciljeva. Ukoliko čak i zanemarimo problem konkretne efikasnosti koja radikalno varira u različitim okolnostima i nipošto ne može biti univerzalno pois-

tovjеćena sa samoinicijativom iz te pretpostavke proizlaze druge, neposredno politički i pogubnije posljedice. Prije svega činjena da pojedinačna vizija po definiciji *od drveća ne vidi šumu*. Fokusiravši se na ono ovdje-i-sada, konkretne probleme ostaje na površini, u okvirima posljedica, te nije u mogućnosti sagledati značenje pojedinih problema u široj slici, kao ni njihove kompleksne uzroke. Socijalni poduzetnik angažira se oko rješavanja konkretnog problema u svojoj domeni i ne samo da nije zainteresiran za druge, konkurentne, svrhe i probleme već i u rješavanju onoga što je naumio često djeluje kontraproduktivno. Tako Cho navodi znakovit iskustveni primjer državne lutrije, kao neke vrste socijalno poduzetničkog poduhvata koji je trebao doprinijeti lakšem financiranju javnih izdataka. Konkretan problem – problemi sa financiranjem javnih usluga. Konkretno rješenje – lutrija koja je tržišno održiva i profitabilna te svojim profitima može poslužiti u tu svrhu. Faktično se međutim pokazuje da cijeli poduhvat predstavlja svojevrsni regresivni porez pošto srećke uglavnom kupuje sirotinja, a prikupljena sredstva troše se na *dobra* koja realno koriste svim članovima društva. Dotični problemi posebno dolazi do izražaja gdje se uspostavlja brak između tržišne logike i izoliranih socijalnih svrha koje u vidu nemaju, i ne mogu imati, šire posljedice takve djelatnosti. Takvo što je vidljivo u svoj sili popularnih *magičnih* rješenja kao što su *ekoturizam, mikrokrediti, etične banke, poštene trgovine, održivi razvoji* i slično. U tom se smislu socijalno poduzetništvo uistinu pokazuje kao izrazito limitiran brak neoliberalnih dogmi i patetičnih, malograđanskih nagnuća. Sa neupitno pogubnim posljedicama pošto je učinkovito rješavanje ozbiljnih socijalnih problema sasvim nemoguće bez korištenja političkih sredstava, koja se takvim jeftinim socijalnim inovacijama nastoje pokazati nepotrebнима.

No, jednako je važno razabrati kako političke opasnosti socijalnog poduzetništva ne proizlaze isključivo iz čiftinsko-neoliberalnih predrasuda. Ono je jednako opasno kao izraz tehničke, transmisijske funkcionalnosti. Ako svaka vrijednost mora biti politički legitimirana, a zaobilazeњe takve legitimacije predstavlja tipičnu ideoološku prijevaru onda i tehnička svrha *povećanja učinkovitosti sistema* uvijek iznova mora biti izvođena pred sud politike. Socijalno poduzetništvo nije upitno samo kada je disfunkcionalno sa sistemskog stanovišta, već i kada je u tehničkom smislu sasvim vrijedno i korisno. Politička pitanja koja se uvijek moraju postavljati o vrhovnim svrhama na kojima se prevladavajuća racionalnost oslanja, kao i konkretnim, vrhovnim autoritetima koji njima raspolažu. Takvo političko pitanje nikada se ne može postaviti na neposredno društvenoj i ekonomskoj razini u čijim okvirima operira socijalno poduzetništvo. Ograničavanjem vlastitog djelovanja na konkretnе svrhe, pa makar to značilo i predmetno inovativno djelovanje i efikasnije rješavanje konkretnih problema, prostor političkog autoriteta prepusta se drugim akterima. Uzmimo primjerice za razvoj socijalnog poduzetništva vrlo značajan slučaj Evropske unije. Kako bi se kontrolirale nepredvidive, *anarhične* posljedice različitih, uistinu neovisnih socijalno poduzetničkih poduhvata, ali i proizvoljno uzdizanje nekih partikularnih svrha preko *opravdane razine*, političke, realno tehnokratske institucije, koje raspolažu sa golemim finansijskim sredstvima i au-

toritetom, na sebe preuzimaju ulogu da vode računa ***stvarnom*** interesu cjeline. ***Šumi nad drvećem.*** Koristeći raspoložive metode tehnificiranih društvenih znanosti ti centri političke moći realno odlučuju o svrhamama i prioritetima, rade cjeloviti plan i program, te raspodjeljuju sredstva u skladu sa svojim zaključcima prema konkretnim socijalno poduzetničkim akterima koji se onda u tim granicama mogu zabavljati sa svojim *stablima i socijalnim svrhama* na mikro razini. Kako se u toj aktivnosti ne bi suviše zaigrali postoji stroga kontrola, te se legitimnost pojedinog poduhvata određuje prema efikasnosti u provođenju propisanih ciljeva, kao i prema korisnosti ishoda koja se jednako disciplinirano nastoji pratiti. Socijalno poduzetništvo u tom smislu prestaje biti centrirano na subjektu pokretaču, te se realno treba promatrati kroz komunikaciju i prilagođavanje višeg tehnokratskog autoriteta i regulatora (kao glavnog izvora sredstava) i konkretnih aktera koji samostalno djeluju u strogo propisanim okvirima.

Zbog toga se od najveće važnosti lišiti naivnih subjektivističkih, na izolirane svrhe, interese i djelatnosti fokusiranih perspektiva pošto pred nama realno стоји integrirani sustav ekonomskog i društvenog posredovanja što samo slijepci mogu stavljati u drugi plan. Razvoj društvene proizvodnje ima svoje konkretne tehnološke, ekonomske, socijalne i kulturne karakteristike, te je sasvim neupitno kako sa sobom donosi sve veću i veću integraciju. Stvaranje unutarnje funkcionalne veze o sve širim i dubljim okvirima. Zbog toga pitanje vrhovnog političkog autoriteta sve više postaje pitanje najneposrednije povezano sa neposrednim interesima i izoliranim svrhama na socijalnoj razini. Taj autoritet može biti prepušten političkim tehničarima i stručnjacima, dok se slobodna aktivnost građana može fokusirati na konkretne svrhe i njihovo realiziranje. To je naivno rješenje kojim se isključuje pitanje demokratskog odlučivanja o vrhovnim svrhama, što u konkretnim povijesnim okolnostima gotovo sigurno znači nekritičko prihvaćanje vrhovne vlasti političkih stručnjaka i općenitog interesa kapitala, kao najčišćeg primjera lažnog interesa zajednice čija se dominacija u pitanje može dovesti jedino političkim sredstvima.⁶³ Socijalno poduzetništvo umnogome predstavlja tipični primjer, marksistički rečeno, *sitnoburžoaskog radikalizma* koji bi stvarao/promicao nekakve etičke, javne, socijalne svrhe i interesu nasuprot privatnim, pri tome sasvim previdajući kako se u razvijenom kapitalističkom društvu svaka privatna svrha i interes ostvaruju isključivo kroz društveno posredovanje pa su u svojoj biti socijalni. Kako je sam kapital *socijalni* fenomen, konkretan rad u privatnom sektoru socijalan, a nužna veza političkog odlučivanja, ekonomije i društva sve nužnija i uža. Kako se realna funkcija socijalnog poduzetništva zapravo ne određuje o odnosu na subjektivna nagnuća i preferencije samih aktera, nego u odnosu na vrhovne, uglavnom, tehnokratsko-političke autoritete koji raspolažu sa sredstvima i monopoliziraju pravo odlučivanja o općim društvenim svrhama. Tu se, ponovimo još jednom, postavlja temeljno pitanje političke legitimnosti vrhovnih svrha i autoriteta koji su pretpostavljeni. Problem *lažnog interesa zajednice*

63 Uz iznimku unutarnje dekonstrukcije kroz jednoznačno emancipatoran razvoj tehnike u čiju je izglednost u najmanju ruku potrebno sumnjati.

tako je zapravo mnogo širi negoli bi se na prvi pogled mogao činiti. Njegovo propitivanje ne može se zadržati na vrijednosnim prijeporima i natezanjima oko različitih vizija zajedničkog dobra. Ono se tiče realnih uvjeta reprodukcije vladajućeg socio-ekonomskog poretka, usklađivanja istih sa političkom i kulturnom razinom. Zbog toga je od posebne važnosti u prvi rang staviti pitanje o neophodnosti produbljenja demokratske kontrole nad društvenom i ekonomskom reprodukcijom, o kojoj se ne može govoriti bez transparentnog iznošenja i potenciranja pitanja o nepomirljivim društvenim konfliktima (kao i realnim kontradikcijama koje stoje iza njih). Zbog toga je put rješavanja aktualnih socijalnih i ekonomskih problema upravo više politike i jedino politike, a savjesno političko djelovanje, u svojim temeljnim prepostavkama i metodama, predstavlja suštu suprotnost poduzetničkom angažiranju oko konkretnih društvenih problema.

ORaH

- progresivna ljudska, čiftinsko srce -

Glavne razloge za pisanje ovog teksta potrebno je istaknuti na samom početku. **Prvi** je razlog činjenica da se problemu ORaHa u široj javnosti pristupa na prilično plitak, često i tendenciozan način (bilo da se stranku omalovažava i neopravdano kritizira, ili pak naivno simpatizira i olako hvali). **Dруги** je razlog činjenica da najodlučnija kritika te političke opcije dolazi od strane desnice i liberala. Stoga se često zanemaruje što bi odgovorna i razborita *crvena ljevica*¹ imala za zamjeriti *zelenoj*. Određeni glasovi svakako se javljaju, ali se mogu smatrati nezadovoljavajućima. Što se onda javlja kao **treći** razlog za pisanje. Manjkavosti u tretiranju ORaHa od strane naše, kako se čini sve popularnije, neosocijalističke ljevice nešto je što bi svakom pametnom ljevičaru moralo ići na živce (premda je to jasno tek jedna od njenih poraznih, kako bi s pravom rekli neki desničari i liberali *treš osoba*). Pa ga onda i potaknuti na pisanje.

Svrha teksta je, stoga: doprinijeti boljem razumijevanju političkog fenomena ORaH (gdje će se pokazati mnogo razloga za iskrenu pohvalu); ukazati na mogućnost dosljedno lijeve kritike te političke opcije (koja se, kako će se pokazati, u mnogim realističnim aspektima niti ne razlikuje od kritike pametnijih *liberala* i *desničara*); odlučno razdvajanje mogućeg, kako vjerujemo, pametnijeg lijevog tretiranja tog predmeta i prevladavajućih, radikalnih fraza i predrasuda, koje uistinu ne služe nikome, a najmanje njihovim pobornicima. Što je uostalom i problem pošto su ti nesretnici ono što *crvena ljevica*, kojoj smo skloni, trenutno jest.

1 To se ne odnosi na službenu socijaldemokraciju, već prije svega na postojeće i moguće alternativne opcije na ljevici. Što jasno ne znači da se sa dobrim dijelom argumenata *crvene* kritike *zelenih* službena socijaldemokracija ne bi mogla, ili čak moralna, složiti. Dapače.

I. ORaH u dnevopolitičkoj dinamici

Streloviti uzlet ORaHa bio je jedan od najinteresantnijih političkih trendova prošle godine. Javnost je taj trend uglavnom tumačila kao izraz proizvoljnog grupiranja protestnih glasova, a stranka imenovana besadržajnom, populističkom i neozbilnjom. Dobar dio takvih stavova zadržao se do danas, pa se sa početkom nove godine, uve-like spekulira o izglednom osipanju stranke i predavanju šafete novim *protestašima*. Prije svega *sumanutim radikalima* iz *Živog zida* koji su se uspješno počeli ukazivati u istraživanjima javnog mnijenja. Predrasudi o ORaHu kao protestnoj i populističkoj stranci u ovom ćemo se tekstu odlučno suprotstaviti. Takav stav zauzet ćemo sasvim neovisno o odgovoru na pitanje je li rast dotične stranke *činjenično* bio rezultat protesta, hoće li ona u godini koja slijedi doživjeti propast i koliko je realan njen program. Mirela Holy protestne glasove nije tražila, niti je oko njih gradila stranku. Ako su je u jednom trenutku i pratili u njima se ne smije tražiti suština stranke. I dalje, što se nerealnosti stranačkog programa tiče: populistički i protestni karakter neke političke opcije nikada se ne nalazi u nužnoj i direktnoj vezi sa realnošću, ostvarivošću njenog programa. Jasno određen utopistički, sasvim nerealan program nipošto ne mora biti (većinom niti nije) populistički, pošto popularnost i lakoća hvatanja protestnih glasova proizlaze **upravo iz** maglovitih, zdravorazumskih predstava, nejasnog programskega određenja i isprazne retorike. ORaH se tako, prema uvjerenju od kojeg polazimo, što će biti konkretnije obrázloženo u nastavku, umnogome uistinu može okarakterizirati kao nerealna politička opcija, ali se zbog toga ne mora (kako se u konkretnom razmatranju pokazuje – i ne smije) smatrati populističkom i ispraznom. I na koncu: eventualno propadanje stranke, možda i pod udarom nelojalne, *populističke* konkurencije (koje je malo vjerojatno jer se radi o ozbilnjom političkom projektu) ne bi moglo dokazati da se radi o ispraznoj, protestnoj opciji. Kao što se i nagli uspjeh ORaHa može smatrati iznenadujućim upravo zbog činjenice da stranka **nije** težila jeftinom prikupljanju podrške.

Neprijatelji Mirele Holy u početku su često naglašavali iznenadnost i neočekivost uzleta stranke. Doduše na nešto različit, upravo suprotan način. Vežući *iznenadno* sa *stihiskim*, *protestnim* i *neodrživim*. Vremenom, kada se utjecaj stranke pokazao postojanjem od očekivanja, počelo je jačati i drugačije tumačenje, koje danas u biti prevladava. Uspjeh stranke po tom se viđenju nastoji prikazati *razumljivim* i *očekivanim*, pošto se ionako radi o *levom krilu SDPa*. Počelo se širiti uvjerenje kako je riječ o stranci stvorenoj da glasače ljevice zadrži na okupu. Značajan trenutak sa kojim je, kako se čini, *novo* objašnjenje ORaHa u dnevopolitičkom diskursu prevladalo nad *starim* (u biti jednako neprijateljsko, ali i mnogo opasnije) bio je čin podrške Josipovićeve predsjedničke kandidature. ORaH je *po starom* bio protestan i neozbiljan, dok je *po novom* određen kao SDPov trabant i/ili kukavičje jaje starog političkog establišmenta. I jedno i drugo shvaćanje jednako je pogrešno. Što znači kako je i jedno i drugo sasvim po mjeri

dnevne štampe i profesionalnih političkih analitičara. Pred takvim je tumačenjima, stoga, svjetla budućnost, zbog čega ih je i potrebno neumorno dovoditi u pitanje na jasan i nepristran način. Potrebno je uporno naglašavati kako je ORaH ozbiljna i distinkтивna stranka. Kako se njen dosadašnji uspjeh mora pripisati i neupitnim političkim kvalitetama osobe koja je vodi. Potrebno je izraziti očekivanje kako će stranka potvrditi svoju vrijednost i naći sigurno, prirodno mjesto na političkoj sceni. Tek je na takvim, sasvim poštenim pretpostavkama moguće graditi uvjerljivu, i nadamo se, razornu kritiku *zelene ljevice* u Hrvatskoj.

Naznačene probleme, s kojima se stranka sve više suočava, Mirela Holy pravovremeno je detektirala. O njima je sasvim transparentno govorila i govori. To joj ide na čast i korist. Otvorenim je pismom (početkom prosinca 2014.) oštro reagirala na zlonamjerne spekulacije o unaprijed dogovorenoj koaliciji sa SDP-om, kao što je po porazu ljevice na predsjedničkim izborima pred javnost iznijela odbijanje Milanovićeve ponude za koaliciju. Uvjerljive, pravovremene, odlučne, no istovremeno i odmjerene reakcije takvoga tipa same po sebi pokazuju kako se radi o politički intelligentnoj osobi. S obzirom na sve *klipove* koje je SDP od samoga početka bacao ORaHu pod noge mogla bi se očekivati i manje pristojnosti. Zvučnije *populističko* distanciranje od stranke čiji se neprijatelj danas isplati biti. Kao što bi, s obzirom na ustaljene običaje, bilo razumljivo da se iza kulisa sklapaju oportunistički dogовори. Mirela, kako se čini, političku igru uistinu okreće naopako, protivno ustaljenim navadama. Kada bi kojim slučajem *zavjera ljevice* uistinu i postojala, a ORaH bio *projekt za jednokratnu upotrebu*, smisleno bi bilo vladajuću stranku javno *grditi na pasja kola*, skupljati lake glasove nezadovoljnika, paralelno voditi zakulisne razgovore, pa po izborima slegnuti ramenima i *izabrati manje zlo*. Takvu bi igru, svakako, igrao SDP. Od takve igre, imajući u vidu dugoročni interes stranke, Mirela upravo želi pobjeći. Zbog toga se trudi biti transparentna. Pa onda, bez obzira na kratkoročne štete, i dalje ne bježi od činjenice kako je suradnja ORaHa sa SDP-om prirodna.² Ali ne bez konkretnih, sadržajnopolitičkih usuglašavanja; ne pod svaku cijenu; ne iza kulisa. Holy osim toga posebno ističe značaj programskih razlika, koje kao nitko do sada gura u prvi plan.

Lijenim analitičarima, uspavanim uhodanim interpretativnim obrascima, teško je shvatiti kako ORaH stvarno nije gladan vlasti, kako ima dugoročnu perspektivu, pa stoga i može zauzeti čist i transparentan stav prema političkoj konkurenciji. SDP si, primjerice, ni u najboljim trenucima takvo što nije mogao priuštiti. ORaH svoj politički elan, u tom smislu, i dalje pokazuje, unatoč sve težim političkim i propagandnim preprekama pred kojima se nalazi. Pri tome je posebno važno istaknuti visoku razinu političke umješnosti kojom se Holy odlikuje. Njene su osobne kvalitete i dalje, s razlo-

2 Potrebno je doduše primijetiti kako je nakon Josipovićeva poraza, po logici stvari, primjetna i nešto drugačija tendencija, zauzimanje neprijateljske pozicije prema SDP-u, ali to i dalje na jedan, s obzirom na okolnosti, začudno odmjereno način.

gom, glavni stranački adut. Te se kvalitete često nastoje banalizirati, prikazati slučajnima. Njen se alternativni stil povezuje sa skupljanjem glasova balave, urbane omladine. Ili možda njenu političku popularnost izvoditi iz proračunatog, *alternativnog PRe*. Pa se onda uspjeh stranke po toj liniji (*subjektivnog faktora*) također može prikazati razumljivim, očekivanim, ali i suštinski nerazlučivim od *političke močvare*. I dalje: kratkoga roka i tanke vrijednosti. S takvim se tumačenjima također ne treba složiti. Pretpostavke po kojima su Mirelini najveći politički aduti crna opravica i crveni ruž vrlo su površne i zlonamjerne. Ona je uspjela pokazati visoku razinu političkog talenta sasvim neovisnog o površnim fenomenima koji se često stavlaju u prvi plan. Taj je talent potrebno smatrati iznenađujućim pošto o njemu nitko, pa čak ni ona sama, nije mogao znati prije negoli se počeo pokazivati u okvirima ozbiljne političke igre.

Iznenadnost Mirelina talenta jedan je od razloga zbog kojih je uspjeh stranke iznenađujući. Taj se uspjeh ne smije svoditi na *zavjeru na ljevici, protestne glasove ili privlačnost crnih opravica*. Unatoč izvjesnoj istini da je svaki od tih faktora, kao i druge sretne okolnosti, na neki način doprinio ostvarenom uspjehu. No, govoreći *makijavelijevski*: sve je sretne faktore trebalo ukrotiti i spregnuti, staviti na pravo mjesto, iskoristiti kao materijal i energiju političke kreacije.³ A to znači pokazati političko umijeće. Promatrači sa nešto istančanjim osjećajem za *političko* mogli su rano primijetiti kako Holy posjeduje razvijen osjećaj i viziju. To se vidjelo kroz njeno strpljivo djelovanje u okvirima SDPa (po micanju iz vlade), pa onda naročito u mudrim i temeljitim odlukama pri nastavku političkog djelovanja van stare stranke (odbijanju kretanja linijom manjeg otpora, besperspektivnih političkih prečaca i jeftinog populizma). Stari Niccolo sigurno bi se pozitivno izjasnio o njenom radu.⁴ Zbog toga se još od osnutka ORaHa moglo naslutiti kako stranka ima budućnost. Što će reći da sa tako pametnim vodstvom i mnogo rada može osigurati svojih 5 do 8 posto na srednji do dugi rok. Što bi, uostalom, bilo iznimno postignuće uvezši u obzir rezultate i utjecaj zelenih stranaka na evropskoj razini. Moglo se, jasno, očekivati pobjeda nad postojećom konkurencijom lijevo od SDPa, te stvaranje jedne *limitirane*, ali postojane, stabilne i trajno važne frakcije na parlamentarnoj sceni. To su vjerujem bile i nade aktera u stranci. Ako su pametni, a gledajući Holy čini se da jesu, ti planovi i dalje bi im trebali biti zvijezda vodilja, te se ne bi trebali previše zabrinjavati eventualnim spuštanjem na tu *prirodnu razinu* stranačkog utjecaja.

³ Na kraju 25 glave Vladara, kao zaključak rasprave veliki Machiavelli kaže: *Ljudi su srećni sve dok se njihovi postupci podudaraju sa sudbinom, ali su nesrećni ako se ta podudarnost naruši i služe istim sredstvima. Stoga mislim da je bolje biti naprasit nego smotren, jer je sudbina žena i ko hoće njome da ovlada, treba da je bije i kroti. Uvek je pre savladaju osorni, nego oni koji postupaju hladno. Takođe, opet zbog svoje ženske prirode, sudbina je prijateljica mladića, jer oni su tako bezobzirni i umeju da drsko zapovedaju.*

⁴ Iako je upitno bi li tu čast predvodnica *zelene ljevice* shvatila kao pohvalu – njen heroj je ipak, kako se čini, Gandhi.

No, važno je primijetiti kako je ORaH u hrvatskim okolnostima do sada pokazao i nešto specifično, više od toga, zbog čega se ni onih golemyih 16 posto ne mora nužno smatrati prepunuhanim (čak ako to *činjenično* i jesu). Mirela Holy uočila je, čini se, političku nišu na domaćem tržištu čijim bi uspješnim iskorištavanjem stranka legitimno mogla rasti preko razine svojih *zelenih drugova* u drugim evropskim zemljama. Ta specifična niša nalazi se između uhodane rutine velikih, inertnih, oportunističkih, klijentelističkih stranaka sa unaprijed upisanim i netransparentnim političkim sadržajima i ispraznih, besperspektivnih, protestnih populističkih opcija koje nisu u stanju izvršiti trajne promjene u domaćem stranačkom sustavu i njegovim disfunkcionalnim navadama. Ta se niša možda može proglašiti i njenim izumom (što ne znači kako u nju ne mogu, a nadamo se i hoće, ulijetati i drugi akteri). Njeno se iskorištavanje u hrvatskim okolnostima uistinu može držati progresivnim i blagotvornim za političku scenu. Rast razboritih opcija koje se odlikuju ozbiljnošću i nisu sklone praznim frazama, a opet izlazi iz trulih, uhodanih okvira lokalnog političkog života najbolje su što se može dogoditi hrvatskoj demokraciji. Na takvoj je osnovi moguća neophodna regeneracija stranačkog sustava, iskorak prema unutarstranačkoj demokratizaciji, uzdizanje na višu, transparentniju razinu političke komunikacije, razbijanje neodrživih klijentelističkih struktura, ali i stvarno produbljivanje demokratskog legitimiteta.

Mirela Holy jako je dobro razumjela potrebu i korisnost takve političke vizije te svoju stranku nastoji profilirati na upravo taj način. Njena stranka u normalnim okolnostima, na osnovu svog temeljnog poslanja, prirodno može računati na 5 do 8 posto. U situaciji duboke političke disfunkcionalnosti, kao faktor naznačenih političkih promjena (sasvim neovisno o ekologiji i *održivom razvoju*) njeni bi mјera realno mogla biti 10 do 15 posto (da ne kažemo **trebala biti** i mnogo više). Što će reći na poziciji ozbiljne prijetnje postojećim elitama i stranačkom sustavu. Gdje se, kako se čini, barem prema tim anketama (od upitne koristi), još uvijek i nalazi. Od manje su važnosti pitanja koliko je popularnost ORaHa prepunuhanata (ili ispuhanata), što činjenično stoji iza njegovih 10 ili 15 posto. Mnogo je važnije razabrati koliko postotaka ORaHu *zbiljski pripada*. Ako se činjenice s tim ne slažu to, naravno, kako bi rekao jedan slavni filozof, gore po njih. ORaH, kakav se do sada pokazao (posebno ako zažmirimo na manje ozbiljnije dijelove njihova, još uvijek nepotpunog, programa)⁵, realno vrijedi 15 posto, pa makar na koncu imao i 5. Kao što mnogi, primjerice Vilibor i slični, ne vrijede ništa, pa makar imali i 15. A, kako je poznato, u povijesti i politici sve se prije ili kasnije svede na svoju pravu mjeru. Na ovaj ili onaj način.

No, vratimo se za trenutak pitanju političke vrline Mirele Holy. O njoj će svakako i ubuduće ovisiti uspjeh ORaHa. Suprotno našim prepostavkama o Holy kao *maki-javelističkoj krotiteljici sudbine* u javnosti je od početka prevladavalo gledište o naivnoj,

5 Sto je sasvim opravdano pošto nam ostale stranke svoju neozbiljnost ne daju tako transparentno na uvid.

eventualno i neiskvarenoj, *alternativki* zalutaloj u svijet realne politike (gdje se navodno najbolje ne snalazi). Radilo se, jasno, o predrasudama koje su njeni (politički manje talentirani) neprijatelji nastojali iskoristiti za jeftinu diskreditaciju. Što je ona, u maniri pravog makijavelista (ili kakvog istočnjačkog borilačkog majstora koji silinu neprijateljskog udara spretnom tehnikom preusmjerava u svoju korist – ako joj je ta usporedba draža) iskoristila kao prigodno sredstvo lansiranja u političku orbitu. U situaciji opće zasićenosti starim, diskreditiranim elitama isplati se biti različit. Izbačen iz njihova društva zbog ignoriranja *nepisanih pravila političkog djelovanja*. Naivno političko omalovažavanje Mirele Holy vrlo je rano krenulo od strane politički sirovog Radimira Čačića. On je tada bio strahovito moćan, drugi čovjek vlade, a ona marginalna, najmanje važna ministrica. Ratko se danas, sa svojom novom strankom, kreće oko 0.5% na nacionalnoj razini, dok njegova bivša stranka HNS sanja o sasvim nedostižnih 5% (trenutno su ispod 2%). Toliko o prevrtljivoj političkoj sreći i umijeću. Omalovažavanje je nastavljeno od strane Zorana Milanovića. Milanović je dobro obrazovan političar i ima mnoge kvalitete, ali je teško previdjeti kako čisto *politička vrlina* ipak nije jedna od njih. Za vrijeme svoje vladavine on je pokazao da se ne boji nepopularnosti, što se kako vidimo ponešto mijenja sa početkom izborne godine. Ali i da, unatoč tome, nije u stanju biti odlučan (*pa ga ubij*). Pokazao je da u praksi teži nejasnim, polovičnim rješenjima, pa čak i glavinjanju te nije u stanju da *presječe stvar*. A to čak i nije najveći dokaz njegove političke netalentiranosti. Najgori u cijeloj stvari njegov je *isprazni, beskorisni antipopulizam*. Odlučni, talentirani političari ne boje se nepopularnosti kako bi ostvarili jasan, zahtjevan program, za koji se pretpostavlja da je od općeg i dugoročnog interesa. Oni neodlučni, *populistički* i *opportunistički* nastrojeni teško odstupaju od kratkoročnih interesa i prevladavajućih nagnuća (ali zato, barem na kratki do srednji rok kupuju popularnost i podršku). No samo oni bez ikakvog političkog talenta uspijevaju spojiti neodlučnost i vrludavu, kompromisersku politiku, sa kroničnom nepopularnošću i kvazidržavničkom nadutošću. Bez ikakvog ulaska u sadržaj politike sasvim je jasno kako je ta opcija daleko najgora. Kako je, u čistom, formalno političkom smislu izraz niske razine političkog umijeća. A njome se, danas je sasvim neupitno, odlikuje Zoran Milanović. Za našu je stvar ipak najvažnije primijetiti da je taj i takav, politički netalentiran Milanović Holy tretirao sa jednakim političkim omalovažavanjem kao i Ratko Čačić. Izgledno i prije, a sasvim očito nakon njenog izlaska iz SDPa.⁶ Danas su SDP, druga najveća stranka u državi sa višedesetljetnom tradicijom, infrastrukturom, identitetom, golemim članstvom i ORaH, godinu dana stara strančica, bez članstva, infrastrukture i tradicije, uz to nesklona jeftinom populizmu, okupljena oko zelene ideologije (koja malo koga interesira) gotovo izjednačeni po popularnosti – ako i nisu, ako je SDP par postotaka jači, poanta nije ništa manje upadljiva.

Po rezultatima izbora za evropski parlament, kada je postalo očito da će SDP

6 Tek nedavno, sa prebacivanjem na populizam Zoki je počeo trčati za Mirelom, te se iznenadio kada je konačno spoznao da ona uistinu nije sklona političkoj trgovini.

imati samo jednoga zastupnika više od ORaHa (dva naprama jedan) Zoran Milanović je začuđen čestitao Holy na "osvojenih 10 posto bez ikakve stranačke strukture". U biti nastavio sa omalovažavanjem nastojeći prikazati ORaH kao slučajan trend, čisto negativni izraz protesta. Pa se taj trend nastavio, a ORaH do kraja godine gotovo izjednačio sa SDPom. Omalovažavanje se i dalje nastavljalo, posebno kroz sasvim promašeno, lažno naglašavanje ORaHove *besadržajnosti*. ORaHov program moguće je loš, nerealan, ali nipošto i nepostojeć. Upravo suprotno – vrlo je obiman, a njegova se razrada iz dana u dan podastire javnosti i istu poziva na aktivno učešće. Neprijateljski pristup SDPa u tom je smislu bio sasvim promašen pošto je Holy svoj politički profil i gradila oko kritike nedovoljne fokusiranosti postojećih političkih elita na konkretnе sadržaje i, isto tako, kroz kritiku ispraznog, čisto *formalnog opozicioniranja*. Kada se s jedne strane počela pokazivati manjkavost napada na ORaH kao sadržajno ispraznu i čisto negativnu i/ili populističku opciju, a toj stranci (možda i protiv vlastitih želja) nastavila rasti popularnost počeo se javljati novi trend tumačenja Mirelinog utjecaja kao *normalnog i očekivanog*. Tumačenje ORaHovog utjecaja kao razumljivog predstavlja, kako smo rekli, podao udarac na interes te stranke. Njime se stranka pokušava vezati za SDP. No, politika koja dovodi u pitanje neovisnost ORaHa vrlo je opasna i u jednom širem smislu. Ona nipošto nije u interesu velikih stranaka i političke pošto se tako ORaH tjera u radikalizaciju, kao što se otvara novi prostor za stvarne ekstremiste i neodgovorne političke opcije. Jedini razuman stav velikih političkih igrača i javnosti je prihvatanje ORaHa kao ono što i jest – ozbiljna politička opcija koja se polako ali sigurno materijalizira iz jasne vizije Mirele Holy, sa svojim distinkтивnim programom i prirodnim političkim saveznicima unutar starog političkog establišmenta. Koju je potrebno kritizirati na temelju stvarnog političkog sadržaja, a ne površne retorike i manipulativnih trikova. Kada bi se posredstvom ORaHa uspjela izazvati samo ta promjena u pristupu njegovih velikih političkih konkurenata on bi zaslužio naše iskrene pohvale.

U to na žalost moramo sumnjati. Veliki igrači i ostali neprijatelji gotovo će sigurno i ubuduće ORaH nastojati izigrati na najpodlijje načine. Moguće je kako će se ORaH zbog toga instinkтивno sve više distancirati od političkog establišmenta i protiv svoje volje. To svakako nije dobro pošto bi jedna od njegovih najvećih vrijednosti mogla biti doprinos unutarnjoj regeneraciji stranačkog sustava. No, pogrešno bi bilo upuštati se u obranu i hvalu ORaHa zbog toga. Upravo suprotno: da bi dali svoj doprinos u borbi za regeneraciju naše demokracije, gdje iskreno treba stati rame uz rame sa Mirelom, moramo težiti uvjerljivijim objašnjenjima i inzistirati na oštrog kritici.

II. Politička vizija Mirele Holy

Nezadovoljstvo elitama uz sve veće politiziranje nacije zbog ekonomskih i socijalnih teškoća svakako je jedan opći faktor koji daje vjetar u leđa alternativnim političari-ma različitih boja i oblika. Zadnjih nekoliko godina na institucionalnoj, predstavničkoj razini svjedočili smo pojavljivanju različitih *keruma, grubišića, laburista* i slično. Posebno radikaljan primjerak takve vrste trenutno je popularni *Živi zid* Ivana Pernara i Vilibora Sinčića, koji su iz političkog mulja na površinu izbacili predsjednički izbori uz neobjašnjivo suučesništvo političkih elita koje su ih zbog svojih oportunističkih razloga poštedjeli razorne kritike. Radi se o neozbiljnim opcijama kojima je u pravilu dovoljno prepustiti govornicu i dati mogućnost djelovanja da se vrlo brzo sami diskreditiraju. Znatniji utjecaj takvih aktera uvijek je moguć, ali zahtijeva direktnu naklonost političkih elita ili ekstremno radikaliziranje društva u cjelini. Na našu sreću u Hrvatskoj smo do sada bili pošteđeni i jednog i drugog. U tom je smislu potrebno pohvaliti Milanovićev antipopulizam, ali i HDZov stari *brand* – strogo kontrolirani, instrumentalni populizam u službi stranačkog interesa. Zbog takvih specifičnih osobina naše politike (koje sve više kritiziraju i stabilnosti naklonjeni politički analitičari prizivajući valjda malo *kontroliranog nereda* – što svakako nije najsretniji znak) svaka se protestna opcija u Hrvatskoj do sada relativno brzo ispuhala, nije uspjela previše utjecati na politički *mainstream* i, što je najvažnije, nije uspjela u pitanje dovesti stabilnost stranačkog i uopće političkog sustava. Sada se na valu socio-ekonomskih problema i još razvijenijeg neprijateljstva prema političkim elitama otvara mogućnost veće destabilizacije. Javnost i političke elite uzlet OraHa još uvijek tumače po tom upisanom obrascu. Pri tome se zanemaruje, ili unaprijed omalovažava, politički sadržaj oko kojeg se stranka gradi i pozitivna strana njenog doprinosa na sceni. Zanemaruje se, osim ekologije i održivog razvoja, i konstruktivan politički pristup kojim se odlikuje ORaH, o kojem ovisi održivost i korist od eventualnih političkih promjena. Eventualni uspjeh političkih izazivača može imati pozitivne (regeneriranje političke scene i povećanje njene funkcionalnosti) i negativne (unošenje nestabilnosti u sustav) ishode. Važno je razumjeti kako postoje bitne razlike među aktualnim političkim izazivačima, a OraH se među njima pokazuje najozbiljnija i najodgovornija opcija.

Holy je od nezadovoljstva političkim elitama i stanjem u zemlji krenula, ali mu je pristupila na drugačiji način od raznih lovaca u mutnom. Taj način pokazao se bitno različitim od pristupa neodređenih i ispraznih protestnih političkih opcija, ali i od arogantne političke racionalnosti establišmenta sa svojom ofucanom, ispraznom propagandom. U njenom se pristupu *antipopulizam* sjedinio sa *aktivizmom, autentična transparentnost* sa *propagandnom zavodljivošću*, jasnoća političke vizije sa razboritim tak-tiziranjem i trezvenim donošenju odluka. Ta se kombinacija pokazala potentnom i, **unatoč** ograničenom domaćaju zelenih političkih sadržaja, pokazala vrlo perspektivnom.

Mirela Holy u svoj samostalni politički angažman krenula je skromno i bez nerealnih ambicija, ali je, što sama često s pravom naglašava, odbila koristiti sumnjive prečace. Tako je odbacila mogućnost suradnje sa Laburistima i krenula iz ničega obrazovati zdrave temelje nove političke stranke koja će kratkoročno biti i manje uspješna, ali na dugi rok mora dobiti. Takva se praksa, možda i ironično, pokazala kao jedan od razloga posebne privlačnosti ORaHa u odnosu na konkurenčiju i na kratki rok. U tom su se smislu *ofucane istočnjačke mudrosti* (možda i bliske Mirelinom srcu) pokazale istinitima – stranku je pratila dobra karma. Vodeći se, tko će ga znati, možda i upravo *istočnjačkim mudrostima* (tipa Gandhi) Holy je težiše svog političkog djelovanja vrlo jasno stavila na **politički sadržaj**. Što konkretno znači da je svoj politički uspjeh odlučno i beskom-promisno odredila kao ostvarenje svojih ciljeva, a ne uspon na poziciju političke moći i monopoliziranje ciljanih političkih ishoda kao nekakvog *utrživog aduta svoje stranke* (spregnutog u nekakve dugoročne stranačke interese ili, još gore, uobičajeni klijentelizam).

Tu se radi o razboritoj, iznimno vrijednoj političkoj perspektivi čiji se neprijatelji ne samo plaše, već i stide izaći na megdan. U tom se smislu može reći da se viziji političkog djelovanja, kako ga iskreno zastupa Holy, barem načelno, nitko niti ne želi suprotstaviti. Realno je pak, u praksi, kao što znamo stvar sasvim suprotna pošto su vladajuće političke navade zasnovane na sasvim suprotnoj logici. No, upravo zbog toga, u okolnostima dugotrajne vladavine *formalno* i *partikularistički* postavljene političke vizije, i još gore sumanutog klijentelizma i korištenja političke uspješnosti sa promociju privatnog interesa, vizija politike zasnovane na sadržajima, ukoliko je dosljedno shvaćena, može pokazati kao vruća roba na političkom tržištu. Zasluga Mirele Holy leži u tome da je zaigrala na tu kartu i, čini se, u toj igri ostvaruje prilične uspjehe. Takvim se pristupom olakšava rješavanje mnogih konkretnih problema koji guše našu politiku na nacionalnoj razini. Primjerice, problem političke korupcije i klijentelizma, kao jedan od očitijih problema, takvim se polazištem elegantno sječe u korijenu. Na čisto propagandnoj razini vrlo je tanko i neuvjerljivo uobičajeno stranačko nadglasavanje oko toga *tko je pošteniji*, manje sklon klijentelizmu, dok god se inzistira na *neophodnosti* vlastitog uzdizanja na poziciju moći. Stvar je vrlo jasna: ako je uzdizanje neke stranke na poziciju moći **uistinu** ključan uvjet, pretpostavka ostvarenja općeg interesa onda je sasvim moguće da klijentelizam bude legitimno sredstvo (tog ključnog uvjeta ostvarenja općeg interesa). Ukoliko se pak perspektiva radikalno okreće (slobodno možemo reći *i ispravi*) pa se sama stranka i političko djelovanje podređuju političkom sadržaju koji se promovira, onda je **jednako vrijedan uspjeh** nametanje svog sadržaja političkim konkurentima, kao i podizanje na poziciju političke moći. Pa je tek sa takvim, jasno usvojenim stavom moguće uvjerljivo istupiti protiv klijentelizma i sličnih štetnih karakteristika političkog života. Mirela Holy takve poteze može povlačiti jer ima potpuno otvorene ruke. Jer je sasvim neopterećena golemim, inertnim stranačkim strukturama. U tom smislu njeni saveznici možda mogu biti različiti, inače sumnjivi, akteri na lokalnoj političkoj sceni koji svoj program određuju na sličan način (MOST i slično; to se jas-

no ne odnosi na ekstremiste Viliborovog tipa). Razlika između Holy i takvih inicijativa ipak je golema. Neovisne inicijative najprije boluju od političke nezrelosti. Iako u nekom smislu, u odnosu na korumpiranost političkog establišmenta, i mogu biti progresivne, njihova je opća politička vizija pod velikim upitnikom, a domaćaj po prirodi ograničen. Kao što u mnogim aspektima tendiraju uobičajenom populizmu. S druge strane politički identitet i glavni sadržaj jedne ozbiljne *zelene stranke* nipošto ne ovisi o toj političkoj niši, što će reći da je politika Mirele Holy po svojoj prirodi teže potrošiva, postojanija i, najjednostavnije rečeno, mnogo ozbiljnija.

Osim toga Holy je jednako odlučno odbacila beskorisnu sklonost prevladavajućih političkih diskusija ka ispraznim frazama i besramnom podcjenjivanju javnosti. Pogrešno bi bilo uzdizati političku mudrost narodnog zdravog razuma kao što to rade neposrednodemokratske tendencije, ali je jednako suludo širu javnost tretirati kao idiopte, kao što to većinom radi politički *mainstream* i njegova PR mašinerija. Najbolji su primjer u tom smislu aktualni predsjednički izbori. Kriminalno niska razina komunikacije ozbiljnih igrača u toj je kampanji omogućila, i čak direktno pogurala, ekstremističkog kandidata kao što je Sinčić do 16 posto. U široj perspektivi tu je moguće donekle pohvaliti i Zorana Milanovića, koji ipak (za razliku od svojih kolega iz HDZa) nije sklon fraziranju. No opet: Milanović je u tom smislu i u svojoj stranci vjerojatno u manjini, a način na koji se on bori za korisne iskorake u političkoj komunikaciji uglavnom je toliko odbojan da se postavlja pitanje koristi li njegov angažman u tom smislu ili pak odnemaže. Holy je u tu, čini se, mnogo uspješnija. Ona se našla u situaciji u kojoj svoju političku viziju, interesu i gledišta može izlagati na jedan vrlo transparentan način. Pri tome je, zbog činjenice da nije na poziciji moći, oslobođena nošenja sa mnogim realnim kontradikcijama koje, tu gdje je, još uvijek može elegantno rješavati na teorijskoj razini. No opet bi bilo vrlo pogrešno previdjeti koristan doprinos njenog djelovanja. Pošto su i mnoge druge političke opcije u jednakom povlaštenoj, alternativnoj, političkoj poziciji, a opet se nitko od njih ne pokušava tako odlučno suprotstaviti *jeftinom fraziranju*. Štoviše: uglavnom svoj nedostatak jasne vizije nastoje kompenzirati upravo sa *frazom više* u pokušajima prikupljanja što veće protestne podrške. Koračanje tom uhodanom stazom uglavnom se pokazuje podcjenjivanjem političkog tijela. Što je uostalom i jedan od razloga tako brze propasti *protestaša*. ORaH je tu od početka nastojao iskoristio vrlo lošu razinu komunikacije svojih konkurenata i istinskom transparentnošću, koja bi se inače trebala podrazumijevati, prikupiti mnoge simpatije.

S tim je direktno povezana i slijedeća kvaliteta kojom se odlikuje ORaH – jasnoća i fokusiranost na svoju političku viziju; vrijednosni i politički sadržaj na kojem se zasniva. Nešto ćemo kasnije vidjeti koji su duboki problemi tog političkog sadržaja, ali se za početak moramo zadržati na površini. A tu je sasvim jasno da je ideologija *održivog razvoja* jedna suvremena, distinkтивna i trendovska politička ideologija koja ima mnogo manje problema sa transparentnim samoočitovanjem svog identiteta i ciljeva negoli je slučaj sa većinom starijih političkih vizija. O identitetskom problemu socijaldemokraci-

je nepotrebno je trošiti riječi, ali je potrebno primijetiti kako i tradicionalna centristička desnica ima problema sa svojim identitetom u kontekstu *globalizacije* i *neoliberalnog* trenda. Kao što liberali, osim što po svojoj prirodi imaju problema sa demokratskim legitimitetom, nisu u ništa manjoj krizi u situaciji krize neoliberalnog modela, a kako vidimo i kraja iluzija o nužnom nastupanju postkonfliktnog kozmopolitizma. Jasna, razborito prezentiranja vizija održivog razvoja uistinu se u suvremenim okolnostima može pokazati privlačna svojim političkim simpatizerima i može biti izložena kao alternativna politička vizija široj populaciji. Ovdje je nepotrebno spekulirati koliki je realan domaćaj te ideologije i koji su njeni unutarnji problemi. Za sada je jedino bitno primijetiti kako, za razliku od (primjerice) socijaldemokracije, ORaH može poći od čvršće ideoološke osnove, te svoje sadržaje mnogo jasnije, transparentnije prezentirati u javnoj diskusiji. To jasno ne znači da bi zbog svog političkog svjetonazora ORaH morao biti izrazito fokusiran na političku transparentnost. No, tim je veća zasluga Mirele Holy da, kako se za sada čini, na tome osobno insistira. Ona se u lobiranju za svoju političku opciju vodi načelom *popu pop, bobu bob*. Ne okoliša i čvrsto se drži istine koju svi znaju (ali u političkoj praksi tako rijetko uzimaju za ozbiljno) da je sasvim nemoguće biti vjerodostojan i uvijek/za svakoga biti u pravu. Takve se stvari pokazuju osjećavajuće, ali i od opće koristi, u političkom smislu. Na tu razinu političke komunikacije i fokusirane vizije ORaHa direktno se nastavlja prethodno spomenuta nesklonost populizmu, i jasno, realistično određenje svog mesta na političkoj sceni. To jest, samosvesno ograničavanje svog domaćaja – što je još jedan rijedak slučaj političke mudrosti. Mirela Holy nikada nije rekla da puca na sve birače, kao ni da se njena rješenja podudaraju sa neposrednim interesom i preferencijama cjeline društva. Upravo suprotno, ona se jasno smjestila lijevo od oficijelne socijaldemokracije, u okvire zelene ljevice, i u skladu s tim vrlo jasno postavila temelje odrednice svog političkog identiteta u odnosu na ostale igrače. Također ni u jednom trenutku nije dopustila da bude ponesena širokom podrškom, te je naglašavala kako jeftinu potporu ne potrebuje niti joj teži. U tom se smislu nije zadržala na riječima već se u izvornoj lenjinovskoj maniri povela za vrhovnim načelom svake uspješne organizacije – *bolje manje, ali bolje* – te od početka izvršila temeljite čistke u stranci. Zbog takve će dobre pripreme njena stranka očekivani pad popularnosti gotovo sigurno uspješno prebroditi.

Niti jedna od prethodno navedenih kvaliteta Mirele Holy ne može se uvjerljivo prikazati kao prosti izraz slučajne *fortune*. One se također ne smiju interpretirati niti kao normalan, nedistinktivan izraz prevladavajućih političkih oblika. Holy predstavlja mnogo značajniji politički fenomen negoli se često prepostavlja, a tako je treba gledati čak ako joj sreća i budući razvoj okrenu leđa. Politički utjecaj ORaHa na trenutak je možda skočio iznad njegovih realnih mogućnosti, ali je tajnu njegovog uspjeha osim u valovima *fortune* potrebno tražiti i u načinu na koji ih je Holy zajahala. Pri tome je sasvim jasno da je ORaH u ovom najopćenitijem, formalno-političkom smislu izrazito progresivna sila. Utjecaj te stranke na politički život zemlje generalno se mora smatrati vrlo pozitivnim. No, ORaH unatoč tome, u realnim okolnostima može donijeti i neke

konkretnе političke probleme. Najveći problem mogući je doprinos stvaranju situacije političke nestabilnosti.⁷ Svjesni mogućnosti tog problema različiti akteri i promatrači na situaciju gledaju raznoliko. Sa desnice se (iako ne previše agresivno) laci poeni pokušavaju postići proglašavanjem ORaHa SDPovim lijevim krilom. SDP sam nakon dugotrajnog omalovažavanja, koje se još uvijek zna ukazati, sve je više sklon prihvatanju takvog diskursa – čije bi prevladavanje značilo uništavanje ORaHa kao snažne političke opcije. Holy je jasno previše mudra da bi nasjela na takvu igru. A, što je još i mnogo važnije, ORaH realno ima potencijal dugoročnog profiliranja u distinkтивnu političku opciju, pa stoga nema nikakvog razloga potpisati kapitulaciju u trenutku kada su joj širom otvoreni horizonti. No Holy je i previše politički razborita da bi se olako upustila u sektaški rat sa SDPom. Ona je u cijeloj priči možda i najpošteniji igrač. Otvoreno naglašava kako je načelno za buduću lijevu vladu, ali ne pod svaku cijenu. Što će reći za lijevu vladu kao moguću koaliciju ravnopravnih partnera pod uvjetom realne programske i orientacijske podudarnosti. Taj je zahtjev, unatoč ublaženju stava prema lijevim konkurentima po katastrofi predsjedničkih izbora, još uvijek noćna mora SDPa. Ne samo zbog taštine i iz neprijateljstva prema ORaHu kao vlastitom otpadniku i političkom konkurentu, već i zbog krupnih sadržajnih razlika koje uistinu postoje. Holy je uistinu u pravu kada kaže da se programski ORaH više razlikuje od SDPa negoli je ta stranka različita u odnosu na HDZ.⁸ Zbog toga se u predstojećem razdoblju otvara široki prostor političke borbe koji u najgorem slučaju može rezultirati krupnim problemima u formiranju stabilne vlade po budućim izborima. Što svakako nije dobro, ali se može pokazati neizbjegnjim.

To je ono na što je vjerojatno mislio Žarko Puhovski kada je, obraćajući se vodstvu ORaHa, kazao: "Budete li ozbiljni, preostaje vam da promislite kakve opcije možete imati nakon narednih parlamentarnih izbora (ne upropastite li u međuvremenu velik potencijal koji ste do sada pokazali), a promislite li, vidjet ćete, vjerujem, o čemu se zapravo radi."⁹ Puhovski je jedan od najpametnijih ljudi aktivnih u našoj javnosti i sa tom se zaključnom rečenicom njegova otvorenog pisma ORaHu treba složiti. No, Puhovski se ipak sa svojim pismom upućenom ORaHu spustio ispod vlastite razine. On tu priča o prilično nevažnim stvarima (gdje je tko bio 91., i pametuje oko toga što znači nekoga *informirati*). Sve to, čini se, kako bi izbjegao jasno iskazivanje nesklonosti onome što ORaH *misli o sebi*, pa onda i *upoznavaju* sa takvim mnijenjem i prihvatanjem njegove

7 Posebno s obzirom na moguće upadanje svakakvih padobranaca Viliborovog tipa na slijedećim izborima. Razumno je ipak vjerovati, ili se barem nadati, da će dosegnuta razina demokracije i agresivan stav političkih elita prema akterima opasnih namjera takve pokušaje u konačnici učinkovito osujetiti.

8 Sasvim je drugo pitanje koji je program politički realniji, tj. ide li ta činjenica ORaHu na čast.

9 Puhovski ORaH-u: Nemam namjeru surađivati s čovjekom koji smatra da Srbi nemaju što raditi na Sveučilištu. Index.hr, 8.12.2014.

istinitosti. Osim toga, to o čemu se zapravo radi nije neka posebna mudrost nad kojom treba promišljati, već je prilično jasna svim akterima. Holy bi možda prva rado razriješila taj problem sa lijevom koalicijom, no stvar nije tako jednostavna. ORaHu je uostalom dugoročno mnogo važnije držati se svog programa i raditi na onih svojih 5 – 10 posto, negoli *nositi vodu* SDPu (s čijom se politikom inače ne slaže) na jednim izborima, te po tom zauvijek nestati sa političke scene. Stvar posebno otežava dio javnosti nesklone ORaHu. Pogrešno bi bilo previdjeti kako je dobar dio medija uistinu pogurao ORaH (što ne bi trebalo povezivati sa osobnim naklonostima i zavjerama pošto su naši mediji skloni *svakoj* alternativi, pa su tako umnogome gurali i opasnog ekstremista Vilibora), ali je jednak tako istina da jedan dio javnosti radi na njegovom političkom rušenju. A to se danas, kako smo rekli, više ne radi kroz naglašavanje Mireline političke naivnosti, nerealnosti i marginalnosti, već proglašavanje ORaHa političkim drugom i nužnim saveznikom SDPa. To je taktika slična taktici sa kojom HDZ već godinama uspješno ruši različite *desne* izazivače. Mirela je prepametna da bi si dopustila takvu sudbinu. Naravno – ako na stvari uopće bude mogla utjecati.

III. Dvije kritike OraHa

Rasprava o pitanju ORaHa tako je s razlogom prilično živa. U tom se smislu, a prije neposrednog hvatanja u koštač s stranačkim programom i sektorskim politikama, korisnim čini spomenuti dva znakovita primjera. Jedan je Denis Kuljiš, predstavnik liberalne ili bolje tvrdo *kapitalističke* kritike *orahovanja*. Drugi je Dean Duda, predstavnik *neosocijalističke* ljevice, ili jedan od njenih suvislijih simpatizera.

Denis Kuljiš veliki je provokator i inteligentan promatrač političkih trendova, ali je jasno kako u svojoj kritici ORaHa, koja je na neki način išla i korak ispred prevladajućeg mnijenja, ipak promašuje poantu. Još u ožujku 2014. on je nadahnuto obratlagao zašto je Mirela Holy opasna politička pojava. Dakle – zašto? Tu se najprije potrebno probiti kroz mnoštvo sasvim irelevantnih opservacija o stilu i odjeći Mirele Holy u kojima Kuljiš po svom običaju posebno uživa. Oni mogu biti smiješni, pa čak i lucidni, ali im u ozbiljnoj političkoj diskusiji nema mjesta. Suština njegova argumenta sastoji se u tezi da je politička funkcija ORaHa angažiranje prethodno uspavanih, potencijalnih ljevičarskih glasova i prikupljanja SDP nezadovoljnika kako bi se osigurala lijeva vlada nakon novih izbora. Ta nova SDPova vlada morala bi biti još manje reformski, funkcionalno, tj liberalno i kapitalistički orientirana zbog toga što bi je novi partneri kao ORaH i Laburisti dodatno povukli uljevo. Ispravnom se pokazala prepostavka kako će posljednja nada SDPovog održanja na vlasti biti skretanje u lijevo, paktiranje sa prethodno omraženim populistima i slično. To se jasno pokazalo po Josipovićevom porazu, sa ulaskom u izbornu godinu. Pogrešnim se pokazalo tendenciozno guranje ORaHa

u takvu rabotu. Pa onda i proglašavanje Mirele Holy opasnom političkom pojavom iz takvih razloga. Kuljiš polazi od pretpostavljenih istina, te izvodi vrlo predvidive, neuvjerljive zaključke: "Svaki je alternativac potencijalni glasač ljevice, ako se odluči dovoljno rano pobuditi i otici na glasačko mjesto. Kao što je davno rekao desničar Franz Josef Strauss: "Da, Zeleni su zeleni – dok ne pocrvene!" Da bi alternativci, naklonjeni zelenim temama, ekologiji, feminizmu i zaštiti malih životinja postali biračka masa, treba ih mobilizirati..." I dalje: "A Holy i Laburisti prirodni su saveznici za stvaranje jedne još gore, otvoreno antireformske vlade koju bi opet formirao SDP. To je ono što radi OraH."

Svoju temeljnu tezu Kuljiš nije ni najmanje revidirao pošto je u rujnu 2014., govoreći o Mirelinoj podršci Josipoviću napisao "*U svakom, dakle, zamislivom slučaju, Mirela i Orah DOBILI bi takvim eksponiranjem svog kandidata. Promijenili bi status od drugorazredne stranke ljevice u prvorazrednu. Zašto onda do toga nije došlo? Odgovor je jasan. Mirela nije nikakva samostalna pojava, nego samo manifestacija SDP-a, a njen Orah tipični politički pokret za jednokratnu upotrebu, jedan politički ciklus, grupa s nekom specifičnom agendom...*" Realna je mogućnost da će konkretni praktični i politički rezultati biti slični onome što Kuljiš prorokuje. No realne su i druge, možda i gore, mogućnosti koje on isključuje. Kao održanje utjecaja ORaHa, uz povećanje neprijateljstva sa SDPom, te nemogućnost uspostave lijeve koalicije koja bi možda značila i nemogućnost uspostave funkcionalne parlamentarne većine. Kuljiš sa svojim dubokim uvidima o *alternativnoj sceni Dubrave i Sesveta* naprosto ZNA kako je lijevi, *nereformistički* savez svršena stvar, a ORaH *politički pokret za jednokratnu upotrebu*. On pri tome, ako zbog ničega onda zbog političke poante koju želi istaknuti, mora previdjeti (k)ako je Holy solo igrač, kako njena neovisna politička opcija (možda i na žalost) uistinu može opstati. Ali i: kako su njeni potezi (uključujući podršku Josipoviću) do sada bili politički razboriti upravo imajući u vidu interes stranke na srednji do dugi rok. Da je ORaH uistinu rezultat nekakve zavjere i/ili politički pokret za jednokratnu upotrebu racionalnije bi bilo ići sa vlastitim kandidatom, pa po prvome krugu zauzeti *stav vodonosca* kao što je učinio *sjemenar* Kujundžić za Kolindu. ORaH kao ozbiljna, odgovorna politička opcija koja igra na duge staze ništa ne bi dobila eksponiranjem svog kandidata. Kao što, također, nema ništa sporno u razboritom, transparentom isticanju mogućnosti suradnje sa lijevim političkim opcijama u budućnosti. No ta mogućnost sasvim je besmislena ukoliko istovremeno ne prepostavlja i jednaku mogućnost izostanka suradnje. Što je Holy ne jednom naglasila i čini se kako joj možemo vjerovati.

Kuljiš, jasno, nije od jučer da bi vjerovao takvim pričama. On je zbog toga čak i previše pametan, previše upućen u to *kako stvari zapravo funkcioniraju* da bi dopustio mogućnost *promjene obrazaca funkciranja*. Barem tamo gdje ima drugačije političke interese. Iza te razine Kuljiševe kritike vezane za funkciju ORaHa na domaćoj političkoj sceni, postoji i nešto dublja, svakako i utemeljenija kritika ideologije *održivog razvoja, ekofeminizma* i sličnih sadržajnih bulaznija svojstvenih *zelenima*. S njegovim se tezama tu moguće kritički složiti u mnogim aspektima, ali ipak i u tom smislu Kuljiš olako

zanemaruje dvije važne razine problema. U njegovoј priči ideologija održivog razvoja proglašava se tipičnim ljevičarskim fantaziranjem, razbibrigom aktivističkih džabalebaroša i nepućenih hašišara. Tu je do određene razine čak i u pravu, ali privlačnost dotične ideologije niti se iscrpljuje, niti danas isključivo zasniva na takvoj osnovi. Današnji zeleni nisu nekakvi suvremeni hipiji. Kuljiš u biti neće da govori o jačoj, realističnijoj strani legitimacije održivog razvoja. Ako se stari *ekologistički* i *novoljevičarski* diskurs ostavi po strani, još uvijek nam ostaju zavodljiva obećanja novih tehnologija u kombinaciji sa poticanjem inovativnosti kao općeprihvaćenoj tajni ekonomskog rasta u okvirima trendovskog buržoaskog diskursa, sa kojim dolaze spekulacije o blagotvornom razvoju *socijalnog kapitala* i slično. Ideologiju održivog razvoja pogrešno je u Hrvatskoj ili Evropi svoditi na neozbiljne čuvare šišmiša – stvar je, ako ćemo pravo, mnogo ozbiljnija, pa stoga i opasnija. Tu se radi i o nekakvim strategijama EU, gotovo i političkom *mainstreamu* koji sa mekog buržoaskog stanovišta (u pravu ili u krivu) na različitim razinama ima svoju računicu i opravdanje koje je potrebno konkretno, poštano razmatrati i kritizirati. Druga stvar, koja se na to nastavlja i koju Kuljiš mora previdjeti liberalna je dimenzija ideologije održivog razvoja. Ili čak, donekle i tipično neoliberalna obilježja koja su tu ne jedan specifičan, i kontradiktoran način spojena sa onom *idealističkom* i *utopiskom*, *ekstremno lijevim*. Ni Holy, ni Kuljišu nije u interesu da tu sitnicu naglašavaju, no kada se stvari razmotre izbliza prilično ju je teško previdjeti. Način na koji problem ORaHa postavlja Denis Kuljiš može se uzeti reprezentativnim za dosljedno liberalne i kapitalističke aktere, bez ikakvih sklonosti prema alternativnim bulaznjama zelenih. U skladu s tom je činjenicom potrebno razumjeti i granice takvog tipa kritike.

Drugi slučaj na koji se potrebno osvrnuti onaj je kritike ORaHa s lijeva, iz pera Deana Dude.¹⁰ Njegova kritika naizgled je ozbiljnija, bliža našem političkom ukusu, ali i opasnija od Kuljiševe koja je nepretencioznija, a kada se sve zbroji i oduzme ispada mudrija. Duda najprije trezveno i neopterećeno skicira nisku razinu javnog odnošenja prema ORaHu uz naglašavanje onog sasvim razvidnog – kako nitko ne čita, niti je zainteresiran za ono što *orahovci* pišu. Kako se praktički ignoriraju programski sadržaji u kojima se očituje politički identitet stranke. Stoga se većina tvrdnji o ORaHu donose na temelju labavih pretpostavki. Očito se želi reći kako je potrebno krenuti od *dubljeg uvida u stvari*. To, recimo, stoji. Ukoliko se u obzir uzme činjenica da zbiljski program i identitet neke političke opcije ne mora biti (ili bolje – nikada *zapravo* nije) sadržan u njenim programskim dokumentima, onome kako se *sama sebi prezentira*.¹¹ Uvezvi tu *sitnicu* u obzir moguće se složiti s Dudom, a i Mirelom, pošto bi zainteresirani za razgovor o ORaHu uistinu moralni biti bazično informirani o deklariranom programu stranke. Tak-

10 Zeleni snovi o beskonfliktnom društvu, *Le Monde diplomatique*, hrvatsko izdanje

11 Što je svakako stvarni razlog zbog kojeg netko poput Žarka Puhovskog nema razloga odlaziti na *informiranje* u neku stranku *o njenom programu*. Ta valjda bi trebao biti obrnut slučaj – stranke bi se o zbilji i mogućnostima svog stvarnog programa trebale informirati kod ljudi kao što je Puhovski.

vo što djelomično izostaje iz uobičajene intelektualne lijnosti, na momente i iz otvorene težnje za manipulacijom, ali i zbog *realističnog* stavljanja proklamiranog političkog sadržaja u drugi plan. ORaH protiv takvih štetnih fenomena, kako smo vidjeli, upravo i ustaje, pa se time stvara dodatan razlog za obraćanje pozornosti na njihov sadržaj kojim se nastoji uvoditi nove obrasce ponašanja u politički život. Duda se toga i hvata.

I to, kao i Kuljiš, sa svojom specifičnom misijom. Onom propitivanja istinitosti prepostavke kako se u slučaju ORaHa radi o jednoj *izraženo ljevoj političkoj opцијi*. Duda tu prepostavku nastoji prokazati kao predrasudu razotkrivanjem napetosti između političkog sadržaja koji promovira ORaH i karakterističnih obilježja lijeve, socijalističke tradicije. S tim se smjerom razmišljanja načelo moguće složiti, ali je konkretna način na koji Duda pristupa problemu manjkav i u biti neprihvatljiv. Njegovo izvođenje od samog je početka postavljeno prilično dogmatski. Osnovno pitanje nije ima li Mirelin ORaH ikakve veze s ljevicom, već je to pitanje samog *određenja političke ljevice*. Koliko se, i pod kojim uvjetima, u suvremenim okolnostima, ali i spekulacijama o povijesti, isplati govoriti o ljevici? I, još važnije, na koji način? Duda u svom tekstu, očito, prepostavlja nekakvu *suštinu ljevice*, koja se u bitnome ne može uskladiti sa suštinom političkog identiteta i programa ORaHa. Takve su prepostavke štetne iz više razloga. Između ostalog i stoga što se upravo *živi fenomeni* poput suvremene *zelene ljevice* pokazuju kao praktični izazovi održanju starih političkih koncepata i značenja. Ozbiljnijim razgovorom o takvim fenomenima vrlo će brzo do izražaja doći nespretnost, ako ne i beskorisnost političkih označitelja kao što je ljevica u nekom nerefleksivnom, nekritički prepostavljenom smislu. Pitanje može li se ORaH svrstati u ljevicu danas nema previleg smisla bez postavljanja pitanja može li *pojam ljevice* preživjeti konkretne fenomene kao što je ORaH. Duda to pitanje u svojoj kritici ne postavlja, iako kao nekakav sociolog nedvojbeno zna za njegovu važnost. Ponijelo ga valjda, kao što obično biva sa ljevima intelektualcima, vrijeme od revolucija. Periodi političkog vrenja u pravilu se pokazuju pogubni za ljevičarsku pamet, što je jedan od njenih najvećih, možda i kroničnih problema.

S druge strane jasno je kako se u labavijem javnom i političkom diskursu uistinu ne moraju postavljati takva pitanja. Ne treba previše praviti pametan. Tu se termini mogu koristiti slobodnije. No upravo je stoga, na toj diskurzivnoj razini, osnovno određenje ORaHa kao *zelene ljevice* (bilo od strane same stranke, bilo od strane površno upućene javnosti i političkih protivnika) prilično neproblematično. Tu je jasno o čemu se govori, i nema se šta previše dovoditi u pitanje. A to ne znači tek naivno prihvaćanje prevladavajućeg diskursa (koji bi netko, recimo neosocijalistička ljevica, pod hitno želio prokazati *neadekvatnim*), već, očito, ima svoje zbiljsko utemeljenje. ORaH se iz ničega stvorio u Hrvatskoj, ali nije *pao s Marsa*. Zelene političke opcije praktično se rađaju, pa onda i imenuju, dosta dugo. Njihovi korijeni izviru još iz *nove ljevice* 60-ih godina. Od tada imaju svoju povijest, unutarnju dinamiku. Imaju svoje identitetske i političke dileme, uspostavljaju komunikaciju sa vanjskim svijetom i nastoje se prilagodi-

ti promjenjivim okolnostima. Politička opcija *održivog razvoja* čiji je predstavnik ORaH tek je jedna od mogućih uobličenja zelene politike, ali je sasvim jasno kako u realnim političkim okolnostima, kako na lokalnoj tako i evropskoj razini, ta opcija u stranačkim sustavima predstavlja jednu specifičnu varijantu koja se s razlogom određuje *ljevom od centra* i definira *zelenom ljevicom*. Tu se nema mnogo za dobiti propitivanjem *zbiljski ljevičarskog statusa zelene ljevice*. Barem, kako smo prethodno naglasili, bez postavljanja pitanja o *poimanju ljevice* – alternativnim diskurzivnim okvirima u kojem se njeno značenje očituje na različite načine i praktično-političkih sukoba u odnosu sa kojima različito imenovani fenomeni uvijek bivstvuju. Duda ostaje debelo ispod te razine. Na stajalištu koje bi se s dobrim razlogom moglo nazvati stajalištem *ljevičarskog esencijalizma i dogmatizma*.

Nastavak njegova izlaganja, konkretno dokazivanje *kako i zašto ORaH nije ljevica*, pokazuje se još i gorim od njegovih nekritičkih polazišta. Dudino izvođenje teza dosta je *kvrgavo*, ali se njegov smisao prilično lako nazire. Po njemu se glavni problem ORaHa sastoji se u tome što "...*baštini nekonfliktnu koncepciju društva, odnosno zaobilazi središnji socijalni konflikt rada i kapitala.*" Duda ni jednom rečenicom ne pokušava pokazati *zbog čega bi baš taj konflikt bio središnji socijalni konflikt*, ili *što on točno pod njim podrazumijeva*, kako interpretira značenje tog konflikt-a. On se tu čak niti formalno ne poziva na nekakav vanjski autoritet od kojeg dogmatski polazi (recimo marksističku teoriju) već *središnji socijalni konflikt rada i kapitala* (štogod on značio) uzima kao notornu činjenicu. Tako se to, valjda, radi na suvremenoj ljevičarskoj sceni. Dalje: Duda pokušava razotkriti ideologičnost buržoaskog diskursa o *jednakim pravilima igre*, koje otkriva kao srž ORaHove argumentacije: "*Dok se god povlači metafora o "pravilima igre" koja moraju biti "jednaka za sve", teško da se može uočiti temeljni društveni konflikt.*" Ako i pređemo preko dogmatskog pretpostavljanja *temeljnog društvenog konflikt-a*, novi problemi nadiru sa svih strana. Duda se u svom otkrivanju obmane o jednakim pravilima igre pokazuje začuđujuće tup. Ta, zar se upravo kroz redefiniranje značenja *pravila igre i jednakosti* ne obrazuju alternativne političke pozicije, pa onda i otkrivaju temeljni društveni konflikti (ma kakvi oni bili)?

Duda u nastavku dodatno konkretizira stvari: "Za ORaH-ovce društvo jest problematično u mjeri u kojoj je neuređeno ili necivilizirano, korumpirano i zapušteno, u mjeri u kojoj ne vrijede jednakna pravila za sve i vladaju negativni trendovi, što se može riješiti politikom održivog razvoja, označiteljem koji hijerarhijski okuplja sve partikularne ili sektorske politike." Tu je Dudi prije svega potrebno postaviti pitanje: za koga to društvo *nije* problematično ukoliko je *neuredno, necivilizirano, korumpirano, zapušteno* i tako dalje? Svaka suvisla politička opcija, na svoj način, nastoji riješiti takve probleme. Vic je jasno u tome da se smisao, uzroci i put njihovog rješavanja mogu definirati na mnoštvo različitih načina, koji se s jedne strane podudaraju sa alternativnim *društvenim interesima*, a s druge sa alternativnim *značenjskim strukturama*. Stoga je ključna stvar što jasnije, konkretnije izlaganje alternativnih vizija problema, alternativnih političkih opcija i borba za uzdizanje rješenja iza kojih neki akter stoji.

Prepostaviti takvo stanje stvari znači prepostaviti kako je društvo u svojoj suštini konfliktno, a politički sukob neotklonjiv.¹² Ideologija održivog razvoja umnogome polazi od suprotnih prepostavki i u tom je smislu potrebno kritizirati. Duda to i pokušava raditi, ali u biti ne uspijeva pošto mu viziju zamagljuje politička tendencioznost i nerazumijevanje problema. Pošto, kako smo vidjeli prilično dogmatski i bez preciziranja značenja, *u obzir uzima temeljni društveni sukob između rada i kapitala*, on težnju ORaHa za dovođenjem stvari u red gleda kroz prizmu tog sukoba od najviše važnosti. Duda, čini se, želi istaknuti kako ORaHova vizija zamagljuje i zanemaruje mogućnost da se *civiliziranje i povećanje funkcionalnosti društvenog sistema* poklapa sa interesima kapitala i intenziviranjem eksploracije. U tom se smislu s njim potrebno složiti.

No on ne postavlja kritičko pitanja o legitimnosti vlastitih spoznajnih i političkih prepostavki, kao što ne vidi potrebu za rekonstruiranje *inherentne političke racionalnosti ideologije i prakse održivog razvoja* (dakle neovisno o slučajnim, empirijskim silama koje iza nje stoje ili odnosu prema nekoj alternativnoj političkoj dogmi). Ograničenost Dudine perspektive sasvim se jasno otkriva po zauzimanju ofenzivnijeg stava: "ORaH dakle izbjegava dijagnozu osnovnog društvenog konflikta, i upravo tu nalazi svoje mjesto na hrvatskoj političkoj sceni, kao i moguću kvalifikaciju da je riječ o srednjoklasno-tranzicijskom političkom projektu s razvijenom ekološkom svijesti, u koji ulaze i kreatori i onih 17,9 posto mogućih birača, tijelo koje želi beskonfliktni kapitalizam i široku demokratsku inkluzivnost (kao dijalog svih aktera), i ništa više od toga." U tom otkrivanju *istine o ORaHu* Duda se pokazuje u najgorem svjetlu. Tu je najprije nastavak dogmatskog dravljenja po *osnovnom društvenom konfliktu*. Na toj se osnovi paušalno i predvidivo ORaH određuje kao uobičajen fenomen na hrvatskoj političkoj sceni (čitaj – *loš, neprihvatljiv*) pošto ne radi na razotkrivanju tog *temeljnog konflikta!* Politička *pasmina* kojoj ORaH pripada određuje se kao *srednjeklasno-tranzicijska*, pa se onda tom socijalnom, klasnom i ideološkom osnovom nastoji *objasniti* njegova *nesklonost u otkrivanju temeljnog sukoba*. Prateći to Dudino izvođenje čovjek se može jedino slatko nasmijati (sa gorkim okusom u ustima). Radi se o tipičnoj ideološkoj konstrukciji pošto se vlastite političke prepostavke uzimaju dogmatski, dok se na politički neprijatelj, kada se razgrne retorika, diskreditira na temelju njihova neuvažavanja.

Na sličan način liberali dogmatski prepostavljaju *vrijednost privatnog vlasništva kao temelja slobode*, da bi po tom komuniste optužili kao neprijatelje slobode pošto se zalažu za njegovo ukidanje. Duda prepostavlja vrhovnu i presudnu važnost *sukoba rada i kapitala* (ni jednom riječu ne kazavši što zapravo pod time misli), da bi politički diskreditirao ORaH pošto tu istinu ne uvažava. Protivno takvim *argumentima* ORaH je, kao i svaku drugu političku opciju, potrebno sagledati kao jedan distinktivan politički fenomen sa svojom specifičnom racionalnošću. Nju ne treba svoditi na jednu dimenziju

12 Ili preciznije: kako je cijena njegovog otklanjanja enormno visoka – kao što smo se mogli živo uvjeriti kroz 20. stoljeće, na primjeru nacizma i komunizma.

po mjeri političkih protivnika, a još manje smije poistovjetiti sa konkretnim socijalnim (kulturnim, identitetskim i motivacijskim) profilom njihovih simpatizera i članova. Što upravo radi Duda kada nekakvom navodnom sociološkom istinom o *srednjoj klasi u tranziciji* (nije da je važno, ali on ni tu tezu ničim ne potkrepljuje) nastoji objasniti taj politički fenomen. Politička vizija neke stranke nikada se direktno ne poklapa sa njenim društvenim osnovama, a formalno proklamirani program uvijek je mnogo uži i često se nalazi u raskoraku i s jednim i s drugim (političkom vizijom i društvenim osloncima). Osvijestivši takve istine uskraćujemo si mogućnost jeftine ideološke akrobacije u Dudinom stilu. Pitanje o političkom smislu i problemima ORaHa time se više ne da izvoditi iz nekakvih, opet pretpostavljenih, obilježja *tranzicijske srednje klase*. Ta klasa može postojati i uistinu može podržavati ORaH, ali se time i dalje ni riječ ne govori o *njegovom političkom karakteru i krajnjim domašajima*. Ta, slobodno pretpostavljena hrvatska tranzicijska srednja klasa, kako vidimo mogla bi podržati nekakvog Vilibora ili tko zna koga.¹³ S druge strane u interpretaciji formalnog i spekulaciji o širem, realnom, političkom programu te stranke, otkrivanju njegovih kontradikcija i problema, uvijek je potrebno izbjegavati zamke tendencioznosti u kritici. Ako ORaH nešto bitno zanemaruje (recimo *sukob rada i kapitala*) onda je uvijek iznova potrebno postaviti pitanje *ima li to zanemarivanje smisla i zbiljske legitimnosti i što uopće znači*, a ne detektiranje takvog propusta samo po sebi koristiti za dogmatsku kritiku.

Zbog toga se razborit promatrač, recimo, može i slagati sa sadržajem kritike ORaHa kao klasičnog slučaja *čiftinskog, sitnoburžoaskog radikalizma* koji sanja svoje beskonfliktne utopije, a opet radikalno odbijati dogmatski način iznošenja takve kritike. S tim možemo zaključiti osvrт na lijevu kritiku ORaHa od strane Deana Dude, koja je tanka, ali i ponajbolje što naša neosocijalistička ljevica ima za ponuditi u tom smislu. Tu bi stoga korisno bilo par riječi reći o njegovim ispraznim zazivanjima *demokratskog socijalizma 21. stoljeća*, ofucanom detektiranju neokonzervativne revolucije i slično. U tom smjeru nećemo ići kako bi zadržali fokus na ORaHu koji nas ovdje prvenstveno zanima. No, zaključak njegova teksta potrebno je ponoviti pošto nam može poslužiti kao odskočna daska za nastavak teksta. "Dok god pretendenti na lijevu političku poziciju budu, poput ORaH-a, svoju politiku/politike gradili kategorijama kapitalističke stilistike, preuzimajući diskurs koji raspolaže "ljudskim resursima", zagovara korporacijsku uspješnost ili na primjer poljoprivredni proizvod s dodanom vrijednošću (radi se o ekološki uzgojenom plodu plus bendiranje takva uzgoja što, naravno, poskupljuje cijenu na malo), dakle u stilemima preuzetim ili deriviranim iz dominantnog repertoara, dotad će se njihova politika svoditi na tapkanje u mjestu, o čemu rječito svjedoči primjer SDP-a. Nazvati stvari pravim imenom, posegnuti za analitikom koja sukob ne skriva nego pokazuje zajedno sa svim njegovim posljedicama znači, naravno, da (nova) ljevica u drugom koraku, kao i u sljedećima, može ponuditi smislen odgovor."

13 To bi Duda, jasno, mrtav hladan uzeo kao činjenični dokaz promjena u njenim preferencijama. Kao što iz današnje perspektive skicira njena vrludanja u prošlosti.

Te riječi gotovo u potpunosti možemo potpisati uz opasku da Dudina kritika teško može biti od veće koristi pri realizaciji ciljeva koje si postavlja. Taj će možemo zadatku u nastavku pokušati obaviti barem malo bolje. Što će reći: uvjerljivije dokazati **zbog čega ORaH predstavlja fenomen koji bi marksistički diskurs s razlogom okrstio kao čiftinski radikalizam 21. stoljeća**. Takvo što, kako bi rekao Denis Kuljiš, uistinu predstavlja politički opasnu pojavu. No, tu je opasnost sasvim nemoguće uvjerljivo razotkriti bez savjesnog rekonstruiranja unutarnje racionalnosti te političke opcije, kao i razotkrivanja njenih sastavnica koje su vrijedne i od opće koristi.

IV. Predsadržajna programska osnova

Na početku utemeljujućeg programskog teksta ORaHa iz listopada 2013. jasno su određena tri stupa stranačke vizije, koji se poklapaju sa *A. socijalno-pravnom*, *B. okolišnom* i *C. ekonomskom komponentom društvenog života*. Takođe se podjelom nastoji jasno razlučiti specifične sastavnice politike održivog razvoja, i to po funkcionalnom ključu. Ona je razumljiva, ali se ne čini najvažnijom podjelom ORaHovog programa od koje je potrebno krenuti. Tom opisu odgovara podjela politike održivog razvoja na **formalno-političku**, u biti instrumentalnu dimenziju, i onu čisto **sadržajnu**, u kojoj trajno distinkтивne vrijednosti stranke dolaze do izražaja.¹⁴ Sam ORaHov program, iako bez tako jakog naglaska, jasno ističe potrebu za razlikovanjem tih dvaju razina. Važnost tog razlikovanja više je puta u javnim nastupima naglašavala sama Holy, kao jednu od najvažnijih odrednica svog programa u cjelini. Prva, formalno-politička i instrumentalna razina tiče se promjene **prevladavajućih oblika političkog djelovanja i sistema javne uprave** kao najneposrednjeg instrumenta za ostvarenje političkih sadržaja. Povećanje funkcionalnosti sistema na toj razini može biti, u ovom slučaju i je, sastavni dio programa održivog razvoja (*socijalno-pravnog stupa*), ali isto ne vrijedi i obrnuto. Formalna funkcionalnost političkog i administrativnog sistema u sebi **ne mora** sadržavati konkretne vrijednosti zelene ljevice i održivog razvoja. Radi se o mnogo širem interesu koji bi u biti mogao, ili čak – morao, biti sastavni dio programa najrazličitijih političkih stranaka. Radi se (ili se barem ORaHu tako čini) o **zbiljskom općem interesu**, najmanje podložnom raspravi i kompromisu. Kako bi rekla sama Holy, moguće je imati i najbolji program koji ostaje sasvim neostvaren ukoliko ne postoji (a) vjerodostojnost političara i (b) učinkovit administrativni aparat koji je u mogućnosti provesti taj program. Iz toga

14 Formalna dimenzija svakako se može uzeti kao sastavni dio socijalno-pravnog stupa održivog razvoja, ali bi se time stvar koju želimo istaknuti prilično zamglila pošto socijalno-pravni stup obuhvaća i mnoštvo specifičnih vrijednosnih sadržaja. Ovdje prije svega želimo osvijestiti suštinsku razliku između formalno-političkih i sadržajnih zahtjeva – od kojih se, kako će se pokazati, tek ovi drugi trebaju uzimati kao uistinu specifično obilježja stranke.

je potrebno izvući krajnje konzekvene: ako suđbina i najboljeg i najgoreg programa ovise o tim *formalnim* faktorima, onda je očito kako s njima povezani ciljevi trebaju biti razmatrani neovisno od samog sadržaja bilo kakvog konkretnog programa. Što, kada zanemarimo spekulacije o vrijednosti različitih programa i ostavimo samo razliku, znači kako ta temeljna dimenzija programa, taj formalni i instrumentalni sadržaj ORaHovog programa mora biti uzet sasvim neovisno o njegovim temeljnim vrijednostima i sadržima.

Prepreke koje stoje na putu ostvarenja tog temeljnog, *najneprijepornijeg* općeg političkog interesa vrlo su raznoliki. Neki su *lokalnog*, neki *globalnog* karaktera. ORaH polazi od prepostavke kako "...usprkos razlikama u programima, političke strukture kada su na vlasti provode isti politički program, neoliberalni politički koncept koji počiva na zaštiti privilegiranih društvenih slojeva i njima bliskih grupa, najčešće nauštrb javnog interesa, odnosno izgradnje društva pravde i jednakih pravila igre za sve." To je, čini se, određenje glavnih smetnji uspostavi funkcionalnog, vjerodostojnjog političkog režima i učinkovite, depolitizirane administracije posvećene općem interesu. Smetnja se ne određuje se kao čisto nacionalna osobitost i disfunkcionalnost, već se dovodi u vezu sa globalnim problemima (*neoliberalni politički koncept*). Što ne znači da na lokalnoj razini nemamo specifične probleme, za koje se vjeruje da se fino nadovezuju na korumpiranost *neoliberalnog koncepta*.¹⁵ To su jasno klijentelizam i opća korumpiranost, opća inertnost, intelektualna i doslovna lijenost, neobrazovanost i štetna motivacijska struktura limitirana kratkoročnim, pojedinačnim i čisto partikularnim interesima. Vjeruje se kako zbog tih *formalnih političkih problema* od najvećeg interesa ni jedan politički program, bez obzira na njegov konkretni sadržaj i vrijednosti (pa tako i onaj održivog razvoja) nema nikakve šanse za uspjeh. Funkcionalna demokratska artikulacija općeg interesa, ali i njegova administrativna provedba sasvim je blokirana i onemogućena, a rasprave o alternativnim političkim svjetonazorima i vizijama moraju ostati isprazna retorika bez obzira na želje njihovih protagonisti. Put promjene takvog stanja, koji nalikuje nekakvom začaranom krugu, ORaH vidi u **požrtvovnoj i savjesnoj političkoj djelatnosti**. Ta se djelatnost u praktičnom smislu najprije javlja kao jasna vizija problema, da bi se potom uobličila u odlučnu političku volju. Slijedeći korak **politička je organizacija**, čiji su ključ rad, disciplina i stroga kadrovska politika (po dobroj, staroj lenjinovskoj maksimi – *bolje manje, ali bolje*). ORaH program kaže: "Univerzalna istina političkog djelovanja jest da su kvalitetan sadržaj politike, politički programi, projekti i mjere i dobra, realna strategija jedna trećina formule puta do uspjeha. Druge dvije trećine čine ljudi koji tu politiku provode. Zbog toga je **kadrovska politika za svaku političku stranku najvažnija politika**, a vjerodostojni i pošteni političari i političarke nemaju alternativu".

15 U koju Holy vjeruje jednako čvrsto kao i Dean Duda, iako je svakako shvaća na nešto drugačiji način. To uvjerenje i određivanje prepreka svakako je duboko vrijednosno, ideološki uvjetovano, ali je to od manje važnosti.

Takva orijentacija socijalističke ljevičare, poput Deana Dude, s razlogom iritira, pošto iz nje dopire poznati vonj *beskonfliktne, sitnoburžoaske* ideologije. Unatoč toj, za naše shvaćanje, ispravnoj orijentaciji Duda grijesi u izvedbi, te se može reći kako nije u stanju razumjeti o čemu se zapravo radi. On recimo kaže: “*Polazišne programske točke ORaH-ove politike jesu moralna i nekorumpirana politička djelatnost, slabosti javne uprave i problematična administracija, a koncept održivog razvoja je primjereno odgovor na to. ORaH zahtijeva političare/ke novog kova, spremne na odgovornost i rad.*” Istina je da ORaH (donekle i patetično) zahtjeva političare novog kova i vjeruje u beskonfliktni opći interes koji *nekorumpirana politička djelatnost* može ostvariti, ali nije istina da je *politika održivog razvoja* njihov odgovor na to. Iako je sasvim moguće da to ni sami sebi u potpunosti nisu razjasnili sasvim je jasno da distinktivna politika održivog razvoja predstavlja odgovor na sasvim različite stvari – ekološku i kulturnu krizu, ekonomski probleme i slično. ORaHov odgovor na *formalno političke probleme* treba uzeti kao mnogo neutralniji i univerzalniji. On bi mogao (ili trebao) biti usvojen od strane ostalih političkih stranaka *sasvim neovisno o njihovim specifičnim vizijama i vrijednostima*. Što i dalje ne znači kako te formalno-političke, *vrhovne instrumentalne vrijednosti* nisu **lažno univerzalne**, tj kako ne predstavljaju određenu ideologiju ako se dogmatski nastoje prikazati kao neprijeporne, nadpolitičke. Njihov je povijesni, konkretni, partikularno politički i klasni karakter uvijek potrebno raskrinkavati, te savjesno dovoditi u pitanje. To je uistinu jedan od glavnih zadataka koje na sebe mora preuzeti antiburžoaska ljevičica. No njih je, pa i upravo u tu svrhu, potrebno **strogo razlikovati od ekskluzivnog političkog sadržaja ORaHa** (ili bilo koje druge stranke). Mjeriti drugačijim metrom, vrednovati i kritizirati po sasvim drugačijoj logici. Tek tako je moguće deideologizirano postaviti pitanje o karakteru, vrijednostima i problemima prve, formalno-političke i instrumentalne razine ORaHovog programa. I posebno: raščistiti teren za lakše i slobođnije razmatranje njihovog distinktivnog političkog sadržaja u odnosu na čije vrednovanje stranka mora biti ocijenjena.

Kako je stoga potrebno promatrati OraHov politički program? To se, kako se čini, najbolje otkriva u *tri točke taktike ORaHa* (koje vrijedi u cijelosti navesti):

1) *političari i političarke zasukati rukave i vlastitim primjerom poslati poruku javnosti da svi zajedno moramo raditi kako bi se hrvatsko društvo izvuklo iz sadašnje beznadne situacije i postalo društvo pravednosti i blagostanja, ideal koji je sanjan još od razdoblja Hrvatskog preporoda. Jasno, napor političara i političarki neće biti dovoljan, koliko god se ljudima u Hrvatskoj za promjenu bude sviđalo gledati kako se političari i političarke znoje, ovaj put ne od srama ili zato što su uhvaćeni u laži, već od posla. To je jedina takтика za povratak vjere u mogućnost pozitivne promjene koja je glavni sastojak formule za optimizam. Potom će:*

2) *reformirati državnu upravu tako da ona postane stvarni i efikasni servis građanki i*

građana, servis koji pod jednakim pravilima i kriterijima tretira svakoga koji zatreba njene usluge. Usprkos hrpi izgovora i izlika to je moguće napraviti, samo treba postojati stvarna politička volja da se zagrize u taj kiseli politički limun. Taktika se svodi na uvođenje sustava upravljanja projektima te valorizaciju rada činovnika prema unaprijed definiranim, transparentnim i mjerljivim kriterijima. I tek tada kada temelji budu postavljeni tim će:

3) provesti u djelo politički program i sektorske politike ORAH-a.¹⁶

Tu je stvar, unatoč patetičnom kićenju, sročena prilično jasno. **Povećanje rada i efikasnosti (1) političara i (2) administracije**, kao preduvjet provođenja političkog sadržaja, (3) **programa i sektorske politike ORAH-a**. Prve dvije točke sasvim jasno stoje iznad sadržaja i zapravo predstavljaju najviše političke vrijednosti stranke (iako ne ulaze u krug vrijednosti na koje polaze ekskluzivno pravo). Po prirodi nadređene i najvišim svrhama konkretnih sadržaja održivog razvoja. U tom se smislu pokazuje kako ORAH u potpunosti ostaje unutar okvira buržoaske političke paradigme – što samo po sebi ne treba uzimati niti kao psovku, ali ni kao pohvalu. Problemi tu, kao i obično (zanemarimo najočitije naivnosti), nastaju kada se krenu postavljati pitanja o političkoj legitimnosti tih najviših, čisto formalnih političkih vrijednosti. Kada se postavi pitanje o specifičnoj prirodi i konkretnim svrhama politički funkcionalnog idealna koji ORAH ima pred očima. Te više i temeljne svrhe (prije svega ukidanje političkog klijentelizma i korupcije, maksimiziranje tehničke učinkovitosti administracije) uistinu mogu biti konkretno legitimne, sasvim prihvatljive ne samo za neoliberale i socijaldemokrate, već i za razboritu radikalnu ljevicu i desnicu, ali one se zapravo **ne mogu (legitimno) uzdizati iznad konkretnih političkih interesa**. Takvo uzdizanje tipična je ideološka manipulacija, kojom se jednu vrstu političkih svrha nastoji uzdići nad politiku i tako učiniti nedodirljivima. Što bi samo po sebi bio manji problem kada se tako uzdignute više vrijednosti ne bi realno, iz dana u dan, suočavale sa konkretnim problemima koje ne mogu biti (isključivo) određene kao *vanjske iracionalnosti* koje treba otkloniti već su generirane i samim djelovanjem ka uspostavi idealnog, funkcionalnog reda stvari. Više, formalno-političke i instrumentalne vrijednosti uvijek su i nužno realno nerazlučive od konkretnih društvenih interesa i njihove raznolike političke artikulacije. Različitih kontradiktornih trendova čije dublje razumijevanje i rješavanje uvijek biva otežano ideološkim uprošćavanjem problema bilo koje vrste, a naročito *tehničkim redukcionizmom* (o čemu se u ovom slučaju ponajviše radi).

Primjerice, u konkretnom slučaju ORAHove vizije *povećanja funkcionalnosti političkog i administrativnog sistema* imamo očite praktične kontradikcije koje tako prezentirana vizija zamagljuje i prikriva. Recimo: kontradikciju između nove, općim dobrom pokretane motivacije za političko djelovanje i izrazitog povećanja zahtjeva pre-

ma političarima. I malom je djetetu jasno koliko je nerealno političarima istovremeno drastično povećati norme i očekivati da će svojoj djelatnosti pristupati iz samopožrtvovnih pobuda. Veliki društveni problem uopće je osiguravanje bilo kakve motivacije na političko djelovanje, a sasvim je jasno kako s jedne strane imamo liberalnu viziju (povećanje nagrade – povećanje normi i očekivanja), a s druge republikansku (povećanje angažmana bez naknade – smanjenje količine političkog rada *po glavi*). Logika klijentelizma osim svoje sasvim disfunkcionalne i iracionalne strane, ima i svoju racionalnu utočilištu ukoliko predstavlja koliko toliko smislenu kompenzaciju za nedostatak autentične republikanske svijesti među populacijom. S druge strane konkretno povećanje zahtjeva prema političarima samo po sebi nužno povlači (što se i uostalom ne skriva) izrazitu profesionalizaciju politike (liberalna logika). Što realno znači i sve veću tehnifikaciju pošto akter od kojeg se traži veća učinkovitost (bilo da se radi o administrativnim ili čisto političkim funkcijama) mora biti visoko kvalificiran, a ne nekakav angažirani, samo-požrtvovni građanin- amater. Tu se doduše radi i o povećanju zahtjeva za motiviranošću, odgovornošću i sposobljenošću građana pri izboru predstavnika na opći interes (kao i neplaćeni politički aktivizam, ako je moguće). No glavni je naglasak na strogom zahtjevu za povećanje kvalifikacije, (pošteno plaćenoj) profesionalizaciji i političkoj odgovornosti samih elita (koje sa otklanjanjem korupcije zasigurno, u takvoj shemi, mogu legitimno monopolizirati sve više moći u svojim rukama). Sredstvo provođenja takve vizije stroga su mjerena i testiranja političkog materijala i slično. Takva vizija sama po sebi svakako ne mora biti loša, ali se mora transparentno iznijeti na vidjelo sa svim svojim problemima, mogućim posljedicama i konkretnim političkim značenjem. Potrebno je jasno razabratи kako provođenje takvog modela nije naprsto stvar dobre političke volje i *ukidanja disfunkcionalnosti* već je sasvim moguće da konkretno predstavlja i *lijek koji ubija bolesnika* (što je čest slučaj sa većinom, u teoriji savršenih, liberalnih i tehnokratskih rješenja). I dalje: da se (unatoč utopijskim stilskim figurama) ne radi o izrazu demokratskog, već tipično elitističkog trenda, koji se prije poklapa sa neoliberalnim shvaćanjem politike kao tehnike negoli republikanskim, socijal-demokratskim ili socijalističkim shvaćanjem politike kao djelatnosti nepodobne za tehnifikaciju, na koju je pozvana šira zajednica.

U slučaju administrativne reforme stvari također nisu tako jednostavne kao što bi se mogle činiti. Ni tu se naprsto ne radi o dobroj volji i nekorumpiranoj viziji. Tu također imamo realni izraziti zahtjev za povećanjem tehničke učinkovitosti. On je u tom slučaju mnogo manje sporan pošto funkcija administracije u svojoj suštini i jest tehnička, a ne politička. Iako i tu postoje alternativne vizije (sveprisutne u samoj ideologiji održivog razvoja) koje na stvar gledaju drugačije, te bi htjele razvijati i samoupravljanje, (djelomičnu) opću deprofesionalizaciju kao vrijednost po sebi. No pustimo to za sada po strani. Mnogo važniji problem povećanja učinkovitosti javne administracije onaj je realnih mogućnosti. Recimo problem motivacije kadrova. Taj bi se problem mogao riješiti nametnjem novih pravila, sa kojima se potiče konkurenčija, podižu norme i uvodi stroža kontrola. Ni to jasno nije lako pošto se inercija i otpori u samom sustavu ne smi-

ju podcjenjivati. Otvoreni rat beskompromisne političke vlasti i inertne administracije svakako je moguć, ali zahtjeva izrazito velik politički legitimitet, ako ne i širi konsenzus (primjerice kao u slučaju Srbije i Vučića). Pa čak je i tada otvoreno pitanje koliko je smisleno ići sa revolucijom, a koliko je funkcionalnije stvari reformirati postepenije. S druge se strane mnogo težim problemom pokazuje onaj realne nesposobnosti kadrova za izvršenje novih kriterija. Rješenje tog problema moglo bi povući potrebu za radikalnom smjenom postojećih kadrova. Takva rješenja vrlo su skupa (kao i svaka revolucija), a na kratki rok gotovo sigurno i tehnički disfunkcionalna. I bez radikalnih poteza, a posebno s njima, nametanje novih tražnji i kriterija mora intenzivirati konkurenčiju u administrativnim okvirima što predstavlja i nekakav socijalni problem pošto oni koji objektivno ne mogu držati korak moraju patiti i biti izbačeni iz stroja. Takvi kadrovi ne moraju nužno biti paraziti po izboru već to mogu biti i po nužnosti. Iz čega opet proizlazi zaključak da bi odlučno i dosljedno provođenje ORaHovog programa javne reforme, neovisno o njihovim eventualnim intimnim nagnućima, realno moralno nalikovati tipičnim neoliberalnim i tehnokratskim rješenjima ili, u nekoj alternativnoj varijanti, biti skupo preko svake mjere. Skupa, lijeva varijanta je gotovo sigurno u danim okolnostima nemoguća, a ona liberalna opet ne mora biti loša, ali je jasno da predstavlja konkretan politički sadržaj, te sama po sebi ne mora biti niti najfunkcionalnije rješenje. Kao što je također neupitno da predstavlja jednu stranu u realnom društvenom konfliktu koji se ne prepostavlja već sam praktično očituje (i nalazi u specifičnom, dinamičnom odnosu sa svojim alternativnim konceptualizacijama). Kada bi stvari sa reformom uprave bile tako jednostavne kao što se čini u ORaHovom programu i sam bi ih Zoran Milanović mogao lako riješiti. ORaH u to, čini se ne vjeruje, pošto je, unatoč svim kvalitetama, umnogome sklon olakom simplificiranju kompleksnih društveno-političkih problema, kao i naivnoj viziji politike.

V. Glavna sadržajna načela – ideologija održivog razvoja

S tim možemo zaključiti kritički osvrt na temeljnu, formalno-političku i instrumentalnu komponentnu ORaHovog programa (koju inače treba uzeti kao njegovu jaču stranu), te se prebaciti na ono od veće važnosti za izricanje suda o toj političkoj opciji – njen ekskluzivni politički sadržaj, **održivi razvoja**, zbog kojeg i postoji.

ORaH svoj politički sadržaj dosta transparentno daje na uvid. Što nije čest slučaj i potrebno je pohvaliti. Stranka javno objavljuje svu silu sektorskih politika kojima se Mirela Holy često hvali. One se javnosti podastiru od rane faze obrazovanja, kada su svi, prijatelji i neprijatelji pozvani na učešće, pa do finalnih verzija. I takvu je praksu potrebno hvaliti jer se radi o koraku ka razvoju unutarstranačke demokracije i demokracije uopće (koje se u zbilji nalaze u nazujoj vezi). To i neovisno o činjenici koliko se realnost

otvorenog procesa usvajanja stranačkih politika razlikuje od ideje. U postojecim je okolnostima bijedne političke kulture teško očekivati važniju participaciju šire javnosti, pa čak i stranačkog članstva, u stvaranju stranačkih politika. Furio Radin se nedavno čak i naljutio zbog takve mogućnosti. Njemu kao i mnogima prosto nije jasno što bi sad netko van stranke imao participirati u stvaranju njenog programa. ORaHove politike će realno stvarati uži krug ljudi (kako to već obično biva). No, ipak se radi o vrijednom iskoraku, pa makar bio i simbolički. A on je već sada i mnogo više od toga, pošto ni naše kritike ne bi moglo biti bez lakog pristupa prezentiranim sektorskim politikama. Kada bi primjerice krenuli u razgovor o SDPu na njegovo se web stranici ne bi imali za što uhvatiti. Na ORaHovoj nas čekaju stotine stranica za čitanje i kritiku.

Ti dokumenti ono su od čega krećemo. Red i sadržaj izlaganja poklapaju se sa logikom naše kritike, ali u priličnoj mjeri, slijedi i logiku ORaHove samolegitimacije.

Krenut ćemo od pitanja politike održivog razvoja u najopćenitijem smislu. S jedne strane u odnosu na različite mogućosti zelene političke opcije, a s druge strane u odnosu na interes očuvanje okoliša u *vanpolitičkom* smislu. Jasna je razlika između aktivističkih grupa skupljenih oko nekog posebnog interesa (u ovom slučaju ekologije) i političke tendencije koja neki poseban interes uzima kao polazište za artikulaciju diskontinuitativne perspektive sa pretenzijom opće važnosti i privlačnosti. Kako polazište, tako i svrha aktivista neki je poseban interes pored ostalih. Cilj njihova djelovanje lobiranje je i društveno nametanje tog interesa, kao i neposredna aktivnost na njegovo ostvarenje u skladu sa danim mogućnostima. Polazište političkih aktera može biti istovjetno, ali su okviri, sredstva i same svrhe njihovog djelovanja bitno različiti. Politički akteri nalaze se u borbi za *političku moć* (ne za *utjecaj* kao interesne skupine), te se njihova glavna zadaća sastoji u uvjerljivom dokazivanju kako se upravo njihova vizija *političkog dobra* najbolje poklapa sa općim društvenim interesom (koji se u pluralističkom društvu konstituira preko mnoštva partikularnih interesa u trvenju). Samostojeci privatni, partikularni ili etički interesi uvijek pronalaze povlaštena mjesta u okvirima suprotstavljenih političkih artikulacija, ali te političke vizije (ukoliko žele biti uistinu uspješne) uvijek moraju izaći van temeljnog interesa koji se eventualno nalazi u njihovoj srži. Političke grupe kreću od neposrednih društvenih interesa različite vrste, nastoje ih uzdići na poziciju moći (što je proces posredovanja koji nužno prepostavlja hvatanje u koštac sa alternativnim i neprijateljskim interesima, *izlazak iz vlastite kože*, svojevrsno *otuđenje*), da bi (ukoliko se cilj procesa pokaže uspješnim) završio u obrazovanju prepoznatljive političke tradicije, organizacije i vizije bitno različite od interesa u svom neposrednom očitovanju. U tom se smislu zelena politika nema razloga promatrati drugačije negoli je slučaj sa drugim političkim opcijama. Što će reći kako se, na primjer, odnos ORaHa i ekologije nema razloga promatrati drugačije negoli odnos SDPa i radničke klase.

S druge se strane može i treba govoriti o specifičnim promjenama, redefiniranjima određene političke opcije, njenoj unutarnjoj dinamici. U tom je smislu od manje

važnosti identitet i vizija neke konkretnе, izolirano uzete organizacije. Mnogo je važnije mjesto koje neka grupa ili organizacija *zauzima* u široj političkoj tradiciji, na kakve se trendove nastavlja i kakve novosti eventualno donosi. Tu se može analizirati razvoj pojedinih političkih opcija i njihovih doktrina, takvu dinamiku promatrati u odnosu na opći povijesni razvoj i slično. Historijsku analizu zelene politike takvog tipa ovdje nećemo poduzimati. Zadržati ćemo se na karakteristikama koje ORaH neupitno pokazuje.

Stranka se tako već imenom deklarira kao *stranka održivog razvoja*, a ne *ekološka* ili *zelena stranka*. To ne znači da se ne radi o zelenoj stranci, već se jasno ističe težnja pomjeranju težišta sa *ekologije* (kao jedne komponente svog političkog identiteta) na *održivi razvoj* kao mnogo širi pojam. Jasno je kako *tvrda* zelena perspektiva mora biti nesklona diskurzivnoj promjeni koja *razvoj* (pa makar i *održiv*) uzdiže do statusa vrhovne vrijednosti.¹⁷ U razlici spram takve, tvrde zelene perspektive smisleno je određivati specifičnost ORaHovog kursa. Stranački program sasvim jasno, na samom početku, određuje tri stupa održivog razvoja, od kojih je jedan *ekološki*, a druga dva *socijalno-pravni* i *ekonomski*. Održivi razvoj stoga nije samo drugo ime za promicanje ekoloških interesa, već označava jednu šиру političku viziju. Ekološka komponenta u okvirima politike održivog razvoja, uzete strogo i dosljedno, ne bi trebala imati poseban, privilegirani status. Ideja je prije svega, kako se čini, jasno distanciranje od ekološkog partikularizma, idealizma i sektaštva u svrhu širenja mogućnosti političkog utjecaja i težine. Što ne znači da se u tome do kraja i uspijeva, ali je neupitno da predstavlja bitnu karakteristiku dotičnog aktera.

Racionalnost takve orientacije dalje se vrlo znakovito konkretizira u dijelu programa koji govori o *transferu teorije u praksu i politici održivog razvoja kao umijeću mogućeg*. Tu se kaže kako je „ekološkim aktivistima/aktivisticama i većini znanstvene zajednice već nekih pola stoljeća jasno da čovječanstvo živi na neodrživ način. Međunarodnoj političkoj zajednici to je jasno nekih četvrt stoljeća. No, održivi razvoj još je uvijek, čast izuzecima, za političare/političarke više teorija nego praksa **iako danas postoje finansijski, gospodarski i socijalni, a ne samo okolišni, utemeljeni razlozi/ preduvjeti za oživotvorene koncepte.**“ Do spoznaje o važnosti održivosti, prije svega očuvanja prirodnog okoliša kao preduvjjeta svakog društva i ekonomije, najprije su došli ekolozi i znanstvenici.¹⁸ Oni su bili prilično daleko od mogućnosti ozbiljnog, direkt-

17 Prije svega zbog temeljnog skepticizma koji uzima u obzir da razvoj u realnim okolnostima uvijek može biti neodrživ, a zelena opcija mora biti sasvim jasna oko svojih prioriteta i temeljnih vrijednosti.

18 Srž ideologije održivog razvoja svakako je teza kako uspjeh modernog socio-ekonomskog sistema ne smije biti promatrana neovisno o prirodne okoline u kojoj se razvija. Potencijali te okoline promatraju se kao aspolutno ograničeni te stoga predstavljaju objektivnu granicu ekonomske i tehničke ekspanzije. Modrena, materijalistička paradigma, u svojoj kapitalističkoj, ali i socijalističkoj varijanti, sasvim je zasljepljena kratkoročnim interesima da bi mogla razumjeti dugoročno pogubne posljedice svog djelovanja.

nog utjecaja na realna društvena kretanja. Potom je, kada su se posljedice neodrživosti praktično počele sve više pokazivati, a utjecaj osviještenih grupa dolazio do izražaja, spoznaja došla do političkih elita. Interes održivosti, unatoč tome, nikada nije uzdignut na status političkog prioriteta najvišeg ranga. Iz duha teksta da se primijetiti prihvaćanje mogućnosti kako takvo stanje nije naprosto rezultat nekakvog paklenog plana, već se kroz 20. stoljeće poklapalo sa realnim sukobom interesa očuvanja okoliša i socio-ekonomskih interesa. Moguće je da to *orahovci* ne misle, ali bi trebali. Jer upravo **stavljanje težišta na bitnu promjenu okolnosti u suvremenom kontekstu predstavlja njihov najjači adut**. Poanta tog najjačeg aduta sasvim je jasna i sastoji se u uvjerenju kako *dan-as postoje opipljivi, kratkoročni financijski, gospodarski i socijalni, a ne samo okolišni razlozi/preduvjeti za oživotovrenje koncepta održivog razvoja*. To je, u biti, glavni realni oslonac ideologije održivog razvoja o kojoj je riječ. Suvremene okolnosti donose značajne promjene kojima se otvara mogućnost realnog usuglašavanja ekologije sa konkretnim socijalnim i ekonomskim interesima. Kako se vjeruje – na obostranu korist. Primjerice: suvremena tehnologija koja je nekoć bila glavni faktor destrukcije okoliša danas je, pretpostavlja se, glavni saveznik u njegovu očuvanju. Težnja za povećanjem ugodnosti života koja je nekoć značila okretanje leđa prirodi danas znači upravo suprotno. Ekonomska funkcionalnost i privatni interesi koji su nekoć težili zanemarivanju ekologije, danas u njenom uvažavanju pronalaze nove mogućnosti. Takve promjene, po uvjerenju pobornika održivog razvoja, još uvijek nisu na adekvatan način pronašle svoje jasno, političko uobičenje. Otud potreba za političkom strankom održivog razvoja. Otud i njena mogućnost realnog utjecaja. Podizanja zelene politike na do sada nerealnu razinu moći. Pri tome je jasno važno imati u vidu potrebe kreativnog političkog prilagođavanja zelene politike novim okolnostima. Politike održivog razvoja kao umijeća mogućeg, tj nadilaženje sektaških i radikalnih, ekološko partikularističkih ograničenja. Takvo kreativno političko prilagođavanje, reartikuliranje umjerene zelene politike u suvremenim okolnostima može se povezati sa deklariranim prebacivanjem težišta sa ekologije na održivi razvoj. Tim je duhom prožet stranački program i od takvog polazišta potrebno je krenuti u objašnjavanje ORaHovog političkog identiteta.

Prije nastavka ipak je potrebno natuknuti nekoliko stvari o problemu **dogmatskog uzdizanja održivosti**, koje je teško uskladivo sa pragmatično usmijerenom, otvorenom i realističnom orijentacijom na koju ORaH pokušava igrati. Problematičnom se pokazuje temeljna pretpostavka kako je **održivost po sebi neupitan cilj**. Kako se ona takvom može pokazati kroz viši – u ovom slučaju znanstveni, ali moguće i religijski ili filozofski, uvid. Takvo postavljanje stvari teorijski je sasvim zastarjelo, pošto su danas sasvim diskreditirane spekulacije o višim uvidima i prosvjećivanju kroz politiku; o spoznaji važnosti ekologije i održivosti, koja se ne izvodi isključivo na *materijalističkim* osnovama konkretnih historijskih interesa. Konkretni historijski interesi mogu biti vrlo različiti, u pravilu su konfliktni, mogu se poklapati sa ovakvim ili onakvim trendovima (ekonomskim, kulturnim, tehničkim itd. – čiji je odnos također u pravilu neusklađen i kaotičan), ali, a to je i najvažnije, **iza njihove pojave i nad njima ne postoji nikakva**

viša istina ili svrha. Danas je sasvim jasno kako je teorijski neodrživo vjerovanje u realnost viših svrha koje se imaju za uvidjeti – pa makar to bila i održivost života na Zemlji. Radi se o tome da se konkretni socijalni, ekonomski i politički interesi poklapaju sa nametanjem ove ili one *racionalnosti* i *istine* koja sama uvjetuje način njihova konkretnog uobličavanja. Značenje same *održivosti* nije fiksirano, te se njena vrijednost uvijek iznova ima potvrditi, a ne prepostavljati. Zbog toga je važno postavljati pitanje na koji se način ideja ekološke održivosti pretvara u *materijalnu silu*, dobiva na značaju kao realan politički faktor. Kako se poklapa i komunicira sa *konkretnim, materijalnim društvenim interesima*. U tom je smislu suvišno i štetno spekulirati o nekakvим višim, realnim interesima ekologije i održivosti. I, s druge strane, uvijek je potrebno osvijestiti kako je upitno što se uopće na duži rok, uvezši u obzir svu mogućnost nepredvidivih posljedica, van svake dvojbe može uzeti *održivim*. I još važnije: što se van svake dvojbe može proglašiti kao *neodrživo*. ORaH, kao što se i očekuje od jedne takve političke opcije, po svojoj je prirodi nesklon usvajanju takvih skeptičnih i samokritičnih prepostavki. To je svakako jedan od njegovih temeljnih problema, koji će se, vidjeti ćemo u nastavku, na različite načine provlačiti kroz različite konkretne probleme.

Zbog toga je teško previdjeti stalnu napetost ORaH ovog programa. U njemu se s jedne strane prepostavlja kako suvremeni trendovi ekologiju čine konkretnim preduvjetom ekonomskog i socijalnog napretka, dok s druge strane održivi razvoj prezentiraju kao *novu kulturnu paradigmu* o čijem prihvaćanju ovisi opstanak života i civilizacije. Svakome je jasno kako se, u isto vrijeme, pitu ne može imati i jesti, imati ovce i novce ili kako se to već sve ne kaže. Ako je značenje *nove kulturne paradigmе* uvjerljivo uspostavljanje realne veze između ekologije i socio-ekonomskih svrha (kako se same iskustveno očituju) onda je izlišno govoriti o revolucijama svijesti sa kojima nestaje staro shvaćanje socijalnih i ekonomskih interesa.¹⁹ U prvom slučaju legitimacija političkog sadržaja održivog razvoja gotovo spontano, kao rezultat ekonomski, socijalno i tehnički učinkovite prakse i vizije, a zagovor i odgoj usmјeren na održivost po svojoj se prirodi zaustavlja u točki gdje dolazi u raskorak sa realnim, autonomnim društvenim interesima. U drugom se pak slučaju nekakva kulturna revolucija određuje kao uporište politike održivog razvoja; promjena svijesti predstavlja ključan preduvjet održivosti. Što je u biti stari ekološki idealizam i utopizam koji se konkretnim tendencijama sjedinjavanja ekoloških i socioekonomskih interesa služi prije svega u instrumentalne i propagandne svrhe. ORaH si svu važnost dotičnog problema, iz kojeg proizlazi unutarnja napetost njegova programa, sigurno nije u stanju do kraja razjasniti. Radi se o unutarnjoj kontradikciji takve političke opcije. Sasvim je jasno kako njena politička vitalnost i moć na srednji do dugi rok može rasti isključivo iz jačanja prve, realistične tendencije, a jačanje druge, idealističke, od stranke mora učiniti predvidivu, beznačajnu i neinteresantnu političku sektu. Utopijsku i idealističku crtu svog identiteta stranka naravno ne može

19 Pa onda i o preodgoju i vrijednosnoj indoktrinaciji, podizanju razine ekološke svjesnosti i promocijom alternativne vizije održivog života kao ključnim političkim sredstvima.

napustiti pošto se radi o ključnom identitetskom uporištu o koje se oslanja.

Slijedeća točka na koju se potrebno osvrnuti jedna je od najvažnijih ideja ORA-Hove vizije – samoodrživost. Tu se već počinju pojavljivati ozbiljniji problemi. Sasvim je jasno kako ne postoji nikakva nužna veza između održivog razvoja i samoodrživosti. Logična je, čak i mnogo smislenija, pretpostavka po kojoj osiguranje održivog razvoja ljudskog života na Zemlji prepostavlja potpuno nadilaženje perspektive koja sa-moodrživost opstanka pojedinih grupa ili pojedinaca stavlja u prvi plan. Samoodrživost znači mogućnost osiguranja opstanka neke grupe ili pojedinca sasvim neovisno o drugima. U predcivilizacijskim okolnostima autonomija, samoodrživost različitih kolektiva eventualno se, barem u romantičnim, primitivističkim fantazijama, može zamisliti u nekakvoj harmoniji sa prirodnom okolinom. Povjesnim razvojem tehnike, kulture i politike sasvim se neupitno pokazalo kako samoodrživost pojedinih društvenih skupina zahtjeva, između ostalog, sve agresivnije instrumentaliziranje prirodne okoline, njeno bespoštedno transformiranje. Na stranu ekstremniji primjeri, nasilje i ratovi – u čisto ekonomskom smislu sasvim je jasno da neka izdvojena zajednica može osigurati veću razinu samoodrživosti i autonomije što ima veću slobodu instrumentaliziranja svog prirodnog okoliša. Danas je, recimo, neka nerazvijena zemlja ekonomski *samoodrživija* što se više oglušuje o suvremene ekološke norme i tako realizira konkretnе *komparativne prednosti* u odnosu na one koji ih poštju. Ili: samoodrživost neke uske, autarkične ekonomiske zajednice svakako ima veće šanse ukoliko nije sputana okolišnim zahtjevima. S druge strane razbijanje autonomije, ekonomске suverenosti i samoodrživosti pojedinih socijalnih i političkih zajednica upravo omogućuje nametanje općih normi održivosti i kolektivno planiranje/organizaciju koja kao prvi, neposredni prioritet može postaviti opći interes dugoročne održivosti u ekološkom smislu. ORaH na stvari gleda iz sasvim drugačije perspektive i ekonomsku samoodrživost pojedinih država proglašava glavnim preduvjetom održivog razvoja u cjelini. To su, kako bi tijekom duhovitog *šamananja* Proudhona rekao Marx, *tipične čiftinske zablude*. Program ORaHa sasvim jasno kaže:

Ideja održive proizvodnje i potrošnje direktno je povezana s idejom državne ekonomiske samostalnosti ili samo-održivosti koja se manifestira ili očituje iz tri (četiri) ključna sek-tora:

- 1) Energetike – održive energetike
- 2) Proizvodnje hrane
- 3) Upravljanja/gospodarenja vodnim resursima
- 4) Gospodarenja ostalim prirodnim resursima.²⁰

Kako i priliči čiftinskim zamislima radi se o bizarnom, nerealnom i izrazito konzervativnom, čak reakcionarnom polazištu. Tu se samoodrživost promatra u neka-

20 Ibid, str. 9

kvom apsolutnom, autarkičnom smislu. Uzimaju se zasebne političke (u ekstremnijoj varijanti možda i lokalne) zajednice. Po tom se pretpostavlja da te zajednice (iz nekog sasvim nejasnog razloga) *moraju moći same osigurati svoj opstanak*, pa stoga trebaju težiti proizvodnji vlastite energije i hrane, kao nekakve *materijalne baze*. Da je to vizija slična onoj fašistoidnih ognjištara, čiju logiku nitko ozbiljan ne može slijediti, nepotrebno je posebno objašnjavati. Stvari se donekle mijenjaju, u biti površno uljepšavaju, kada se kroz cijelu priču krenu provlačiti održivi razvoj i ljevičarske predrasude. Pa se onda pretpostavlja kako osiguravanje energetske i poljoprivredne neovisnosti znači angažiranje zapuštenih lokalnih potencijala koji se po svojim karakteristikama poklapaju sa ekološkim ciljevima. Recimo: nisu ovisni o svjetskom sustavu eksploatacije fosilnih goriva ili golemin korporacijama koje hranu proizvode na ekološki neodrživ način. Na koje se nastavljaju izopačena konzumeristička kultura i neodrživ životni stil. Naglašava se, tipično utopistički, kako usmjerenost na korištenje domaćih potencijala, materijalna samoodrživost na lokalnoj razini prirodno rezultira sa održivošću u općem smislu. Radi se o vrlo neozbiljnim idejama.

Mirela Holy vjeruje kako je bitno razumjeti *da se u današnjem svijetu ne može preživjeti bez hrane, vode i energije*. I to nam se eto netko našao otkriti nakon par tisuća godina ljudskog opstanka na Zemlji – da se *ne može preživjeti bez hrane, vode i energije!* Ta istina, naravno, nije karakteristična za *današnji svijet*, već za ljudsko društvo od pamтивjeka – što svakako ni Holy ne bi osporavala. No ono što je uistinu važno razumjeti o današnjem svijetu, a što ORaH očito ne razumije, **da se u njemu ne može preživjeti i bez uske, potpune integracije u globalne ekonomске i društvene tokove**. Time se konačno u temelju rastura svaka čiftinska iluzija o *lokalnom opstanku i samoodrživoosti*. Proizvodnja života odavno je i, nadamo se, zauvijek iskoračila iz lokalnih i nacionalnih okvira. Politički problem naše epohe stvaranje je novih političkih i društvenih formi primjerenih toj već prisutnoj zbilji. U trenutnim okvirima buržoaskog društva, gdje politika nije u stanju na adekvatan način pratiti ekonomski i tehnički razvoj, može se, donekle i mora razgovarati o **ekonomskoj samoodrživosti** pojedinih država. Ekonomска samoodrživost naravno nema nikakve veze sa **materijalnom samoodrživošću i autarkijom**. Tu se u kapitalističkim okvirima radi o povećanju konkurenčkih mogućnosti i korisnoj participaciji u socio-ekonomskoj reprodukciji u okvirima svjetskog tržišta. I tu se, kako vidimo, pokazuje neodrživost perspektive koja nije u stanju odlučno iskoračiti van autistične perspektive pojedinih država. Konzervativizam, zastarjelost političkih koncepcija koje nisu u stanju na napuste iluzije o nacionalnoj ekonomskoj samoodrživosti u okvirima realnosti globalizirane proizvodnje života jedan je od najvećih, najhitnijih problema suvremenog kapitalizma koji, kako se čini, nije u stanju riješiti, i gdje bi suvremena ljevica trebala uskočiti sa svojim rješenjima. No i najkonzervativnija kapitalistička vizija daleko je progresivnija od utopija koje polaze od pretpostavki o bukvalnoj, materijalnoj samoodrživosti i autarkičnosti pojedinih zajednica.

A ta vizija u okvirima ideologije održivog razvoja još i nije najgora stvar pošto

se katkad spekulira i o samodrživosti na lokalnoj (po logici *ja tebi mrkvu, ti meni stolicu*) ili čak osobnoj razini (po logici *vjetrenjača na krovu, motika u ruci*). U teoriji su mogući različiti oblici proizvodnje života, sa različitim kulturnim i etičkom legitimacijama – pa tako i samoodrživošću – ali se uvijek (za početak) u obzir mora uzeti **realni efekt koji takve egzibicije imaju na kvantitet materijalnog blagostanja**. Iako bi orahovci, kao i ostali utopijski raspoloženi akteri, radije govorili o *kvalitativno različitim oblicima blagostanja* (u čiju vrijednost tek imaju uvjeriti populaciju). To su jasno smiješne stvari. Samoodrživost Sjeverne Koreje i dalje ne znači da njeni građani mogu jesti meso ili se na posao voziti umjesto da hodaju. No njeni građani svakako uživaju u posebnom, *kvalitativno specifičnom obliku blagostanja*. Stvari je jasno moguće postavljati mnogo umjerenije pa se ekomska samoodrživost u realnim okvirima može vidjeti kao suprotnost nekritičnog otvaranja svjetskom tržištu i nepredvidivoj dominaciji krupnog kapitala koja katkad uistinu može djelovati disfunkcionalno. Takva orijentacija je, čak i u najrazboritijim varijantama, vrlo konzervativna pošto (suprotno naivnim očekivanjima) ne doprinosi dugoročnom rješavanju korijena problema, kao što ni nije previše zainteresirana za pronalazak tehnički i ekonomski najučinkovitijih rješenja u široj, nadnacionalnoj i globalnoj perspektivi. Takvom su konzervativizmu sklone i druge, lijeve ili desne, političke opcije, a on se u praktičnom smislu sastoji u smanjenju *potrebe za uvozom, poticanju domaće proizvodnje i ekomske aktivnosti, korištenju lokalnih potencijala* (unatoč tome što se u široj perspektivi ne mogu smatrati rentabilnima) isl. Radi se jasno o idejama koje kritiku kapitalizma serviraju *na volej* obrazovanijim i realističnjim liberalnim kritičarima.

ORaHova vizija organizacije nacionalnog gospodarstva, sa svrhom (samo) održivog razvoja, u razradi se pokazuje kao naglašeni intervencionizam sa ciljanim naglaskom na zaštiti malih i lokalnih tržišnih igrača. Govoreći o održivom nacionalnom gospodarstvu program kaže: "Održivo gospodarstvo počiva na ideji **socijalno – ekološkog tržišnog modela**. Država mjerama državnog intervencionizma određuje strategiju gospodarskog razvoja i sektorske strategije te kao regulator nadzire provedbu pravedne tržišne utakmice između investitora koji realiziraju pojedinačne projekte iz planova i strategija." I dalje: "Državni intervencionizam nužan je u području strateškog planiranja i nadgradnje, a projekti investitora (bez obzira na njihov vlasnički predznak) moraju biti u skladu s razvojnim planovima države."

Pogrešno bi bilo dotični pristup nazivati socijalističkim imenima pošto se država/politika nastoji izuzeti iz neposredne privredne aktivnosti koja se ipak prepušta tržištu (iako će u okviru nekih sektorskog politika, recimo one ekomske demokracije, biti iznesen plan po kojem bi država trebala monopolizirati *masovne ključne industrije*). Uloga države zato se sastoji u izrazito naglašenoj regulaciji i, čini se, strahovito velikom autoritetu u strateškom usmjeravanju nacionalne ekonomije. Pri tome je jako važno razlučiti formalnu orijentaciju prema regulaciji i strateškom planiranju, od njenog konkretnog sadržaja, političkih ili ekonomskih prioriteta. Liberali su u svojoj tendencioznoj

kritici skloni poistovjećivanju tih dvaju bitno različitih stvari. Svaka suvisla marksistički nastrojena kritika kapitalizma prepostavlja kako je racionalno ekonomsko planiranje pod određenim uvjetima, moguće, funkcionalno i potencijalno superiorno slobodnotržišnom mehanizmu. Jedan od glavnih uvjeta je da same svrhe tog planiranja budu primjereno usklađene sa realnim mogućnostima povećanja tehničke učinkovitosti. Da plan bude što je više moguće ekonomski realan i racionalan, a ne izraz proizvoljno postavljenih ciljeva i utopijskih želja. No, kako se ne bismo izlagali površnoj kritici pozvati ćemo se na mnogo konvencionalnije i empirijski razvidne primjere. Recimo na strateško planiranje i regulaciju azijskih divova poput Japana i Južne Koreje.²¹ Osvijestivši pitanje koliko je model koji je te zemlje lansirao u vrh svjetske ekonomije održiv u suvremenim okolnostima, takvim se primjerima neupitno dokazuje kako je moguće vrlo uspješno planirati, pa potom regulacijom i fokusiranom intervencijom fantastična ekonomска postignuća. Ključni problem ORaHa u tom smislu nije, kao što možda naivno drže dogmatski liberalni kritičari, u samoj činjenici da veliku važnost pridaju državnom planiranju i regulaciji, već u činjenici da su **sadržaji, vrijednosti i načela od kojih bi oni krenuli u tu rabotu sasvim nerealni i vrijednosno preopterećeni**. Kako s obzirom na realne suvremene, buržoaske okolnosti, tako i s obzirom (a to kao kritičari kapitalizma moramo spomenuti) na alternativne mogućnosti postkapitalističke organizacije svjetske privrede. ORaHova ekonomска vizija, primjerice, polazi od začuđujuće naivnih prepostavki kako Hrvatska država treba postaviti izrazito visoke i stroge zahtjeve prema krupnom, stranom kapitalu; kako treba osigurati pravednu tržišnu utakmicu za male lokalne igrače (što će reći – iste *privilegirati na tržištu*); zadržati državni monopol nad široko shvaćenim strateškim industrijama i resursima (kako bi se osigurala *zaštita od eksploracije i javni interes*); detaljno propisati željeni kvalitet ekonomskog razvoja; postaviti izrazito visoke ekološke i kulturne norme itd., te sa takvim sadržajem strateškog planiranja i regulacije osigurati ekonomsku agilnost, atraktivnost i gospodarski rast u okolnostima bespoštedne konkurenциje suvremenog kapitalizma. Ponovimo još jednom u marksističkom duhu – *čiftinska posla*.

ORaHov program, čak i s razlogom kaže kako je “Pretvorborom i privatizacijom ‘proizveden’ domaći i strani kapital koji je trebao preuzeti na sebe brigu oko razvoja hrvatskog gospodarstva. To se, na žalost, nije dogodilo jer je taj novi kapital samo rijetko bio ‘razvojni kapital’, posebno ‘održivo razvojni’, a najčešće je bio ‘špekulativni kapital’ kojemu je razvojnost i javni interes potpuno stran.” Protiv čega se ORaH naravno bori. No kakva je to borba? Kakvim će to nacionalnim svojstvima i politikama privući kvalitetniji, zahtjevniji, razvojni i proizvodni kapital? Etičnošću i utopijskim entuzijazmom? Ili možda kakvim dekretom i naredbom? Ovdje se nećemo upuštati u analize i spekulacije kakvo mora ili u slučaju Hrvatske može biti to svojstvo koje je u stanju privući zdrav, razvojni kapital i povećati ekonomsku atraktivnost zemlje. To ekonomsko

21 Specifičan kineski slučaj koji bi se možda već i sam mogao podvesti pod tu kategoriju ostavimo po strani. O njemu, recimo to tako, povijest još nije ni dala konačan sud.

svojstvo može biti vrlo raznolikog kvaliteta. Može se raditi o jeftinom resursu, prirodnim ili ljudskom; poboljšanju poslovnog okružja; posjedu nad nekim iznimnim radnim ili kulturnim svojstvima i slično. Sve ono što se obično naziva dobro poznatim *povećanjem konkurentnosti*. Kritički rečeno – smanjivanjem zahtjeva prema kapitalu uz ciljanu, učinkovitu javnu proizvodnju kvaliteta koje mu mogu biti od koristi. *Simple as that.* Neki od aspekata programa ORaHa neupitno idu u tom smjeru – prije svega ona temeljna, formalno-instrumentalna dimenzija programa (politička i administrativna reforma). No velika većina specifičnog sadržaja koji ORaH propagira u tom je smislu sasvim beskoristan i vuče u suprotnom smjeru. Realno ne može funkcionirati. Ili, da budemo sasvim pošteni i teorijski dosljedni, može funkcionirati pod određenim radikalnim pretpostavkama (koje je posebno važno spomenuti pošto se podudaraju sa onim bulaznijama o samoodrživosti, nacionalnoj autarkiji i kulturnoj revoluciji/promjeni svijesti populacije). A to je pretpostavka da naciji uistinu *ne treba* strani kapital i suvremena ekonomija, te odluči zavrtjeti kotač povijesti u suprotnom smjeru. Narod se vрати na svoj pradjedovske njive i čuke, raditi mnogo više za mnogo manje materijalnog bogatstva, proizvoditi si hranu, međusobno trgovati sa ono malo viška što proizvede i živjeti *zelenu utopiju*. Takva bi nacija čak mogla participirati u međunarodnoj trgovini kao kakav primitivni rezervat koji bi ubirao svoju turističku rentu, a sa devizama bi se mogle kupovati vjetrenjače, sunčani kolektori i električni auti. Šalu na stranu, jer ORaH ipak ne zaslžuje jedino sprdnju, način na koji stranka postavlja osnove ekonomske politiku vrlo je tanka. Također se može smatrati i poljoprivredna, a djelomično i energetska politika o kojima će ipak biti preciznije riječi u okviru kritike dotočnih sektorskih politika. Prije prelaska na sektorske politike i napuštanja programa ORaHa možda bi još mogli, u dobroj namjeri, istaknuti i jedno iznenadenje u kojem se stranka pokazuje realnija, ali i liberalnija od očekivanog. Radi se o politici osiguravanja socijalnih prava u kojoj se jasno predviđa racionalizacija, tj. uštede kroz reformu iz direktnog osiguravanja prava od strane velikih socijalnih sustava u smjeru civilnog sektora, socijalnog poduzetništva i samopomoći. Također se može učiniti neobično s obzirom na ljevičarenje i utopizam o kojem je prethodno bilo riječi. No radi se o sasvim konzistentnom stavu koji se savršeno slaže u jednu sitnoburžoasku cjelinu. ORaH nije prijatelj velikih sustava; kako privatnih tako ni javnih. U slučaju da je veliki sustav sasvim neophoran, na tipično čiftinski način, preferirati će manje zlo – javne sustave pred privatnima, tj. državu pred krupnim kapitalom. No to ipak u krajnjoj nuždi. Političare će nastojati učiniti *poštenima*, upravu *učinkovitom*, a umjesto financiranja socijalnih usluga radije poticati *samopomoć i socijalno poduzetništvo*. Teoretski ništa protiv toga – samo stvari trebaju biti jasne. Zabluda ne smije biti, a takva se nagnuća moraju razabrati kao opet, desna i malograđanska. Pa *popu pop, bobu bob, čifti čifta.*

VI. O energetici, otpadu i poljoprivredi

Kako smo vidjeli da je prva točka *nacionalne ekonomske samoodrživosti energetika*, red je da u osvrtu na sektorske politike krenemo od komentara **sektorske politike energetike i transporta**, na koju ćemo zgodno nasloniti i par riječi o **sektorskoj politici gospodarenja otpadom**.

Ključna stvar u ORaHovoj energetskoj politici isticanje je promjene energetske paradigme koja nam predstoji, te drastični rast ekonomskog značaja, alternativne, zelenе energetike. O logici tog argumenta prethodno je već bilo riječi, te je jasno kako se radi o, barem na prvu loptu, *jačem argumentu za održivi razvoj*. Dokaz realističnosti i ispravnosti politike ORaHa tu se mogu vrlo jednostavno izvlačiti iz direktiva, normi i strateških planova Evropske Unije koja se uistinu, kako kaže ORaH, "...želi profilirati kao svjetski lider u provođenju mjera za ublažavanje klimatskih promjena kao što su uštede u potrošnji energije primjenom mjera energetske učinkovitosti i razvojem „zelenog“ gospodarstva." I dalje, kako se "...u razdoblju do 2030. godine očekuje se rast troškova za energetske sustave na razinu od oko 14 % BDP-a, u odnosu na 12,8 % BDP-a u 2010. godini. Doći će, međutim, do velike promjene u strukturi rashoda, od rashoda za gorivo na rashode za inovativnu opremu visoke dodane vrijednosti što će potaknuti ulaganje u inovativne proizvode i usluge, otvaranje radnih mjesta te rast i poboljšanje EU trgovinske bilance. Povoljan gospodarski okvir i ciljana industrijska politika, kako je navedeno u pratećoj komunikaciji o industrijskom razvoju, trebali bi pomoći industriji i poduzetnicima da iskoriste te mogućnosti."

Dugačak citat bio je potreban pošto je u njemu jasno vidljiva suština logike ORaHa u ovoj točki. A njime se želi istaknuti činjenica da budućnost pripada alternativnoj energetici, te da se ona posebno isplati zbog indirektnih ekonomskih dobiti koje donosi, što Evropska unija vrlo dobro prepoznaje. Misli se na razvoj skupih inovacija sofisticirane tehnologije na kojima radi visokoobrazovani rad, te su u stanju ostvariti ekstraprofite kroz svjetsku trgovinu. Stvar svakako ne izgleda nesuvislo, ali se pri ozbiljnijem razmatranju suočava sa većim brojem očitih problema. Najprije pitanjem koliki je uistinu ekonomski značaj alternativne energetike u usporedbi sa cjelinom energetske proizvodnje i ekonomije, te može li se biti siguran u njezin revolucionarni potencijal? Ima li smisla uopće politika sve većeg poticanja i privilegiranja alternativne energetike? Kako bi rekao Denis Kuljiš kakva je korist od skupih vjetroelektrana ako ih realno ekonomski ne pokreće vjetar već konvencionalne elektrane. Stvar jasno ne treba gledati jednodimenzionalno i povećanje investicija u novu, **potencijalno revolucionarnu i moguće** neophodnu tehnologiju u budućnosti nikada **ne može biti sigurna i kratkoročno isplativa investicija**. Posebno ako se u obzir uzme taj razvoj znanstvenih i tehničkih komparativnih prednosti koje se u kapitalističkim okvirima mogu smatrati kao nekakvo

ekstra povećanje konkurentnosti. No uvijek je važno imati na umu činjenicu da se radi o stvarima koje su u trenutnim okolnostima nerentabilne, na duži rok i dalje *mačak u vreći* i, a to nije od najmanje važnosti, ekonomski interes koji sa njima dolazi interes je kapitala investiranog u visoku tehnologiju pod zaštitom protekcionističke politike. ORaH kako smo vidjeli više voli male, lokalne poduzetnike, ali u ovome slučaju čini se radi iznimke pošto je svakome jasno da poticanje *alternativne energetike* prije svega znači pomoći velikim kompanijama u tom poslu. Zbog toga se u realnim okvirima postavlja pitanje koliko je uopće cijela stvar u interesu *samoodrživosti* zemalja poput Hrvatske koje nemaju neposrednih interesa pošto nisu proizvođač takve tehnologije, a s druge strane sve strože norme koje administrativnim mjerama forsiraju alternativne izvore energije sasvim različite efekte moraju imati u danskim i hrvatskim okvirima.

U najboljem slučaju, investicija na kratki rok u alternativnu energetiku, kada se sve zbroji i oduzme, posebno za zemlju poput Hrvatske ne može se smatrati neupitno racionalnom.²² ORaHov pristup ostalim pitanjima energetike u praktičnom je smislu vrlo sličan. U pravilu se traže i forsiraju skupe vrisko tehnološke investicije koje svoju racionalnost ima da potvrde na dugi rok. Vode se krstaški ratovi protiv (navodno) zastarjele tehnologije zasnovane na fosilnim gorivima i slično. Što je razumljivo s obzirom na ORaHov politički profil, ideologiju i nije mu za zamjeriti. U nekim slučajevima ti prijedlozi mogu biti i zbiljski racionalni. No šta bi normalan čovjek, razmjerno ravnodušan prema tom *ekologizmu*, trebao imati protiv *zastarjele* tehnologije dok god se ista pokazuje jeftinijom? I ponovo – posebno u zemlji kao što je Hrvatska. Mi smo sirotinja i imamo svakakva iracionalna balkanska obilježja, ali smo barem, srećom ekološki neosještjeni, pa nam se ne troše novci koje nemamo na nekakve vjetrenjače. Što bi si oduzimali tu jasnu prednost nad nekakvim skupim skandinavcima? Šalu na stranu, stvar je jasna. S jedne strane možemo prednjaciti u investicijama u skupu, još uvijek nerentabilnu tehnologiju; s druge možemo kaskati koliko god je to moguće. ORaH vjeruje da je prva opcija bolja. Naš prosječni čovjek, s kojim se potrebno složiti, sigurno preferira drugu (osim ako se druga u nekom aranžmanu ne poklapa sa njegovim partikularnim interesom). ORaH bi uvodio i novčane poticaje za proizvodnju/potrošnju biogoriva i slično. Čime se opet uz ekonomski disfunkcionalni *ekointervencionizam* otvaraju i očita pitanja nepredvidivih dugoročnih posljedica pošto se već do sada pokazalo kakve stvari mogu izazvati ta fantastična ekološka rješenja (od ekološki štetnog širenja u te svrhe iskoristivih uljarica do rasta cijena hrane na globalnoj razini i slično). O tim se stvarima treba ozbiljno raspravljati, ali se i na slučaju ORaHa čini kako su one previše ozbiljne da bi ih prepustili očito pristranim ekološki nastrojenim akterima na pozicijama političke moći. Politički se mudrim čini prepustiti ekološkim i antiekološkim lobistima da se kolju i tuku, a politici da bere vrhnje – od jednih i drugih uzima ono što se na koncu pokaže

22 U tom smislu potrebno je napomenuti da se stvarima mora pristupiti na stručan način što ovdje iz više razloga nismo u stanju. Što jasno ne znači da ne možemo dati ovakve opće opservacije koje se na ovoj razini čine razboritim.

najracionalnijim.

S tim u vezi, a govoreći o ORaHovoj energetskoj politici trebali bi spomenuti još jedan problem. Onaj mjerena učinaka održive energetske politike. ORaH narančno sugerira kako se problemu treba pristupiti na znanstven način, kako treba mjeriti ekološke, ali i ekonomski posljedice različitih energetskih politika. S tim se u potpunosti možemo složiti u načelu, no ne i u načinu na koji ORaH vidi te *znanstvene kriterije*. Prije svega potrebno je imati u vidu da je jako teško egzaktno i znanstveno mjeriti čak i stvari kao što je utjecaj na porast BDPa ili stopu nezaposlenosti. No to je i manje problematično. Mnogo je problematičnije što ORaH kao *znanstvene kriterije* u cijelu stvar unosi i mjerjenje *kvalitete življenja i zadovoljstva građana* ili *smanjenje uvoza svih vrsta energenata*. Uvođenjem takvih kriterija sasvim se očito u pitanje dovodi precizna ekonomski evaluacija, kao što je sasvim jasno kako su isti uvjetovani ideološkim prepostavkama. *Smanjene uvoza svih energenata* poželjno je sa stanovišta one sumanute autarkije ili sa moudrživosti. No zbog čega bi uvoz enegenata inače po sebi bio loš? O unošenju *mjerena ja kvalitete života i zadovoljstva građana* u priču suvišno je trošiti riječi.

Na cijelu priču o energetici prigodno se naslanja politika gospodarenja otpadom. Tu se onda lobira za *cirkularnu ekonomiju* i dokazuje njena superiornost. Navedimo suštinu argumenta:

*Ukoliko bi se model linearne ekonomije i u budućnosti nastavio provoditi, pri tome imajući na umu rast ambicija stanovništva u nerazvijenim ili državama u razvoju, uskoro nam ne bi bilo dovoljno ni nekoliko planeta Zemlja za iskorištavanje resursa i odbacivanje otpada. Teoretičari i praktičari cirkularne ekonomije svoju inspiraciju pronalaze u prirodi u kojoj ništa nije otpad. U prirodi je sve stalno u kružnom ciklusu izmjene tvari.*²³

Prosto rečeno: ako hoćemo preživjeti u budućnosti čemo se (navodno) morati naučiti živjeti od vlastitog smeća. Kakogod bilo, očito se još ne nalazimo u toj nesretnoj situaciji, a ljudi takvi kakvi jesu, ukoliko im se da sloboda, na sreću uglavnom nisu skloni *prosvjetljenju* bilo kakve, pa tako i ekološke vrste. Suština problema se opet svodi na činjenicu da dugoročno racionalnije gospodarenje otpadom zahtjeva kratkoročno skupe investicije koje nam u danim okolnostima uzimaju novce iz džepa (što prolazi tek po zajamčenosti materijalnog blagostanja, što kako znamo i ne stoji baš najbolje), kao što traži i višu razinu ekološke samopožrtvovnosti (što zahtjeva znatno veću razinu investicije u takozvani ljudski, socijalni i kulturni kapital). Cijela priča, eventualno i do neke mjeru, praktično prolazi u nekakvom Kopenhagenu, dok u Tirani ili Zagrebu mnogo teže može ići. Osim, jasno, pod prepostavkom administrativne prisile. Zbog čega će suočen sa ovakvom prijetnjom *ekologističke diktature* svaki pošteni ljevičar (koji nije zelen) i svaki liberal (koji nije glup) zakopati ratne sjekire kako bi se suprotstavili

opasnom ograničavanju slobode i očitom udaru na radničku klasu.

Druga je točka samoodrživosti nacionalne ekonomije poljoprivrede, pa je red da se nakon održive energetike osvrnemo i na **sektorskiju politiku održive poljoprivrede i ruralnog razvoja**. Tu se stvar već na prvi pogled pokazuje još i gora negoli u energetici. Tamo se barem može drviti po neminovnoj promjeni energetske paradigme, pozivati na konkretne EU direktive i strategije, te povezivati visoku razinu ekonomije zasnovane na znanju i inovacijama sa razvojem alternativnih tehnologija. To barem nekako zvuči. U slučaju ORaHove fiksacije na poljoprivredu stvar je na očigled sasvim neprobavljava. Iako opet – ima savršenog smisla iz konzervativne politički pozicije *sitnoposjedničkog radikalizma*.

U toj je priči potrebno primijetiti iznenadujuće naivan poljoprivredni fetiš kojim se odlikuje Holyina stranka. Poljoprivreda je, uz energetiku, po njima ključni stup *materijalnog opstanka nacije*. Ta bi se, u suvremenim okolnostima globalne ekonomije bespredmetna teza, čak i mogla konkretizirati na nekakav suvisao način. Pa se kao prioritet postaviti povećanje proizvodnosti rada u poljoprivrednoj proizvodnji – osnova svake suvremene ekonomске grane. Što će reći pretvaranje poljoprivredne proizvodnje u kapitalnu, a ne radno intenzivnu; smanjivanje populacije vezane za zemlju, sa kojim dolazi bacanje sitnog poljoprivrednog posjeda i rada na smetlište povijesti. U sferu osobne razbibrige i hobija (potrebe koja se može zadovoljavati i ekopoljoprivrednim turizmom – što je posebna tema o kojoj ćemo kasnije govoriti). ORaH, jasno vjeruje sasvim suprotno od toga. Oni drže kako činjenica da „...preko 33% ukupnog stanovništva živi u poljoprivrednim kućanstvima, koji se bave poljoprivrednom proizvodnjom“ sama po sebi pokazuje kako je poljoprivreda od izuzetne ekonomске važnosti. S tim se moguće složiti ukoliko se želi reći da je od presudne važnosti raditi na drastičnom smanjivanju tog neodrživog broja. Posebno s obzirom na činjenicu koju i sam ORaH zna, ali ne želi priznati – da se ti *naši* seljaci realno ne nalaze na *postindustrijskoj* razini korištenja suvremene tehnologije i *stvaranja dodane vrijednosti*, već na gotovo predindustrijskoj, nevaspitanoj razini koja kasni za povjesnim trendovima. Iz perspektive jednog ekološkog fanatika kašnjenje za poviješću moguće je doduše shvatiti kao pohvalnu stvar – barem u najintimnijim uvjerenjima.

ORaHov program kreće u borbu protiv neprijatelja sela i poljoprivrede. I kaže: „Koliko god proizvodnja hrane bila strateška i temeljna aktivnost za opstojnost bilo kojeg naroda, pripadnici političkih struktura bili su ili potpuno ravnodušni ili, još češće, pasivno podržavali obezvrijedljanje i stigmatizaciju proizvođača hrane kao nevažnog i neukog društvenog sloja oko kojega se ne treba previše zabrinjavati. S druge strane, građanima koji ne žive na zemlji nije se s dovoljno truda pokušavala približiti kom-

pleksnost i važnost proizvodnje hrane i očuvanja sela kao integralne i važne sastavnice društva.”

Uistinu teške riječi. Zaštita opstojnosti naroda kroz zaštitu sela!? Glorifikacija poljoprivrednog proizvođača kao takvog!? Približavanje važnosti sela građanstvu!? Kladio bi se da ni seljačka stranka nikada nije išla toliko daleko, toliko *radikalno konzervativno*. Koliko je radikalna ORaHova **fetišizacija poljoprivrednog rada** vidi se u gotovo svakom pasusu njihove politike. Bulazni se o tome da: “*ekološka* (čitaj – sitnopolosjednička) *poljoprivreda zapošljava više ljudi*”, donosi “...*više kontakta sa zemljom, više manualnog rada*”. Više kontakta sa zemljom!? Više manualnog rada!? Ključno je pitanje kako bi to čovječanstvo moglo preživjeti nestanak tih temelja sretnog života u blagostanju.

Jedna od znakovitih smjernica *održive poljoprivredne politike* govori o potrebi *neodgodivog obrazovanja i aktivnog dijaloga s građanima* u kojem će se pokazati kako nam je *poljoprivreda važna i svi smo ponosni na nju*. *Edukacija mora građane, posebice najmlađe približiti proizvodnji hrane, život i rad na ruralnim područjima*. Uz takvu kulturnu indoktrinaciju mora se pokazati kako *poljoprivreda nije suhoparan posao u kojem se isključivo lovi profit, kako je proizvodnja hrane uvijek mnogo više od toga*, kako u sebi sadrži i *ljubav prema zemlji, obitelj i snažan javni interes*. Što reći na takve idiotarije? Možda da je poljoprivredni fetiš i logika na kojoj se zasniva u svojoj suštini ugroza ljudske slobode. U tom smislu, posebno ljevičar i antikapitalist, nikada ne smije prestati nagašavati golemu emancipatornu vrijednost dosljednog liberalizma u odnosu na ovakve vrijednosno preopterećene ideologije. Što bi nekoga morala biti briga za selo i poljoprivredu? ORaH će reći da ga mora biti briga jer se radi o *višem dobru i općem interesu*. On bi populaciju preodgajao da bude onakva kakva bi trebala biti. Trajna vrijednost liberalizma upravo je u tome da izrazitu važnost stavlja na nepovredivost slobode pojedinca u svom čisto formalnom smislu – **da bude ono što hoće**. Da može *biti ponosan* na što hoće, a ne da mu se nameće bilo kakav ponos – na poljoprivredu, tradiciju, upisane identitete ili samoodrživu naciju. No za ljevicu je posebno važno imati na umu kako logika *preodgajanja i privodenja slobodi* po kojoj funkcioniра i ORaH (a čiji sadržaj kao što znamo ne mora nužno biti ovako sitnoburžoaski i konzervativan već i socijalistički i slično) baca vodu na mlin liberalne ideologije i kapitalizma pošto se u tako postavljenom političkom sukobu mogu pojaviti kao bolje opcije, ili u najmanju ruku manje zlo. Zbog toga je bespoštedna kritika takvih obrazaca nadilazi kritiku ORaHovih poljoprivrednih fetiša.

ORaHova sektorska politika o kojoj govorimo ne može se jasno svesti na poljoprivredne fetiše i sumnjiva vrijednosna nagnuća. Ona je mnogo bogatija i u konkretnoj razradi ipak realnija. Tu se problemima nastoji pristupati argumentirano i na realnoj osnovi, te ukazati na potrebu povećanja tehničke i posebno ekonomski učinkovitosti poljoprivredne proizvodnje, razvoj ljudskog i socijalnog kapitala na selu, proizvodnju dodane vrijednosti i slično. No, tu se ponovo javlja unutarnja napetost koju smo od početka u nekoliko navrata imenovali, te se treba smatrati jednom od karakterističnih

osobina Holyne stranke – napetost između izrazito utopijskog, vrijednosno preop-terećenog i kruto, realističnog, prema ključnim strukturalnim obilježjima danog društva nekritičnog pristupa. Tu ni jedno ni drugo nije dobro, ali je njihova kombinacija uvi-jek najgora opcija. No da vidimo kako to konkretno izgleda u nekim karakterističnim točkama.

Imamo dakle nekakav *kulturni preodgoj* kao polazište. On je povezan sa onom općom promjenom kulturne paradigme povezanom sa utopističkom dimenzijom održivog razvoja, razbijanjem kapitalističke ideologije (antropocentrizam, sebičnost, potrošaštvo i tako dalje), osvještenjem potrebe samoodrživosti i očuvanja tradiciona-lnih identiteta i što već ne. Taj preodgoj u poljoprivrednom je smislu povezan sa pre-thodno spomenutom indoktrinacijom populacije od najmanjih nogu. No on djeluje i na drugim razinama pa se predlaže porezi na nezdravu hrana i slično. Time se ljudi nastoje istrenirati da žive zdravo, a s druge strane pretpostavlja kako ta nezdrava hrana dolazi od korporacija, dok poticana, zdrava dolazi od malih, lokalnih proizvođača u kontaktu sa zemljom i slično. U takvim se točkama jasno vidi kako se sa apstraktnije, vrijednosne razine prelazi na konkretno ekonomsku razinu. Kako smo vidjeli stranka pretpostavlja kako je onih 33 posto seljaka dobro ne samo u vrijednosnom, već i u ekonomskom smislu karta na koju je potrebno igrati. No proces dokazivanja prvo i dokazivanja drugog prilično je različit. ORaH je previše pametan da bi razliku između tih dvaju razina ot-voreno zamagljivao – iako ih svakako smatra usko povezanim. Stoga je kako smo rekli potrebno pokazati kako je to forsiranje lokalne, sitnoposjedničke poljoprivrede stvar koja se isplati čak i neovisno o vrijednosnim preferencijama. Uvjerljivost tog dokazivan-ja u najboljem slučaju vrlo je upitna.

Stvar se ne postavlja posebno različito od *kreativnog seoskog poduzetništva* koje je već godinama u trendu i ima smisla ukoliko se promatra u svojim prirodnim ekonomskim i socijalnim granicama. Sitnoposjednička poljoprivreda svakako može biti ekonomski održiva i atraktivna. Posebno u suvremenim okolnostima u kojima se sve više otvaraju tržišne niše zdrave hrane/života, ekoturizma i slično. Problem je što nje-no funkcioniranje zahtjeva visoku razinu kulture i obrazovanja, dinamičnost, primjenu najsuvremenijih tehnologija, reda i discipline.²⁴ Dakle: sve ono što u hrvatskom, ali i svakom drugom društvu koje povjesno kasni i u realnim se buržoaskim okvirima ne nalazi u relativno privilegiranoj situaciji, u potpunosti izostaje, te se ne može proizvoljno stvoriti. U tom smislu sasvim je jasno da, čak i kada bi pretpostavili da su u teoriji ekon-omski održivi (a sa tom bi pretpostavkom prema neprijatelju bili vrlo široke ruke), to i dalje ne znači kako je tih naših 33 posto seljaka održivo dok je to što je. Oni su, prosto rečeno, za ono što bi ORaH htio još i beskorisniji negoli su onima koji ih navodno *om-*

24 Zanemarimo li pitanje o općem ekonomskom mjestu, uvjetima, domašaju i realnim obilježjima dinamike takvih djelatnosti – što je za svakoga tko stvari sagledava iz političke perspektive od presudne važnosti, a u pravilu se zanemaruje.

alovažavaju i ne cijene njihov rad na zemlji. ORaH je toga u biti i svjestan te svoju taktiku postavlja tako da politika/tehnokrati preuzimaju uzde *stvaranja strategije*, te onda kreću u nekakav socijalni inženjering u kojem će sa strožom kontrolom na ulaganjem sredstava i ciljanim odgajanjem seljaka/poduzetnika, općom racionalizacijom sustava izvršiti određenu revoluciju. To je nešto što bi rado učinile, i čemu koliko mogu teže i druge političke opcije, ali je problem u **realnim preprekama**. U **velikom nesrazmjeru između raspoloživih potencijala** (kako na razini planera i profesionalnih kadrova, tako i na razini seljaka/poduzetnika) i **željenih efekata**; između finansijskih sredstava koji bi se u nekakav takav projekt morali baciti i realne mogućnosti njihova povrata; između golemih administrativno/regulatornih mjera (koje bi trebale stvoriti mogućnost sitnog poduzetništva na selu) i goleme inertnosti postojećeg stanja koje se ne da mijenjati takvim sredstvima. Sve te probleme razumije svaki ministar poljoprivrede i premijer. ORaH je pak sklon njihovom naivnom podcjenjivanju, tj. ambicioznoj vjeri u mogućnost provođenja nekakve revolucije na selu. Kada se tome pridoda i ona utopijska, vrijednosno preopterećena dimenzija, stvar postaje sasvim sumanuta.

ORaHov plan svakako najviše smisla ima u aspektu koji se odnosi na povećanje kontrole nad načinom na koji se ulažu sredstva i poticaji, i općenito povećanjem efikasnosti sustava koji se bave poljoprivredom. To je ona formalna i tehnokratsko-liberalna strana kojom se odlikuje. No čak i tu postoje očiti problemi. S jedne strane imamo potrebu za smanjenjem/pojednostavljenjem *normiranosti, pravila, minimalnih uvjeta i slično* (što je glavni uvjet poticanja poduzetništva), dok s druge strane imamo realne okolnosti u kojima poduzetnička svijest i znanje našim seljacima kakvi jesu mora biti *unesena izvana*, preko detaljnog normiranja i stroge kontrole od strane prosvijećene administracije sa detaljnim strateškim planom. Svakako je moguće da danas imamo kombinaciju pretjerane, disfunkcionalne regulacije i neučinkovitog upravljanja, u kombinaciji sa nevaspitanim, beskorisnim seljacima pa je svaka kuna koja se pušta u taj sustav u biti bačena u bunar. To se stanje može početi popravljati racionalizacijom uprave i pametnjim planiranjem. No ni taj zadatak nipošto nije lagan pošto su potencijali kojima i u tom smislu raspolaćemo užasni, kao što postoje mnoge inertne strukture koje je teško rasturiti bez golemog političkog autoriteta. Problem je kao što vidimo i u odnosu racionalnog planiranja/kontrole i onih beskorisnih seljaka na terenu. Svima je jasno kako se radi o stvarima koje se mijenjaju sporo i na dugi rok, koje imaju svoju socijalnu, kulturnu, ekonomsku dimenziju. ORaH pretpostavlja da taj proces može ići mnogo brže. Glavna poluga tog ubrzanja trebala bi, u biti, biti ona administrativna. No to onda znači više, a ne manje regulacije, što cijelu stvar čini (možda i protiv svoje intencije) sličnijim agrarnim reformama i revolucijama našeg dičnog socijalizma negoli nekakvom liberalizacijom poljoprivredne sfere.

Zbog toga nas ne mora previše čuditi što se aktivno poticanje poljoprivrednih zadruga pojavljuje kao jedan od oblika promjene na selu. To se podudara i sa onom utopijskom dimenzijom i sa ekonomskom demokracijom o kojoj će još biti riječi, ali

ima jedan specifični značaj s obzirom na čisto tehničke probleme našega sela. Vjeruje se kako zadrugarstvo može biti odgovor na sasvim iracionalnu rascjepkanost, skandaloznu dezintegriranost naše poljoprivredne proizvodnje. Problem s kojim se suočavamo uistinu se ne sastoji jedino u činjenici da imamo toliko razmjerno sitnog seljačkog življa, već u činjenici da je razina tehnički i ekonomski razborite povezanosti među tim malim proizvođačima na nevjerljivoj bijednoj razini. Pa se onda navodi kako u drugim zemljama postoje različite kooperativne forme koje racionaliziraju proizvodnju od strane malih proizvođača i čine je učinkovitijom – bilo u procesu proizvodnje, bilo u privlačenju kapitala, bilo u plasmanu roba. Navode se primjeri nekakve Austrije i slično. Ponovo – čiftinska posla. No, u ovom se slučaju nemoguće ne prisjetiti kako je i Drugi Tito mislio slično kada je odstupio od sovjetskih uzora i krenuo u izgradnju našeg socijalizma sa samoupravljanjem, zadrugama i slično. Dobro je poznato koliko se disfunkcionalnim pokazao zadrugarski kurs potican političkim i administrativnim mjerama. Svatko će se normalan groziti srednjoevropskih, sitnopoljskih i malograđanskih oblika kao uzornog modela. Ljubomornim oponašanjem srednjoevropskih uzora općenito je stvorena jadna hrvatska kultura i identitet. Već to bi trebao biti dovoljan razlog za izabranje drugačijih, ozbiljnijih, *zapadnijih* uzora. A opet su naši kreativni, balkanski modeli (recimo: **politički forsirano i oktroirano zadrugarstvo**) beskrajno gori. Sasvim disfunkcionalni. Zadružna suradnja na lokalnoj razini **može** biti funkcionalna i korisna, no ona je moguća jedino pod pretpostavkom autentične samoinicijative. Pravno i administrativno je treba omogućiti, ali nema nikavog smisla da se ciljano potiče pored drugih rješenja koja će se u većini slučajeva pokazati tehnički i ekonomski učinkovitijima. Bilo da se radi o razvoju vitalnih, neovisnih srednjih, tržišno orijentiranih poduzetnika; bilo da se radi o krupnim kapitalističkim sustavima (zaustavimo se samo na tome i ne spekulirajmo u mogućnostima velikih efikasnih sustava pod javnom kontrolom kojima bi socijalistička ljevica po svojoj prirodi trebala biti naklonjena).

ORaH je naravno militantni protivnik svih rješenja koja idu za tim da ljude *maknu sa zemlje* i industrijaliziraju poljoprivrednu proizvodnju, pa makar ta rješenja bila i izrazito učinkovita. Oni jasno nisu protiv učinkovitosti i primjene suvremene tehnologije, ali su protiv onoga što proglašavaju neodrživom učinkovitosti. Oni gore od želje za dokazivanjem kako suvremena tehnologija omogućuje ekonomsku rentabilnost, ako ne i superiornost, alternativnih, sitnopoljskih oblika poljoprivredne proizvodnje. Tu stvar nije sasvim sumanuta, ali je bespredmetna. Neopterećeni promatrač dopustit će mogućnost veće učinkovitosti alternativnih oblika, kao i njihovo preferiranje unatoč neučinkovitosti. No ono što neće dopusti je brkanje tih dvaju sasvim različitih razina. A zeleni upravo to uživaju raditi. ORaH kaže: "Ekološka poljoprivreda može proizvesti jednako ili više kvalitetne hrane po ha – nasuprot predrasudama." Izbacimo iz toga ovo *kvalitetne hrane* (jer tvrdnju lišava značenja), i stvari stoje – ukoliko je uistinu tako. Samo, zašto se onda uopće kapital slijeva u neekološku proizvodnju? Lobiji? Zavjere? Iluminati? Radi se jasno o smiješnim pričama. Sasvim je jasno da kapital ne treba siliti na učinkovitije oblike proizvodnje. Kapital će čak proizvoditi i neučinkovitije kako

bi proizveo *zdravu hranu*, ako na takav način može ostvariti najvišu razinu profita.²⁵ Stoga ekopoljoprivreda može i biti ekonomski rentabilna u buržoaskim okvirima. No ona ni tada, barem u velikoj većini slučajeva, nije tehnički učinkovitija. Kada to ne bi bio slučaj uistinu bi teško bilo objasniti održavanje neekološke proizvodnje na životu.

Orahovci jasno nisu potpuni idioti pa će svoju stvar braniti tamo gdje se čini najjača. Recimo naglašavanjem kako sa primjenom suvremenih znanja, tehnologije i efikasnih metoda organizacije može biti ostvarena vrlo konkurentna proizvodnja na sitnoj do srednjoj poduzetničkoj razini. Tu se onda ukazuje na iznimno niske ekonomske prinose po hektaru, koji se mogu drastično povećati na osnovi ideja održivog razvoja. Oni pri tom jasno umanjuju očite teškoće. Primjerice kako tehnologija košta i sama po sebi ne znači ništa pošto pretpostavlja određenu razinu razvoja *ljudskog kapitala* i općenito širih društvenih uvjeta. Na tome bi ORAH i želio raditi, optimistično umanjujući realne prepreke. Previđajući koliko je realno stanje našeg zaostalog seljaka (kojeg fetišizira) daleko od željene razine, kako sve ne ovisi o učinkovitoj i nekorumpiranoj administraciji i političkoj volji (uvjetima čije ostvarenje predstavlja veliki problem), već i o realnim okolnostima na terenu. Sasvim je bedasto srodnima smatrati naše sitno, primitivno seosko domaćinstvo i suvremeno malo/srednje poljoprivredno poduzetništvo kakvo postoji u Nizozemskoj ili Izraelu. Stanje se jasno može mijenjati, ali je jednako jasno da ta promjena košta. Kao i da se sa ekonomskog stanovišta, u danim okolnostima, racionalnija može pokazati krupna, kapitalno intenzivna proizvodnja, srednja kapitalistička poduzeća ili neka treća opcija. Poljoprivredna politika tako se, gotovo sigurno, može racionalnije organizirati protivno dogmama održivog razvoja. To čak može imati i pogubne socijalne, pa i kratkoročno ekonomske posljedice (*destrukcija* onih 33 posto poljoprivrednih proizvođača, tj. *konačna likvidacija seljaštva kao klase*), ali osigura dugoročnu ekonomsku rentabilnost proizvodnje i, zapravo, tek stvara preduvjet za sofisticiranije poduhvate u budućnosti (pa tako i u sferi poljoprivredne proizvodnje sa dodanom vrijednošću). Pri tome je također potrebno naglasiti kako samo tržište specijalnih *poljoprivrednih proizvoda sa dodanom vrijednošću* nije zajamčeno i neograničeno, već upravo suprotno relativno usko i rješenje na toj osnovi sasvim je nepoopćivo, a potaje važnije što je razvoj materijalne proizvodnosti u industriji i poljoprivredi veći na bazičnoj razini, tj. količina rada oslobođena takve okupacije veća... i posebno ovisna o međunarodnom tržištu i općenju a nikakve veze nema sa crnom *samoopravljivošću i proizvodnom hrane za sebe*.

ORAHov sitnuposjednički fetiš posebno vidljivo dolazi do izraza u odnosu prema okrupnjavanju zemljišta. Problem beskrajne usitnjenosti našeg poljoprivrednog zemljišta koje je sasvim sumanuto sa tehničkog stanovišta ne predstavlja za ORAH

25 Unatoč tome što se, barem po marksističkoj kritici, opći interes kapitala sastoji u maksimalno učinkovitoj proizvodnji *radničkih potrepština* kako bi se objektivno maksimizirala proizvodnja relativnog viška vrijednosti

poseban problem. Oni doduše, ne tvrde kako se okrupnjavanjem ne smanjuju troškovi proizvodnje – to bi i za njih bilo previše. Ali zato drže kako se problem o kojem je riječ jednostavnije, i za društvo jeftinije može riješiti uvođenjem poreza na neobrađeno zemljište. Što će reći: umjesto rada na stvaranju tehničkih uvjeta učinkovite poljoprivredne proizvodnje, za društvo je jeftinije vlasnike sitnih i nerentabilnih parcela prisiliti na njihovo obrađivanje. Ili prodaju što je mnogo brutalniji način okrupnjavanja u odnosu na postepenu, plansku *komasaciju*. ORaH jasno preferira povratak zemlji, obradu zapuštenih, pradjedovskih njiva. Pustimo li te konzervativne bulaznije po strani u oči ponovo upada izgledna naklonost pravnoj i administrativnoj prisili od strane dosta ambicioznih, vrhovnih autoriteta sa velikom strategijom. Dodamo li tome kontrolnu, prosvjetnu i kulturno indoktrinacijsku misiju sasvim je jasno koliku bi *prenapregnutnost* mogao izazvati pokušaj dosljedne primjene ovakvog programa. Mirelina mantra stalno je ponavljanje kako je *nedopustivo neprovoditi svoj program*. U ovom joj se trenutku smislenim čini odgovoriti – to ovisi o tome kakav je. Ako je nerealan bolje da se ne provodi, a još i bolje da – ne postoji.

Osvrćući se zaključno na ORaHovu poljoprivrednu viziju važno je ponoviti kako se u njoj polazi od pretpostavke poticanja i povećanja slobode poljoprivrednih, malih proizvođača, ali se u zbilji izrazito povećavaju očekivanja i kontrola nad takvima akterima (umnogome i u utopijske svrhe). Konkretna očekivanja se realno povećava do te mjere da je moguće govoriti o prenaprezanju i realnoj nemogućnosti provođenja takvog programa. Recimo: da bi se mogli ostvariti željeni ciljevi (masovno stvaranje ekonomski održivih i inovativnih malih poljoprivrednih poduzetnika) u najmanju je ruku potrebna planska i kontinuirana edukacija, preodgoj, radikalna promjena inertnog stanja na terenu. Takvi planski zahvati, u okolnostima tako loše polazišne točke, iznimno su skupi, neučinkoviti i zahtijevaju posebno velik angažman aktera (na koji se realno ne može računati). Ako se finansijske subvencije koje postojeći poljoprivrednici strogo vežu i uvjetuju zahtjevnim traženim prilagođavanjima, rezultati bi bili kontraproduktivni pošto se učestvovanje u cijelom procesu ne bi isplatilo. Posebno u situaciji u kojoj se za dodatan angažman i promjenu poslovanja poljoprivredniku ne može u potpunosti ne jamčit uspjeh, već tek mogućnost budućeg uspjeha ovisno o njegovom poduzetničkom umijeću. Ako država pak isključi taj rizik, i sitne poljoprivredne poduzetnike koji se pokoravaju traženim normama uzme pod svoju zaštitu, onda je to ogromni trošak, te se postavlja pitanje ekonomske opravdanosti na više razina. Što stvar čini vrlo problematičnom, naročito u širim okvirima. Golema konkurenca na poljoprivrednom tržištu i neupitna neučinkovitost sitne proizvodnje stvar drastično otežava i pokušaj beskompromisnog provođenja takvog kursa čini krajnje neozbiljnim.

ORaH jasno kao poseban adut vidi posebnu tržišnu nišu *ekološke proizvodnje sa dodanom vrijednošću* u kojoj se igra na *specifični kvalitet proizvoda, povezivanje sa turizmom* i slično. Zadržimo se za čas samo na ekopoljoprivredi, a ekoturizam ostavimo za kasnije (pošto se radi o posebnoj sektorskoj politici). S obzirom na važnost koja

joj se pridaje ne treba čuditi da se ekopoljoprivreda kao povlaštena tržišna niša mnogo spominje u osnovnom programu i drugdje. Stvar je predvidiva i opće poznata. Mali proizvođač specifičnom kvalitetom svog proizvoda iz ničega će stvarati svoje mjesto na tržištu, te tako čak i pod pretpostavkom nedovoljne tehničke sofisticiranosti proizvodnje može ovdje i sada potvrditi ekonomsku vrijednost svoje djelatnosti. Posebno pod pretpostavkom ciljane zaštite i promocije ekonomskog lokalizma, u paketu sa promjenom kulturne paradigme i promicanja samoodrživosti. Stvari je potrebno postaviti na sljedeći način: proizvodnja u tim sektorima nije naprosto proizvodnja hrane već hrane sa specifičnim svojstvima koja je sa stanovišta čiste proizvodnosti neupitno daleko manje učinkovita, ali se pokazuje ekonomski rentabilna pod pretpostavkom razvoja alternativnih potreba sa adekvatnim financijskim pokrićem. Te alternativne potrebe realno, a posebno njihovo pokriće, nisu rezultat nekakvog *prosvjetljenja* već predstavljaju jedan (nazovimo ga tako) *postmaterijalistički trend* koji je u direktnoj vezi sa **uspješnim razvojem proizvodnosti na industrijskoj bazi, pa stoga i masovne poljoprivredne proizvodnje**. U tom se procesu proizvodnje stvara i ono materijalno i financijsko pokriće alternativnih potreba.

Bez ulaska u veliku teoriju možemo reći da se na osnovu *neodrživo* stvorenog viška bogatstva, koji ORAH besramno proklinje, ekonomski rentabilnom pokazuje proizvodnja *ekoloških proizvoda posebne kvalitete*. Ulazak u tu nišu pod tim je uvjetima sa ekonomskog stanovišta svakako neupitna mogućnost i Hrvatska se poljoprivreda može pokušati tu uglaviti. No, postoji jasno mnogo problema. Prije svega realne manjkavosti ljudskog faktora o kojima je bilo riječi i ovdje ne nestaju. Ali i dalje: činjenica da se radi o relativno uskoj niši o odnosu na cjelinu poljoprivredne proizvodnje i ekonomije. Kao i problem da se stvari trebaju promatrati u realnoj dinamici, te se ekopoljoprivreda ne može razmatrati bez svojih realnih pretpostavki kako u ekonomskom tako i u tehničkom smislu. Poopćavanje ekološke proizvodnje, čemu ORAH svakako teži, značilo bi uništenje njenih realnih pretpostavki kakve postoje u suvremenim okolnostima. S druge strane intenziviranje konkurenциje na eko tržištu neumitno mora rezultirati obaranjem mogućnosti lakog profitiranja u tom smislu i ni po čemu ne isključuje investicije krupnog kapitala u taj sektor. Dapače. Kao što samo poticanje svake proizvodno neučinkovite ekonomске djelatnosti u općoj slici znači umanjenje realnog bogatstva, što svakako nije u interesu radničke klase (ako je to nekome slučajno od neke važnosti).

ORAH je naravno vrlo nesklon uzimanju u obzir tih nezgodnih istina. No on zato drvi po *povećanju mogućnosti prodaje alternativnim putem* (nekakvi zeleni kiosci i slično), *direktnom poticanju korištenja lokalne hrane* i tako dalje. Prosto rečeno agresivni intervencionizam u interesu sitnopsjedničkih poljoprivrednika koji prodaju maglu. Sitnoburžoaskim radikalima to jasno nije magla već svjetla budućnost. Pa se kaže kako takve mjere utječu "... i edukativno, na promjenu ponašanja potrošača koji počinju radije birati domaće proizvedenu, lokalnu hranu s poznatim podrijetlom, nešto više cijene, hranu koja pomaže gospodarstvu Hrvatske, no jeftinu, uvezenu hranu dvojbenog

porijekla.” Dakle: zaštita sitnih posjednika, protekcionizam i preodgoj – tri muhe istim udarcem. Pa se na to nadovezuje *brendiranje Hrvatske kao zemlje najkvalitetnije hrane u EU, promicanje lokalne kulture i krajobraza*, pa valjda i brendiranje i toga. Slijedeći takvu logiku brendiranja možemo se nadati skorom brendiranju svega, pa će to valjda značiti praktično poništavanje te sumanute prakse, koja se povodi za nekakvim alkemičarskim iluzijama da je zbiljsku vrijednost moguće stvoriti iz ničega. Time smo vjerujem došli do časa kada se možemo prebaciti na sektorskiju politiku koja se sva vrti oko alkemije i brendiranja – sektorske politike održivog turizma (sa kojom se osvrnuti i na onu prostornog planiranja i gradnje).

VII. O turizmu i prostornom planiranju

Sektorska politika održivog turizma u nekim se ključnim aspektima (sjedinjavanje sitne poljoprivredne proizvodnje i turizma u ekoturizmu s jedne, kao i korist lokalne, specifične poljoprivredne proizvodnje u ekskluzivnom brendiranju i proizvodnji specifičnog turističkog kvaliteta) nadovezuje na politiku održive poljoprivrede, ali se načelno može smatrati mnogo realnijom i utemeljenijom. To prije svega relativno, u usporedbi sa ludostima fetišiziranja poljoprivrede i tendenciozne sitnoposjedničke ideologije. Promatran sam za sebe ORaHov održivi turizam boluje od vrlo predvidivih boljki, koje su za razliku od poljoprivrednog fetiša i inače strašno raširene, pa stoga i mnogo opasnije. Turizam je glavna hrvatska ekomska grana, tako da vizija razvoja u tom sektoru za tu zemlju predstavlja i mnogo više negoli za neku drugu. Prevladavajuće kritike nacionalne turističke realnosti i strategije u zadnje su vrijeme sve izraženije, te se u mnogim točkama direktno poklapaju sa vizijom održivog turizma. Mnoge aktualne težnje i trendovi stoje iza te veće realističnosti ORaHove vizije u ovom smislu. Pogledajmo o čemu se točno radi.

Općenita ORaHova vizija drži kako bi

održivi turizam trebao:

- Optimalno iskoristiti okolišne resurse koji su ključni element turističkog razvoja, za-državajući bitne ekološke procese i pomažući u zaštiti prirodne baštine i bioraznolikosti.
- Poštivati društveno-kulturalnu autentičnost destinacije, očuvati njeno izgrađeno i živo kulturno nasljeđe i tradicijske vrijednosti, te doprinositi međukulturalnom razumijevanju i toleranciji.
- Osigurati da su gospodarske aktivnosti održive i dugoročne te da donose društvenu i gospodarsku korist svim dionicima uz pravičnu raspodjelu, između ostalog stabilnost zaposlenja, mogućnosti zarade društvenih usluga zajednici, pomažući uklanjanju siro-

Dvije su točke u kojima *održivi turizam* pogađa u žicu i poklapa se sa realnim problemima. **Prva** je činjenica da resurs i vrsta robe koji se turizmom prodaju uistinu moraju biti razmatrani u njihovoј specifičnosti; da u njihovom očuvanju i proizvodnji obzirna briga za okoliš i društveno-kulturnu autentičnost destinacije – koje se podudaraju sa sadržajima održivog razvoja – uistinu **mogu** imati svoje mjesto. **Druga** je činjenica da pitanje povećanja ekonomске koristi od turizma u lokalnim i nacionalnim okvirima uistinu postoji, te je i na njega moguće dati smislene odgovore potaknute vizijom održivog turizma. Za našu je kritiku važno razabrati kako te dvije točke ORaHovu viziju o ovom smislu čine **realnom, ali nipošto i poželjnom**. Zbog čega je potrebno zauzeti takav stav pokazati će se kroz konkretizaciju navedenih pitanja i problema.

Krenimo od druge točke – problema maksimizacije ekonomske koristi od turizma. Pticama je na grani već poznata pjesma o *povezivanju zelene i plave Hrvatske*, o izraženjem korištenju turističke potrošnje za zapošljavanje domaćih proizvođača i slično. Ta dosadna pjesma, ovisno o tome tko je pjeva, ima vrlo različite melodije. Interpretacije problema vrlo su različite pa se s jedne strane izrazito protekcionistički nastoji ukazati na potrebu za zatvaranje tog *našeg turističkog tržišta* od strane konkurenčije kako bi se *naša* proizvodnja na njemu mogla pošteno okoristiti (tj. korist poštenije raspodijeliti između neposrednih rentijera u privilegiranim, primorskim gradovima i ostatka nacije koja bi na svoj način htjela participirati u renti). S druge se strane, one liberalne, pjeva sasvim drugačija pjesma o potrebi za *otvaranjem prostora poduzetničkoj aktivnosti* i njenom poticanju kako bi se na tržišnoj osnovi mogao kapitalizirati turizam kao nacionalna komparativna prednost i ekonomski resurs (tj. istaknuti potreba za proaktivnim i inovativnim pristupom bez kojeg je izvlačenje dodane vrijednosti iz turizma nemoguća misija). I u jednom i u drugom slučaju riječ je o neposrednom angažmanu u turističkoj proizvodnji, kao i o proizvodnji za turizam, te na koncu njihovom povezivanju. Dva su protstavljenia pristupa o kojima je riječ različito će vidjeti sredstva ostvarivanja svog cilja, ali su im neprijatelji u biti isti. To su (a) neposredni rentijeri koji direktno profitiraju od trenutnog stanja, (b) politika koja iz različitih razloga (između ostalog što mora naći kompromisno rješenje i u odnosu alternativnih vizija) ne može biti u potpunosti sklona njihovim rješenjima, ali i (c) krupni *turistički* kapital čija je logika uglavnom u raskoraku sa željama ovakvih grupa i tendencija.

ORaHov pristup problemu opet je moguće vidjeti kao jednu *lijевo-sitnoburžoasku* varijantu. Oni su po svojoj prirodi izuzetno neskloni krupnom turističkom kapitalu i slobodnotržišnim trendovima za koje vjeruju da su destruktivni u svakom smislu. No, sasvim bi pogrešno bilo previdjeti kako njihov *protekcionizam* nije tipično konzervativnog, već i aktivističko-poduzetničkog tipa, zbog čega se njegova *rješenja/zablude*

u dobroj mjeri mogu poistovjetiti sa onim liberalnim. Tu se, tipično malograđanski i konzervativno, uvoz i jeftine strane robe grde na pasja kola. Oni drže kako se *zbog neopravdano velikog uvoza propušta prilika za veći plasman domaćih proizvoda u turističku potrošnju te posredno i prilika za povećanje zaposlenosti te općenito za postizanje boljih ekonomskih rezultata turističkog privređivanja*. Tom se predvidivom, ofucanom konzervativizmu nema previše za dodati. On govori sam za sebe. No opet, kako smo rekli, posebno u vezi sa tezama iz poljoprivredne politike, sasvim je jasno da bi ORaH htio i radikalne promjene u domaćoj proizvodnji, njenu veću efikasnost na sitnopoštedničkoj i zadružnoj osnovi, te, barem u teoriji i vrijednosnom ograničenju ne može biti poistovjećen sa tipičnim zahtjevom za *preraspodjelom rente*.

ORaH govori i o problemima koji se neposredno tiču korištenja ekonomskih potencijala turizma. Prije svega se ističe *sezonalnost kao najveći i najdublji problem hrvatskog turizma*, sa kojim su usko povezani "masovnost turizma, sezonska zaposlenost, neiskorištenost smještajnih i drugih kapaciteta van turističke sezone, opterećenost komunalne infrastrukture u ljetnim mjesecima, a time i izuzetno veliko povećanje pritiska na okoliš, prekoračenje opteretnog kapaciteta atrakcija u sezoni što dovodi do ekoloških posljedica, gužvi, smanjenja kvalitete pružene usluge i u konačnici nezadovoljstva gostiju."

Tu se već djelomično izlazi van okvira prostog pitanja o *ekonomskom iskorištanju turizma*, na pitanje o *specifičnoj kvaliteti robe koja se prodaje u turizmu* (što ćemo za sada ostaviti po strani). Na osnovnoj razini, gdje se čisto kvantitativno postavlja pitanje koristi od turizma, može se govoriti o tankoj računici krupne turističke industrije, kao očitim disfunkcionalnostima u vidu nedovoljne iskorištenosti kapaciteta stihjski, po logici tržišne anarhije, proizvedenih kako bi se jeftino izvukla renta na što jednostavniji način.

Problem sa ORaHovom i ostalim sličnim vizijama prije svega je u činjenici kako takvo iracionalno ponašanje u okvirima tržišne racionalnosti ima svoje opravdanje (te njegovo rješavanje nije tako prosto kako bi se na prvi pogled moglo činiti). ORaH će recimo takve disfunkcionalnosti povezivati prije svega sa krupnom kapitalističkom industrijom turizma i neoliberalnom paradigmom. Pa će se povezivati veliki novci, veliki biznis, veliki lobistički utjecaj, veliki sustavi sa neodrživošću i korumpiranošću. No, ako se stvari pozornije pogledaju vrlo će se lako doći do zaključka kako su, barem u našem slučaju, dotične disfunkcionalnosti generirane jednakom, ako ne i mnogo više slobodnom aktivnošću i interesom malih lokalnih aktera i slično. To čak priznaje i sam ORaH kada recimo govoriti o problemu *strukture smještaja*, govoreći kako se "...postavlja objektivno pitanje kako produžiti turističku sezonu s obzirom na ovako nepovoljnu strukturu kapaciteta i čime motivirati privatne iznajmljivače da prenamjene svoje objekte u male obiteljske hotele ili slične objekte koji bi poslovali i van turističke sezone." Hoće se reći: kako natjerati sitne, lokalne turističke aktere, koji uživaju uobičajjene rentijerske privilegije, da se ponašaju racionalnije, sa više odgovornosti za interes cjeline. Da recimo budu poduzetniji i umjesto primitivne gradnje bijednih golih kapaciteta koji će u par

udarnih mjeseca džabe donositi rentu, ulažu više energije, novca i rada u stvaranje turističke ponude koja dobit može donijeti i van onih sumanutih mjeseci kada se i na krevetu u garaži da okrenuti pare. Pa se onda radi na promociji općenitog i dugoročnog interesa sitnog vlasnika, nad onim opipljivim i omraženim. Ponovo – čiftinska posla. Tu je opet potrebno istaknuti dobro nam poznatu karakteristiku malograđanskog radikalizma – težnju za preodgojem i racionaliziranjem konkretnih aktera, što bi u ovom slučaju trebala ostvariti pametna, strateški osmišljena politika, koja će sitne posjednike *privesti umu, natjerati da budu slobodni* i slično. U čemu se jasno iskazuje tipična sitnoburžoaska kontradikcija između slobode/samoinicijativnosti i općeg interesa/održivog razvoja. Konkretno govoreći krupni kapital ima sasvim drugačiju logiku. Njega uglavnom nije potrebno privoditi umu, iako je istina da njegova racionalnost realno ima mnoge štetne posljedice. No, čak se u ORaHovom tekstu priznaje kako su van sezone aktivni jedino veliki igrači, veliki hoteli i slično, dok sumanuti sektor privatnih *apartmarndžija* na jesen započinje svoj zimski san. Krupni se kapital jasno može investirati i u megalomanska apartmanska naselja duhova. No on može i pomaknuti planine, stvoriti turističke atrakcije za cijelu godinu iz pustinja i slično. S druge strane sasvim je pogrešno uvjerenje kako politika u svom strateškom planiranju bolje prolazi sa sitnim akterima, lokalnim rentijerima i vucibatinama negoli u jasnim pregovorima sa krupnim kapitalom. Njega je, u najmanju ruku, potrebno dovesti u pitanje. Stoga se čini, ili je u najmanju ruku moguće, da se čak i za rješavanje lokalnih problema ORaH, iz ideoloških razloga usmjerava u sasvim suprotnom smjeru. Očito ima jednu unutarnje kontradiktornu situaciju sa kojom se hrve. Koja je bez čiftinskih prepostavki njihove ideologije održivog razvoja sasvim bespredmetna.

Na to se direktno nadovezuje prvi problem turističke robe kao robe specifične kvalitete i sadržaja. Problem se na toj razini ne promatra isključivo kroz prizmu najčinkovitijeg oblika ekonomskog iskorističavanja turizma, već se postavlja pitanje **što se to u turizmu zapravo prodaje**, kako to na najlakši način proizvesti, te time osigurati povećanje i održivost same osnove koja se onda na različite načine ima eksplorativati i razdjeljivati. Gdje se opet pokazuju određene unutarnje napetosti ORaHove vizije. Ukoliko se taj specifični, traženi kvalitet promatra *statično*, kao apsolutno deficitaran, kao neko **objektivno prirodno ili socio-kulturno obilježje koje prethodi ekonomskoj eksploraciji**, te se sa njom nalazi u nužno obrnuto proporcionalnom odnosu stvari se postavljaju na tipično konzervativan način. Pa su onda primjetne težnje za očuvanjem turističkog resursa kao uvjeta održivosti same ekonomске eksploracije, ali i posebno željenih, pretpostavljeno autentičnih i vrijednih, oblika lokalnog života. U toj konzervativnoj perspektivi te se dvije strane nalaze u savršenom skladu pošto se to što lokalni život jest uzima kao bitno socio-kulturno obilježje, sastavni dio pretpostavljenog, potrošivog resursa turizma, tj. turističke robe koja se u biti nudi na tržištu. U tim se okvirima opet predvidivo suprotstavljanje kratkoročnog, partikularnog i neodrživog sa dugoročnim, općim i održivim interesima. Pa su neprijatelji opet neodgovorni lokalni rentijeri, krupni kapital i politika za koju se vjeruje da korača oportunističkom stazom.

Ta neodgovorna koalicija pili granu na kojoj sjedi povodeći se za kratkoročnim interesima, kojima pogoduje slobodno tržište, te neobuzdanom eksploracijom parazitski uništava svoj osnovni turistički resurs. Kako u prirodnom tako i u kulturnom smislu. Konzervativna alternativa, kojoj je ORaH umnogome sklon je **osiguranje traženog, skupog, turističkog sadržaja kroz strožu zaštitu lokalne ekologije i prepostavljeno autentičnih oblika života.**

No, takva konzervativna logika nipošto nije jedina, čak i najkarakterističnija za ORaHov program. U njemu je prisutna i bitno drugačija logika po kojoj se turistički proizvod ne promatra isključivo kao absolutno deficitaran već se vjeruje u mogućnost njegove kreacije. Što će reći – u **mogućnost angažiranog, ciljanog stvaranja turističkih sadržaja koji bi po svojoj iznimnosti bili u stanju iskočiti van konkurenциje i na takav način omogućiti i ekonomsku maksimizaciju koristi od turizma**, tj povećati potencijale za korištenje. Tu se, sasvim očito, radi o tipično liberalnoj i poduzetničkoj logici razmišljanja, ali opet opterećenom specifičnim vrijednosnim sadržajima. Što znači da se ovoj, formalno progresivističkoj logici, prihvata prepostavka po kojoj je moguće stvarati nove upotrebljene, pa onda i razmijenske vrijednosti u turizmu koje nisu naprosto trošenje *absolutno ograničenog, predekonomskega* resursa, pridaje veliki broj preferiranih, prepostavljenih nedodirljivih vrijednosti, tj sadržajnih kvaliteta. Pa se onda po formalno drugačioj logici u centar pažnje opet (u biti dogmatski) vraćaju očuvanje okoliša, autentičnih oblika života i slično. Pri tome je unatoč onome što ORaH sam o sebi misli važno primijetiti kako imamo očitu unutarnju napetost. Ukoliko se polazi od prepostavke da proaktivnim poduzetničkim djelovanjem ili centralnim planiranjem (svejedno) mora biti proizveden neki prethodno nepostojeći turistički sadržaj, da sam okoliš, gradovi i regije moraju biti oblikovani tako da se inovativno rađaju kao sve više turistički atraktivni, što će reći nadilaze sebe i rađaju se u novom ruhu (a) priča o konzervativnom očuvanju apsolutno deficitarnih turističkih resursa očito nema smisla i (b) kvalitativna obilježja željenog turističkog proizvoda ne mogu se fiksirati i propisati. Moguće je da inovativno stvaranje turističkog proizvoda ima različita obilježja, koja odgovaraju kvalitativno različitim karakteristikama ekskluzivne robe koja se želi proizvesti. To može biti ekološki prijateljski i ekološki u potpunosti neprijateljski sadržaj. Svakako je moguće da najstrože konzerviranje prirodnog i kulturnog okoliša, uz adekvatno brendiranje,²⁷ uistinu bude konkretan oblik proizvodnje traženog sadržaja. Čak je moguće, već

27 Brendiranje je jedna od najdražih riječi koje ORaH koristi u svojoj viziji turizma. Recimo: "Hrvatska turistička zajednica koristi 'business as usual' modele promocije Hrvatske, a u brendiranju Hrvatske kao destinacije koja kod ljudi u svijetu izaziva emocionalnu reakciju i konkretnu predodžbu izostaje. Hrvatska nije uspjela pronaći specifičan vizualni simbol koji bi prilikom spomena Hrvatske u svijesti stranaca izazivao konkretnu sliku. To govori da postoji puno prostora za kvalitetnije osmišljavanje brend imidža Hrvatske, ali i korištenje daleko uspješnijih modela promocije od ovih koji se sada u većini slučajeva svode na TV reklamu ili jumbo plakate. Danas mnoge države i destinacije koriste filmske hitove kao medij za promociju na način da grad ili država postaje su-financijer takvog projekta i svojevrsni 'glavni glumac' ili vizualni

i vrlo prisutno, da se vještačkim putem proizvodi *divlja priroda i autentična kultura/oblici života*. U tom smislu ne treba biti kritičan prema tom turističkom spektaklu povezanom sa kapitalističkim oblikom proizvodnje života tj. robnom formom (inspirirano Deborom i slično). Uzmimo tu proizvodnju nedirnute prirode i autentične kulture neproblematičnom.²⁸ No, sasvim je jasno kako je u toj kreaciji moguće i, legitimno, nešto sasvim suprotno. Kako čak ni ekološke vrijednosti tu ne mogu biti dogmatski uzete, a priča o zaštiti autentičnih kulturnih sadržaja apsolutno ne može imati nikavog smisla. Ono što je u tom smislu od odlučne važnosti činjenica je da ORaH opet vrijednosno preopterećuje svoju naizgled progresivističku, i u formalnom smislu čisto liberalnu logiku razmišljanja. Ta stranka, naravno, nije u stanju ni uvidjeti težinu unutarnjih napetosti koje je presijecaju, pošto su iste u njenoj ideološkoj, kako rekosmo čiftinskoj, perspektivi usklađene i harmonične. U tome i leži najveći, praktički nepremostiv problem.

U okvirima sektorske politike održivog turizma stvar se prezentira na predvidiv, zdravorazumski način. Govori se o uniformiranosti i niskoj kvaliteti turističke ponude. Konkretno: "Turistima se u primorskim turističkim destinacijama nude „sunce i more“ i jako malo dodatnih sadržaja ne samo van sezone, već i u samoj turističkoj sezoni. No, usprkos evidentiranom nezadovoljstvu turista same turističke destinacije čine vrlo malo kao bi unaprijedile kvalitetu ponude svojih sadržaja i povisile stupanj zadovoljstva svojih gostiju."

Tu se otvara nekoliko ključnih pitanja. (1) Očekuje li se da se željeni turistički proizvod čuva i racionalno troši ili racionalno podesi njegovo trošenje; ili da se proizvode nove kvalitete koje nadilaze ono što realno imamo u prirodnom i kulturnom smislu. (2) Ako je drugo slučaj (pošto je prva opcija neozbiljna i ipak nije nešto što ORaH isključivo vjeruje), pitanje je **na kojoj se osnovi mogu postavljati granice toj proizvodnji novih sadržaja**. Svatko će se složiti da se političkim i vanpolitičkim aktivizmom granice te proizvodnje moraju postavljati. Problem je jasno u činjenici da će neki lib-

simbol filma." Bože te sačuvaj.

28 Ona je i na čisto nerefleksivnoj razini jasno problematična ukoliko je čista marketinška, jeftina opsjena. Ako se recimo želi stvoriti dojam o tome da je neki park izvorna divljina, a sasvim moderniziran grad živi nekakvim navodnim autentičnim životom. Otvorena je i skuplja, autentičnija mogućnost u kojoj se uistinu, za pravo proizvodi taj i taj efekt ovdje i sada. Govori se recimo, upravo od strane nekakvih ekologa i pobornika ekoturizma o tome da u Skandinaviji ulažu golem kapital kako bi neke lokalitete vratili u izvorno stanje divlje prirode. Tu se naglašava kako mi još uvijek besplatno imamo taj divlji, navodno ekskluzivni sadržaj. Mnogo je važnije u cijeloj priči primijetiti da ta intervencija svakako nije prostо očuvanje već jedna vrlo skupa investicija u proizvodnju nekog sadržaja za koji se vjeruje kako se isplati- kako u ekološkom i socijalnom tako i valjda i u ekonomskom smislu. Ta zbiljska, skupa, proizvodnja stvarnog sadržaja u najvećem je broju slučajeva sasvim nemoguća. No nju je kao mogućnost potrebno uzeti u obzir; ona sama u čisto (recimo to tako) filozofskom, refleksivnom smislu jednak je problematična i podložna kritici, ali je ovdje uzimamo sasvim neproblematičnom.

eral ostaviti vrlo široki prostor i vrijednosno polaziti od rasterećene pozicije, dok će ORaH vrlo usko i vrijednosno opterećeno, konkretno gledano konzervativno, u skladu sa ovom logikom očuvanja postavljati te granice. Što nije samo politički i praktični problem, već i problem same napetosti unutar same argumentacije. (3) Slijedeće pitanje koje se otvara ono je o samom usklađenju slobodnotržišne forme i proizvodnje tih sadržaja. Tu je ORaH opet sklon svojim čiftinskim akrobacijama. Oni uistinu ne vjeruju kako se u slobodnotržišnim okvirima može ostvariti proizvodnja tog sadržaja, te smatraju da politika sa svojom širom slikom i strategijom u stvar mora biti izrazito involvirana. Sam sadržaj te involviranosti vidi se na uobičajen način: zaštita i poticanje lokalne samoorganizacije i nekakve komunalne aktivnosti koja bi bila konkretni pokretač cijelog procesa. To bi opet bilo nekakvo socijalno poduzetništvo, angažman malih, neprofitnih i sitnonefitnih aktera i slično. Zaštićenih i poticanih od strane direktno involvirane intervencionističke vlasti. Problemi takve pozicije su golemi. Možemo reći i nepremostivi. Najbolje je reći kako se, kao i u poljoprivredi, opet radi o *preregulaciji*, preambicioznom opterećivanju politike i administracije koja se nalazi u golemom raskoraku sa realnim stanjem i samim samoangažiranim akterima na kojima se stvar treba zasnivati. Ključni je problem da ti funkcionalni, odgovorni, mali akteri ne mogu samo biti poticani i šticeći od strane politike, već realno, moraju tek biti proizvedeni nekakvim socijalnim inženjeringom, što je neupitno vrlo sklizak teren.

Tu opet imamo probleme slične onima iz (eko)poljoprivredne sfere. Što osim formalnih ima i svoje čisto sadržajne razloge pošto ORaH vrlo predvidivo vidi logičnu, prirodnu vezu između alternativnih oblika poljoprivredne proizvodnje i života i ekoturističke proizvodnje ekskluzivne turističke robe. Po, barem na razini retorike, popularnoj logici umjesto prodaje komotnih hotelskih soba i *neodrživog luksusa*, prodajmo im nešto posebno, stvarni autentični doživljaj, recimo – kopanje na njivi po žarkome suncu i spavanje na slamaricama. O problemima takvih bedastih ideja moglo bi se na dugu i na široko. No budimo milostivi pa se fokusirajmo na ono što je ionako važnije – čisto formalnu stranu problema. Što će reći: činjenicu da ORaHova vizija održivog turizma kao proizvodnje bogatijeg i privlačnijeg turističkog sadržaja na vrijednosno preopterećenoj osnovi olako prelazi preko golemog raskoraka između želja i mogućnosti. Između ljudskog i socijalnog materijala s kojim, posebno u Hrvatskoj, raspolažemo i iznimno zahtjevnih programa koje se sa političke razine nastoji vrlo isključivo, dosljedno forsirati. ORaHov program tako otvoreno govori o *needuciranosti zaposlenih u turizmu*, kao i *lokalnog stanovništva uopće²⁹ i neodgovarajućem mentalitetu ljudi i cjenovnoj nekonkurent-*

29 "Lokalno stanovništvo koje je u neposrednom kontaktu sa turistima, te im direktno pruža usluge smještaja i druge turističke usluge u velikom broju slučajeva ne govori strane jezike čime je otežan kontakt sa gostima te se u konačnici stvara loš imidž hrvatskog naroda kao needuciranog i nespremnog na promjene koje donose tržišni izazovi. Također stupanj obrazovanja kod zaposlenih u turizmu ispod je hrvatskog i europskog prosjeka, odnosno dominiraju zaposleni s prosječno nižim stupnjem obrazovanja i kvalifikacija."

nosti izazvanoj pohlepom.³⁰ Te primjedbe sasvim su na mjestu. Jasno ukoliko pređemo preko sitnica kao što je zahtjev za izrazitim stavljanjem ljudi u funkciju turizma i opasnog povezivanja needuciranosti zaposlenih sa mogućim ksenofobnim stavom prema primitivnim došljacima koji se često percipiraju kao problem. Ovo drugo su opet tipično konzervativne čiftinske karakteristike na koje ORaH nipošto nije imun (dapače, otvoreno se kritizira nevaspitane radnike sa strane), a njegovi malograđanski simpatizeri na terenu valjda još i manje, dok je prvo u skladu sa tipično buržoaskim, liberalnim pogledom na stvari. No hajdemo te jako bitne stvari na trenutak i zanemariti i reći kako su prigovori o kojima se radi sami po sebi na mjestu. I dalje ostaje očit, golemi jaz između realnog stanja i idealja za kojim se čezne. ORaHov program izričito i otvoreno traži **veću i ciljanu angažiranost lokalne i radne populacije prema proizvodnji željenog turističkog sadržaja**. Ako se stvar svede na bitno od populacije se očekuje da mnogo više radi na sebi i ulaže se u višu turističku svrhu. To bi jasno mogao potpisati svaki neoliberalan, jasno uz izostavljanje vrijednosnih fiksacija i veće razumijevanje za realno stanje, uz vjeru kako je *hladna voda tržišne racionalnosti* jedina koja može privesti lijene i interne ljude umu i poduzetničkom angažmanu. U tom su smislu kapitalističke, liberalne opcije ponovo superiorne sitnoburžoaskim radikalima ORaHovog tipa koji osim što prihvataju suštinu logike sistema dodatno boluju od vrijednosne preopterećenosti, te ljudе umu žeze privoditi planski, političkim sredstvima, administrativnim mjerama i preodgojem. A tome se, osim zbog čisto vrijednosnih razloga (a oni nisu zanemarivi i u tom smislu svaki pošteni socijalist treba ići u koaliciju sa poštenim liberalom), potrebno usprotiviti zbog očite prepregnutosti, nerealnosti takvih rješenja.

Način na koji ORaH želi ostvariti svoje svijetle ciljeve uglavnom je strogo planiranje, administrativne mjere i slično. Pri tome se sasvim naivno zanemaruje kako u konkretnim realnim okolnostima plan i administrativne mjere imaju svoje očite limite. Tu se ne radi naprosto o korumpiranosti administracije ili njenoj nedovoljnoj učinkovitosti (što svakako ne može biti zanemareno i, kao što smo rekli, samo po sebi je jedan od temeljnih zahtjeva ORaHa koji nije lako ostvariti). Radi se o limitiranosti i najsavršenijih administrativnih instrumenata u stvaranju željenih socijalnih, kulturnih i ekonomskih svojstava koja sama po sebi nisu atraktivna populaciji na neki način. Isto se, pogotovo, odnosi na preodgoj i obrazovanje. Moglo bi se navoditi mnoštvo konkretnih primjera za takvo što u turističkoj sferi, kao i onoj poljoprivrednoj. I opet poseban problem predstavlja napetost između u osnovi izrazito poduzetničke usmjerenosti, naglašavanja važnosti *samoinicijative*, sa realnim težištem na *preregulaciji*. Liberalni kritičari ORaHa opravdano naglašavaju lijevu, radikalnu, socijalističku stranu u njihovoj ideološkoj naraciji. No stvar je u biti mnogo komplikiranija i čak ako i zanemarimo činjenicu da

30 "Bez promjene mentaliteta hrvatskog naroda ne možemo očekivati daljnje povećanje obima turističkog prometa, povećanje kvalitete usluge ili produljenje turističke sezone. Stav lokalnog stanovništva je da „u tri mjeseca mora zaraditi za čitavu godinu“, stoga su cijene usluga u sezoni iznimno visoke (previsoke) i produljenje sezone im nije u interesu."

stvar socijalizma ili planske ekonomije ni u kojem smislu ne može biti nužno poistovjećena sa prenapregnutošću regulacije i silovanja realnog društva, i dalje ostaje činjenica o unutarnjoj napetosti ORaHovog programa koja uz izrazito regulaciju ima i svoju poduzetničku, liberalnu dimenziju. Koja je jednako agresivno naglašena i zapravo je viša u rangu pošto ORaH politiku shvaća čisto instrumentalno, kao sredstvo privođenja populacije umu. Liberali takve sitnice nisu skloni naglašavati kako svoju tendencioznu kritiku ne bi doveli u pitanje. Mi pak, skloni dobrom starim tradicijama *naučnog socijalizma* imamo tu prednost da se s užitkom možemo okomiti na čiftinske ideologije točno onakve kakve jesu, pošto se upravo u njihovim perverznim političkim idejama prilično plastično pokazuju neke od buržoaskih zabluda i limitiranosti. U tom je smislu, a na kraju iznošenja glavnih problema ORaHove politike održivog turizma, potrebno još jednom naglasiti razliku između plana i njegovog konkretnog oblika i sadržaja. Problem nikad nije u planskom i strateškom pristupu. Niti jedan ozbiljan liberal, osim nekakvih naivnih *anarholibertarianaca*, neće se protiviti planu i strategiji razvoja turizma. Pitanje je jedino kakav će biti sadržaj tog plana, na koji će se način do njega doći, koliko će isti biti primjeren i fleksibilan, koliki će prostor ostavljati slobodi *od* plana i slično. Sam ORaH tako kaže:

Da bi se iskoristili potencijali ovih oblika turizma u Hrvatskoj nužno je uvođenje planskog pristupa koji neće biti ograničen na okvirno strateško promišljanje turizma kao što je to slučaj s važećom Strategijom razvoja turizma, već je nužno pojedine lokacije razvijati upravo u pravcu tih turističkih praksi i oblika kroz Kartu razvoja održivog turizma Hrvatske, odnosno uvođenje nišnog pristupa razvoju turizma prema logičnim karakteristikama pojedinih lokacija.³¹

Bez ikakvog ulaženja u detalje i razradu (gdje se ORaH btw pokazuje vrlo nerealnim), bitno je razlučiti planski pristup i konkretan sadržaj plana koji ORaH preferira. Suprotnost plana je jasno prepustanje kormila anarhiji (pošto je i funkcionalno tržište realno uвijek rezultat jednog planiranog pristupa obrazovanja adekvatnih institucija, koje potiču funkcionalne prakse). U našem turizmu, pogotovo ovom od neovisnosti, anarhiju kao što znamo svakako i imamo. Ta anarhija u jednoj je općoj viziji disfunkcionalna. No ona opet ima i svoju konkretnu racionalnost; zbog čega i je tako teško provesti reformu. Konkretan sadržaj plana koji predlaže ORaH ima mnoge alternative koje variraju i u vrijednosnom i u funkcionalnom smislu. Problem ORaHa nije što prezentira jednu od tih alternativa, već u činjenici da je prilično fanatično i isključivo, intimno vezan za svoje svrhe i sadržaje, te ih vrlo često uzdiže na superiornu etičku razinu. To je jasno potrebno jasno osvijestiti i kritizirati. Naročito sa odgovornih lijevih pozicija.

Prije prelaska na bitno drugačije sektorske politike smislenim se čini koju riječ reći i o politici **održivog prostornog planiranja i gradnje**, koja se u mnogočemu nas-

31 Ibid, str. 15

tavlja na održivu poljoprivredu i posebno turizam. Ključne riječi su opet regulacija, regulacija i opet regulacija. Izrazita težnja za regulacijom možda je i najviše vidljiva u slučaju gradnje i prostornog planiranja. To ne čudi, ali je opet izrazito nerealno. ORaH po svom običaju probleme minimizira pošto dežurnog neprijatelja nalazi u *krupnom kapitalu* i *sitnim političarima*. Oni kažu kako *trenutno prostorno planiranje služi za kratkoročna rješavanja energetskih ili prostornih partikularnih interesa krupnog kapitala i sitnih politika/političara*. Ko bi rekao. Šalu na stranu. Taj problem može postojati, sigurno i postoji, ali se nipošto ne smije brkati sa realnim potrebama za obaranjem kriterija, privlačenja investicija kao kratkoročnim i hitnim politikama, koje ne moraju biti korumpirane, a čak ako i jesu mogu imati svoju racionalnost. Javne vlasti u Hrvatskoj realno imaju mnogo veću moć u postavljanju/provođenju normi prostornog planiranja nego recimo Albanija. Razlozi tome su očiti i mnogobrojni, a mogli bi se svesti na frazu kako Hrvatska **realno nudi više**. Albanski adut, i komparativna prednost u ekonomskim okvirima, stoga je baš odsutnost zahtjevnih normi. Zbog toga na albanskoj obali privatni investitori nekoliko metara od obale mogu graditi goleme, ružne nebodere sa apartmanima. Ono što je Hrvatska prema Albaniji to je, recimo, Danska prema Hrvatskoj. Problem ekonomske disfunkcionalnosti postavljanja strogih normi prostornog planiranja s obzirom na realne ekonomske i ostale okolnosti ne smije se zanemariti. Cijeli je problem naivno svoditi na korumpiranost i nedostatak volje. Na tom polju ORaH ponovo pada na ispit i ispada vrlo površan.

Jasno je doduše kako bi pogrešno bilo sasvim zanemariti korupciju u prostornom planiranju, no čak ako je ima i ako se protiv nje treba boriti (a da treba u tome se svi slažu) to je stvar od manje važnosti u cijeloj priči. Barem za političke opcije koje nastoje gledati širu i dugoročniju sliku. ORaH ima neke sklonosti u tom smislu. Koje također ne možemo pohvaliti pošto se čine suviše tehnokratskim. Iz njihove perspektive jedan od najvažnijih zahtjeva je *kvalitetno uključivanje i obavezno sudjelovanje stručne javnosti u donošenju sistematskih i operativnih odluka*. ORaHov program izrazito naglašava potrebu za stavljanjem najveće moći u ruke stručnjaka, profesionalaca, arhitekata. Tipične elitističke sklonosti. U ovom je slučaju važno za primijetiti kako uključenje stručne javnosti, arhitekata, upravo **ne smije** biti vrhovna instanca pošto oni gledaju iz posebne ograničene perspektive, te su samo jedan od strana u procesu donošenja odluke. Po toj bi logici ekonomske odluke morali donositi ekonomisti, političke politolozi i tako dalje. A radi se jasno o tome da politika odlučuje i tako treba biti. Jedino se tako može osigurati da osim stručnjaka o prostornom uređenju svoj glas imaju i oni koji na stvar gledaju iz ekonomske, ili socijalne ili uostalom čisto preferencijske razine same populacije. Druga stvar koja se na to nadovezuje je opet preodgoj. Arhitekti bi trebali imati i preodgojnu funkciju. Populaciju učiti da cijeni lijepo, a prezire ružno. Normalan čovjek suočen sa tako konzervativnim, malograđanskim shvaćanjima, iz čistog bi protesta počeo obožavati ružnu arhitekturu i prostorno planiranje. Jer i ružno je mnogo ljepše od propisane ljepote.

A ORaH mnogo voli da propisuje stvari. Propis i regulacije, kako smo rekli, ključne su riječi. Opet je potrebno naglasiti kako je najveći problem u tome da je to propisivanje u očitom raskoraku sa težnjom za povećanjem učinkovitosti procedure koju također stavljaju kao svoj prioritet. ORaHov program izričito govori kako je, kao način rješenja za problem financiranja alternativnih građevinskih projekata *potrebno ukloniti prepreke i olakšati ulaz privatnom kapitalu*, ali *uz stalnu kontrolu društvenog interesa*. Narod bi rekao: lakše je reći negoli učiniti. Usmjerenost na regulaciju i stroga zaštita javnih interesa i ekologije možda se može (ali tek donekle) kompenzirati povećanjem efikasnosti administracije, no to, kako smo rekli, nosi svoje posebne probleme i također je samo lakše reći nego učiniti. S tom razlikom da je povećanje učinkovitosti administracije je legitim i dostižan cilj, koji se doduše sam po sebi nipošto ne olakšava apsolutnim povećanjem nepotrebnog obima rada.

Uglavnom, da zaključimo sa ovim djelom, održivi turizam i prostorno planiranje iako su svakako nešto suvislji od bulaznija povezanih sa samoodrživošću i poljoprivredom, i dalje mogu proći kao predmet poruge.

VIII. O obrazovanju, znanosti i inovacijama

Slijedeće politike na koje se moramo osvrnuti **politike su obrazovanja i znanosti, te inovacija**. Govoreći o obrazovno-znanstvenoj politici ORaHa nemoguće je previdjeti kako se uistinu radi o kvalitetnijem tekstu od ostalih. Osim što je postojeći nacrt uistinu obiman rad, vidljivo je da su na njemu radile ozbiljnije osobe negoli je slučaj sa većinom ostalih dokumenata. Tu nema sasvim neozbiljnih, naivnih i radikalnih ispada karakterističnih za politike o kojima smo do sada govorili. Osim toga u tekstu su vidljiva mnoga mudra opažanja i sugestije. Mi ćemo se, jasno, više fokusirati na njegove problematične točke, u kojima prepoznajemo bitne, distiktivne karakteristike politike ORaHa. Velika većina golemog nacrta politike posvećena je analizi stanja u obrazovanju i znanosti. Većina te analize opet je čisto informativna i neproblematična pa se postavlja pitanje radi li se uopće o primjerenom sadržaju za jedan nacrt političke vizije u kojoj bi se ciljano trebalo izlučiti ono što stranka naglašava, a ostalo ostaviti za drugu, stručnu literaturu. To nije neki značajan prigovor (tim više što postoji skraćena verzija dokumenta), ali ga ipak ima smisla natuknuti. Ako zbog ničega onda zbog toga što se na čisto informativnom djelu strategije obrazovanja i znanosti nećemo zadržavati. Bitne su sporne i političke točke, i naravno, razumijevanje opće vizije ORaHa. Svrha koje se provlače kroz samu analizu i uzimaju kao ključne. Tu je, za početak, koristan slijedeći navod gdje se eksplicitno navode ciljevi kojima politika teži:

“Slijedom provedene analize sustava kao cjeline, a posredstvom struktturnog, funkcio-

nalnog i razvojnog pogleda na svaki od podsustava, imajući u vidu ciljeve **obogaćenja hrvatskog inovacijskog krajolika, poticanja pozitivnih društvenih promjena, otvaranja novih mogućnosti zapošljavanja te učinkovitog sprečavanja odljeva/gubitka mozgova**, predložit ćemo strateški osmišljenu viziju učinkovita razvijanja obrazovanja i znanosti u Hrvatskoj.”

U nastavku će manji fokus biti na instrumentima koje ORaH predlaže, pošto su u slučaju ove politike najspornije točke drugdje. Prije svega u samom načinu određenja temeljnih svrha *obogaćenja hrvatskog inovacijskog krajolika, poticanja pozitivnih društvenih promjena, otvaranja novih mogućnosti zapošljavanja te učinkovitog sprečavanja odljeva/gubitka mozgova*.³²

ORaHova analiza stanja kreće od najranijih faza odgojno obrazovnog procesa i već se u kritičkom razmatranju sadržaja osnovnoškolskog obrazovanja pojavljuju ideološki problemi od opće važnosti. ORaH tako sasvim eksplicitno u pitanje dovodi temeljne vrijednosti kojima se djeca indoktriniraju u okvirima obrazovnog sustava.³³ Govori se o *kontroverznim obrazovnim sadržajima* za koje se, očito, vjeruje da od najranije faze donose štetu u ostvarenju temeljnih ciljeva kojima se bavi ova politika. Zasigurno i temeljnih vrijednosti kojima je ideologija održivog razvoja, kako smo već vidjeli, i preopterećena. Radi se jasno o, čemu drugome, doli *neoliberalnoj ideologiji*. Pa se spornim smatra uvođenje *materijalizma kao pozitivne kategorije reprezentirane pojmom novca, odnosno imovinskog stanja* (sa ključnim pojmovima *individualne sposobnosti, novac, upravljanje novcem, reklama, otpornost na reklame, potrošač, prava potrošača, u najranijim pa do sofisticiranije kapitalističke indoktrinacije u kasnijim osnovnoškolskim fazama obrazovanja* koje uzdižu novac kao mjerilo rada, da je rad temeljna ljudska vrijednost i da se prema novcu treba odnositi kao rezultatu *ljudskog rada*). Liberali bi vjerujem svakako, čak i s pravom, istaknuli kako je slučaj upravo obrnut, kako obrazovni proces u Hrvatskoj nema dovoljno istaknutoj dimenziji ekonomskog, posebno financijskog obrazovanja neophodnog za život u suvremenom društvu (što se primjerice vrlo plastično vidi na trenutno popularnom slučaju švicarskih franaka i totalne financijske nepismenosti populacije). Liberali također, kao što znamo, i to čak opet nerijetko s pravom, naglašavaju ostatke socijalističkih sadržaja u obrazovnom procesu, te u njima vide neadekvatne i kontroverzne sadržaje. Ovdje se, jasno, nećemo baviti bespredmetnim natezanjem tko je od tih strana u pravu pošto je sasvim jasno da su pretpostavke i pristupi oba dvaju strana ideološki i neprihvatljivi. Razlog je jasan: poanta suvremenog odgojnog-obrazovnog procesa trebala bi biti razvoj sposobnosti razumijevanja i manipulacije različitim perspektivama, te maksimizacija slobode od propisane indoktrinacije, a ne nametanje jed-

32 Prijedlog sektorske politike: obrazovanje i znanost, str. 14

33 Sa tim problemom suočavali smo se u politikama o kojima je već bilo riječi, kao što ćemo na njega nailaziti i u politikama koje tek slijede. On nipošto nije karakterističan jedino za ORaH, ali je tim veća važnost njegovog otkrivanja.

nog sadržaja, istine i vrijednosti. Pogledajmo kako ORaH ostaje debelo ispod te razine, u staroj paradigmi zatvorenog, indoktrinacijskog pogleda na obrazovanje:

Kontroverzni momenti su očiti te nameću pitanje: kakva se to vrsta etičnosti promovira ovim programom i je li ona uopće kompatibilna s održivom i istinski produktivnom koncepcijom građanstva? Kao upitan se nameće već i sam materijalistički obzor koji se nudi najmlađim učenicima, u razvojnoj fazi u kojoj je daleko potrebnije i primjereno je razigravati maštu i razvijati empatiju nego precizno planirati džeparac. Kada je pak riječ o petome razradu, u najmanju je ruku neobično da se imovinsko stanje pojavljuje u relaciji vrijednosnog izjednačavanja s problematikom čovjekova dostojanstva, te s pitanjima ljudskih prava, sposobnosti, rase i spola. Iskazano je pak načelo novca kao mjerila rada u suprotnosti s etičkim načelima aktivnoga građanstva, budući da se takvim stavom diskriminiraju građani koje za svoj rad ne primaju adekvatne naknade, a raširena su pojava u društvu, kao i osobe s nižom stručnom spremom koje rade teške poslove, a za to su malo plaćene. Na temelju se takvih sadržajnih komponenti može stići dojam da su autori programa pobrkali ideje građanskoga odgoja s neoliberalnim doktrinama!³⁴

Suvremena, naročito antikapitalistička, ljevica uistinu ima zadatak isticanja irritantnih tragova kapitalističke ideologije u okvirima obrazovnog procesa. No taj bi zadatak bio sasvim nemoguć kada kapitalističke ideologije u obrazovnim sadržajima ne bi bilo! Poanta je u bogatstvu i supostojanju različitih, konfliktnih sadržaja kako bi se (a) osobe od najmanjih nogu obrazovale za ono što je najvažnije, višedimenzionalno, kritičko mišljenje i (b) kako bi se obrazovni sustav u potpunosti oslobođio kontrole ekonomskog i političkog sfere, te dominantnih vrijednosnih sustava. Moglo bi se cijepilačiti oko ORaHovih prigovora, ali se s njima moguće i složiti. To je jedna stvar. Nešto sasvim drugačije zahtjev je za njihovim nametanjem. ORaHov problem, koji dijeli sa cijelom ljevicom i domaćim lijevim liberalima, sastoji se u činjenici da na mjesto onoga što oni imenuju kao kapitalističku ideologiju i indoktrinaciju željeli postavljali svoju, koju smatraju *istinskim uvjetom održivog i produktivnog građanstva*. U tom je kontekstu posebno je potrebno promatrati i uže pitanje građanskog odgoja. Prčkanje po sadržaju *vrhovne etičnosti* i građanskog odgoja za cijelu je stvar možda i najindikativnije. Tu se vrlo jasno pokazuje kako ORaH ne vidi nikakav problem u ideologiji samoj već u njenom trenutno prevladavajućem sadržaju.³⁵ Odgojna funkcija institucija i škole se po sebi ne problematizira, ne postavlja se pitanje indoktrinacije u formalnom smislu, već se propituje ispravnost sadržaja obrazovanja pa se onda pita zašto se djecu uči *materijalizmu*, a ne *empatiji, neoliberalizmu*, a ne *eko-socijalizmu* i slično. Takva su gledišta sasvim zastarjela i, osim toga, politički opasna. Pristup primjeren suvremenim okolnostima i u skladu

34 Ibid, str. 77

35 Iako je kao što smo rekli veliko pitanje koliko je kapitalistička indoktrinacija uistinu dominantna u našem postsocijalističkom obrazovnom sustavu. Jasno – nije. Ta pobogu, imamo crvene univerzitete, a vode revolucije uglavnom dolaze iz kruga profesora.

sa slobodarskim, progresivnim svrhama svakako je onaj koji radi na rasturanju indoktrinacijske funkcije obrazovnih institucija. To naravno ne nekakvim naivnim, jednako opasnim, pozitivističko znanstvenjačkim pokušajem izbacivanja vrijednosnih sadržaja iz obrazovnog procesa. Rješenje je poznato i sastoje se u puštanju različitih vizija i perspektiva u obrazovni proces; omogućavanje što slobodnijeg i neopterećenijeg kontakta sa različitim istinama i vrijednostima. Time se jasno postiže više efekata: prije svega u obrazovni proces praktično se unosi kritička distanca prema svakom sadržaju, čime se radi na maksimizaciji osobne slobode učesnika u spoznaji i oblikovanju vlastitog identiteta. No također: osiguravaju se uvjeti najveće moguće funkcionalnosti i stabilnosti zajednice pošto se takvim pristupom stvaraju građani koji se mnogo bolje, odgovornije i kreativnije mogu nositi sa kompleksnim, kontradiktornim izazovima na društvenoj i političkoj razini. U tom se smislu ljevica uvijek mora prisjećati Marxove 3. teze o Feuerbachu³⁶ i pitanja o tome **tko ima da obrazuje obrazovatelje i tko se usuđuje postaviti iznad društva**. Iskorak ka većoj razini slobodnijeg i funkcionalnijeg odgojno obrazovnog procesa uvijek mora ići za time da upisane više vrijednosti i poziciju obrazovanja kao poziciju moći u svojoj biti dovodi u pitanje. Radi se o jednom od najvažnijih naglasaka koji bi suvremena ljevica moralna imati u vidu, koji ima sveobuhvatne političke posljedice. ORaH to očito nije u stanju. Oni bi umjesto *materijalizmu* djecu učili *bratstvu i empatiji*. Kao da se, ne tako davno, jedva ne izvukosmo iz višegeneracijske indoktrinacije *bratstvom i jedinstvom*.

Problemi konzervativne vizije koju zastupa ORaH ne nestaju čak i ako se pretpostavi da su sadržaji i vrijednosti koje oni zagovaraju *objektivno etički i politički legitimni*. Pošto se pokazuje da svaki oblik planske indoktrinacije zapravo ne može biti dovoljno učinkovit. Naročito ukoliko je preambiciozna, sadržajno preopterećena. U tom slučaju javlja se problem prevelikog rascjepa između propisanih ciljeva i objektivnih sposobnosti/motivacije kadrova angažiranih u obrazovanju. Kadrovi u takvoj situaciji realno nisu u stanju ili ne žele dovoljno disciplinirano i kvalitetno indoktrinirati populaciju. Što su obrazovatelji lošiji i neodgovorniji to su manje u stanju izvršiti svoje zadaće čak ako i nemaju interes za pružanje direktnog otpora, pa se tako njihovo djelovanje čak i tada može pokazati kontraproduktivnim. Bivši sistem tu je klasičan primjer. Neki socijalistički indoktrinirani na Filozofskom fakultetu do danas su uspjeli zadržati političke sklonosti. No, golemu većinu populacije kroz TIPS su odgajali priučeni, polupismeni, sasvim neuvjerljivi, neučinkoviti, nemotivirani kadrovi koji tadašnjem sistemu sigurno nisu pomogli. Gotovo sigurno su mu odnemagali. Slična se situacija mora pojavit uvjek kada u odgojno-obrazovnom procesu dolazi do *prenaprezanja*, preopterećenja kadrova ciljevima koje ne mogu ili ne žele ispuniti. To je opći obrazovni problem, ali se na posebno jasan način pokazuje u sferi društvenih i humanističkih nauka; građanskog

36 Materijalističko učenje o mijenjanju okolnosti i odgoju zaboravlja da ljudi mijenjaju okolnosti i da sam odgojitelj mora biti odgajan. Stoga ono mora dijeliti društvo na dva dijela – od kojih je jedan iznad društva.

odgoja, obrazovanja za demokraciju i slično. To jasno zbog kompleksne, mnogoznačne i politički prijeporne prirode samog fenomena. Prenormiranjem se tako realno ne mogu postići pretpostavljeno legitimne, željene koristi. Ali se zato takvim pristupom gotovo sigurno doprinosi razvoju dogmatizma, ideologiziranosti i intelektualne jednostranosti kod samih učitelja i učenika. Alternativnim, progresivnim, čisto negativnim i kritičkim pristupom prema vrijednosnim sadržajima, koji bi mogao i trebao biti promoviran, stvar se olakšava i sa ovog stanovišta. Pošto je i lošije obrazovan, lošije osposobljen kadar mnogo lakše potaknuti na obavezno kritičko propitivanje sadržaja, barem na najosnovnijoj razini. Naročito ako se polazi od klasične pretpostavke da se u krivu može biti na beskonačno mnogo načina, a u pravu na samo jedan (čemu bi ORaHovi konzervativci i prosvjetitelji trebali biti skloni). Mnogo je lakše pripremiti i motivirati obrazovni kadar da ispravno prezentira što ne valjda u kapitalizmu, socijalizmu, ksenofobiji, nacionalizmu, multukulturalizmu, prisvjetiteljstvu, ateizmu, religiji i tako dalje, negoli osigurati da u pozitivnom smislu jednoglasno pjevaju neku službenu, strogo određenu i konzistentnu ideologiju. Što uostalom može biti loše u slobodi ustaških profesora povijesti da tuku po komunizmu, ako će već u susjednoj učionici komunistički profesor politike tući po fašizmu; ili što popovi na vjerouaku djecu indoktriniraju bezgrešnim začećem, ako ih u susjednoj učionici progresivni profesori filozofije upoznavaju sa filozofskim utemeljenjem queer teorije. Poanta je, prema gledištu koje ovdje zastupamo, u *popuštanju uzda* vrijednosnog, tendencioznog prenormiranja kao uvjetu povećanja autentične dinamike i obogaćenja sadržaja u obrazovnom procesu od najranijih uzrasta koji u političkom smislu može samo doprinijeti kretanju naprijed.

Popuštanjem uzda, jasnim olakšanjem unošenja različitih i konfliktnih vrijednosnih, svjetonazorskih i političkih sadržaja u obrazovni proces spontano se stvaraju uvjeti autentičnog kritičkog mišljenja i dekonstrukcije svih pretpostavljenih dogmi. Govoreći o utjecaju kapitalističke ideologije važno je razumjeti kako je najbolji način njenog skidanja s trona (ukoliko je to uopće i poželjno – to je potrebno uvijek iznova praktično i teorijski propitivati) slobodno puštanje u opticaj s alternativnim perspektivama. Obrazovni proces mora tražiti strogu primjenu kritičke perspektive upravo prema sadržaju koji se u danoj situaciji čini najracionalniji, pa tako i trenutno dominantne društvene vrijednosti u okvirima samog obrazovanja moraju biti dovedene u pitanje jer se upravo tako najbolje osigurava progresivna spoznajna i politička dinamika. To je nešto što bi svaka progresivna opcija trebala podržati pošto je konzervativizam i dogmatizam sa lijevom, progresivističkom maskom najveća opasnost i saveznik postojećeg reda stvari. Kako u političkom, tako i u spoznajnom i socio-ekonomskom smislu. Osim toga institucija je uvijek institucija i ona nikada ne smije biti uzeta kao rasadnik slobode i neovisnog mišljenja već se ukoliko je moguće mora promovirati potraga za njima izvan institucionalnih okvira što pak sa leđa institucije skida veliko breme odgovornosti i omogućuje rasterećenje programa. U tom smislu opet je moguća jedna progresivistička koalicija (pametne) socijalističke ljevice i (poštenih) liberala (i jedne i druge potrebno je doduše tražiti povećalom), dok se sa druge strane barikade nalaze otvoreni

i prikriveni konzervativci svih vrsta. Među njima je kao što vidimo i ORaH.

Problem indoktrinacijske, ideološke funkcije odgojno obrazovnog procesa izuzetno je važan i zaslužuje posebnu raspravu pa smo se na njega morali osvrnuti nešto opširnije iako ne zauzima najznačajnije mjesto u ORaHovoj viziji obrazovanja i znanosti. Možda bi ispravnije bilo reći kako se tu radi u momentu od presudne važnosti, kojim se ipak ne smije *zanemariti* osnovnija kritika onoga što **sam ORaH** drži važnim sastavnicama svog programa. Ako želimo biti sasvim uvjerljivi moramo razmotriti kako se pokazuje stranačka vizija uz zanemarivanje refleksivnije i apstraktnije kritike njihovih pretpostavki u ovom smislu. Zbog toga se u nastavku prezentiranja spornih točaka ove sektorske politike moramo fokusirati na probleme učinkovitosti obrazovnog sustava s obzirom na postavljene svrhe (*obogaćenja hrvatskog inovacijskog krajolika, poticanja pozitivnih društvenih promjena, otvaranja novih mogućnosti zapošljavanja te učinkovitog sprečavanja odljeva/gubitka mozgova.*) zažmirivši jednim okom na odgojno indoktrinacijski pristup problemu koji smo prethodno izložili. Konkretniji problemi ORaHove vizije u tom će se procesu sami dalje otvarati.

Kažimo najprije par općenitih stvari o pretpostavljenim svrhama. Tu imamo (1) **obogaćenje hrvatskog inovacijskog krajolika**. Sveprisutna svrha naročito isticana u okvirima neoliberalne ideologije kojom se kvaliteta obrazovanja i znanosti želi podići na razinu na kojoj je u stanju proizvoditi skupe, inovativne, ekskluzivne, unovčive spoznaje na kojima se želi zasnovati suvremena konkurentna ekonomija i razvijeno društvo. Značenje te svrhe naravno se može rastezati poput harmonike. (2) **Poticanje pozitivnih društvenih promjena**. Treba li što o tome reći? Može li se bez konkretног uvida? U to valjda, s obzirom na ostale politike, spadaju i *razvoj empatije i dugarstva, zemljoradničkih sklonosti, ekološko prosvjetljenje*. I, s druge strane, strogo razbijanje lijnosti i inertnosti, uvođenje stroge formalne kontrole, tehnokratskih metoda mjerena učinka i slično – štogod. Svašta se, prilično kontradiktornog, kako smo vidjeli da podvesti pod *pozitivne društvene promjene* kako ih vidi OraH. Zbog toga taj cilj drastično gubi na vrijednosti u okvirima ozbiljne diskusije.³⁷ (3) **Otvaranje novih mogućnosti zapošljavanja**. To je svakako djelomično u vezi sa onim inovacijskim potencijalima, s tim da je s jedne strane zahtjev za povećanjem atraktivnosti i kvalitete samog obrazovnog procesa, a u ovoj točki, s druge strane osiguravanje adekvatne tražnje za vrijednim, primjereno obrazovanim kadrovima. S čim je jasno povezano sprečavanje odljeva i gubitka mozgova. To su okvirno vrhovne svrhe. Slijedeće nam je preći na probleme s kojima se ORaH suočava u njihovoj razradi i pitanje na čemu zasniva svoj plan njihova ostvarenja.

37 Ono što je za nekoga, u nekom smislu pozitivno za drugoga je negativno, a viša, opća, objektivna vizija dobra cjeline ne bi se smjela gledati kao izdvojena i neupitna jer je sama uvijek predmet diskurzivnog uobličavanja, kao što su sami fenomeni koji stoje iza nje izraz konkretnih, dinamičnih i kontradiktornih historijskih interesa.

Prva stvar tu je problem *obrazovanja za tržište*. O tom problemu obično najviše govore liberali, iako se sve više i više uzima kao neupitan, goruci problem društva od strane većine aktera. U našim je okolnostima to sasvim jasno, ali se ne smije zanemariti kako problem postoji i na široj razini (uzmimo primjerice tu kroničnu nezaposlenost mladih evropljana). Iznosimo nekoliko navoda, iz različitih dijelova teksta, kojima se može okarakterizirati ORaHovo razumijevanje problema:

Obrazovanje koje je usmjereni zahtjevima tržišta, i koje je spremno na prilagođavanje neminovnim promjenama koje tržište diktira, činitelj je konkurentnosti gospodarstva i boljatka u cjelini. Osim konkretnih profesionalnih kompetencija, od stručnih se kadrova očekuje i brza prilagodljivost te sposobnost stjecanja širih znanja.³⁸

Iako je niska zaposlivost uvelike rezultat gospodarske krize, moramo uvažiti i činjenicu da gotovo 50% poslodavaca obuhvaćenih istraživanjem tvrdi da kandidati prilikom zapošljavanja nisu imali potrebne vještine, ili potrebljano iskustvo, a kao neophodne vještine radnika ističu: spremnost svladavanja novih vještina, organizacijske vještine, inicijativa i sposobnost samostalnog rada.³⁹

Dosadašnja zanimanja za koja je prepostavku stvaralo obrazovanje u budućnosti mogu ali i ne moraju postojati. Hrvatska se, kao i ostatak svijeta, trenutno nalazi u razdoblju intenzivnih društvenih promjena i tehnologiskoga razvoja na što sustav zanimanja ne može ostati imun. Zbog potrebe društva da prepozna, slijedi i učinkovito rješava potrebe tržišta rada, ali i zbog potreba pojedinaca da se na što je moguće manje nasilan način prilagođavaju izazovima promjene profesije, koncept cjeloživotnog učenja postaje prioritetno političko pitanje mnogih država.⁴⁰

Iznesene teze mogao bi potpisati svaki od *neoliberalnih kritičara orahovanja*. Pa se ponovo se postavlja pitanje: zbog čega liberali toliko nepomirljivo napadaju ORaH, tendenciozno ga poistovjećujući sa *marksizmom* i *crvenom ljevicom*, a odbijaju da pohvale stvari u kojima su na istoj valnoj dužini. To je, ponovimo još jednom, izuzetno štetno iz dva razloga: (1) jer je neosocijalistička ljevica koju imamo pred očima, barem na lokalnoj razini, još i mnogo gora; (2) jer je ORaHov lijevi utopizam tipičan primjer sitnopolosjedničkog radikalizma, čiftinske političke struje buržoaskog društva, a ne nekakvog marksizma.⁴¹ Liberali i buržoaske snage napadaju ORaHov ljevičarski

38 Ibid, str. 94

39 Ibid, str. 97

40 Ibid, str. 171

41 Liberali jako dobro znaju kako je, recimo, Marx čiftinski radikalizam i utopizam iz dna duše prezirao mnogo više negoli kapitalizam; znaju kako je sitnopolosjednički radikalizam lijevog (od drugačiji svijet je moguć do anarhizma) i desnog (od umjerenih ognjištara do nacizma) perverzna politička alternativa izvedena iz temeljnih buržoaskih predrasuda, kako su takvi politički

utopizam, vrlo tendenciozno prikrivajući mnogobrojne momente u kojima se njihove racionalnosti neobično dobro slažu. Ni sama Mirela Holy ne inzistira na sasvim transparentnom naglašavanju kako se u mnogim aspektima njena vizija u biti ne razlikuje od one omraženih neoliberala. To je možda iz sličnih razloga iz kojih SDP i HDZ odbijaju priznati mnogobrojne aspekte u kojima se i njihovi programi poklapaju. Mirela je jasno u pravu kada na to ukazuje. No po istoj je logici potrebno ukazati i na momente u kojima se, poput ovog, neobično skladno poklapa liberalna perspektiva i perspektiva ORaHa.

Kod ORaHa ovog puta (vizija povećanja funkcionalnosti obrazovnog sustava kako bi se uspostavila uža veza sa tržistem rada), za divno čudo nemamo previše čiftinsko-utopističkih akrobacija. Imamo jednu realističnu viziju koja u suštini prihvaća funkcionalnost vladajuće društvene racionalnosti. Analiza postojećeg stanja kaže kako s jedne strane imamo iznimno skupu proizvodnju kvalifikacija koje nisu korisne na tržištu, koje i kada nominalno odgovaraju potražnji realno, po svojim svojstvima, kvaliteti debelo podbacuju. Zbog toga je jedan od glavnih prioriteta reforma obrazovanja koja će takve probleme i disfunkcionalnosti u srži otkloniti. Faktično obrazovni sustav dovesti u vezu sa socio-ekonomskim potrebama, koje su u biti, barem na ovoj razini, nekritički poistovjećene sa potrebama tržišta. Potrebno je ukazati na tri razine napetosti: (1) napetost ovakve vizije i utopijskih dimenzija ORaHovog programa u cijelini; (2) napetost u odnosu na viziju obrazovnog procesa koji bi trebao biti **ne samo ostručnjavanje već i izraz samorealizacije i slobode pojedinca**; (3) napetosti u odnosu na moguće tržišne disfunkcionalnosti i nemogućnost predviđanja tržišne potreba.

Ostavimo po strani najmanje interesantnu prvu napetost za polemike različitih frakcija unutar ORaHa (za koje ruku u vatru dajem da postoje uslijed tolikih razlika između načina na koji progovaraju različite sektorske politike). Druga je mnogo interesantnija iz jedne lijeve perspektive. Radi o ozbiljnoj stvari. Jedna od blagodati socio-ekonomskog razvoja, jedan od njegovih najvažnijih emancipatornih karakteristika trebala bi ležati u **otvaranju sve veće mogućosti jedinke da slobodno proizvodni svoj život i identitet**. Da u obrazovanju i radu sve više i više može prepoznavati sebe, tj da glavna svrha cijelog procesa postaje samostvarenje. U tom smislu ne smije se, kao što je politička ljevica, posebno lijevi intelektualci tako često radila, upadati u labave spekulacije o čovjekovom punom samostvaranju, razotuđenju i slično. No sasvim je jas-

oblici dokazi kako utopije i sklonost neozbiljnoj, opasnoj političkoj bulazniji ne postoje (jedino) u okvirima socijalističke ljevice (od socijaldemokracije do komunista). Razotkrivanje tog interesantnog momenta je, kao što smo već i istaknuli, jedna od poanti ovog teksta. Pametna i odgovorna socijalistička ljevica nema razloga da skriva utopiste i opasne tipove iz svojih redova (koji uglavnom prevladavaju). No buržoaskim strujama potrebno je jasno reći: nemojte nam zaboga još nadavati i svoje političko smeće! S njim se sami nosite kako znate i umijete. Pošteni socijalist prihvatić će bedake poput Kapovića kao svoj problem, no pošteni liberal zato mora prihvatići Vilibora, uvažiti da je on **njegov** Kapović. Holy je negdje na pola puta, s tim da je jasno ipak i ozbiljna politička opcija koja u mnogim aspektima uistinu je razborita i *održiva*.

no kako u čisto realnim okvirima postoji napetost između mogućnosti samorealizacije u obrazovnom procesu i (kvazi)objektivnih potreba tržišta ili čak sasvim neovisno o tržištu, društvene proizvodnje sa svojom čisto tehničkom logikom (koju bi *pobjednički socijalizam* samo dodatno istaknuo). Progresivna ljevica po svojoj bi prirodi trebala biti (**realistično, ali izričito**) sklona *samoostvarenju* i *emancipaciji* u odnosu na tehničke i ekonomski zahtjeve sistema. Naročito u okolnostima u kojima, kao u naše vrijeme, imamo goleme mogućnosti stvaranja materijalnog bogatstva, golemu proizvodnost rada koja realno otvara prostor za više takvog *luksuza*. Recimo, više obrazovanja kao procesa samoostvarenja, a ne instrumentalne samodiscipline i sposobljavanja za slobodnoj ličnosti potrebe tržišta i tehnike. Svakako ne savršenu slobodu profesije, puno pretvaranje učenja i rada u igru kao što misle najekstremniji, utopijski slobodarski ljevičari. No ta svrha nipošto ne smije biti olako ispuštena iz vida i, čini mi se, predstavlja jednu od najjačih uzdanica suvremene ljevice. Naročito zbog toga što je sasvim i neovisno o lijeve politike, po spontanoj logici razvoja buržoaskog društva taj trend bio prilično prisutan kroz 20. stoljeće, na neki se način i podrazumijevao, da bi se tek u najnovije vrijeme doveo u pitanje i proglašio luksuzom koji si buržoasko društvo ne može priuštiti. ORaH udara na neoliberalizam svagdje gdje ne treba, pa je stoga prilično ironično da ga sasvim pošteđuje kritike tamo gdje je najtanji. I u biti zauzima potpuno sistemsku perspektivu.

Liberali jasno problemu pristupaju na konzistentan način iz drugačijeg ugla pošto pretpostavljaju: ili da se samoostvarenje pojedinca poklapa sa tržišnom racionalnošću; ili da tržišna logika otvara mogućnost maksimizacije samoostvarenja u osobnoj sferi (*slobodnog vremena*). Mogućnost da se formalno sasvim slobodan pojedinac ostvari mimo logike i konkretnih zahtjeva tehno-ekonomskog sistema svakako je neupitna, ali je dobro pitanje što će jesti ukoliko piše pjesme koje će se čitati za 100 godina (a one u danim okolnostima nisu utrzive)? Glavni se problem ne sastoji u činjenici da čovjek ne može birati da bude siromašniji i piše pjesme (gdje se više realizira). To samo po sebi stoji i poštena je pogodba. Problem je u tome da je objektivno društveno privilegiran, pa i ideološki promoviran, duhovno siromašan, čak i represivan, oblik samoostvarenja koji se realno izvodi iz potreba *otuđenog socio-ekonomskog i tehničkog sistema*. Neovisno od ljevičarskih spekulacija i kritika, čisto konkretno govoreći – ako se traži i potiče veća disciplina i odgovornost prema objektivnim potrebama ekonomije u okvirima obrazovnog sistema nad kojima akter ima sve manju kontrolu cijelu bi logiku vrlo neobično bilo smatrati *emancipatornom po pojedinca*. Liberali se time dovode u prilične probleme. Odgovarajući na njih desni liberali, a upravo ti su udarna grupa neoliberalizma, pokazuju se neobično društveno odgovornima. Realno podređuju *samoostvarenje pojedinca općem društvenom interesu koji se očituje na tržištu*. Pa se onda samoostvarenje gura u osobnu sferu, a čovjek profesionalno ima da potvrdi u ekonomskom posredovanju i tako namakne sredstva za svoje bogatije samoostvarenje u izdvojenoj osobnoj sferi. Tu se stvar u zbilji pokazuje vrlo problematičnom na više razina. Lijevi intelektualci tu, kao što je poznato, obožavaju naglašavati kako ono energije i vlastitosti, osobnih potencijala što čovjeku ostaje u toj osobnoj sferi nije dovoljno da se kreativno razvija već prvenstveno

da pasivno troši. Ta je kritička opservacija, ako se uzme u svojim prirodnim granicama, sasvim na mjestu. Naročito ako imamo realnu povijesnu tendenciju sve većeg otuđenja autentične vlastitosti, spektaklizaciju osobne sfere, kao i sprezanje te razine u funkciju tehničke i ekonomske racionalnosti.

No, budimo ipak neskloni lijevim intelektualcima i novoljevičarskim spekulacijama te zanemarimo problem otuđenja, spektakla i kapitalističkog udara na osobnu sferu. I dalje, kako se čini, ostaje suvremenih trend da se sa razvojem društva i ekonomije relativno povećava količina energije koju slobodni privatni pojedinac u svom profesionalnom obrazovanju i radu izdvaja za društvo, tehniku i tržiste, dok relativni omjer obrazovanja i razvoja za samoostvarenje opada. Liberali na to mogu pretpostaviti kako dinamika kapitalizma dugoročno i u široj slici ide u *suprotnom smjeru*, dok su drugačije tendencije trenutni poremećaji (a trenutak u povijenim razmjerima, kao što je poznato, traje i cijelu jednu generaciju ili više). To može biti i istina, ali je i dalje daleka. Za nju se teško uhvatiti. Oni s druge strane mogu spekulirati o absolutnom povećanju mogućnosti samoostvarenja unatoč relativnom smanjenju energije koju čovjek može izdvojiti za sebe. Logika je jasna: upravo učinkovita društvena proizvodnja tehnički mu olakšava mogućnost maksimalne iskoristivosti relativno manje količine osobnih potencijala izdvojenih za samostvaranje. Tu imamo upravo obrnutu spekulaciju od one ljevičarske kritike prodora kapitalizma u osobnu sferu, otuđenja, spektakla, robnog fetišizma – štagod. Pa se tu onda tu može beskonačno natezati, u što se nećemo upuštati već ustvrditi kako buržoaska spekulacija ovakvog tipa stoji barem jednako slabo kao i ona ljevičarskih intelektualaca. A to će reći da sigurno ne stoji najbolje.

Spustimo li se ipak sa oblaka pretpostavki i spekulacija na zemlju vratiti ćemo se početnom, jasnom, praktičnom pitanju od kojeg je nemoguće pobjeći: u kojoj se mjeri obrazovni sustav konkretno treba podrediti potrebama tržista i tehnikе, a u kojoj se mjeri njegova sredstva mogu usmjeriti u svrhu samoostvarenja učesnika? Aktualni trendovi i vladajuća društvena racionalnost eksplicitno traže sve veće sprezanje obrazovnog sustava u tržišnu i tehničku logiku, u *objektivne društvene potrebe*. Takvi zahtjevi možda su legitimni, no oni se, barem iz lijeve perspektive, ne smiju smatrati nužnim. Stvar se u čisto površnom, političkom smislu u hrvatskim okvirima pokazuje prilično ironičnom pošto je opće poznato koliko je Šuvarova reforma, koja je u biti išla za sličnim svrham, bila ismijavana od strane buržoaskih aktera. Da bi danas liberali i buržoazija tražili isto – *plansko sprezanje slobode pojedinca u potrebe društvene proizvodnje*. Libertarijanske struje tražiti će doduše više slobode, ukidanje svakog plana i usmjeravanja. U tim neozbiljnim vizijama mnogo se upitnih efekata dogmatski očekuje. Prije svega uspješno pounutrenje društvene odgovornosti i planiranja od strane samih privatnih pojedinaca, te postojanje *tržišne providnosti* koja će iz anarhije njihovih neovisnih volja dugoročno proizvesti savršeno funkcionalan red. Takvo se viđenje može smatrati vrlo naivnim. Ili bolje ono se takvim i smatra ne samo od strane ljevice i marksista, već od velike većine mudrijih, realističnijih liberala.

Radi se jasno o kompleksnim i višeslojnim problemima u koje ovdje nije potrebno dodatno ulaziti. No ono što je nužno primjećivanje je potrebe svake lijeve opcije koja drži do sebe da zauzme **barem** umjereno kritički stav prema liberalnim i tehnokratskim vizijama problema. ORaH tu ne pokazuje nikakve znakove. Uz sav svoj radikalizam ne čuje se ni glasa o obrazovanju kao procesu samoostvarenja, a ne ostručnjavanja za tražene funkcije na tržištu radne snage. No najgore je to da oni kao antiliberali ne mogu slijediti ni koliko toliko konzistentne liberalne legitimacije o kojima smo prethodno govorili. Oni ne mogu preuzeti diskurs poduzetništva kao najvišeg oblika samoostvarenja, kreacije ili spekulirati o omogućavanju apsolutno veće količine samoostvarenja u okviru tržišnog posredovanja. ORaH stoga, u ovom smislu, mora imati mnogo više problema sa legitimacijom predloženog rješenja. Što je onda potrebno promatrati u odnosu na onu prvu točku, tj. napetost između vizije obrazovanja za tržište i utopijskih dimenzija šireg programa održivog razvoja.

Posebna razina problema ova je treća, najprizemnija, u kojoj se postavlja pitanje tko uopće može pouzdano znati što tržište traži? Proces obrazovanja je dugogodišnji, a reforme sustava obrazovanja, tj njegovo prilagođavanje još sporije, dok se dinamika na tržištu i zahtjevi sve brže i brže mijenjaju, te su vrlo nepredvidivi. To svakako znači kako je potrebno proizvoditi prilagodljive, inteligentne kadrove koji su u stanju brzo usvajati nova znanja i vještine koje trebaju. O tome se u ORaHovom programu i govori. To je potrebno podržati. No tu se opet javljaju konkretni problemi. Prije svega priličan paradox između fokusiranog, planskog stvaranja traženih kvalifikacija i suvremene potrebe za izrazito fleksibilnim, visokoprilagodljivim, intelligentnim jedinkama koje po svojoj prirodi moraju imati raznovrsnije i općenitije obrazovanje. Pitu je nemoguće imati i jesti. Obrazovanje tih kadrova je skuplje, što ORaH naglašava i zapravo igra na tu kartu. Kartu **podudaranja skupih investicija u obrazovanje i potreba tržišta**. Problem je jasno u tome da tržište ne traži samo ta i ta svojstva (znanje, fleksibilnost, dinamičnost, prilagodljivost, štогод), već da, čak i prije svega, traži i **sto jeftinije, učinkovitije stvaranje tih željenih kvaliteta**. Tržište će odbiti *jeftino proizvedene neadekvatne kadrove*, ali će jednako tako odbiti i sasvim *adekvatne ali preskupe*. Drugi je problem što tržište osim takvih novih skupih, *univerzalnih ljudi*, čija je namjena ipak relativno uska, i dalje traži golemu količinu visokostručnih, kadrova sa mnogo užim potencijalima. Uvijek je bolje da kadrovi budu intelligentniji i fleksibilniji, ali je, sasvim je jasno, mnogo jeftinije proizvesti kadrove koji su specijalisti i visokostručni, no razmjerno tupi i nefleksibilni. Tržište će, kad god može, izabrati takve. Problem i je u tome što postoji očita kontradikcija: kapitalu trebaju sve stručniji kadrovi koji su istovremeno i intelligentni, prilagodljivi, imaju širu viziju i potencijal kreativnosti, ali su također disciplinirani i, *last but not least*, što je moguće jeftiniji. Realno je sasvim nemoguće dobiti takav komplet. Nešto se uvijek mora žrtvovati. Iako je u tom smislu potrebno konzultirati empirijske podatke (uz kritičku opasku da istina nikad nije u činjenicama) razumno je za pretpostaviti kako će tržište biti najsklonije onim realno *najstručnijima, najdiscipliniranijima i najjeftinijima*. Jasno: s

obzirom na konkretne potrebe. Obrazovanje kadrova po tom ključu realno može stvarati populaciju koja je u biti manje prilagodljiva brzim promjenama i izazovima.

Buržoaska i neosocijalistička ljevica iz toga često izvode potrebu za protekcionizmom u obrazovanju, potrebu strogog razdvajanja obrazovnog sistema od tržišta i slično. Mi ćemo zauzeti bitno drugačiju poziciju i reći: u situaciji u kojoj imamo proizvodnju realno beskorisnih kadrova za bilo kakve svrhe, koji ne samo da nisu tržišno iskoristivi već su, ponovimo još jednom, sasvim beskorisni, čak i takva problematična kapitalistička vizija može značiti nekakav korak naprijed. Liberalizacija obrazovanja **može** predstavljati nekakav opipljiv, funkcionalan iskorak. No u odnosu na ozbiljnost i širinu problema s kojima se suočavamo ta funkcionalnost ima svoje granice. Naročito kada se u obzir uzme disfunkcionalnost tržišta koje kao što znamo ne vodi nikakva *Providnost*. Obrazovni proces je dug, a iracionalna potražnja za nekim kvalifikacijama na tržištu dosta se dugo može održavati i činiti racionalnom, da bi u jednom trenutku došlo do loma. Pa onda imamo golemu nezaposlenost visokoobrazovanih i slično. Liberali su skloni jednostranim interpretacijama kako su (banalizirajmo stvar do kraja) neobrazovani većinom vucibatine sa kulturnih studija, sasvim neupotrebljivi i beskorisni, te je lom na tržištu koristan kako bi se ljude destimuliralo da se bave takvim stvarima za kojima nema društvene potrebe sa realnim pokrićem. No nezaposleni su i građevinski inženjeri koji su odluke o svom obrazovanju donijeli na temelju goleme potražnje za takvim kadrovima prije desetak godina. Uostalom sama eksplozija sumnjivih profesija u društvenoj i humanističkoj sferi može se dovoditi u vezu sa nekakvom vrstom tržišnih balona i povećanom tražnjom za takvim sadržajima u određenom periodu. Tu se također radi o kompleksnom problemu na kojem se može graditi alternativna lijeva vizija. ORaH ni tu dimenziju u biti ne uzima u obzir. On, ponovimo još jednom, prilično naivno i nekritički u osnovi preuzima tipično liberalni pogled na stvari. Što opet i nije neka katastrofa, pošto se ta perspektiva u odnosu na stanje u domaćem obrazovanju može smatrati progresivnom. No suvremena, progresistička ljevica mogla bi i morala vidjeti mnogo šire i dalje od toga.

ORaHova vizija obrazovanja za tržište doduše ima i svoju *lijevu*, predvidivo konzervativnu lijevu dimenziju koju se nipošto ne smije previdjeti. Ona postaje posebno vidljiva kako se sa *povećanja kvalitete i društvene korisnosti obrazovanja* prelazi na pitanja *količine javnih investicija u obrazovanje, strožeg kvantitativnog normiranja u obrazovnom sistemu i otvaranja mogućnosti zaposlenja*. Ti naglasci posebno dolaze do izražaja u razmatranju problema na višim razinama obrazovanja, što se može povezati i sa problemima *brain wastea* i *brain draina*. U programu se tako kaže:

Nasuprot primjerice slučaju Austrije gdje doktorski studij upisuje i završava puno veći broj studenata, no gdje ih sasvim mali broj ostaje u sustavu znanosti budući da po stjecanju doktorata prelazi u industrijski i poslovni sektor gdje sudjeluje u stvaranju novih vrijednosti, Hrvatska školuje doktorande koje izvan znanstvenoga sustava nema gdje

*zaposliti, osuđujući većinu na izbor između odlaska u inozemstvo, na zapošljavanje ispod i/ili izvan stečenih kvalifikacija ako ne i na čekanje zaposlenja na Zavodu za zapošljavanje.*⁴²

I:

*Dok je u ranijem razdoblju svaki poslijedoktorand mogao računati na stalnu poziciju u ustroju pod uvjetom da je ispunjavao zadane kriterije za napredovanje, znanstveni novaci koji danas pohađaju poslijediplomski studij i čiji su rokovi njegova dovršenja definirani Ugovorom o radu, suočavaju se međutim s dodatnim problemima skraćivanja roka za izradu doktorskog studija sa šest na četiri godine uz iznimno produljenje na još dvije godine, pri čemu nije došlo do izmjene dinamike samih studija.*⁴³

*U prioritete progresivno orijentirane politike znanosti svakako treba uvrstiti mjere za integriranje kvalitetnih ljudskih resursa koji mogu doprinijeti razvoju hrvatske znanosti, a u čije su školovanje uložena i značajna javna sredstva, što je bez sumnje barem jednim dijelom rješivo preraspodjelom budžetnih prioriteta, dok bi nova ulaganja trebalo usmjeriti u stvaranje sinergije sa sektorom gospodarstva koji, paralelnim djelovanjem održive gospodarske i znanstvene politike, može i treba asimilirati dio raspoloživoga kadra. Donošenje takvih mjera neposredno bi se odrazilo na problem nezaposlenosti, no ono bi ujedno pokrenulo i proces kapitalizacije dosadašnjih ulaganja u obrazovanje znanstvenika.*⁴⁴

Tu se sasvim jasno i dalje izražava potreba za povezivanjem obrazovne i socioekonomске razine, ali se (na neki način) postavlja i pitanje odgovornosti domaćeg gospodarstva koje ne nudi najviše obrazovanima nikakve prilike, kao što se naglašava i potreba za zadržavanjem labavijih normi u obrazovnim procesu uz preraspodjelu sredstava kako bi se *osiguralo zaposlenje visokoobrazovanih*. Ton je u tom smislu ipak predviđljivije *skrbnički i antiliberalan*. U skladu sa kartom na koju ORaH igra – pretpostavka o podudarnosti ekonomskih potreba, tržišne potražnje i skupog obrazovanja – **ne traži se pojeftinjenje i eksplicitno postrožavanje uvjeta u okvirima proizvodnje kvalifikacija već prilagođavanje istih potrebama tržišta u kvalitativnom smislu**. To je tipično lijeva, i jednostrana perspektiva, sa kojom se obično stupa u borbu protiv stezanja remena u obrazovanju. Radi se o jednostranoj viziji pošto se zanemaruje kako je **povećanje učinkovitosti proizvodnje traženih kvalifikacija** jedan od najvažnijih zahtjeva tržišta i ekonomije, te se radi o sasvim drugoj vrsti problema koja se ne nalazi ni u kakvom nužnom odnosu sa pitanjem kvalitete obrazovanja. *Neoliberali* u pravilu prepostavljaju kako je pooštavanje normi, stezanje remena i prebacivanje finansijske odgovornosti

42 Ibid, str. 202

43 Ibid, str. 205

44 Ibid, str. 207

na učesnike obrazovnog procesa **nužan uvjet povećanja kvalitete obrazovanja**. Ljevica drži kako je stvar suprotna: kako takve mjere imaju negativan efekt. Iako su u našim okolnostima u tom smislu liberali svakako više u pravu (s obzirom na duboku disfunkcionalnost i inertnost obrazovnog sistema), temeljni pristup tih dvaju strana jednak je, i jednako neprihvatljiv. Pošto je sasvim jasno kako se radi o dvije sasvim različite kategorije koje se ne nalaze u uzročno-posljeđičnom odnosu. Stezanje remena može i ne mora povećati kvalitetu obrazovanja; proizvodnja kvalitete obrazovanja koja se trenutno draži može i ne mora biti objektivno podložna povećanju učinkovitosti. U tom smislu sasvim je besmisleno zauzimati unaprijed upisane ideološke pozicije.

S druge strane prepuštanje zaposlenja visokoobrazovanih kadrova slobodnom tržištu pojavljuje se kao jedan od glavnih uvjeta racionalizacije. Čitajući ORaHov program dobiva se dojam kako je na nižim razinama obrazovanja voljan dopustiti veću liberalizaciju i zahtjeve prema kadrovima (povećanje kontrole, zahtjeva za usavršavanjem kadrova i povećanje konkurenkcije), dok je na višoj razini obrazovanja više posvećen zadržavanju razine sigurnosti i privilegija među kadrovima. Kod doktoranata se drži racionalnim osiguravati zapošljavanje. Svakako iz uvjerenja kako se radi o kadrovima koji objektivno vrijede više, u koje je mnogo uloženo. U tom se aspektu ne želi forsirati veća učinkovitost proizvodnje kako se visoko obrazovanje ne bi destimuliralo. Problem je jasno, a tu opet smislenim možemo držati liberalni prigovor, u tome da je **vrlo upitno koliko ti kadrovi uopće vrijede**. Kako to uopće znati? Liberali drže kako se pretjeranom zaštitom i poticanjem najviše razine obrazovanja neće potaknuti povećanje, već održanje niske kvalitete visokog obrazovanja. I posebno specifične autističnosti. S tim se razboritim liberalnim prigovorom ORaH čini se ne slaže. Tu predstavlja konzervativnu snagu i grieši. ORaH nešto bolje stoji ukoliko se u obzir uzme činjenica kako domaća ekonomija ne pruža mogućnost zaposlenja visokoobrazovanim (ma kakvi god bili), što rezultira odljevom mozgova koji je sa stanovišta nacionalnog ekonomskog interesa iracionalan. Liberali bi tu opet postavili pitanje o uzrocima takvog stanja (pa pozvali na povećanje konkurentnosti ekonomije u cjelini čemu bi se ORaH nedvojbeno usprotivilo kao neoliberalnoj diktaturi), a možda u pitanje doveli i racionalnost fiksacije vezanja naših visokoobrazovanih za našu ekonomiju. I tu se opet, unatoč bitnim razlikama u određenju uzroka takvih disfunkcionalnosti moramo složiti sa liberalima. ORaH igra na magičnu kartu održanja **visokih investicija i širokih privilegija u sferi obrazovanja (naročito visokog)**, uz istovremeno izrazito povećanje kvalitete obrazovanja i do-bivenog proizvoda, u kombinaciji sa planskim sprezanjem u potrebe tržišne/ekonomske i tehničke racionlanosti. S obzirom na to *magično rješenje* oni navode svakakve statistike o *količini BDPa investiranog u obrazovanje* i slično, o kojima će još biti riječi. To u teoriji ima nekakvog smisla (barem iz buržoaske perspektive), ali se suočava sa mnoštvom praktičnih problema koje ORaH olako previđa. Na najpovršnijoj razini: problem iracionalnosti održanja rasipničkih investicija u obrazovanje u kojem izostaje utrživ proizvod; i s druge strane očiti inertni otpori prema traženom povećanju kvalitete i sadržaja naobrazbe. Ne može se reći da ORaHova vizija nema nikakvog smisla, ali se

opet čini kako ta stranka postupa jednostrano i previše podcjenjuje realne probleme.

Primjećuje ORaH doduše i neke složenije dimenzije; primjerice **problem obrazovanja kao investicije sa odgođenim povratom**. Njihov problem ponovo je da se iz jedne vrijednosno i ideološki opterećene perspektive stvari tumače na tendenciozan način. Tako se recimo kaže:

Visoko obrazovanje je s aspekta ekonomije nesumnjivo isplativa investicija, a s aspekta društvene pravde još i isplativija. No to je i investicija s odgođenim povratom, zbog čega se u zahtjevnim vremenima krize i fiskalne konsolidacije javlja za održivi razvoj društva negativna tendencija reduktivnoga ulaganja u ovaj sektor.⁴⁵

Stidljivo se, ali dovoljno jasno otkriva kako se ne radi naprosto o **odgođenom (i posrednom) povratu i dugoročno iracionalnoj tendenciji reduktivnog ulaganja**, već je sama neupitnost povrata pod upitnikom. Odgođeni i posredni povrat bez dalnjega nije lako egzaktno mjeriti, pa se onda ni *reduciranje ulaganja* ne može nekritički smatrati društveno negativnom tendencijom. Tu kritičku opasku ljevica, a kao što vidimo i ORaH, nisu u stanju pošteno uvažiti. No u samom terminu *investicija s odgođenim povratom* ipak je sadržana klica koja podriva ustajale lijeve dogme. ORaHova vizija se s obzirom na sve izrečeno ne može ocjenjivati sasvim konzervativnom. Ona polazi od pretpostavke kako povećanje javnih investicija u znanost nema alternative, ali se konkretan učinak tih investicija mora povećati, kao što se mora staviti posebno težište na dosljednije strateško planiranje vođeno integralnom perspektivom koja u obzir uzima presudnu važnost međusobnog uvjetovanja različitih socijalnih, političkih i ekonomskih aspekta. Pa se kaže:

Hrvatska, nažalost, nije stvorila adekvatne pretpostavke niti je u dovoljnoj mjeri iskoristila potencijal znanosti i tehnologije u ostvarivanju svojega općega društvenog i gospodarskog boljštika. U uvjetima stagnacije gospodarskih aktivnosti i pada BDP-a, visoke nezaposlenosti, neprihvatljivih socioekonomskih razlika među pojedinim grupama stanovništva, demografskoga pada, neučinkovitosti sudstva, nedovoljno razvijene građanske i demokratske kulture, izostanka društvenoga konsenzusa o temeljnim vrijednosnim pitanjima društva, a posljednjih godina i sve drastičnijega urušavanja kvalitete brojnih društvenih djelatnosti te općega manjka optimizma i razvojne vizije, uzroke lošim ishodima možemo pripisivati mnogim faktorima među kojima ne smijemo podcijeniti udio manjka cjelovite i dosljedno provođene znanstvene politike koja bi učinkovito promicala razvoj same znanosti, a s njime i razvoj društva kao cjeline.⁴⁶

Ako zanemarimo da se radi o nizu uobičajenih fraza, te ORaHov program kao

45 Ibid, str. 127

46 Ibid, str. 192

i do sad (što od nas izričito traži Mirela Holy) uzmemu ozbiljno, iz njega nastojimo razabrati ono bitno i politički distinkтивно, u ovome je trenutku potrebno razabratu suštinu ciljeva koje si ORaH postavlja u reformi obrazovanja. Imamo **potrebu za povećanjem investicije u obrazovanje i znanost**. Imamo **potrebu za povećanja učinkovitosti tih investicija** (čija je prirodna karakteristika odgođeno djelovanje), no koje se moraju **dovoditi u vezu sa potrebama društva**. Ostaje pitanje o *svrhama u najčišćem smislu* koje se očito nameće. Kako okarakterizirati željeni kvalitet znanja kojem se teži i za koji se prepostavlja da je u interesu održivog razvoja i općeg dobra cjeline društva?

Tu je, na temelju dosadašnjeg izlaganja, potrebno razlučiti tri vrste specifičnog i apstraktnog određenja spoznajno-obrazovnih svrha, tri razine na kojima se podizanje kvalitete obrazovanja i znanosti može ostvariti:

- a) Razina investicije u znanost i obrazovanje koja odgovara i u stanju je proizvesti robu sa dodanom vrijednošću, ili koja u neposrednim tržišnim okvirima nailazi na adekvatnu potražnju, te je stoga financijski samoodrživa i legitimna (tu se jasno na različite načine postavlja pitanje o socijalnoj legitimnosti tih tražnji, ali i mnogo više o granicama njihovog širenja i dinamičnoj promjeni strukture efektivne potražnje u tržišnim okolnostima koja je vrlo nepredvidiva i s njom je naročito u današnje vrijeme jako teško računati uvezvi u obzir strategiju dugoročnih investicija u obrazovanje).
- b) Druga je razina ona općeg ekonomskog interesa koji je svakako širi i tiče se spoznajnih sadržaja koji ako i nisu neposredno utrživi trebaju biti osigurani pošto omogućuju veću tehničku učinkovitost sistema i uvjete u kojima je na društvenoj razini moguće proizvesti ekonomski razvoj (čime se otvara pitanje legitimnosti arbitriranja među različitim sadržajima, tj. produktivnim i neproductivnim tražnjama, čiji zbiljski karakter, ako ćemo poći od marksističkih pretpostavki, ovisi o realnom doprinosu u proizvodnji relativnog viška vrijednosti. Što će reći da je u buržoaskim okvirima produktivan sadržaj koji doprinosi realnom obaranju vrijednosti radne snage i olakšanju proizvođenja korisnih radnih kvaliteta, tj. produktivnog ljudskog kapitala. Što se, protivno pretpostavkama ekonomskih liberala, nužno ne mora poklapati sa struktukrom efektivne potražnje u slobodno tržišnim uvjetima, ali je također određeno prema konkretnim zakonitostima kapitalističke logike i iako nije tako lako neposredno određivo u biti je, po svojoj prirodi, sasvim nesenzibilno za svrhe izvan tehnico-ekonomiske sfere).
- c) Treća razina je široka i otvorena sfera koja izlazi iz tih okvira, dakle sfera spoznajnih, estetskih svrha uzetih po sebi, sasvim autonomno. Važno je razumjeti kako je **razvoj znanja i ljudskih potencijala u autonomnom spoznajnom, estetskom i drugom smislu po svojoj prirodi prostor slobode i uvijek mnogo širi od onog tehnički ili kapitalistički reduciranih iz točaka (a) i (b)**.

Tri slobodno skicirane *kategorije spoznajnih svrha* realno i paralelno opstoje u

društvu, te ih je potrebno jasno razabrati u svrhu transparentnosti. Posebno pri postavljanju zahtjeva za unapređenjem institucionalne proizvodnje znanja, pošto je potrebno sasvim jasno pokazati na kakav se način osmišljava odnos između tih različitih vrsta znanja. Određivanje politički prihvatljivog, u demokratskim okvirima na osnovi preferencije većine društva legitimnog, odnosa među kvalitativno različitim razinama spoznaje politička je stvar. Integralna perspektiva koju u svom programu izlaže ORaH i njegovo naglašavanje potrebe za razvojem znanosti u biti se pokazuje kao nedovoljno konkretna. Izričito i konkretno **ne govori koja bi od tri različite svrhe u okviru planskog zahtjeva za povećanjem kvalitete znanosti bila privilegirana i zbog čega**. Čisti liberali nemaju problema sa takvim stvarima pošto iz njihove perspektive slobodu i odgovornost imaju privatni akteri (kao obrazovne institucije, obrazovatelji, korisnici usluge obrazovanja). Javna strategija obrazovanja više se odnosi na formalnu i finansijsku održivost sistema. Kada se ulazi u privilegirani sadržaj odgovor je vrlo jasan pošto se najveće težište stavlja na sadržaje koji se u danim okolnostima pokazuju finansijski održivima (a), pošto se prepostavlja kako postoji **neposredna podudarnost (ili barem funkcionalna veza) između utrživosti i društvene korisnosti**. Kod ORaHa (i ljevice općenito) stvari su mnogo maglovitije, zbog čega je i potrebna ovakva kritička opaska. Tu se očito uvažava potreba za samostalnim razmatranjem drugih dvaju razina (b) i (c), ali imaju priličnih problema u **konkretiziranju svoje vizije**. Legitimaciji alternativnog odnosa različitih svrha znanosti i obrazovanja, na temelju čega se imaju odrediti konkretna sredstva za maksimiziranje obrazovnog i spoznajnog učinka sa stanovišta javne politike. Stvari se mnogo češće zadržavaju na maglovitoj, neodređenoj razini. Liberalna strana ORaHova programa u tom je smislu transparentnija, ali je prilično problematično jasno razabiranje odnosa sa *lijevom* dimenzijom ORaHovog pogleda na unapređenje obrazovnih institucija i praksi. Pogotovo ako se prisjetimo one nesretne proklamacije o *poticanju pozitivnih društvenih promjena* kao jednoj od glavnih svrha znanstvene i obrazovne strategije. O utopijskim dimenzijama ORaHovog programa u cjelini da niti ne govori. Više jasnoće i transparentnosti u tom smislu ORaHovom programu nipošto ne bi škodilo.

Posljednja stvar na koju se potrebno osvrnuti u okviru razgovora o obrazovnoj sektorskoj politici problem je učinkovitih metoda vrednovanja znanosti. Taj problem se nalazi u uskoj vezi sa prethodno izrečenim kritičkim opservacijama. Preferiranje jednog oblika evaluacije znanstvenog rada pred drugim ne može se razmatrati neovisno o određenju spoznajnih svrha koje korespondiraju sa konkretnim (političkim) određenjem općeg društvenog interesa od kojeg se polazi. Pri izricanju svog suda o najpouzdanim načinu mjerjenja znanstvenog postignuća ORaH sasvim ispravno ustaje protiv poistovjećenja *triju sveprisutnih ključnih riječi, kvalitete, uspješnosti i produktivnosti* (koje, kako kažu, proizvodi nemalu zbrku). Radi se o tri različite, često i konkurentske, mjere vrijednosti znanstvenog rada. **Kvaliteta**, kako u tekstu stoji, podliježe recenzentskoj prosudbi, **uspješnost** se mjeri faktorom odjeka i vidljivosti, **produktivnost** je mjerljiva samim brojem i opsegom objavljenih radova. ORaH naglašava kako kriterij

produktivnosti u praksi nerijetko srasta s faktorom odjeka te rezultira uvažavanjem samo onih radova koji su objavljeni u međunarodno vidljivim časopisima. To je sasvim razumljivo pošto gola činjenica da netko mnogo piše sama po sebi ne može biti nikakav kriterij; kako je važno gdje piše i koliko se to pisanje uvažava, pa je stoga **kriterij produktivnosti relevantan isključivo pod uvjetom uspješnosti**.

Način na koji ORAH postavlja problem vrednovanja sasvim je jasan. Navedimo par indikativnih citata:

Svakako je važno evaluacijske kriterije povezati s opravданo očekivanim minimumima produktivnosti po danome periodu znanstvenoga djelovanja, no treba isto tako imati na umu da mnogi ugledni znanstvenici upozoravaju na to da 'više' (pogotovo kada se to 'više' mjeri ekstremno visokim brojkama) često ne znači 'bolje', nego upravo obrnuto.⁴⁷

... usprkos uvijek mogućim manjkavostima recenzentskoga postupka, nijedna druga evaluacijska metoda ni izbliza ne zadovoljava potrebama mjerjenja kvalitete znanstvenoga rada.⁴⁸

Cilj provedene analize NIJE omalovažiti a još manje isključiti kategorije uspješnosti i produktivnosti, već samo skrenuti pažnju na zamke isključivih pristupa te stvoriti uvjete koji će omogućiti uvažavanje svih relevantnih evaluacijskih parametara te njihovu diferenciranu primjenu s obzirom na specifičnosti pojedinih područja. Pritom držimo da vrednovanje kvalitete uređenim recenzentskim postupkom, svakako što racionalnije podešenim specifičnim svrhama pojedinih postupaka, treba u svim područjima imati težinu ravnopravnog ili nadređenog kriterija, dok aspekti uspješnosti (faktor vidljivosti) i produktivnosti (broj i volumen radova) trebaju, uz propisane minimalne vrijednosti, funkcionirati kao istoredni ili sekundarni kriteriji – što će u primjeni nužno varirati od područja do područja, a potencijalno i od discipline do discipline.⁴⁹

Stvar je dakle jasna. Najpouzdanija mjera vrijednosti znanstvenog rada po ORAH-u je kvaliteta koja se mjeri recenzijom od strane uvaženih autoriteta. U tom je smislu najprije, naročito s obzirom na domaće akademske navade, potrebno postaviti pitanje koje ORAH svjesno ili nesvjesno izbjegava. Naime: ako gola količina i produktivnost same po sebi ne znače ništa, već kao mjera vrijednosti postaju relevantni jedino po povozivanju sa odjekom u priznatim, međunarodnim publikacijama, zar se ista, po sebi nedostatna mjera vrijednosti, ne bi mogla povezati i sa mjerjenjem kvalitete recenzentskim postupkom? Mjerjenje uspješnosti je jedan oblik pokušaja kvantificiranja kvalitete. Kada se pođe od postojanja akademske forme, pa se onda uzme veliki broj formalno priznatih

47 Ibid, str. 213

48 Ibid, str. 210

49 Ibid, str. 214

publikacija i enorman broj uvaženih autora koji po njima pišu, samo se po sebi nadaje kako prebrojavanje priloga i citata ima neku težinu. Može poslužiti kao relativno egzaktna mjera po kojoj se moguće voditi u nekakvom neutralnom vrednovanju u ovu ili onu svrhu. Ako se prepostavlja (kao što to čini ORaH) kako *više ne znači i bolje*, kako je uređena recenzija od strane užeg kruga konkretnih autoriteta (koja se ne mora podudarati sa moguće površnjim i pličim *odjekom*) najpouzdaniji kriterij vrijednosti, to i dalje ne znači kako se ne može **kvantificirati učinak u tim okvirima**. Kako se, po sebi beskoristan, kriterij produktivnosti ne može primijeniti u odnosu na radove pozitivno potvrđene *uređenim recenzentskim postupkom*. Tu se sitnicu čini važnim primijetiti pošto u hrvatskim okvirima postoji mogućnost štetnog, konzervativnog korištenja specifične, navodno superiorne akademske kvalitete koju *površni kriteriji uspješnosti* nisu u stanju prepoznati. Pa su onda sveučilišta puna profesora koji pišu malo i to što pišu je sasvim nevidljivo; studente koji malo znaju, a to što znaju je sasvim neupotrebljivo, ali se to ne drži problematičnim pošto se **pod upitnik stavљa pouzdanost kriterija uspješnosti, vidljivosti i kvantificiranja kvalitete**. Taj izgovor može i biti na mjestu u nekom drugom kontekstu, ali se protiv njega kao instrumenta za zaštitu akademskih privilegija i maskiranja nerada u toj sferi treba nepomirljivo boriti. Naročito sa ljevičarskih pozicija. Kvaliteta se mnogo bolje mjeri *uređenim recenzentskim postupkom* (a ne brojem citata po bjelosvjetskim znanstvenim časopisima)? OK. No, u najmanju ruku ostaje pitanje: **koja je kvantiteta te kvalitete?** Ako su naši znanstvenici toliko dobri da ih prosječni, osrednji svijet nije u stanju prepoznati, to i dalje ne znači da se ne može mjeriti njihova produktivnost, po njihovim vlastitim mjerilima kvalitete.

Ovaj prigovor se možda ne može sasvim direktno postaviti programu ORaHa, ali je stvar krajnje sumnjiva. Čitajući tekst dobiva se dojam kako ORaH ima barem djelomične simpatije prema domaćim akademskim navadama koje se čine sasvim iracionalima. Samo čvrsto vezanje i uzdizanje stvarne kvalitete znanstvenog rada za uređeni recenzentski postupak s jedne se strane može promatrati kao legitim i progresivan, dok s druge strane neupitno ima konzervativne potencijale. Moć se potencijalno (p)ostavlja u rukama zaštićenih autoriteta manjeg broja recenzentata čiji se status može graditi na recenzijama unutar privilegirane i korumpirane akademske zajednice. Autoritet recenzenta mogu graditi oni koje recenzira (i obratno). Naša se provincijalna akademska zajednica kao što znamo reproducira u vlastitom smradu, politički je zaštićena i svojom se politikom i ideologijom štiti. Liberalne snage koje bi, u skladu sa svjetskim trendovima, htjele izmijeniti postojeće stanje suočavaju se sa golemin otporima na više razina. Čak ako bi i prepostavili djelomičnu legitimnost protesta protiv stezanja remena i forsiranja ekonomske samoodrživosti znanstvenih i obrazovnih institucija. U okvirima same zajednice, s obzirom na pristup vrednovanju znanosti i obrazovanja imamo očiti sukob. Sukob između konzervativnih, inertnih, elitističkih, autističkih, samozadovoljnih, provincijalnih i onih progresivnih, liberalnih struja koje domaću akademiju nastoje približiti zapadnim modelima. Progresivne snage za sada, kako se čini, gube bitku. Liberalna i progresivna struja sklona je nekritičkom prihvaćanju problematičnih kriteri-

ja uspješnosti kao mjere vrijednosti znanja. Ili čak vrednovanju znanstvenog rada s obzirom na utrživost. Razborita i odgovorna ljevica po svojoj se prirodi ne bi smela svrstati ni uz jednu od tih strana, te prema njima zauzeti izrazito kritičan stav, uz načelno preferiranje progresivnih rješenja (pa makar bila kapitalistička).⁵⁰ Naša provincialna, neosocijalistička ljevica ograničena kakva je (iako se tu čak i ne radi o lokalnom fenomenu) militantno i predvidivo staje uz konzervativne snage. Sud o ORaHu u tom smislu nije lako donijeti. Kao i prije opet se čini da se u njegovom pristupu ukrštavaju suprotstavljenia stremljenja, koja se nastoji na neproblematičan, nekonfliktan način izmiriti. Izriče se kritika liberalnih oblika vrednovanja znanstvenog rada⁵¹ i sugeriraju konzervativniji oblici kao superiorni. No istovremeno se jasno postavlja potreba za otklanjanjem očitih disfunkcionalnosti (*uspostaviti uređen recenzentski postupak*), povećati strogost i realne zahtjeve spram znanosti u smislu opipljive iskoristivosti i stvarne inovativnosti. ORaHo-va pozicija u tom bi se smislu najbolje mogla svesti na slijedeće:

*...isključivo kvaliteta znanstvenoga rada može donijeti željeni dugoročni napredak društva, što znači da i nezaobilazni aspekt komercijalizacije inovativnih znanstvenih proizvoda, pa i samoga znanja koje na svjetskome tržištu visokoškolskih i istraživačkih ustanova također ima svoju cijenu, treba proizići iz osiguranih kvalitativnih osnova.*⁵²

S tim bismo citatom mogli zaključiti osvrt na obrazovnu i znanstvenu politiku, te se prebaciti na politiku inovacija koja se na nju prirodno nadovezuje. Politika inovacija pokazuje se konzistentnom, te relativno predvidivom i u skladu sa trendovskim idejama o *suvremenoj ekonomiji zasnovanom na znanju i inovacijama*. Ta perspektiva u biti se može smatrati još i usklađenijom sa prevladavajućim mantrama koje dominiraju javnim diskursom i u svojoj su suštini izraz neoliberalne logike. Posebno u paketu sa teorijama o poduzetništvu i ekonomskoj slobodi za koje se prepostavlja da osiguravaju maksimalnu učinkovitost *alkemičarskog pretvaranja znanja u zlato* posredstvom

50 Ljeva alternativa mogla bi biti sljedeća: prihvatići racionalnost kvantitativnih kriterija u danim, službeno institucionalnim okvirima koji se na takav način discipliniraju i tjeraju na određenu produkciju, ali i liberaliziranjem čine što održivijima, dok se sa takvom uštedom ostavlja mogućnost za određeno poticanje i stvaranje uvjeta alternativnih obrazovnih institucija, i još bolje okolnosti u kojima se u neovisnom sektoru može primjenom novih tehnologija maksimalno olakšati pristup bazama znanja i postojećem znanju, te tako stvoriti okolnosti i potaknuti razvoj znanosti na neovisnoj osnovi koji ne bi bio vezan za sistemske svrhe, ali bi vrlo vjerojatno upravo u svojoj rasterećenosti i autentičnoj motivaciji mogao proizvesti mnogo bolje rezultate i, što je jednako bitno, revolucionarno demokratizirati proces proizvodnje znanja primjereno suvremenim okolnostima. To bi bila logika razdvajanja i razvoja neovisnih institucija, dok je ORaHova logika upravo logika integracije i povezivanja znanja i sistemskih zahtjeva.

51 Ne samo postavljanja zahtjeva utrživosti pred znanost, već vrednovanje s obzirom na uspješnost/prodiktivnost, koja prije svega ovisi o konkurentnosti i atraktivnosti na širokom akademskom tržištu.

52 Ibid, str. 216

utrživih inovacija što rasturaju tržišnu konkurenčiju (generirajući efekt kreativne destrukcije). Takva vizija može se smatrati djelomično realnom s obzirom na stanje u suvremenom kapitalizmu. Što ne znači da nema svoje probleme i, posebno, da se iz lijeve perspektive može smatrati politički legitimnom. Dapače. No, ovdje u tom smjeru nećemo ići jer bi nas to odveć pomaknulo sa kursa.⁵³ Ono što je važno naglasiti je (ponovo) čuđenje nad obostranom izbjegavanju ORaHa i njegovih desnih, buržoaskih kritičara da prepoznaju točke u kojima se njihovi programi sasvim podudaraju. Ostanimo na toj napomeni. I naravno prepoznati aspekte u kojima ORaHov program odstupa od sasvim konvencionalne vizije cijele stvari. Tu se njihova strategija u odnosu na inovacije pokazuje vrlo slična onoj znanstveno/obrazovnoj. Navedimo par citata u kojima se sasvim jasno otkriva ORaHova perspektiva:

Današnja ekonomija je ekonomija zasnovana na znanju. Pokretačka snaga ekonomije zasnovane na znanju može se svesti na dva pojma, novac i znanje, koji su ireverzibilno povezani s dva procesa. Proces u kojem investiramo novac da bi došli do novog znanja nazivamo istraživanjem. Stećeno novo znanje pretvaramo u novac procesom inovacije. Ovaj zatvoreni ciklus predstavlja krvotok svakog ekonomskog sustava, kako pojedine tvrtke tako i države u cjelini. Učinkovito funkcioniranje ovog ciklusa osigurava očuvanje/poboljšanje konkurentne prednosti na tržištu te održivi ekonomski rast. Prvi korak u procesu inovacije predstavlja zaštita intelektualnog vlasništva.

(...)

Zadatak je odgovorne politike osigurati tehničke, upravljačke i finansijske prepostavke koji će osigurati produktivno funkcioniranje znanstveno-istraživačkog i inovacijskog sustava te njegovu integraciju sa širokim spektrom ljudskih aktivnosti – od obrazovanja preko ekonomije i proizvodnje do kulture – kako bi rezultati znanstvenoga djelovanja mogli prerasti u materijalnu i duhovnu dobrobit čitave zajednice. Ključno je da Hrvatska zauzme aktivan stav prema sektoru znanosti i da odgovornom politikom potakne svoja istraživanja i razvoj (R&D) u svim znanstvenim područjima kako bi osigurala potrebne prepostavke za preokretanja negativnih trendova.

(...)

Privatno je financiranje pritom u najvećoj mjeri vezano uz nekolicinu visokotehnoloških sektora koji doprinose pametnom razvoju i stvaranju zaposlenja, pa je javno stvaranje preduvjjeta takvim oblicima financiranja učinkovita mjera poticanja produktivnosti radne snage, industrijske kompetitivnosti i razvijanja zelenih resursa te tvori samu srž politike održivoga rasta.⁵⁴

Osnova zajednička liberalima i orahovcima je čvrsto uvjerenje o prirodnjoj, unutarnjoj vezi znanja i novca; uvjerenje o važnosti tržišne forme u kojoj se metamorfoze novca u znanje (i obratno) sa alkemičarskim učinkom stvaranja zlata iz znanja odvija.

53 Vidi tekst o poduzetništvu u ovom broju.

54 Prijedlog sektorske politike: inovacije str. 2, 3

U tom smislu potrebna je stroga zaštita intelektualnog vlasništva, pravedne nagrade privatnom vlasništvu za požrtvovan doprinos unošenja svježe krvi i poboljšanja cirkulacije u proces društvene proizvodnje. Iznenajuće jak naglasak na zaštiti intelektualnog vlasništva posebno je čudan s obzirom na ORaHovo polaganje iskrenih nada u *promjeni kulturne paradigmе i motivacije pojedinca* po kojoj bi se osobna finansijska korist sve više trebala povlačiti pred *općim dobrom i solidarnosti*. Pa bi bilo za očekivati više vjere u slobodu znanja i inovacija. Tu je potrebno izreći oštru kritiku ORaHa s lijevih političkih pozicija. Danas se sve više pokazuje kako stroga zaštita intelektualnog vlasništva u svojoj suštini nije primjerena okolnostima razvijenog inovativnog društva pošto se stalna i ubrzana dinamika, inovativni razvoj opire reduciraju na robni oblik, fiksiranju u nekom patentu i slično. Kako znanje sve više iskače iz okvira buržoaske forme pošto imamo tehničke preduvjete u kojima slobodan pristup informacijama čini glavni preduvjet razvoja novog znanja. Pokazuje se kako čak i sa privatno-poduzetničkog stanovišta zaštita intelektualnog vlasništva nosi veće štete negoli koristi. Takvi se trendovi najjasnije pokazuju u sferi informacijskih tehnologija i proizvodnje, gdje je u okvirima borbe za *slobodni software* zahtjev za ukidanjem zaštite intelektualnog vlasništva najjasniji. U suvremenim se okolnostima sve iluzornijim pokazuje zauzdavanje novog znanja pravnim i administrativnim granicama. Ako zbog ničega onda zbog tehničke nemogućnosti. Zaštita intelektualnog vlasništva stoga predstavlja tipično konzervativnu reakciju i rješenje, dok je progresivno rješenje, u prirodnom skladu sa progresivno lijevim svrhama, ono slobode informacija i inovacija. Jasno, uz alternativne oblike nagrade za individualni doprinos, otvoreniji proces proizvodnje znanja sa onu stranu kapitalističke racionalnosti.

No ostavimo se ipak stroge zaštite intelektualnog vlasništva i buržoaskog jezgra ORaHove argumentacije. Oni, na svoj način, svakako idu dalje od toga, te se vrlo brzo pozdravljaju sa tipičnim liberalnim izvođenjem. Kako bi se osigurala duhovna i materijalna dobrobit zajednice, uspješnija proizvodnja znanja-novca, po njihovom je sudu od presudne je važnosti odgovorna politika i strategija. Njima se mora osigurati tehničke, upravljačke i finansijske prepostavke proizvodnje inovacija. Liberali bi se mogli složiti sa takvim zahtjevom, ali bi tu *odgovornu politiku* interpretirali kao osiguranje stabilnih i predvidivih formalnih okvira, maksimizaciju ekonomskе slobode i sve jasnije povlačenje iz direktnog petljanja javnih institucija i politike u tehničke, upravljačke i finansijske aspekte konkretne proizvodnje inovacija. ORaH na stvari gleda nešto drugačije. Kao i u okvirima obrazovne strategije – izrazito intervencionistički. Ovlasti javnih vlasti i institucija tu su vrlo široke pošto one moraju financirati i planirati korisnu inovativnu proizvodnju koja je mnogo šira od onoga što su u stanju zahvatiti privatne investicije i strategije. ORaH se u tom smislu poziva i na propisane strategije razvoja inovativnih potencijala od strane EUa. Tu se, u načelu, sa lijevih pozicija nema što bitno za zamjeriti. Što ne znači kako stvari ne postaju upitne kada se krene u konkretizaciju. Pa se onda može pokazati kako se konkretne mjere javnog plana stvaranja inovativnih preduvjeta i planiranja proizvodnje inovacija mogu pokazati kao upravljanje i odgajanje populaci-

je po mjeri i potrebama kapitala. Radi se o posebno izglednoj mogućnosti pošto se u samom startu ne kreće od kritičkog razdvajanja predmetnih i poduzetničkih inovacija, proizvodnje korisnog bogatstva i relativnog viška vrijednosti. Uvida do kojih se dolazi pod pretpostavkom ozbiljne kritičke teorije marksističkog tipa. Ili, sasvim je svejedno, neke druge, u tom smislu iskoristive teorije.

No, s druge strane postoje prigovori s lijeva, koji se umnogome podudaraju sa liberalnom kritikom moguće konkretizacije ORaHove vizije. To se recimo pokazuje kod odnosa prema zahtjevima za smanjenje javnih izdataka u znanost, koje ORaH vidi kao klasičan primjer iracionalne, antiinovativne politike. U tekstu strategije inovacija ORaH se konstantno vraća na kuknjavu oko *oskudnih sredstava* koje Hrvatska ulaže u znanje i inovativnost. Navodi se kako je dio BDPA investiran u znanost i istraživanje još i u bivšoj državi, za razliku od ostalih socijalističkih zemalja, bio iznimno nizak. Protestira se protiv *stezanja remena* i slično. Primjerice:

“Sa smjenom vlada do koje dolazi 2011. godine, na udaru se politike štednje zatiče generacija znanstvenih novaka koji su se zapošljavali u periodu od 2004. do 2008. godine. Umjesto očekivana povećanja broja radnih mjeseta kao logičnoga nastavka procesa novačkoga zapošljavanja, ili barem očuvanja onih radnih mjeseta koja u sustavu od ranije egzistiraju, Vladina Odluka o ograničenju novog zapošljavanja službenika i namještenika u javnim službama od 18. prosinca 2013. rezultira najavama rezova poput one da će se raspisivanje natječaja za radno mjesto znanstvenoga suradnika uvjetovati umirovljenjem dvaju znanstvenih savjetnika (a ne kao do sada, jednog). Osim što zaustavlja proces podmlađivanja, takva koncepcija proizvodi i druge kontraproduktivne učinke kao što su nove disproporcije u sustavu (dakako, uz egzistencijalnu paniku a potencijalno i socijalnu ugroženost najviše obrazovanih mladih stručnjaka).”

Začuđuje razina do koje progresivno, dinamično i inovativno usmjerenje strategije ORaHa pošteđuje očigledno disfunktionalnu i gotovo pa beskorisnu domaću akademsku zajednicu. Čovjeku dođe da izvuče zaključke kako su autori teksta, kao i mnogi simpatizeri stranke njeni ponosni članovi. Kakogod bilo stvar je sasvim pogrešno postavljena. Ne samo ORaH već i svakojaki akademski sindikati postavljaju se konzervativno u obranu svojih privilegija. A to uistinu jesu privilegije protiv kojih svaka progresivna i odgovorna ljevica mora nepomirljivo dignuti glas. Proglašavanje politike *stezanja remena u visokom školstvu* iracionalnom imalo bi smisla kada bi učinkovitost tih investicija, kvaliteta i količina znanstvene proizvodnje i obrazovnog efekta u našim institucijama bila barem posječna. Što naravno nije slučaj. ORaH doduše, barem na riječima, ukazuje na potrebu da se osim povećanja investicija u znanje poveća i njihov efekt. I ovdje se govori o *potrebi pomlađivanja* kao putu do tog cilja. To ima smisla pošto su stari, inertni kadrovi koje nitko nije u stanju prisiliti na poslušnost veliki problem, a stezanje remena koje usporava ulazak svježe krvi može biti problem. No, opet, pored toga je potrebno bez ikakvih ograda istaknuti kako je jedino pouzdano sredst-

vo podizanja domaće znanstvene proizvodnje iz blata u kojem se nalazi: **više rada, za manje para i privilegija**. Što znači kako ispravno stezanje remena i podizanje normi u kombinaciji sa razboritom liberalizacijom i povećanjem konkurenčije na akademskoj razini može uroditи plodom. Prazna priča o presudnoj važnosti investiranja u znanje, razvoju inovativnih potencijala u našim se okvirima u pravilu i prije svega pojavljuje kao ideološko pokriće za zaštitu privilegija akademske zajednice. Sasvim je jasno kako ono što se obično naziva *neoliberalnim udarom na znanost i obrazovanje* pati od svojih problema, od kojih je neke lako prepoznati u samom ORaHovom programu. No time ne nestaje realno i gori, za širu populaciju, *radničku klasu* i ljevicu mnogo opasniji trend besramnog privilegiranja beskorisne, nekonkurentne akademske zajednice nad ostatkom populacije. Veća investicija u obrazovanje može ići i čini se da je logičnom ukoliko znači poboljšanje uvjeta rada, ali prepostavlja i povećanje opterećenja, odgovornosti i nesigurnosti zaposlenja postojećih kadrova. Težište se ne smije staviti na prosto povеćanje kadrova i smanjenje zahtjeva prema njima. ORaHovo srce kuca upravo na takav način. S tim možemo i zaključiti osvrt na politike obrazovanja, znanosti i inovacija.

IX. O ekonomskoj demokraciji

Dean Duda u svom je tekstu, bez detaljnijeg pojašnjenja, istaknuo kako kvalite-ta ORaHovih sektorskih politika drastično varira, te da neke poput znanstvene i obrazovne uistinu vrijede. S tim se do odredene razine potrebno složiti. Politike obrazovanja/znanosti, kao i ona inovacija, imaju svoje probleme, ali se mogu smatrati razmjerno kvalitetnim i realnim. Posebno s obzirom da se radi o prilozima stranačkom programu. Još je i mnogo bolje ono što smo i prije razgovora o programu održivog razvoja i sektorskim politika hvalili kod ORaHa – jasno usmjereno ka promjeni disfunkcionalnih političkih navada i administrativnoj reformi/racionalizaciji. Mnogo se poraznijim pokazao ostatak politika održivog razvoja na koje smo se do sada osvrtnali. Prijedlog politike ekonomske demokracije je, međutim, van svake konkurenčije. Tu ORaH bez ikakve dvojbe debelo pada ispod vlastite razine. Radi o konfuznoj, nedoučenoj orgiji čiftinskog radikalizma i utopizma za koju će stranka, ako je pametna, vrlo brzo napustiti. Ako ne napusti tim bolje za nas.

Nacrt politike ekonomske demokracije toliko je loš da ga je teško i kritizirati. Njime se radi golema šteta stranci. Pri tome ponajprije mislim na svo drvљe i kamenje koje su liberali, s pravom, u javnosti krenuli bacati na tu politiku. Nenad Bakić i libertarijanski blogovi instinkтивno su krenuli udarati teškom artiljerijom po toj politici, što je, čini se, prepoznala i sama Holy. Nama je, kao odgovornim ljevičarima obrazovanim u marksističkoj tradiciji, važno primijetiti kako se čak i najnaivnije libertarijanske postavke u usporedbi sa bulaznjama iz ORaHove politike ekonomske demokracije

pokazuju daleko uvjerljivije. No, onaj tko je čitao taj tekst kako će brzo primijetiti kako bi čak i čiftinski utopisti morali moći bolje od toga. Kako je tekst naprsto loše napisan (u potpunosti apstrahiravši od vrijednosnih, ideoloških i političkih pretpostavki od kojih polazi). Liberalni kritičari ne pomišljaju o davanju takvog alibija omraženom političkom neprijatelju. Oni se općenito u svom opravdanom napadu na sumanu politiku ekonomskog demokratizacije pokazuju kao vrlo nepošteni. Prijedlog politike koji je jedan od desetaka priloga, koji predstavlja samo jedan aspekt ORaHovog programa u nastajanju proglašavaju njihovim ekonomskim programom u cjelini. Što im to treba? Zašto lažu? Odgovor je jasan: tvrdo kapitalističke frakcije vode ideološku borbu, rat sa crvenim neprijateljem, pa stoga drže kako je normalno da budu tendenciozni i po potrebi otvoreno zaobilaze istinu. Najgorje, najnevaspitnije, najutopističkije, nejneprihvatljivije dijelove ORaHovog programa oni žele baciti u prvi plan kako bi ih pridodali ostalom smeću sa ljevice, te tako pridonijeli njenom diskreditiranju i promociji alternativne, liberalno-kapitalističke ideologije. Zbog toga, što smo već isticali, namjerno previđaju značajne momente i razloge zbog kojih je ORaH **nijima samima**, unatoč svojim utopističkim mušicama, vrlo vjerojatno daleko prihvatljivija stranka od vladajućeg političkog mainstreama. O populističkim alternativama da i ne govorimo. Njihova tendencioznost im, kao što se događa i sa neosocijalistima, onemogućuje jasniju viziju vlastitog političkog interesa. To je jasno njihov problem. No vođenje takvog oblika političke komunikacije je nešto što objektivno ide na štetu svih. Kapitalistička promocija i stavljanje u prvi plan lijevog smeća, i obratno stavljanje buržoaskog smeća u prvi plan od strane ljevice, prije svega je proces u kojem **smeće isplivava na površinu.**⁵⁵

Pustimo stoga liberale i njihovu pljuvačinu po politici ekonomskog demokratizacije, te se koncentrirajmo na svoju, dobronamjerniju i od tendencioznosti oslobođenu, vrstu jednako beskompromisne kritike. Tu je najprije važno primijetiti kako je prijedlog politike od prvog puštanja u opticaj na javnoj tribini početkom prosinca, do stavljanja na uvid u pisanim obliku početkom siječnja očito proživio preinake. To kažem po sjećanju, a savršeno se poklapa sa činjenicom da je objavljivanje dokumenta na ORaHovom portalu kasnilo otprilike mjeseca dana (na tribini je obznanjeno kako će tekst na u pdf formatu sigurno biti dostupan u roku od par dana). Mirela je, zajedno sa pametnjim orahovcima, očito i sama primijetila kako se neke od upitnih teza moraju ublažiti, a prijedlog u startu zahtjeva doradu. Ono što je na kraju pušteno u javnost tako je vjerojatno nešto bolje negoli je moglo biti, ali i dalje ispod razine za ozbiljnu kritiku. Tekst se u samome startu postavlja izuzetno pretenciozno bez ikakvog pokrića. Umjesto da si olakšaju posao i ekonomsku demokraciju nastoje što je više moguće suziti i konkretizirati,

55 Alternativa jasno nije ni ignoriranje smeća i stavljanje fokusa isključivo na ono što vrijedi na političkom spektru – pošto se političko smeće može uzdići i u odnosu na ignoriranje elita i javnosti pod njihovom kontrolom. Rješenje je čini se u poštenoj, da ne kažem ono što ogavno zvuči – časnoj političkoj borbi u kojoj se neprijatelja može prezirati, ali u svom najboljem interesu tretirati na maksimalno korektan način.

razmatrati je u okvirima opipljivih fenomena socijalnog poduzetništva, zadrugarstva, oni postupaju upravo suprotno. Značenje ekonomske demokracije (ako se uopće može, a ne može, reći da određuju) određuju isuviše široko, doveđe je u vezu sa alternativnim ekonomskim i političkim modelom, a to rade na tako loš i konfuzan način da se nitko normalan u njihovom izvođenju ne može snaći. Razina nedoučene pretencioznosti u tom nacrtu prosto je nevjerljativa od samog uvoda kojim bi se, valjda, trebale prezentirati prepostavke i okviri u kojima će se kretati izlaganje. Svaka točka i zarez uvodnog dijela vriše nevaspitanošću, a poanta je nekakva reafirmacija *utopizma prve polovine 19. stoljeća*, osuda Marxa i britanske vlade⁵⁶ koji su svojim djelovanje podlo onemogućili ostvarenje zadrugskega utopija već tada, i time otvorili put *trima velikim izmima* (fašizmu, komunizmu i liberalnom kapitalizmu). Da bi danas, po porazu *velikih izama*, nastupilo vrijeme uzleta zadrugskega, čiftinskih utopija. Iako, jasno, postoje mnogi izazovi koje je tek potrebno nadvladati, mnogi neprijatelji koji vrebaju. Što reći? Smijati se? Psihoterapiji? Jako je teško onome tko nije čitao uvod u ovu politiku predočiti kako se u takom prostoru da *nadrobiti toliko gluposti i ostati živ.*

U okvirima jedinstveno glupog uvodnog dijela ORaH pred čitatelja iznosi i četiri čimbenika kojima je zadrugarstvu udahnut novi život u suvremenim okolnostima. Ekonomska demokracija, fenomen kojem je posvećena politika, zapravo nije ni spomenuta, a kamoli da je objašnjeno u kakvom se odnosu nalazi sa zadrugarstvom. Također nam ni jednom riječju nije rečeno što bi to zadrugarstvo uopće bilo. Radi li se o širokoj, utopijskoj političkoj viziji koja bi trebala postati oblik nove konstitucije društvenosti; ili alternativni ekonomski model organizacije društvene proizvodnje; ili alternativni oblik organizacije proizvodnje na razini pojedinog poduzeća u tržišnim okvirima. Tekst je toliko loš da je moguće kako autori niti ne shvaćaju potrebu za osnovnim određenjem značenja fenomena koji promoviraju. No ipak je vjerojatnija opcija po kojoj iz čisto ideoloških razloga neodređenost ekonomske demokracije i zadrugarstva mnogo bolje odgovara svrhamu u koje je tekst sročen. O svakom o četiri čimbenika potrebno je reći par riječi kako bi konkretnije prikazali imbecilnost osnovnog polazišta. ORaH kaže:

1. kolaps komunizma je diskreditirao marksistički brand 'znanstvenog' socijalizma, a oni koji traže ozbiljne društvene promjene ponovo su se okrenuli zadružnom pokretu.

Ta tvrdnja stoji ukoliko dio politički tupe, neodgovorne i neobrazovane fukare prethodno sklone marksističkim bulaznjama i utopijama, u novim okolnostima može pokazati određenu sklonost trema drugaćijim vrstama iz iste političke i intelektualne obitelji. Pogrešno je pak prepostaviti kako to mora biti, ili prvenstveno je zadrugarstvo

56 Kasnije saznajemo kako su "britanski kapitalisti 19. stoljeća bili motivirani odbaciti zadružni ekonomski model želeći očuvati klasne privilegije. I naravno, britanska je vlada bila dužna održavati sve skuplje i nemirno carstvo za čije arhitekte zadruge nisu bile dobar ekonomski model."

kako ga zamišlja ORaH (iako je to *kako zadrugarstvo zamišlja ORaH* i dalje nepoznato). Odgovorno zadrugarstvo u okvirima buržoaskog društva, kao jedan oblik *kolektivnog poduzetništva*, sa precizno definiranim, primjerenim pravnim statusom svakako je održivo i potrebno promatrati u potpunosti neovisno o političkim i ideoološkim nagnućima. Oni koji, kako ORaH kaže, *traže ozbiljne društvene promjene*, uistinu ne moraju biti zainteresirani za zadrugarstvo u tom smislu. Kao što liberalni kritičari ispravno nagašavaju odgovoran *zadrugar-poduzetnik* nije netko tko bi trebao težiti *ozbiljnim društvenim promjenama*, već netko čija mogućnost realizacije svoje *osobne zadrugarske ideje* ovisi o buržoaskoj, kapitalističkoj formi koja mu omogućuje da djeluje kao od prisile slobodan tržišni subjekt sa alternativnom motivacijom ili organizacijom vlastite djelatnosti. Ideološki i politički opterećen akter, koji iz politički tendencioznih motiva zadrugarstvo u tom smislu želi dovesti u posebnu vezu sa alternativnim oblicima političkog i ekonomskog poretku u cjelini **mogu biti** zainteresirani za zadrugarstvo. Ta kategorija *zainteresiranih za ozbiljne društvene promjene* uistinu se može poklapati sa onima koji su prethodno svoje nade polagali u jednakom sumanatu, ili možda ipak nešto suvisliju utopiju *realnog socijalizma*. U to spada **ovakav** ORaH, i to je ona neodgovorna, ekstremno ideoološki opterećena politička fukara.

No pitanje odnosa *realnog socijalizma* i ORaHove vizije ekonomske demokracije, zadrugarstva (štogod) potrebno je gledati i na nešto drugačiji način. S jedne strane utoliko ukoliko je realni socijalizam nastojao uspostaviti racionalnije, tehnički učinkovitije, produktivnije oblike planske društvene proizvodnje on je uistinu bio suprotstavljen konzervativnim, zaštitničkim, čiftinskim oblicima poput zadrugarstva. Argumentacijski je sasvim nejasno zašto bi propast tog modela izazvana nedovoljnom tehničkom i ekonomskom učinkovitošću, i pobjeda slobodnotržišnog buržoaskog modela koji se u danim okolnostima pokazao superiornijim, značila pobjedu još, u čisto tehničko i ekonomskom smislu, konzervativnijih oblika kao što je zadrugarska vizija društvenog uređenja? Vrlo čudna logika. No, također, s druge strane je svakako potrebno uzeti u obzir i činjenicu kako su u okvirima mnogih socijalističkih režima postojale sklonosti prema zadrugarskim, samoupravnim, u suštini čiftinskim utopijama. Liberali se ovih dana sprdaju sa kolapsom venezuelanskih zadrugarsko-socijalističkih eksperimenata, a u povijesnoj je perspektivi kako mi se čini u tom je smislu važan primjer našeg samoupravnog socijalističkog eksperimenta. Takvi se eksperimenti u pravilu pokazuju najiracionalnijim, najdisfunkcionalnijim oblicima do sada viđenog realnog socijalizma. A konkurencija je tu, kako je poznato, iznimno velika. Nesocijalistička ljevica te istine ne želi razumjeti već se iz ideooloških razloga uglavnom kači na samoupravljanje i zadruge, pa desnica nekritički prepostavlja kako je taj, u biti, čudan **hibrid marksizma i sitnoburžoaskog radikalizma** sasvim normalan spoj. To nije neka velika greška, ali greška svakako je – što je dobro vidljivo u samom ORaHovom postavljanju stvari gdje se planski socijalizam i zadrugarski, samoupravni oblici uzimaju kao suprotstavljeni. Prvi (tupi i neodgovorni ljevičari) nekritički poistovjećuju socijalizam sa zadrugarstvom, drugi (čiftinske opcije) veličaju zadrugarstvo u razlici spram socijalizma, kao antiliberalnu alternativu za 21. stoljeće.

Desničari imaju (ili glume da imaju) problema sa uočavanjem finih specifičnih razlika na jednako užasnoj neosocijalističkoj i čiftinskoj ljevici. Čiftinski radikali poput ORa-Ha imaju problema sa priznavanjem unutarnje povezanosti vlastitih iluzija i mnogih diskreditiranih eksperimenata u okvirima realnog socijalističkog iskustva. U tom je smislu ovakav, radikalno lijevi i utopistički ORaH i mnogo gori od najvulganijih neosocijalista.

Na koncu, da zaključimo, prvi čimbenik sasvim je beskoristan kao dokaz razloga uzleta zadrugarstva, kao što se u stvarima koje nastoji izreći pokazuje još i gori. Drugi čimbenik još je sumanutiji.

2. gospodarski problemi tradicionalne zapadne kapitalističke demokracije jasno su pokazali nedostatke dominantnog društvenog poretku rođenog iz velikih sukoba 20. stoljeća.

Stvar je već na prvi pogled toliko smiješna da je kritiku najbolje izvršiti ponavljanjem pojedinih *dijelova* same konstrukcije. *Gospodarski problemi tradicionalne zapadne kapitalističke demokracije. Dominantni društveni poretku rođen iz velikih sukoba 20. st.* Što li je sve tu nadrobljeno? Po autoru valjda notorne istine. Tko li ne zna što je *tradicionalna zapadna kapitalistička demokracija*, i koji su njeni problemi? Ima li onoga koji ne razumije kako su oni *pokazali nedostatke dominantnog društvenog poretku rođenog iz velikih sukoba 20. stoljeća*? Uistinu je rijetkost naići na ovako besramno pretenciozno razbacivanje sumanutim frazama bez ikakvog pokrića i pojašnjenja. Tu se uistinu nema što za dodati.

No pravo iznenađenje dolazi sa slijedećim čimbenikom:

3. britanska laburistička vlada je 1997. godine dala punu potporu onome što su nazvali 'treći sektor i socijalno poduzetništvo'. U suštini, to je bilo prepakirano zadrugarstvo koje je pomoglo proširiti percepciju javnosti o tom fenomenu. Te neprofitne organizacije i organizacije samopomoći učinile su alternativne ekonomske modele vidljivijima u zemljiama engleskog govornog područja.

Sada se razborit čovjek već treba zapitati – tko je tu lud! U prve dvije točke se navode nekakvi nesuvislo argumentirani, ali barem u fantaziji njihovih autora ozbiljni socio-politički čimbenici iz kojih proizlazi atraktivnost zadrugarstva (za koje se i dalje ne zna što je). Sada se iznebuha okreće ploča pa se za čimbenik uzima, ni više ni manje nego *potpora britanske vlade*. Zanemarimo sitnice poput kontradikcije između krize *tradicionalne zapadne kapitalističke demokracije* i činjenice da ta demokracija svojim djelovanjem potiče promjenu ekonomske paradigme na opće dobro. Takvih se nekonistentnosti u ovom programu uistinu nije teško *nahvatati*. Zadržimo se na dva interesantna aspekta. Prvo je opet nevjerojatna glupost zbog koje se potpora britanske vlade uzima kao nekakav relevantan čimbenik koji u suvremenim okolnostima doprinosi at-

raktivnosti zadrugarstva. Taj čimbenik upravo ne može biti politika neke vlade, usvojeni zakon ili odluka, pošto *otkrivanje čimbenika* znači ukazivanje na **razloge zbog kojih dolazi do pokretanja takvog programa i posebno razloge zbog kojih se on pokazuje uspješnim**. Jasno – ukoliko kao ORaH prepostavljaš kako je zadrugarstvo po sebi superiorno, funkcionalno i korisno, a njegov izvodni neuspjeh s početka 19. stoljeća nije ništa drugo nego rezultat neprijateljstva Marxa i britanske vlade prema njemu, stvar postaje jasnija. Marksizam je pao pa više nije mogao kočiti zadruge, a britanska vlada je konačno 1997. odlučila priznati pogrešku i otvoriti vrata zadrugama. Tko zna – možda ono što ORaH misli i nije tako daleko od ovog pokušaja sprudnje na njihov račun.

S druge strane ovdje odjednom, čini se, imamo određenje zadrugarstva u realnim i uskim, unutarsistemskim okvirima, pa bi se protivno cijelom pristupu od početka moglo pomisliti da se pod tim zadrugarstvom podrazumijeva *zadrugarstvo kako ga vidi britanska vlada*. Ako je to slučaj stvar stoji, no ako nije, pravi se problem sastoji u dokazivanju veze između zadrugarstva kao **alternativnog oblika poduzetništva** u buržoaskim okvirima i **zadrugarstva kao nove ekonomске paradigme**, tj. radikalne, utopiskske političke vizije, povezane sa rušenjem jednog od velikih izama – liberalnog kapitalizma. I također, zanemarimo li i tu razinu i fokusiramo se na onu čisto tehničku, sasvim je pogrešna, u biti neobrazovana teza da je *treći sektor i socijalno poduzetništvo* samo *prepakirano zadrugarstvo*. Zadrugarstvo u kontekstu rasprave o trećem sektoru i socijalnom poduzetništvu predstavlja jedan oblik djelatnosti koja može biti ostvarena u njihovim granicama, kao što može biti ostvarena i na čisto tržišnoj razini. I također, sam treći, civilni sektor i socijalno poduzetništvo se nipošto ne mogu poistovjetiti, pošto se radi o dva bitno različita fenomena. No takve je pogreške besmisleno isticati u slučaju nacrta ove politike pošto je količina osnovnih, neshvatljivih pogrešaka tolika da se izostanak ovakvih, preciznih razlikovanja može i zanemariti.

I na koncu:

4. pojavljuje se sve više gospodarskih i znanstvenih dokaza i primjera koji sugeriraju da zadrugarstvo nije utopijski koncept, nego da je potpuno ostvariv kada se uloži razuman napor da ga se provede u praksu.

Konačno, sa ovim, četvrtim čimbenikom sve nam je jasno! Preostaje nam samo da iz sadržaja programa razaberemo neke od tih gospodarskih i znanstvenih dokaza. S kojima će valjda doći i nešto preciznije objašnjenje što ORaH uopće podrazumijeva pod zadrugarstvom. I na koncu: što je uopće ekomska demokracija? Je li ona jednaka zadrugarstvu ili je zadrugarstvo njen važan dio? Ključna pitanja čiji bi odgovori sa uvodom trebali biti naznačeni nisu ni postavljena. No zato nas ORaH uvjerava kako ne promovira *utopijske koncepte*, nego samo one koji su ostvarivi uz razuman napor da ih se provede u praksu. Uzgred budi rečeno: zar utopije nisu ostvarive uz razuman napor da se provede u praksu? Zar problem uviјek nije u legitimiranju tog razumnog napora?

Kakogod.

Nastavak izlaganja u kojem se opet iznimno pretenciozno bez ikakvog pokrića ulazi u široku *analizu trenutne situacije* pokazuje se još i konfuzniji od samog uvoda u stvar. Ta analiza uglavnom je posvećena radikalnoj kritici političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih dimenzija suvremenog kapitalizma. Iz tona i sadržaja same kritike sasvim se neupitno razabire pokušaj artikuliranja ekonomske demokracije i/ili zadrugarstva kao alternativnog političkog i ekonomskog modela. Takve je ambicije svakako dopušteno imati no onda je to potrebno postaviti transparentno. U ovom se tekstu ni to nije u stanju uraditi kako treba, već se ambicije sa kojima dolazi preciznije određenje značenja ekonomske demokracije ostavlja u nekakvom neodređenom prostoru. Kad se koncretizira u užem obliku zadrugarstva ili socijalnog poduzetništva kao fenomena u okvirima postojeće strukture; još se više razbacuje paušalnim i na momente kontradiktornim utopijskim željama. Pogledajmo stoga neke od značajnijih teza koje čine tu analizu.

Krenimo sa onim sa čime i započinje ORaHova *analiza* – problemom odnosa politike, moći, ekonomije i novca. Radi se o širokim, višeslojnim i teškim pitanjima sa kojima se svaka lijeva opcija, naročito ona nesklona kapitalizmu, u startu suočava. ORaH sve probleme rješava u par ispravnih rečenica:

Ekonomski odnosi i njihova kontrola uvijek su bili u rukama manjine. U kapitalističkim zemljama pod kontrolom su pojedinaca, političara, predsjednika uprava, a u komunističkim pod kontrolom uskog partijskog vrha. Izbor predstavnika na ključne političke pozicije u sadašnjem demokratskom društvu ovisi o tome koga će podržati oni koji su najbogatiji. Taj nemoralni uzajamni odnos politike i novca može se prekinuti isključivo izbacivanjem novca iz politike, a to se može postići jedino ekonomskom decentralizacijom – demokratizacijom i time uklanjanjem utjecaja bogatih egocentričnih pojedinaca na političke odluke.⁵⁷

Bijedna, naivna i nedoučena razina ORaHovog postavljanja problema u ovom je smislu nešto što dijele sa velikom većinom preostale radikalne ljevice. Mi ćemo se nastojati fokusirati na ono što je za njih specifično. Ipak je nemoguće zaobići izuzetno raširenu, po svojoj prirodi *antidemokratsku* tezu po kojoj u okvirima suvremene buržoaske demokracije *na ključne pozicije dolaze oni koje će podržati najbogatiji*. Isticanje podudarnosti između golemih finansijskih sredstava, koja (eventualno) stoje iza velikih političkih igrača i zauzimanja pozicije političke moći u tipičnim je ljevičarskim kritikama sasvim pogrešno postavljeno. Ako bi se čak i prihvatile prepostavka kako je *kapital* neophodan za politički uspjeh u demokratskim okvirima (što je vrlo tanka prepostavka), time se i dalje ništa ne kaže o **načinu na koji se ta sredstva imaju iskoristiti da bi se došlo do vlasti**. Finansijska sredstva mogla bi biti iskorištena za di-

rektnu kupovinu glasova. Tada se jasno ne bi moglo govoriti o demokraciji, čak ni u formalnom smislu, pa je takva praksa zabranjena i inače zanemariva pojava. Sredstva se mogu iskoristiti za indirektno kupovanje glasova, tj klijentelizam. U tom se slučaju također zapravo ne može govoriti o demokraciji. Ta je praksa prilično raširena kod disfunkcionalnih demokracija, ali se tu u pravilu radi o koruptivnoj sprezi političke moći sa privilegiranim pristupom narodnom bogatstvu u kombinaciji sa populističkim manipulacijama. Tragove klijentelizma u tom je smislu ponegdje moguće primjetiti i u najrazvijenijim buržoaskim demokracijama, ali se tu u pravilu ne radi o obliku kontrole kapitala nad politikom. Novac o kojem (kako se prepostavlja) ovisi uspješno uzdizanje na poziciju političke moći u okvirima funkcionalne buržoaske demokracije prije se ulaze u izgradnju političkih organizacija i različita sredstva za povećanje utjecaja među biračkim tijelom. Kapital se tu u najgorem, koruptivnom slučaju, ulaze kako bi se osigurala neka osobna privilegija. Mnogo češće radi se o investiciji u politiku koja će pouzdanije uvažiti partikularne, klasne interese pri artikulaciji onog općenitog. Političkoj se ljevici s pravom ne svida ni jedan ni drugi slučaj, te je jasno kako oboje mogu biti uzeti kao upitno demokratski (prvi slučaj je u biti nekakav *obrnuti klijentelizam, dakle antidemokratski*). No njima se realno u pravilu **ne može neposredno kupiti politički utjecaj i moć** zbog proste činjenice kako **korist od sredstava koje političari primaju ovisi o učinkovitosti proizvođenja naklonosti birača**. Marx je o buržoaskoj vlasti kao upravnom odboru buržoaske klase, kao što znamo, pisao davno prije pobjede u borbi za opće pravo glasa i političku slobodu. Ukoliko ne postoji izravno kupovanje glasova i klijentelističke strukture za svaki se glas, kako bi to ispravno rekli buržoaski demokrati, potrebno izboriti u političkoj utakmici. A tu naprosto ne prolazi politika kao neposredni produžetak novčarskog interesa. Moguće je golema sredstva koristiti za masovnu manipulaciju javnošću. No to otvara pitanje odnosa novca i mogućnosti manipulacije, gdje se pokazuje kako manipulacija nužno ne ovisi o novcu, kao što učinkovita manipulacija u koju se novac ulaže zahtjeva uzajamnu emancipaciju konkretnog interesa financijera i politike koju financiraju. Podrška populacije izabranim političarima može biti rezultat manipulacije, no sama manipulacija mora biti postojana i održiva. Što je nemoguće bez prilagođavanja promjenjivim pućkim sklonostima. Sve to pod uvjetom najciničnijih i skeptičnijih prepostavki o demokraciji i političkoj slobodi u suvremenim, buržoaskim okolnostima (sa kojima se malo tko nepristran uistinu može u potpunosti složiti, ali su ono od čega polaze mnogi, pa tako i ORAH).⁵⁸ Dakle i pod tim prepostavkama kapital nema kontrolu nad politikom, već prije suprotno: svojim novcima kupuje minimalnu zaštitu od mogućeg (pravog ili krivog) udara na svoje klasne interese koji su uvijek mogući u demokratskim okvirima.

ORAH se s tim ne slaže. Govori o *nemoralnom odnosu politike i novca* koji je pod svaku cijenu potrebno prekinuti. U okvirima politike inovacije tvrdilo se kako

58 Što je prilično čudno pošto u nekim drugim dijelovima programa i općenito HOLY pokazuje umjereno optimističnu vjeru u demokraciju.

harmonično odnošenje novca i znanja predstavlja krvotok svake ekonomije. Ovdje se odnos novca i politike po sebi proglašava nemoralnim. Očito se radi o dva bitno različita politička nagnuća koja postoje u ORaHu. Radikalno nagnuće mnogo je gore, pa ćemo ovdje, da bi ukazali na njegovu promašenost, naglasiti kako prisutnost novca u politici ima i svoje korisne funkcije. Izgradnja ozbiljnih, jakih i moćnih stranaka, sa svojom tradicijom, institucijama i upućenim kadrovima, kao ključnih subjekata predstavničke demokracije teško je zamisliva bez ulaska i koncentracije novca u politiku. O idiotizmu direktnе demokracije nepotrebno je trošiti riječi. A od toga nisu daleko ni ideje o *jednopartijskoj i nepartijskoj* demokraciji, ili pak nekakvoj demokraciji u kojoj bi sve partije bile prisiljene na jednakost u sredstava kojima raspolažu i slično. Takve modele u zbilji mogu propagirati jedino naivci. I oni opasnih namjera. Korisni su i progresivni trendovi sve užeg povezivanja stranaka sa političkim sustavom, sa sve strožim normiranjem unutarnje demokratskog uređenja stranačkog života, ali i povećanjem količine javnih sredstava koje se po različitim osnovama ustupaju dokazano uspješnim strankama. Takvi trendovi možda ne odgovaraju liberalnim i kapitalističkim opcijama, pa realno političko pitanje dana nije treba li održati nejednakost u pristupu financijskim sredstvima u politici, već po kojem će se ključu i sa kojom svrhom ta nejednakost održavati. Kao i koliko će stroga i učinkovita biti borba protiv neposrednog i posrednog transfera ekonomske moći u političku sferu (prije svega klijentelizma). Da razumije i da se slaže sa sličnim tezama, da ima zdravi odnos prema razvoju demokracije ORaH je pokazao na drugim mjestima svog programa, kao što je u svom obraćanju javnosti često isticala Holy. O tekstu prijedloga ekonomske demokracije oni padaju ispod svoje razine, u isprazan i opasan ekstremizam.

Pogledajmo stvari još konkretnije. Na početku nacrta oni ni riječi ne govore o ekonomskoj demokraciji već isključivo tupe po zadružarstvu. Rekli smo – bez da određuju što pod time točno misle. No sada, kako se vidi u prethodnom citatu, gdje je sažeto njihovo političko polazište, govori o *izbacivanju novca iz politike kao uvjeta demokracije*. Što samo po sebi znači prijedlog jedne **radikalne reforme političke demokracije** koja se **možda tek zove** ekonomska demokracija kako bi se prikrila antidemokratska suština takvih zahtjeva. Paradoks je čini se veći pošto bi *izbacivanje novca iz politike* po logici stvari najprije moralno značiti **uspostavu čiste političke, izrazito neekonomske demokracije**, tj. čišćenje procesa političkog odlučivanja od bilo kakvog upliva ekonomske moći, interesa i nejednakosti samih aktera političke utakmice (kako smo prethodno skicirali). To međutim nije ORaHova ideja. Oni žele reći kako se *izbacivanje novca iz politike može postići jedino ekonomskom decentralizacijom – demokratizacijom i time uklanjanjem utjecaja bogatih egocentričnih pojedinaca na političke odluke*. Ni više ni manje! Nego, otkud sad to i što uopće znači? Pa valjda da je moć, vrhovni autoritet sa razine političkih institucija, gdje je utjecaj *bogatih egocentričnih pojedinaca* prevelik, potrebno spustiti na razinu pojedinih radnih zajednica, koje bi jasno morale biti organizirane po adekvatnom, zadrugarskom ključu. Imamo dakle nekakav *proud-honizam, korporativizam, samoupravljanje* – stogod. Što znači kako vizija ekonomske

demokracije koju zagovara ORaH **ne znači demokratizaciju ekonomije, već prije svega ekonomizaciju demokracije**. Rastakanje politike u ekonomiji. Što bi jasno, kada bi se krenulo ostvarivati u praksi, zahtijevalo i nekakav vrhovni i nedodirljivi (anti)politički autoritet koji bi vodio brigu o *uspješnoj tranziciji i skrbio nad sigurnošću samoupravnog reda*. Zvuči li to nekako poznato? Na tribini na kojoj je promovirana ORaHova politika ekonomske demokracije iz publike se za riječ javio jedan penzioner, i rekao kako mu je sve jasno, kako smo model kakav se predlaže već imali u Jugoslaviji i kako nije funkcioniрао. Čovjek je rekao istinu i gotovo bio ismijan. Pametnomo dosta.

Ozbiljnija kritika opasnog antipolitičkog, u biti *anarho-korporativističkog* karaktera ORaHove vizije ekonomske demokracije u prethodnom smislu mogla bi se kritizirati na dugo i široko na više razina, ali bi zahtijevalo više prostora te razbijalo kontinuitet osvrta na nastavak nacrta programa ekonomske demokracije. U to se ne treba upuštati pošto sama kvaliteta OraHovog teksta ne zavređuju tu razinu ozbiljnosti u kritici. Tek ćemo primijetiti kako čak i ovdje, gdje se ORaH i njihovi kapitalistički kritičari čine najudaljeniji, ne može ne uočiti bliskost njihovih nagnuća. ORaH bi, u svom anarhoidnom žaru ukinuo autonomiju i autoritet političke sfere, rastročio političke institucije u ekonomske institucije pod neposrednom kontrolom ekonomskih aktera. Tvrdi ekonomski liberali, posebno libertarijanci, jednako su neprijateljski raspoloženi prema demokraciji, političkoj sferi i institucijama, te bi ih (ako ne ukinuli) onda maksimalno suzili i stavili u čisto instrumentalnu funkciju u odnosu na ekonomsku sferu. Odnos prema politici tih neprijateljskih buržoaskih opcija u biti je prilično sličan, što se zbog nepomirljive razlike u određenju općeg interesa i funkcionalne ekonomije/društva lako može ispustiti iz vida.

Koliko je neozbiljno shvaćanje ekonomije i društva, do koje razine ide ORaHov utopizam i radikalizam, najbolje se vidi kada se u nastavku krene iznositi kritika kapitalizma. A tu imamo svašta. Najprije nekakvo ukazivanje na kapitalističke kontradikcije u marksističkom tonu, gdje se ukazuje na *paradoks prekomjerne proizvodnje*, uzrokovane povećanjem učinkovitosti, proizvodnosti rada u kombinaciji sa uštedama na radnoj snazi, kao uvjetu realizacije viška vrijednosti i profita. Iz čega se izvode zaključci o nužnoj vezi kapitalizma i ekonomske depresije. Ta argumentativna linija u osnovi je prihvatljiva za ljevicu iako je njen dogmatsko i paušalno korištenje štetno. No, ORaH tek što je usputno, nekritički natuknuo tu kontradikciju kapitalizma, već bezglavo skače na podatke koji razotkrivaju dubinu trenutne krize, da bi se nakon toga pozvao na autoritet nekakvog indijskog gurua, P.R. Sarkara, koji nam otkriva suštinu suvremenih ekonomskih problema kapitalističke eksploracije. A tu već nastaje cirkus:

P. R. Sarkar, utemeljitelj Prout-a (Progressive utilization theory) uzrok depresije vidi u kapitalističkoj eksploraciji: 'U ekonomskoj sferi depresija je neizbjegna – kako u kapitalističkim tako i u komunističkim zemljama – zbog svojstvene, intenzivne i urodene staticnosti. Ekonomska depresija je zapravo jasni rezultat supresije, represije i opresije – a

*što je eksploracija. Kada eksploracija dosegne točku kulminacije, mobilnost i tempo društva svede se gotovo na nulu. U takvom stanju, dakle u točki kulminacije, prirodna je eksplozija. Ovakva perspektiva, da se i kapitalistička i centralizirana državna ekonomija suočavaju s istom opasnošću, neuobičajena je. Kad većina ljudi u bilo kojem gospodarstvu nema koristi od gospodarskog rasta, kad je njihov rad u stvari samo eksploriran, društvo gubi svoju dinamiku i postaje statično.*⁵⁹

Uistinu nije lako razumjeti što nam pjesnik želi reći. Intenzivna i urođena statičnost (?). Depresija kao rezultat *supresije, represije i opresije* (?); = eksploracija (?). Točka kulminacije eksploracije (?) mobilnost i tempo društva svodi na nulu (?). Pa je prirodna eksplozija (?). ORaH kaže kako je takva perspektiva *neuobičajena*. Dodajmo – s dobrim razlogom. Nenad Bakić također se zgodno sprao sa ovom bedastom *yogi* teorijom i ekonomijom. Da bi se čovjek snašao u tom kaosu valjda mu je potreban nekakav specijalan duhovni trening. Uistinu je žaljenja vrijedno kada jedna ozbiljna stranka svoj politički program želi zasnovati na trubunjanju nekakvih istočnjačkih proroka. No sam autoritet tu je čak i manje bitan. Mnogo je važnije kakve konkretnе zaključke ORaH iz toga izvodi. Suština njihove mudrosti u tom smislu sročena je u sljedeće dvije rečenice:

Nacin da se izbjegne ekonomска depresija je stvaranje lokalne kooperativne ekonomije. Dizajnirana za zadovoljenje potreba i težnji stanovništva, kooperativna ekonomija može ponekad doživjeti razdoblja s malo ili ništa ekonomskog rasta jer pauza je prirodna pojava. No, kad proizvodnja nadmašuje potražnju, na primjer, umjesto otpuštanja radnika, zadruge naprsto smanje ukupno radno vrijeme.⁶⁰

Ponovo je, prije negoli predemo na pljuvačinu po utopizmu i redikalizmu ORaHa, potrebno primijetiti kako se radi o u osnovi vrlo konzervativnoj perspektivi. ORaH je na početku progovorio u ljevičarskom, progresivnom duhu i iznio često naglašavan paradoks prekomjerne proizvodnje, nedostatne efektivne potražnje u kapitalističkim okvirima. Pitanje je jasno ozbiljno i liberali ga tumače na sasvim drugačiji način, no ljevica u najširem smislu (marksisti, kejnzijsanci i slični) nastoje iznaći načine nadilaženja te *kapitalističke iracionalnosti* na način koji bi **održao razinu proizvodnje na najvišoj mogućoj razini uz osiguravanje povećanja prisvajanja proizvedenog bogatstva**. ORaH stvari promatra na bitno drugačiji način. Oni, kako vidimo, situaciju kada *proizvodnja nadmašuje potražnju* želete riješiti *smanjenjem ukupnog radnog vremena, umjesto otpuštanjem radnika*. Time se očito jedna krajnje paradoksalna pojava u kapitalističkoj ekonomiji prihvata kao normalna i prirodna, te predlaže nekakva planska rješenja koja bi za posljedice imala upravo povećanje statičnosti i reprodukcije društva na nižoj razini blagostanja. Liberali se slažu kako se radi o manifestaciji *objektivnog ekonomskog*

59 Ibid, str. 8

60 Ibid, str. 8

zakona, oni također drže kako se u krizi i za gladnih godina traži isposničko ponašanje i rad. Ali na bitno drugačiji način. Liberali u *situaciji sa malo ili ništa ekonomskog rasta* vide potrebu za regeneracijom ekonomije, za odstranjivanjem neproduktivnog i beskorisnog, te zapošljavanje tih ekonomskih potencijala (prije svega rada) na alternativni ekonomski učinkovitiji način kako bi se osigurao novi rast. Otud racionalnost otpuštanja radnika i gašenja firmi. Otpušteni radnici i upropasti poslodavci onda mogu da meditiraju, vježbaju jogu i poste do mile volje kako bi se kreativno održali na životu, te krenuli u nove radne pobjede. Takva buržoaska logika za ljevicu kakvagod bila nema nikakvog smisla. No logika ORaHa još je i gora, u svojoj suštini reakcionarna. Oni ne bi u pitanje dovodili objektivnu nužnost malog ili ništavnog ekonomskog rasta, kao i ekonomskih kriza koje se pokazuju kroz nesrazmjer između proizvodnih potencijala i potražnje na raspolaganju. Dapače – oni ne drže poput liberala kako se radi o prirodom rezultata prethodne iracionalne ekonomске prakse, već vjeruju kako je pauza ***prirodna pojava***. Istočnjačka mudrost nam, čini se želi reći kako se moramo naučiti miriti i nositi sa ekonomskom stagnacijom. Pa se želi reći kako je od takve situacije sa malo ili ništa ekonomskog rasta moguće napraviti održivo društveno stanje. Radnike ne treba otpuštati, firme ne treba zatvarati, ekonomiju ne treba racionalizirati s ciljem povećanja tehničke učinkovitosti, društvene institucije ne treba mijenjati s ciljem poticanja rasta. Suprotno: radnike i firme je potrebno čuvati s jasnom vizijom promjene ekonomске paradigme i najviših svrha. Što u prijevodu znači – ***promocija niže razine materijalnog blagostanja kao svrhe, nekakvog oblika isposničke utopije***. Subjektom te sumanute vizije proglašava se *lokalna kooperativna ekonomija* u čijim bi se okvirima očito trebalo razvijati jezgro tog *vrlog novog svijeta*. Upravo to je rezultat dovođenja ORaHovih bedastih teza do njihovih krajnjih konzekvenci – što je uvijek vrijedno kako bi se jasno razabrao njihov karakter. Opet tipično čiftinska posla, opet *radikalistički* konzervativizam i opet će, u odnosu na to političko smeće svaki pošteni socijalist na barikadu zajedno sa poštenim liberalom. Ovdje bi se mogli našaliti i reći: tek kada za crijeva posljednjeg *gurua* bude obešen posljednji čifta socijalisti i kapitalisti mogu da krenu u boj među sobom.

Nu, da vidimo kako još ORaH prikazuje temeljne nedostatke globalnog kapitalizma, zbog kojih je njihova utopija navodno sve više legitimna.

Prva je na udaru *prekomjerna akumulacija*, koja bi bila poistovjećenja sa pretjerenanim bogaćenjem male grupe ljudi na osnovu *sociopatskog sistema* koji je osmišljen da favorizira njihove interese (upomoć!). Pa kažu:

Ovakav sustav, zasnovan na ideji o beskonačnom bogaćenju – neodrživ je. Razlozi su sljedeći:

1. *Pravo na osobno vlasništvo i njegova akumulacija može se protezati samo do točke u kojoj ne ugrožava ekonomska prava ostalih.*
2. *Materijalni resursi su ograničeni. Velika akumulacija u rukama manjine onemogućava*

ostale da se razvijaju na materijalnom nivou.

3. *Ekonomска слобода pojedinca ne bi trebala biti suprotna interesima društva.*
4. *Uvijek treba imati na umu da vrijednost novca leži u njegovu korištenju. Novac koji miruje je bezvrijedan, a oni koji ga ne puštaju u opticaj odgovorni su za nepravdu i neimaštinu.⁶¹*

Promatrajući te razloge otvaraju se očita pitanja:

1. Kako se određuju, što znače ekonomski prava ostalih?
2. Što je to pobogu *razvijanje na materijalnom nivou?*
3. Kako se definira interes društva i uostalom sama ekonomski sloboda?
4. Kakve veze ima akumulacija po sebi sa povlačenjem novca iz opticanja?⁶²

Druga na udaru je suvremena tendencija sve većeg *spekulativnog ulaganja*, umjesto ulaganja u razvoj realne ekonomije. Taj problem postoji i vrlo je važan, a njega ne negiraju ni kapitalistički ideolozi koji se muče sa objašnjavanjem i pronalaženjem načina njegova planskog, ciljanog otklanjanja. U tom smislu ORaH opet očito sasvim promašuje poantu pošto je sasvim nejasno na koji bi način ekonomski demokracija i zadružarstvo bili najbolji način rješavanja dotičnog problema. Radi se jasno o uspostavljanju funkcionalne globalne regulacije i političke kontrole nad finansijskim tržištima, a ne nekakvih lokalnih kooperativnih utopija.

Slijedeće se na udaru nalazi zaduživanje, poticanje potrošača i tvrtki za kupovanje na kredit. Tu opet do izražaja dolazi tipično malograđansko, konzervativno neprijateljstvo prema finansijskim institucijama i oblicima uspostavljanja u suvremenim okolnostima sasvim neophodne veze između društvene proizvodnje i privatnog ekonomskog aktera (u njegovim funkcijama proizvođača i potrošača). Što očekivati od radikalnog konzervativca negoli zauzimanje jednog dosljedno kreposnog, isposničkog stava. Kao što je Satana Krista stavljao na kušnju bogatstvima svijeta, tako sotonske banke i kreditori nesretnog, suvremenog čovjeka tjeraju na neodgovornost, potrošnju i nemoral. I opet: gdje bi *konzervativni liberali* naglasili kako je potreban požrtvovan, bogobojazni radni asketizam, usmjeren na pošteno stvaranje bogatstva, *konzervativni radikali* protivnici su materijalnog bogatstva po sebi, te žrtvovanje samo po sebi sma-

61 Ibid, str. 9

62 Zgrtanje blaga ili život od rente u svojoj su suštini antikapitalistički principi. Kapitalističko društvo, suprotno starijim povijesnim oblicima akumulacije, pokazuje kako je put do basnoslovnog uvećanja koncentrirane vrijednosti vodi kroz ulaganje, a ne zgrtanje, i također – kroz trgovinu, a ne pljačku. Problemi kapitalizma su izuzetno složeni, te u određenim situacijama svakako se može javiti problem disfunkcionalnog ponašanja ili povlačenja novca uslijed depresije i nesigurnosti na tržištu, ali ignoriranje ovih osnovnih istina je ispod svake razine ozbiljnog razgovora.

traju vrlinom (ukoliko se jasno poklapa sa adekvatnim produhovljenjem, usvajanjem alternativnih vrijednosti, nove ekonomske paradigmе). Logika konzervativnog liberala je protestantska; logika konzervativnog radikala je istočnjački duhovna. Sačuvaj te bože i jedne i druge, ali ako je već potrebno birati svatko će normalan izabrati prvu. No, takva usmjerenost na štednju sama po sebi ne mora biti sasvim loša, pošto joj se uglavnom suprotstavlja još i gore populističko-ljevičarsko uzdizanje potrošnje po sebi na razinu božanstva i uvjeta za rješenje svih socio-ekonomskih problema. U cijeloj je priči važno razabrati razlike u diskursima *ljevičarskih monetarnih populista* i *monetarnih konzervativaca* različitih vrsta. Ideologizirani ljevičar će reći: korporacije te eksplorativaju, a pošto im treba tvoja potrošnja za realizaciju profita daju tu kredit da bi te preko njega ogulili do kože. Konzervativac će tupiti suprotno: korporacije uništavaju lokalne oblike proizvodnje, te s njima i tvoju ekonomsku slobodu, a to rade kroz nemoralno, neodrživo vještačko poticanje na potrošnju i kredite. Konzervativci poput ORaHa kao alternativu postavljaju odgovornog, skromnog, na sebe orijentiranog potrošača koji sam gradi svoju realnu ekonomiju i tako izlazi iz okvira korporacijsko-bankarskih laži i obmana. Konkretno se može dogoditi da se konzervativno tretiranje monetarnih problema pokazuje odgovornijim i ispravnim, ali se nikada iz vida ne smije ispuštitи činjenica da je njihova ideologija u cjelini, bilo da se radi o *protestanskoj ili istočnjačkoj* varijanti, u svojoj suštini najveći neprijatelj odgovorne progresivne ljevice.

Četvrti nedostatak globalnog kapitalizma određuje se kao sklonost zanemarivanju potrebe za očuvanjem okoliša. Tu je sasvim nejasno zbog čega bi samoupravna, kooperativna, lokalna ekonomija tome morala doprinijeti. Čak dapače. Stroža ekološka regulativa ne događa se preko ekonomske demokracije i od strane lokalnih aktera već kroz političke institucije, a demokracija kakvagod bila po prirodi nije nužno sklona mudrom odricanju za budućnost. *Ekonomska nedemokracija* bila bi svakako bolji poticaj na zaštitu okoliša iako je istina da neregulirano tržište ima tendenciju ka ekološkoj neodgovornosti (iako i to ne nužno pošto sa promjenom potrošačkih preferencija i kulturnom revolucijom u kapitalističkim okvirima može doći do potpune promjene uvjeta maksimizacije profita naznake čega su čak i vidljive na što ORaH u svojim boljim trenucima i igra).

Time bi u tom neurednom dokumentu bilo završeno izričito nabranjanje nedostataka globalnog kapitalizma, iako se sa istim i dalje nastavlja. Pa se onda prelazi na koncu sa političkog, ekonomskog i ekološkog prelazi na kulturno polje. A stvari tek tu postaju uistinu ogavne. Radi se naime o nečemu što su nazvali *psiho-ekonomskom eksploracijom i pseudokulturom*. Bože te sačuvaj. Tu je njihove mudrosti potrebno opširno navesti (ako za ništa onda za sprudnju i zabavu):

Povijest čovječanstva je pokazala da su se između bezbroj lokalnih kultura pojavile i neke koje su pokušale uništiti kulturni identitet drugih da nametnu svoj. Danas možemo vidjeti kako vodeće kapitalističke zemlje pokušavaju nametnuti svoj način života, kulturno i

ekonomski, ostatku ljudske zajednice.

Specifična vrsta eksploatacije koju kapitalisti sve više koriste naziva se psihoekonomska eksploatacija. Svodi se na suzbijanje lokalnog jezika i kulture od strane stranih ‘osvajača’. U prošlosti se to radilo silom.

(...)

Krajem drugog svjetskog rata, ljudi u svijetu postali su, međutim, netolerantni prema nasilju i nepravdama kolonijalizma. Stoga su kapitalisti razvili nove i perfidnije tehnike eksploatacije, s materijalnog se nivoa prebacujući na onaj psihički.

(...)

Želeći zamijeniti lokalnu kulturu, kapitalisti nameću pseudokulturu. Pseudokultura označava skup ideja, akcija i proizvoda koji paraliziraju način na koji ljudi gledaju na stvari čime se utire put ekonomskoj eksploataciji. Na površini to može nalikovati na kulturu, iako je pojava u svojoj biti potpuno suprotna samome konceptu kulture. Takva se pseudokultura sastoji od mnogih stvari za koje bi se moglo reći da život čine ugodnjim nego što je to bio slučaj u prethodnoj kulturi, ali zapravo služi za potkopavanje odlučnosti lokalnog stanovništva. Širenje ‘potrošačke kulture’ s privlačnim materijalnim užicima, u konačnici ima učinak psihološkog i duhovnog slabljenja. Taj proces također smanjuje i otpornost onih koji pokušavaju očuvati svoju kulturnu baštinu.

(...)

Fast food franšize, seks i nasilje ‘pop’ kulture osporavaju autohtone kulture diljem svijeta.

(...)

Govoreći u psihološkim terminima, pseudokultura ima razarajući učinak na osobnost. Oglasavanje projicira sliku života više ‘modernim’ i ‘ugodnim’ u odnosu na prethodnu kulturu.

(...)

Pod parolom slobode i prava pojedinca, stanovništvo se bombardira materijalističkim svjetonazorom koji maskira društvenu i ekološku destrukciju koju uzrokuje konzumeristička ekonomija motivirana profitom. Raširena je uporaba droga i alkohola, pornografije, cigareta, oružja i sličnog, posebno u siromašnim četvrtima koje su žrtve nasilja sustava. Stanovništvo je zastrašeno i umireno, ili umjesto toga okrenuto prema uličnom kriminalu da zadovolji osnovne potrebe. Ljudi gube samopouzdanje i kulturni identitet.

(...)

Danas, kroz masovne medije, ona je izbrušena do nivoa (anti)znanosti, tako da ljudi ni ne znaju da ih se iskorištava. Za svoju bijedu krive sami sebe.

(...)

Psihoekonomska eksploatacija je oružje vladajuće klase kroz cijelu povijest. Danas, kroz masovne medije, ona je izbrušena do nivoa (anti)znanosti, tako da ljudi ni ne znaju da ih se iskorištava. Za svoju bijedu krive sami sebe.⁶³

Ponovimo – bože te sačuvaj. Tako dugo navođenje bilo je potrebno kako bi se što jasnije prikazalo o kako se suštinski konzervativnom, opasnom i ideologiziranom diskursu radi. Mogli bi na dugo i na široko pljavati po svakoj riječi koju smo naveli, ali čemo se u ovom slučaju od toga uzdržati sa vjerom u inteligenciju čitatelja kojem bi samo iznošenje ORaHovih nebuloza trebalo biti dovoljno. Uistinu je tužno da si jedna u osnovi perspektivna, realna zelena partija dopušta takve ispade.

U nastavku se opet postavlja pitanje odnosa vlasništva i rada, tj eksplotacije. Kaže se kako

ljudi ne bi smjeli biti eksplotirani od strane onih koji kontroliraju kapital. Kako se na ekonomskoj razini malo toga promijenilo od vremena feudalizma. Kako radnici nemaju kontrole nad proizvodnjom i rijetko dobivaju udio u dobiti. Kako se otpuštanjem iskusnih radnika i zapošljavanjem neiskusnih smanjuje cijena rada.⁶⁴

I tako dalje i tako bliže. Općina posla. ORaH smeta što se otpuštaju iskusni i skupi, a zapošljavaju neiskusni i jeftini; njega smeta što se radnik ne pita na radnom mjestu već je instrument i slično. Autor doduše ne razumije koliko se svijet u suštini promijenio od vremena feudalizma, pa tako ne razumije kako je u feudalizmu radnik imao kontrolu nad proizvodnjom; kako nešto kao dobit, pa onda i udio u dobiti u modernim smislu nije postojalo. Zbog toga ne može znati kao su ideje koje zagovara tipično reakcionarne i regresivne. Kako situacija sve složenije proizvodnje koja se razvija u odnosu na globalno ekonomsko općenje u potpunosti onemogućuje autonomiju i suverenu kontrolu izoliranih lokalnih proizvođača nad uvjetima svog života i rada. Kako protest protiv otpuštanja iskusnih radnika i zamjena istih sa onim neiskusnim u sebi ima očitu klasnu komponentu i predstavlja artikulaciju interesa radničke aristokracije i malograđana koji se nalaze na udaru kapitalističke logike. To je sasvim legitimno. No zato je potrebno jasno razabrati o čemu se radi. Sa kojih pozicija i sa kakvim interesima netko hoće da zastupa interes rada o odnosu na interes kapitala.

Jedan od rijetkih suvislih momenata ORaHove kritike primjedba je o kompleksnosti motivacije na produktivnost i problemima prepostavke po kojoj je poticanje veće nejednakosti po sebi jednako poticanju na veću produktivnost i kreativnost (iako bi se i tu dalo istaknuti određene probleme):

Često se tvrdi da su potrebne velike razlike u prihodima za poticanje najtalentiranijih ljudi da budu produktivniji i da bi prihvaćali poslove koji su izazovniji. Odredene nejednakosti u prihodima korisne su jer daju poticaj većoj produktivnosti. Međutim, ljudska motivacija je kompleksna: postoje mnogi razlozi zašto ljudi biraju biti produktivniji, a samo jedan od njih je zarada. Nema potrebe oslanjati se isključivo na dohodak za podi-

zanje produktivnosti.⁶⁵

Što doduše danas sve više uvažavaju i najtvrdi zagovornici kapitalizma, te se opet postavlja pitanje na koji se način u političkom smislu takve spoznaje mogu uobličiti. S time bi mogli završiti osvrt na ORaHovu analizu stanja, tj kritiku suvremenog kapitalizma.

Drugi dio njihovog nacrta politike posvećen je konkretnim strategijama te je svakako mnogo suvislij. Fokusiranjem na konkretna iskustva i suvremenu pravnu regulativu vezanu za fenomene radničkog dioničarstva, zadrugarstva i socijalnog poduzetništva (zadaću koju gotovo sigurno nije obavio isti autor koji je bulaznio u prvom dijelu) stvar počinje izgledati pristojnije. Čak se za divno čudo kaže kako

radničko dioničarstvo, društveno/socijalno poduzetništvo i zadruge imaju specifičnu razvojnu ulogu. One se fokusiraju na ključne komponente razvoja: stvaranje i održavanje radnih mjeseta te industrijskih i uslužnih djelatnosti (radničke zadruge), društvene usluge i usluge od općeg interesa (društveno/socijalno poduzetništvo) i razvoj lokalne pojedinačne proizvodne djelatnosti (zadruge). Pa se onda kaže kako je potrebno ojačati konkurentnost zadruga na nacionalnom i svjetskom tržištu jer dok zadruge moraju održavati svoj socijalni karakter one se prije svega moraju natjecati ekonomski. Prema tome, kako bi se razvile i osigurale svoju misiju moraju koristiti sve vrste ekonomskih alata koji su u skladu s njihovom misijom i načelima.⁶⁶

Dio koji govori o strategijama neusporediv je sa prvim dijelom. Pitanje je stoga zbog čega strategija *ekonomske demokratizacije*, kao realistične promocije zadrugarstva i socijalnog poduzetništva, sa svojim realnim mogućnostima i limitima nije na takav način jasno postavljena od samog početka? To pitanje je jasno bespredmetno pošto ideološka i politička nagnuća ORaHovog vodstva i članstva ne žele da se zadrže na toj razini. Njihova želja je povezati realne alternativne unutarsistemске tendencije i svoje ideje o novim, utopijskim oblicima ekonomskog i uopće političkog poretka.

Stvar opet odlazi u beskrajnost kada se kreće govoriti o ciljevima i uvjetima za ostvarenje ekonomske demokracije. Tu se opet vraćaju ludosti. Kaže se kako *minimalni egzistencijalni uvjeti i osnovni sadržaji moraju biti zajamčeni za sve: hrana (voda), odjeća, stanovanje (energija), osnovno obrazovanje, zdravstvena zaštita, navodnjavanje i lokalni prijevoz*. Čime se **ekonomska demokracija odjednom određuje sadržajno, kao visoka razina socijalnih prava**. Što znači da se otvoreno priznaje značaj i važnost javnih i političkih institucija koje bi bile čuvari poretka zasnovanog na samoupravnoj logici. No ne samo to: pošto se kaže da stanovništvo *treba imati stalno iskustvo povećanja kvalitete*

65 Ibid, str. 20

66 Ibid, str. 27

*života i mora imati mogućnost ekonomske odluke koje izravno utječu na njihov život (a to jasno nisu naprosto odluke vezane za upravljanje vlastitim poduzećem) očito je kako je važnost javnih, političkih, socijalnih institucija i upravljanja mnogo značajnija negoli sama ekonomska demokracija poistovjećena sa zadrugarstvom. Očito je kako osiguranje tih svrha ne može biti izvršeno prebacivanjem autoriteta na lokalne ekonomske kooperative. Već suprotno – uspostavom nekakve vrste *socijalističkog* poretka. Što jasno ne znači kako jedan od glavnih ciljeva i dalje nije *zaustaviti vanjsku kontrolu nad lokalnom ekonomijom i odljev kapitala i novoostvarene dobiti*. Opća idejna konfuzija.*

Pa onda dalje, osnovni principi decentraliziranog ekonomskog razvoja kojem se teži: "1. resursima regije moraju upravljati građani koju u njoj žive; 2. proizvodnja se treba zasnovati na potrebama a ne na profitu; 3. proizvodnja i distribucija esencijalnih dobara treba se distribuirati kroz zadruge; 4. lokalno stanovništvo bi se trebalo zapošljavati u lokalnim poduzećima; 5. proizvode za zadovoljenje osnovnih životnih potreba treba proizvoditi lokalno". Kako bi se reklo – *dobranoć pameti*. No može i gore: *opća transformacija ekonomije u tri grane: mala privatna poduzeća; zadruge i masovne ključne industrije*. Treće su pod kontrolom države, druge pod kolektivnom kontrolom samoupravljača, a prve mogu činiti privatni sektor. Drug Tito bio bi ponosan na ORaHova trkeljanja. S tim možemo i završiti sa suludom politikom ekonomske demokracije kojom si ORaH čini neopisivu štetu.

X. O manjinama i rodnoj ravnopravnosti

Posljednje sektorske politike na koje ćemo se osvrnuti odnosi se na zaštitu ljudskih prava. Radi se o manjinskoj politici i politici rodne ravnopravnosti. Tu se stranka, naravno, opet pokazuje boljom negoli je to slučaj sa totalnim promašajem politike o kojoj smo prethodno govorili. No to bolja vrlo je relativno. U pogledu na zaštitu ljudskih prava prilično neočekivano do izražaja dolazi ORaHov konzervativizam. Čini se i pretjeran konzervativizam u odnosu na ono što bi sama suvremena zelena ljevica mogla i trebala biti.

Očit dokaz konzervativizma njihova je integrativna manjinska politika oko koje se već diglo prilično prašine. Ta se politika u javnosti do sada pokazivala kontroverznom i, na neki način radikalnim rješenjem, što je kada se stvari pozornije razmotre sasvim pogrešno viđenje. U našem ustaljenom političkom životu, sasvim razumljivo s obzirom na nedavnu povijest, ljevica se u pravilu zalagala za održanje veće razine specijalnih prava nacionalnih manjina. Prava kojima se osiguravala izdvojena politička predstavljenost, kulturna i obrazovna autonomija. Održavanje njihove postojeće razine u biti je bio konsenzus političkih elita. Ključni je problem jasno u Srbima. Desnica je deve-

setih provela svoj plan rješavanja srpskog pitanja. Najprije ukidanja konstitutivnosti srpskog naroda, a po tom etničkim čišćenjem, olakšanim i omogućenim katastrofalnom politikom i djelovanjem srpskih radikalnih vođa u Hrvatskoj. Po ostvarenju tih povijesnih ciljeva desnica se, ili barem njen razboriti dio, većina, u potpunosti pomirila sa održavanjem legitimite postojanih manjinskih prava, koja se jednim dijelom protežu i na političku razinu. HDZ je mogao koalirati sa Pupovcem, Sanader pozdravljati sa *Hristos se rodi*. Ljevica se ipak prirodno svrstavala uz veću razinu zaštite manjina, te se do nedavno prepostavljala posebna veza između manjina i ljevičarske politike. Neke su manje, lijeve političke stranke ne tako davno spekulirale o mogućnosti ulaska u Sabor prema brojnosti srpske populacije u pojedinoj izbornoj jedinici, uz postavljanje pitanja zbog čega Srbi ne glasaju za njih na građanskoj listi, kada već znaju kako su njihovi predstavnici na manjinskoj zagarantirani.

ORaH se svojom politikom, donekle na tragu otprije poznatih Josipovićevih obračuna sa najviđenijim predstvincima manjina u državi, postavio drastično suprotno tim ustaljenim običajima. Kao što samo ime kaže njihova manjinska politika teži integraciji, umjesto izdvajajuju nacionalnih manjina. Taj kurs ima dvije ključne uporišne točke: 1) tvrdnju da disfunkcionalnost postojećeg modela sve više dolazi na vidjelo, prije svega kroz stvaranje korumpiranih, zaštićenih struktura obrazovanih oko etničkog predstavljanja kao profesije, zajamčenih kvota i slično; 2) općenita perspektiva po njoj se svrstava uz stari građanski oblik identitetskog jednačenja članova političke zajednice, kao temelja društvenog ustrojstva, svih privatnih i posebnih prava. Postojeći manjinski predstavnici prijedlog ORaHove politike dočekali su sa izrazitim nezadovoljstvom. Ona se pokazuje racionalnom upravo utoliko ukoliko udara na njihove interese, tj s obzirom na prvu od točaka koje smo naveli. S obzirom, pak, na drugu točku ona se pokazuje strahovito konzervativnom. No to ne stoga što bi njen prijedlog nužno praktično, posebno s obzirom na lokalne prilike, predstavlja udar većinskog naroda na manjinski i snažan asimilacijski udar desnice, već upravo stoga što **neproblematično forsira zastarjele univerzalističke modele neprimjerene suveremoj povjesnoj i društvenoj situaciji**. ORaHova politika pokazuje se konzervativnom upravo stoga **što je lijeva u starom buržoaskom smislu**, što polazi od za suvremene prilike neprimjerenih *ideala Francuske revolucije* kao od vodiča za obrazovanje vlastite politike. Takvo što i manje je problematično zbog naših lokalnih problema, Srba ili Talijana. Mnogo je problematičnije zbog činjenice da se u takvoj perspektivi jako dobro pokazuje izrazito konzervativan, zastarjeo pristup manjinskih prava u okvirima vladajuće rasprave o multikulturalizmu i asimilacijskoj došljaku u Evropi. Zbog toga se integrativna manjinska politika, iz suvremene i odgovorne lijeve perspektive, pokazuje jednom od najmanje prihvatljivih.

Krenimo od druge, opće perspektive od koje polazi ORaH i njihovog blago građanskog modela kao rješenja (zasnovanih na izričitoj kritici postmodernog prava na različitost i multikulturalizma):

...brojni vrhunski i priznati stručnjaci za navedenu problematiku kritiziraju multikulturalistički pristup jer on naglašava razlike između skupina, umjesto da njeguje i potiče njihove sličnosti, čime dugoročno ima korozivno djelovanje na društvo dijeleći ga na međusobno odvojene kolektive koji sve manje ulažu u zajedničko društveno dobro, a u slučaju konzervativnih i patrijarhalnih manjinskih zajednica mogu dovesti i do gubitka osobne slobode njihovih članova koji se ne uklapaju u kodeks zajednice (u tom su kontekstu posebno ranjive žene i LGBT osobe).

Postmodernističkom pravu na različitost (*droit à la différence*) manjinskih etničkih i konfesionalnih skupina, francuski se socijalistički političar i borac protiv rasizma Harlem Désir (inače afrokaripskih korijena) usprotivio zalažući se za njihovo pravo na sličnost (*droit à la ressemblance*). Francuska je općenito jedina država Zapadne Europe koja principijelno odbija primjenjivati kanadski (sjevernoamerički) model politike različitosti ili politike identiteta, ostajući čvrsto na svojim pozicijama individualnih prava pojedinača, te integracije (ne asimilacije!) pripadnika kako 'starih' tako i 'novih' manjina u francusku građansku naciju.

Glavni problem multikulturalističkog pristupa jest taj da dugotrajna pozitivna diskriminacija manjina neminovno vodi u njihovu segregaciju.⁶⁷

Moglo bi ga se opisati kao 'blago građanski' model koji na prvo mjesto stavlja zajedničke ustavne vrijednosti (njemački „ustavni patriotizam“ ili *Verfassungspatriotismus*) i lojalnost državi, ali koji je istovremeno osjetljiv na kulturne specifičnosti manjinskih skupina (posebno na njihov jezik i pismo te kulturnoumjetničko stvaralaštvo) kako bi ih sačuvao od zaborava i nestajanja. Ovdje ukratko prikazani pristup države manjinama, ukoliko je poduprt konkretnim zakonima i ima podršku u javnosti, osigurava balans između političke homogenosti i kulturne heterogenosti države.⁶⁸

Važno je naglasiti da integracionizam spada u domenu umjerene liberalne političke misli dok segregacionizam može biti pozicioniran i radikalno lijevo i radikalno desno, ovisno o tome služi li proklamiranoj 'zaštiti' manjine ili većine. Drugim riječima, negativnoj segregaciji ne treba se suprostaviti pozitivnom segregacijom, nego nikakvom segregacijom. Isto tako, važno je objasniti razliku između integracionizma i asimilacionizma.⁶⁹

Stvar je dakle kristalno jasna. ORaH vjeruje kako je nužni uvjet, temelj za mogućnost ispoljavanja naše individualne ili grupne posebnosti i razlike, političko i identitetsko jednačenje u svojstvu građana, atomiziranih elemenata koji čine homogenu cjelinu nacionalne države. *Blago građanski model*, kako se kaže, na prvo mjesto stavlja zajedničke ustavne vrijednosti i lojalnost državi. ORaH drži kako je to put osiguranja funkcionalnog balansa između političke homogenosti i kulturne heterogenosti

67 Integrativna manjinska politika, prosinac 2014., str. 5

68 Ibid, str. 8

69 Ibid, str. 14

države. Postavljanje stvari na takav način u svojoj je suštini konzervativno. Prije svega se postavlja pitanje na koji se način određuju te zajedničke ustavne vrijednosti i što je lojalnost državi? Iscrpljuju li se oni u formalnom poštivanju zakona države ili u sebi sadrže određenu propisanu političko-kulturnu i identitetsku supstanciju? ORaH, vrlo francuski, vjeruje u drugo. Stoga se pitanje odnosa političke homogenosti i kulturne heterogenosti mora postaviti na drugačiji način. Treba se pitati o **kulturnom sadržaju političke homogenosti**, pa onda mogućnostima alternativnog značenja i uobličenja kulturne heterodoksnosti. U suvremenim okolnostima u kojima ekonomija, kultura, ali i politika očigledno i neposredno izlaze van nacionalnih okvira; u kojima sve više postaje jasno kako politički funkcionalan poredak ne mora biti utemeljen na ideoološkim fikcijama o nekakvoj kulturno-političkoj homogenosti vrlo je reakcionarno zagovarati modele s kraja 18. stoljeća. Izazovi svakako postoje, naročito u Evropi gdje konstantno tinja sukob onih koji nacionalnu homogenost i identitet ne žele otuđiti i onih koji vjeruju u nužnost uspostave te homogenosti i identiteta na razini Evrope (stvoriti evropsku državu, federaciju i slično). Protivno tim *konzervativcima* stoje oni koji shvaćaju kako izlaz može biti jedino u novim oblicima, a ne zadržavanju u okvirima preživjelih obrazaca. Usporedo sa tim sukobom odvija se sukob onih koji se smatraju predstvincima *autohtone kulture* koja je realno u uskoj vezi sa starim političkim identitetima za koje se prepostavlja da osiguravaju političku homogenost i onih čija se autentična kultura i posebnost smatra neadekvatnom, tj treba biti pomaknuta u čisto privatnu sferu, bez prava na slobodno političko očitovanje. Radi se o velikom sukobu između starog i novog svijeta, između odlučnog koraka naprijed i zakopavanja u staro smeće. ORaH u toj borbi opet odlučno staje na pogrešnu stranu barikade. Tu Mirela Holy стоји ruku pod ruku sa Marie Le Pen. Kao što ruku pod ruku stoje i buržoaski kozmopoliti, postmoderni multikulturalisti i ozbiljna, odgovorna progresivna ljevica.

U tom je smislu potrebno u pitanje dovesti shemu po kojoj integracionizam spada u sredinu, dok se segregacionizam može uobličiti u radikalno desnom ili radikalno lijevom obliku. Stvar je potrebno postaviti sasvim drugačije. **Umjereni liberalni integracionizam, konzervativni segregacionizam i radikalno nacionalistički assimilacionizam spadaju u istu kategoriju.** Svaka od tih perspektiva nekritički polazi od potrebe za čvrstim temeljom nacionalnog političkog identiteta, kao uvjeta ostvarena svih individualnih i grupnih prava. One na različite načine određuju prirodu tog identiteta i različito vide širinu prava koja se njime trebaju osigurati. No svi su oni dio jedne obitelji u političko teorijskom smislu. Suvremena alternativa je jasno perspektiva koja autonomne sfere prava, politike i kulture promatra bez ideooloških prepostavki o njihovim unutarnjim i nužnim vezama. Uzajamni odnosi između tih različitih sfera svakodnevno se uspostavljaju i mijenjaju, kao što postoji i njihova unutarnja dinamika. No upravo zbog toga je sasvim prevazidena prepostavka po kojoj postoji neki fiksani temelj, neki univerzalno prihvatljiv model po kojem je potrebno urediti odnos između politike, prava i kulture. ORaH recimo vrlo predvidivo priča kako multikulturalizam *korozivno djeluje onemogućujući djelovanje na zajedničkom društvenom dobru*. ORaH

prepostavlja to zajedničko društveno dobro kao činjenicu. Ono je pak samo je po sebi ideološka konstrukcija. Zajedničko dobro koga? Francuske države i građana koji je čine? No to francuski građanin danas se više ne može prepostaviti, već se tek treba legitimirati. Ili možda zajedničko dobro Evrope? Kakvi tek tu problemi postoje. Toliki da šire niti ne moramo ići. Dvije su osnovne orijentacije kojima se može nastojati izaći iz naznačenih problema. Prva će nastojati uspostaviti kreativnu, politički inovativnu vezu između konkretnе povijesne, društvene i ekonomski dinamike s jedne strane, primjerih pravnih i političkih okvira s druge, i slobodno očitovanih kulturnih identiteta s treće strane kako bi se na što funkcionalniji način osigurali razvoj, blagostanje, stabilnost i sloboda konkretnih ljudi na globalnoj razini (pošto se politika više ne može voditi niti u nacionalnim, niti u regionalnim okvirima). Druga će se držati starih oblika mišljenja i djelovanja, starih političkih i kulturnih shema, te tako, možda i u najboljoj namjeri raditi na produbljivanju problema. ORAH se, ponovimo još jednom, jasno svrstao u drugu grupu.

Predimo sada ipak na konkretnija pitanja direktno vezana za naše lokalne probleme i problem manjinske politike u hrvatskim okvirima. ORAH tu problem, u skladu sa svojom perspektivom postavlja na slijedeći način: predstavnici nacionalnih manjina, kao i nacionalne većine u Hrvatskoj najprije se trebaju identificirati kao hrvatski građani, na prvo se mjesto moraju stavljati njihovi zajednički interesi, te je na toj osnovi potrebno širiti pojedina kulturna i identitetska prava po etničkom, kao i bilo kojem drugom ključu. Zbog toga javni odgoj i obrazovanje, političko predstavljanje itd. ne smiju biti oblikovani kako bi razdvajali političko tijelo nacije (blago građanski odvojene od bilo kojeg etniciteta), već je planski potrebno promicati integraciju. Sa pozicije nacionalnih manjina ta bi se perspektiva u startu mogla kritizirati s obzirom na povijesnu dinamiku. Pa bi se moglo reći kako je prije nasilnog odstranjivanja u trenutku raspada Jugoslavije srpski narod u Hrvatskoj bio sukonstitutivan, kako bi Hrvatska po svojoj prirodi trebala biti država hrvatskog i srpskog naroda, te nacionalnih manjina. To je prigovor koji je povijesno sasvim legitim, ali na razini konkretnе političke rasprave nema previše smisla. On čak, ukoliko je dobro promišljen, polazi od istih prepostavki kao i ORAH. Njime se prepostavlja kako je neovisna hrvatska država mogla i trebala biti postavljena na drugačije temelje, kako je kulturno-politički sadržaj koji stoji iza hrvatskog građanina mogao biti drugačiji. Postavljen na blago građanske temelje, bez nasilnog prevladavanja kulturne i etničke komponente jednog naroda. S tim se jasno potrebno složiti. U nekoj paralelnoj povijesti identitetska i simbolička određenja hrvatske države mogla su, možda i trebala, biti određena drugačije. Međutim, kao što znamo, stvar se odvila na sasvim drugačiji način. Srbi su danas realno nacionalna manjina, a identitet političkog Hrvata predominantno se obrazuje kroz isključivanje srpstva. Takvo je činjenično stanje. Srbi u Hrvatskoj, intimno skloni onemogućenom i uništenom hrvatsko-srpskom identitetu koji se poklapa sa hrvatskom državnošću, i omogućuje široke kulturne razlike, danas bi se po svojoj prirodi trebali u potpunosti slagati sa ORAHom ili uostalom novom predsjednicom. Oni ne bi trebali imati nikakvog problema da se

smatraju Hrvatima u političkom smislu – posebno kada se to *politički Hrvat* odredi u dosljedno građanskom smislu. Srbi tu mogu prihvati posljedice nesretne povijesti i političko-simbolički prihvati hrvatsko imenovanje onoga što se u nekoj drugoj povijesti moglo određivati podjednako hrvatskim i srpskim. A to nešto je jasno – država, nacija, fikcija politički homogene zajednice sa zajedničkim interesom. Prigovor takvih, lijevih, građanskih, liberalnih predstavnika hrvatskih Srba (u tu kategoriju vjerujem spada Pupovac) ORaHovoj politici u biti ne bi trebao biti supstancialni, već u odnosu na razumijevanje konkretnih okolnosti i stanja. Pa se onda može spekulirati o objektivnoj ugroženosti Srba u hrvatskom društvu, o realnoj potrebi pozitivne diskriminacije i izdvojenog političkog predstavljanja zbog činjenice da ta zajednica, u konkretnim okolnostima, ne može biti zaštićena na drugačiji način. Ili drugačije, zbog činjenice da ono što ORaH naziva blago građanskim pristupom u hrvatskim okolnostima realno ne bi rezultirao blago građanskim posljedicama. Ovdje nećemo spekulirati o tome koja je od tih strana u pravu. To nije od presudne važnosti. Od presudne je važnosti razumijevanje što za nacionalne manjine i većine u Hrvatskoj znači blago građanski pristup koji ORaH zagovara već danas, a Pupovac se njemu vjerojatno nada u nekoj sretnijoj budućnosti kada se ostvare uvjeti.

Druga vrsta prigovora je ona koja bi polazila od potrebe za kulturnim razdvajanjem (u svrhu očuvanja identitetske posebnosti) i političkom posebnošću manjina (naročito srpske). Tu imamo sasvim drugačiju logiku koja stjecajem povijesnih okolnosti nije mogla doći do izražaja (upravo zbog toga što je tako neuspješno eksplodirala početkom 90-ih). Ta je opcija, kako bi se reklo, povjesno poražena. No ona čak ako i nije previše vidljiva, svakako barem u tragovima postoji, pa ju je potrebno razmatrati kao mogućnost. Pa onda imamo zahtjev za posebnim političkim predstavljanjem, lokalnom samoupravnom i širokom kulturnom autonomijom i slično ne po osnovi diskriminacije i zaštite manjine od većine u okvirima jedinstvenog političkog tijela, već po osnovi razlike između dvaju tijela, dvaju identiteta koje je potrebno u nekom obliku očuvati. Logiku o kojoj je riječ ORaH bi vjerojatno nazvao *logikom desne segregacije iz perspektive manjinskog naroda*. Tu onda imamo sve potencijalne ugroze u odnosima između većinskog, državotvornog naroda i manjine koju se smatra antidržavnim elementom. I s druge strane potencijalno štetne političke posljedice razdvajanja takvog tipa kakve se najbolje vide na primjeru Bosne i Hercegovine. Stoga bi se tu u osnovi moglo složiti sa ORaHom. Naročito s obzirom na tako dobro obavljen posao od strane Tuđmanovih bojovnika koji su jednom za vazda riješili srpski problem – jer on bi u slučaju Oluje bez etničkog čišćenja svakako ostao. Ovakvo ga, kao što znamo u biti nema. No upravo zbog toga, ali i općih teorijskih razloga o kojima smo prethodno govorili na stvar je potrebno gledati mnogo progresivnije negoli što to radi ORaH. Prednost progresivne ljevice upravo je u tome da je u stanju s obzirom na jasnu perspektivu rješavanja gorućih suvremenih problema vezanih za odnos identiteta, kulture i politike rješavanje starih problema postaviti na novu osnovu.

Umjesto da se od hrvatske države i identiteta polazi kao od gotove činjenice, pa se onda isti nastoje odrediti na nekakav blago građanski način, popuniti adekvatnim sadržajem i slično, potrebno je radikalno okrenuti perspektivu. To jasno ne vraćanjem starog smeća zasnovanog na poraženim, alternativnim osnovama zajedničkog identiteta ili isticanjem političkog etno-partikularizma zasnovanog na istoj osnovi. Progresivni put je upravo suprotan – u otvaranje pune slobode različitih identiteta, dovođenjem u pitanje propisanih političko-identitetskih dogmi, kako bi se na najadekvatniji način omogućila politička integracija koja je danas na dnevnome redu. A to jasno nije politička integracija hrvatske nacije, već nadnacionalna politička integracija koju tek treba ostvariti u još uvijek nepostojećim oblicima. U tom smislu afirmacija partikularnih identiteta Srba, Bošnjaka, Talijana itd. u Hrvatskoj ne smije se promatrati van šireg konteksta. Progresivna perspektiva *prava na razliku* danas ne teži izvoditi iz temelja jedinstvenog političko identiteta, već politički suživot uzima kao rezultat slobodnog očitovanja, kako kulturnog tako i političkog, identitetske posebnosti. Promatrajući stvari iz perspektive s kraja 18. stoljeća, iz perspektive nacionalne države, ta priča zvuči kao bespredmetno, utopijsko trubunjanje. Promatrajući stvari iz suvremene perspektive, naročito u evropskim okvirima vizija homogenog političkog identiteta pokazuje se neadekvatnom za osiguranje političke stabilnosti i homogenosti. U tom smislu upravo je slobodna i odgovorna politička afirmacija srpsstva, talijanstva, ali isto tako i hrvatstva uvjet za uspješno osiguranje zajedničkog interesa na široj razini, a ne njegova ugroza. Isto uostalom vrijedi i za afirmaciju političkog islamizma. Takvi su iskoraci u ostalom i sami po sebi emancipatornog karaktera i u suštini regeneriraju i produbljuju demokraciju. Ključna je riječ jasno odgovorna, suvremena – što je jasno stvar koja se ne može propisati. Pitanje kakve institucije i prakse najbolje odgovaraju tako određenim ciljevima sasvim je otvoreno. No, sasvim sigurno kako to ne mogu biti aranžmani i institucije zasnovane na zastarjelim prosvjetiteljskim prepostavkama.

S tim naglaskom možemo se prebaciti na pitanje o konkretnim oblicima zaštite prava nacionalnih manjina u Hrvatskoj. ORaH tu, sasvim neovisno o svojim političkim i teorijskim prepostavkama može biti sasvim u pravu kada uđe u pitanje koliko je neko postojeće rješenje korisno i funkcionalno.

Prvo pitanje koje se u tom smislu nadaje je pitanje garantirane zastupljenosti nacionalnih manjina u parlamentu i manjinskih *ethnopreneura*. Tu se govori:

...garancija zastupljenosti 'nacionalnih manjina' u Hrvatskom saboru ne samo da njihove predstavnike pretvara u lobiste partikularnih interesa manjinskih skupina (ethnopreneur), nego 'nacionalne manjine' uzdiže iznad svih ostalih manjina kojima ni na koji način nije zajamčena predstavljenost u zakonodavnom tijelu vlasti – vjerske manjine, agnostiци i ateisti, LGBT osobe itd. Na taj način stvorene su dvije grupacije manjina u Hrvatskoj: one povlaštene ('nacionalne') i one nevidljive (sve ostale).
(...)

Na ovome mjestu valja istaknuti kako (ponovo) dodjeljivanje dvostrukog prava glasa pri-padnicima etničkih manjina nije i ne može biti rješenje problema slabe izlaznosti u manjinskoj izbornoj jedinici jer je Ustavni sud RH 2011. godine već presudio da se tom mjerom pozitivne diskriminacije ‘prekomjerno narušava jednakost biračkog prava u demokrats-kom društvu’.⁷⁰

Ukidanjem rezerviranih mjesta za manjine u Saboru nestala bi i potreba za zasebnom manjinskom izbornom jedinicom koja je još jedan oblik segregacije manjina od većine.
(...)

Dugoročno, etnička pripadnost kandidata za ulazak u Sabor trebala bi postati privatna i javnosti nebitna stvar koja ne utječe na opredjeljenje birača za ili protiv određenog kandi-data, kao ni na njegovo političko djelovanje u parlamentu. Fokus interesa javnosti trebao bi se pomaknuti na ono što je uistinu važno – kompetencije, stručnost i konkretnе političke programe kandidata i njihovih stranaka (deetnizacija politike).⁷¹

Prvo – problem pretvaranja političkih predstavnika nacionalnih manjina u lo-biste za njihove partikularne interese je očit, te se u tom smislu u potpunosti potrebno složiti sa ORaHom. Opće je poznato kako je ulazak trgovine oko partikularnih interesa u politička tijela po svojoj prirodi disfunkcionaln u svakom, pa tako i ovome smislu. Iz toga očito proizlazi kako postojeći model političkog predstavništva nacionalnih manjina nema smisla. Lobiranje za čisto partikularne interese funkcija je koja se zadovoljava kroz aktivnost u okvirima civilnog društva, a autoritet pojedine institucije nacionalnih man-jina u tom bi smislu trebao biti od presudne važnosti. Taj autoritet manjinske institucije trebali bi graditi kroz požrtvovan i kontinuiran rad i rezultate, a ne kroz zajamčene kvote kojima se u parlamentu može trgovati. Lobirati se tako može kod pojedinih stranaka ili direktno kod onih u posjedu političkog autoriteta. Osiguravanje kvote za predstavnike nacionalnih manjina bilo bi smisleno pod pretpostavkom da postoji razvijana politička utakmica u okvirima manjinskih zajednica i više jakih partija koje bi bile prisiljene na stalno kreativno artikuliranje političke volje svojih glasača. S druge strane uvjet njegove funkcionalnosti da se izabrani predstavnici manjina u parlamentu ponašaju politički – da svojim partikularnim doprinosom nastoje doprinijeti artikulaciji općenitog interesa. Ne može se reći da manjinski zastupnici to uopće ne rade. No sasvim je jasno da je aspekt trgovine i pogadanja oko partikularnih prava, u zamjenu za podršku vlasti prevladavajuć. Moguće je da je politički život na manjinskoj sceni toliko nerazvijen i ne postoji realna osnova zbog koje bi trebalo osigurati da se glas manjina čuje. U tom slučaju sasvim je primjereno ukidanje osiguranog manjinskog predstavljanja. No moguće je kako se na primjer politički život manjina, barem onih značajnih poput srpske, može i treba poticati. ORaH se sav sretan poziva na presudu Ustavnog suda protiv dvostrukog prava glasa. Kaže se kako se njime ne može poticati povećanje izlaznosti u manjinskoj

70 Ibid, str. 7

71 Ibid, str. 10

izbornoj jedinici pošto je protuustavno. No što ako je u političkom smislu ta presuda štetna, ako bi se na taj način povećala izlaznost pa onda i konkurenčija, politički život na čisto manjinskoj političkoj sceni. Ako bi iz toga došlo do povećanja očekivanja od manjinskih zastupnika u širem političkom smislu, što bi onda omogućilo funkcionalnije političko predstavljanje volje manjina kao manjina? To su otvorena pitanja o kojima se može raspravljati. Onaj tko, kao mi ovdje, u startu polaze od potrebe za većom političkom vidljivošću svih manjina, pa tako i etničkih, ali ne u lobističkom i partikularističkom već političkom smislu, na jedan će način promatrati cijelu situaciju. Onaj tko pak teži potiskivanju etniciteta, religije, svjetonazora, ali i klase i slično iz političke sfere u sferu kulture i privatnih preferencijs, tko misli da demokracija zahtjeva apstrahiranje od svih svojih posebnih određenja, će na stvar jasno gledati sasvim drugačije.

S tim je povezano pitanje političke povlaštenosti nacionalnih manjina u odnosu na ostale manjine različitih vrsta. ORaH bi tako politički izjednačio različite manjine i partikularne grupe, na način da ih *sve jednako isključi iz političkog života*. Oni bi ih, sljedeći logiku koju propagiraju, morali isključiti i realno, a ne samo formalno. U tezi kako bi *etnička pripadnost kandidata za ulazak u Sabor trebala bi postati privatna i javnosti nebitna stvar* sadržano je duboko uvjerenje kako se u trenutku ulaska u sferu politike trebamo zastirati nekakvim *velom neznanja*, kako trebamo izići izvlastite kože i tako se lišiti svih konkretnih određenja kako bi politički poredak učinili funkcionalnim. Radi se o tipičnoj buržoaskoj ideologiji pošto u zbiljskom političkom životu stvari tako ne funkcionišu niti trebaju funkcionišati. Poanta suvremenog odnošenja prema politici trebala bi biti suprotna – u afirmaciji ulaska u politiku sa partikularnih vrijednosti, interesnih, identitetskih polazišta koja su u mnogim svojim izvornim određenjima sasvim nepomirljiva, ali se upravo kroz politički proces kreativno transformiraju, redefiniraju i osiguravaju najprimjerljive nošenje sa dinamičnim povijesnim problemima i izazovima. Konzervativci i blago građanske opcije poput ORaHa iz politike bi izopćili i kreposne katolike i razbludne pedere; i ustaše, četnike i partizane; i Hrvate i Jugoslovene; i buržoaziju i proletarijat, itd. Oni bi sva naša konkretna određenja htjeli izbrisati u trenutku ulaska u političku sferu. Prirodna, danas sve očitija alternativa, upravo je slobodan ulazak u politiku bez otuđenja posebnosti, ali uz razboritu borbu za moć, po čijoj logici spontano mora doći do kreativne i funkcionalne transformacije vlastitih prepostavki i sadržaja kako bi mogli biti opće prihvatljivi. To je put političke slobode. U tom smislu formalno osiguranje političkog utjecaja i monopola na osnovu nekog posebnog svojstva svakako nije najsretnija stvar, te je moguće kako priznavanje posebnog političkog statusa etničke posebnosti u odnosu na ostale nije legitiman. No isto je tako jasno kako se u situaciji u kojoj politička težina nekog posebnog određenja dobiva na važnosti neka vrsta formaliziranja te političke činjenice ne može, niti treba biti izbjegнута. Važno je jedino imati u vidu da forma ne visi u zraku, pored podloge i adekvatnog sadržaja; ne predstavlja jedino simboličnu, već i realnu činjenicu.

Na tom tragu, ali i kroz prizmu problema političke indoktrinacije o kojem je

bilo riječi kada smo govorili o obrazovnoj strategiji, potrebno je razmatrati i problem odgojne dimenzije manjinske politike. ORaH bi djecu odgajao da budu onakvi kakvi odgovaraju njihovoj viziji funkcionalne i uređene zajednice:

Treći korak je prijeko potrebna reforma u sferi školstva gdje treba ukinuti segregaciju na etničkoj osnovi. Umjesto A-modela, koji podrazumijeva potpunu odvojenost nastave, a time i učenika, na hrvatskom i drugim jezicima, i B-modela koji odvojenost nastave i učenika ograničava na skupinu tzv. 'nacionalnih predmeta', ORaH se zauzima za jedinstvenu provedbu C-modela, koji podrazumijeva integriranu nastavu na hrvatskom jeziku i latiničnom pismu, ali koji svim učenicima koji to žele osigurava dodatnu nastavu na manjinskom jeziku i pismu, u kojoj djeca imaju priliku učiti jezik i pismo te povijest i kulturu manjinskih zajednica. C-model je u skladu s 'blago građanskim' pristupom jer osigurava integriranu školsku nastavu, uz istovremeno njegovanje manjinskog identiteta.⁷²

Taj *blago građanski pristup* je kao što vidimo izbacivanje razlike iz propisanog obrazovanja. ORaH bi valjda, isto tako izbacio i vjeronauk i slično iz obrazovanja. Progresivni put je upravo suprotan – što je više moguće dekonstruiranje propisanog sadržaja programa, oslobođanje sfere obrazovanja političkog diktata. Lijevi kurs ne sastoji se u razdvajaju srpske i hrvatske djece, ali se ne sastoji niti u razdvajajućoj cirilici i latinice. On se doduše ne sastoji niti u njihovom propisanom sjedinjavanju, već u oslobođenju obrazovnih sadržaja i promjeni paradigme po kojoj se povećanjem mogućnosti izbora, i depolitiziranjem spoznajnih i kulturnih sadržaja osigurava najkreativniji razvoj i maksimizacija slobode, ali i politički funkcionalnog odgoja u suvremenim okolnostima. Ponovo – odvajanje srpskih od hrvatskih učenika zbiljski se ukida tek u trenutku kada se cirilica oslobođa od srpskih i hrvatskih škola, djeci koja uče povijest jedan pored drugih predaju nepomirljivi, ali ravnopravni ustaški, četnički i partizanski povjesničari i slično.

Da sumiramo – integrativna manjinska politika u nekim konkretnim naglascima i rješenjima svaka predstavlja razuman iskorak, ali se u globalu, s obzirom na svoje teorijske i političke pretpostavke, mora smatrati izrazito konzervativnom i sasvim neadekvatnim odgovorom na suvremene izazove povezane sa problematičnim odnosom politike, kulture i društvenih trendova.

Još je nekoliko riječi potrebno reći o rodnoj ravnopravnosti koja je čak i jedna od najčešće spominjanih politika u javnosti. U slučaju te politike stvari su postavljene prilično jednostavno i predvidivo, ali je sadržaj opet neobično konzervativan i u mnogom aspektima problematičan. Temeljni problem po ORaHu je nesrazmjer između formalne jednakosti žena i realnih odnosa u društvu koji debelo kaskaju, te je shodno tome problemu potrebno pristupiti na proaktivniji način. Fokusirati se na konkretne uzročni-

ke i probleme kako bi se realno došlo do izjednačavanja društvenog statusa između žena i muškaraca.

Na prvo se mjesto među uzročnicima problema jasno stavlja neadekvatno obrazovanje. Polazi se od prepostavke kako je

Obrazovanje jedan od kamenih temeljaca u formiranju stavova, normi i vrijednosti o rodnim ulogama u društvu kako bi se uspješno iskorijenili stereotipi o rodnim ulogama.

Poseban naglasak stoga je potrebno staviti na obrazovanje o rodnoj ravnopravnosti. U startu se čini vrlo naivnim pretpostaviti kako se rodna potčinjenost, koja postoji, reproducira prvenstveno kroz obrazovni sustav, pa se onda kroz njega može i ispraviti. Stvar je prije suprotna – reprodukcija nejednakosti mnogo je šira od službenog obrazovanja, a obrazovanje nije toliko bitno, što ne znači da se vrijednosnim preopterećenjem i forsiranjem vrijednosne fokusiranosti obrazovanja ne upada u tipičnu indoktrinacijsku zamku. Što ORaHu svakako nije problem pošto je, kako smo u različitim politikama vidjeli adekvatno obrazovanje od malih nogu jedno od glavnih sredstava za rješavanje problema. Ovdje se bar, za razliku od većine drugih slučajeva, u čisto vrijednosnom smislu, u pogledu željenih svrha možemo složiti s ORaHom no tim je od veće važnosti zadržati kritičku distancu prema odgoju/indoktrinaciji kao dopuštenom sredstvu. Ciljano obrazovanje za rodnu ravnopravnost tako ne može biti previše učinkovito u svojoj misiji, a mora se smatrati štetnim u formalnom smislu. Alternativni, i čini se mnogo progresivniji kurs nije u vrijednosnom preopterećenju već u otvaranju različitih perspektiva kojim se valjanost pojedinih neodrživih uvjerenja i obrazaca relativizira i tako omogućuje dijalog različitih perspektiva što je u svojoj suštini najbolji način dekonstrukcije ustaljenih represivnih obrazaca. S druge strane to se odnosi i na društvenu razinu: više slobode različitih identiteta u krajnjoj liniji stvara iz temelja nove perspektive i tendencijski najučinkovitije oslobođenje žene starih oblika potčinjanja. Fanatično pravno i administrativno forsiranje ravnopravnosti, preopterećenje svijeta života vrijednosnim zahtjevima (u ovom slučaju vrijednostima rodne ravnopravnosti i slično) po sebi se pokazuje lošjom opcijom. No upravo to je kurs koji općenito zauzima ORaH. Razborit pristup mora biti mnogo liberalniji u formalnom, ali ne i sadržajnom smislu. Puna realno formalna ravnopravnost mora biti osigurana pod svaku cijenu. Ekonomске, kulturne i druge društvene tendencije kojima se rasturaju stari oblici mišljenja i potčinjanja moraju se energično promicati, ali se ne treba stavljati težiste na pretjerano normiranje jednakosti rodova u nekom unaprijed određenom vrijednosnom i sadržajnom smislu. Politika se u kulturnom smislu mora čuvati naivnog preopterećenja slobodnog društvenog djelovanja koje je posebno štetno u multikulturalnim okolnostima. Najučremeniji emancipatorni trendovi, kojima se ORaH kako smo vidjeli u manjinskoj politici otvoreno protivi, zahtijevaju slobodu alternativnih kulturnih identiteta koji nipošto **ne moraju biti emancipatorni za žene u sadržajnom smislu**. Žena mora smjeti uživati i u potčinjenosti. Multikulturalna paradigma dopušta radikalne i alterna-

tivne identitete pod pretpostavkom da je strogo zajamčena formalna sloboda izbora i ti se identiteti odriču nasilja, političkih i ekspanzionističkih pretenzija. Stara univerzalistička paradigma koju zagovara ORaH u svojoj je suštini konzervativna.

ORaH jasno polazi upravo od takvih pretpostavki. On bi preodgajao, prenormirao, propisivao ispravan način života. Takvim se pristupom jasno otvara rat oko sadržaja obrazovanja, rat za ono što će pisati u udžbenicima između različitih vrijednosnih opredjeljenja. Progresivna i odgovorna ljevica ima i mora imati svoje vrijednosne i svjetonazorske preferencije koje se nalaze u direktnoj vezi sa njenom općenitom političkom i teorijskom vizijom. No ona promociju i nametanje svog sadržaja ne želi tražiti kroz osvajanje prava na diktat službenih obrazovnih programa. Njen cilj upravo se sastoji u oslobođenju odgoja i obrazovanja od diktata i ideologije. Ratovi između lijevo liberalnih i desno tradicionalnih vrijednosti i sadržaja, koji se upravo pokreću logikom koju zastupa OraH, bespredmetni su ratovi oko sadržaja indoktrinacije. Oko prava da se svoje vrijednosti usvoje kao vrhovne, te im se da pečat političkog autoriteta i uzdignu na razinu znanja. Takvo što je besmisленo pošto bi obrazovanje u suvremenim okolnostima upravo trebalo biti lišeno indoktrinacijske komponente. Istina i znanje u njemu trebala bi biti ostavljena otvorenom, a kritička distanca i refleksija poticana. Što znači kako se težište sa sadržaja u udžbenicima i programima treba prebaciti na način primanja i odnos prema SVAKOM sadržaju. Težište suvremenog obrazovanja baš u odgojnem smislu mora biti postavljeno na radikalni, alternativni način koji je jednako neprihvatljiv i lijevo liberalnim i desno tradicionalnim konzervativnim silama koji se tuku oko ispravnog, uistinu istinitog sadržaja. U tom se smislu čini kako lijevo liberalna struja predstavlja i mnogo tvrde *konzervativnu* opciju pošto tradicionalisti zbog svoje, realno, alternativne pozicije barem nominalno moraju pristupati relativistički i spoznajno skeptično, dok s druge strane ljevica ima velikih problema pošto njena vizija poticanja alternativnih identiteta i različitosti radikalno propada kada se dolazi na utvrđivanje univerzalnih, vrhovnih vrijednosti gdje se postavlja nevjerojatno dogmatski i kruto. Problem rodne ravnopravnosti tu je jedan od tipičnih slučajeva.

S tim je na neki način povezan odnos prema pitanjima statusa žena na tržištu rada i pristupa žena institucijama moći. Tu se naprosto detektira podpredstavljenost i neravnopravan status koji se nastoji ispravljati čisto administrativnim mjerama, propisima i beskrajnim normiranjem. To je jasno vrlo problematična vizija kojom se Holy obožava hvaliti.

Slijedeći problem na koji se ORaH osvrće problem je obiteljskog nasilja, gdje im se u biti nema što prigovoriti. Njihov prijedlog rješenja su drakonske kazne, te se s tim možemo složiti.

Način na koji tretiraju problem prostitucije mnogo je problematičniji. ORaH se u tom smislu opet postavlja izrazito konzervativno. Oni prostituciju smatraju *vrstom*

nasilja nad ženama. Zbog toga ne čudi kakav stav prema cijeloj stvari zauzimaju. Ne samo da se protive legalizaciji prostitucije već se zalažu za aktivan rad ka iskorijenjivanju iste kroz strogo kažnjavanje korisnika usluga prostitutki, uz drastično ublažavanje žrtvi, tj prostitutki samih. Tu bi Holy mogla ruku pod ruku s Bozanićem ili Željkom Markić. Stvar je jasno za sve slobodarski i progresivno orijentirane sasvim neprihvatljiva. Sloboda žene da raspolaže sa svojim tijelom oduvijek je bio jedan od najvažnijih zahtjeva progresivne ljevice. Da bi nas danas feministički konzervativizam i konzervativna ljevica odnos prema slobodi ženske seksualnosti u ovom aspektu nalikovao popovskom. Pa se opet i to može smatrati vrstom prodora malograđanstine na ljevicu.

XI. Progresivna ljska, čiftinsko srce

Ostaje nam još nekoliko zaključnih riječi. Njih čemo izreći kroz zaključno određivanje ORaHovog mjesa na političkoj sceni i postavljanje pitanja o stranačkim potencijalima. Održivi Razvoj Hrvatske je stranka koja bez ikakve dvojbe predstavlja pozitivan iskorak u hrvatskoj demokraciji. Njegova *tvrda ljska* kojom se na dnevnapolitičkoj razini sudara sa starim političkim elitama i mnogo neozbiljnijim izazivačima može se smatrati progresivnom. Odgovorno povećanje razine vjerodostojnosti političkih predstavnika, izraziti antiklijentizam, pomicanje fokusa sa ispraznih fraza na sadržaj politike, povećanje transparentnosti političke komunikacije, težnja za stvaranjem jakih političkih partija na čvrstoj organizacionoj i vrijednosno-političkoj osnovi, zahtjev za demokratizacijom unutarstranačkog života – sve to su izrazito progresivni korisni zahtjevi o kojima se katkad govorilo i prije pojavljivanja ORaHa, ali nikada nisu tako odlučno i s vjerom u uspjeh stavljeni na dnevni red. Tu je viziju Mirele Holy potrebno bez ikakve zadrške podržati. Tim više što je njen uspjeh i na tom planu vrlo upitan, a borba bremenita problemima. Problemi se iz dana u dan sve više pokazuju, a Mirela se, kao politički talentiran akter, trudi da ih pravovremeno prepozna i iznade adekvatnu taktiku njihovog otklanjanja. Demokratizacija unutarstranačkog života sigurno se nalazi u određenom raskoraku sa zadržavanjem kontrole od strane vođe sa jasnom vizijom. Uistinu *pustiti konce* za Mirelu bi u ovom kritičnom trenutku značilo dopustiti obrazovanje stranke na pogrešnim temeljima, pa je stoga jasno da uz unutarnje nametanje kriterija i vizije vođe dolaze i otpadnici koji će u svom razočaranju i ogorčenju nastojati činiti štetu stranci. Kompromis pak sa članstvom i simpatizerima sam je po sebi u direktnoj vezi sa labavijim odnosom prema stranačkim principima i ciljevima. Što znači razvodnjavanje čvrste političke jezgre i određeno vraćanje sa precizno definiranog sadržaja na uobičajene *političke fraze*. Ta tendencija se pak nalazi u vezi sa osvjećivanjem problema *elitizma*, tj činjenice da šira populacija nije dovoljno zainteresirana za precizne razrade sektorskih politika i jasno definiranje stranačkog identiteta, te je potrebno napraviti korake ka *približavanju masama*. To, suočena sa problemima, govori i sama Holy. A to,

jasno, predstavlja i suštinske promjene u stavljanju težišta na politički sadržaj, pošto to *približavanje sadržaja masama* vjerojatno znači vraćanje na oblike političkog djelovanja i komunikacije protiv kojih se izvorno i ustaje.

Izazovi su tako sigurno veliki, te bi se o svakome od njih moglo na široko raspravljati, no unatoč svemu neupitna je činjenica kako ORaHov iskorak, pokušaj borbe za promjene lokalnih političkih navada zaslužuje podršku bez fige u džepu. Kako smo na početku rekli – naročito s obzirom na postojanje drugih, manje ozbiljnih, populističkih izazivača, koji predstavljaju *plitak zdravorazumski refleks* na postojeće političke probleme, a ne promišljenu političku alternativu sa dugoročnom vizijom, širom perspektivom i distinkтивnom *ideološkom* osnovom. Što naravno znači kako je uspjeh takvih opcija na kratki rok moguće i mnogo lakši. Zbog čega je jako važno razumjeti razliku između protestnih, populističkih političkih izazivača i OraHa (kao stranke sa budućnošću – pa makar i neizvjesnom). U borbi za vlastitu političku budućnost ORaHu su od pomoći tri faktora: 1) političko umijeće Mirele Holy; 2) otvaranje specifične političke niše, rascijepa između establišmenta i populista (koju dobar dio javnosti prepoznaje); 3) čvrst oslonac u ideologiji i političkoj perspektivi održivog razvoja, kao objedinjujućeg, identitetskog faktora.

O prvom i drugom više nećemo trošiti riječi. Tu smo već u više navrata hvalili stranku. O trećem, iz same stranačke perspektive presudnom, potrebno je pak reći par riječi za kraj. Vidjeli smo kako se politička perspektiva održivog razvoja pokazuje kroz konkretne sektorske politike ORaHa. Tu su očite dvije stvari: 1) način na koji stranka do sada zamišlja svoje čvrsto ideološko i programsko jezgro debelo je ispod razine svojih mogućnosti; 2) čak i tamo gdje se taj program pokazuje konzistentnim, realnim i primjerenim povijesnom trenutku on je bitno različit od promišljene perspektive istinski progresivnih, lijevih snaga. Konkretni razlozi zbog kojih je ORaH još uvijek ispod razine svojih mogućnosti s obzirom na mogućnosti vlastite ideologije pokazani su u razmatranju konkretnih sektorskih politika. Tu imamo potpuna zastranjivanja u kojima se stranka bespotrebno sramoti, kao u politici ekonomske demokracije. Ali i tamo gdje sramoćenje nije potpuno vrlo se često ukazuje naivnost, isprazni radikalizam i utopizam (s jedne), a začuđujući konzervativizam, čak reakcionarnost (s druge strane). Taj čudan spoj kroz tekst smo, inspirirani Marxovim pljuvanjem po *sitnoburžoaskim ekstremistima i utopistima* njegova vremena, nazivali pogrdnim imenom čiftinskog radikalizma. Političku jezgru ORaHa kakva se pokazuje potrebno je uzeti upravo takvom – čiftinskom i radikalnom. No, pogrešno bi bilo pretpostaviti kako ORaH u tom smislu ne može bolje. Sasvim je moguće, a to bi bilo i u njihovom i u javnom interesu, da se stranka očisti od ispravnog radikalizma i utopizma, da se fokusira na realistične aspekte politike održivog razvoja, te otarasi najupadljivijih konzervativnih fiksacija. Neke politike pokazuju takve tendencije više od ostalih i to je put koji bi stranka, ako joj je do uspjeha, trebala zauzeti. Odgovorna politička ljevica, jasno, mora imati u vidu kako i najbolji program održivog razvoja na čiftinskoj liniji i dalje ostaje politički nepomirljiv sa temel-

jnim prepostavkama i ciljevima oko kojih bi se progresivna i inovativna politička vizija u suvremenim okolnostima trebala graditi. Konkretni razlozi za takvu tvrdnju također se daju razabrati iz prethodne kritike sektorskih politika.

Jedan od razloga koji u tom smislu ovdje zaslužuje posebno isticanje direktno je povezan sa drugom velikom kontradikcijom karakterističnom za ORaH. To je unutarnja napetost između tržišne, privatno posjedničke, realno neoliberalne orientacije s jedne i izrazite sklonosti intervenciji, zaštiti, upravljanju s druge. Tu se također radi o tipičnoj napetosti koja razdire čiftinskog radikala. Sitnopošjednički radikali od uvijek žele *poštenu trgovinu i tržište*, istinsku moć koncentriranu u rukama neposrednih privatnih vlasnika i proizvođača, očuvanje svog *malog kutka svemira*, ali pošto spontane ekonomiske, društvene, kulturne sile ne proizvode takve efekte, oni traže intervenciju, politiku koja bi mogla pripomoći. U suvremenim okolnostima partie poput ORaHa polaze od sličnih pretpostavki, te, kako smo vidjeli u konkretnoj kritici, pri tome upadaju u mnoge probleme. S jedne strane pokazuju izrazito liberalne sklonosti, s druge strane guraju radikalno socijalističke sadržaje. Tvrdo kapitalistički kritičari ORaHa uglavnom naglašavaju kako se radi o ekstremno lijevoj političkoj opciji, te se ističu njena socijalistička i utopijska nagnuća. Neosocijalistički kritičari biti će sasvim obrnuto skloni naglašavanju sistemskih i buržoaskih, liberalnih strana ORaHove vizije. I jedni će i drugi stranu koju preziru koristiti za napad na stranku. ORaH međutim zna kako je njihova politička opcija iznad takvih napada pošto njihov specifičan ideološki spoj ne može biti učinkovito kritiziran prostim ukazivanjem na jednu njegovu stranu. Progresivna i odgovorna ljevičica mora se složiti s ORaHom i obezvrijediti obje strane, oba nagnuća njegova programa u ovom smislu. Mudra ljevica lijevu stranu ORaHovog programa mora kritizirati kao što danas prije svega mora kritizirati vlastite političke pretpostavke pošto ustajali oblici socijalističke legitimacije u suvremenim okolnostima ne mogu biti dovoljno efikasni. Liberalnu, sistemsko-kapitalističku stranu mora pak kritizirati kroz kritiku konkretnе neučinkovitosti i problema te političke opcije i konkretne realnosti kapitalizma. I na koncu – posebno odlučno potrebno je kritizirati politički spoj tih dvaju strana, koji se često pokazuje mnogo gori od uzimanja svake od njih pojedinačno. Međutim, opet, promatraljući interes ORaHa, sam po sebi, sasvim neovisno od naše lijeve kritike, čini se neupitnim da bi za stranku najbolje bilo napusti ljevičarska nagnuća, te se više fokusirati na liberalnu i tehnokratsku stranu svog programa koja se u biti pokazuje realnijom i smislenijom. Promatraljući ORaHove sektorske politike moglo bi se reći kako su najbolje one koje najviše naginju u desno.

Gdje i kako na koncu smjestiti ORaH na hrvatskoj političkoj sceni? Odgovor na to pitanje nije lako u potpunosti pouzdano dati. Najbolje je vjerovati samoj stranci koja se smješta lijevo od socijaldemokracije, na zelenu ljevicu, po evropskim uzorima. To stoji. No, danas je više nego ikad jasno kako od stavljanja političkih opcija u koordinatne sustave nema velike vajde. Politički identitet i profil neke opcije ne da se pojasniti nekakvim prevodenjem u geometriju. U politici se, kao i drugim ljudskim stvarima ne

radi o tome *tko je gdje*, već o tome *tko je što*. Kao i kako to što je postaje, i koje su posljedice njegove aktivnosti. ORaH je tako svoja ljska i jezgra. On ima tvrdu, progresivnu ljsku kojom se na dnevropolitičkoj razini sudara sa političkim konkurentima i može učiniti mnoga dobra u političkom životu zemlje. No on ima i meko, odvratno, čiftinsko srce. Njegova politička suština, jezgra, pokazuje se kao kontradiktorna kombinacija rastrganih težnji. Kombinacija radikalizma i konzervativizma; tehnokratizma i težnje za samoupravljanjem; privatne inicijative i centralnog planiranja; hladnog realizma i utopije. Tako jednostavno predstavljanje problema, priča o ljski i jezgri, naravno ne može biti točan prikaz političkog identiteta ORaHa. No ona je slikovita. Ako se krenemo igrati proroka u tom smislu možemo ustvrditi kako će na dugi rok ORaH to više politički uspjeti što više bude podebljavao svoju političku ljsku, a sužavao svoje nerealno, utopijsko, čiftinsko srce.

